

credința celor ce au locuit aici în secolele de început ale mileniului al doilea, au dispărut în totalitatea lor. Un exemplu concludent este complexul monahal ortodox de la Voievozi, existent deja în secolul al XIII-lea, subordonat în veacul următor stavropighiei din Peri (Maramureș).¹

IV. CONFIGURAȚIA ORAȘULUI: TÂRGURI, VĂMI, PRIVILEGII (SECOLELE XIII-XIV)

Așezată acolo unde dealurile munților Plopișului se pierdeau în câmpie, unde apele Crișului Repede se domoleau și ele primind ca afluent apa ce izvora din lacul cald al Băilor Episcopiei, Oradea a reprezentat în Evul Mediu din punct de vedere al ambianței un loc specific, propriu, total deosebit de ceea ce este astăzi. Supus unor permanente inundații, teritoriul său, mai ales în partea de est și sud (*Velența* și *Subcetate*) era străbătut de o sumedenie de vâne de apă care dădeau așezărilor din jurul cetății un caracter aproape lacustru.

Înainte de marea invazie tătaro-mongolă, informațiile cu privire la teritoriul adiacent cetății sunt foarte puține. Deși s-a acționat asupra lui, el și-a păstrat probabil aceleași trăsături până în zorii epocii moderne. Dacă s-au făcut, lucrări de mai mare amploare au fost cele determinate de necesitatea asigurării permanente a apei în șanțul din jurul cetății. Această funcție a fost îndeplinită de apa caldă a *pârâului Peța*. Evoluția numelui său poate fi și un indiciu asupra etniei locuitorilor din așezările care au constituit apoi teritoriul orașului. La 1249 râul este menționat sub forma *Hewjo*², adică „apa caldă”. Acest nume s-a păstrat

în denominația satului *Haieu*, aflat la obârșia pârâului. Prima mențiune documentară, în 1214, înainte de distrugerea orașului și a populației sale, îl amintește sub forma *Kalenda wyze*³, cu același sens. Această formă ascunde măcar în partea ei primă vechea denumire a pârâului, mai aproape de pronunția celor ce locuiau Oradea înainte de marea invazie mongolă din 1241. Avem astfel, de-a lungul timpului, patru forme ale numelui, care atestă schimbările efectuate în etnia locuitorilor: primul, probabil *Calda*, de la latinescul *Calida*, a cunoscut forma de tranziție *Calda wyze* (*wyz* = apă) pentru ca, după 1241, să devină *Hewjo* sau *Hewyo* (*Hew* = cald și *Yo*, *jo* = apă, pârâu). Mai târziu, numele a fost schimbat complet în *Pecze*, dând forma românească de *Peța*.⁴

Încă și la 1410, o vale, probabil undeva pe dealurile orădene, se numea Valea Ruptă (*in valle Rupto vocato*).⁵

Cele mai vechi documente sunt economice, reglementând vămile orașului. Din ele se poate circumscrie, fie chiar și aproximativ, înfățișarea urbei viitoare. Trebuie menționat de la bun început că vămile orașului nu au aparținut niciodată Oradei înainte de 1557. Așezările din jurul cetății fiind pe pământul stăpânului feudal, în speță al Capitlului, ele nu a făcut decât să favorizeze indirect urbanizarea, să atragă negustori, apoi meșteșugari. Oradea nu a avut niciodată statutul de *oraș liber regal* (*szabad királyi város*), iar secolul al XIX - lea îl va prinde luptând încă pentru acest drept.

Din timpul lui Ladislau IV Cumanul (1272-1290), s-a păstrat un document nedatat, în care regele dispunea conventului cu hramul Sfântului Ștefan din Dealul Oradei să cerceteze cazul magistrului Roland, fiul lui Toma din neamul Borșa, care a distrus târgul din Oradea aflat în proprietatea Capitlului.⁶ Este perioada răscoalei familiei Borșa împotriva regelui Ungariei, a tendințelor de autonomie ale voievodatului Transilvaniei. Episcopia orădeană situându-se de partea regelui, atacurile familiei Borșa, care a dat

¹ R. Popa, Voievozi. *Un centru spiritual al românilor din nordul Bihorului în secolele XII-XIV*, în *Mărturii-Evocări* 1980, 39-43; Borcea 2005 a, p.65.

² Györfy 1963, p.623.

³ *Ibidem*, p.643.

⁴ Matej Bel, savantul și călătorul slovac care, pe la începutul secolului al XVIII-lea a vizitat Bihorul și Oradea, scria despre acest pârâu: „De aceea, cei vechi au numit-o Kalonda, printr-un cuvânt latinesc schimbat de români, care, odinioară, caldul îl numeau astfel” (M.Bel, *Biharmegye leirása*, (Descrierea comitatului Bihor) Berettyóújfalú, 1980, p.58).

⁵ Jakó 1940, p.384.

⁶ „Dicunt nobis capitulum ecclesiae Waradiensis, quod Magister Rolandus, filius Thomae, forum ipsorum in Waradino existentem destruxisset” (Bunyitay II 1883, p.290).

prin Roland pe unul din voievozii Transilvaniei, s-a îndreptat cu predilecție împotriva ei. Ulterior, războiul s-a mutat în sudul Bihorului, pe cursul Crișului Negru, încheindu-se cu asediul cetății Finiș.¹

Un târg, probabil săptămânal, se ținea la vest de Oradea, pe malul stâng al Crișului Repede, fiind menționat în 1373 sub forma *in loco fori sabbathi*², adică „pe locul târgului de sâmbătă”, pentru ca, în Statutele Capitlului, peste aproximativ un an, să fie pomenită deja existența unui *Zombathely vicus* („Ulița locului de sâmbătă”)³, precizându-se că aparține episcopului (*ad episcopum pertinet*).⁴ Acesta este probabil, nucleul viitorului cartier *Orașul Nou*⁵, având în mijloc Piața Mică (actuala Piața Unirii), în timp ce vechiul târg, primul menționat documentar, trebuie să fi fost cel ce se desfășura în piața mai largă dintre biserica fortificată (Cetatea Oradiei) și Oradea propriu-zisă, în Piața Mare (azi Piața 1 Decembrie).

Vechimea nucleului constitutiv al orașului viitor, deci a Oradiei propriu-zise, este dovedită de situația sa privilegiată în comparație cu celelalte cartiere din jur, mai târziu, chiar dacă de aceste privilegii se bucura în primul rând stăpânul feudal, Capitlul. Astfel, chiar și locuitorii suburbiei *Olosig* (*Villa Latinorum*), trebuia să plătească vamă la intrarea în Oradea ca și oricare alt străin⁶, deși locuiau pe pământul Episcopiei.

După 1241, colonizarea liberă sau dirijată de către Episcopia Catolică a făcut ca, la 1285, câteva ulițe să se contureze ca suburbii, cu siguranță având juri și jurați proprii, menționate în jurul cetății: *Olosig*⁷, *Satul Nou* - viitorul cartier *Orașul Nou*⁸ și Sfântul Laurențiu, acesta

din urmă fiind cunoscut și sub forma *Ortus cervorum*.⁹

Statutele Capitlului, redactate așa cum am văzut în 1374, prezintă în ceea ce privește vămile o situație mai evoluată, cu modificări recente, datorate în bună măsură episcopului Dumitru (1345-1372), care a impus ca și supușii săi din orașul Oradea și cartierele sale (*in dicta civitate et eius suburbiis degentes*), să beneficieze de același tratament ca și cei ai Capitlului: să plătească ca vamă a târgului numai câte o ponderă, adică patru dinari în fiecare an, pe la sărbătoarea Sfântului Arhanghel Mihai.¹⁰ Aceasta, probabil, spre deosebire de cei ce nu locuiau în oraș și suburbiile sale și care trebuia să plătească vama ori de câte ori intrau cu mărfuri în oraș.

*
* *
*

Care era structura și înfățișarea orașului, a habitatului, luat în extensiunea sa de mai târziu, așa cum reiese din Statute? Luând ca axă cursul de bază al Crișului, constatăm o dispunere grupată în jurul bisericii din cetate și a reședinței episcopale. Așezările de pe malul stâng:

· **ORAȘUL ORADEA** (*civitas Waradiensis*), la vest de cetate, atestat prima oară ca toponim la 1113.¹¹ Dar orașul cu acest nume apare mai târziu, căci forma *civitas* ce precede toponimul începând cu 1235 nu este o garanție că avea sensul de oraș. Inițial *civitas* însemna cetate. Prima atestare sigură este cea din Statute, 1374.

· **VELENȚA sau VENETIA** (*vicus Venetia*), la est de cetate, pe malul stâng al Crișului Repede, atestată prima oară la 1291-1294, ca posesiune a episcopului catolic, cu obligația de a duce în

¹ Despre familia Borșa și conflictul ei cu regalitatea ungară, vezi Popa, Chidioșan, Lukács 1984, p.21-34.

² Györfy 1963, p.686.

³ Bunyitay 1886, p.32.

⁴ *Ibidem*; în 1492 aparținea Capitlului.

⁵ Nova Villa, în documentul din 7 august 1285.

⁶ Jáko 1940, p.380.

⁷ 1184: Orosi (= Olosi); 1215: Laurentius de Villa Latinorum Waradiensium; 1273: villa Olazy; 1285: villicum et populos nostros - episcopales - de Olazy, civitatem (!) nostram de Olazy (Györfy 1963, p.648).

⁸ 1285: Nova Villa; 1374: Veneția... cum vico... Wyfalu (Györfy 1963, p.679). Nu este sigur că aceste două menționări se referă la aceeași așezare.

⁹ 1273: villa Sancti Laurentii; 1285: villicum et populos nostros de...Sancto Laurentio (*Ibidem*, p.669); 1374: Ortus cervorum (Bunyitay 1886, p.33). A evoluat apoi sub formele: Vod Legelew mons; 1455: Vadkerth vicus (Jáko 1940, p.382).

¹⁰ Bunyitay 1886, p.56.

¹¹ La 1113: Sixtus Vvaradiensis; 1235: Andreas rex Hungariae moritur et sepelitur in civitate Waradino; 1241: Quomodo Tartari Waradiensem civitatem expugnaverunt; 1304: populi de civitate Waradiensi; 1320: civitas et diocesis Waradiensis; 1326: possessio Eusi prope civitatem Waradiensem; 1374: civitas Waradiensis (Györfy 1963, p.682-684; Bunyitay 1886, p.31).

Cetatea Finiş două câble de grâu bun.¹ La 1304 este menționată sub forma *vicus Venetia*², iar la 1374, *Venetia alio nomine Tykol*.³

· VICUS ZOMBATHELY, la vest de orașul Oradea, atestat la 1326 sub forma: *in Waradino de loco fori sabbati* și la 1373: *in loco fori sabbathi*⁴, pentru ca, la 1374, să apară sub numele: *Zombathely vicus*.⁵ Trebuie să fi fost identic cu *Villa Nova* din 1285 sau pe teritoriul acestei așezări.

· VILLA HYDKWZHEULEWS, VICUS EGERZEGH, WYFALW, la sud-est și sud de Velența (1374).⁶

· SFÂNTUL LAURENTIU (*Villa Sancti Laurentii, Szent Lőrincz*) la sud-est de cetate, atestat la 1273 ca proprietate comună a Episcopiei și Capitlului. În 1285, în disputa dintre judele și locuitorii așezării, pe de o parte, și Capitlu, pe de alta, cu privire la dreptul asupra veniturilor din găzduirea negustorilor, episcopul dă câștig de cauză Capitlului. Este identic cu *Ortus cervorum* (*Vadkert*), vestit pentru târgurile sale din ziua de Sf. Laurentiu (10 august).⁷

· BOLONIA, la sud-vest de cetate, la est de actualul cimitir al orașului. Atestată la 1291-1294: *villa Bon*, când, fiind posesiune a episcopului, trebuia să ducă la Cetatea Finiş, o căruță de grâu bun. La 1332-1337: *Paulus plebanus de Bon*.⁸ În Statutele Capitlului (p.31), apare sub forma *Bolonia vicus*, împreună cu *Padua* sau *Badua vicus*. Între cimitirul municipal și fosta unitate militară mai există locul unei fântâni care funcționa încă acum câțiva ani, numită „fântâna din Bon” (*Boni kut*).

Pe malul drept al Crișului Repede:

· OLOSIG. Atestat la 1215: *Villa Latinorum Varadiensium*, a fost întemeiat de „coloniști din Galia”, ce vorbeau o limbă neolatină. La 1273, episcopul cedează Capitlului o jumătate din veniturile obținute din vânzarea vinului în cârciumele de aici, dar își

păstrează toate celelalte venituri: decima și censul pământului. În 1285, el cedează Capitlului veniturile provenite din găzduirea negustorilor în hanurile de pe teritoriul așezării, în dauna judei și locuitorilor. În 1282, cei din *Olosig* aveau vie pe dealurile orădene.⁹ Dacă, la 1285, este menționată ca oraș, la 1374, așezarea este pomenită sub forma *vicus Olazy*.¹⁰

· SFÂNTUL PETRU - la est de Olosig, între Criș și dealurile orădene. Este menționat la 1374: *Sancti Petri contrata*.¹¹

O altă categorie o formau așezările-satelit, care au intrat mai târziu în componența orașului și care, în tot cursul Evului Mediu, au gravitat în jurul său, datorându-și evoluția sau involuția, vecinătății Oradiei.

· EPISCOPIA (BIHOR). În 1273, era proprietate comună a episcopului orădean și a Capitlului. În 1284, aici se redactează un document semnat de episcop și de voievodul Transilvaniei. În 1291-1294, trebuia să ducă la Cetatea Finiş 84 câble de grâu și tot atât ovăz bun. La 15 ianuarie 1319 este menționat Petru, preotul bisericii din *Pyspuky*.¹² Pe dealurile cu vie din apropiere, aveau posesiuni și particulari.¹³ A fost reședința de vară a episcopului catolic de Oradea. În 1402 avea statut de târg (*oppidum*). Din 1467 era posesiune numai a Episcopiei.¹⁴

· SÂNTION, la vest de Oradea. În 1215, 1229, 1235: *monasterium S. Joannis Baptiste* (Mănăstirea Sfântului Ioan Botezătorul). Prima mențiune a abației (1215) este în legătură cu stăpânirea ce o avea asupra satului *Dusnok*, așezare dispărută. Din 1249, mănăstirea a fost preluată de ordinul cistercit fiind subordonată, pe rând, abațiilor din Savnik (Slovacia) apoi, din 1259 celei din Plass (Moravia). În 1282 apare numele familiei Szentjánosi („de Sântion”) din

¹ Györffy 1963, p.691.

² Jakó 1940, p.383

³ Bunyitay 1886, p.33.

⁴ Györffy 1963, p.686.

⁵ Bunyitay 1886, p.32.

⁶ Bunyitay p.33.

⁷ Györffy 1963, p.669.

⁸ *Ibidem*, p.605.

⁹ Jakó 1940, p.383; Györffy 1963, p.648.

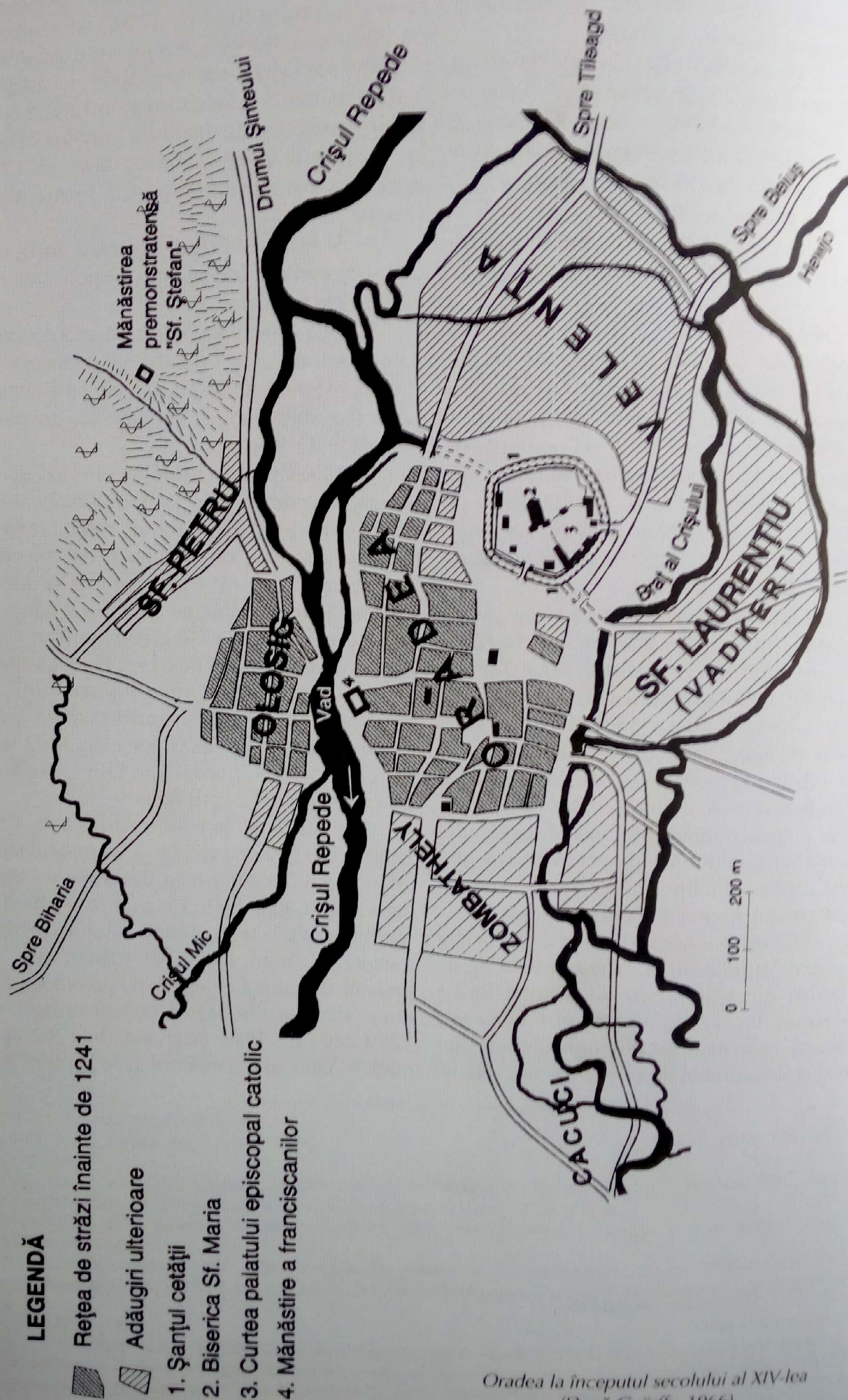
¹⁰ Bunyitay 1886, p.31.

¹¹ *Ibidem*, p.32.

¹² DIRT veac.XIV, I, p.306.

¹³ Bunyitay 1886, p.32., Györffy 1963, p.655-656.

¹⁴ Csánki I 1890, p.599.

Oradea la începutul secolului al XIV-lea
(După Györffy, 1966)

neamul Hontpázmány, ceea ce înseamnă că ei erau stăpânii așezării. Vechiul loc al satului era pe malul drept al Crișului.¹

• IOȘIA, la sud-vest de Oradea. În 1261, *possessio Ewsy* era proprietate comună a lui Gavril, fiul lui Rafael, și Rafael, fiul lui Toma. În 1324 este menționată ca fiind lângă orașul Oradea, pe râul Criș (*possessio Eusi... prope civitatem Waradiensem iuxta fluvium Crissi*).²

• SELEUȘ, la sud de Cetatea Oradiei. În 1213: *villa Sceleus*, 1273: *villa Zewlews*, adică satul *Podgoria*. În 1273 era posesiune comună a Episcopiei și Capitlului. Trei ani mai târziu, satul a fost donat de Ladislau IV Cumnaul Episcopiei, astfel ca udvornicii ce locuiau aici să facă serviciul de clopotari (*officium pulsatorium*) și să fabrice ceară pentru lumânări. O parte din ei trebuia să servească Episcopiei cu arma. În 1288, în mijlocul satului, pe apa *Heuyo*, iobagul Zoloch al canonicului custode de la Capitlu, avea o moară, împreună cu fiii lui Damyan. În 1279, regele a ținut aici o Dietă parțială pentru șapte comitate.³ În 1291, așezarea trebuia să ducă în Cetatea Finiş, 30 câble de făină bună.⁴ Din veacul al XIV-lea purta numele de *Kusztoszfalva* („satul Custodelui”) deoarece era proprietatea canonicului custode de la Capitlu orădean.⁵ În conscrierea din 1552 apar două localități distincte: Seleușul, aparținând episcopului și *Kustosfalva* a lui Joannes Perleky.⁶

Statutele Capitlului orădean menționează și două vămi ale porților orașului, ce se luau în Ulița Veneția, deci în Velența și în Ulița Vămii (*tributa...portarum dicte civitatis in vico Veneția et in vico Wamwczs exigi consueta*).⁷ Actuala Str. Sucevei s-a numit până în pragul secolului XX, str. Casa Vămii (*Vámházutca*).

La 1374, într-un loc neprecizat, se afla și un loc de vânzare a peștelui, probabil lângă Criș, numit *Pyntheker locus* („locul de vinerea”), ale cărui venituri erau ale decanului Capitlului.⁸ În 1446 se face referire la *Pentekhel vicus*, iar în 1599, *Pentekhely vicus*.⁹ Cronica lui Szálardi,

orădean ce a trăit în prima jumătate a secolului al XVII-lea, precizează locul unde se afla acest *Pentekhely*: în fața porții principale a cetății, deci Piața Mare de mai târziu.¹⁰

Este caracteristică pentru evoluția orașului această frecventă transformare din *locus* în *vicus*. Un rol determinant în creșterea importanței spirituale, dar și economice, a Oradiei l-a avut privilegiul acordat, la 25 august 1401, de papa Bonifaciu IX, catedralei din cetate, pe care a ridicat-o la rangul Bisericii *San Marco* din Veneția și al Bisericii *Santa Maria Portiuncula* din Assisi, permițând credincioșilor să vină aici în pelerinaj.¹¹

Astfel, începutul veacului al XV-lea a însemnat creșterea anuală a afluenței pelerinilor, dar și a negustorilor și meșteșugarilor, care-și vindeau singuri produsele sau le confecționau la fața locului stabilindu-se cu timpul aici.

Târgurile Oradiei au fost foarte căutate în Evul Mediu și ele aduceau importante venituri mai ales Capitlului care deținea dreptul aproape exclusiv al vămuirii. Cât de acerbă a fost lupta pentru veniturile vămilor de târg reiese din diferendul dintre negustorii a trei mari orașe din Transilvania - Sibiu, Cluj, Brașov - și Capitlu orădean, în timpul lui Matei Corvin. În baza diplomei privilegiale a lui Andrei II, din 1224, care le asigura negoțul liber în țară, au refuzat să se supună vămuirii la Oradea. Capitlu le-a arătat scrisoarea din 1203 a regelui Emeric, deci o scrisoare mai veche decât cea a negustorilor transilvăneni, care acorda două treimi din vămi Bisericii din Oradea și care a fost apoi confirmată de regii Bela IV (1261), Ștefan V (1262), Ladislau IV (1277), Carol Robert de Anjou (1322 și 1323). Ludovic I, fiul și urmașul lui Carol Robert, nu numai că a întărit privilegiul, dar a adăugat și cealaltă treime rămasă (1343). La data desfășurării litigiului, trei erau târgurile principale în Oradea: *Olosig (Olazij)*, *Orașul Nou (Nova villa)* și *Sf. Laurențiu (Sanctus Laurentius)*.¹²

¹ Györffy 1963, p.667-668.

² Györffy 1963, p.649-650.

³ *Ibidem*, p.627-673,685; Bunyitay III 1884, p.427.

⁴ *DIRT* veac.XIII, II. p.337.

⁵ Bunyitay III 1884, p.427; Csánki I 1890, p.625.

⁶ ASO, *Fond C, Instrumenta Litteralia*, fasc.II, f.17.

⁷ Bunyitay 1886, p.55-56.

⁸ *Ibidem*, p.65.

⁹ Jakó 1940, p.382.

¹⁰ Szálardi 1980, p.416.

¹¹ Balogh II 1982, p.41.

¹² Teleki XII 1857, p.15-21.

În cele din urmă, reprezentanții orașelor transilvănene căzură de acord să dea două treimi din vamă, însă numai potrivit unui tarif pe țară. Dar Capitlul orădean, referindu-se la scrisorile regale amintite, cerea vama întreagă și potrivit vechiului obicei.¹ Ca urmare, cazul ajungând la Matei Corvin, acesta prin diploma din 3 iulie 1477, a hotărât să mute târgurile Oradei la Debrețin, interzicând tuturor locuitorilor și negustorilor din orașele liber crăiești, sub pedeapsa sechestrării tuturor bunurilor, să-și mai ducă mărfurile la Oradea.² Această măsură era deosebit de aspră, ea afectând nu numai interesele Capitlului, ci și pe cele ale locuitorilor orașului. De aceea, îndată ce Capitlul a anunțat că acceptă cuantumul de vamă fixat de rege, la 17 februarie, a restabilit la Oradea târgurile desfășurate.³ Palatinul a și fixat condițiile: Capitlul trebuie să se mulțumească cu două treimi din vamă, iar tarifele au fost stabilite chiar în același document.⁴

Însă, problema vămlor orădene nu s-a rezolvat deoarece, la 1526, sașii se plâng că la trecerea lor prin Oradea, din porunca episcopului și Capitlului, li se descarcă mărfurile, li se confiscă și, uneori, sunt împiedicați să-și continue drumul.⁵

Dacă până în veacul al XV-lea privilegiile regale au fost acordate mai ales Episcopiei și ele s-au reflectat doar indirect asupra așezărilor din jurul cetății Oradea, de la sfârșitul acestui veac, orașul începe să intre tot mai mult în sfera de referință a documentelor privilegiale. Începutul a fost oferit de temerara incursiune otomană din 7 februarie 1474, când oștile lui Ali Oglu Malcovici, begul de Semendria (Smederevo, în Serbia), au atacat Oradea. *Chronicon Dubnicense* arată că, profitând și de absența lui Matei Corvin, aflat într-o expediție în sudul Poloniei, atacatorii au năvălit în zorii zilei și au distrus foarte bogatul oraș (*civitatem illam*

opulentissimam Waradiensem) luând în robie „cetățeni și locuitori ai acestui pământ”.⁶

Pentru a grăbi repopularea părților orădene, deja la 16 aprilie 1474, Matei Corvin, la cererea mai marilor săi sfătuitori și a locuitorilor din *Olosig, Vadkert* (Sfântul Laurentiu) și *Velența* a hotărât ca cetățenii acestor orașe să fie scutiți de plata tricesimei (taxa vamală luată după mărfurile introduse în târg), peste tot pe teritoriul Ungariei, din toate categoriile de produse.⁷ Documentul a fost reîntărit, la 18 mai 1553, și de către regele Ferdinand I de Habsburg.⁸ Dar cel mai important gest al lui Ferdinand față de locuitorii orașului Oradea a fost scoaterea lor de sub dreptul de judecată al militarilor din cetate, de acum aceștia fiind răspunzători numai în fața scaunului propriu de judecată.⁹ Câteva zile mai târziu, la 29 mai 1553, același suveran a îngăduit locuitorilor să-și vândă liber vinurile proprii, produse în podgoriile de pe dealurile Oradei.¹⁰

V.

UMANISM ȘI RENAȘTERE LA ORADEA. FILIERA ITALIANĂ

1. Primele contacte

În timpul regelui Carol Robert de Anjou (1308-1342) și a fiului său, Ludovic cel Mare (1342-1382), care au adus din patria lor italiană gustul pentru rafinamentul acestei culturi, Oradea cunoaște ca oraș și sediu episcopal catolic o primă perioadă de înflorire. Celor doi suverani angevini, promotori intransigenți ai statului centralizat, în fața unei nobilimi încă având tendințe puternic centrifuge, li se datorează relansarea cultului lui Ladislau cel

¹ Bunyitay II 1833, p.290-291.

² Teleky XII 1857, p.26-28.

³ *Ibidem*, p.53-55.

⁴ Bunyitay 1883, p.292.

⁵ *Ibidem*, p.292.

⁶ I. Lupaș, „*Cronicon Dubnicense*” despre Ștefan cel Mare în *Studii, conferințe și comunicări istorice*, vol.IV, Sibiu, 1943, p.6-7; Gyalókay Jenő, *Mátyás király a hadszervező és hadvezér* (Regele Matei ca organizator și conducător de oaste), în *Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára* (Regele Matei. Carte memorială cu prilejul aniversării a cinci sute de ani de la nașterea sa), vol.I, Budapesta, f.a., p.260-261.

⁷ Lakos 1904, p.70-72.

⁸ *Ibidem*, p.75-76.

⁹ *Ibidem*, p.73-74.

¹⁰ *Ibidem*, p.76-77. Aceste documente au fost publicate și de Palugyay 1853, p.289-294.

Sfânt, un fel de Digenis Akritas, mereu de strajă la hotare. Luptele duse împotriva tătarilor în anii 1343-1345 de către Ludovic de Anjou erau asemănate cu expedițiile încununate de succes ale regelui divinizat, împotriva pecenegilor. Încep să fie menționate primele legende, încurajate și de atitudinea suveranului Ludovic care, în 1352, după războiul victorios din Răsărit, vine la Oradea pentru a se reculege în fața mormântului lui Ladislau.¹ Este perioada de redactare a Statutelor Capitlului orădean, când se încearcă stabilirea unei ordini în raporturile economice interne, atât ale statului, cât și ale Bisericii.

Unul dintre apropiații lui Carol Robert a fost episcopul orădean Andrei Báthori (1329-1345), care, în 1333, l-a însoțit în călătorie pe suveranul Ungariei în Italia, cu ocazia unei vizite protocolare prilejuite de logodna fiului mai mic al lui Carol Robert, Andrei, cu Johanna, fiica regelui Neapolului.

Andrei Báthori a inițiat lărgirea noii catedrale din cetate care, fără îndoială, a fost împodobită de pictori și sculptori italieni. Între ei trebuie să fi lucrat și vestitul pictor dominican Tommaso da Modena, probabil îndată după 1357, când Carol al IV-lea l-a chemat la Praga și unde a zăbovit câțiva ani. Este perioada când Capitlul orădean avea printre membrii săi canonici italieni ca: Bertrandus, episcop de Ostia (1338-1346), Boniohannes de Campello Firmanus (1342-1348) și Ladislau de Eugubio (1345), acesta din urmă, fiul lui Andreas de Eugubio, medicul de curte al lui Carol Robert. Tot în acest timp, canonicii orădeni studiau în Italia, mai ales la Bologna, între aceștia îi amintim pe canoii-custozii, Ladislaus Georgii (1345) și Gregorius (1356). S-ar putea ca și acel Arnoldus Lapididius (Arnold Pietrarul), menționat într-un document din 1341 de Andrei Báthori, să fi fost un italian stabilit la Oradea.²

În preajma lui 1345, un alt episcop catolic orădean, Demetrius (1345 -1372), a călătorit în Italia ca sol al lui Ludovic cel Mare, în problema atât de spinoasă a pretențiilor prințului Andrei la tronul regatului Neapole. Încă înainte de a ajunge episcop, Demetrius a fost în misiune

"Sf. Gheorghe luptând cu balaurul",
statuie a fraților Martin și Gheorghe din Cluj,
aflată la Praga

papală (*pontificale officium*) la curtea lui Nicolae Alexandru Basarab, domnul Țării Românești, pentru a media în chestiunea păcii dintre Ludovic cel Mare și fiul celui ce l-a învins la Posada, în 1330, pe Carol Robert de Anjou³, voievodul Nicolae Alexandru.

Poate cu această ocazie s-a perfectat o căsătorie, realizată un deceniu mai târziu, cea dintre palatinul Ungariei, Ladislau, duce de Opulia, și Elisabeta, una dintre fiicele lui Nicolae Alexandru. Această legătură matrimonială nu a durat mult căci, în 1374, Statutele Capitlului orădean menționează un altar în catedrala din cetate, pus de palatin în onoarea Sf. Elisabeta, în amintirea soției sale înmormântată aici (*que ibi est sepulta*).⁴

În timpul lui Demetrius vin la Oradea doi renumiți sculptori clujeni, Martin și Gheorghe, fiii magistrului Nicolae, pictor din Cluj, care ridică, în 1370, statuile în bronz a trei regi canonizați: Ștefan I, Emeric și Ladislau I. Lucrările

¹ Podhradczky II 1836, p.16.

² Balogh II 1982, p.33.

³ Bunyitay II 1883, p.158.

⁴ Bunyitay 1886, p.73. M. Holban, *Din cronică relațiilor româno-ungare în secolele XIII-XIV*, București, 1981, p.181-183 contestă că Nicolae Alexandru ar fi avut o fiică cu acest nume. În favoarea Elisabetei care s-ar fi măritat pe la 1356 și ar fi murit în 1367 vezi și Karácsnyó J, în *Convorbiri Literare*, 1910, p.1029. La fel Dejeu 1937, p. 96.

au fost amplasate, se pare, în fața catedralei episcopale din cetate.¹ Douăzeci de ani mai târziu, după ce, în 1373, au realizat la Praga admirabila statuie ecvestră a Sfântului Gheorghe ucigând balaurul, cei doi frați clujeni revin la Oradea și, din însărcinarea episcopului Zudar János (1383-1395), creează o lucrare de excepție pentru acea vreme: statuia ecvestră a regelui Ladislau (1390). Distruse toate de către turci în 1660, după cucerirea cetății, imaginea statuii ecvestre a rămas în descrierea unor contemporani care au văzut-o și admirat-o. Era în mărime naturală, aurită pe toată suprafața, comparabilă cu alte trei vestite opere sculpturale din Italia de atunci: statuia lui Marcus Aurelius Antonius de pe Capitoliul din Roma, statuia lui Gattamelata de la Padova și cea a condotierului Bartolomeo Colleoni din Veneția.²

Renașterea de factură italiană a fost mult încurajată la Oradea și datorită faptului că unii episcopi și înalți ierarhi ai Bisericii Catolice erau originari din peninsula italică. Seria acestora a fost deschisă de Ladislau Déméni, originar din Neapole (1378-1382), dar care și-a luat numele după satul Déménd din comitatul Hont, din Ungaria, sat pe care l-au primit părinții săi de la rege.³ El a avut o soartă asemănătoare cu fiul medicului Andreas Eugubio, ajuns și el în ierarhia ecleziastică la Oradea, dar nu până la cea de episcop.

Lui Demetrius i-a urmat, în secolul al XVI-lea, Andrea Scolari, supranumit și Florentinul (1409-1426), văr cu Filippo Scolari (Pippo de Ozora), sfetnic al lui Sigismund de Luxemburg și Comite de Timișoara. Andrea a fost considerat ca o perfectă încarnare a spiritului renaștător, un prelat demn de perioada care a rămas în istoria papalității sub numele de „pontificatul de aur”. Episcopul s-a folosit de artiștii italieni aflați în mare număr la curtea vărului său, a zidit capele, a ridicat altare, împodobindu-le cu cele mai luxoase decorații. Grijă față de tot ceea ce era element component al culturii s-a manifestat și în domeniul preocupărilor față de carte. Se pare că el este primul care a constituit la Oradea un spațiu anume pentru bibliotecă. Aceasta ca urmare a unui incendiu provocat, în sacristia ce o adăpostea până atunci, de o

lumânare uitată arzând. Fondul de carte cu volumele ce i-au fost adăugate a fost într-o capelă mai bine izolată și dat în c unui canonic.⁴

Piatra de mormânt a lui Andrea Sco

Andrea Scolari era atât de mă palatul său episcopal încât scrisorile și l cu formula nemaifolosită până atunci Oradea, în palatul nostru episcopal” sau noastră de reședință” (*datum Warad episcopali palatio, in sala nostrae habi*. La 31 martie 1412, a venit în pe Oradea Vladislav Jagello, regele F

¹ Avram, Godea 1975, p.24-25.

² Szamosköti 1981, p.153.

³ Bunyitay I 1883, p.204.

⁴ Jakó 1977, p.40-41.

⁵ Bánfi 1940, p.828.

au fost amplasate, se pare, în fața catedralei episcopale din cetate.¹ Douăzeci de ani mai târziu, după ce, în 1373, au realizat la Praga admirabila statuie ecvestră a Sfântului Gheorghe ucigând balaurul, cei doi frați clujeni revin la Oradea și, din însărcinarea episcopului Zudar János (1383-1395), creează o lucrare de excepție pentru acea vreme: statuia ecvestră a regelui Ladislau (1390). Distruse toate de către turci în 1660, după cucerirea cetății, imaginea statuii ecvestre a rămas în descrierea unor contemporani care au văzut-o și admirat-o. Era în mărime naturală, aurită pe toată suprafața, comparabilă cu alte trei vestite opere sculpturale din Italia de atunci: statuia lui Marcus Aurelius Antonius de pe Capitoliul din Roma, statuia lui Gattamelata de la Padova și cea a condotierului Bartolomeo Colleoni din Veneția.²

Renașterea de factură italiană a fost mult încurajată la Oradea și datorită faptului că unii episcopi și înalți ierarhi ai Bisericii Catolice erau originari din peninsula italică. Seria acestora a fost deschisă de Ladislau Déméni, originar din Neapole (1378-1382), dar care și-a luat numele după satul Déménd din comitatul Hont, din Ungaria, sat pe care l-au primit părinții săi de la rege.³ El a avut o soartă asemănătoare cu fiul medicului Andreas Eugubio, ajuns și el în ierarhia ecleziastică la Oradea, dar nu până la cea de episcop.

Lui Demetrius i-a urmat, în secolul al XVI-lea, Andrea Scolari, supranumit și Florentinul (1409-1426), văr cu Filippo Scolari (Pippo de Ozora), sfetnic al lui Sigismund de Luxemburg și Comite de Timișoara. Andrea a fost considerat ca o perfectă încarnare a spiritului renaștivist, un prelat demn de perioada care a rămas în istoria papalității sub numele de „pontificatul de aur”. Episcopul s-a folosit de artiștii italieni aflați în mare număr la curtea vărului său, a zidit capele, a ridicat altare, împodobindu-le cu cele mai luxoase decorații. Grija față de tot ceea ce era element component al culturii s-a manifestat și în domeniul preocupărilor față de carte. Se pare că el este primul care a constituit la Oradea un spațiu anume pentru bibliotecă. Aceasta ca urmare a unui incendiu provocat, în sacristia ce o adăpostea până atunci, de o

lumânare uitată arzând. Fondul de carte rămas cu volumele ce i-au fost adăugate a fost instalat într-o capelă mai bine izolată și dat în custodie unui canonic.⁴

Piatra de mormânt a lui Andrea Scolari

Andrea Scolari era atât de mândru de palatul său episcopal încât scrisorile și le încheia cu formula nemaifolosită până atunci „dat în Oradea, în palatul nostru episcopal” sau „în casa noastră de reședință” (*datum Warad in nostro episcopali palatio, in sala nostrae habitationis*).⁵

La 31 martie 1412, a venit în pelerinaj la Oradea Vladislav Jagello, regele Poloniei,

¹ Avram, Godea 1975, p.24-25.

² Szamosköti 1981, p.153.

³ Bunyitay I 1883, p.204.

⁴ Jakó 1977, p.40-41.

⁵ Bánfi 1940, p.828.

însoțit de Sigismund de Luxemburg, regele Ungariei, poposind aici mai bine de două săptămâni, găzduiți în fastuosul palat episcopal.¹ Cu o numeroasă suită în care se aflau și foarte mulți orășeni, Andrea Scolari a participat la conciliul de la Constanza (1417), unde orădenii au avut ocazia să ia contact direct cu umanismul italian și splendorile unei civilizații în plină formare. Curtea episcopului orădean a ajuns să fie compusă aproape în exclusivitate din conaționali săi, astfel că, atunci când în ianuarie își dicta testamentul, martorii prezenți în număr de șapte, erau toți italieni. Executor testamentar l-a numit pe Filippo Scolari, Comitele de Timiș. Referitor la înmormântarea sa, precizează că vrea să fie depus „în catedrala din Oradea lângă altarul pe care voiesc a-l construi și ridica”. N-a mai apucat însă edificarea acestui altar deoarece, la 18 ianuarie, s-a stins din viață. Însemnata avere strânsă la Oradea a lăsat-o, în parte, Ordinului Minorităților, Augustinilor, Clariselor și casei săracilor de aici. În orașul său natal a întemeiat, împreună cu vărul său, Matteo Scolari, canonic orădean și el, o mănăstire pe care a dotat-o cu bani. La această mănăstire, din acești bani s-a realizat, după planurile lui Brunelleschi, *Oratorio degli Scolari agli Angeli* care a rămas până azi sub forma unui corp distinct de clădire.

Câteva luni mai târziu putem intui și motivele pentru care Andrea a ținut să ajute cu bani călugărițele clarisse ce-și aveau reședința în Oradea, în cartierul Velența. În timpul episcopatului său, Scolari a schimbat cursul pârlului Peța lăsând morile acestui ordin „pe uscat” privându-l astfel de importante beneficii.²

În prima jumătate a secolului al XV-lea personalitatea lui Andrea Scolari a atras la Oradea numeroși italieni de renume: canonicul, apoi prepozitul Conradus de Cardinis de Florentia (1411-1421), canonicul Cargniani de Scolariibus (1420), amintitul Matteo Scolari. La Curtea lui Andrea îi întâlnim pe Jeronimus de Sancto Miniato, „*artium et medicine doctor*”, Alessandro Antonii de Florentia, *medicus*, și pe mulți alții. Dese sunt

în documente precizările din dreptul unor nume de orășeni care menționează că locuitorul respectiv este cetățean italian (*cives Italicus*).³

Pe străzile Oradei din secolul al XV-lea probabil că vorbirea italiană era un aspect obișnuit, făcea parte din însuși peisajul etnic citadin, la care se adăuga mediul arhitectonic ecleziastic și laic de aceeași factură. Umanismul orădean n-a fost, deci, limitat numai la curtea episcopală, nu era destinat numai unor inițiați, ci, întocmai ca și în Italia, a pătruns în mediul orășenesc influențând modul de a fi al burgheziei meșteșugărești și negustorești. Aceasta este prima mare perioadă de pătrundere a umanismului, a celui de factură italiană în Oradea, în această urbe cunoscută la Florența sau Veneția sub numele de *Varadino*.

2. „Vârsta de aur”

Prima jumătate a secolului al XV-lea este dominată de prezența de scurtă durată a trei italieni în fruntea episcopatului orădean. Primul dintre ei, Giovanni de Milanesi da Prato, n-a stat nici un an în scaunul episcopal. Era doctor în drept canonic. Și-a abandonat cariera universitară pentru a intra în serviciul lui Sigismund de Luxemburg care, după ce l-a trimis în diferite misiuni cu caracter diplomatic, l-a răsplătit cu dieceza orădeană. Deja în 1414 - 1415 el se afla la conciliul de la Constanza între reprezentanții universităților, unde a apărut cu o suită strălucitoare de zece însoțitori.⁴ Singurul act ce s-a păstrat, emis de cancelaria sa, a fost cel din 13 decembrie 1426, dat la cererea lui Petru, fiul lui Gheorghe, voievodul român de Gepiș (Bihor), prin care se reconfirmă documentul din 1411 cu privire la recunoașterea instituției voievodale românești în această zonă.⁵ Prin acest episcop, Oradea a beneficiat de un universitar de elită.

La scurtă vreme după instalare, Giovanni de Milanesi este înlocuit de rege, probabil pentru vreun act de „hicleie”, înlocuire însoțită de prinderea lui Corrado, prepozitul de Oradea (Conradus de Cardinis, amintit mai sus), italian și el. În această perioadă, prin anii 1439-1440, canonicul lector Vépi Péter, reorganizează școala capitulară creând o fundație în favoarea

¹ J. Długoss, *Historiae Poloniae Libri XII*, Lipsiae, 1711, p.326; Dejeu 1937, p.94.

² Balog II 1982, p.45.

³ *Ibidem*. P.43-44, 46.

⁴ Bunyitay I 1883, p.245.

⁵ *Ibidem*, p.247.

învățăceilor de aici. El întemeiază și un spital cu hramul Sf. Spirit.¹

Bunele tradiții ale culturii italiene au fost continuate în timpul a doi episcopi ce au urmat: Giovanni de Curzola (1435-1438)² și Giovanni de Dominis da Arbe (1440-1444). Primul a păstorit la Oradea într-o perioadă deosebit de dificilă, când ideile husitismului au pătruns până în aceste părți prin venirea unor adepți cehi și prin priza ce a avut-o această concepție în rândul oamenilor simpli. Se știe că starea de spirit creată în Transilvania a dus la izbucnirea răscoalei din 1437, rămasă în istorie sub numele de *răscoala de la Bobâlna*. Pentru a limita pătrunderea ideilor husite, episcopul Giovanni l-a adus la Oradea pe un confrate din ordinul franciscanilor, pe Jacoppo de Monte Brandono, al cărui zel a dus, în cele din urmă, la eradicarea acestei erezii.³ Singurul document rămas de la Giovanni de Curzola este cel din 18 ianuarie 1435, cu referire la casa din Velența a unui oarecare *Zenyth, cives italicus*, deci un cetățean italian, locuitor al Oradiei.⁴ l-a urmat, dar nu imediat, Giovanni de Dominis (Dominici), care a fost mai întâi episcop de Segna (1432-1440), apoi a păstorit la Oradea începând din 1440. Ambele demnități le-a obținut în urma bunelor servicii prestate sub trei regi: Sigismund de Luxemburg, Albert și Vladislav I. Papa Eugeniu al IV-lea și-a pus în gând să-l ridice la rangul de cardinal, dar episcopul a murit în cruciada de la Varna (1444), în calitate de comandant al banderiei episcopale orădene.⁵ Sub steagul său au luptat voievozii români din Remetea (Bihor).⁶

Episcopul Giovanni de Dominis a fost în strânse relații cu personalități ale vieții spirituale din peninsula italică. Legăturile s-au stabilit fie cu ocazia soliilor îndeplinite în principalele centre de acolo, fie cu ocazia călătoriilor unor personalități italiene prin răsăritul Europei. Dintre toți se detașează cardinalul Giuliano Cesarini

(1398-1444), cu care a fost prieten până la moarte⁷, amândoi găsindu-și sfârșitul la Varna.⁸ A fost în permanentă legătură epistolară cu Ambrogio Traversari care, în scrisorile sale, îi conferă cea mai înaltă stimă, cu Pier Paolo Vergerio, care s-a stabilit în Ungaria. Francesco Barbaro îi scrie că regretă că nu l-a întâlnit cu ocazia unei călătorii în aceste părți, iar Giorgio da Trebisonda îi trimite o descriere a sosirii solilor etiopieni la Florența.⁹

În timpul episcopatului său, Oradea devine centru de întâlnire și de discuții savante între mari umaniști ai timpului, între care și Grigore de Sanock. Episcopul Dominis a reglementat, prin 1444, procedura de judecată a românilor din părțile Beiușului, consfințind vechile tradiții și dându-le o recunoaștere oficială. Acest document de mare importanță a fost întărit apoi în 1503 de episcopul Szatmári György, în 1519 de Perenyi Ferenc, în 1548 de către episcopul Martinuzzi, iar în 1558 de regina Isabella.¹⁰

Cea mai impresionantă personalitate a Renașterii din Europa centrală a acestei vremi a fost episcopul Ioan Vitez de Zredna, exemplu de om având toate preocupările importante ale epocii sale, un strălucit mecenat. A fost contemporan și îndrumător al primilor pași în ale învățaturii, al lui Matei Corvin. El însuși se pare că a studiat în Italia.¹¹ La început prepozit al Capitlului (1442-1445), apoi episcop (1444-1465), a avut o prezență neobișnuit de lungă la Oradea. Din acest punct de vedere el nu a fost depășit decât de episcopul Demetrius, care a păstorit 27 de ani.

Este sigur că asupra lui Vitez a avut o influență benefică personalitatea lui Giovanni de Dominis, care a fost episcop înaintea sa și de la care a învățat să prețuiască rafinamentul științelor și artelor, frecventând același mediu de oameni învățați.¹² În timpul său, curtea episcopală a fost un loc de întâlnire nu numai pentru italieni, ci și pentru învățații de alte nații:

¹ *Ibidem*, 254.

² *Ibidem*, 257-261.

³ *Ibidem*, 259.

⁴ *Ibidem*, 261; Balogh II 1982, p.46.

⁵ Bunyitay I 1883, p.265.

⁶ Borcea 1982, p.147.

⁷ Bánfi 1940, p.829.

⁸ M.Guboglu, *Românii în bătălia de la Varna (10 nov.1444) după izvoare turco-islamice și europene*, în *Revista Arhivelor*, vol.XLVII, nr. 3, 1985.

⁹ Bánfi 1940, p.829.

¹⁰ Bunyitay II 1883, p.301-302, 304; Borcea 1982, p.143.

¹¹ Balogh II 1982, p.47.

¹² Bánfi 1940, p.830.

polonezul Grigore de Sanock, Nicolaus Lassocki, cipriotul de formație bizantină Podocatharo, dalmatul Nicolaus Machinensis. Se constituise aici un adevărat „*Literarum asylum*”, cum îl numește biograful lui Grigore de Sanock.¹ Între aceștia s-a aflat și Marzio Galeotti (1427-1497), umanistul italian de la curtea lui Matei Corvin. Acesta i-a dedicat lui Vitez lucrarea *Liber de homine* în prefața căreia scria: „*învățații care trăiau risipiți se adunau în grupuri mari la el, ca la un părinte al științelor*”, iar Georgius Peuerbach a scris un tratat de geometrie la cererea episcopului orădean. Gaspere Tribracco, poetul din Ferrara, și-a dedicat eclogele lui Vitez.²

Ioan Vitez a beneficiat de prietenia lui Enea Silvio Piccolomini (1405-1464) ajuns papă sub numele de Pius al II-lea, cu care a purtat corespondență.³

Este știut că umanistul italian s-a referit și la români, pe care îi considera descendenți ai romanilor. Opera sa, cunoscută sub titlul *Cosmographia*, a circulat în epocă, din ea inspirându-se în scrierile lor și o serie de călători care au trecut prin țările române.⁴

Pasiunea deosebită pentru carte a fost subliniată în nenumărate rânduri.⁵ În acest domeniu Vitez a apelat chiar la locul de unde cartea umanistă și-a pornit influența covârșitoare asupra Europei, devenind client al editorului și librarului florentin, Vespasiano da Bisticci.⁶ Această pasiune deosebită a fost cântată de Janus Pannonius, primul mare creator de poezie renașcentistă în această parte a Europei, care, după ce a petrecut o vreme la curtea episcopală din Oradea își ia rămas bun de la biblioteca acesteia cu versurile:

*Biblioteca, bun rămas, venit-a ceasul
Și voi faimoase cărți ale anticilor iubiți,
Patara părăsind-o, aici trăiește Phoebus;
Iar Muzele, ale poezilor ocrotitoare sacre,
Castilia acuma nu o mai îndrăgesc.”*⁷

Oradea se consacră în anii lui Vitez ca un centru de mare importanță al culturii renașcentiste. Aici și-a înălțat observatorul astronomic vestitul fizician al universității vieneze, Georg Peuerbach (1423-1461), punând meridianul zero la Oradea și calculând de aici eclipsele solare și lunare în vestitele sale „tabele orădene” (*tabulas Varadiensis*). Nu se poate tăgădui influența umanistă a lui Vitez asupra lui Matei Corvin. Regele citea aceleași cărți, avea aceleași preferințe întru ale culturii, era adeptul acelorași forme ale vieții spirituale ca și episcopul orădean.⁸

Plecarea lui Vitez de la Oradea a însemnat sfârșitul unei etape în viața spirituală a orașului și, cu siguranță, o văduvire a patrimoniului său cultural. Când marii mecenai plecau, ei luau tot ceea ce considerau că îi reprezenta. Așa a ajuns vestita bibliotecă a Episcopiei orădene risipită în marile centre ale Europei, devenind mesageră a unei civilizații ce a înflorit odinioară și pe malurile Crișului Repede.

3. Epigonii

Urmașii lui Ioan Vitez de Zredna în scaunul episcopal nu s-au mai ridicat nici unul la nivelul acestuia, chiar dacă unii dintre ei au continuat vechile tradiții renașcentiste. Legăturile cu Italia au rămas însă preponderente.

Se remarcă Ioan Filipecz Pruis, episcop între anii 1476-1491, de origine moravă (*natione Moravus*) și despre ai cărui părinți se spunea că fuseseră adepți ai ereziei husite. Acesta, în 1488, a tipărit, la Brno, cronica lui Thuróczi János, împreună cu poemul *Carmen miserabile* al lui Rogerius, al cărui manuscris se păstrase la Oradea, în arhiva Capitlului.⁹ Se pare că a întreținut strânse legături cu Lodovico Sforza, marele duce de Milano și, prin el, a invitat la Oradea pe milanezul Paolo Lantero, vestit om de litere italian.¹⁰ A fost diplomatul preferat al lui

¹ *Ibidem*, p.831.

² Fraknoi 1873, p.237-238.

³ Vitéz János nagyváradi püspök politikai beszédei és Aeneas Sylvius Piccolomini Vitéz Jánoshoz intézett levelei, 1453 - 1457 (Cuvântările politice ale lui Ioan Vitéz, episcop de Oradea Mare și scrisorile lui Aeneas Sylvius de Piccolomini către Ioan Vitéz, 1453-1457), Budapest. 1878, 41 p.; A.Pór, Enea Silvio de Piccolomini viszonya Magyarországhoz (Raporturile lui Enea Silvio de Piccolomini cu Ungaria) în *Budapesti Szemle*, XVI, 1878, p.225-260.

⁴ *Călători străini* I 1968, p.470.

⁵ Jakó 1977, p.44-54.

⁶ Bánfi 1940, p.830; Jakó 1977, p.45,48.

⁷ *Ibidem*, p.45-46.

⁸ Bánfi 1940, p.830.

⁹ Bunyitay I 1883, p.318.

¹⁰ Bánfi 1940, p.831.

Matei Corvin și în această calitate a vizitat Urbino, Roma (1482), Neapole (1476), Milano (1487). Cea mai importantă din aceste misiuni a fost cea de la Neapole, din 1476, când a însoțit de acolo pe Beatrice, viitoarea soție a lui Matei Corvin.¹ Murind regele său protector, s-a retras din demnitatea episcopală la o mănăstire din Cehia.²

Un cărturar renașcentist, format în școala italiană, a fost și eremitul augustin Váradi János, care a studiat, cu începere din 1455, la Florența. Aici s-a împrietenit cu Marsilio Ficino, cel ce va ajunge mai târziu un reprezentant de seamă al neoplatonismului. Váradi a fost atras tot mai mult de literatură și, în special, de poezie.³

La sfârșitul veacului al XV-lea, călugărul dominican Petrus Ransanus, din 1478 episcop de Luceria, în Italia, este trimis în ambasadă la Matei Corvin. Cu această ocazie trece prin Oradea (pe la 1488), pe care o descrie în culori deosebit de favorabile, fiind entuziasmat de cele văzute. L-a impresionat, mai ales, Cetatea Orădiei cu zidurile sale uriașe, cu turnurile și locuințele spațioase, pe măsura celui ce le-a edificat și înzestrat cu odore. Pe lângă acestea, călătorul a remarcat cărțile numite *graduare* și *antifonare*, minunat împodobite, încât păreau a fi din biblioteca unui rege deosebit de bogat.⁴

Un bibliofil cu gusturi rafinate a fost episcopul Kálmáncsehi Domokos (1495-1501), care a pus să i se execute numeroase cărți de cult cu ornamentații de o certă valoare artistică. Între cei ce au lucrat la curtea sa a fost și Franciscus di Castello Ithallico de Mediolano care i-a realizat un *Breviar*.⁵

Episcopul Szatmári György (1501-1505) se trăgea dintr-o bogată familie de negustori, înrudită cu vestita familie Thurzó, care domina comerțul și finanțele Europei centrale din acea vreme. Pentru îmbogățirea bibliotecii sale, episcopul Szatmári a stabilit legături cu cei doi mari editori și librari, Giordano și Aldo Manuzio. La acesta din urmă a tipărit lucrarea lui Cicero, *Epistolae familiares*, iar florentinul Giovanni Boccardi i-a ornamentat un *Breviar*. I-au dedicat cărți Gian Antonio Modesto din Umbria (*Oratio de nativitate domini* și *Ulisce*), bolognezul

Piatra de mormânt
a lui Thurzó Zsigmond

Giovanni Batista Pio (*In carum Lucretium poetam Comentarii*) și Celio Calcagnini din Ferrara (*De Concordia*).⁶

La 21 septembrie 1503, episcopul Szatmári a reconfirmat vechile privilegii ale protopopului Dan din Seghiște prin care, el și preoții săi români, erau scoși de sub jurisdicția Episcopiei orădene, drept mai vechi care reieșea și „din scrisorile predecesorilor noștri” (*ex litteris antecessorum nostrorum*).⁷

Între 1460-1510, mulți canonici orădeni au studiat în Italia. Astfel, la Padova - 5, la Ferrara - 3, la Bologna - 6, la Roma - 2, la Perugia și Neapole, câte unul. Între cei ce au studiat la Padova a fost și episcopul Thurzó Zsigmond (1506-1512).⁸

¹ Bunyitay I 1883, p.341.

² Jakó 1977, p.55.

³ *Ibidem*, p.28-29.

⁴ *Călători străini I*, 1968, p.437-438.

⁵ Bunyitay I 1883, p.332-343.

⁶ Bánfi 1940, p.832.

⁷ Bunyitay I 1883, p.349.

⁸ Balogh II 1982, p.50-51.

Padovanul Antonio Gazio i-a dedicat una din lucrările sale (*De tuenda et proroganda viridi ac florida hominis inventa*), iar Aldo Manuzio l-a considerat ca pe un om care „*humanissimus sane et doctissimus, studiosissimus Ciceronis erat*”.¹

Thurzó a păstrat legătura cu predecesorul său, în scaunul episcopal, cu Szatmári György, și, împreună, cele cu Italia. Astfel, în 1501, când au reușit să obțină ediția de buzunar a operei lui Virgiliu și Horațiu, realizată de Aldo Manuzio s-au bucurat la gândul că, de acum, vor exista cărți mai ușor de mănuit, fiind posibilă luarea lor în plimbările folosite pentru discuții savante. Amândoi au scris editorului milanez cerându-i să editeze epistolele lui Cicero², dorință împlinită deja în anul următor.

În perioada episcopatului său a studiat la Oradea tânărul Nicolae Olahus (1493 -1568), vestitul umanist de origine română, os domnesc din stirpea voievozilor Țării Românești.³ Sosit la Oradea, la vestita școală capitulară de aici, încă pe vremea lui Szatmári György, prin 1502 sau 1503 el a atras foarte repede atenția asupra sa. Thurzó l-a luat sub oblăduire, fapt rămas adânc imprimat în amintirea lui Olahus, care îl va numi și mai târziu tată adoptiv.⁴ Episcopul orădean îi va facilita tânărului Nicolae numirea, prin 1510, ca paj al regelui Ungariei, Vladislav II.⁵

Aceasta este o perioadă deosebită de cea în care a trăit și a păstorit la Oradea Ioan Vitez. Pe atunci scrierile sfinte erau baza înțelepciunii, iar clasicii greci și romani dădeau numai forma și distincția exprimării. Acum, la nici un secol mai târziu, prelații vorbeau mai des despre Nemesis decât chiar despre Hristos, citeau mai cu sârg pe Plaut, Virgiliu și Epicur decât Sfânta Scriptură.⁶ Așa cum se constata mai târziu, era vremea când episcopii stăteau mai des și purtau de grijă cu mai mult zel palatelor lor decât altarelor din catedrale. Rafinamentului culturii și

artei i se adăuga un lux nemaîntâlnit până acum la curțile episcopale. Se pare că, într-adevăr, circulația ideilor umaniste, pătrunderea renașcentismului în mediul ecleziastic catolic a slăbit bazele sale, a îndepărtat pe clerici de la preocuparea și obligația lor fundamentală, de a fortifica permanent credința supușilor, pregătind, astfel, în bună măsură, succesul Reformei.⁷ Toate aceste trăsături ale evoluției renașcentismului au fost valabile și pentru mediul cultural de la curtea Episcopiei orădene.

Thurzó Zsigmond a refăcut palatul episcopal, care era gata în 1509, iar decorarea și mobilarea lui se va fi făcut după modelul palatelor venețiene, unde acesta a locuit mai multă vreme ca sol al lui Matei Corvin.

Interesantă a fost figura tânărului episcop Perenyi Ferenc (1513-1526), cel ce a căzut în bătălia de la Mohács (1526), care, pe lângă dragostea sa nemărginită față de literatură, a tânjit tot timpul de dorul de a vedea Italia. Pentru a-și atinge scopul a intrat în strânse relații cu vestitul umanist Celio Calcagnini din Ferrara, ajuns episcop de Agria (Eger).⁸ Acesta i-a îndrumat pașii în educație (episcopul orădean nu împlinise 18 ani), fiindu-i părtaș la toate planurile tainice, între care și acela de a pleca în Italia, chiar cu riscul de a renunța la scaunul episcopal.

În 1526 a avut loc bătălia de la Mohács, care a constituit prologul căderii regatului feudal ungar și împărțirii sale între turci și habsburgi. În 1529, în cetatea de pe malul Crișului Repede funcționa ca prepozit Giovanni Bonzagno da Regio, fost guvernator al Episcopiei de Agria (1512), secretar și sol al lui Ioan Zápolya la Veneția (1527-1529).⁹ Câțiva ani mai târziu, la Oradea, regele Ungariei dă titlu de noblețe pictorului italian Giovanni Antonio da Pordenone.¹⁰

Stabilit o vreme la Oradea, Ioan Zápolya a încercat să refacă aici strălucitoarea viață de

¹ Bánfi 1940, p.832.

² Bunyitay I 1883, p.357.

³ Bejeu 1937, p.94.

⁴ Jakó 1940, p.60.

⁵ În legătură cu Nicolae Olahus vezi: I.Lupaș, *Doi umaniști români în secolul XVI*, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, seria a III-a, tom.VIII, 1927-1928, p. 117-145; I.S.Firu și C.Albu, *Umanistul Nicolaus Olahus*. București, 1968; N.Olahus, *Correspondență cu umaniștii batavari și flamanzi*, București, 1974. O bibliografie mai amplă vezi la L. Borcea, *Nicolaus Olahus la Oradea* în Biblioteca „Gheorghe Șincai” – Buletin Metodic, an 3, nr.1 (4), iunie 1993, p.51-52.

⁶ Abel, J., *Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság* (Umaniști din Ungaria și lumea savantă dunăreană), Budapest, 1880, p.12.

⁷ Bunyitay I. 1883, p.358.

⁸ Bánfi 1940, p.832.

⁹ Balogh I 1982, p.61.

¹⁰ *Ibidem*.

curte de pe vremea Corvineștilor, ceea ce a reușit numai în parte. Încă înainte de a se urca pe tron l-a adus ca secretar și capelan pe Giovanni Stratileo da Trau, devenit apoi episcop de Alba Iulia. Concomitent, era secretar și Antonio Veranzio da Sebenico, în timp ce Lazzaro da Zara era consultant în probleme militare.¹

Pe la 1535, călătorul italian Francesco della Valle trece prin Oradea însoțindu-l pe Aloisio Gritti. Face acum o succintă descriere în care subliniază frumusețea castelului și a clădirii episcopale. Este interesantă informația cu privire la oraș, despre care el notează că este mic și fără nici un fel de ziduri sau alte întărituri.²

Unul din ultimii episcopi catolici cu reședința în Oradea înainte de triumful Reformei a fost Giorgio Martinuzzi (1534-1551), cunoscut în vremea sa sub numele de *Frater Georgius*, ridicat de la condiția modestă de călugăr paulin, până la cea de cardinal. Sârb după tată (Utiesenovici), italian după mamă, figură interesantă, energică, mult contestată datorită așezării sale poziții duplicitare câtă vreme a fost guvernator al Transilvaniei, încercând să mențină autonomia și chiar independența Principatului în fața tendințelor acaparatoare ale celor două Imperii rivale: Otoman și Habsburgic. A fost mare admirator al arhitecturii renașcentiste lăsând posterității castelele de la Vințu de Jos și Gherla, ambele executate după planurile lui Domenico da Bologna.³ Acesta a lucrat și la Oradea și se pare că planurile cetății în forma sa renașcentistă sunt alcătuite de el.

Martinuzzi n-a fost un om al literelor, dar a purtat corespondență cu Paolo Giovio, care l-a imortalizat în opera sa istorică. Despre el vorbește și Ascanio Centoro, care l-a vizitat la Oradea, fără să bănuiască intenția stăpânului său, Aloisio Gritti de a-l asasina.⁴

Dispariția lui Martinuzzi, în 1551, încheie o perioadă de prosperitate în viața spirituală a Oradiei. Renașterea s-a stins încet, ca efect al propriilor transformări prin care a trecut. Din lumea generoasă a ideilor savante și a grijii față de spirit și morală, se trece pe neobservate în cea a ideilor pragmatice, la preocuparea cotidiană față de necesitatea de a supraviețui. În locul bibliotecii

și al școlii începe să se cheltuiască tot mai mult pentru cetate și pentru oaste.

Dintr-un oraș al Europei culturale, Oradea ajunge, la mijlocul veacului al XVI - lea un oraș al Europei militare și politice. Se trasează frontiere, se câștigă și se pierde bătălii, se solicită și se iau decizii ce vor marca evoluția orașului de pe malurile Crișului Repede în secolele următoare.

VI. PERIOADA MARILOR OPȚIUNI (1526-1557)

Prima jumătate a veacului al XVI-lea a pus Oradea, prin poziția geografică pe care o deținea, în mijlocul unor evenimente care i-au silit pe mai marii orașului să adopte atitudini și să ia hotărâri de o deosebită însemnătate. Ele se refereau, în principal, la două chestiuni mari: apartenența orașului și, implicit, a comitatului a cărui reședință era, la una din formațiunile statale ce se constituiau acum în centrul Europei și atitudinea față de Reforma religioasă, opțiunea între catolicism și protestantism.

În comitat, unde majoritatea populației era românească, deci de rit ortodox, greco-oriental (*graeci ritus*) sau, cum mai era numită, „de credință străveche” (*ohitü*), opțiunea religioasă nu era încă o problemă. Lupta se dădea între cele două credințe care își disputau nu numai primatul confesional ideologic, ci și pe cel economico-politic, între catolici și protestanți. Românii au rămas până spre sfârșitul secolului al XVI-lea, până când principii Transilvaniei ei înșiși erau încă de credință catolică, în afara țintei prozelitismului protestant. Abia după ce în fruntea Principatului au ajuns demnitari protestanți, românii ajung în obiectivul convergent al prozelitismului promovat și de Biserica și de Stat.

Evenimentul istoric crucial petrecut în centrul Europei - bătălia de la Mohács, din 1526 - a avut urmări deosebite asupra destinului istoric al Oradiei. El a fost precedat însă de o mare mișcare socială care a afectat puternic toate structurile

¹ Bánfi 1940, p.840.

² *Călători străini I*, 1968, p.326.

³ Sebestyén 1963, p.59.

⁴ Bánfi 1901, p.480.

regatului feudal ungar. Este vorba de răscoala condusă de Gheorghe Doja (1514), transformată dintr-o plănuită cruciadă anti-otomană într-un război social. În drumul ei spre Transilvania, o parte a oștirii țărănești condusă de unul din căpitaniii lui Doja, preotul Laurențiu, a lovit și Bihorul, începând încă din luna mai 1514. Răsculații au distrus castelele fortificate de la Cheresig și Săcueni, omorând pe toți marii nobili. În fruntea oștilor reunite ale comitatului și banderiei episcopale a fost pus Pöstyéni Gergely, dar acesta, în prima confruntare, a fost respins și silit să se retragă în Cetatea Oradea. Prinzând curaj, masele de răsculați au atacat orașul, pe care l-au incendiat și au început asediarea cetății. Ioan Zápolya l-a trimis pe Tomori Pál, căpitanul cetății Făgăraș, cu un corp de oaste în ajutorul celor din interior. Pentru a nu ajunge între două focuri, răsculații s-au retras în cetatea de pământ de la Biharea, încercând să opună rezistență acolo.¹

Dar Tomori, unindu-și oastea cu banderia comandată de episcopul Perényi, cu cele unor mari feudali (Czibák Imre, Ártándi Pál, Nicolae Glejan, Bajoni Benedek), a reușit să-i zdrobească pe răsculați.

Epilogul întregii mișcări sociale și-a desfășurat una din secvențe și la Oradea. Din corpul lui Gheorghe Doja, tăiat în patru în urma execuției de la Timișoara, o parte a fost agățată de porțile Cetății Oradea.²

Dezastrul de la Mohács (1526), unde sultanul Soliman a înfrânt oastea Ungariei și unde însuși regele Ludovic II și-a găsit sfârșitul, este legată de mulți cercetători ai istoriei de răscoala din 1514, de problemele sociale interne ale regatului feudal ungar. Prin înfrângerea de la Mohács, centrul continentului devenea tot mai mult obiect de dispută între cele două state rivale: Austria și Turcia, iar voievodatul până atunci autonom al Transilvaniei manifesta tot mai evidente tendințe de independență. La 1526, Ferdinand de Habsburg, care s-a încoronat rege al Ungariei, a numit un alt episcop la Oradea în locul celui căzut la Mohács, pe Ladislau de Macedonia, prepozitul de Pécs. Acesta însă nu și-a putut ocupa scaunul deoarece Oradea era în mâna lui Ioan Zápolya. Abia în 1528,

în luna august, orașul a fost cucerit de imperiali, dar cetatea nu s-a predat.³ După un deceniu de dispute, la 24 februarie 1538, s-a semnat la Oradea pacea între Ferdinand și Zápolya, mediată de Gheorghe Martinuzzi. Această pace îi asigura lui Ioan Zápolya pe viață titlul de rege al Ungariei, Croației și Dalmației (punctul 4). În fond, pacea consfințea *status-quo-ul*. Fiecare își păstra pe moment ceea ce stăpânea: Ferdinand - Ungaria, iar Ioan Zápolya - Transilvania (punctul 6). Astfel pacea de la Oradea devenea primul tratat internațional care consfințea separarea totală a Transilvaniei de Ungaria.⁴

Dar moartea lui Zápolya a survenit în iulie 1540, neașteptat de repede, redeschizând lupta pentru coroană. Fiul și urmașul său, Ioan Sigismund, fiind minor, treburile conducerii statului au revenit unei regente compuse din Isabella și trei consilieri, între care și Martinuzzi.⁵ În fața amenințării imperiale, sultanul veni însuși în Ungaria în fruntea unei numeroase oștiri și, în august 1540, a ocupat orașul Buda, capitala regatului, întemeind aici un pașalâc otoman. Evenimentul a determinat un mare exod de populație din care o parte a venit și la Oradea, în frunte cu regina Isabella. Între ei au fost numeroși meșteșugari, oameni de rând și mult cler. Majoritatea lor s-au așezat în Olosig.⁶

După 1541, voievodatul Transilvaniei se constituie în principat independent. În noua situație creată, Oradea și Bihorul, alături de comitatele din vest-ul Transilvaniei, erau chemate să opteze pentru ralierea la Ungaria habsburgică a lui Ferdinand sau la noul principat constituit. În 1542 a avut loc la Oradea o Dietă parțială reunind reprezentanții stărilor și nobilimii din comitatele Arad, Békés, Bihor, Cenad, Csongrád, Solnocul Exterior, Timiș, Zarand, în care s-a decis trimiterea unei solii la Ferdinand spre a-i comunica atașamentul față de el. Nemulțumit, Gheorghe Martinuzzi a convocat și el o Dietă parțială, tot la Oradea, în noiembrie același an. Nu s-au prezentat însă decât reprezentanții a trei comitate, astfel că episcopul orădean a amânat ședința pe 11 decembrie, apoi pe 6 ianuarie 1543. Până la această dată a venit însă și reprezentantul lui Ferdinand, în

¹ Borovszky 1901, p. 480.

² *Ibidem*; Bunyitay I 1883, p.368-369.

³ Balogh II 1982, p.61.

⁴ Kövári III 1860, p.52-55.

⁵ *Ibidem*, p. 73-74.

⁶ Bunyitay I 1883, p.405; Borovszky 1901, p.189; În 1777 s-a descoperit în Olosig o piatră tombală care atestă că Zeuch (Kenéz András), judele primar al Pestei, a murit în Oradea la 18 septembrie 1554 (N, 11 iunie 1899, p. 3- vezi aici și textul inscripției).

prezența căruia nobilii comitatelor din vest, din așa numitele „părți ungurene” au votat recunoașterea arhiducelui Ferdinand ca suveran și al acestor părți.¹

Cât de acută era situația și cât de crâncenă lupta diplomatică reiese din faptul că abia a trecut o lună și Martinuzzi a convocat o nouă Dietă parțială la Gyula (11 februarie 1543), pentru a rediscuta problema opțiunii. S-a ajuns, în cele din urmă, la o soluție de compromis: numele lui Ferdinand a fost omis din hotărârile luate aici și s-a încredințat lui Martinuzzi guvernarea „părților” ungurene. Este perioada când se cristalizează această noțiune teritorială cunoscută mai târziu în documentele oficiale sub numele de „părțile regatului Ungariei” (*partium regni Hungariae*), pe scurt, *Partium* și în componența căreia au intrat comitatele din Banat (până în 1552), Crișana (până în 1660) și Maramureș (până spre sfârșitul secolului al XVI-lea).

Oscilația nobilimii din comitatele vestice între Isabella și Ferdinand s-a datorat în primul rând poziției geografice, între Ungaria și Transilvania, a acestor teritorii. Anii 1540 -1543 au fost ani de tatonări. Decizia a fost grăbită de expediția otomană în Ungaria de sud (1543), care a supus noi părți din zona Dunăre-Tisa. Mai ales părțile dintre Mureș și Criș ajung astfel într-o situație defavorabilă.²

Acest întreg complex de împrejurări i-a determinat, în cele din urmă, pe reprezentanții stărilor comitatului Bihor și orașului Oradea, să decidă alipirea la Transilvania, ce era vasală Porții otomane. În august 1544, la Dieta de la Turda participă și comitatele din vest și, începând cu acest moment, istoria lor se va confunda cu cea a Transilvaniei³, chiar dacă, pe scurte perioade, suzeranitatea habsburgică se va extinde și aici.

Isabella, văduva lui Ioan Zápolya, în 1551, la sfatul lui Martinuzzi a renunțat la tron în favoarea lui Ferdinand. Acest act a atras mânia sultanului Soliman, dar și răzburarea imperialilor care au hotărât înlăturarea episcopului guvernator. Asasinatul, pus la cale de generalul imperial Gian Battista Castaldo, ce rezida în

Transilvania, a avut loc în castelul lui Martinuzzi din Vințu de Jos, comitatul Alba, la 17 decembrie 1551, și el aduce foarte mult cu felul în care habsburgii aveau să-l înlăture pe Mihai Viteazul cu o jumătate de secol mai târziu.⁴

Timp de cinci ani, Principatul și comitatele din vest care făceau parte integrantă din el au ajuns sub stăpânire habsburgică. În acest sens a depus eforturi deosebite și episcopul de Oradea, Zabardy Mátyás (1553-1556). În favoarea Isabellei și a lui Ioan Sigismund optau cei doi mari nobili ai Bihorului, Báthori György și Varkocs Tamás. Acesta din urmă, cu începere din 1552, era și comite suprem al comitatului Bihor și, în urma morții lui Martinuzzi, a devenit, prin mandat regal, administratorul domeniilor Episcopiei orădene.⁵

O amenințare indirectă au constituit-o pentru Oradea și Bihor, cucerirea Timișoarei și constituirea Pașalâcului otoman de aici, în 1552. În cercurile Curții de la Viena exista temerea că următorul pas va fi orașul și, mai ales, cetatea de pe malul Crișului Repede.⁶ Atunci, reacția lui Ferdinand de Habsburg a fost neașteptată: auzind despre lipsa oamenilor capabili să apere Cetatea Oradea și nedorind să sacrifice pe puținii ei apărători împreună cu armamentul existent acolo, în scrisorile din 10 și 11 august ale lui Castaldo, îi poruncește acestuia să ia măsuri ca tunurile să fie transferate la Szolnok sau Eger, iar Varkocs cu garnizoana lui, să părăsească orașul.⁷

Totuși, cât de mult doreau imperialii Oradea reiese și din cele câteva măsuri luate în intervalul de timp cât au stăpânit Bihorul. Prin diploma din 18 mai 1553, dată de Ferdinand în orașul Sopron, cetățenii Oradiei, potrivit vechilor privilegii, nu puteau fi judecați decât de proprii lor juzi.⁸ În aceeași zi, același suveran, emitea încă un act privilegial prin care scutea locuitorii Oradiei de plata oricărei vămi pe teritoriul împărăției sale.⁹

La 29 mai 1553, un nou document emis stipula o interdicție: episcopii de Oradea și slujbașii lor nu aveau dreptul să-i împiedice pe locuitori să-și vândă vinul obținut din producția lor proprie și nici să-i oblige să-l vândă pe cel al Episcopiei.¹⁰

¹ MCRT II, p. 470.

² Lukinich 1918, p. 47-49.

³ *Ibidem*.

⁴ Pascu 1944, p. 109.

⁵ Bunyitay I 1883, p. 412.

⁶ Szádecyky 1892, p. 281.

⁷ *Ibidem*, p. 284-285.

⁸ Lakos 1904, p. 73-74; Tóth, Szabó 1904 p. 23.

⁹ Lakos 1904, p. 75-76; Tóth, Szabó 1904 p. 23.

¹⁰ Palugyay II 1853, p. 293-294; Lakos 1904, p. 76-77; Tóth, Szabó 1904, p. 23.

Se vede că acestea erau problemele care-i preocupau atunci pe orășeni și, prin reglementarea lor, Ferdinand spera să-i lege și mai mult de interesele partidei filohabsburgice din Transilvania.

În 1552, administrația austriacă a realizat un document social-economic de mare valoare informativă cu privire la situația de atunci a Bihorului. Este vorba despre o conscriere fiscală a tuturor localităților, precizându-se numărul de porți și numele stăpânilor acestora, o lucrare amplă care ne oferă o ultimă imagine a relațiilor de proprietate din Bihor înainte de marea secularizare pe care a produs-o Reforma, câțiva ani mai târziu.¹

Dieta Transilvaniei, întrunită în ianuarie 1556, a hotărât rechemarea Isabellei în fruntea Principatului și când aceeași Dietă a cerut tuturor părților țării să depună jurământul. Oradea și, mai ales Zabardy Mátyás, a refuzat. Era firesc ca acest gest să atragă după sine represalii și atât Báthori György, cât și Varkocs Tamás, au început încă din vara anului 1556 să se pregătească de război împotriva episcopului catolic, stăpân al Cetății Oradea.

În fața pericolului iminent, locuitorii s-au retras din oraș căutându-și adăpost fie în zonele mai îndepărtate, fie în cetate. Curând oștile lui Varkocs au apărut sub oraș, l-au cucerit fără prea multe probleme, pricinuindu-i importante distrugerii. Deși nu aveau o oaste prea numeroasă, căci ardelenii erau ocupați în altă parte și nu-i puteau ajuta, le-a fost de un real folos că Varkocs a fost înainte căpitan al cetății și cunoștea toate slăbiciunile fortificației. Atacul a fost îndreptat asupra punctului cel mai vulnerabil, acolo unde s-a ridicat mai târziu bastionul Crăișorul. Cu toate că apărătorii cetății au dat dovadă de mult spirit de sacrificiu, moartea, la 12 august, a episcopului aflat în primele linii ale luptei a prelungit durata asediului.

Ferdinand a numit ca episcop de Oradea, la recomandarea lui Nicolae Olahus, pe Forgách Ferenc. Cum acesta nu era un om al armelor, ci mai mult al literelor, alături de el a fost trimis să îndeplinească funcția de Comite suprem de Bihor

și căpitan al cetății Oradea, fratele acestuia, Simon. Noul căpitan a sosit însă fără oaste, iar în cursul întregii toamne a anului 1556, asediații n-au reușit să obțină nici un fel de ajutor. În schimb Isabella, readusă pe tronul Transilvaniei de oștile Țării Românești, comandate de vornicul Socol, și ale Moldovei, de hatmanul Moțoc (la 22 octombrie era la Cluj), a început să-i ajute pe asediatori dispunând trimiterea de oști, iar pe perioada de iarnă a organizat o blocadă, retrăgând majoritatea trupelor la iernat.²

Dezertările din rândul mercenarilor neplătiți ce apărau cetatea, scăderea proviziilor, atitudinea pasivă a lui Ferdinand, au grăbit deznodământul. La 10 aprilie 1557, cetatea a capitulat.³

Aproape simultan, o delegație a așezărilor din jurul cetății se prezenta la Isabella, depunând jurământul de credință. Asediul, care a durat circa nouă luni, a marcat definitiv integrarea Oradei în Principatul Transilvaniei, devenind prin poziția ei, o *cetate de margine*, cea mai importantă în sistemul defensiv, în condițiile în care otomanii întemeiaseră, în 1552, Pașalâcul de Timișoara, ce se întindea până la Mureș, iar Pașalâcul de Buda ajunsese la vest în imediata vecinătate a orașului. La nord, Cetatea Sătmar a rămas în mâna habsburgilor împreună cu întregul comitat și cu zona adiacentă.

VII. ORADEA ÎN CADRUL PRINCIPATULUI TRANSILVANIEI (1557-1660)

1. Reforma religioasă

După 1540 au început să se propage și în Bihor ideile Reformei. Însă, câtă vreme în fruntea Episcopiei Catolice de aici s-a aflat energicul Martinuzzi, aceste idei au fost combătute cu vehemență. Astfel, se spunea că pe un slujitor al altarului care a pălmuit o credincioasă ce se închina în fața unei icoane, l-a ars pe rug.⁴ Sosirea

¹ ANR, DJBH, *Fond C, Instrumenta Litteralia*, fasc. II, nr.16, f 1-20 v. (copie legalizată din 1746); publicată parțial în Borovsky 1901, p. 501-502 și de Borcea 1994, p. 233-284. Conform datelor oferite de această conscriere, structura proprietății în Bihor se prezenta astfel: ecleziastică-4998 porți (43,71 la sută din total), marea proprietate laică reprezentată de 7 familii de proprietari-3.406 porți (29,79 la sută), proprietatea laică mijlocie și mică-3.033 porți (26,50 la sută). Totalul numărului porților: 11.437.

² Barabás S., *A székely krónika* (Cronica secuiască) în *TT* 1880, p.640.

³ Tóth, Szabó 1904, p. 9-14; Balogh II 1982, p.68. O descriere contemporană a asediului vezi și în *HK* 1912, p.643-644 (scrisoarea lui Pesthy Ferenc către consilierii camerali).

⁴ Borovsky 1901, p.189.

lui Varkocs Tamás, în mai 1552, a însemnat o schimbare a situației. El a fost cel ce a dat semnalul liberei propagări a Reformei atunci când „în biserica din Oradea a stricat chipul aurit al Mariei ce avea pruncul în brațe”.¹ În urma plângerilor împotriva lui Varkocs, Ferdinand I-a înlocuit în 1553 cu războinicul Zabardy Mátyás. Noul ierarh a luat măsuri severe nu numai împotriva adepților Reformei, ci și împotriva adversarilor lui Ferdinand.²

Dar moartea acestuia, apoi, în anul următor (1557), căderea cetății Oradea în mâna Isabellei și a lui Ioan Sigismund, au adus din nou partizanii Reformei la putere.

Intrat în cetate în urma asediului din 1556-1557, Varkocs Tamás a proclamat, în virtutea hotărârii Dietei Transilvaniei, confiscarea bunurilor Episcopiei și Capitlului. Capelanilor li s-a îngăduit retragerea liberă. Într-un timp foarte scurt toate instituțiile catolice au fost desființate: cele două capitluri, din cetate și de pe Dealurile Oradei, instituțiile monahale. Numeroasele biserici au fost distruse fie în timpul asediului, fie de protestanți după încheierea lui.³ Au rămas intacte statuile din cetate ce reprezentau sfinți catolici și de care nimeni n-a îndrăznit să se atingă.

Bunurile Episcopiei au devenit ale fiscului transilvan. Oradea a continuat să aibă un episcop catolic numit, dar reședința sa a fost în Ungaria habsburgică până în 1692, când trupele imperiale au reînstatat în oraș vechile stări de lucruri.⁴ La Oradea, Reforma I-a avut ca principal propagator pe preotul Czeglédi György, care, în sinodul convocat de el în iulie 1561, a dat citire unei mărturisiri de credință intitulată *Confessio helvetica* și care a fost acceptată de toți cei ce erau de față. Ca superintendent a fost ales Melius Juhász Péter.⁵

La 10 martie 1566, Dieta de la Turda a hotărât extirparea credinței greșite din biserică. Cei ce nu voiau să renunțe la catolicism trebuia să părăsească țara. La Oradea s-a fixat ca termen

ultim, Duminica Floriilor (7 aprilie) pentru ca preoții să se decidă asupra atitudinii pe care o luau. Dacă rămâneau, puteau să-și păstreze casele și viile, căci celelalte bunuri deveneau ale fiscului.⁶ Potrivit tradiției, Kendi Antal, comite suprem al comitatului Bihor, ar fi ieșit în Duminica Floriilor în fața preoților și credincioșilor care înconjurau biserica și le-ar fi cerut să renunțe la credința lor. Aceștia au preferat să plătească cu viața decât să treacă la protestantism.⁷

Schimbările survenite la Oradea în domeniul credinței au atras cu sine multă violență și distrugere, în special atunci când a început propagarea variantei unitariene a protestantismului, reprezentată de episcopul lor din Transilvania, David Ferenc.

La începutul lui iunie 1565, Oradea este vizitată de militarul italian Giovan Andrea Gromo, însoțitor al lui Ioan Sigismund. În însemnările sale acesta surprinde o anumită fază a acestor dispute religioase. Nu prea informat despre cele ce se petrecuseră până atunci, relatează totuși în calitate de martor ocular, despre un „tumult” al protestanților care voiau să distrugă o biserică și pe care principele însuși i-a împrăștiat „cu lovituri de măciucă”.⁸ El constată că orașul este locuit de diferite secte religioase dar, cu toate acestea, se menține aici credința catolică, însă cu atâta greutate, încât nu poate înțelege cum de se mai văd urme și semne de-ale sale.⁹

La scurtă vreme apoi, la 22 iunie 1565, are loc marea răzmeriță unitariană care a distrus ceea ce a mai rămas din urmele catolicismului orădean. Atunci a fost deschis mormântul regelui Ladislau, iar osemintele sale, risipite.¹⁰ Această variantă intransigentă a protestantismului care tindea să se răspândească în Transilvania a stârnit însă reacția negativă a principilor din statele europene, care au început să evite contactele cu noul stat transilvănean constituit în centrul continentului.¹¹

¹ Csernák 1992, p.34.

² *Ibidem*, p.37-38.

³ *Ibidem*, p.43.

⁴ Borovsky 1901, p.190.

⁵ *Ibidem*, p.191; Csernák 1992, p.55-56.

⁶ MCRT I, p.302.

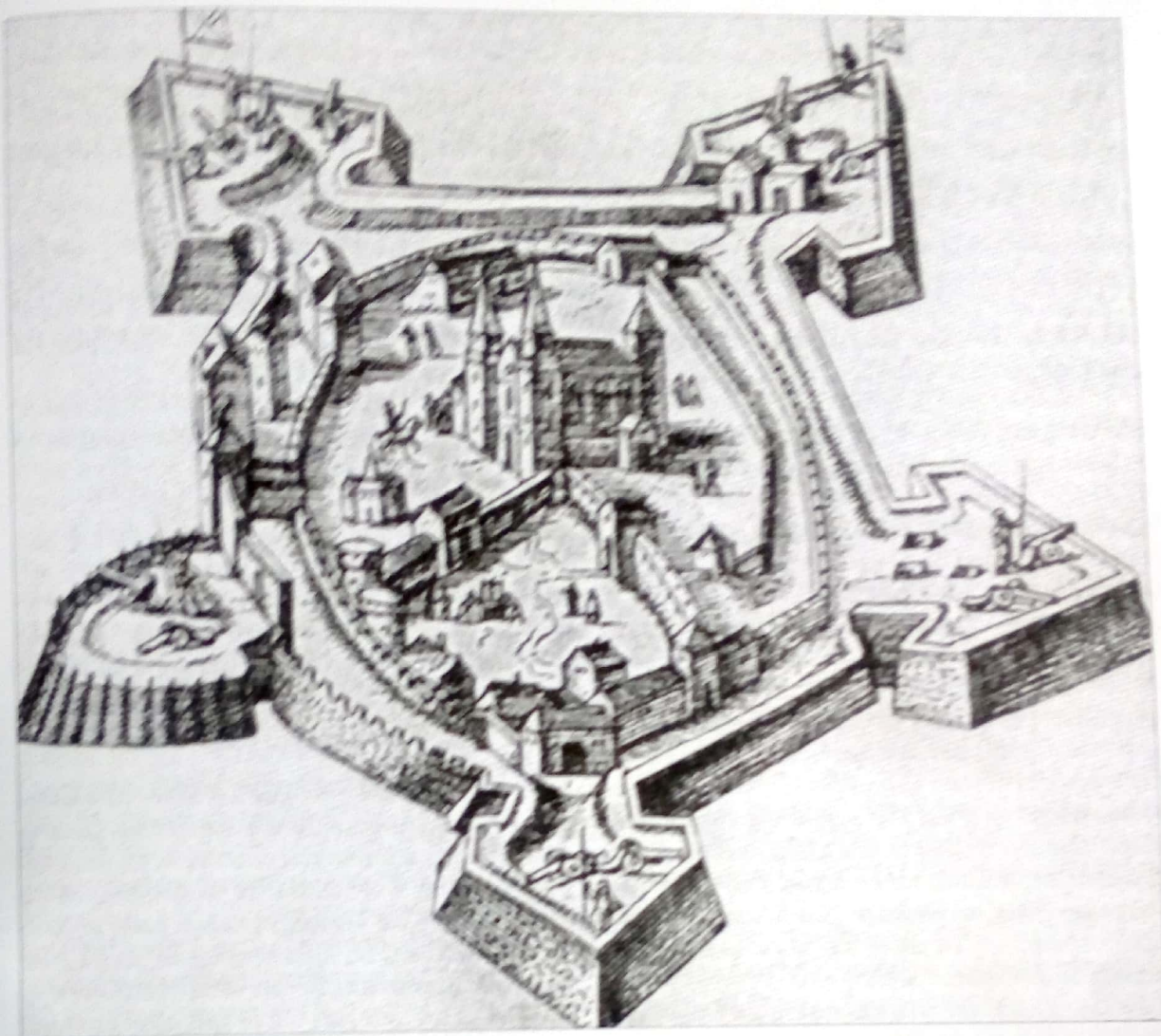
⁷ De aici i s-ar fi tras apoi lui Kenedi Antal porecla Nyakazó (=Gâtuitorul); Borovsky 1901, p.191; *Călători străini II*, p.364; Borcea 2005 a, p.178.

⁸ *Călători străini II*, p.330-331.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Podhradczky II 1836, p.44-45; Bunyitay I 1883, p.441.

¹¹ Csernák 1992, p.87.

Cetatea Oradea la 1598 (detaliu din stampa lui Ioris Houfnagel)

Principii Transilvaniei ce au urmat pe tron după moartea lui Ioan Sigismund (1571), de religie catolică, s-au străduit să restabilească pozițiile pierdute de această credință. Unii au fost mai toleranți, alții mai intransigenți, cei mai mulți acționând sub presiunea dietelor compuse, în cea mai mare parte, din protestanți. Memorabilă a fost în acest sens Dieta de la Turda, din 6-13 ianuarie 1568, care hotărăște ca dogma calvină să poată fi propovăduită pretutindeni în limba comunității respective, nimeni să nu fie ocărât din pricina religiei din acest punct de vedere.¹ Tot în această ședință principele este rugat de către

adunarea stărilor să ia măsuri împotriva românilor care se închină tot vechii credințe, deși principele a pus un episcop în fruntea acestora (probabil un episcop calvin).²

Ștefan Báthori, mare căpitan al Cetății Oradea (1562-1564), apoi principe (1571-1583), deși catolic, a fost un spirit mai conciliant, manifestându-se potrivit numai variantei unitariene a protestantismului.³ În perioada cât a fost sol la Viena trimis de Ioan Sigismund (1563, 1565-1567)⁴, acesta a dus tratative cu vestitul iezuit Szántó István pentru aducerea ordinului „Societatea lui Isus”, în Transilvania. Acest lucru s-a și realizat după ce Ștefan Báthori a ajuns pe

¹ MCRT II, p.343.

² *Ibidem*, p.341.

³ Csernák 1992, p.93;

⁴ Veress I 1944, p.XXVI.

tronul Poloniei. Popularitatea fostului principe în Ardeal a fost atât de mare încât Dieta din 1579, a acceptat intrarea iezuiților în țară.¹ Principele Cristofor Báthori, fratele mai mic al lui Ștefan, a ajuns sub influența lor, astfel încât și-a încredințat și fiul, pe Sigismund, născut la Oradea, educației acestora. La 16 martie 1576, Cristofor Báthori emite un act de danie către Biserica Catolică *Sf. Egidiu* din Olosig, prin care îi dăruiește satul Gălășeni din Sălaj pentru a fi folosite veniturile din dările acesteia în favoarea dascălilor și preoților numitei biserici.²

Curând iezuiții au ajuns și la Oradea, unde numărul catolicilor se ridica la aproape 2.000 având ca lăcaș propriu amintita Biserică cu hramul *Sf. Egidiu*. În jurul ei se adunau, mai ales cu ocazia sărbătorilor creștine, un mare număr de credincioși din întreaga câmpie a Tisei.³ Între primii iezuiți ce au sosit la Oradea a fost și Szántó-Arator István, în 1582, depunând, sub oblăduirea prieteniei cu regele Poloniei, o intensă activitate de propagare a credinței catolice, lansându-se în discuții polemice cu cel mai important reprezentant al protestantismului orădean în acea vreme, Beregszászi Péter, care își făcuse studiile la Wittenberg.⁴ În 1582 n-a stat decât câteva luni, după care s-a stabilit la Cluj. Din această primă perioadă orădeană a sa datează și convertirea lui Pázmány Péter, un tânăr de 13 ani, care a devenit apoi o personalitate marcantă a culturii central-europene din veacul al XVII-lea.⁵

În 1583 un misionar iezuit vizitează Oradea: Antonio Possevino. Cu această ocazie au venit la el numeroși credincioși catolici care i-au solicitat trimiterea unui preot și cedarea uneia

din fostele biserici pentru oficierea serviciului divin. Possevino notează în jurnalul său că regele Poloniei, același Ștefan Báthori, i-a promis că le va ceda o biserică din cetate, cea care servea atunci ca depozit de muniții și care era cel mai bine păstrată.⁶

Un alt iezuit ce a stat la Oradea o scurtă perioadă a fost Törös György, care a studiat teologia la Praga și la Viena.⁷

Acesta s-a îmbolnăvit însă și a trebuit să părăsească orașul. A fost retrimis Szántó-Arator cu un însoțitor.⁸

La 11 martie 1584, iezuitul G.P.Campani, care se afla la Oradea, relatează într-o scrisoare că la biserica catolică din localitate s-a strâns atâta lume încât slujba s-a ținut în cimitir. În jurul acestui cimitir era o mare mulțime de oameni bolnavi care veneau și la băile orădene.⁹

La sfârșitul anului 1585, la Oradea a bătut o epidemie de ciumă, toate drumurile spre oraș fiind închise.¹⁰ Situația se menținea la fel încă și în luna ianuarie 1586¹¹ și chiar în luna iunie. Părintele Szántó a rămas acum singurul preot catolic în oraș.¹²

Anul 1587 a adus mari tulburări interconfesionale, mai ales de Paști când, în urma ciocnirilor, s-au înregistrat și morți. Acest incident s-a dezbătut și în Dieta de la Mediaș (8-23 decembrie 1588). Textul hotărârii luate aici se referă la Biserica *Sf. Egidiu*, ocupată, după câte se pare, de armată. Se prevede restituirea ei orașului, astfel ca aici să se officieze serviciul divin, dar nu de rit catolic. Ceea ce iezuiții au zidit ori au cumpărat de la alții, să treacă în proprietatea fiscului.¹³ În noiembrie 1591, Dieta

¹ Csernák 1992, p.93; Borcea 2005 a, p.179.

² Veress II 1944, p.107-109.

³ *Călători străini* II, p.556; III, p.96 și 105.

⁴ Fraknói V, *Egy magyar jezsuita a XVI- százabadban* (Un iezuit ungur din veacul al XVI-lea), în *Katholikus Szemle*, 1887, p.422.

⁵ *Idem*, Pázmány Péter, Budapest, 1886, p.6.

⁶ „Peró Stefano, re di Polonia mi ha promesso di fare restituire una chiesa la quale serve alle munitioni di quella citadella et é ancora intera” - apud Balogh II 1982, p.89. În cetate erau două biserici. Cea mare a fost distrusă în timpul asediului narațiunea lui Possevino. Aceasta a fost demolată în mai 1618 la porunca lui Gabriel Bethlen fiind, probabil, părăsită deja (*MCRT VII*, p.484).

⁷ *Călători străini* III, p.106.

⁸ *Ibidem*. Faptul este relatat într-o scrisoare din 27 februarie 1584. Szántó István a sosit la Oradea la 9 februarie, primit cu mare bucurie de catolici. A convertit vreo 1.000 de „eretici”, a confirmat și întărit în credință peste 3.000 de credincioși aduceau și bolnavi (*Călători străini* III, p.148).

⁹ *Călători străini* III, p.86 și 111.

¹⁰ *Ibidem*, p.87.

¹¹ *Ibidem*, p.131.

¹² *Ibidem*, p.131.

¹³ Bunyitay, Málnásy 1936, p.64.

de la Alba Iulia, probabil la sesizarea orădenilor, hotărăște să se verifice dacă nu cumva la Seleuș și Haieu, deci în două așezări din afara perimetrului orașului, au fost aduși preoți catolici după Dieta de la Mediaș (decembrie 1588). Se stipula că dacă au venit ulterior, să fie alungați, dar dacă erau aici și înainte, să rămână.¹

În 1595, Dieta întrunită tot la Alba Iulia, insistă din nou asupra necesității respectării prevederilor Dietei din 1588 de la Mediaș, care interzicea prezența iezuiților în Oradea.² Situația s-a complicat atunci când, în baza diplomei emise la 1 mai 1597, Sigismund Báthori a refăcut Episcopia Catolică de Alba Iulia și, contrar hotărârilor anterioare ale Dietei transilvane, a readus pe iezuiți la Oradea.³ Ultimele ciocniri se înregistrează la începutul anului 1598, când marele nobil bihorean și locuitor al orașului de pe malul Crișului Repede, Albert Király, devastează cu oștenii săi reședința iezuiților și îi alungă din oraș.⁴

Cu ocazia revenirii lui Sigismund Báthori pe tronul Principatului, la care renunțase la sfârșitul anului 1597 în favoarea soției sale, Maria Criștierna, Dieta de la Turda (august 1598) a discutat din nou problemele orădene precizând regimul catolicilor în zona orașului. Se interzic în continuare orice fel de manifestări religioase de acest rit, singurul loc admis pentru desfășurarea lor fiind satul Seleuș, din sudul orașului. Dacă vreun muribund catolic din oraș ar cere un preot din Seleuș pentru ultima împărtășanie, acesta să aibă voie s-o facă, dar fără cruce și fără odăjdii (*casula*). Dacă cineva moare, să fie dus de preot, fără ceremonie, până la hotarul Seleușului; acolo preoții să-l îngroape în cimitirul satului.⁵

Dar situația sa schimbat în toamna anului 1598, când austriecii au pus stăpânire pe Oradea și comitatul Bihor. Sub protecția marelui căpitan, Paul Nyári, în 1601, au sosit la Oradea doi preoți iezuți, unul ungar, Ladó Bálint și unul sas, Iohann Auceps, care s-au ocupat și de probleme școlare. Din multele beneficii de care s-au bucurat iezuiții în timpul lui Ștefan Báthori, acum, acestora nu le-au mai rămas decât veniturile satului Tăutelec.⁶

Misiunea lor, desfășurată sub protecția autorităților habsburgice, nu a fost ușoară căci credincioșii catolici erau foarte puțini în Bihor. Prezența iezuită era însă necesară în Oradea și pentru a se asigura asistența confesională celor peste 2.000 de militari ai garnizoanei austriece. Cei doi predicatori mai erau încă în Oradea în 1604, un altul – Pietro Petitius – a murit aici de ciumă, la 2 septembrie 1603. Cei doi iezuiți au părăsit orașul în noiembrie 1606.⁷

Alungarea iezuiților, intoleranța față de catolici a dus la înrăutățirea raporturilor dintre nestatornicul principe al Transilvaniei, Sigismund Báthori și fruntașii orașului Oradea, cu urmări nefaste pentru destinul Bihorului în deceniul ce a urmat.

2. Viața socială și economică:

„Rânduiala democratico-aristocratică”

Asediul din 1556-1557 care a consfințit politic triumful Reformei la Oradea a adus importante modificări în viața economică și socială a orașului. Au dispărut stăpânii orașului: Episcopia Catolică și Capitlul. Secularizarea a determinat mutații notabile în relațiile de proprietate. Bunurile eclesiastice au trecut, în cea mai mare parte, în posesia fiscului transilvan.

S-a constituit *marea căpitanie de Oradea*, ce avea ca principală misiune apărarea hotarelor de vest ale Principatului Transilvaniei. Pentru susținerea eforturilor deosebite de întreținere și reconstrucție a acestui punct fortificat, s-a constituit domeniul Cetății Oradea, care a preluat de la fisc cea mai mare parte a vechilor posesiuni ale Episcopiei Catolice. Acest domeniu cuprindea, pe la 1600, două târguri (Episcopia Bihor și Biharea) și 47 de sate din Bihor, cu o populație foarte scăzută la acea dată (982 capi de familie), ca urmare a devastării comitatului, în 1598, de către turci.⁸ În Oradea, cetatea avea 4 mori de apă, la care se adăuga una în Haieu și una în Biharea (în total șase) și două vămi. Una din acestea era în Velența (vamă de intrare în oraș)

¹ MCRT III, p.240.

² *Ibidem*, p.279.

³ *Ibidem*, p.472.

⁴ MCRT IV, p.16.

⁵ Borovszky 1901, p.191. Albert Király este cel ce a condus, în 1595, corpul expediționar transilvănean care a participat, dar nu a luptat, în bătălia de la Călugăreni, alături de Mihai Viteazul.

⁶ Periș 1998, p.30-31.

⁸ *Ibidem*, p.43-44.

⁸ Prodan II 1968, p.780-782.

și cealaltă pe strada *Pintek* (vamă de târg).¹ La 1650, numărul așezărilor componente ale domeniului cetății Oradea se ridică la 154.²

La 1600, căpitanul cetății dispunea de clădiri, case, pivnițe, grajduri și un numeros personal de servire, nu numai militar, ci și economic. El era plătit în bani și în natură. Avea locuință și masă în cetate, pentru el și oamenii săi. Pe la 1592, spre exemplu, Ștefan Bocskai primea o sută de florini pe lună. În afară de aceasta beneficia de soldă lunară pentru 50 de călăreți, grâu, vin, orz și ovăz, anual 200 miei și 25 porci de tăiat și fân suficient pentru caii săi.³

La sfârșitul anului 1566⁴, a avut loc secularizarea locului de adeverire, a notariatului care funcționase înainte în cadrul conventului mănăstirii Sf. Ștefan din Dealul Orăzii. Ioan Sigismund a dispus ca, potrivit procedurii statornicite și în alte părți ale Transilvaniei, unde existau astfel de instituții (Alba Iulia și Cluj), să se mențină doi slujbași, în acest caz, Kanizsai János și preotul Foris, care erau încă în Oradea. Alături de aceștia să fie ales un om nobil și instruit care, împreună cu notarul comitatului (*az vármegye notariussával*), să păzească și să conserve scrisorile, să le caute pe cele aflate spre păstrare în arhivă, să le copieze, să urmărească îndeplinirea prevederilor din ele, potrivit poruncii principelui, să le întărească cu pecetea proprie.⁵

Capelanii de odinioară sunt înlocuiți acum, la locul de adeverire, cu *requisitori*, instituția devenind laică. Sediul ei a fost instalat în cetate, unde a funcționat până la 1660, când cetatea a fost ocupată de turci.⁶

Modificări importante au loc și în administrația orașului. Încă în iunie 1557, Dieta de la Turda a hotărât unificarea așezărilor din jurul Cetății Oradea sub un singur jude⁷. Până în ajunul asediului din 1556-1557, în instalarea juzilor un cuvânt hotărâtor l-au avut Episcopia

sau Capitulul, pe al căror teritoriu se afla așezarea. De acum, această alegere nu mai era îngrădită în nici un fel deoarece fiscal, prin intermediul administratorilor domeniului cetății, stăpân și al orașului, nu emitea pretenții asupra acestei numiri.

Nefiindu-le indiferentă starea de spirit a locuitorilor din acest important oraș de la marginea Transilvaniei, unde se întâlneau și interesele celor două mari imperii vecine, principii ardeleni s-au străduit să acorde privilegii Oradiei.⁸ Încă în mai 1558, regina Isabella, având în vedere distrugerile provocate de asediu, a dispus ca oricine s-ar stabili în oraș, pe moșiile oricărui nobil, să fie primit cu bunăvoință și să fie ocrotit de orice fel de tulburători sau răuvoitori.⁹ În 1562, Ioan Sigismund, la plângerea juzilor și juraților orașului, reglementează obligația acestora de a da cai și căruțe unor oameni ai principelui, precizând că numai cei ce dispun de împuternicire specială (*salvus conductus*, un fel de bilet de liberă trecere) au dreptul să pretindă prestarea acestei obligații.¹⁰

Un important act privilegiat a acordat orădenilor Cristofor Báthori, la 10 martie 1580. Având în vedere importanța Oradiei în cadrul Principatului, ajutorul acordat lui Ștefan Báthori, atunci când acesta s-a dus să ocupe tronul Poloniei, locuitorii orașului Oradea au fost ridicați la rangul de nobili, ei și urmașii lor. Pentru a se consfinți această stare de lucruri, s-a acordat un blazon, toți locuitorii fiind, de acum nobili cu blazon (*czémeresek*).¹¹

Această diplomă a fost confirmată de către împăratul Rudolf II de Habsburg în 21 martie 1600, ocazie cu care blazonul a fost îmbogățit cu noi elemente heraldice.¹²

Aceste privilegii destul de largi, uneori chiar contradictorii, vor fi generat numeroase feluri de interpretare și, prin aceasta, greutăți în

¹ *Ibidem*, p.824.

² MCRT XIV, p. 108-109.

³ Prodan II 1968, p. 825.

⁴ La 30 noiembrie (după ETA II 1856, p.374-375) sau la 13 decembrie (după MCRT I, p.302).

⁵ *Ibidem*.

⁶ Balogh II 1982, p.73.

⁷ MCRT II, p.81.

⁸ Vechile privilegii ale Oradiei s-au păstrat până în preajma Primului Război Mondial în arhiva primăriei orașului. Ele au fost publicate în Lakos 1904, în limba maghiară. În limba latină au fost publicate, o parte din ele, și de Palugyay II 1853.

⁹ Lakos 1904, p.72.

¹⁰ Szalárdi 1980, p.419.

¹¹ Lakos 1904, p.80-85.

¹² *Ibidem*, p.85-88. Față de prima variantă în care, sub casca cu viziera ridicată era numai leul cabrat care ținea în labele din față, o bardă, acum se adaugă și îngerul.

administrarea orașului. Astfel, noua democrație orășenească s-a lovit curând de unele probleme ridicate de obligațiile locuitorilor. În diploma dată la 5 mai 1588 de principele Sigismund Báthori la Aiud, se preciza că toți orădenii sunt obligați să presteze dările și să îndeplinească obligațiile pe care le au față de urbe. Excepție făceau doar cei ce se aflau în solda Principatului, deci slujeau cu arma, și cei ce prezentau scrisori de scutire din partea unor suverani antecesorii.¹ O altă diplomă, dată de același principe, relevă o situație derivând din statutul de nobili pe care îl aveau locuitorii orașului. Între aceștia se stabiliseră numeroși liberti (țărani iobagi eliberați de stăpânii lor) și manufacturieri care s-au pus sub oblăduirea unor cetățeni cu rang nobiliar. Ei se sustrăgeau de la dări și de la orice fel de obligații față de urbe sub pretextul că lucrează la zidirea noii cetăți. Principele decide ca toți libertii, meșterii, lucrătorii manuali ca: cioplitorii în piatră, săpătorii, morarii, rotarii și alții să plătească taxele și să presteze toate obligațiile anuale față de oraș. O singură excepție se admite în afara celor ce sunt nobili: soldații lefegii ai principelui.

Puternica cetate, târgurile mari și poziția la încrucișare de drumuri comerciale au atras o lume foarte pestriță în orașul Oradea. Deși unificate administrativ, vechile cartiere și-au păstrat identitatea, având locuitori specializați pe îndeletniciri, cu grade de nobilitate diferite, meșteșugari, negustori, mulți oameni de rând refugiați din satele de câmpie devastate permanent de turci.

Din prima jumătate a veacului al XVII - lea avem primele informații indirecte cu privire la prezența pe teritoriul Orădiei de azi a unor elemente etnice noi. Astfel, în 1643, principele Gheorghe Rákóczi I le-a permis „grecilor, armenilor și sârbilor” din Hunedoara, Târgu-Mureș, Hațeg, Alba Iulia, Sebeș și Orăștie să facă comerț cu vite, asemănător „grecilor din

Oradea”². Dieta Transilvaniei întrunită la Gherla, în 1657, stabilește creșterea contribuției pe care trebuia să o dea grecii din Transilvania la 3.000 de taleri, iar a celor din Oradea, singuri, la 1.000 taleri, dovadă a puterii lor economice.³ Tot acum este fixată o impunere de 100 de taleri pe care trebuiau să o plătească negustorii greci.⁴

Potrivit informațiilor de pe la mijlocul secolului al XVII-lea, existau conflicte între toate categoriile sociale ale orașului. Ele se manifestau și în relațiile dintre administrația orașului și cea a comitatului, pe teme de subordonare. Garnizoana din cetate, cu întregul său aparat militar și funcționăresc, își urmărea propriile interese. Neavând proprietăți în oraș, aceștia nu se simțeau implicați în bunul mers al treburilor urbei.⁵

Adesea, marii căpitani ai cetății trebuia să intervină în chestiunile interne ale orașului, în calitate de mediatorii ai unor neînțelegeri. Un exemplu concludent s-a petrecut în iulie 1640, atunci când ploile au distrus podul peste Criș. A fost nevoie de intervenția marelui căpitan care a chemat la fața locului pe reprezentanții principalelor stări, împărțind munca în trei părți: două treimi urmau să fie executate de nobili și militari iar o treime de către juzii orașului.⁶

Aceștia din urmă deoarece, probabil, beneficiau de veniturile de pe urma vămii podului.⁷

Cu timpul, mai ales în prima jumătate a veacului al XVII-lea, după ce conflictele religioase s-au mai estompat prin eliminarea totală a catolicilor, liniștea orașului era permanent tulburată de jafuri și crime, devastări de case, datorate unor răufăcători care, urmăriți de lege, se puteau ascunde mai ușor între zidurile orașului. Orice măsură restrictivă luată de principii a rămas, în cea mai mare parte, fără rezultat din pricina amintitei divergențe a intereselor.⁸

¹ *Ibidem*, p.77-79. Arhivarul orădean menționează și acest document în fondurile vechi ale Primăriei orașului Oradea. El s-a pierdut ulterior. Există un alt document sau, poate, este același, purtând aceeași dată, prin care Sigismund Báthori, lărgind privilegiile acordate de tatăl său, Crustofor, scutește pe proprietarii de case din Oradea de orice fel de dări: „...a servitiarum publicorum et censum solutione exemptae sunt” (decii de serviciile publice și de plata censului) Veress III 1931, p.129-130.

² Gorun – Kovács 2002, p.125.

³ *Ibidem*.

⁴ Mózes 1997, p.19.

⁵ Szalárdi 1980, p.419.

⁶ Balogh II 1982, p.177.

⁷ *Ibidem*, p.175.

⁸ Szalárdi 1980, p. 420.

Oradea în secolul al XVII-lea (detaliu dintr-o stampă contemporană)

La 1657 s-a ajuns însă la o înțelegere. S-a realizat o „rânduială democratico-aristocratică”, adică s-a creat o conducere a orașului care a cuprins reprezentanți ai tuturor stărilor. S-au ales câte patru din cele trei categorii principale ale locuitorilor: nobili, orășeni și militari. În prima categorie intrau nobilii, proprietari de pământuri care locuiau în oraș, în cea de a doua fruntașii orășenilor, nobili și ei prin privilegiile date de principii Transilvaniei și militarii care erau plătiți pentru a sluji cu arma și locuiau în oraș. Cei 12 membri ai acestui for erau aleși pe o perioadă de un an, neavând voie să se îndeletnicească cu altceva în acest interval, sub pedeapsa unei amenzi de 12 florini. Aceștia se obligau să păzească pacea între stările orașului și să trimită pe fiecare cetățean ce tulbură această pace în fața scaunului de judecată al stării din care făcea parte. Între atribuțiile celor doisprezece era supravegherea modului de desfășurare a serviciului divin, a

bunului mers al școlii, a lazareturilor, refacerea fortificațiilor exterioare ale orașului. Au început să se facă lucrări de întreținere a străzilor¹, s-au săpat șanțuri de apărare în jurul orașului și s-au ridicat valuri de pământ, s-au reamenajat porțile orașului.² Pentru a se asigura liniștea urbei s-a încercat chiar organizarea unei poliții orășenești. Toate străzile mari, probabil vechile cartiere, au primit câte zece oșteni, în frunte cu un decurion, care aveau misiunea de a împiedica tulburările frecvente până atunci. Trei ani apoi, orașul s-a bucurat de liniște ne mai înregistrându-se nici un caz de omucidere.³ În fruntea celor două lazarete și ale celor trei mori ale orașului, ale băii din Sânmartin, au fost numiți doi administratori, cu instrucțiuni precise și cu obligația de a da socoteală despre veniturile pe care le strâneau și din care erau întreținute cele două lazarete și cerșetorii.⁴

Secolele al XVI-lea și al XVII-lea aduc modificări și în rețeaua hidrografică a orașului.

¹ Problema pietruirii și întreținerii străzilor la Oradea a hotărât a ajuns să fie discutată și în ședințele Dietei Transilvaniei. Astfel, în cea care a avut loc la Alba Iulia, în mai 1632, s-a hotărât ca obligativitatea în acest sens să revină în proporție de două treimi juzilor orașului deoarece ei strâng vama de tâg și o treime nobililor și soldaților (MCRT IX, p.285).

² Szalárdi 1980, p.421.

³ Szalárdi 1980, p.421; L.Borcea, *Oradea în opera cronicarului Ioan Szalárdi în Comunicări susținute la sesiunile închinete semicentenarului Unirii Transilvaniei cu România, Oradea, 1968, p.1-5.*

⁴ Szalárdi 1980, p.422.

Nu știm când s-au realizat aceste modificări și în ce măsură a intervenit mâna omului, dar o descriere aparținând unui orășean prezintă trăsăturile esențiale ale acestei rețele. În amonte de oraș, Crișul Repede era oprit printr-un stăvilă, o parte a apelor sale fiind orientate printr-un braț spre sud, prin cartierul Velența. Încă înainte de a intra în oraș, acestui braț i se adăuga un râu cu ape foarte bogate, geotermale, râu ce izvoră din Băile Episcopiei și care, trecând prin satul Haieu, învârtea trei mori de măcinat piatră și două dube de postav cu o roată, la fel, în marginea satului Rontău. Apoi, tot înainte de a ajunge în Oradea, puneă în funcțiune patru mori de piatră ce aparțineau cetății. Apele acestui braț al Crișului se amestecau cu cele izvorâte la Băile Episcopiei, împreună fiind numite Peța, vechiul *Hewyo*. El curgea prin cartierul Velența și Vadkert (Sfântul Laurențiu), pe lângă șanțul cetății, în dreptul bastionului Crăișorul, apoi, lăsând la nord Piața Mare și Piața Mică, ieșea din oraș. Pe teritoriul orașului puneă în funcțiune până la cetate trei, iar până la ieșire două mori de măcinat grâu, cu trei și patru roți. Cursul principal al Crișului intra în oraș pe la nord de Velența curgând până la podul cel mare care lega Olosigul de partea centrală a orașului (aproximativ pe locul unde se afla azi podul de lângă hotelul „Dacia – Continental”). Mai jos de acest pod exista un dig care despărțea, iarăși, Crișul în două. Brațul drept care curgea prin Olosig străbătând multele sale grădini cu vii și livezi, până la ieșire, unde începeau pământurile arabile ale orașului. Această despărțire de cursul normal și principal trebuie să se fi făcut mai sus de actualul pod pietonal, pe acolo unde apele umflate ale Crișului au pătruns în Olosig cu ocazia inundației catastrofale din 13 august 1851. Acest braț curgea apoi pe lângă Episcopia Bihor, pe lângă târgul și Cetatea Nagy-Kereki (în Ungaria) și, la Berettyóujfalu, se vărsa în Barcău. El trebuie să fie „Crișul Mic”, menționat și în alte documente. Crișul „Mare” curgea în actuala sa albie până la împreunarea lui cu celelalte două Crișuri, Negru și Alb.¹

Existența unei intense vieți economice în oraș este dovedită de funcționarea unor bresle, având fiecare profilul său distinct, pe meseriile de bază, și de numeroasele târguri, deosebit de căutate de un mare număr de negustori, veniți din toată Europa Centrală dar mai ales din cea de Răsărit.² Negustorii turci aveau chiar o casă a lor, în Piața Mare.

În jurul anilor 1560 -1565, judele primar al orașului era un oarecare Ötvös Demjén (Demian Orfevrarul) care a acordat un statut breslei fierarilor. Judele primar însuși, era, probabil, reprezentantul breslei aurarilor. În aceeași perioadă, Ioan Sigismund a acordat statute fierarilor, lăcătușilor și samsarilor. Sunt amintiți cu această ocazie meșterii: Ágoston, fierar în Olosig, Sarkantyús Benedek (Benedict Pintenarul), Csiszár Osváld (Osvald Samsarul).³

La 2 decembrie 1582 este menționată documentar breasla șelarilor.⁴ Din 1614 s-a păstrat cea mai veche informație cu privire la statutul breslei croitorilor. Din ea aflăm că în oraș se țineau patru târguri mari: la Bobotează, în ajunul postului mare, în săptămâna Rusaliilor și de Sf. Egidiu (22 iunie).⁵

Dieta de la Alba Iulia (1-10 mai 1632) se referă la blănarii din Oradea cărora le dă dreptul să cumpere liber blănuri și să le poată scoate din țară cu condiția ca ele să fie cumpărate de la fisc.⁶

Cu toate că existența breslelor este atestată în cursul întregului Ev Mediu și până târziu în Epoca Modernă, la Oradea ele nu au fost asociații de lungă durată și nu au deținut, se pare, monopolul exclusiv asupra producerii și desfacerii unor anumite tipuri de marfă. Aceasta s-a datorat în cea mai mare parte concurenței unor produse străine de oraș, care se vindeau în marile târguri ce aveau loc la Oradea, fluctuației mari a meșteșugarilor, datorată, în general, nesiguranței vieții într-un oraș așezat la hotarele Principatului, fără ziduri de apărare, supus unor asedii repetate în secolele XVI - XVII.

Acesta a fost și motivul unei permanente mișcări a populației orașului. Cele mai vechi

¹ *Ibidem*, p. 416-417.

² Despre sistemul de bresle orădene vezi Covaci 1979, p. 745-764.

³ Balogh II 1982, p.70. Este foarte dificil să se stabilească etnia meșteșugarilor pe baza numelor pe care aceștia le purtau. În majoritatea cazurilor prin numele care preceda pe cel de botez, desemna îndeletnicirea persoanei respective, fiind într-un fel și o reclamă. Se poate aprecia că, pe lângă meșteșugari unguri, mulți erau germani, români sau chiar sârbi.

⁴ *TT*, 1901, p.600-6001.

⁵ *Ibidem*, p. 127-137; *A céhes élet Erdélyben* (breslele din Transilvania), București, 1981, p.158-178.

⁶ *MCRT IX*, p.285.

informații ce s-au păstrat în legătură cu demografia comitatului Bihor este conscrierea din 1552. În ea sunt precizate localitățile și numărul de porți¹ pe care îl deținea fiecare stăpân. Iată repartizarea lor în perimetrul orașului, conform conscrierii:

În aceste așezări-satelit, între care cu cele 73 de porți ale sale se detașa Episcopia Bihor, trebuie apreciată existența unei populații de peste 4.500 de locuitori. Este adevărat că ele având un caracter rural, numărul locuitorilor la fiecare casă trebuie să fi fost mai mic.

Ulița sau cartierul	Cine era stăpân	Numărul porților
Velența	Călugărițele mănăstirii Sf. Ana (clarisse)	8
Uybech	Capitulul	40
Zombathely	Prepozitul Ordinului Minorităților	2
Oradea, Ulița Sf. Petru	Capitulul	8
Oradea, Ulița Nouă	Episcopul	28
Orașul Oradea	Capitulul	320
Vadkert (Sf. Laurențiu)	Episcopul	40
Velența	Episcopul	24
Olosig	Episcopul	74
Total:		544 ¹/₂

2

Luând ca bază de calcul pentru fiecare poartă două case, obținem un total de 1.089. Socotind în fiecare casă câte 10 locuitori, putem aprecia populația Oradiei, la mijlocul secolului al XVI-lea, la circa 10.000 locuitori.² Nu este exclus însă ca acest număr să fi fost, în anumite perioade, mult mai mare datorită concentrării aici a unui număr apreciabil de locuitori din satele depopulate în urma constituirii sandgeacurilor Szolnok și Gyula din Pașalâcul de Buda.

Pe lângă această populație mai trebuie luată în calcul și cea care locuia în micile așezări din jur și care contribuia prin număr la densitatea populației din oraș:

Pe baza registrelor de dijmă de la sfârșitul veacului al XVI-lea, se poate reconstitui populația care se îndeletnicea cu agricultura, mai precis cea care dispunea de pământ, și anume cea producătoare de vin. Astfel, din suprafața de 335 iugăre de podgorii (circa 193 de hectare), 326 erau în proprietatea a 556 gospodăriilor ale locuitorilor din Oradea, iar 8 iugăre erau ale unor gospodari din afara perimetrului urbei. De pe această suprafață, în 1599, s-a realizat o producție de 7.703,4 câble orădene.³ Rezultă, potrivit calculelor noastre, că jumătate din numărul gospodăriilor de pe teritoriul orașului erau posesoare de loturi de vie pe dealurile din marginea Oradiei.

Ulița sau cartierul	Cine era stăpân	Numărul porților
Ioșia (contopită în Oradea)	Capitulul - 18 porți Emericus Literatus - 9 porți Capitulul Sf. Ștefan - 3 porți Eremitii de Mindszent - o poartă	31
Iclod (dispărută)	Capitulul	13 ¹ / ₂
Kakuchyh (dispărută)	Capitulul	10
Zaka (dispărută)	Episcopul	17
Episcopia (Bihor)	Episcopul	73
Kustosfalva (contopită în Seleuș)	Joannes Perleky	4
Seleuș (contopită în Oradea)	Episcopul	17
Miske (dispărută)	?	34
Sântion (contopită în Oradea)	Mănăstirea Sf. Ana	28
Wolf (dispărută)	Capitulul	7 ¹ / ₂
Total:		235

¹ În acest caz poarta reprezintă o unitate impozabilă în care de obicei se consideră a fi cuprinse două gospodării. Conscrierea din 1552, la Borcea 1994, p.233-284.

² Zsák 1901-1902, p.44 apreciază numărul caselor la 2.500, iar al populației la 12.500 de locuitori.

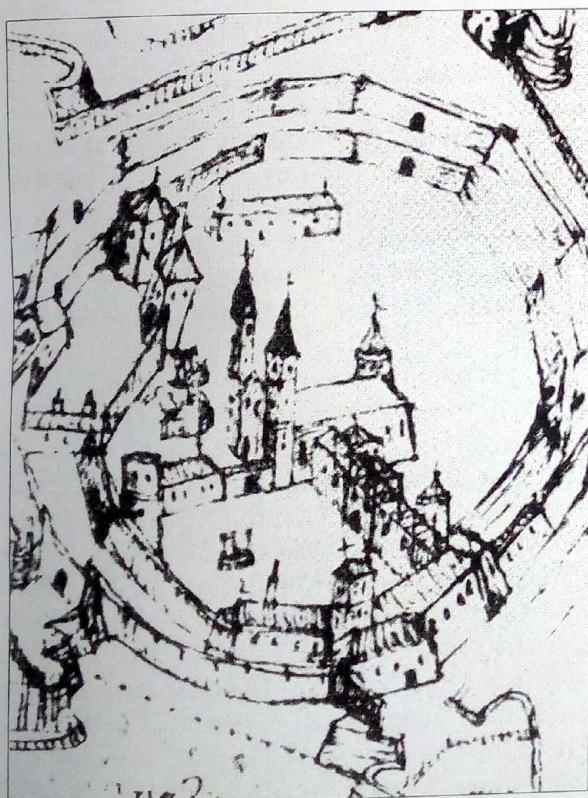
³ N. Kiss 1960, p.905.

Există opinii potrivit cărora numărul familiilor în prima jumătate a secolului al XVII-lea s-ar fi ridicat la numai 1.000¹, ceea ce ni se pare puțin, chiar dacă este vorba numai de familii de contribuabili. Apoi, nu poate fi acceptată nici aprecierea făcută cu privire la scăderea populației în prima jumătate a veacului al XVII-lea² extinzându-se un fenomen real, caracteristic așezărilor mici și mijlocii din Bihor, și asupra orașului Oradea. Dimpotrivă, această populație s-a refugiat din satele de câmpie în așezările mai mari, întărite, capabile să ofere protecție în cazul unor atacuri. Tocmai acest fenomen a dus, mai ales după 1606, la creșterea populației orașului.³

3. Cetatea Oradiei

Începuturile sigure ale unei fortificații pe teritoriul actual al orașului Oradea sunt legate de evenimentele anului 1241, atunci când, în

Schița lui Cesare Porta înfățișând interiorul Cetății (1598)

fața iminentului atac tătaro-mongol, după informațiile canonicului Rogerius, martor ocular, au fost necesare reparații grabnice pentru refacerea unei părți a ei. Zidurile adăposteau pe atunci o catedrală cu hramul Sf. Fecioare Maria, un palat episcopal, amplasat în partea de sud a catedralei, și alte construcții aferente unui complex eclesial, în primul rând casele canonicilor.

Tradiția, ca și unele izvoare narative mai târzii, atribuie întemeierea acestui complex regelui Ladislau. Că undeva, în perimetrul Oradiei, ar fi existat în secolul al X-lea o mică cetate de pământ de la care s-ar fi tras apoi numele așezării: *Varad* (*vár* însemnând în limba maghiară cetate la care s-a adăugat particula diminutivă *d*, împreună însemnând *cețătuie*)⁴ nu a fost dovedită până în prezent nici arheologic și nici documentar.⁵

În schimb, s-a dovedit arheologic, așa cum se poate constata din capitolele precedente, că întemeierea mănăstirii nu s-a făcut pe un loc vid de populație, că au ființat și înainte așezări pe viitoarea vatră a orașului.

Există astăzi păreri potrivit cărora în perimetrul Oradiei trebuie plasată acea Cetate *Belland* la care se referă Anonymus în cronica sa și, atunci, Cetatea Bihor ar fi de fapt Cetatea Oradiei, reședința lui Menumorut, existentă deja în secolul al IX-lea. În afara textului cronicii respective se aduce ca argument atlasul istoric editat la București în 1971, în care, pe una din hărți este localizată, pe Criș și Cetatea *Belland*⁶, precum și etimologia unor toponime din Bihor.

Ideea nu este nouă. Istoricul și arheologul Cséplö Péter afirma în 1872, tot pe baza cronicii lui Anonymus că termenul bulgar *Belarad* sau *Beland*, ungurii l-au pronunțat *Varad*. În această privință el nu se declara de acord cu antecesorul său, Keresztury, care declara că *Belarad* este identic cu Bihor și că străvechea cetate trebuia căutată mai degrabă la Oradea decât la Biharea. Fără să aducă argumente, bazându-se numai pe deducții logice, Cséplö afirma că, având în vedere

¹ Makkai L., I. Rákóczi György birtokának gazdasági iratai, 1631-1648 (Actele economice ale domeniului lui Gheorghe Rákóczi I, 1631-1648), Budapeșt, 1954, p.39.

² N. Kiss 1960, p.905.

³ În 1532 Brașovul avea 986 case, Sebeșul 213, Mediaș 286, Sighișoara 483 (Kovacsics 1963, p.135). Dacă în 1522 Orăștie avea 2.650 locuitori, iar în 1532, conform statisticilor, 161 case, înseamnă că într-o casă locuiau mai mult de 16 persoane, deci cifra 10 luată de noi ca bază, nu poate fi considerată ca fiind exagerată (*Ibidem*).

⁴ Balogh II 1982, p.22.

⁵ Borcea 2003, p.64.

⁶ Roșu 1992, p.88-96.

Asediul Oradiei din 1598 (stampă contemporană)

prezența slavă intensă aici, înaintea ungurilor, numele Varad trebuie să provină de la aceștia, tot așa precum Bihor de la slavonul *Biela hora*, Muntele Alb. Acești slavi vor fi ridicat aici, în mijlocul teritoriilor locuite de ei o fortificație de apărare numind-o *Varta* care la slavi însemna *strajă*, în latina medievală corespunzând cu *guarda*, având sensul de „a privi în jur”.¹

Cea mai veche mențiune a unei construcții în interiorul zidurilor o face un inventar al bunurilor din cetate, în 1598-1599, pomenind o capelă-turn „făcută de Sfântul Ladislau” (*per Sanctum Ladislaum facta*)². Ea se afla în partea de vest, în apropierea catedralei, în fața casei provizoriului (administratorul domeniului cetății), probabil, inițial o locuință-turn, cu o capelă la parter.

Cronica pictată de la Viena, în două din miniaturile sale înfățișează construirea catedralei. Prima prezintă momentul construcției, în prezența ctitorului, iar cea de a doua, catedrala în forma ei finală. Cele două imagini sunt însă contradictorii, căci în primul caz este vorba, în

mod evident, de o biserică-hală cu absidă poligonală, prevăzută cu contraforți, iar în cel de-al doilea, de o bazilică cu trei nave. Și într-un caz și în celălalt, bisericile sunt în stil gotic, caracteristic nu epocii în care a trăit Ladislau I, ci perioadei în care a fost redactată și ilustrată cronica (1368-1370).³

Săpăturile arheologice executate în cetate în 1881 și 1883, nu au fost nici ele relevante. Construirea sigură a unei biserici gotice s-a început abia la 1342, fiind încheiată în perioada episcopatului lui Demetrius (1345-1372). Dar această biserică trebuie să fie cronologic, a treia. Prima a fost ridicată în timpul lui Ladislau, a doua a fost terminată pe la 1192 și inaugurată cu ocazia sanctificării, iar cea de a treia, înfățișată în *Cronica pictată de la Viena* este, probabil, cea zidită de Demetrius și care a avut peste 72 m lungime⁴. Cea mai veche descoperire arheologică în cetate se pare că este cea din 1775, când, cu ocazia săpării unui puț, soldații imperiali ai marchizului Canon de Ville au descoperit mormântul reginei Maria, soția lui

¹ Cséplő P., *Nézetem Nagyvárad alapításáról és elnevezéséről* (Punctul meu de vedere cu privire la întemeierea Oradiei și la numele său), în N, 8 octombrie 1872, p.1-2.

² Balogh II, 1982, p.23

³ Balogh I 1982, fig. 1 și fig. 7.

⁴ Gyalóky J., *Beatrix királyné sirjáról* (Cu privire la mormântul reginei Beatrix), în AE, 1912, p.89. Săpăturile arheologice efectuate în 1911 au dovedit că biserica s-a ridicat într-un timp îndelungat, în structurile ei regăsindu-se elemente de la romanic până la goticul târziu (*Ibidem*). Vezi și Vătășianu I 1959, p. 118-120; Avram 1969, p. 13-15.

Sigismund de Luxemburg.¹ Episcopului Demetrius i se datorează și completarea peisajului interior al cetății cu statuile a trei regi, statui executate între 1360 și 1370 de către frații Martin și Gheorghe din Cluj. Ei revin în 1390 când realizează, în bronz, statuia ecvestră a regelui Ladislau. În catedrala din cetate au fost înmormântați și cei doi episcopi reprezentativi pentru cultura renescentistă orădeană: Andrea Scolari (1426) și Thurzó Zsigmond (1512), ale căror lespezi funerare se află în prezent în catedrala romano-catolică din *Olosig*.²

Imagina cetății s-a păstrat relativ veridică în descrieri contemporane și în stampa cea mai veche, din 1598, aparținând lui Joris Hoefnagel care, în general, confirmă pe cea a lui Cesare Porta, realizată un an mai târziu. Acestea sunt, de fapt, singurele imagini care prezintă în interiorul cetății bastioane existente deja la acea dată, vechea, prima fortificație, care nu fusese încă demolată și înlocuită de castelul interior. Deci, noua cetate, cea pentagonală, s-a ridicat învâluind, îmbrăcând, vechea cetate. Aceasta deoarece nici edificiile interioare, nici așezările din jur nu puteau rămâne fără un sistem de apărare și refugiu. Din cele două stampe menționate se poate constata că vechea cetate avea intrarea dinspre sud, acolo unde s-a construit apoi bastionul *Crăișorul*. După intrare, primul spațiu era curtea palatului episcopal, clădirea în care rezida episcopul fiind în dreapta porții, încadrată în zid. Această clădire a suferit și ea numeroase reconstrucții de-a lungul timpului. În palatul episcopal a locuit o perioadă și regina Isabella (1558). Aici s-a născut Sigismund Báthori, viitorul principe al Transilvaniei.³ Străbătând curtea palatului episcopal, de proporții mai reduse, se ajungea la o altă poartă, mai mică, ce dădea în curtea mare unde se aflau catedrala și celelalte construcții adiacente.⁴

Până la mijlocul veacului al XVI-lea, vechea cetate, de formă neregulată, ușor ovală, așezată într-un perimetru inundabil, mlăștinos,

alimentat de apele Crișului și ale pârâului Peța, făcea parte din categoria cetăților de baltă, îndeobște întâlnite în zona de câmpie. Dar necesitatea unei cetăți puternice la Oradea a apărut în mod acut abia la mijlocul secolului amintit când, așa cum am văzut, după bătălia de la Mohács (1526) și constituirea Pașalâcului de Buda (1540), pericolul otoman a ajuns în imediata vecinătate, la vest de orașul de pe malurile Crișului Repede. La acesta s-a adăugat, în 1552, constituirea Pașalâcului otoman de Timișoara, care, curând, a ajuns să se întindă până la Crișul Negru.

Pentru construirea unor fortificații care să facă față cerințelor sistemului de purtare a războiului, mai marii Principatului Transilvaniei au consultat și au angajat meșteri și arhitecți militari italieni, cei mai pricepuți în asemenea construcții la vremea respectivă. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea se edifică cetățile de la Carei și Săcuieni (1595) după modelul cetății patrulatere, cu patru bastioane la colțuri, conceput de Giovan Battista Bellucci (mort la 1554).⁵

Lui Domenico de Bologna i se atribuie tipul de cetate pentagonală cu bastioane pe colțuri și, se știe, acest arhitect a frecventat curtea episcopului Martinuzzi. De aceea, planul Cetății de la Oradea este considerat a-i aparține în exclusivitate acestuia.⁶ Pe la începutul lui iunie 1565 poposește la Oradea Giovan Andrea Gromo. El afirmă despre cetate că este „*de formă aproape ovală, dar fără flancuri de vreo ispravă*”. Îndată după aceasta începe activitatea.

Prima mențiune în legătură cu lucrul la cetate o avem din 1569. În acest an se încheie construirea bastionului dinspre sud, *Crăișorul*, cel din fața porții cetății vechi. Numele lui evocă pe cel ce l-a patronat: principele Ioan Sigismund, fiul regelui Ioan Zápolya. În decembrie 1569, el era la Oradea și, probabil, acum se va fi definitivat planul de reconstrucție al cetății. Dieta Transilvaniei, care s-a ocupat permanent

¹ Halasi Fekete P., *Mária királyné sirjáról* (Cu privire la mormântul reginei Maria), în *AE*, 1912, p.90-92.

² Dejeu 1937, p.93-94; Vătășianu I 1959, p.314-315, 742.

³ Balogh II 1982, p.325.

⁴ Gyalóky J., *A nagyváradi királysobrok helyéről* (Cu privire la amplasarea statuiilor regale de la Oradea Mare), în *AE*, 1912, p.266.

⁵ *Magyarországi Reneszánsz és barokk* (Renaștere și baroc în Ungaria), Budapest., 1975, p.56-57; Kovács A., *Szabályos alaprajzú olaszbástya várkastélyok Erdélyben* (Castele fortificate cu plan regulat și bastioane italiene în Transilvania), în *Műv. T.* 1980, p. 77-83.

⁶ Bánfi 1940, p.842.

⁷ *Călători străini II*, p.330.

de problemele materiale și umane ale edificării, întrunită la Mediaș, în ianuarie 1570, fixează contribuția bănească necesară.

În aprilie 1570, pietrarii din Sibiu lucrau deja la Oradea, iar în mai, Dieta de la Turda stabilea noi sume de bani în acest scop. În martie 1571 a murit Ioan Sigismund, iar scaunul țării a fost preluat de fostul căpitan al Cetății Oradea, Ștefan Báthori. De acum grija acestuia este tot mai evidentă, cetatea constituind pentru el o preocupare permanentă de care nu va uita nici atunci când va ocupa tronul Poloniei. Dietele Transilvaniei au votat sume de bani tot mai mari pentru Oradea. Iată cum se reflectă preocuparea acestora față de cetate:

- Dieta de la Cluj (1-6 ianuarie 1573): fixează darea de 50 dinari de fiecare poartă de la toți contribuabilii din Transilvania pentru zidirea cetății și reglementează transportul pietrei¹;
- Dieta de la Cluj (1-6 ianuarie 1574): 50 dinari de fiecare poartă, iar cei din părțile ungurene să asigure și „meșterii obișnuiți”²;
- Dieta de la Sighișoara (13-18 decembrie 1574): fixează pentru Oradea câte 50 dinari de poartă și se iau măsuri pentru precizarea obligației în muncă la zidirea cetății³;
- Dieta de la Sighișoara (20-26 mai 1576) reglementează obligațiile în muncă în același scop⁴;
- Dieta de la Cluj (21-26 octombrie 1576): câte 50 dinari⁵;
- Dieta de la Turda (21-25 octombrie 1577): câte 50 dinari⁶;
- Dieta de la Cluj (21-26 octombrie 1578):

câte 25 dinari⁷;

- Dieta de la Turda (21-24 octombrie 1579): câte 50 dinari⁸;

- dieta de la Turda (1-6 noiembrie 1580): câte 50 dinari⁹;

- Dieta de la Turda (20-26 septembrie 1581): câte 99 dinari de la fiecare poartă; la fel hotărăște Dieta de la Alba Iulia (29 aprilie - 4 mai 1582)¹⁰;

- suma de 50 dinari de fiecare poartă pentru Oradea este hotărâtă și de dietele de la Alba Iulia, din 16-20 septembrie 1582 și din 15-20 septembrie 1583¹¹; la fel în Dieta de la Alba Iulia (20-25 septembrie 1584)^{12,13};

- Dieta de la Turda (19-24 septembrie 1585): câte 35 dinari¹⁴;

Doi ani lucrările au fost întrerupte din cauza cumei care a făcut ravagii la Oradea (1585 - vara lui 1587)¹⁵, apoi lucrările au continuat:

- Dieta de la Cluj (22-28 octombrie 1587): câte 50 dinari¹⁶;

- Dieta de la Aiud (21-27 octombrie 1598): câte 50 crițari¹⁷;

- Dieta de la Alba Iulia (16-21 noiembrie 1594) prevede sume de bani în legătură cu întreținerea garnizoanei din cetate;¹⁸

- Dieta de la Cluj (21 - 26 aprilie 1596): „pentru garnizoană ... Șinteul cu părțile aparținătoare să plătească, după fiecare poartă 1 florin și 25 dinari... La fel Mișca, Pășal... Sâniob, Beiuș, după răbojul existent”¹⁹;

- Dieta de la Alba Iulia (30 noiembrie - 8 decembrie 1596) hotărăște măsuri privind munca depusă de comitatele Crasna și

¹ MCRT II, p. 533.

² *Ibidem*, p. 547-548.

³ *Ibidem*, p. 554; ETA III 1858, p. 289-293.

⁴ MCRT III, p. 107.

⁵ *Ibidem*, p. 120-124.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*, p.139.

⁸ *Ibidem* p.143, 153.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*, p.163, 167.

¹¹ *Ibidem*, p. 170, 198.

¹² *Ibidem*, p.209.

¹³ *Ibidem*, p. 216.

¹⁴ Călători străini II, p.521; III, p. 87-88, 90, 131, 145.

¹⁵ MCRT III, p.229-233.

¹⁶ *Ibidem* p. 269.

¹⁷ *Ibidem* p.460.

¹⁸ MCRT III, p.495.

¹⁹ MCRT IV, p.108, Avram 1977, p.51-59.

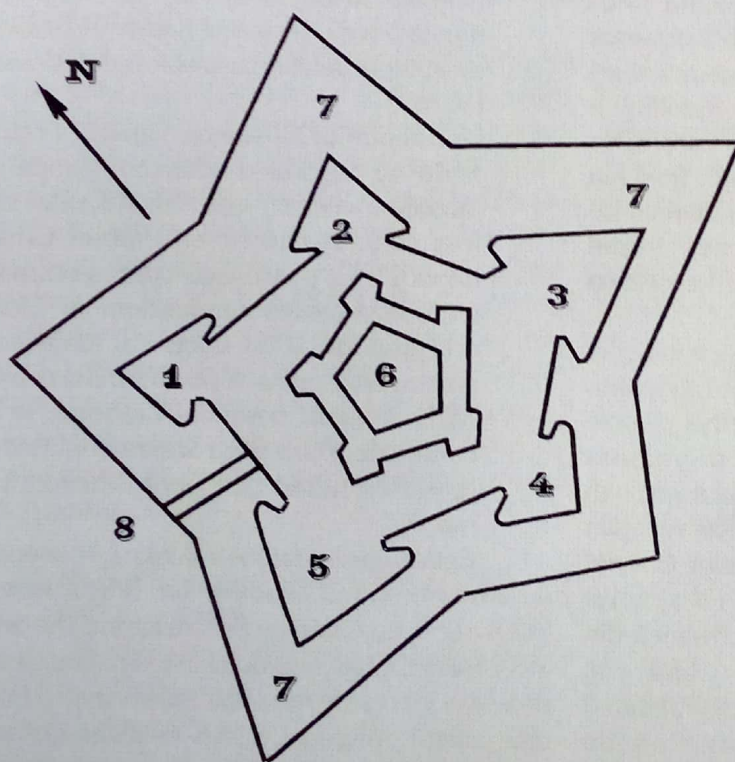
Solnocul de Mijloc la ridicarea cetății Oradea.¹

În Registrele de socoteli ale orașului Cluj figurează numeroase însemnări cu privire la trecerea unor lucrători din diferite localități ale Transilvaniei în drum spre Oradea. Semnificativă privind îndârjirea cu care principii luptau pentru încheierea lucrărilor este și această precizare care se referă indirect la principele Gabriel Bethlen: „A sosit <la Cluj> vicecăpitanul Farkas Ferenc cu optsprezece însoțitori, din țara secuilor. Duce în două căruțe oameni dulgheri, din partea domnului nostru, la Oradea, secui nobili, fără voia lor, unii fiind legați, căci cei dinaintea lor n-au fost destui pentru lucrarea de la Oradea.”²

urmărească dacă lucrările sunt executate în mod corespunzător³ și să le continue. La 25 august 1582, acesta era deja la Oradea. Urmele sale dispar pentru ca, în 1583, Baldigara să fie din nou la Oradea, în suita vestitului diplomat pontifical, Antonio Possevino, trimițând o amplă descriere a situației fortificațiilor de aici. Numeroase referiri la oraș și cetate face Possevino⁴.

Lui Ridolfini i se poate atribui bastionul Aurit pentru că anul de construcție și terminare al lui (1583) coincide cu prezența chiar și temporară a italianului la Oradea. Numele bastionului provine de la stema aurită a familiei Báthori, dispusă pe frontispiciul acestuia.

Informarea făcută de Baldigara cu privire

1. Bastionul Ciunt
2. Bastionul Aurit
3. Bastionul Roșu
4. Bastionul Crăișorul
5. Bastionul Bethlen
6. Cetatea interioară (Castelul)
7. Șanțul Cetății
8. Intrarea principală

Planul Cetății și dispunerea bastioanelor

La elaborarea detaliilor privind construcția cetății au lucrat mai mulți arhitecți italieni și constructori locali. Unul dintre italieni a fost și arhitectul Ottavio Baldigara. Regele Poloniei, cu gândul la importanța cetății din vestul Ardealului, l-a trimis pe arhitectul colonel Domenico dei Ridolfini da Camerino (1581) să

la stadiul de ridicare a cetății conținea instrucțiuni cu privire la continuarea lucrărilor care s-au efectuat apoi sub îndrumările lui Simone Genga (1588, cu întreruperi, până în 1592), apoi sub cele ale generalului Achille Tarducci da Corinaldo (1595), fără să fie însă terminate.⁵

¹ MCRT IV, p.108, Avram 1977, p.51-59.

² Apud Balogh II, 1982, p. 157.

³ Bánfi 1940, p.846; Balogh II 1982, p.86.

⁴ Călători străini II, p. 554-555.

⁵ Bánfi 1940, p.842.

În toamna lui 1598, noua cetate primește botezul focului. Ea face față cu succes unui asediu otoman, apărătorii fiind conduși în interior și de către arhitectul militar, contele Giovan Marco Isolano da Bologna.¹ La sfârșitul secolului, un alt general renumit, Giorgio Basta, comandantul trupelor imperiale din Transilvania, inspectează Cetatea Oradea scriindu-i împăratului, sub a cărui autoritate ajunsese Crișana după 1598, și solicitându-i să refacă imperfecțiunile acestei fortificații „pentru că nu are în ea nimic bun decât forma”². El consideră că nu poate fi apărată nici în fața ardelenilor și nici a turcilor și, de aceea, crede că ar fi mai bine dacă ar fi lăsată în ruină și distrusă.³

Observațiile lui Basta converg cu cele ale lui Antonio Possevino, cu două decenii mai înainte. Acesta într-o scrisoare către cardinalul Galli, în octombrie 1583, menționează prezența unui arhitect al împăratului la Oradea, care a observat unele erori ale cetății⁴. Încă în 1581, atunci când Ștefan Báthori îl trimitea pe Domenico Ridolfini, îi recomanda să urmărească dacă intențiile arhitectului defunct au fost bune sau nu⁵. Temerea sa era explicabilă căci, de fapt, chiar și sfetnicii săi îl informau, la 22 decembrie 1583 că ceea ce unul din arhitecți zidește, celălalt dărâmă și astfel cetatea nu va fi terminată niciodată.⁶

„Consiliul de trei” al Transilvaniei a fost și el nemulțumit de activitatea lui Domenico Ridolfini, în schimb față de Baldigara a avut numai cuvinte de laudă și l-a copleșit cu daruri pe măsura laborioasei sale munci.⁷ După ce, în pragul veacului al XVII-lea, a lucrat aici arhitectul militar venețian Maurizio Veniero, în timpul principelui Gabriel Bethlen (1613-1629) sunt refăcute, cu ajutorul materialelor provenite din demolarea bisericii din cetate, două bastioane - cel al Porții și Crăișorul. Primul dintre ele, numit și bastionul de Pământ a rămas în memoria posterității sub numele de bastionul Bethlen, nu numai pentru că a fost zidit de el, ci și din cauza inscripției omagiale de pe

frontispiciu, dedicată principelui. Pe bastionul Crăișorul s-a fixat, gravat în piatră, orizontal și vertical, anul terminării lucrărilor: 1618. Este fi considerată încheiată.⁸

În concluzie, principalele etape ale construirii cetății sunt următoarele:

- în timpul lui Ioan Sigismund, bastionul Crăișorul (1569-1570) și, probabil, o parte din bastionul Ciunt;
- în timpul lui Ștefan, Cristofor și Sigismund Báthori s-a continuat ridicarea bastionului Ciunt, s-au construit bastionul Aurit (1572), bastionul Roșu (1584), s-a ridicat, în sistemul palancă, bastionul de Pământ sau bastionul Porții;
- în timpul lui Gabriel Bethlen, bastionul de Pământ sau bastionul Porții este reconstruit din cărămidă devenind bastionul Bethlen și se încheie refacerea bastionului Crăișorul (1618);
- în timpul lui Gheorghe Rákóczi I (1630 - 1648) se lărgeste și adâncește șanțul care înconjura cetatea, astfel încât fundul său a fost coborât sub nivelul albiei Crișului Repede⁹; se pietruiește contraescarpa; se realizează restaurarea bastionului Ciunt și ridicarea lui cu un stângen și jumătate; se construiește cortina de piatră până la bastionul Aurit; se înalță bastionul Crăișorul; se face cortina de piatră până la bastionul Bethlen; se edifice turnul cu clopot deasupra porții mari¹⁰.

Cetatea exterioară era dublată în interior de un castel în formă pentagonală, ridicat între anii 1618-1650, cu intrări pe fiecare latură. Din secolul al XVIII-lea datează cele două intrări boltite, pe latura de vest și pe cea de nord-est. Acest castel a înlocuit atât palatul episcopal, cât și celelalte construcții aparținând fortificației vechi și a fost executat de Giacomo Resti, arhitectul lui Gabriel Bethlen.¹¹ Aici

¹ Călători străini III, p.108-109.

² Bánfi 1940, p.842.

³ „Del tutto rovinare e distruggere” - apud Balogh II, 1982, p.127.

⁴ Ibidem, p.89.

⁵ Ibidem, p.86.

⁶ Ibidem, p.90-91.

⁷ Ibidem, p.92-94.

⁸ Sebestyén 1963, p.104-107.

⁹ Cu privire la șanțul Cetății, funcțiile și evoluția sa, vezi interesante considerații ale lui A.Pop. Încercare de reconstituire a sistemului hidrografic defensiv al cetății și al orașului Oradea în prima jumătate a secolului al XVII-lea, în Aletheia 1(1), Oradea, 1993, p.30-37.

¹⁰ Balogh II 1982, p.325.

¹¹ Kovács A, op. cit., p.85-86.

se aflau și încăperile cele mai importante, unde erau găzduiți principii Transilvaniei (în colțul de sud-vest al clădirii, în dreptul bastionului Roșu).

Palatul interior a suferit cel mai mult în cursul asediilor, fiind, prin înălțimea sa, expus direct tirului artileriei.¹

Având în vedere toate aceste eforturi pe care Transilvania le-a făcut pentru zidirea fortificației orădene, este pe deplin justificată aprecierea făcută de Gabriel Bethlen, în noiembrie 1613, cu privire la statutul ei: „Nu are nici un fel de drept la acea cetate a Oradiei nici măriia sa împăratul <german> și nici Ungaria, fiind cetate zidită din banii Ardealului, din dări, iar fără drept să ceri ce-i a altuia este împotriva dreptății lui Dumnezeu și a celei pământești, fiind și noi datori cu credință să păzim, hotarele țării noastre Transilvania, potrivit puterilor noastre”.²

Cetatea bastionară, în forma sa exterioară de azi, a fost asediată în anii 1598, 1605, 1658, 1660 și 1692. Nu a fost cucerită decât de două ori (în 1660 și 1692). Față de aspectul ei din veacul al XVII-lea, cetatea nu a suferit modificări esențiale. În secolul următor schimbări importante s-au făcut doar la cetatea interioară. S-a construit biserica actuală și a fost refăcut șirul de arcade dinspre curte. Pe la 1881 a fost demolat palatul zidit în timpul lui Gabriel Bethlen (aripa de vest a castelului). Din veacul al XVIII-lea autoritățile militare austriece au folosit cetatea ca sediu al garnizoanei, cazarmă și închisoare.

4. Perioada suzeranității habsburgice (1598 - 1606)

La sfârșitul anului 1597, Sigismund Báthori, principele Transilvaniei, a abdicat în favoarea soției sale, Maria Cristierna, dar, în luna august a aceluiași an, a revenit asupra hotărârii inițiale, a intrat în Transilvania și, la 20 august, Dieta țării l-a proclamat din nou principe. Toate comitatele și aproape toate orașele au depus jurământul de credință față de revenitul principe. Între orașele care au refuzat acest simbolic gest de

Sigiliul de breaslă al aurarilor orădeni (secolele XVU - XVII)

recunoaștere a fost și Oradea. Motivele erau, printre altele, neîncrederea în intențiile și posibilitățile lui Sigismund de a apăra orașul de pericolul invaziei otomane care se apropia, conflictul latent ce mai persista din pricina punctelor de vedere deosebite cu privire la iezuiți etc.³

Era evident că în Oradea partida filohabsburgică în acel moment era mai puternică. Ea era gata să închine orașul, cetatea și întregul Bihor Curții vieneze. Dar supunerea față de imperiali era și ea condiționată de faptul că, întrucât Sigismund datora garnizoanei plata sumei de 23.000 florini, care reprezenta solda pe anii 1595-1597, această sumă trebuia achitată acum de către împărat. Acesta a și trimis pe Toldi István care să satisfacă cererile garnizoanei ce amenința cu părăsirea cetății⁴.

Căpitanul acesteia era Király György, fratele lui Albert, cunoscutul căpitan de oști ardelene trimis în sprijinul lui Mihai Viteazul. De fapt, cel ce conducea treburile cetății și orașului era Ștefan Bocskai, care, în calitatea sa de Comite suprem al comitatului Bihor, era cel mai puternic feudal

¹ Cu privire la castel vezi Kovács A., M.Țoca, *Adalékok a váradi fejedelmi palota építéstörténetéhez* (Contribuții la istoria construirii palatului princiar de la Oradea), în *Műv.T.* 1979, p. 107-115; Kovács A., *Construcții patronate de Gabriel Bethlen*, Cluj, 1984 (rezumatul tezei de doctorat), p.18.

² „Nincsen is ahhoz az erősséghez sem császár urunknak, sem Magyarországnak semmi igazsága, az erdélyi pénzzel. adozással építettett ház az, ok nélkül pedig az másét kívánni isten es világi igazság ellen vagyon, mi is kötelesek vagyunk hittel Erdélyországunknak határinak tehetségünk <szerint> való megőrzésére” (Szilágyi 1887, p.6-7).

³ Veress. IV 1932, p.44; Tóth, Szabó 1904, p.25-26.

⁴ MCRTV IV, p.39-41.

din zonă, stăpânind Cetățile Cherechiu, Sâniob, Săcueni, Mișca, Șinteu, Kismarja și Nagy Kerek (ultimele două, pe teritoriul de azi al Ungariei), cu domeniile adiacente.¹

În timp ce Dieta de la Turda îl proclama pe Sigismund, din nou principe al Transilvaniei, orădenii trimiteau solie arhiducelui Maximilian de Habsburg, cerându-i ocrotire atât față de Sigismund cât și față de turci (1 septembrie 1598). Maximilian a trimis la Oradea pe Nyári Pál, viitorul căpitan, cu promisiune de ajutor, dacă mai marii orașului acceptă o garnizoană austriacă în cetate. Orădenii nu aveau de ales: serdarul Satârgi Mehmed pașa, cel ce ar fi urmat să fie instalat ca beglerbeg la București dacă n-ar fi fost alungat de oștile reunite ale celor trei țări românești, în vara lui 1595², se îndrepta spre Oradea, după ce ocupase Cenadul și Aradul. Orice tratative au fost respinse.

În fața acestei situații, orădenii acceptară în cetate o garnizoană de circa 2.000 de pedestrași și 500 de călăreți, sub comanda generalului austriac Melchior von Rödern. Sigismund, văzându-și spulberate toate planurile în legătură cu cetatea, s-a retras cu oastea transilvăneană la Negreni și Bologa pentru a putea păzi intrarea în țară, sperând că turcii se vor mulțumi cu ocuparea Oradiei. În situația dată, Sigismund nu putea considera oportună sprijinirea asediaților, pentru a nu atrage represalii din partea turcilor.

Un binevenit ajutor l-au primit orădenii din partea lui Mihai Viteazul, domnul Țării Românești, ajutor concretizat printr-un corp expediționar de 1.500 de călăreți sub conducerea lui Aga Leca, după cum afirmă cronicarul Szamosközi István³.

În dimineața zilei de 25 septembrie, turcii erau deja în imediata apropiere a Oradiei. Încă în aceeași zi, dar și în cele următoare, au avut loc ciocniri între asediatori și trupele trimise din

cetate pentru a întârzia așezarea taberei. Garnizoana, formată în cea mai mare parte din lefegii, la 28 septembrie, folosindu-se de apropiata expirare a contractului, a cerut mărirea soldei de la 3 la 4 taleri pe lună. Fiind refuzați la început, îl amenințară pe Rödern cu moartea și încercară să iasă din cetate. În cele din urmă, li se promisă banii ceruți.

Turcii și-au ridicat tabăra în formă de semicerc în partea de nord-est a orașului. Oastea lor număra circa 20.000 de oameni.⁴ Rödern văzând că are ostași puțini, renunță la apărarea orașului și, la 30 septembrie, îl incendie, chemând în cetate pe cei 500 de călăreți orădeni sub comanda căpitanului Király György, fratele lui Albert Király. Dintre locuitorii orașului se reuși atragerea în cetate a numai o sută de oameni, restul luă calea codrului.

Asediul propriu-zis a început la 1 octombrie. Au fost săpate șanțuri care să permită geniștilor minarea bastioanelor cetății, iar în ziua următoare, artileria a început să tragă asupra celor două turnuri ale catedralei din interior căreia îi produsese importante stricăciuni. La 17 octombrie, turcii reușiră să arunce în aer o parte din bastionul Ciunt, iar la 20 octombrie, bastionul Crăișorul. Dar, în 24 octombrie, au început ploile care au ținut toată noaptea și apoi, fără oprire, și în zilele următoare, făcând drumurile impracticabile. Șanțurile săpate de turci s-au umplut cu apă. Atât Crișul, cât și Peța ieșiră din matcă, inundând tabăra otomană. Cu toate acestea, asediul a continuat până la 3 noiembrie 1598 când, datorită ploilor, a bolilor care începuseră a bântui prin tabăra turcească, efectivele au început să scadă foarte mult, otomanii au sistat operațiunile și s-au retras.

Cele cinci săptămâni de asediu au dus la distrugerea aproape completă a orașului, dar și a părții de sud și centrale a comitatului Bihor, pe

¹ *Ibidem*, p.40. În 1592, principele Transilvaniei numise mare căpitan al Cetății Oradea și comite suprem al comitatului Bihor pe Ștefan Bocskai; Borcea 2005 a, p. 223.

² Iorga 1970, p. 227.

³ Vezi și relatarea lui Mihai către Rudolf II: „Afară de aceasta pe când Oradea era împresurată de Satârgi Mehmed, îndemnând din nou pe transilvăneni a da ajutor, am trimis eu însumi acolo o bună parte din oastea mea, cât mi-a fost cu putință...” (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*. I 1982, p.617). Faptul este menționat și de cronică lui Szamosközi (Crăciun 1928, p.III). Mai târziu, în aprilie 1601, arhiducele Mattia intenționa să recompenseze pe Aga Leca cu o moșie pentru meritele sale cu ocazia asediului Oradiei (Veress VI 1933, p.354).

⁴ Cu privire la asediu vezi memoriul lui Melchior von Rodem trimis arhiducelui Maximilian, intitulat: *Herrn von Rödern Relation (aus Grosswardein an den Erzherzog Hoch - und Deutsmeister Maximilian vom 5. November 1598*, în *TT*, 1878, p. 10-116; dintre izvoarele turcești: cronică lui Kiatip Celebi și a lui Solakzade Mehmed Hendemi (*Cronici turcești* II 1974, p.52-54, 160-162). Ambele cronici atribuie nereușita asediului ploilor îndelungate, ca și faptului că Sofu Sinan pașa, beglerbegul de Agria, n-a trimis tunurile solicitate. Chiar și Letopisețul Cantacuzinesc înregistrează evenimentul remarcând că, la Oradea, „unii bătea cetatea, iar alții prăda țara” (*Istoria Țării Românești. 1290-1690*, București. 1960, p.68); o relatare detaliată la Szamosközi 1981, p. 159-165.

unde au trecut oștile în drum spre Oradea. Cetatea a suferit și ea mari stricăciuni, zidurile și bastioanele fiind, în cea mai mare parte, distruse. La 5 noiembrie, Rödern a părăsit cetatea lăsând comanda lui Nyári Pal, care a fost ridicat de împărat la rangul de general și copleșit cu titluri. Astfel, până în 1603, când a părăsit căpitania Oradiei, acesta a îndeplinit și funcția de căpitan al cetății Eger, precum și pe aceea de comite al comitatelor Bihor, Maramureș, Crasna, Solnocul de Mijloc și Heves.¹

Mihai Viteazul i-a ajutat pe asediați și indirect. În luna octombrie 1598, trupele sale au trecut în sudul Dunării, au atacat prin surprindere și au nimicit o armată turcească la Nicopole, au distrus cetatea, au trecut prin foc și sabie tot ținutul până în Munții Balcani și au înfrânt două armate, lângă Vidin și Cladova.² După cum rezultă dintr-o scrisoare a episcopului Náprági Demeter, scrisă la 20 octombrie 1598 și adresată cardinalului Cinzio Aldobrandini, gestul lui Mihai a fost un ajutor dat Oradiei.³ Faptul că lui Sigismund nu-i conveneau acțiunile lui Mihai, este ilustrat și de Szamosközi în cronica sa, acesta afirmând că: „În vremea când a săvârșit Mihai Vodă toate acestea, repezit-a de olac craiul Sigismund la Mihai Vodă pe Luca Bakonyai făcându-i știre că Mohamed Satârgi pașa a luat Oradea; Mihai Vodă aflând această veste s-a întors în Țara Românească...”⁴

Cu ocazia ajutorului dat de Mihai Viteazul orădenilor sau, poate mai înainte, a ajuns în posesia cetății Oradea și tunul care, pe la 1632, figura încă în inventarul armamentului din cetate sub numele de „Micul Șoim”, precizându-se că este „tunul lui Mihai Vodă” și că are 5 funți.⁵ Cea mai veche mențiune documentară despre legăturile lui Mihai Viteazul cu aceste părți vestice ale Principatului Transilvaniei se leagă de participarea oștilor transilvănene la campania antiotomană din Țara Românească, după bătălia de la Călugăreni (august 1595). Obligat prin clauzele tratatului pe care el însuși l-a impus, să dea ajutor domnului muntean, Sigismund Báthori a ieșit din Alba Iulia la 27 august și și-a stabilit tabăra la Codlea, așteptând adunarea

oștirii din întregul Principat. Primele au sosit efectivele orădene sub comanda lui Ștefan Bocskai, care a adus opt sute de călăreți și tot atâta pedestrași.⁶ Aceste trupe au participat alături de Mihai la eliberarea orașului Târgoviște, la alungarea lui Sinan pașa și a lui Satârgi Mehmed pașa din București, la cunoscuta înfrângere a oștilor otomane la Giurgiu, în octombrie 1595.

După încheierea asediului cetății de pe malul Crișului Repede, s-a dovedit că intențiile habsburgilor erau de a rămâne definitiv în posesia Oradiei și a Bihorului. Acest fapt era de presupus încă de când trupele austriece au intrat în cetate și când, alături de generalul Rödern, se afla și arhitectul militar Giovan Marco Isolano, care a început de îndată un studiu amănunțit asupra fortificațiilor de aici, întocmind și o schiță a cetății pe care a trimis-o căpitanului Ferrante Rossi în Cetatea Tokaj.⁷

Se pare că orădenii și-au dat seama de pericolul care îi amenința și nu au permis intrarea garnizoanei austriece decât numai în schimbul unor garanții⁸, însă aceste garanții nu au fost respectate.

În cursul anului 1599, Sigismund, apoi cardinalul Andrei Báthori, care i-a urmat în fruntea Principatului, au încercat să redobândească Oradea, prin solii trimise la împăratul Rudolf. Generalul Giorgio Basta, mare căpitan al Ungariei superioare, avea misiunea de a-l urmări pe Mihai, de a păzi părțile vestice ale Transilvaniei aflate sub suzeranitatea Austriei de eventualele încercări ale lui Mihai Viteazul de a le reîngloba în cadrul Principatului Transilvaniei, al cărui domn era din octombrie 1599.

La 6 octombrie 1599, Basta era la Oradea. Comisarii imperiali pentru Transilvania, Mihail Székely și David Ungnád, îl informau pe Rudolf asupra evoluției evenimentelor din Transilvania. Astfel, la 17 decembrie, Ungnád scria împăratului că Mihai nu numai că a asediat Cetatea Chioar, dar „i-ar place să-și alipească și Oradea”⁹.

Uneltirile lui Sigismund, de data aceasta aflat în Polonia și care, după moartea cardinalului-principe Andrei Báthori, voia să revină pentru a

¹ Scholz 1907, p.116.

² Iorga 1970, p.238.

³ Veress V 1932, p. 199-200.

⁴ Crăciun 1928, p.112.

⁵ B. Nagy M., *Várak, kastélyok, udvarházak* (Cetăți, castele, conacuri), București, 1973, p.71.

⁶ B. Decsi, I., *Magyar történelme. 1592-1598* (Istoria ungară a lui B. Decsi J. 1592-1598), Budapesta, 1982, p. 254.

⁷ Veress V 1932, p. 193-196; *Călători străini* IV, p.108-110.

⁸ Vezi scrisoarea arhiducelui Maximilian către împăratul Rudolf la 8 septembrie 1598 (Veress V 1932, p.192-193); *Călători străini* IV, p. 106.

⁹ *TT*, 1883, p. 733.

treia oară în fruntea Principatului, deveneau tot mai insistente. Astfel, la sfârșitul lui decembrie 1599, el a trimis un om de încredere la cel ce era unul din cei mai influenți nobili ai comitatului Bihor, la Ștefan Bocskai, în Sâniob, avertizându-l de pericolul ce-l reprezintă Mihai pentru nobilimea din întregul Ardeal și încercând să netezească lui Sigismund drumul unei posibile reîntoarceri în Transilvania. Nyári Pál, marele căpitan al Cetății Oradea, a atras în cetate pe omul lui Sigismund și l-a întemnițat raportând apoi arhiducelui Maximilian despre cele întâmplate. Cu această ocazie el se plângea de faptul că garnizoana Oradiei era mică, prost plătită, lipseau banii pentru achitarea soldei, restantă pe șapte luni. Aflăm că, la acea dată, mai erau în cetate numai 100 de călăreți și vreo 10 pedestrași, ceilalți fiind duși să apere Cetățile Beiușului și a Șimleului Silvaniei.¹

Principală preocupare a lui Mihai după cucerirea Transilvaniei (28 octombrie 1599) a fost refacerea integrității ei, solicitând constant, cu toate ocaziile, retrocedarea teritoriilor înstrăinate de austrieci. În acest sens, demersurile sale pe lângă curtea Vienei sunt cât se poate de elocvente. La sfârșitul lui iulie 1600, erau formulate „dorințele măriei sale Mihai Vodă, domn al Transilvaniei, Moldovei și Împăratul Țării Românești față de înălțimea sa,” unde la punctul al cincilea se preciza foarte clar care erau pretențiile domnului român: restituirea celor cinci comitate (Bihor, Solnocul de Mijloc, Solnocul Interior, Zărand și Crasna) Transilvaniei, așa cum au fost înainte.²

La 2 august 1600, Mihai își exprimă îngrijorarea față de situația Oradiei și, în același timp, intenția sa neclintită de a o readuce între frontierele Transilvaniei: „După cum am înțeles că turcul din nou vrea să ocupe cetatea Oradea, față de care ar intenție, ca de acolo să-l pot îndepărta, i-am scris că noi vrem a o ocupa și a relua hotarele ce sunt ale Transilvaniei.”³

După pierderea bătăliei de la Mirăslău (18 septembrie 1600), Mihai a pierdut succesiv nu numai Transilvania, ci și Moldova și Țara Românească. Părăsind Muntenia, el a străbătut

Valea Jiului, ajungând în Hațeg și, de aici, atingând Deva, la 6 decembrie a poposit la Hălmașiu, de unde îi scrie lui Nyári Pál că a doua zi se va îndrepta spre ținutul Beiușului. El îl liniștește pe căpitanul Oradiei cu privire la intențiile sale și îl asigură de încrederea sa în speranța că, odată ajuns la Oradea, vor discuta împreună planuri de acțiuni antiotomane, în favoarea creștinătății.⁴

După ce și-a lăsat la Beiuș o parte din oșteni sub comanda postelnicului Dimitrie Buzinca din Rădulești, la 11 decembrie Mihai ajunge la Oradea unde nu stă mult deoarece a doua zi, după ce scrie două scrisori, una împăratului Rudolf, alături arhiducelui Mattia, pleacă mai departe, spre Debrețin, unde a ajuns la 13 sau 14 decembrie, după un scurt popas la Săcueni. La Oradea, marele voievod a fost bine primit. O mărturisește chiar el în cele două scrisori aproape identice.⁵

Prin diploma emisă de Rudolf II, la 21 martie 1600, Oradiei i-au fost reînnoite privilegiile. Orașul a început să se repopuleze, dar cetatea continua să rămână distrusă. La această stare au mai contribuit apoi și cele două cutremure, din 1603 și 1604⁶. Totuși, populația a crescut în ritm susținut, sporirea fiind determinată și de tot mai dese atacuri turcești în părțile sudice ale Bihorului, de supunerea satelor la un dublu sistem de dări, turcii pretinzând și ei prestații în bani și în natură. În 1603 a fost nevoie de un act care să reglementeze situația noilor veniți în oraș. În cazul țăranilor iobagi retrași aici se făcea distincție între cei ce se declarau locuitori ai orașului și cei ce nu se declarau ca atare. În primul caz, țăranii erau primiți în oraș nemaivând alte obligații față de fostul stăpân. Aceia însă care nu se declarau locuitori ai orașului, menționa actul de reglementare, erau în continuare datori să-și presteze obligațiile față de vechii stăpâni. Cei ce se stabiliseră în afara orașului, dar pe unul din domeniile acestuia, trebuiau să slujească orașul. Nobilii stabiliți în Oradea contribuiau cu o anumită sumă din care erau întreținuți dărbanii pentru paza liniștei orașului.⁷

Nemulțumirea creată în Transilvania de domnia sângeroasă a lui Basta (octombrie 1600 - februarie 1601, 1602-1603), persecutarea

¹ Ibidem, p.740.

² Mihai Viteazul în conștiința europeană I 1982, p.552.

³ TT, 1883, p.12.

⁴ MCRT IV, p.576-577.

⁵ „Deo auspice heri, undecima die praesentis mensis Decenbris, persecutus ab insidiatoribus ac hostibus, qui nec Sacratissimae Maiestis, nec Christianae Reipublicae et regno quicquam boni unquam optarunt, Varadinum appuli, ubi languens animo ac pene desperatus, hic quasi renovatus sum ac animatus audaciorque redditus” (apud Borcea 1976, p.242).

⁶ Scholtz 1907, p. 121.

⁷ Lukinich 1918, p.366.

reformaților de către iezuiții readuși cu îngăduința împăratului Rudolf, au dus la declanșarea unei puternice răscoale antihabsburgice în fruntea căreia s-a instalat fostul consilier al împăratului în problemele Transilvaniei, Ștefan Bocskai.¹ Sprijinit de oștile haiducilor din Câmpia Tisei, el a obținut o strălucită victorie asupra trupelor lui Belgioioso, la Álmosd (14 octombrie 1604), după ce mai înainte, căpitanul Cetății Oradea, Ciprian Concini, i-a incendiat castelul de la Sâniob.²

La 21 februarie 1605, Bocskai a fost ales principe al Transilvaniei. Cetatea Oradea a refuzat supunerea față de noul suveran ceea l-a determinat pe Bocskai să inițieze un asediu, mai mult pentru intimidare, căci neavând forțe suficiente, nu a putut trece la acțiuni militare de amploare pentru redobândirea cetății.

Pacea încheiată între imperiali și principe, la Viena (23 iunie 1606), prevedea recunoașterea lui Bocskai ca principe al Transilvaniei, habsburgii cedându-i și Oradea. Garnizoana germană s-a retras din oraș, iar la 22 noiembrie, după opt ani de suzeranitate imperială, cetatea a fost predată noului principe.

5. Căpitania de Oradea în secolele XVI- XVII

Primul căpitan și „prefect” al cetății Oradiei, după 1557, este atestat documentar Ștefan Báthori de Șimleu-Silvaniei (*capitaneus et praefectus arcis Varadiesis*), la 13 ianuarie 1562. În 1564 el este menționat ca „mare căpitan de Oradea”, ceea ce înseamnă că instituția căpitaniei era constituită deja la această dată aici. Ștefan Báthori a fost cel care, intuind importanța ce o va avea în viitor cetatea de pe malul Crișului Repede, va lua măsuri pentru zidirea ei, după ultimele cerințe ale arhitecturii militare.³

Importanța funcției de mare căpitan a fost marcată de faptul că, până la 1660, deținătorului ei i s-au conferit demnitățile echivalente celui de-al doilea om după principe. De un tratament de excepție s-a bucurat Cetatea Oradea începând cu Ștefan Báthori care, fiind rege al Poloniei, la 6

martie 1583, pretindea „să nu fie schimbați dregătorii ei fără știrea noastră.”⁴

Dintre căpitani de Oradea s-au recrutat locțiitorii principelui țării în perioada campaniilor militare care îl atrăgeau pe acesta în afara granițelor. La 1576, Géczi János era marele căpitan al cetății Oradea, cumulând și funcția de comite suprem al comitatului Bihor, dregătorie în care nimeni nu putea fi numit decât direct, de către principe.⁵

Până la mijlocul veacului al XVI-lea, funcția de comite al comitatului Bihor a fost îndeplinită de drept de către episcopul catolic al diecezei orădene. După 1557, deținând funcția de mare căpitan, unii au ajuns să atingă dregătoria supremă în Principat: Ștefan Báthori, Cristofor Báthori, Ștefan Bocskai și Gheorghe Rákóczi II.

În august 1585, a fost instalat în funcția de mare căpitan al Cetății Oradea Sibrik György. Cu această ocazie, el a primit instrucțiuni scrise din partea predecesorului, în care sunt precizate responsabilitățile pe care le are în calitate de comandant al unei importante cetăți de margine a Principatului Transilvaniei.⁶ Considerate ca model în acest sens, instrucțiunile au fost reluate la 21 august 1640 și integrate în cele date de Gheorghe Rákóczi I fiului său, cu ocazia instalării acestuia ca mare căpitan de Oradea.⁷

Între personalitățile militare care au deținut, la sfârșitul secolului al XVI-lea, această funcție amintim și pe Király György, mort în timpul asediului din 1598, la vârsta de 70 de ani. Atestat în calitate de căpitan încă la 1588⁸, el ar fi rămas să îndeplinească multă vreme această importantă îndatorire dacă nu s-ar fi ivit în persoana lui Ștefan Bocskai, viitorul principe, un înlocuitor cu mai multă trecere în fața nobilimii locale. Fostul căpitan a rămas vicecăpitan al fortificației orădene. În această calitate, Maria Criștierna, lăsată de Sigismund Báthori în fruntea Principatului (aprilie-august 1598), îi scrie o scrisoare pe care o adresează astfel: *Generosului Gheorghe Király vicecăpitanul cetății noastre Oradea (Generoso Giorgio Király, arcis nostrae*

¹ Pascu 1944, p.128-129.

² Borovszky 1901, p.193.

³ Sebestyén 1963, p.96-97; Avram 1977, p.51-69; Borcea 2005, p.221.

⁴ MCRT III, p.173.

⁵ La 14 decembrie 1552 și Varkacs Tamás era comite al comitatului în calitate de căpitan al Cetății Oradea (Szádeczky 1892, p.656), dar aceasta a fost o măsură excepțională, luată pentru apărarea Cetății și a comitatului de amenințarea otomană.

⁶ *Epistola Pauli Gyulai ad Georgium Sibrik capitaneum Varadiensem*, publicată de Szabó Gy., Abafáji Gyulai Pál, Budapeșt, 1874, p.83-86.

⁷ Szalárdi 1980, p.196.

⁸ MCRT III, p.78; Borcea 2005 a, p.223.

Waradiensis vicecapitaneo)¹. Bun militar, Király György va rămâne cel ce va conduce, de fapt, treburile militare ale căpităniei orădene până în ajunul asediului din 1598.

Căpitanul Cetății Oradea era numit, ca și în alte părți, numai pe un an, dar această numire putea fi prelungită *sine die*. Misiunea căpitanului este foarte bine rezumată în instrucțiunile date de principele Sigismund Báthori noului căpitan, Ștefan Bocskai, la 1 mai 1592:

- În timpul căpităniei să vegheze ca locul și cetatea să nu sufere nici o păgubire. Să depună eforturi pentru păstrarea aceluia loc de margine, să nu plece fără să se asigure de buna pază.
- Slujbași și oșteni să fie ținutăți atâția câți sunt necesari.
- Să aibă grijă și de castelele din jur, Zsáka, Bajom, Sarkad (azi toate în Ungaria), și de Beliu, precum și de celelalte cetăți, astfel ca acestea să fie în permanență pregătite, cu tot efectivul existent. Să atenționeze comitatul Bihor și locuitorii orașului Oradea ca aceștia să fie mereu pregătiți pentru luptă și să-i treacă periodic în revistă.
- Să se ocupe de construirea cetății și să facă rost de toate cele necesare pentru a nu se produce întârzieri.
- În scaunul de judecată să facă dreptate fiecăruia.
- Fiind acel loc vecin și cu Imperiul Otoman și cu cel Habsburgic „să aibă grijă în ambele părți, să știe și să audă toate... să păzească pământul de jaf și de cotropire, să nu lase turcii să vină mai aproape decât hotarul lor”. În caz de atac străin, să fie atent și să ia atitudinea cea mai potrivită ca acel loc să nu aibă nimic de suferit.
- În calitate sa de mare comite al comitatului Bihor, să aibă grijă de toate.²

În esență, atribuțiile marelui căpitan erau de două categorii: militare și juridice. La 1551, căpitanul Cetății Oradea avea însă și funcții economice fiind, în același timp, castelan și *provizor*, adică administrator al veniturilor

cetății.³ Dar aceasta a fost în perioada când cetatea nu avea un domeniu al ei, propriu, ea însăși fiind, prin caracterul ei de reședință episcopală, parte componentă a bunurilor Episcopiei.

La sfârșitul veacului al XVI-lea, funcția de căpitan se desparte de cea de *provizor*. Se încerca astfel ca mai marii cetăților să nu beneficieze de autonomie economică, mai ales în situația Oradei al cărui domeniu era foarte întins, corespunzând așa cum am văzut, în linii mari, domeniului fostei Episcopii Catolice și Capitlului.⁴

Domeniul în sine era, de fapt, a fiscului transilvan, care l-a cedat cetății pentru a-și putea asigura veniturile necesare garantării funcționalității.

Aceasta era situația la 8 ianuarie 1600, când Nyári Pál, marele căpitan, se plânge că garnizoana cetății este mică, neplătită și propune să mănuiască căpitanul însuși veniturile, tricesimele rânduie cetății. Astfel, afirmă el, se vor putea asigura mai bine nevoile apărării.⁵ Era perioada suzeranității habsburgice, când fiscalul transilvan nu mai avea nici un amestec în modul de administrare al domeniului cetății.

Puterea militară a căpitanilor a stat în faptul că totuși unii dintre ei, mai ales cei înrudiți cu familiile princiare, au profitat de veniturile domeniului asupra căruia nu ar fi avut decât autoritate militară. În veacul al XVII-lea s-au înregistrat chiar neînțelegeri între marii căpitani și provizorii lor, în legătură cu obligațiile acestora de a ține cetatea într-o permanentă stare de luptă, printr-o bună aprovizionare cu alimente și materiale necesare în caz de asediu.⁶

Sub amenințarea otomană, în toamna anului 1598, orădenii nemulțumiți de Sigismund Báthori au închinat cetatea imperialilor. Aceasta a atras după sine schimbarea marelui căpitan care a devenit Nyári Pál, iar Melchior von Rödern și Giovan Marco Isolano, căpitani ai oștenilor germani. Király György a rămas vicecăpitan și comandant al celor 2.000 de pedestrași transilvăneni.⁷ După succesul rezistenței orădene

¹ TT, 1903, p.422-423.

² MCRT III, p.406-409.

³ Szalay, A., *Négyszáz magyar levél a XVI. századból* (Patru sute de scrisori ungurești din veacul al XVI-lea), Pest, 1861, p.81.

⁴ MCRT XIV, p.109-110.

⁵ Szádeczky 1883, p.740.

⁶ Szilágyi 1875, p.37-38, 40, 71-72.

⁷ Szalárdi 1980, p.84.

(de fapt germane) în fața turcilor asediatori, Nyáry Pál a rămas mare căpitan până în octombrie 1604 când, în locul său, a fost numit italianul Ciprian Concini.¹ Schimbarea a fost determinată de izbucnirea în Crișana a răscoalei antihabsburgice a lui Ștefan Bocskai (octombrie 1604), când imperialii au preferat un om mai sigur pentru ei în această importantă funcție.

Rhédei Ferenc, cumnatul principelui Gabriel Bethlen, a îndeplinit dregătoria de mare căpitan al cetății Oradea și Comite al comitatului Bihor sub trei principii (Sigismund Rákóczi, Gabriel Báthori și Gabriel Bethlen), ceea ce a fost un caz unic în istoria instituției orădene.² O figură interesantă în fruntea Cetății Oradea a fost Bethlen István, nepotul lui Gabriel Bethlen (24 august 1629 - 24 martie 1633), supranumit și „*Tânărul conte*”, care a murit la vârsta de 28 de ani. Era fiul lui Ștefan Bethlen, pretendentul care s-a ridicat împotriva lui Gheorghe Rákóczi I, suferind înfrângerea de la Salonta, împreună cu otomanii ce-i veniseră în ajutor (octombrie 1636). „*Tânărul conte*” l-a sprijinit atunci pe Rákóczi împotriva propriului său tată.³ O situație specifică s-a creat în 1640, când Gheorghe Rákóczi I și-a instalat fiul în funcția de căpitan de Oradea, expresie a unei tendințe energice de centralizare a politicii sale interne, dar și dorința de a-și exersa fiul în cea mai importantă dregătorie militară a statului, după cea de principe. El n-a putut însă uita serviciile pe care i le-a adus Ibrányi Mihály la 1636, în bătălia de la Salonta și l-a lăsat în funcția de vicecăpitan până la moartea acestuia, în 1650.⁴

Tatăl și-a investit fiul cu puteri mari îndată după instalare. Într-o scrisoare din 8 noiembrie 1640 îl intitulează „*mare căpitan al cetății și garnizoanei Oradea și căpitan general al întregii noastre oștiri de haiduci*”.⁵

Să remarcăm, totuși, că în vremea cât a stat la Oradea, Gheorghe Rákóczi cel tânăr n-a îndeplinit funcția de mare Comite al comitatului Bihor, iar după un timp, într-un document se face precizarea că era căpitan general numai al oastei de haiduci din Bihor.⁶

Marele căpitan al Cetății Oradea avea drept de scaun de judecată, de obicei sâmbăta⁷, fiind și instanță de apel în judecarea unor pricini între nobili. El înlocuia scaunul de judecată al episcopului catolic de până la 1557 și reprezenta o importantă sursă de venituri pentru el. Nu avea drept de judecată asupra orășenilor, care nu puteau să compare decât în fața scaunelor de judecată ale stărilor din care făceau parte.

Căpitanul avea obligația de a trimite, alături de vicecomite, oameni care să-i caute pe răufăcători sau pe iobagii fugiți de pe domenii⁸ și care se adăposteau mai ales în târgurile libere ale haiducilor din Bihor. Încă în hotărârile Dietei de la Turda (aprilie 1577), Oradea figura ca loc de adunare a comiților din *Partium* pentru a-i căuta pe răufăcători.⁹ Vicecăpitanul Cetății Oradea, Csomaközi Ándrás, a comandat trupele orădene și pe cele ale comitatului Bihor care au înfrânt răscoala lui Petru împăratul din nord-vestul Transilvaniei.¹⁰ Căpitanii târgurilor haiducești puteau fi pedepsiți de către mai marele Cetății Oradea chiar cu moartea, în cazul în care aceștia ar fi organizat sau protejat pe cei ce inițiau incursiuni de jaf pe pământ turcesc, periclitând astfel liniștea Principatului.¹¹

În hotărârile Dietei de la Alba Iulia (9 aprilie 1638), se prevedea că acei oameni fără căpătâi, care sunt prinși că fac rău sărăcimii în *Partium*, să fie duși la Oradea. Aici, fie că erau închiși, fie că erau folosiți la lucrările de zidire și de

¹ TT, 1893, p.14.

² Numirea a avut loc în ianuarie 1607, în locul lui Bánfi Dénes (MCRT V, p.354). A murit în timpul expediției lui Gabriel Bethlen în Ungaria Superioară, la 29 mai 1621.

³ Szalárdi 1980, p.147, 735; Szilágyi 1887, p.405.

⁴ Kraus 1965, p.142; Szalárdi 1980, p.207, 308. Rákóczi cel tânăr a fost instalat la Oradea, la 21 august 1640 (*Ibidem*, p.196); Borcea 2005 a, p.225.

⁵ Haiducii erau ostași mercenari în Transilvania, recrutați, în special, din rândul categoriei sărăcite a haidăilor (haidones, ungurește hajtó) de turme, din câmpia Tisei, afectați de imposibilitatea de a-și face meseria din pricina ocupației turcești. Fiind mereu înarmați, au trecut ușor de la o îndeletnicire la alta. Ștefan Bocskai a fost cel ce i-a organizat sub forma unui corp de oaste distinct în cadrul armatei Principatului.

⁶ Szilágyi 1875, p.68.

⁷ MCRT X, p.477.

⁸ MCRT III, p.140, 279; IV, p.160; X, p.138, 144-145, 314, 415.

⁹ MCRT III, p.121-122, 140.

¹⁰ Szalárdi 1980, p.146.

¹¹ MCRT X, p.138.

întreținere a cetății.¹ Aceeași soartă o împărtășeau și oștenii vagabonzi din Ungaria superioară, care jefuiau în aceste părți. În cazul în care lotrii fugeau din Transilvania în Partium sau pe teritoriu turcesc și slujbașii comitatelor nu îndrăzneau să-i urmărească, marele căpitan al cetății Oradea era obligat să trimită soldați pentru a-i căuta, dar astfel încât să nu producă daune locuitorilor.²

La sfârșitul veacului al XVI-lea, supunerea treptată a satelor de către turci a dus la pustiirea a numeroase așezări, ceea ce a determinat scăderea veniturilor Principatului. Constatarea distrugerilor și înregistrarea satelor pustiite era o altă obligație a vicecomiților din comitatele vestice, alături de care marele căpitan al cetății Oradea trebuia să dea însoțitori.³

În caz de ridicare generală, căpitanul de Oradea era și comandant suprem al forțelor din Partium, fapt remarcat în jurnalul său de Antonio Possevino.⁴ El avea îndatorirea de a face treceri în revistă, anuale sau de două ori pe an, a forțelor de care dispunea (*lustratio militum*) și era comandantul expedițiilor militare în această parte. Astfel, în 1630, Gheorghe Rákóczi I, chemat la domnie de marele căpitan al Cetății Oradea, după intrarea în Cetate, putea să afirme că având Oradea cu Partium-ul în mână sa își simțea șansa preluării domniei ca și asigurată.⁵

În 1634, turcii au pregătit o expediție militară împotriva Poloniei. Cu această ocazie, „părțile ce aparțin Transilvaniei comitatele orădene și haiducimea, descinseră în frunte cu Sigismund Kornis și cu vicecăpitanul de Oradea, Csomaköozî András, la Debrețin.”⁶ La fel, doi ani mai târziu, așteptând intrarea trupelor turcești în Transilvania dinspre Timișoara, principele Gheorghe Rákóczi I a ordonat vicecăpitanului Ibrányi Mihály să strângă trupele din Bihor, Crasna și Solnocul de Mijloc cu oștirile orădene și cu toată haiducimea, și să fie pregătite până la joncțiunea lor cu trupele principelui.⁷

Numeroase neînțelegeri au existat între autoritățile civile și cele militare ale orașului, în special legate de sfera de competență cu privire la exercitarea atribuțiilor. Astfel, lărgirea cetății, a perimetrului ei strategic, s-a făcut în detrimentul suprafeței locuibile a orașului. Pe o anumită rază au fost interzise orice fel de construcții, iar cele existente au fost demolate. Așa s-au creat spațiile întinse care au constituit apoi Piața Mare (actuala Piață 1 Decembrie și parcul orașului de pe malul drept al Crișului).⁸ Chestiunea a ajuns să fie o problemă încă din timpul primei perioade a suzeranității habsburgice, când, la 10 martie 1553, Varkocs Tamás a solicitat să fie schimbat din funcția de căpitan, căci nu se poate înțelege cu canonicii (cu reprezentanții Capitlului care stăpâneau acest cartier) în privința demantelării unor case din jurul cetății.⁹

Existând permanent o garnizoană în cetate, precum și numeroase alte trupe în oraș, acestea făceau excese și, deseori, mai ales în perioada anilor 1598-1606 și 1656-1658, când soldele s-au plătit neregulat, cazurile de jaf erau foarte frecvente.¹⁰

Unii mari căpitani acționau cu de la sine putere în relațiile cu garnizoanele otomane din vecini, ceea ce atrăgea ca represalii, expedițiile de jaf ale acestora, având de suferit mai întotdeauna populația orașului. În ultimă instanță, toate asediile mari la care a fost supusă cetatea din partea turcilor au provocat distrugeri uriașe orașului și locuitorilor săi, au distrus aproape în întregime patrimoniul edilitar al secolelor precedente. Acest fapt a determinat ca, la începutul secolului al XVIII-lea, orașul să nu mai dețină, practic, nici o clădire din veacurile XV-XVII, cu excepția Cetății.

În secolul al XVII-lea, marii căpitani de Oradea și-au arogat drepturi tot mai mari, o largă autonomie în relațiile cu sangeacbeii din vecini.¹¹ Ei imitau astfel autonomia militară otomană din

¹ *Ibidem*, p.147.

² MCRT XI, p.55.

³ MCRT III, p.474.

⁴ *Călători străini II*, p.554-555.

⁵ Szalárdi 1980, p.133.

⁶ *Ibidem*, p.157.

⁷ *Ibidem*, p.169.

⁸ MCRT XI, p.54.

⁹ Szádeczky 1892, p.678.

¹⁰ TT, 1884, p.461; TT, 189, p.231; Századok 1872, p.479.

¹¹ Pașalâcul otoman se împărțea din punct de vedere administrativ-militar în sangeacuri în fruntea cărora se afla un comandant militar numit beg sau bei. Kraus 1965, p.142.

vecini, fiind adevărați guvernatori ai zonei. Începând din 1613, când la Oradea a fost asasinat Gabriel Báthori, principele Transilvaniei (1608-1613), aici s-au petrecut și alte evenimente deosebite în care garnizoana cetății sau căpitanul ei au jucat un rol deosebit de important, luptele dintre Acațiu Barcsai (principe al Transilvaniei între 1658-1659) și Gheorghe Rákóczi II, reprezentând în acest sens apogeul unei epoci frământate în istoria orașului.¹ Ultimul mare căpitan al Cetății Oradea a fost Rhédei László, numit la 20 iunie 1660, dar care nu a mai reușit să se instaleze.² Existența căpitaniei de Oradea a fost curmată de căderea cetății în mâna turcilor (august 1660). Crișana devenea pašalâc, iar Principatul Transilvaniei a trebuit să se retragă pe aliniamentul cetăților Hodod - Șimleu Silvaniei - Valcău - Bologa, iar în locul căpitaniei de Oradea a luat ființă căpitania de Cluj.³

6. Oradea în centrul frământărilor politice din anii 1657-1660

În anul 1657, principele Transilvaniei, Gheorghe Rákóczi II, dând curs unor ambiții mai vechi ale familiei sale, a întreprins o campanie militară în Polonia pentru redobândirea tronului deținut pe vremuri de un alt principe ardelean, Ștefan Báthori.⁴ Eșecul expediției militare pornite fără încuviințarea Porții otomane și la care au participat și oști din Țara Românească și Moldova, au adus după sine mazilirea lui Rákóczi, la sfârșitul lui octombrie 1657.⁵ Domnii români, Constantin Șerban din Țara Românească și Gheorghe Ștefan din Moldova, au fost chemați la Poartă să dea socoteală pentru îndrăzneala de a fi participat la o acțiune internațională, fără a avea acordul necesar. Aceștia au refuzat însă și au trecut Carpații (martie 1658), fiind

adăpostiți pe domeniile cetății Șinteu din comitatul Bihor, proprietate a familiei Rákóczi de la care l-au și cumpărat.⁶

Noul principe impus de Dieta de la Alba Iulia, la 1 noiembrie 1657, a fost Rhédei Ferenc. Acesta a trimis instrucțiuni Capitlului din Oradea ca, prin oamenii săi, să ia jurământul de credință din cetățile de margine din această parte a Transilvaniei. Cronicarul Szalárdi János, unul din cei încredințați cu ducerea la îndeplinire a misiunii, în calitate sa de *requisitor*, relatează reacția marelui căpitan al cetății și refuzul acestuia de a presta jurământul față de noul principe.⁷ Motivul refuzului invocat de Gyulai Ferenc a fost acela că nu a fost invitat la ședința Dietei, el, care reprezintă „o forță de aproape 12.000 de săbii”⁸. În realitate însă Oradea reprezenta fieful familiei Rákóczi, orașul și cetatea fiind în mâna aderenților partidei respective.

La aflarea veștii că Oradea nu se supune, rând pe rând au refuzat jurământul față de noul principe și celelalte cetăți de margine care se aflau din punct de vedere militar sub autoritatea căpitanului cetății. Apoi, familia Rákóczi avea numeroase domenii pe teritoriul Crișanei (Săcueni, Carei, Tășnad, Ecsed) și deci întinse relații. Astfel, Gyulai Ferenc nu a trebuit să depună eforturi deosebite pentru a atrage de partea sa pe căpitanii târgurilor haiducești din părțile de vest, târguri libere, amenințate în permanență de stăpânirea turcească din vecini, și să obțină de la acestea un nou jurământ față de principele mazilit.⁹ Sub presiunea lui Rákóczi, Dieta de la Mediaș (ianuarie 1658) l-a proclamat din nou principe, ceea ce a stârnit mânia Porții și a grăbit intervenția străină în Transilvania.¹⁰

În luna mai, importante forțe turcești au început să se strângă la Timișoara, ceea ce l-a

¹ Pascu 1944, p.138.

² *TT*, 1855, 0.223.

³ Borcea 1978, p.116.

⁴ Pascu 1944, p.137.

⁵ Borcea 1977, p.108.

⁶ *Ibidem*, p.108-116.

⁷ Szalárdi János (circa 1617-1666) este autorul unei vaste lucrări de istorie intitulată *Síralmas magyar krónika* (Cronica maghiară de jale) care cuprinde viața social-politică a Transilvaniei de la 1526 până la 1660, cu specială privire asupra secolului al XVII-lea și, mai ales, cu referire la întâmplările din vestul Transilvaniei. Autorul ei, originar, probabil, din satul Sălard din Bihor, a fost secretarul principelui Gheorghe Rákóczi I, între anii 1634-1648. Apoi, este requisitor sau capelan la Capitlul din Oradea până la căderea Cetății sub turci (1660). A murit în 1666, la Cluj. Martor ocular al majorității evenimentelor pe care le narează, având acces la documentele aflate în arhiva Capitlului, cronica sa are o importanță deosebită pentru reconstituirea istoriei Transilvaniei din perioada respectivă.

⁸ Szalárdi 1980, p.394.

⁹ *Ibidem*, p.398.

¹⁰ *Ibidem*, p.405-406.

determinat și pe Rákóczi să se pregătească de război, dispunând descinderea în tabără a comitatelor vestice la Ianoșda, lângă Salonta. El însuși sosi acolo cu oștile transilvănene. Turcii nu au ripostat decât după ce ardelenii au ajuns cu oștile la Mureș. Bătălia s-a dat la Lipova (5 iulie) și s-a încheiat cu victoria principelui. Flancul drept al cavaleriei a fost comandat de marele căpitan al Cetății Oradea.¹ Victoria nu a putut fi exploatată însă de principe.

Marea expediție de pedepsire a rebelului Rákóczi a început în primele zile ale lunii august și viza ca punct final Cetatea Oradea. Ea se efectua pe două direcții. Cea principală urma traseul Belgrad - Timișoara - Arad - Ineu - Oradea și era comandată de însuși marele vizir, vestitul Mehmed Köprülü, având alături de el oastea pașalâcului de Buda sub conducerea lui Gurdji Kenan, valiul de Buda. Cea de-a doua coloană avea misiunea de a străbate toată Transilvania, intrând prin pasul Buzăului și urmând traseul Brașov - Sibiu - Alba Iulia - Turda - Cluj - Almaș - Meseș - valea râului Barcău - Oradea. Această coloană era condusă de hanul Crimeii, Mehmed Ghirai IV. În subordinea sa se afla o oaste otomană condusă de Kadri, pașa de Silistra, oastea munteană având în frunte pe Mihnea III Radu și cea moldoveană pe Gheorghe Ghica, un corp de oaste căzăcească sub comanda polcovnicului Hanenco din Omani, precum și un corp de oaste polonă.²

La această expediție a participat, după propriile sale mărturii, și cronicarul Miron Costin, însoțind pe domnul Moldovei.³

Ajungând la Ineu, Mehmed Köprülü a părăsit comanda acțiunii militare primind știrea izbucnirii unor răscoale în Anatolia. Forțele de atac erau uriașe, astfel că Rákóczi s-a retras spre Tășnad și Carei, așteptând ajutor din partea imperialilor. Temându-se ca tătarii să nu-l despartă prin itinerarul lor de Oradea, a cărei apărare era foarte importantă în planul său tactic, la 29 august era din nou aici, luând măsuri de întărire a capacității de apărare a cetății prin numirea lui

Gaudi András în calitate de comandant al apărării.⁴

La 13 septembrie au început să sosească la Oradea forțele turco-tătare dinspre sud, de la Cetatea Ineu, pe care o cuceriseră. Dinspre Răsărit, pe Valea Crișului Repede, veneau turcii pașei de Buda, iar dinspre nord, de pe valea Barcăului și Erului, oștile tătărești, împreună cu cele muntene și moldovene, comandate de hanul Mehmed Ghirai. Dacă, în urma acestei campanii Transilvania a suferit pierderi uriașe, distrugerea Bihorului a fost completă.⁵

La mijlocul lui septembrie, oștile turco-tătare erau plasate la vest de oraș până la Cheresig, cele muntene și moldovene la sud, în zona localității Sânmartin și a Băilor Episcopiei. Această zonă de sud a avut cel mai puțin de suferit, după informațiile oferite de Szalárdi, aflat în cetate⁶, la fel „*baia calicilor*” de la Băile Episcopiei, în care s-a scăldat hanul Mehmed Ghirai și care, de aceea, a rămas neatinsă.⁷

Împresurarea Oradei și, odată cu aceasta, pedepsirea ei, s-a încheiat la sfârșitul lunii septembrie când, hanul, rămas singur cu tătarii săi și cu cei doi domni români, și-a ridicat tabăra și s-a retras prin Lipova, Lugoj, Caransebeș, spre Țara Românească. Încercarea de înlăturare a lui Gheorghe Rákóczi II și a celor doi aliați ai săi de la Aleșd, Constantin Șerban și Gheorghe Ștefan, a eșuat. În octombrie 1658, turcii au instalat ca principe pe Acațiu Barcsai, fostul loctiitor al lui Rákóczi, în timpul campaniei acestuia în Polonia. Situația se menținea deosebit de grea în Transilvania. Acațiu Barcsai stăpânea, cu aprobarea Porții, partea intracarpatică a Principatului, în timp ce, în Crișana, continua să se declare principe Gheorghe Rákóczi. Expediția de pedepsire nereușind să-l anihileze, acesta se simțea și mai puternic. În toamna lui 1658, oștile sale au organizat numeroase incursiuni pe teritoriile ocupate de turci. Zilnic erau duse capete de turci la Oradea și înfipte în pari în piața din fața podului cetății. Dar, după cum remarcă Szalárdi, erau jefuite și gospodăriile țăranilor la

¹ *Ibidem*, p.410-411; Kraus 1965, p.263.

² Borcea 1985, p.103.

³ M. Costin, *Opere*, București, 1958, p.184-185.

⁴ Szalárdi 1980, p.440-41. Gaudi András, scoțian de origine, căpitan al lui Gheorghe Rákóczi II, folosit în toate acțiunile militare importante. A participat la înfrângerea răscoalei seimenilor, în Țara Românească (1655), după care a fost lăsat acolo alături de Constantin Șerban și Ioan Boroș (*Călători străini* V, p.534, 537, 538).

⁵ Borcea 1985, p.113-114.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Szalárdi 1980, p.452.

fel ca ale turcilor, toate bunurile fiind duse la Oradea.¹ Nemulțumită, adunarea generală a comitatului a trimis o plângere în acest sens principelui.

Tratativele începute la Satu Mare între cei doi rivali, Barcsai și Rákóczi (februarie 1658), s-au încheiat printr-o înțelegere și, în aceeași lună, în Dieta de la Bistrița, *Partium*-ul a depus, în cele din urmă, jurământul de credință față de Barcsai.² Cu această ocazie a fost numit mare căpitan la Oradea Haller Gábor. Dar, când s-a cerut jurământul și de la solii bihoreni, aceștia au refuzat sub pretextul că Bihorul și, în special, Oradea, nu au fost încă dezlegate de obligațiile pe care le aveau față de Rákóczi, nu îl recunoscând pe Haller de căpitan și îl rechemară în această funcție pe Gyulai Ferenc.³

Datorită prestigiului pe care Rákóczi îl avea în Oradea, situația a continuat să rămână confuză chiar și după realizarea înțelegerii dintre cei doi principii. La 1 aprilie 1658, Gyulai Ferenc a părăsit cetatea bolnav, în locul său venind Ebeni István.⁴ De la Gyulai Ferenc, din prima sa căpitanie, au rămas unele încercări de fortificare a orașului și un teren donat de acesta pentru un nou cimitir.⁵

Rákóczi s-a retras din Oradea, dar continua să locuiască pe domeniile sale din vestul Transilvaniei, printre care se afla și Cetatea Săcueni. Umbra fostului principe care, aliat cu Constantin Șerban și Gheorghe Ștefan, nu fusese îngenunchiat nici chiar de turci, continua să domine și asupra Oradiei și a comitatului determinând o stare generală de nesiguranță pricinuită, în special, de faptul că, deși în cele din urmă, Cetatea Oradea a depus jurământul față de Barcsai, principele legitim, partida lui Rákóczi era mai puternică în orașul de pe malul Crișului Repede. În plus, trupele sale terorizau întregul comitat astfel încât nimeni n-ar fi îndrăznit să i se opună.

La 24 mai 1659, a fost convocată o Dietă la Sebeș, cu scopul de a discuta, între altele, și situația din Bihor. Ștefan Ebeni a fost revocat din funcția de mare căpitan al cetății Oradiei și numit căpitan al Cetății Gherla. La 26 iunie 1659, Haller

Gabor îi ia locul, iar ajutor al său devine Balog Máte.⁶ Îndată după instalare, noua comandă a continuat ridicarea fortificațiilor orașului a căror necesitate se dovedise cu atâta stringență în timpul asediului din 1658. Locuitorii fiecărei străzi aveau de construit și de păzit o parte din ziduri. Mai mult, s-a efectuat chiar o inspecție generală a forțelor capabile de a mânui arma, unde fiecare nobil, potrivit rangului său, a trebuit să aducă un anumit număr de lefegii. Dar, cei din partida lui Rákóczi, fiind convinși că toate aceste pregătiri se fac împotriva principelui mazilit de turci, au făcut tot ce le-a stat în putință să împiedice buna desfășurare a organizării apărării în oraș.⁷

Venind de la Satu Mare, la 23 august 1659, Rákóczi a sosit la Săcueni, de unde a trimis o scrisoare orădenilor chemându-i la supunere. Mesajul a stârnit frământări în rândul locuitorilor împărțiți în cele două facțiuni. A doua zi dimineața, pe când notabilitățile orașului se sfătuiau ce răspuns să dea, vreo 6-7.000 de oșteni ai lui Rákóczi au apărut la marginea orașului. Speriați, locuitorii au început să se retragă în cetate. În cele din urmă s-a ajuns la un compromis între conducătorii orașului și mazilitul principe.

Acesta a semnat o scrisoare în care promitea:

- locuitorii orașului Oradea nu vor fi puși să lupte nici împotriva Transilvaniei și nici a turcilor;
- cei ce au avut de suferit de pe urma jafului soldaților lui Rákóczi vor fi despăgubiți;
- pe viitor Rákóczi se obligă să nu pricinuiască pagube locuitorilor orașului Oradea, fie ei nobili, oșteni sau haiduci, nici persoanei și nici avutului acestora.⁸

Condițiile garantate orădenilor în acele momente grele pentru principele mazilit care se pregătea, împreună cu Constantin Șerban, să meargă asupra Transilvaniei, dovedesc că acestuia nu-i era indiferentă atitudinea Oradiei în conflictul cu Barcsai. Pentru el chiar și poziția neutră smulsă sub amenințarea armelor însemna o garanție în acțiunile întreprinse pentru recuperarea scaunului domnesc al Transilvaniei.

¹ *Ibidem*, p.457.

² MCRT XII, p.13.

³ Tóth Szabó 1904, p.50.

⁴ Szalárdi 1980, p.481.

⁵ *Ibidem*, p.484-485.

⁶ Szalárdi 1980, p.485.

⁷ *Ibidem*, p.493.

⁸ *Ibidem*, p.497-498.

La începutul toamnei lui 1659, sfidând punctul de vedere al Porții, dar sub amenințarea oștilor lui Rákóczi, Dieta de la Târgu Mureș l-a proclamat pe acesta din nou principe (29 septembrie). Solii Bihorului nu au participat nici la lucrările acestei diete, astfel că nici nu au depus jurământul față de el.¹ Pentru a obține supunerea cetății, Rákóczi, de acum principe și oficial, se baza pe oamenii săi din Oradea (în special pe Ioan Raț, Teleki Mihály și Stepán Ferenc). Aceștia au reușit să determine garnizoana cetății să treacă de partea lui Rákóczi și să provoace apoi incidente, să atace soli turci, să intercepteze scrisorile autorităților otomane, provocând astfel mânia celor de la Timișoara, Ineu și Gyula, cu atât mai mult cu cât, oficial, Oradea rămăsese credincioasă lui Acațiu Barcsai. Pentru lămurirea lucrurilor, turcii au solicitat o întâlnire. Ea s-a realizat la 24 octombrie, când o solie condusă de Cenghizade de la Timișoara și Ali, pașa de Ineu, i-a primit pe reprezentanții orașului Oradea. Aceștia din urmă au primit asigurări că orașul și cetatea nu vor fi cucerite dacă vor rămâne credincioase lui Barcsai. Garanțiile au fost sintetizate într-un document prevăzut cu pecetea conducătorilor celor două solii și autentificat de către Capitlul orădean.² Poate că prevederile documentului ar fi fost respectate dacă intrigile lui Rákóczi nu l-ar fi anulat. Încă în aceeași toamnă Haller a fost alungat din căpitănia Oradiei, iar în locul său a venit vechiul om credincios al lui Rákóczi, Gyulai Ferenc. Soarta Oradiei a fost pecetluită.³

Ajunsă din nou sub oblăduirea lui Rákóczi, Cetatea Oradiei a devenit locul de detenție a tuturor nobililor din Principat care se opuneau lui. Intimidată prin măsuri energice, nobilimea comitatului Bihor a depus jurământul față de rebel.⁴

Pentru reînscăunarea lui Acațiu Barcsai, la începutul anului 1660, Seidi Ahmed, pașa de Buda, a primit ordin să intre în Transilvania.⁵ Gheorghe Rákóczi fiind ocupat cu asediarea cetății Sibiu, Gyulai Ferenc a vrut să-i oprească el pe turci

cu forțele militare de care dispunea. Ciocnirea a fost oprită în ultimă instanță de Rákóczi.⁶

La începutul lunii mai 1660, turcii au ajuns la Debrețin de unde Seidi Ahmed a mai trimis doi oameni la Boldvai Márton, vicecomitele de Bihor, avertizând că dacă a doua zi dimineața nu va trimite o solie compusă din 12 fruntași ai orașului și comitatului în tabăra sa, va jefui întregul ținut.⁷ Era încă o încercare din partea turcilor de a rezolva conflictul pe cale pașnică.

În fruntea unei solii, Boldvai Márton a pornit la 7 mai spre tabăra lui Seidi Ahmed, iar la 8 mai i-a ajuns pe turci la Nagy Léta (azi în Ungaria). Copleșit de daruri, pașa de Buda a promis că va cruța comitatul, ba mai mult, făgădui și o scrisoare de garanție dacă oștile comitatului vor veni în tabăra sa. La refuzul politicos al lui Boldvai, care a pretextat că oștenii au fost lăsați la vatră, Seidi s-a mulțumit chiar și cu participarea simbolică a banderiei comitatului.⁸

Devastând Bihorul și Sălajul, la 22 mai 1660, Seidi Ahmed a ajuns la Gilău unde, pe câmpia dintre această localitate și Florești, în aceeași zi, a dat bătălia cu Gheorghe Rákóczi. În timpul luptei, Rákóczi a fost rănit foarte grav la cap, fiind silit să părăsească câmpul de bătălie.⁹ Transportat în stare gravă la Oradea acesta a murit aici, la 7 iunie 1660.¹⁰ A doua zi corpul neînsuflețit a fost transportat la Ecsed, însoțit de Gyulai Ferenc și de cea mai mare parte a garnizoanei cetății. În interiorul fortificației n-a rămas decât o foarte mică parte a infanteriei, sub comanda vicecăpitanului Balog Máte.¹¹

Seidi Ahmed, mulțumit că a restabilit voința sultanului în Transilvania, l-a lăsat pe Acațiu Barcsai în scaunul princiar și a părăsit țara.

Oradea n-a putut însă profita de prea multă liniște. Nici măcar noul căpitan, Rhédei László (numit la 20 iunie), nu și-a mai putut ocupa slujba căci, între timp, Ali pașa de Timișoara, fostul comandat al Cetății Ineu a pornit asupra Oradiei.¹² Se pare că era o acțiune unilaterală a

¹ *Ibidem*, p.500-501.

² Szalárdi 1980, p.505-507.

³ *Ibidem*, p.508-509.

⁴ *Ibidem*, p.529.

⁵ Kraus 1965, p.336.

⁶ Szalárdi 1980, p.536-538.

⁷ *Ibidem*, p.543.

⁸ Kraus 1965, p.337-338; Szalárdi 1980, p.544.

⁹ Szalárdi 1980, p.552-553.

¹⁰ *Ibidem*, p.557.

¹¹ *Ibidem*, 558.

¹² *Ibidem*, p.563.

lui Ali pașa care, numit mare serdar, voia și în această calitate să dovedească sultanului că este demn de noua sa funcție. Prilejul era cât se poate de favorabil, iar Oradea o cetate importantă pentru stăpânirea efectivă a acestei regiuni.

7. Cultura: tiparul și școala

a. Tiparul

Un prim efect cultural imediat al Reformei a fost întemeierea tiparniței orădene, în 1565. Expresie a unui început de legătură cu cei de aceeași credință din Europa apuseană, în acest an se stabilește la Oradea polonezul Raphael Hoffhalter, originar din Poznan, pe numele său adevărat, Skrzetusky. Se pare că din patria sa de origine el a plecat mai întâi spre Apus și a stat în Belgia, iar formația sa intelectuală a devenit în cele din urmă germană. A locuit un timp la Zürich. Într-o conștiință din 1551, este menționat aici ca fiind turnător de litere. Etapa următoare a fost Viena, unde în 1556 a obținut un privilegiu imperial care îi conferea dreptul de a tipări cărți, ajungând unul din cei mai cunoscuți în această meserie din capitala Imperiului austriac. În cei șapte ani cât a stat la Viena a tipărit aproape 130 de titluri.¹ Odată cu creșterea renumelui său a primit comenzi de la tot mai importante personalități ale Imperiului, între care și de la Nicolae Olahus, pe vremea aceea cancelar și arhiepiscop de Strigoni.

În 1563, probabil din motive religioase, este silit să părăsească Viena catolică și, încercându-și tiparnița, literele și xilografurile într-o căruță, se stabilește la Debrețin. Aici, în toamna anului 1565 se împrietenește cu judele primar al orașului Oradea, Weres Balázs și, la îndemnul acestuia, vine în orașul de pe malurile Crișului Repede. În același an, îi și apare prima carte scrisă de Melius Juhász Péter, o traducere în limba maghiară a cărții despre Sf. Iov.² În 1567, Rafael Hoffhalter se mută la Alba Iulia, chemat probabil de marii reformatori de la curtea princiară, Dávid Ferenc și Giorgio Blandratas, ajutat fiind întru ale tipăririi de fiul său, Rudolf. În 1568, tatăl moare, iar

activitatea este continuată de fiu care tipărește la Alba Iulia 16 titluri, unele fiind lucrări ce nu depășeau 4 file, adevărate manifeste, așa cum o cereau propagatorii Reformei care se luptau între ei (antitrinitarienii și sacramentaliștii).³ Rudolf părăsește Alba Iulia, și după o perioadă de peregrinări, se stabilește la Debrețin unde rămâne și activează până la moarte (1586), făcând și deplasări la Oradea, editând și aici mai multe lucrări.

În perioada cât au stat la Oradea (1565-1567, 1570, 1584-1585), cei doi Hoffhalter au tipărit un număr de 9 titluri care reprezintă tot atâtea lucrări de cult protestant, cu caracter antitrinitarian.⁴

Primii ani ai activității orădene a lui Raphael Hoffhalter au coincis cu vremurile marilor lupte dintre catolici și protestanți, dintre iezuiți și adversarii lor, cu disputele interconfesionale dintre Melius Juhász Péter și Szántó-Arator István. În acest cadru, cărțile tipărite de Raphael Hoffhalter vor fi fost deosebit de utile în răspândirea calvinismului la Oradea, dar și în alte orașe și târguri din zonă. Rudolf, în perioada 1584-1585, a mai tipărit aici doar trei titluri, între care un calendar iulian pe 1585, care nu s-a păstrat, o apologie a Bisericii Reformate (de 386 de pagini) și o broșură de 36 de file, redactată de Decsi Gáspár și conținând predici cu referire la unele păcate mai răspândite.⁵

Din cele nouă cărți tipărite la Oradea, 6 au fost în limba maghiară și 3 în limba latină, însumând un total de 1660 de pagini.⁶ Între 1567-1568 a activat la Oradea și tipograful Török Mihály, dar producția sa de carte a fost nesemnificativă.⁷

După aproape șaiszeci de ani de la primele tipărituri orădene, principele Gheorghe Rákóczi I a adus o tiparniță la Oradea, tocmai de la Lüneburg, din Germania (1640). Funcționarea acesteia a însemnat apogeul activității editoriale din Evul Mediu la Oradea. În decurs de douăzeci de ani s-au tipărit aici 61 de titluri în limba maghiară și 40 în limba latină.

În fruntea activității a stat Szenczi Kertész Abrahám, care se bănuiește că s-a școlit în vestita

¹ Jakó 1979, p.51-52.

² *Ibidem*, p.53, 67.

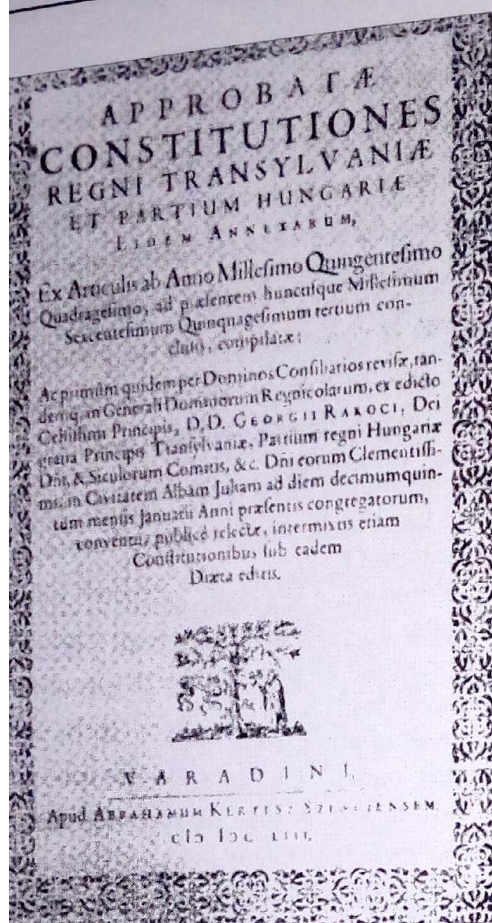
³ *Ibidem*, p.64-65, 68-69.

⁴ *Ibidem*, p.67-68; Balogh II 1982, p.72.

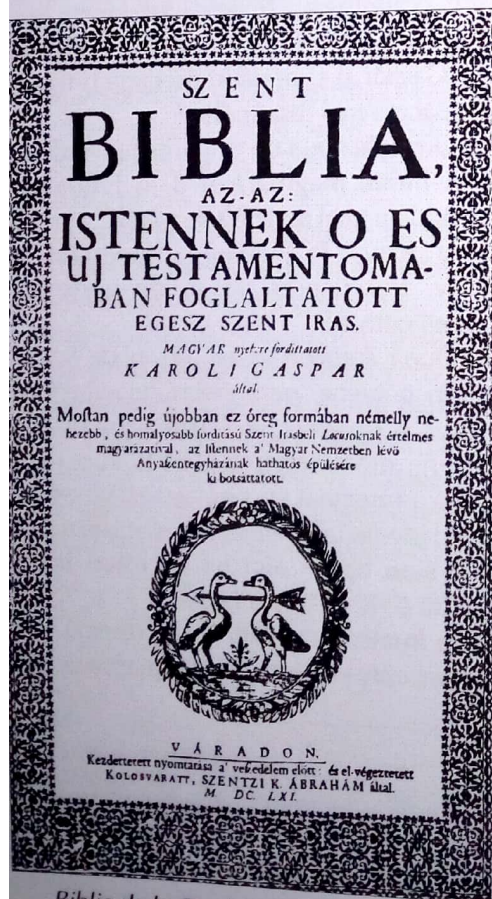
⁵ Jakó 1979, p.68.

⁶ *Ibidem*, p.67.

⁷ Balogh II 1982, p.72.

Approbatæ Constitutiones, Oradea, 1653

Biblia de la Oradea - Cluj, 1660-1661

tiparniță a Elzevirilor din Olanda.¹ Acesta s-a bucurat de o deosebită apreciere în timpul cât a stat la Oradea, atât din partea principelui Gheorghe Rákóczi II care l-a înnobilit (10 decembrie 1648), cât și din cea a mamei principelui, Susana Lórántffy, care s-a îngrijit în permanență de situația sa materială², tipograful reușind să dețină câteva case în oraș.³

Registrele de socoteli ale orașului Cluj înregistrează în această perioadă numeroase transporturi de hârtie spre tiparnița din Oradea sau a materialului tipărit, de aici spre interiorul Transilvaniei. Un astfel de transport trece prin Cluj venind de la Alba Iulia, compus din două care trase de câte opt boi, la 29 septembrie 1646.⁴ Un convoi asemănător este înregistrat tot aici, în iunie 1648, având însoțitori din Aiud, care apoi se întorc în aceeași lună cu „două care de hârtie tipărită” pe care o duc la Alba Iulia. De data aceasta carele sunt trase de 16, respectiv 14 boi.⁵ Transporturi asemănătoare trec prin Cluj în perioada iunie-decembrie 1653, precizându-se că hârtia se duce la Oradea „pentru tipărirea articuleșurilor”.⁶ Într-adevăr, acum se realizează tipărirea uneia din cele mai importante lucrări juridice: *Approbatæ Constitutiones Regni Transylvaniæ et Partium Hungariæ Eidem Annexarum* (Constituțiile aprobate ale Regatului Transilvaniei și ale părților Ungariei anexate ei) care cuprindea toate articolele Dietei Transilvaniei și a părților ungurene până la acea dată (Oradea, 1653).⁷

Cea mai importantă realizare a lui Szenczi Kertész Abrahám a fost reeditarea Bibliei în limba maghiară, tradusă de Károlyi (Radics) Gáspár în 1590. Tipărirea ei a început la Oradea în 1657 și ar fi trebuit să apară într-un tiraj de 10.000 de exemplare, fiind sprijinită financiar de Rhédei Ferenc, Acațiu Barcsai, ambii principii ai Transilvaniei, și de Gyulai Ferenc, marele căpitan al Cetății Oradea. În timpul editării ei, a avut loc asedierea cetății Oradea și căderea ei, tipograful fiind nevoit să-și continue și să-și încheie opera tipografică la Cluj (1660-1661).⁸ Despre transportarea

¹ Erdélyi fénix 1974, p.449.

² Tóth-Szabó 1904, p.75.

³ Naményi 1901, p.289.

⁴ Balogh II 1982, p.185.

⁵ Ibidem, p.187.

⁶ Ibidem, p.190-191.

⁷ Ibidem.

⁸ Tóth, Szabó 1904, p.75-76.

tiparniței și arhivei Capitlului scrie în cronică sa Georg Kraus, cronicarul sighișorean care, la scurtă vreme după capitularea cetății a venit la Oradea în solie.¹

Biblia orădeană s-a tipărit în 6.000 de exemplare, iar la 1678 ediția sa epuizase deja și a început o nouă mișcare pentru editarea ei. La 1669, Szenczi Kertész Abrahám murise. Probabil că n-a avut nici urmași direcți și nici colaboratori căci, după moarte, tiparnița lui s-a risipit.²

b. Școala

Desființarea Episcopiei Catolice orădene, în 1557, a determinat și dislocarea personalului ecleziastic ce a servit locul de adevărată și școala capitulară. Dar învățământul catolic a mai continuat să ființeze pe lângă mănăstirile admise, până în 1566, când și ele au trebuit să-și înceteze activitatea. Prin strădania lui Szántó-Arator István, trimis de Báthori în 1581, o formă de învățământ s-a reînfiripat durând până în 1598 când iezuiții au fost alungați din oraș.³

De fapt, se pare că vechiul învățământ catolic la Oradea a fost preluat și adaptat de către reformați potrivit noilor dogme. La 1560 este amintit Sasvári Gergely care predă gramatica elină și poetică, la 1565, Károlyi Péter care a fost și directorul școlii. Apoi, la 1569, această funcție a fost îndeplinită de Vethési János. În timpul lor școala a cunoscut o deosebită înflorire.⁴

Începând cu secolul al XVI-lea, învățământul orădean începe să aibă o mai mare deschidere spre știință, spre discutarea unor teorii care altă dată puteau fi considerate erezii. Învățământul mediu era asigurat de colaboratori (*osztálytanító*), un fel de pedagogi-diriginți care aveau în primire un anumit număr de elevi și de instruirea căroră răspundeau. Dintre aceștia demne de reținut sunt numele lui Gyarmati István, Bihari János, Borsáti Ferenc. Caracterul de instituție de învățământ superior (academie) era dat de activitatea măștrilor școlari (*schulmeister*, *iskolamester*) recrutați îndeosebi din absolvenții academiilor

apusene de factură protestantă (din statele protestante ale Germaniei, din Olanda sau chiar din Anglia). Pe la sfârșitul veacului al XVI-lea, la Oradea era profesor Kassai Zsigmond, care a studiat la Wittenberg. Acesta l-a avut ca elev aici pe Pázmány Péter, cel care, ceva mai târziu a trecut la catolicism, devenind apărătorul cel mai fervent al acestei doctrine în Europa centrală.⁵ De pe la 1630, la Oradea au activat doi măștri cu studii academice, iar din 1636, trei.

Principele Gheorghe Rákóczi I, acordând o atenție deosebită Oradei, a plănuț să ridice aici un *accademicum collegium*, deci o instituție cu rang de învățământ superior. În acest scop, la 1634, l-a chemat ca profesor de teologie pe Marcus Antonius Venetus, care a predat la Oradea între anii 1634 -1636. Însă, el a stat aici prea puțin timp pentru a putea conferi școlii un rang academic. Între profesori erau și foarte mulți adepți ai concepțiilor puritane, precum și adversari ai acestora, între care aveau loc dispute, de cele mai multe ori publice, care au dus nu numai la perfecționarea artei oratoriei, dar au și intensificat luptele interconfesionale din oraș.

Colegiul de la Oradea își încheie ascensiunea pe la 1639, când Susana Lorántffi, energica soție a lui Gheorghe Rákóczi I, aduce pe domeniul ei de la Sárospatak pe Tolnai Dali János, profesorul cu convingeri puritane, iar mai târziu, între 1650-1654, pe marele pedagog ceh, Jan Amos Komensky (*Comenius*). Astfel școala de la Sárospatak trece pe primul loc ca importanță, în această parte a Principatului.⁶

Școala orădeană și-a păstrat însă rangul prin legăturile sale cu învățații de talie europeană care-și editau lucrările la tiparnița de aici. Un susținător al activității lui Comenius a fost rectorul școlii orădene, Szilágyi Benjámín János, care a funcționat aici vreme de doi ani (1643-1645), timp în care tiparnița de pe malul Crișului Repede a scos de sub teascurile sale două lucrări ale marelui pedagog: la 1643, *Janua*, în ediție latino-maghiară și, tot acum, sub îngrijirea

¹ Kraus 1965, p.377: „Tocmai în această vreme – noiembrie 1660 - domnul Ioan Scherlingh, jurat al consiliului din Bistrița, a fost trimis cu 22 de căruțe la Oradea, pentru a încărca actele arhivei Capitlului, împreună cu tiparnița și cele ce țineau de ea și cu cărțile. Pentru aceasta dieta a trebuit să depună o mie de taleri, deși Ali pașa făgăduise predarea...”

² Naményi 1901, p.288-289.

³ Tóth, Szabó 1904, p.71-72.

⁴ *Ibidem*, p.72-73; Naményi 1901, p.179.

⁵ Tarnóc 1978, p.103.

⁶ Despre școala de la Sárospatak vezi Albu 1944, p.64-65.

marelui învățat, Phillipus Piscator, *Vestibulum*¹, care sunt manuale pentru clasele în care era împărțită școala unde predă Comenius, dar valabile și pentru școala orădeană. Aceasta este o dovadă că principiile pedagogice ale lui Comenius stăteau și la baza învățământului din Oradea în acea vreme.

Dintre profesorii orădeni care merită a fi scos în evidență este vestitul medic Enyedi Sámuel (1627-1671) stabilit aici în 1653, predând la școală circa doi ani. Enyedi a studiat în Anglia în perioada când William Harvey a descoperit legea circulației sângelui, descoperire care în medicină a fost asemănătoare cu ceea ce a făcut Copernic în astronomie.² Profesorul orădean a efectuat disecții atât în Anglia, cât și acasă, fapt pentru care la Oradea a stârnit nemulțumiri în cercurile protestante bigote.³ Chiar și cronicarul Szalárdi, care l-a cunoscut personal și care, în cuprinsul lucrării sale, urmărește cu multă simpatie viața lui Enyedi, preferă să nu dea detalii cu privire la plecarea lui Enyedi de la Oradea. El n-a dorit să-și abandoneze profesiunea de medic, pe care înțelegea s-o facă așa cum a învățat în Anglia și, de aceea, a fost nevoit să părăsească școala orădeană stabilindu-se la Debrecin.⁴

Cronica lui Szalárdi ne dă câteva informații fugare, dar deosebit de importante, cu privire la starea materială a școlii. Pe baza cronicii este destul de dificil să precizăm unde anume poate fi plasată în configurația de atunci a orașului. Se pare însă că aceasta era în aceeași clădire în care funcționase și înainte școala capitulară. Pentru asigurarea necesităților ei materiale, dispunea de veniturile unei mori foarte mari, care învârtea patru pietre de măcinat, și de cele ale unui sat, *Braszkula*, dispărut azi.⁵ Moara fusese cumpărată dintr-o danie de 3.000 florini din partea Susanei Lorántffy, veniturile acestei mori ridicându-se

anual la circa 1.200-1.300 câble de grâu. În perimetrul școlii îngrădit în sistem de palancă s-au ridicat mai multe clădiri separate pentru școală, odăi de locuit pentru elevi și dascălii lor.⁶

Structura școlii, în deceniul al șaselea al veacului al XVII-lea trebuie să fi fost asemănătoare cu cea organizată de Comenius la Sárospatak. Astfel, primele trei clase, cele primare se numeau: *vestibularis, ianualis, atrialis*. Clasele următoare erau: filosofică, logică, politică și teologică.⁷ Primele clase se făceau în latină sau latină-maghiară, iar următoarele în limba maghiară. Tot Szalárdi ne informează că școala orădeană era „rânduită pe clase, frumoasele științe latinești fiind, predate fiecare de către preceptori, pedagogi conștiincioși”.⁸ La 1658, conducerea școlii revenea unui număr de doi măestri școlari, dintre care unul fusese numit încă de către Gheorghe Rákóczi I, acesta dispunând plătimea lui din veniturile cetății (ale domeniului acesteia) și din tricesimă.⁹

Dacă apreciem conținutul învățământului după manualele și lucrările tipărite la Oradea și în principalele centre școlare din această parte a Principatului Transilvaniei, ne putem da seama de conținutul elevat, în comparație, evident, cu nivelul general al învățământului de atunci. Astfel, putem considera chiar că tiparnița orădeană în ultima sa fază (1640-1658) era subordonată intereselor școlii, aici retipărindu-se multe lucrări necesare învățământului. Una dintre ele era și îndrăzneța carte a lui Komenski, *Praecepta morum, institutioni puerorum accomodata*.¹⁰

În caz de nevoie, studenții aveau obligația de a se constitui în detașament de apărare, așa cum s-a întâmplat și în timpul asediului din 1660, când memoriul întocmit de cei rămași în viață după căderea Cetății Oradea amintește și moartea lui Almási Dávid ce era hotnogul (comandantul) tinerilor studenți de la școală care au intrat de bună voie în cetate pentru a contribui la apărarea acesteia.¹¹

¹ Comenius 1958, p.149, 150, 157.

² J.D.Bernal, *Știința în istoria societății*, București, 1964, p.302-303.

³ Tamóc 1978, p.56, 59.

⁴ Szalárdi 1980, p.491.

⁵ Menționată și sub forma *Bruszkulya*. Ar putea fi una și aceeași cu Brozkulya care este atestată pe la 1508, pe lângă Câmpani de Pomezău, cu care s-a contopit mai târziu (Vezi C.Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania II*, București, 1967, p.304).

⁶ Szalárdi 1980, p.422.

⁷ Comenius 1958, p.143.

⁸ Szalárdi 1980, p.422.

⁹ *Ibidem*; vezi și forma „guvernatori de școală” care erau doi și la Sárospatak (Comenius 1958, p.148).

¹⁰ Erdéi fénix 1974, p.463.

¹¹ Szalárdi 1980, p.611

Căderea Oradiei sub turci, la 1660, a determinat și încetarea activității școlii orădene a căror studenți, câți au mai rămas, s-au mutat la colegiul din Debretin, unde, din acest motiv, a trebuit să se lărgească spațiul care adăpostea tinerii.¹ În 1661, Püspöki János se mai autointitulează „învățător pribegit din Oradea”.²

VIII. | PAȘALÂCUL OTOMAN DE ORADEA (1660-1692)

Cucerirea Oradiei, la 1660, reprezintă una din ultimele zvâcniri expansioniste ale Imperiului Otoman, un important pas spre țința următoare - Europa centrală. Anii 1660-1692 sunt ani de răscruce în evoluția Imperiului. După o perioadă de reviriment marcat și de noi cuceriri - Cetatea Candia din insula Creta (1670) și Camenița din Podolia (1672) - urmează epoca înfrângerii de la porțile Vienei (1683), care va determina retragerea succesivă a Imperiului Otoman din Europa Centrală.

În evoluția situației din această parte a Europei, în intervalul la care ne referim, un rol deosebit de important l-a avut pacea de la Vasvár (Eisenburg), din 1664, în urma unui război austro-turc încheiat nedecis și care va mai ameliora exploatarea otomană pe teritoriul pașalâcului orădean, chiar dacă această pace a însemnat recunoașterea oficială a cuceririi Oradiei.³

Pretextul anexării cetății de pe malul Crișului Repede a fost faptul că Gheorghe Rákóczi II, rebelul principe, unul din conducătorii răscoalei antiotomane a țărilor române între 1658-1660, și-a avut sediul aici. În conștiința contemporanilor, mai ales a celor din Oradea, asediul a fost considerat o pedeapsă pentru ajutorul dat de orădeni și de haiducimea comitatelor din vestul Principatului

Transilvaniei, lui Rákóczi.⁴ Cauzele sunt însă mult mai complexe și vizează însăși strategia lui Köprülü-Mehmed pașa în raporturile Imperiului Otoman în această parte a Europei. Prin cucerirea Oradiei se urmărea realizarea unei legături în lanțul orașelor-cetăți reședințe de pașalâcuri: Belgrad - Timișoara - Oradea - Eger și, astfel, crearea unui front capabil oricând de a fi împins înainte. Același lucru s-a urmărit, de fapt, și prin cucerirea Cameniței. Noua cetate turcească de aici, în care a fost așezată o puternică garnizoană sub comanda lui Halil pașa, urma să aibă pentru țările învecinate rolul pe care îl avea Oradea pentru Transilvania și Ungaria.⁵

1. Asediul și cucerirea cetății (iulie - august 1660)

La 13 iulie 1660, forțele turcești au sosit la Oradea și s-au așezat în dispozitiv de luptă în jurul cetății. Ele erau comandate de noul serdar Köse Ali pașa, comandant suprem al campaniei militare, ajutat de ceașza de Mehmed pașa, valiul de Anatolia, Husein Mehmed pașa, beilerbeul de Rumelia, așezați în partea de est a cetății, Catalbaş, beilerbeul Caramaniei, Gan Arslan pașa, muhafâzul Silistrei, Sinan pașa, principele de Adana - în partea de vest.⁶ Datorită așezării, rolul principal în asalturi va reveni forțelor otomane din partea de est.⁷ Trebuie să precizăm însă că dispunerea trupelor arătată mai sus nu concordă cu harta asediului publicată de Gualdo Priorato în lucrarea sa, mai puțin utilizată, *Historia di Leopoldo cesare*, și apărută la Viena în 1670. Totuși, acordăm mai mult credit relatării cronicilor turcești, mai direct legate din acest punct de vedere de asediu.

Totalul efectivelor otomane se ridica la circa 45.000 de oameni, iar cel al apărătorilor la 850, între care foarte puțini erau cei ce se pricepeau la mânăuirea armelor.

În fața situației deosebit de grele, asediații au trimis, la 13 iulie, pe Boldvai Márton, vicecomite al comitatului Bihor, la Tokaj, la

¹ Registrul de socoteli al orașului Debretin menționează în 1622: „Cămarile, adică odăile studenților de la Schola au început a le construi pe rândul dinspre soare-răsare” (originalul este în limba maghiară: Zoltai 1905, p.122).

² Romer Fl., *Várad helye a magyar könyvészeti irodalomban* (Locul Oradiei în istoria bibliologiei maghiare), în MKSz 1879, p.13.

³ Mehmed 1976, p.223, 231-232; Totoiu 1960, p.5-6.

⁴ Szalárdi 1980, p.572.

⁵ Moga 1933, p.17-18; în legătură cu aceste probleme vezi și Tashin 1979, p.173-179; Borcea 1976 b, p.207-208.

⁶ Cronici turcești II, 1974, p.187; vezi și Nagy 1871, p.80-81; Szalárdi 1980, p.588-589.

⁷ ANR, DJBH, *Fond C, Instrumenta Litteralia*, fasc. XLVI, f.15.

Asediul Oradiei din 1660 (stampă contemporană)

palatinul Ungariei, pentru a solicita ajutor.¹ Principatul Transilvaniei nu putea oferi nici un sprijin deoarece însuși principele Acațiu Barcsai fusese prins și era ținut în captivitate în mijlocul oștirii turcești care asedia Oradea, iar teritoriul Transilvaniei era devastat de oștile turco-tătare. La 15 iulie, turcii somară prin scrisoare pe asediați să predea cetatea², lucru pe care ei îl refuzară și rămaseră neclintii în hotărârea lor chiar și după ce o scrisoare asemănătoare o primiră din partea captivului principe.³ În zilele următoare, turcii au săpat fortificații în spatele cărora au pus tunuri. Dealurile Oradiei din imediata apropiere a cetății s-au dovedit a fi foarte utile asediatorilor, cetatea demonstrând încă odată un vechi neajuns: era ușor expusă tirului artileriei cu bătaie mai lungă.

Asediații au făcut dovada unei bune organizări a apărării și chiar dacă nu s-au adunat prea mulți în interiorul cetății, majoritatea preferând să părăsească în mare grabă orașul, între cei ce au rămas domnea o atmosferă de speranță și optimism, nădejdea fiind că austriecii în decurs de câteva zile vor interveni, nelăsând acest important bastion de la frontierele Principatului Transilvaniei și, implicit, de la cele ale Austriei, să cadă în mâna otomanilor. S-a stabilit cu precizie repartizarea apărătorilor pe cele cinci bastioane, fiecare fiind sub comanda a doi hotnogi. La fel s-a procedat și cu turnul aflat deasupra porții principale. În pulberărie au fost puși cinci oameni ca aceștia să poarte pulbere și ghiulele pe cele cinci bastioane.⁴ De la fiecare apărător s-a luat

¹ M. Nitri, *Ragguaglio dell' ultime guerre di Transilvania...* în Veneția, 1666, p.27.

² Szalárdi 1980, p.591.

³ Scrisoarea lui Acațiu Barcsai către orădeni, la 17 iulie 1660, publicată de către Deák 1873, p.424; tot aici răspunsul celor din Cetate (p.424-425), datat 18 iulie 1660; referire la această corespondență și la Kraus 1965, p.366-367.

⁴ TMAO III, p.485-486.

jurământ că nu vor precupeți nimic pentru apărarea cetății.¹ Pentru asediatori o problemă deosebită a fost evacuarea apei din șanțul cetății. Călătorul turc Evlia Celebi, prezent la asediu, remarcă foarte bine rostul acestei operații: „...cetatea are un șanț cât o mare; e atât de larg și de adânc încât și galera lui Capudan-pașa s-ar putea plimba în el. Neputând stăvili în nici un chip apa din el, <turcii> se gândeau să sape o galerie sub cetatea anexă și să dărâme zidul cetății, dar nici așa nu au găsit vreo posibilitate. E drept că tunurile balimeze dărau cetatea, dar nu se putea da iureș, datorită apei din șanțul cetății.”² Acest șanț este descris în mod asemănător și de cronica lui Hasan Vegihi: „Lățimea șanțului care era în jurul ei, <al cetății> era de o sută de arșini³, iar adâncimea lui, fiind de doi arșini⁴ era plin cu apă... toate acestea înconjurau cetatea dându-i forma unui balaur. Nimeni nu putea să treacă peste apa aceea. Până și o pasăre, în zbor nu putea să o atingă cu aripa ei.”⁵ În realitate, adâncimea șanțului era mult mai mare de un metru și jumătate. După cum se poate vedea chiar și astăzi, în condițiile în care adâncimea s-a redus mult, din fundul șanțului până la brâu ce înconjoară cetatea și care poate fi socotit la nivelul actual de călcare din jurul său, sunt circa 4 metri.⁶

Aproape toate izvoarele narative leagă, de evacuarea apei, o întâmplare. După o încercare nereușită, secretul ar fi fost dezvăluit turcilor de către o femeie în schimbul eliberării fiului ei, rob în mâinile tătarilor (sau, în unele izvoare, în a turcilor).⁷

Nu se poate reconstitui cu precizie modalitatea de evacuare a apei deoarece izvoarele sunt contradictorii sau, pur și simplu, ele nu acordă importanță detaliilor. Cronicarul Szalárdi, cel mai bine informat, fiind în interiorul cetății în timpul asediului, arată că, în timpul domniei lui Gheorghe Rákóczi I, s-a captușit cu piatră contraescarpa șanțului (mai puțin porțiunea din dreptul bastionului Aurit), „s-a adâncit ca la un stat de om, pentru a coborî, șanțul mai jos de fundul Crișului și astfel în nici o formă să nu se poată îndepărta apa...”⁸ Cronicile turcești susțin că apa a fost îndepărtată undeva spre câmpie, „spre coloana lui Catalbaş”, adică spre vest.⁹ Georg Kraus, sosit la Oradea îndată după asediu, arată în cronica sa că femeia „îi duse pe turci spre pâraul numit Peța și arată că de acolo să fie săpat un șanț până la bastionul lui Bethlen, după care apa se va scurge cu totul.”¹⁰ Asemănătoare este prezentarea evacuării apei de către Szalárdi care arată că s-a săpat un șanț de la colțul bastionului Bethlen spre Peța, „în jos de moară”, aproape de locul unde se obișnuia a se scoate apa, atunci când se curăța șanțul.¹¹ Importanța evacuării apei pentru cucerirea cetății, a ajuns până la Miron Costin care văzuse cu doi ani înainte de asediu dimensiunile acestuia. El notează în cronica sa: „Oradii¹² cu oamenii lu Racoții așezată, pre atuncea o bătea Ali pașea, care au și luat-o, ieșindu o făméie den cetate și arătându turcilor apa de unde venia, de-ncungiura cetatea. Aceia apă abătând-o turcii de la cetate în laturi, au luat-o, vestită între cetățile Ardealului.”¹³

¹ Borcea, 1976 b, p.229.

² Călători străini VI, p.518.

³ 60-70 m.

⁴ 1,20-1,50 m.

⁵ Cronicari turcești II 1974, p. 86-187.

⁶ Cronicarul turc Müneggimbași, în *Sahaif ül- ahbar*, dă o altă cifră pentru adâncime: 20 arșini = 24-30 m!

⁷ Evlia Celebi în *Călători străini VI*, p.518-519; Hasan Vegihi în *Cronici turcești II* 1974, p. 187 și o descriere aproape identică la Silahdar Fândaclâlî Mehmed aga, în *loc. cit.*, p. 316. La fel și la Kraus 1956, p.367, dar acesta vorbește despre o „femeie destrăbălată” care „a dat de știre că, dacă va fi slobozită, ea va arăta locul unde apa poate fi secată până la fund, deoarece când se zidea bastionul lui Bethlen, pe vremea lui Gabriel Bethlen, ea slujea la judecătorul de atunci al curții și, deci, cunoștea toată situația șanțului cu apă.

⁸ Szalárdi 1980, p.297.

⁹ „În aceeași noapte femeia, venind la marginea de sud a cetății, a spus: „Turcii aflați în partea de jos a câmpiei să-și ridice corturile, căci altfel se vor îneca...Apoi femeia a cerut să se facă o groapă pe marginea șanțului și, într-un loc, la o adâncime de vreo zece brațe, au dat peste o poartă mare de fier. După ce i-au sfărâmat zăvoarele, au legat de inelele de fier frânghiile de tun și când o mulțime de musulmani au tras, gâfâind, de frânghiile groase, atunci, Allah e mare!, n-a rămas nici o picătură de apă în șanț.” (*Călători străini VI*, p.519).

¹⁰ Kraus 1965, p.367.

¹¹ Szalárdi 1980, p. 554; vezi și Schița asediului la ANR, DJBH, *Fond C, Instrumenta Litteralia*, f. 15.

¹² M. Costin, *Opere*, p.195.

¹³ La Miron Costin întâlnim prima oară această formă, cea de azi, a numelui Oradiei. Trecând prin Oradea și stând mai multe zile, probabil a apucat să audă de la românii de aici pronunția contemporană a numelui. Mai târziu, Dimitrie Cantemir numește orașul așa cum l-a găsit în izvoare: Varadinu (Cantemir 1876, p.653).

Așa cum am văzut, încă în preziua începutului de asediu, cei din cetate au trimis în mare grabă pe vicecomitele Boldvai Márton la Viena, pentru a cere ajutoare. Acesta n-a ajuns la destinație decât pe la 15 august, când soarta asediului aproape că se decisese.¹

Situația celor din interior a fost foarte mult agravată și de gestul neatent al unuia dintre vicepărcălabi, Kürti István, care, la 14 august, a provocat o scânteie în pulberărie, făcând să sară în aer întregul arsenal și, împreună cu el, o bună parte din cortina de pe latura de est a cetății. Au pierit cu această ocazie peste o sută de apărători, ceea ce a contribuit mult la scăderea moralului și așa nu prea ridicat al celor din cetate.²

Cei rămași în viață erau îngrijorați, pe la mijlocul lunii august, de faptul că de nicăieri nu sosea nici un ajutor. Ei nu aveau de unde să știe că habsburgii renunțaseră la ideea de a ajuta cetatea, iar intervențiile celor câțiva nobili interesați din vestul Transilvaniei, pe lângă împăratul de la Viena, au avut darul doar de a întări linia de apărare a Tisei prin trimiterea aici a generalului de Souchés.³

Primele reacții ale Vienei cu privire la asediu sunt abia din 23 iulie, când aflăm că „*curtea este în mare încurcătură căci așezarea este importantă, și n-ar vrea să cadă în mâini atât de periculoase.*”⁴ La 27 iulie, consiliul imperial, întrunit la Graz, a hotărât să nu intervină. Știrile ce ajungeau la Viena cu privire la asediu erau contradictorii. Se vorbea de un număr între 17.000 și 90.000 de asediatori.⁵ Căpitanul cetății Satu Mare îl liniștea pe de Souchés că generalii turci nu se înțeleg între ei deoarece se spune că nu au poruncă să cucerească cetatea.⁶ La 8 august se zvonea la Viena că numărul turcilor căzuți sub zidurile Oradiei, ar fi de circa 3.000.⁷

Săpând tunele, turcii au reușit să arunce în aer bastioanele *Aurit* și *Roșu*, prin care au încercat să pătrundă în cetate, dar fără rezultat.⁸ Sleți de oboseală provocată de asalturile permanente, de

bolile ce le decimau rândurile, lipsiți de provizii și muniții, la 27 august 1660, cei circa 300 de apărători care au mai rămas în viață, au predat cetatea lui Ali pașa⁹, căruia îi prezentară doleanțele lor, sintetizate în opt puncte:

1. În afară de Cetatea Oradea și bunurile ce-i aparțin, alte cetăți și castele nu vor fi ocupate.

2. Cei ce vor să rămână în Oradea își vor putea păstra avutul și drepturile potrivit legilor Principatului Transilvaniei. Cei ce nu pot rămâne acum, vor avea dreptul să se întoarcă.

3. Li se va asigura timp suficient pentru plecare și vor primi destule căruțe de transport. La ieșirea din cetate nu vor fi ocărăți și înjosiți de către oștenii turci, Vor fi însoțiți până la Cluj, iar pentru evitarea oricăror ostilități, ienicerii vor fi îndepărtați din jurul cetății până la efectuarea retragerii.

4. Turcii nu se vor atinge de bunurile celor plecați. Va fi păstrată și arhiva Capitlului din cetate și documentele sale pentru a fi înapoiate Principatului.

5. Tiparnița va fi păstrată și ea. Exemplarele Bibliei aflate în momentul asediului în curs de tipărire precum și celelalte cărți, vor fi date fără stricăciuni tipografilor când se vor întoarce după ele. Până atunci vor fi ținute cu mare grijă.¹⁰

6. Cei ce au fost persecutați în timpul lui Gheorghe Rákóczi II, nu numai că își vor putea păstra bunurile, dar în nici unul din orașele împărăției turcești nu vor plăti dare.

7. Asediații nu vor fi acuzați de predarea cetății niciodată din partea nimănui; ba chiar Ali pașa va interveni să fie despăgubiți pentru bunurile pierdute.

8. Întrucât, prin pierderea Oradiei, Ineuului, Caransebeșului, Lugojului, Transilvania s-a micșorat considerabil, se va face tot posibilul pentru reducerea dării Principatului.¹¹

Ali pașa nu și-a pus semnătura pe text, ci s-a mărginit să emită o scrisoare în termeni

¹ Szalárdi 1980, p.626.

² Borcea 1976 b, p.225.

³ Rédei László scria din Hust lui Károlyi Adám, căpitanul Cetății Satu Mare, la 1 august 1660: ...”mă miră cum, creștini fiind, <imperialii> pot privi cu ochi buni un bastion al creștinătății, a cărui luare ...în scurtă vreme ar aduce pieirea Moldovei, Țării Românești, Transilvaniei și Ungariei...” (Nagy 1871, p.91-92).

⁴ TT 1880, p.748.

⁵ Ibidem, p.740-742.

⁶ Ibidem, p.741.

⁷ Ibidem, p.742.

⁸ La 24 august (Borcea 1976 b, p.218-219).

⁹ Descrieri ale asediului Oradiei dau și cronicile turcești: Evlia Celebi, în *Călători străini* VI, p.517-525; Silahdar Fândaclâli Mehmed aga (*Cronici turcești* II 1974, p.314-317); Hasan Veighi (*Ibidem*, p.186-187), Müneggimbași (*Ibidem*, p.273-274), Mehmed Halifa (*Ibidem*, p.197-198).

¹⁰ Kraus 1965, p.377.

¹¹ TMAO III, p.486-887; Koncz 1892, p.390-394.

aproximativ în care se garanta îndeplinirea tuturor cererilor.¹

Astfel lua sfârșit un asediu de 46 de zile în care, apărătorii, în cea mai mare parte populația civilă din oraș, neobișnuită cu mânuirea armelor, elevi de la școala orădeană, nu s-au sfiit să se opună unui dușman copleșitor din punct de vedere numeric.

Între cei căzuți se înscriu numele lui Ioan Raț, Mihai și Ștefan Manciu, Horváth Tamás, Ravazdi György și András, Ștefan Crainic, Szilágyi Péter și mulți alții.² Un aport deosebit l-au adus femeile și copiii care au dat ajutor bărbaților oboșiți, ducându-le apă sau confecționând bandaje, aruncând pietre sau smoală fierbinte asupra asediatorilor.

2. Administrația otomană la Oradea

Cronicarul turc Hasan Vegihi notează în paginile sale bucuria cu care a fost primită la Istanbul vestea cuceririi cetății Oradea: „sultanul cel măreț ca Feridun, de bucurie, a poruncit ca în tot imperiul otoman să fie gătire și veselie. Victoriosului serdar și celorlalți emiri renumiți li s-au trimis scrisori de afecțiune și caftane strălucitoare.”³

Cădea astfel în mâna turcilor una din cele mai importante cetăți de margine ale Principatului Transilvaniei. În acel moment, cetatea oferea un peisaj dezolant: toate bastioanele suferiseră stricăciuni mari, șanțul cetății era plin de moloz și lemnărie, iar din frumoasele clădiri din interior nu mai rămăseseră decât palide umbre a ceea ce au fost. Statuile meșterilor clujeni, sculptorii Martin și Gheorghe, din secolul al XIV-lea, au fost distruse, regii pe care îi reprezentau fiind considerați idoli creștini. Încă înainte ca Ali pașa să părăsească locul bătăliei, au fost strânși mai multe mii de locuitori ai satelor din zona de câmpie și aduși la Oradea pentru a curăța șanțul cetății și a reface spărturile din zid⁴.

Cei rămași în viață au fost escortați de o oaste comandată de Seidi Ahmed pașa și, după ce au atins Sâniobul, au ajuns la Debrețin, nu la Cluj, așa cum a fost înțelegerea la început.

În hotărârile Dietei de la Alba Iulia (1-22 mai 1665), sunt cuprinse prevederi cu privire la soarta orădenilor refugiați. Ei erau așezați la Dej, Turda Veche și Nouă, precum și la *Egyházfalva* (azi dispărută), în sesiile pustii de aici (art. XXXV). Erau înnobilați având față de comitat toate obligațiile pe care le avea această categorie socială (art. XXXVI). Erau scutiți de dijmă și primeau întregul teritoriu din jurul Turdei, mai puțin Câmpia Crișului (art. XXXVII). Aveau dreptul să facă comerț cu sare (art. XXXVIII), să facă cârciumărit la Turda Veche, Nouă și la Dej (art. XXXIX). Pentru a fi în mai mare siguranță la Dej, li se dă voie să-și înconjoare orașul cu palancă fiind obligați cei din comitatele învecinate (Solnocul din Lăuntru și Dăbâca) să le dea ajutor (art. XL)⁵. Ceva mai târziu, la 1669, orădenii stabiliți la Turda Veche au cerut Dietei Transilvaniei să-i scutească și de ridicare cu arma în caz de război, exceptând ridicarea generală a țării. Dieta le-a refuzat cererea.⁶

Dar majoritatea populației a rămas pe loc, ori s-a întors în oraș din locurile unde se refugiase în timpul asediului. La scurtă vreme după căderea orașului Oradea au fost ocupate principalele orașe și cetăți din comitat: Salonta, Beiuș, Sâniob, Pomezău, Șinteu etc. Această acțiune a fost foarte mult ușurată de atitudinea țărănimii, care s-a supus de bună voie turcilor, în multe părți ea chemând pe cuceritori și preferându-i nobilimii.⁷

În decembrie 1660 o solie transilvăneană a sosit la Oradea pentru a aduce o parte din tributul cerut de turci și pentru a reglementa hotarele Transilvaniei în partea de vest, în noua situație creată. Cronicarul Georg Kraus arată că „...pe când noi ne aflăm încă sub zidurile Oradiei” au apărut vreo „o mie de cătane ungurene și au răpit de pe câmp 52 de cămile, 60 măgari și 600 cai de-ai lui Ali pașa.”⁸ Din cei 500.000 de taleri ceruți Principatului, nu s-a reușit a se strânge decât 44.000. Deosebit de furtunoase trebuie să fi fost discuțiile cu privire la hotarele ce urmau să delimiteze teritoriul viitorului pașalâc, mai ales

¹ Vezi textul scrisorii la G. Kraus (op. cit., p.375).

² Borcea 1976 b, p.220-225.

³ *Cronici turcești* II 1974, p.188.

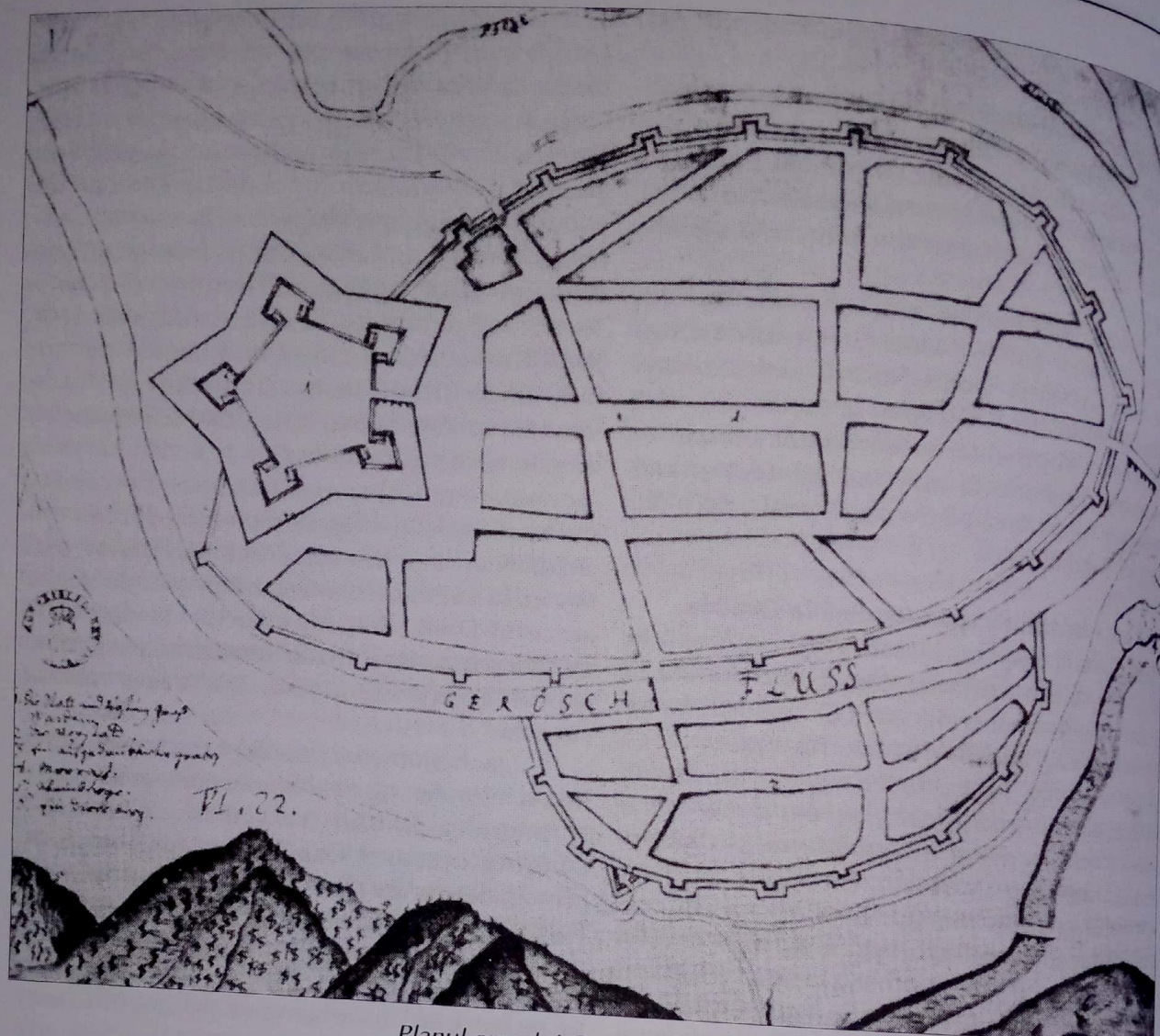
⁴ Szalárdi 1980, p.633.

⁵ MCRT XIV, p.124-126.

⁶ *Ibidem*, p.55.

⁷ TT 1880, p. 744-745.

⁸ Kraus 1965, p.377.

Planul orașului Oradea (pe la 1690)

în partea sa de Răsărit. De la bun început, Ali pașa nu s-a mulțumit numai cu comitatul Bihor, ci a cerut toate ținuturile care fuseseră odinioară sub ascultarea marelui căpitan al Cetății Oradea (comitatele Crasna, Solnocul de Mijloc, Solnocul din Lăuntru). El a cerut chiar o stradă din Cluj (*Reppen alias Monostor Utsa*), dar Bánffi Zsigmond, conducătorul soliei transilvănene s-a opus. Turcii au cerut atunci Huedinul și Bologa. Cronicarul Kraus, de față fiind, descrie că Bánffi a trebuit să dovedească cu documente că cele două așezări sunt ale sale.¹

Supunerile de sate vor fi o problemă continuă pentru principatul Transilvaniei, Mihai Apafi adresându-se în acest sens în repetate rânduri fie direct sultanului, fie unor influenți ambasadori la Poartă. Astfel, în scrisoarea

adresată ambasadorului Angliei la Constantinopol, lordul Winchilsea, Apafi se plânge că: „...pașa de Oradea, în loc să se mulțumească cu orașele și satele care atârnă de pașalâcul său, a înaintat până în inima țării noastre și a cotropit, prin teama de o întreagă pustiire < a lor >, provincii ce nu i-au aparținut niciodată. Prin acest mijloc, sărmana Transilvanie este cu totul ruinată, deoarece nu poate plăti tributul, nici să trăiască, dacă nu i se înapoiază pământurile pe care și le-a însușit pașa.”²

În luna decembrie 1660, Köse Ali pașa, cuceritorul Oradiei și-a ridicat tabăra și a plecat să ierneze la Belgrad, lăsând „ca stăpân și valiu” pe mutasarrâful de Adana, Sinan pașa, care astfel este primul guvernator (beglerbeg) al pașalâcului de Oradea.³

¹ Ibidem.

² Demény, Cernovodeanu 1974, p.170.

³ La 15 noiembrie, acesta era deja pașă de Oradea, după cum rezultă dintr-o proclamație către locuitorii comitatelor vecine (Izsépi 1962, p.15).

Turcii, care acordau o importanță deosebită Cetății Oradiei, au trecut la refacerea ei. Evlia Celebi descrie astfel înfățișarea urbei: „Acest oraș mare, de formă pătrată, are toate străzile sale în formă de pătrățele de șah, făcute încă de pe vremea ghiaurilor, potrivit regulilor științei geometriei ... și prin șanțul acestuia curge râul Criș”¹

Orașul propriu-zis, orașul mare (die grosse stadt), cum este el numit pe stampa ce înfățișează asediul din 1692, se întindea pe malul stâng al Crișului, de la cetate spre vest, până pe aliniamentul clădirilor ce constituie marginea pieței Unirii, de azi.²

Acest oraș era înconjurat cu ziduri care, în timpul stăpânirii otomane erau prevăzute cu 12 bastioane acoperite cu șindrili și patru porți.³ Poarta cea mai impunătoare, flancată de două turnuri, era spre Criș, mai precis spre Olosig. În fața ei se afla un pod. Lucrări de fortificații se efectuează la Oradea și în anul 1681, când locuitorii din Debrețin erau obligați să trimită 30 de fierari, 30 de rotari, 10 olari, 10 dulgheri și un pietrar „deoarece mai mulți nu s-a putut”⁴.

Urișa forță de muncă pe care au concentrat-o otomanii a determinat reușita refacerii cetății și orașului, iar dacă ar fi să dăm crezare în întregime relatării cronicarului și călătorului Evlia Celebi, Oradea a dobândit un plus de strălucire în anii stăpânirii otomane. Acest fapt nu este singular, căci o situație oarecum asemănătoare s-a produs și pe teritoriul pașalâcului vecin, cel de la Buda, cu un secol mai înainte.⁵

Cu privire la situația cetății, starea și funcționalitatea ei în cei 32 de ani de stăpânire otomană, constatăm că toate au fost preluate de la vechii stăpâni. Astfel, se precizează că sunt două cetăți: una exterioară, cu cinci bastioane, pe fiecare aflându-se tunuri acoperite cu pături

roșii. Despre această cetate autorul notează că „nici nu se poate umbla de pe un bastion pe altul, ca în alte cetăți. Fiecare bastion are poarta lui, căpitanul său și straja sa. Fiecare bastion având formă de triunghi, în fiecare unghi se află câte o casă a strajei, având cupola din cărămidă.” Evlia Celebi arată că în cetatea interioară (în castel) locuiau ienicerii care erau apărătorii cetății, având în frunte pe ieniceraga. Biserica din interior a fost transformată în geamie. Dincolo de șanțul cetății, lângă podul de lemn ce lega cetatea de oraș, se afla un chioșc, lucrat artistic, unde se întâlneau notabilitățile orașului și străinii, pentru a afla vești unii de la alții.⁶

În timpul stăpânirii otomane s-a refăcut orașul distrus, s-au ridicat clădiri noi, specifice gustului stăpânilor și funcționalității noilor instituții. Celebi precizează că fiecare pașă a construit aici câte o geamie, dintre care cea mai frumoasă era a lui Ali Pașa, cuceritorul Oradiei. Existau la acea dată (1664) trei școli musulmane superioare, patru școli „pentru copiii mici”, trei hanuri, un *imaret* (un fel de internat pe lângă geamii, unde elevii și săracii primeau mâncare gratuită), întemeiat de Köprülü Mehmed pașa.⁷

Pe stampa realizată la 1692, se află o impunătoare moschee care se detașează dintre celelalte construcții prin cupola și cele patru minarete ale sale.⁸ Dintre palatele frunțașilor orașului sunt amintite ca fiind deosebite: palatul pașei, palatul defterdarului Ahmed Efendi, palatul agăi ienicerilor din curtea interioară a cetății. Din acest ultim exemplu ne putem da seama că Celebi înșiră nu numai construcțiile noi, ci și pe cele mai vechi. Astfel, palatul agăi ienicerilor trebuie să fi fost palatul construit aici de Gabriel Bethlen și descris de Szalárdi⁹, căci alt palat nu cunoaștem să se fi construit de către turci în cetate.

¹ Călători străini VI, p.663.

² Vezi stampa publicată de Borovszky 1901, p.523 și care corespunde atât cu descrierea lui Evlia Celebi, cât și cu observațiile în teren ale lui Lakos Lajos, publicate în ziarul N, din 18 mai 1904, care spune că, pe la 1565, pe aliniamentul actualului Palat „Vulturul Negru” - Biserica cu Lună, erau bastioane legate cu zid, având în față un șanț cu apă.

³ Călători străini VI, p.664: „Acest oraș are în total patru porți. Prima este cea dinspre est, denumită „Poarta lui Ali pașa”. Este o poartă rezistentă, fiind făcută din piatră și având canaturile din scânduri. Tot în partea de răsărit, mai spre sud, la capătul podului, se află poarta ce se deschide spre varoșul Olosig. Aceasta e simplă, adică nu este din piatră. Poarta din partea de vest este făcută din piatră, deoarece este o poartă mare și trainică. Și poarta din sud, numită „Poarta dinspre moară”, este simplă, fiind făcută din scânduri. Prin șanțurile din cele patru părți ale acestui oraș curge râul Criș, astfel că în fața acestor porți se găsesc poduri pentru trecere, din lemn, iar fiecare poartă este păzită de câte două sute de oșteni din cetate, înarmați, și care veghează.”

⁴ Csürös 1910, p.58; Zoltai 1905, p.29.

⁵ Nemeskürti I., *Elfelejtett évtized, 1542-1522: tiz esztendő magyar krónikája* (Deceniul uitat. 1542-1552: cronică maghiară a zece ani), Budapest, 197, p.43.

⁶ Călători străini VI, p.662.

⁷ Ibidem, p.663.

⁸ Borovszky 1901, p.523.

⁹ Szalárdi 1980, p.96-97.

Pașa, care în același timp era și *muhafâz* (căpitan al cetății) avea un numeros aparat administrativ, militar și religios de care se servea în exercitarea puterii. În intervalul de timp cât pașa nu se afla în perimetrul orașului, locul său era ținut de un caimacam (numit uneori și *kehaya*, semn că locțiitorul pașei putea fi și marele intendent), dar care, de obicei, era aga ienicerilor din Cetatea Oradiei.¹

Cu privire la populația orașului în această perioadă, știrile sunt foarte puține. Astfel, la 1682, cei din Debrețin știau că Oradea are 12 străzi cu 1.240 plătitori de dări², cifră pe care o socotim cea mai apropiată de realitate. Încă și în vara anului 1666 - la șase ani după asediu - administrația otomană dădea înlesniri pentru repopularea așezărilor promițând ștergerea haraciului pe o anumită perioadă, precum și a obligațiilor față de nobilii creștini care continuau să vină să-și ia drepturile din satele lor.³ *Olosigul*, după aprecierea lui Evlia Celebi avea circa 300 de case din piatră - cifră care poate fi reală numai în măsura în care apreciem circa 1.000 de case în toată Oradea, între care și *Olosigul*⁴. Dacă îl socotim cap de familie pe fiecare din cei 1.240 plătitori de dări, atunci, înmulțind cu cifra 4 (media pe care o considerăm acceptabilă pentru numărul membrilor unei familii) atunci obținem un total al populației orașului de 4.960. Desigur, cel puțin tot atât trebuie să fi fost și totalul populației otomane (armată, administrație etc.).⁵ Celebi scrie că garnizoana cetății se ridica la „trei mii de oșteni pentru paza cetății, încât nu există asemenea trupe alese nici la cetățile Buda, Agria sau Kanizsa”.⁶

Dacă cifra lui Celebi nu este exagerată atunci putem considera că cea mai mare garnizoană din istoria cetății Oradea a fost în timpul stăpânirii otomane, fapt ce se explică prin starea tensionată a raporturilor dintre curtea veneză și Poartă în această parte a Europei.

Teritoriul Crișanei a fost organizat într-un pašalâc împărțit în cinci sangeacuri. Localizarea

centrelor de sangeac este dificilă deoarece Evlia Celebi, singurul care se referă la ele, face confuzii.⁷

Partea de la nordul râului Er a rămas sub suzeranitate imperială până în anul 1685 când aceștia încep ofensiva antiotomană.⁸ Satele au fost împărțite în două categorii. Unele au ajuns în proprietatea instituțiilor ecleziastice otomane, veniturile lor servind bunei funcționări a acestora, iar celelalte au fost distribuite sub formă de feuduri (*zeameturi* și *timaruri*) spahiilor turci din garnizoana Oradiei.

În mai 1664 s-a petrecut un incident neprevăzut: comitele de Sáros, Rákóczi László, rudenie cu defunctul Gheorghe Rákóczi II, a încercat să ocupe cetatea prin vicleșug. Fiind zi de târg, oștenii săi, îmbrăcați în haine țărănești, s-au amestecat în mulțime, urmând ca, la un anumit semn, să atace cu toții cetatea care ziua avea poarta deschisă și să pună stăpânire pe ea. Aventuroasa încercare, ce oricum nu avea șorți de izbândă, a fost zădărnicită în timpul desfășurării ei prin moartea lui Rákóczi, împușcat de pe zidurile cetății.⁹

Stăpânirea otomană asupra Oradiei și Bihorului n-a fost lipsită de evenimente deosebite. În afară de faptul că pașa participa cu oastea pašalâcului la toate acțiunile pe care le iniția Imperiul în această parte a Europei, el trebuia să facă față unor permanente atacuri venite din cetățile de margine de pe teritoriul Ungariei. Numeroase documente vorbesc despre acțiunile militarilor din Kálló, Ecsed, Ibrány - din Ungaria superioară - soldate cu daune materiale nu numai pentru turci. Garnizoanele neplătite din această parte a Imperiului Austriac organizau incursiuni de jaf pe teritoriul pašalâcului și, dacă nu întâlneau caravanele negustorilor turci, se mulțumeau și cu avutul țăranilor.

Pentru a preîntâmpina astfel de lucruri, pašalele purtau o bogată corespondență cu căpitanii cetăților din Ungaria superioară, erijându-se în protectori ai intereselor țăranimii sau târgoveților de pe teritoriul pašalâcului.

¹ Vezi din documentul din 3 octombrie 1665, care amintește un Redjep aga, caimacam al lui Hasan pașa, (Izsépi 1962, p.20-21).

² Zoltai 1905, p.83.

³ TMAO IV, p.316-317.

⁴ Călători străini VI, p.666.

⁵ Evlia Celebi afirmă că: „potrivit legii, ostașii cu zale, ai timarioților, împreună cu oastea pașei, se ridică la opt mii” (Călători străini VI, p.658).

⁶ Ibidem.

⁷ Ibidem, p.666; Borcea 2005 a, p.287.

⁸ Lukinich 1918, p.469.

⁹ Kraus 1965, p.586; TT, 1900, p.513; TMAO IV, p.116; HK 1913, p.435-447.

Astfel, semnificativă este intervenția, la 16 iunie 1669, a lui Iusuf pașa, pe lângă Csáki Ferenc, marele căpitan de Cașovia, în chestiunea celor 132 de cai furați de la Salonta de către soldați aparținând unor garnizoane din Ungaria superioară.¹

Sokoli-Ali pașa se plânge principelui Apafi că slujbașii din Șimleu Silvaniei au prins birarii câtorva sate din Crișana, deși aceștia au plătit toate datoriile față de Principat.² Problemele administrației otomane de la Oradea se manifestau pe mai multe planuri. Existau neînțelegeri între ea și vechii nobili care continuau să-și strângă dările în aceste părți, între pașa de Oradea și spahii deținători de zeamaturi și timaruri, aceștia din urmă fiind nemulțumiți de scăderea capacității de producție, și așa redusă, a populației. Această scădere era determinată de permanentele lucrări de fortificații la Oradea și pe teritoriul pašalâcului, care atrăgeau multă forță de muncă, sustrăgând-o de la lucrul câmpului, fapt ce lovea în interesele spahiilor ce aveau sate.³

În dorința de a determina populația să rămână pe teritoriul pašalâcului, administrația otomană de la Oradea a permis în continuare locuitorilor din Debrețin, care aveau încă din secolele XV-XVI numeroase parcele de vie pe dealurile orădene, la Cetariu, Biharea, Diosig, Episcopia Bihor, Sântimreu, să-și păstreze proprietățile.⁴ Astfel, conform firmanului din decembrie 1666, dat la Adrianopol de către sultan, se interzicea spahiilor să strângă „darea pe struguri” și se poruncea ca din viile de la

Cetariu, Biharea, Diosig, după ce locuitorii din Debrețin și-au plătit zeciuiala obișnuită, acestora să nu li se mai pretindă nimic.⁵

Unul dintre guvernatorii cei mai intransigenți care au stat în fruntea Pașalâcului de Oradea a fost Iusuf-pașa, fiul lui Seidi Ahmed, serdarul expediției turcești din 1660. Acesta a provocat asemenea nemulțumiri încât sultanul a fost silit să trimită un capugipașa care să ancheteze faptele sale și să-l schimbe din funcția de beglerbeg.⁶ În 1672, sultanul Mehmed al IV-lea interzicea pașei de Oradea „să abuzeze de bunăvoința celor din Debrețin” și să pretindă daruri de la populația supusă.⁷ Pentru a încuraja comerțul, la 1682, pașa de Oradea, Mazûlzade Gürgü Mehmed pașa, a emis o scrisoare privilegiată prin care scutea pe cei ce veneau spre târgurile din Oradea de vama podului de la Diosig „și din alte părți” (adică din interiorul pašalâcului), păstrându-le numai pe cele de la Pocsaj și Săcueni.⁸

Cu toate că se interzicea sub pedepse aspre de către autoritățile Principatului Transilvaniei mersul la Oradea⁹, aici se încheiau, în fața instanțelor turcești, chiar vânzări - cumpărări de moșii între nobilii din zonă. Astfel, la 3 aprilie 1664, Nicolae Zólyomi de Albiș vindea satul *Kerekegyháza*¹⁰ și hotarul pusti *Gyapoly*¹¹, în fața instanțelor turcești, unui alt nobil, pe o mie de florini.¹²

În timpul stăpânirii otomane, așa cum am văzut, viața comercială la Oradea a cunoscut o deosebită înflorire. Numeroasa garnizoană

¹ Izsépi 1962, p.61. Abuzurile soldaților vagabonzi din Ungaria Superioară sunt cunoscute și de către principele Transilvaniei, Mihai Apafi, care îi scrie vizirului de la Buda, la 15 aprilie 1669: „Desigur domnia ta e la curent cu dezordinile săvârșite, de soldații vagabonzi din cetățile de margine ale Ungariei, cât rău au făcut sărăcimii din părțile cucerite, <lucru> despre care și domniei tale suntem convingși că s-au plâns oamenii săraci și păgubiți din părțile cucerite și din jurul Oradiei; și nouă plângându-ni-se ne-au prezentat numeroasele pagube, pe care aflându-le, i-am scris și noi în mai multe rânduri împăratului romano-german...” (TMAO IV, p.444-445). Aflăm acum că în trei ani s-au luat cai, vaci, boi, peste 17.000 de capete din Pașalâcul de Oradea (*Ibidem*, p.446-448).

² TMAO I, p.442-443.

³ Izsépi 1962, p.71-72.

⁴ În 1674 a existat o încercare a administrației otomane de la Oradea de a ridica darea în această parte a Transilvaniei. Nobilimea Principatului se plânge lui Naláczy István și soliei conduse de el la Poartă: „Trebuie depusă strădania de a se întoarce darea sărăcimii la cea veche, cel ce dorește pieirea <țărănimii> este pașa de Oradea... În această privință există neînțelegeri între toți spahii stăpâni de zeamaturi și pașă și, de aceea, domniile voastre pot scrie în taină orădenilor. Trebuie avut însă grijă ca domniile voastre să se înțeleagă în taină nu cu pașa, ci cu oamenii spahiilor. Căci aceștia ne cer să rezistăm și să nu lăsăm să se strângă <darea>, să facem plângere chiar și la Poartă.” (TT 1894, p.683-684).

⁵ Zoltai 1905, p.31-32.

⁶ Izsépi 1962, p.6.

⁷ Izsépi 1962, p.6.

⁸ Zoltai L., *Ismeretlen részletek Debrecen múltjából* (părți necunoscute din trecutul Debreținului), Debrecen, 1936, p.15-16.

⁹ Zoltai 1905, p.40.

¹⁰ TMAO V, p.282-283.

¹¹ Așezare dispărută, între Roșiori și Vaida (Bihor).

¹² Așezare dispărută, la vest de Roșiori.

turcească avea nevoie de produse felurite, de posibilitatea de a-și schimba prada câștigată în expediții. Negustorii din tot cuprinsul Imperiului Otoman și chiar din Extremul Orient veneau aici cu mărfurile cele mai felurite. Târgurile săptămânale se țineau în fiecare duminică în Piața Mare, lângă cetate.¹ Locul era foarte bine ales deoarece târgul putea fi supravegheat de pe curtile și bastioanele din acea parte a cetății. În afară de târgul săptămânal, Celebi amintește că „la începutul anului, cu patruzeci de zile mai înainte de sărbătoarea de ouă roșii a ghiaurilor, se face un bazar anual.” Cu această ocazie „din India, din Yemen, din Arabia și din Persia... vin sute de mii de oameni... încât această câmpie a Oradei se umple de corturi și căruțe.” Acest târg anual dura, de obicei, douăzeci de zile, prilej de încheiere a unor importante tranzacții comerciale. Târgul anual se ținea în afara orașului, într-un loc deschis. Pentru a ține în frâu marele număr al participanților la acest târg, erau aduse la Oradea trupe turcești din sangeacurile vecine (Ineu, Gyula), el depășind cele mai mari târguri din Imperiul Otoman. Acest târg care avea loc, de fapt, în ajunul Postului Mare, era unul tradițional deja în Oradea.²

În timpul stăpânirii otomane, Oradea era vacuf (proprietate ecleziastică) al orașelor sfinte Meca și Medina, la acest din urmă oraș fiind obligată a trimite anual 12.000 de galbeni.³

Prezența românilor în orașul Oradea poate fi urmărită încă de la asediul din 1660 când, între cei ce apărau cetatea, cronica lui Szalárdi menționează și numeroase nume de români. Ei vor fi fost mult mai mulți, căci aceste nume nu reflectă întotdeauna etnia. Oradea, până atunci oraș închis pentru cei ce n-au trecut la Reforma religioasă, își deschide după 1660 porțile și pentru românii ortodocși, ca și pentru catolicii maghiari. Toleranța religioasă și, prin aceasta și cea etnică, a fost o trăsătură a administrației otomane în Oradea. Satele din Bihor au rămas sub conducerea cnezilor și voievozilor locali (cele românești) sau a juzilor (cele ungurești). Vechea formă românească de organizare corespunde și sistemului de raporturi cu administrația otomană, satul fiind impus la dări în mod global. Voievodul era acum reprezentantul obștii în raporturile cu noul stăpân. Însemnările de pe cartea veche românească, de cult, aflată în

posesia bisericilor din județ, arată că satele nu s-au depopulat, că a continuat activitatea unor centre locale de copiere a cărților liturgice, că se simțea nevoia unor astfel de lucrări. Așa cum pe teritoriul Pașalâcului de Buda, pe la mijlocul veacului al XVI-lea, protestanții lui Sztáray Mihály, au putut să înființeze peste 120 de comunități religioase, tot așa, și aici, românii ortodocși au avut posibilitatea să-și desfășoare nestingherit activitatea întru ale credinței. Și-au continuat munca de copiere călugării mănăstirii ortodoxe de la Tinăud, activitate începută încă înainte de 1660, când aici își aveau reședința Constantin Șerban, fostul domn al Țării Românești, și Gheorghe Ștefan, fostul domn al Moldovei. Se copiază cărți bisericești la Stănțești, Cotiglet, Sitani, Luncasprie, Criștelec, Seghiște, de către preoți veniți din Moldova care, acum, pot activa fără restricții pe teritoriul comitatului Bihor.⁴ Pentru românii ortodocși din Bihor vin episcopi de la Constantinopol încercând să refacă vechea ierarhie bisericească.

Aceasta poate fi și explicația că documentele cele mai vechi ale parohiei ortodoxe din Velența erau din anul 1667.⁵

Nici măcar începutul dezastrului otoman sub zidurile Vienei, în 1683, nu s-a resimțit în mod deosebit la Oradea, depopularea începând abia după 1685 când, în înaintarea lor, oștile imperiale au determinat fuga populației care cunoștea practicile armatelor din acea vreme, întreținute în exclusivitate de către locuitorii zonelor pe unde treceau. Mișcările anti-imperiale au găsit, astfel, un teren prielnic în Bihor, sub privirile îngăduitoare ale pașei de Oradea care l-a acceptat pe Thököli Imre și i-a adăpostit pe nobilii maghiari pribegi, fugiți din Ungaria superioară.

Încercarea nereușită a turcilor de a cuceri Viena, în 1683, a marcat debutul unei serii de înfrângeri care a însemnat începutul declinului Imperiului Otoman și retragerea sa din Europa Centrală.

3. A doua Cetate a Oradei: Olosigul

Astăzi știm foarte puțin despre cea de-a doua cetate de pe teritoriul orașului Oradea deși, ca întindere, ea a fost mult mai mare decât cetatea propriu-zisă, bastionară. Este adevărat că, în timp, ea a avut o existență scurtă, probabil

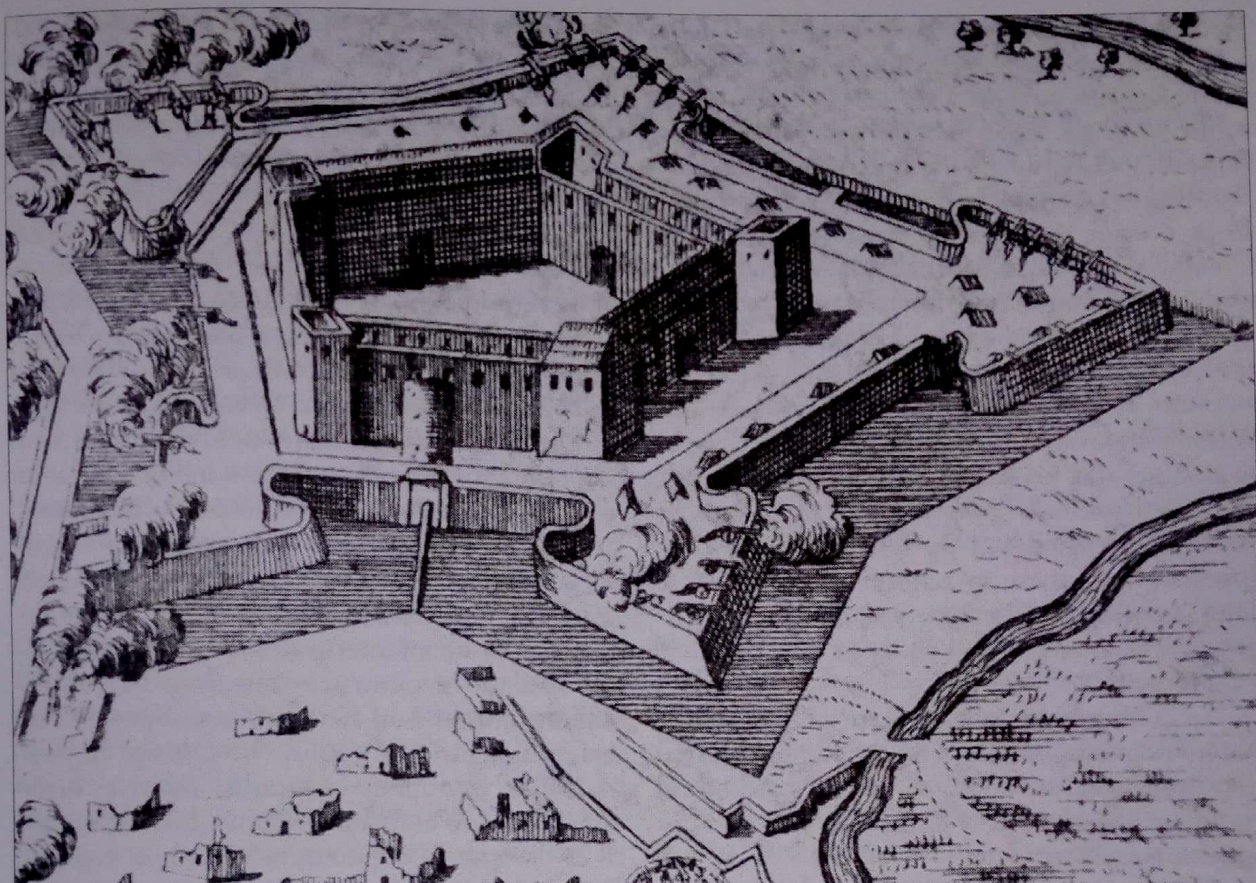
¹ ANR, DJBH, Protoc. Regnicolare, tom. I, f.31-32.

² Călători străini VI, p.665.

³ Totoiu 1960, p.25.

⁴ Dudaș 1986, p.195-196.

⁵ Palugyay II 1853, p. 347.

Cetatea Oradea în timpul asediului din 1692 (detaliu dintr-o stampă contemporană)

de nici măcar trei decenii. Aceasta a fost amplasată în cartierul *Olosig*, deci pe malul drept al Crișului. Ea nu a prea lăsat urme deoarece a fost o cetate ridicată în sistemul *palancă*, confecționată din lemn și pământ. Între două rânduri de bârne înfipte în sol, legate prin împletitură de nuiiele, se punea pământ amestecat cu lut și pleavă, care era apoi bine tasat, astfel că se obținea un perete foarte gros care, pe măsură ce timpul trecea, devenea tot mai puternic. Avantajul său era că se putea repara ușor. De la distanță el arăta ca și unul de piatră, astfel că, pe vechile gravuri, astăzi este greu de stabilit din ce material a fost ridicat. Chiar și unul din bastioanele cetății pentagonale orădene, la sfârșitul secolului al XVI-lea, atunci când Joris Hoefnagel a imortalizat peisajul orădean, era ridicat încă în sistemul *palancă*. Acesta se și numea „*Bastionul de pământ*”, ulterior devenit „*Bastionul Bethlen*”, după numele celui ce s-a îngrijit să fie ridicat din piatră și cărămidă, ca și celelalte patru.

Nu se cunosc prea multe despre palanca Olosig. Despre ea s-a păstrat o singură descriere și figurează pe două hărți contemporane ale Oradei, se pare însă că mai mult imagine. Cea care este mai apropiată de realitatea concretă este înfățișată într-o gravură păstrată la Badisches General-Landesarchiv din Karlsruhe și coincide cu descrierea lui Evlia Celebi.¹ El a văzut Olosigul ca un oraș „mare, care odinioară a fost foarte înfloritor”. Avea un comandant aparte și ostași ai cetății. În total aici rezidau 6 agale și 300 de soldați, desigur ieniceri. Întregul cartier (sau numai o parte) era înconjurat de ziduri puternice, cu excepția laturii dinspre sud (spre Criș), unde era ocrotit de apele râului. Zidurile Olosigului erau flancate de șapte turnuri (sau bastioane) și erau prevăzute cu două porți, dintre care una se deschidea spre vest și se numea *Poarta Mare*, iar cealaltă, spre est și purta numele *Poarta Senkio*.² Celebi amintește aici două cafenele, cinci prăvălii, un han, două școli, o geamie și trei moschei.³

¹ Balogh I 1982, fig.163.

² *Călători străini* VI, p.666.

³ *Ibidem*.

În tot orașul sunt menționate grădini, livezi și vii. În Olosig își avea reședința pașa de Oradea, guvernatorul pašalâcului¹, Cetatea Oradiei continuând să fie folosită numai în scopuri militare. Astfel, se poate aprecia că pașa de Oradea a fost primul care a consacrat acest cartier drept cartier rezidențial, mai elevat între celelalte, tradiția păstrându-se apoi și în timpul administrației austriece care a urmat.

Foarte important este că descrierea lui Evlia Celebi concordă cu schițele întocmite la sfârșitul secolului al XVII-lea de către arhitecții austrieци. Călătorul turc amintește un număr de șapte bastioane, iar pe schița realizată probabil de specialiști militari imperiali sunt opt astfel de fortificații. Într-adevăr pe latura dinspre Criș, lipsește zidul, apare în schimb clar podul care duce spre oraș și care trebuie să fi fost puțin mai spre vest de actualul pod de lângă hotelul Dacia – Continental.

Cu informații despre palanca *Olosig* nu ne mai întâlnim apoi decât în timpul luptelor pentru cucerirea Oradiei de către imperiali, ea fiind prima care a trebuit să suporte șocul loviturii oștirilor austriece.

IX.

CUCERIREA ORAȘULUI ȘI CETĂȚII DE CĂTRE AUSTRIECI (1692)

Primul contact al Bihorului cu noii cuceritori a avut loc cu ocazia campaniei din iarna și primăvara anilor 1685-1686, prima cetate cucerită fiind Sâniobul (februarie 1686).²

După încercuirea orașului Oradea, în iulie 1691, abia la 14 octombrie au început operațiunile militare, atunci când comanda a fost preluată de margraful Wilhelm Ludwig de Baden. Asediul a început cu bătălia pentru *Olosig*, acțiune în care au fost implicate 12 companii austriece sub comanda generalilor Barfuss și Guido Stahrenberg. În cele două văi de lângă *Olosig*, deci cea de lângă dealul Calvaria și în cea de dincolo, brăzdată de pârâiașul ce se va

numi mai târziu Paris, și-au ridicat tabăra și, cu 1.500 de oameni, au început săparea șanțurilor de fugă. Vizavi de poarta Sf.Egidiu (probabil Poarta Șinteului) numită acum astfel deoarece în apropiere fusese amplasată biserica cu hramul respectiv, pe dealul Calvaria, s-a instalat o baterie cu 10 tunuri și două pive³. O redută a fost ridicată în partea opusă, aici fiind amplasate șapte tunuri. A început un tir de artilerie asupra palâncii *Olosig*. În noaptea următoare, 14/15 octombrie 1691, linia ofensivă imperială a fost mutată și mai aproape de *Olosig*, iar în ziua de 15 octombrie, tirul a continuat. Casele au luat foc, poarta orașului s-a prăbușit în flăcări, dar în noaptea următoare turcii au refăcut principalele stricăciuni. Începând din 16 octombrie, *Olosigul* era bombardat tot timpul din două părți și Barfuss împreună cu Stahrenberg, au inițiat atacul cu companiile de infanterie amintite. Atacatorii au folosit scările pentru a pătrunde în cetate. Luptând, turcii s-au retras pe podul peste Criș, pe malul stâng al râului. În *Olosig* au fost instalate apoi trei companii austriece de infanterie, sub comanda colonelului Arienzaga. La 21 octombrie, din tunurile instalate în palanca *Olosig* s-a început bombardarea orașului propriu-zis.⁴

În zilele următoare, oastea lui Ludwig de Baden a trecut podul pe malul stâng al Crișului instalând baterii de tunuri pe dealul Salca și, astfel, prinzând cetatea între două focuri. La 23 octombrie, tirul încrucișat al asediaților a distrus în asemenea măsură orașul încât otomanii au renunțat la el, retrăgându-se în cetate. Două zile mai târziu, inelul blocadei a ajuns până în jurul acesteia, bombardamentele ținându-se lanț timp de opt zile. Turcii au refuzat să se predea. Cei 20.000 de soldați imperiali trebuia să facă față și unor atacuri din partea unor trupe venite în ajutorul asediaților (turco-tătari și ungureni rămași fideli lui Imre Tököli, primul conducător al unei răscoale împotriva imperialilor la sfârșitul acestui secol, al XVII-lea).⁵

În toamna anului 1691, imperialii au efectuat intense lucrări de fortificații, săpări de tranșee etc. Astfel, cei din Debrețin au fost siliți să trimită 600 de zileri pentru săparea șanțurilor

¹ TMAO IV, p.316-317.

² MCRT XVIII, p.406; TMAO VII, p.147; TT 1886, p.305.

³ Bunyitay 1892, p.70.

⁴ Fraknoi 1892, p.4.

⁵ Tóth, Szabó 1904, p.127.

necesare asediului. La aceasta s-a adăugat și obligația de a da 1.000 de saci de lână, butoaie, făină și nutreț pentru cai.¹

Asediul a alungat populația civilă din oraș, ceea ce l-a determinat pe împăratul Leopold să dea o scrisoare privilegiată pentru încurajarea repopulării *Olosigului* (4 decembrie 1691).²

Greutăți aveau nu numai turcii, al căror număr se ridicase la începutul asediului la circa 9.000³, ci și austriecii, care nu aveau bani să-și plătească oștenii. Venirea iernii a determinat amânarea cuceririi cetății și reluarea acțiunilor abia în primăvara anului următor. Toată iarna cetatea a fost înconjurată de trupele generalului Auersperg.⁴ Blocada a fost făcută însă numai de formă, turcii reușind să iasă în repetate rânduri și să-și asigure cele necesare traiului.

În primăvara anului următor, comandant al trupelor imperiale a fost numit vestitul general Donath Heissler, cel învins de Constantin Brâncoveanu în bătălia de la Zărnești (1690)⁵. Asediul s-a reluat la 7 mai 1692. Instalându-se tunuri pe dealurile din apropiere, turcii au împărțit soarta orădenilor de la 1660, în condiții însă și mai dezavantajoase pentru ei, deoarece între timp tehnica artileriei evoluase. Folosind ghiulele incendiare, imperialii au distrus cea mai mare parte din acoperișurile clădirilor din cetate, refăcute de turci în cursul iernii. După evacuarea apei din șanțuri, s-a început acțiunea de minare a bastioanelor și, la 30 mai, unul dintre acestea a fost aruncat în aer.⁶

La 28 mai, cu rândurile serios decimate, fără speranța vreunui ajutor din nici o parte, garnizoana cetății a capitulat.

Armistițiul a fost semnat din partea turcă de Abdulatiff pașa, ultimul mare guvernator al Oradiei, Osman-aga Hasseki, marele agă al ienicerilor, și Ibrahim, fost pașă de Agria. Condițiile impuse de turci au fost următoarele:

1. Turcii vor primi însoțitori suficienți care să-i conducă până la Pancevo prin Batăr, Cenad, Becicherec.

2. Să li se dea două sute de căruțe și două sute de cai; pentru vânzarea bunurilor ce le aveau să li se acorde cinci zile răgaz.

3. Robii și roabele care vor să rămână între creștini, respectiv acei studenți sau tълmăci care au trecut înainte la islamism, să nu fie tulburați în credința lor.

4. Nici unul din curuții unguri (răsculații împotriva habsburgilor) care sunt în cetate să nu fie duși în robie.

5. Să-și poată duce armele și steagurile.

6. La fel toate actele.

7. Dacă pe drum una sau alta din căruțe se va rupe, în locul ei să primească alta.

8. Pentru găzduire nicăieri să nu li se ceară nici bani și nici altceva din bagajele ce le duc.

9. Nimeni să nu aibă voie să ducă din tabăra lor femeie sau copil. Pe drum, până la Pancevo, să primească hrană și toate cele de care mai au nevoie.

10. După ce au ieșit din cetate nimeni să nu le pretindă nimic sub pretextul unor datorii.

11. Pe drum să nu fie reținuți, ci să fie însoțiți, astfel încât să ajungă întregi și sănătoși.

12. Podul cetății să fie refăcut astfel încât să poată ieși cu căruțele pe el.

13. La ieșire să le fie interzis tuturor, chiar și celor ce nu sunt soldați, să se atingă de bagajele lor.

14. Oștenii turci care au păzit cetatea din porunca sultanului să nu fie maltratați.

15. Străinii care se află între ei să fie lăsați liberi. Atât ziua, cât și noaptea, hoții să fie ținuti departe; să li se interzică căruțașilor să-i jefuiască pe turcii eliberați din cetate.⁷

Acest document este datat: „în a douăzecea zi a lunii Ramazan, anul Hegirei 1103”. Dacă este așa, atunci Oradea a căzut în ziua de 28 mai 1692 și nu la 5 iunie cum precizează unele surse.⁸

Generalul Heissler a cerut respectarea următoarelor patru puncte:

¹ Zoltai 1905, p.83.

² Borovszki 1901, p.536.

³ *Cronica lui Mehmed Rașid*, în *Cronici turcești II*, 1974, p.174; Fraknói 1892, p.4, apreciază la 3.000 de oameni și 80 tunuri, garnizoana turcă din interiorul cetății.

⁴ *Ibidem*, p.5.

⁵ C Rezachevici, *Constantin Brâncoveanu, Zărnești – 1690*, București, 1989, p.183-208.

⁶ Se spune că un bătrân morar, martor ocular al momentului evacuării apei din șanțul cetății, la 1660, s-ar fi prezentat la generalul Heissler, oferindu-se să-i dezvăluie secretul (Borovszky 1901, p.198).

⁷ Tóth, Szabó 1904, p.130-131; vezi Bunyitay 1892, p.88.

⁸ Tóth, Szabó 1904, p.131.

1. Cei din interior sunt obligați de îndată să deschidă cele două porți ale cetății și să primească 600 de soldați imperiali.

2. Să predea arsenalul cu întregul armament și cu toate tunurile.

3. Dacă în cetate sunt mine, ele să fie indicate cu precizie.

4. După încheierea înțelegerii, turcii să evacueze cetățile Salonta și Pomezău și să predea ambele locuri fortificate.¹

Două zile mai târziu, garnizoana otomană a părăsit cetatea.

Atunci când cădea Oradea, orașul era, datorită războiului ce dura aici de mai bine de un an, cu siguranță, în cea mai mare parte, pustiit. Depopulate erau și așezările comitatului,

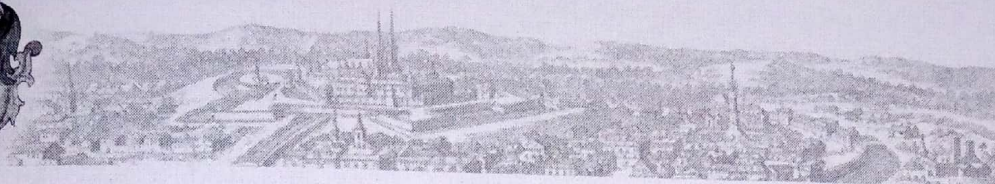
mai ales în zona operațiunilor, dar ar fi lipsit de o bază reală să apreciem că toată populația ar fi fost exterminată sau că ar fi fugit de pe teritoriul acestuia, așa cum o prezintă conscrierea din 1692 întocmită de noua administrație habsburgică.²

Intrarea armatelor austriece, în iunie 1692, în Cetatea Oradea, a reprezentat, fără îndoială, începutul unei noi ere în viața orașului, o revenire din punct de vedere administrativ la lumea creștină a Europei. Chiar dacă asprimea acestei noi administrații va determina curând izbucnirea uneia din cele mai puternice răscoale din Europa Centrală, cea a lui Francisc Rákóczi al II-lea, ea rămâne un triumf al creștinismului, intrarea în Epoca Modernă.

¹ *Ibidem*, p.132.

² Borcea 2005 a, p.301-303.

EPOCA PREINDUSTRIALĂ

I. ADMINISTRAȚIA MILITARĂ AUSTRIACĂ ȘI CONSTITUIREA ADMINISTRAȚIEI LOCALE (1692-1850)

Cucerirea cetății orădene de trupele reunite sub stindardul Ligii Sfinte, în mai-iunie 1692, semnifică în istoria orașului Oradea nu numai sfârșitul unei epoci istorice - epoca pașalâcului turcesc orădean - caracterizată prin discontinuitate și contrară naturii și spiritului oamenilor și locurilor, ci și începutul uneia radical noi, ce conține mai toate elementele caracteristice lumii moderne.

Reinstalarea, la 24 februarie 1688, a episcopului romano-catolic Benkovics Ágoston în poziția de comite suprem al comitatului Bihor - încă departe de a fi complet eliberat de sub stăpânirea turcească - a lăsat să se întrevadă, intenția Curții imperiale austriece de a nu ține cont de realitatea și drepturile istorice ale principatului transilvănean și de a redesena harta politică a Europei Centrale după un plan propriu, prestabilit. Și, urmărind evoluția istorică ulterioară, pare evident rolul de punte de legătură pe care Episcopia din Oradea l-a jucat între cele

două elemente estice ale imperiului dunărean: Transilvania determinant protestantă în sectorul elitei sale politice și economice și Ungaria majoritar catolică la același nivel, dar tradițional ostilă Curții imperiale vieneze. Iar în acel plan imperial, Episcopia Romano-Catolică din Oradea și-a avut locul său exact definit, de instrument de unificare, de coagulare a noilor provincii imperiale din jumătatea estică a statului austriac, provincii guvernate de suficiente tendințe centrifuge care să poată pune în pericol noile achiziții teritoriale. Astfel că diploma leopoldină din 24 noiembrie 1693, prin care toate domeniile Episcopiei Romano-Catolice orădene și ale Capitlului său din cuprinsul comitatului Bihor și din afara lui, pe care le-a deținut cândva și au fost incluse în *Liber regius*, le-au fost înapoiate și donate din nou, nu a fost defel surprinzătoare. Printre aceste vechi posesiuni s-au aflat și târgurile Oradea, Olosig și Velența.¹

Evident, operațiile militare desfășurate în cursul anilor 1691- 1692, care au urmărit cucerirea Cetății Oradea, au supus localitățile din imediata vecinătate a fortificației unor grele încercări. Generalul imperial Corbelli, însărcinat imediat după asediu cu refacerea distrugerilor provocate de asalturi, a făcut în vara anului 1692 și un recensământ al imobilelor care mai stăteau în picioare. După datele pe care le-a reținut Corbelli, doar în cea mai îndepărtată așezare - în Olosig - mai existau 114 case, dintre care doar

¹ Vezi împrejurările istorice discutate la Gorun 1980, p. 85-86.

21 mai puteau fi locuite întrucâtva.¹ În celelalte două târguri - Oradea și Velența - nu a putut consemna nici o clădire întreagă. În starea cea mai rea s-a aflat totuși Velența, plasată pe traiectoria artileriei de asediu ce fusese amplasată pe „Dealul Viilor” și care a fost pur și simplu rasă de pe suprafața pământului. Aceeași sursă menționează că printre ruine au fost găsiți nu mai puțin de trei sute de locuitori, cei mai mulți dintre ei cu merite deosebite în sprijinirea trupelor creștine. La acest sprijin, ulterior, s-au făcut frecvente referiri și se pare că a fost suficient de important ca, chiar și peste decenii, ecoul său pozitiv să mai impresioneze unele decizii imperiale în favoarea orădenilor.²

Din anii imediat următori asediului nu s-au păstrat informații statistice referitoare la ritmul revenirii locuitorilor la casele lor sau la refacerea - în orice alt mod - a populației orașului. În ciuda unor păreri ale istoriografiei mai vechi, care s-a arătat sceptică față de repopularea mai rapidă a celor trei așezări orădene, nu credem că imensul efort de reconstrucție a fortificației, inițiat de generalul Corbelli, imediat ce tunurile de asediu au amuțit, ar fi putut fi realizat fără ajutorul locuitorilor așezărilor din jur, mai apropiate sau mai depărtate.³ Până și orașul - din 1693 liber regal - cel mai important din apropierea Oradei, Debreținul, a fost obligat de autoritățile militare imperiale să trimită mai multe sute de persoane și mijloacele de transport convenite, în sprijinul reparării zidurilor cetății orădene. Altminteri creșterea lentă, dar sigură, a populației prin revenirea vechilor locuitori, refugiați în întregul comitat, dar și în comitatele vecine, până la Cluj și Turda, este confirmată, indirect, și de reînființarea, la 1 octombrie 1692, a oficiului cameral din Oradea, instituție a cărei misiune a fost, în primul rând, conscrierea locuitorilor și a bunurilor lor. Ceea ce s-a și efectuat, între 18 și 29 octombrie al aceluiași an.⁴ Dar din conscrierea camerală din 1692 lipsesc atât

Oradea, cât și Olosigul și Velența, fără ca acest fapt să însemne că ele ar fi fost pustii, nelocuite. Mai nou, cercetările de demografie istorică înclină să acorde faptului semnificația scutirii de dări a locuitorilor unor așezări prea greu încercate de război sau de catastrofe naturale, incapabile să își achite obligațiile față de stăpânul de pământ sau față de stat, din dorința deloc altruistă de a ajuta refacerea economică a acestora și, nu în ultimul rând, pentru a-i încuraja pe locuitori să revină în locurile vechi de rezidență.⁵

În afara reparării zidurilor exterioare, de apărare ale cetății, foarte serios avariate de tirul artileriei de asediu și de operațiunile genistice obișnuite în asemenea împrejurări, s-au refăcut și părți importante din palatul interior.⁶ Tot Corbelli a inițiat construirea, între bastioanele Bethlen și Crăișorul, a unei brutării cu șase cuptoare,⁷ a cărei capacitate de producție a depășit cu mult necesitățile de consum ale garnizoanei, foarte probabil pentru a asigura și pâinea locuitorilor cu gospodăriile distruse, cât și a lucrătorilor aduși pentru repararea fortificațiilor.

Graba cu care s-a trecut la refacerea stricăciunilor cetății s-a dovedit, în scurtă vreme, justificată de repetatele atacuri otomane. Turcii nu au putut accepta pierderea pozițiilor lor din Europa Centrală. În toamna anului 1693 o grupare tătarească, auxiliară trupelor turcești comandate de marele vizir Bozuklu Mustafa, a încercat să surprindă garnizoana orădeană printr-un raid fulgerător, care însă nu a reușit, tocmai fiindcă principalele breșe din sistemul de apărare erau deja, cel puțin în linii mari, reparate. Pentru a atenua din eșec, incursiunea tătarească s-a prelungit de sub zidurile fortificației orădene până în Valea Barcăului și a Ierului, de unde au dus în robie mai multe mii de oameni și au distrus, în întregime, Diosigul. În 1695, atacul otoman

¹ Lakos 1904, p. 39.

² *Ibidem*, p. 133; Gorun 1980, p. 87.

³ Proiectul de refacere a fost realizat de inginerul militar baronul Borgdorf, cheltuielile fiind evaluate la 44.000 de florini. Papa Inocențiu al II-lea a donat 60.000 de florini pentru refacerea cetății. Grosul muncilor fizice au fost totuși executate de soldații regimentului de infanterie Ottingen, unitate care a format, un timp destul de îndelungat, nucleul principal al garnizoanei cetății. *Apud* Scholtz 1907, p. 217-218, Balogh 1982, I, p. 72-73.

⁴ Dávid 1982, p. 119.

⁵ Bárony 1984, p. 78 și 22-23.

⁶ Balogh 1982, I, p. 72-73. La sfârșitul anului 1692, generalul Corbelli a raportat încheierea acoperirii „marei palat” și repararea bisericii, care a fost imediat încredințată iezuiților.

⁷ Brutăria a funcționat până în urmă cu doar câțiva ani, exact în clădirea și în forma proiectată de constructorii de atunci. Astăzi construcția este în paragină, distrugându-se iremediabil, încetul cu încetul.

asupra cetății orădene s-a repetat, dar nici acest raid nu a obținut mai mult decât o anumită întârziere a refacerii târgurilor orădene.¹

Între 1695-1703, așezările din jurul Cetății Oradea au trecut printr-o perioadă liniștită, fără operațiuni militare care să fi afectat viața locuitorilor. Dar în anii următori situația s-a schimbat radical, datorită izbucnirii mișcării antihabsburgice conduse de Francisc Rákóczi al II-lea (1703-1711). Cele trei târguri din jurul cetății au devenit, din nou, câmpuri de bătălie între garnizoana imperială din interiorul fortificației și răsculații lui Francisc Rákóczi al II-lea. În această încleștare de aproape un deceniu, locuitorii târgurilor orădene au fost nevoiți să opteze pentru una sau alta din tabere. și au optat, cât se poate de tranșant, sprijinind

tot timpul și fără nici o ezitare, garnizoana din cetate. La prima vedere s-ar părea că decizia orădenilor - sau cel puțin a comunităților de origine etnică sârbă și macedoromână, stabilită aici în jurul anului 1692, prin grija autorităților austriece - ar fi fost împotriva firii, a propriilor lor interese. Dar același fapt s-a petrecut și la Brașov, unde locuitorii ortodocși - români și „greci” - au sprijinit decisiv apărarea cetății de atacurile răsculaților.² Tot așa s-a petrecut și la Oradea, unde garnizoana imperială a rezistat asediului ce a durat aproape continuu timp de patru ani (1703-1706) exclusiv sprijinului locuitorilor.³ Prin urmare, cazul orădean n-a fost deloc unic.

La Oradea, luptele dintre cele două tabere s-au desfășurat cu o deosebită putere. Fortificația

¹ Gazdag 1982, p. 191.

² Mureșianu 1930, p. 111-130.

³ Gorun 1982, p. 203. Explicația constă în faptul că, după anul 1692, cele trei târguri s-au aflat – din rațiuni de reconstrucție și reparare a fortificațiilor – sub controlul comandantului garnizoanei Cetății Oradea, ceea ce a împiedicat instaurarea autorității stăpânului domenal. Revenirea Episcopiei Romano-Catolice ca stăpân domenal, ar fi însemnat anularea de jure a vechilor privilegii ale orașului, locuitorii decăzând din starea de oameni liberi în aceea de iobagi ai Episcopiei. Pe de altă parte, comunitatea sârbă și macedo-română, neavând încă rezolvată pe deplin situația juridică după venirea lor în interiorul Imperiului Austriac, trebuia să își demonstreze loialitatea față de protectorul lor (împăratul Leopold I), care le-a oferit șansa de a se stabili în Imperiu și de a scăpa de genocidul la care ar fi fost expuși dacă rămâneau în ținuturile natale (Kosovo), aflate sub stăpânire turcească. Vezi împrejurările emigrării sârbilor în Ungaria și problema întemeierii episcopiilor lor de aici în Gorun 2004/a, p. 135-158.

orădeană fiind una de mare însemnătate strategică și politică, trupele răsculate s-au concentrat asupra ei încă din primele faze ale mișcării. Francisc Rákóczi al II-lea încă nici nu plecase bine din Polonia, unde fusese refugiat, și căpitanul Paul Gödényi a și primit ordinul de a împresura cetatea din Oradea (17 aprilie 1703).¹ După unele tatonări, primele confruntări militare serioase s-au înregistrat însă abia în luna iulie, când căpitanul Boné, figură legendară a mișcării rákócziene, a apărut în Bihor în fruntea a 7.000 de răsculați și a ocupat castelul de la Diosig, stabilindu-și aici baza de atac împotriva cetății orădene. Aflând despre apariția răsculaților în comitat și despre isprăvile lor de la Diosig, un detașament compus din locuitori ai târgurilor din jurul cetății orădene conduși de Kiss Balázs, cărora li s-au alăturat și sârbii aflați atunci în târgul Olosig, i-au surprins pe răsculații ce sărbătoreau victoria și i-au împrăștiat cu ușurință.²

Chestiunea extinderii răscoalei în Bihor și a asediului cetății orădene a fost preluată apoi de însuși contele Bercsényi, a doua personalitate a mișcării. Primul rezultat a fost atacul din 6 august 1703 asupra Diosigului, prilej cu care sârbii de aici au fost surprinși în zorii zilei și așezarea jefuită. Căpitanul Kiss Balázs a căzut în luptă, alături de un important număr de locuitori. Răsculații au împresurat apoi cetatea, tăind toate legăturile garnizoanei cu exteriorul.³ Dar, în ciuda prezenței sub ziduri a nu mai puțin de cinci regimente de curuți,⁴ asediul nu a decurs cu prea mult succes, locuitorii refugiați în interiorul fortificației dovedindu-se deosebit de agresivi și atacând, în repetate rânduri, prin surprindere, tabăra curuților. La 14 noiembrie 1703, generalul rákóczi Sennyei a trimis sub zidurile cetății încă patru regimente pentru a da un nou impuls asediului. Dar, la 15 noiembrie 1703, cele patru regimente au fost atacate de

orădenii ieșiți dintre zidurile cetății și infiltrați printre liniile asediatorilor, respingându-le până la Biharea, unde au reușit să le împrăstie. Din cele patru regimente de curuți - este adevărat, foarte slab înarmate și complet neinstruite - au rămas în viață doar 600 de răsculați, majoritatea lor dezarmați.⁵

Abia la sfârșitul lunii decembrie 1703, presiunea asupra cetății orădene și a târgurilor din jur a devenit ceva mai eficace, când sub ziduri și-a făcut apariția căpitanul Boné, cu trupele sale trimise inițial împotriva sârbilor din Ineu și Arad. Dar prea marea concentrare de trupe răsculate în jurul fortificației orădene - ce trebuia întreținută de localnici, cu hrană și furaje - amenința populația așezărilor din jurul cetății cu înfometarea, riscând să-i ridice chiar împotriva răscoalei antihabsburgice.⁶ Sesizând pericolul, la 28 decembrie 1703, căpitanul Boné a părăsit, împreună cu trupele de sub comanda sa, împrejurimile cetății orădene îndreptându-se spre interiorul Transilvaniei. În jurul fortificației rămâne doar un număr relativ mic de răsculați, concentrați în taberele de la Episcopia Bihor și Biharea, cu misiunea de a supraveghea garnizoana imperială din cetate. Ocazia a fost imediat fructificată de căpitanul cetății, Fels-Colona, care a atacat și lichidat tabăra răsculaților de la Biharea.⁷ La 11 aprilie 1704, o parte a garnizoanei, ajutată masiv și de locuitorii orădeni, a atacat tabăra de la Episcopia Bihor, alungând trupele curuților la nord de Barcău.⁸

În anul 1705, în urma insistențelor personale ale lui Francisc Rákóczi al II-lea, operațiunile militare împotriva fortificației orădene au fost reluate într-o manieră ceva mai consistentă,⁹ dar fără prea mult succes. Conștient de valoarea strategică a cetății, cât și de avantajele politice pe care cucerirea ei l-ar fi conferit mișcării sale, Francisc Rákóczi al II-lea

¹ Scholtz 1907, p. 222.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*, p. 223.

⁴ *Ibidem*, p. 224.

⁵ *Ibidem*, p. 225.

⁶ Thaly 1873-1874, I, p. 193.

⁷ *Ibidem*, p. 201.

de orădeni care ar fi adus cu ei și tunuri (!). Curuții au fost blocați în jurul bisericii reformate din Biharea, care era fortificată cu ziduri, unde au fost pur și simplu măcelăriți. După atac, referindu-se la prăzile capturate, orădenii ar fi afirmat că „niciodată sârbi de-ai lui Thököly nu au câștigat atât de mult ca acum”. Atacul orădenilor s-a continuat spre nord, până la Diosig, distrugând din nou baza de aici a curuților (*Ibidem*, p. 202).

⁸ Scholtz 1907, p. 227.

⁹ Ordinul personal al lui Francisc Rákóczi al II-lea, din 1 august 1705, publicat în Thaly 1873-1874, I, p. 384.

s-a adresat, în cursul anului 1705, comitatului Bihor, în mai multe rânduri, cu îndemnul de a sprijini cât mai consistent asediul cetății orădene.¹ Demersurile principelui au fost însă depășite de contele Forgách, principalul factor militar al mișcării, care nu s-a sfiit să ordone, în modul cel mai categoric posibil, aceluiasi comitat Bihor să-i mobilizeze pe toți bărbații apti de a purta arme de pe teritoriul de sub jurisdicția sa și să-i trimită să participe la asediul cetății.² Însă conducătorii comitatului s-au arătat a fi complet lipsiți de orice entuziasm în executarea acestor dispoziții. În fapt, după trei ani de răscoală, întregul comitat era deja aproape complet epuizat economic, dezorganizat administrativ și incapabil să furnizeze un sprijin eficient mișcării. Ba mai mult, mișcarea antihabsburgică își pierduse în vara anului 1705 orice simpatie în rândul țăranilor. La 7 septembrie 1705, Francisc Rákóczi al II-lea a fost nevoit să decreteze desființarea dijmei pe întregul teritoriu al comitatului Bihor³ pentru a evita izbucnirea unei răscoale țărănești chiar împotriva mișcării pe care o conducea.

Cu toată situația grea în care s-a aflat mișcarea antihabsburgică și a pierderii sprijinului popular, blocarea cetății orădene a fost menținută și în anii 1706 și 1707, atacurile și contratacurile succedându-se cu o anumită regularitate. Garnizoana imperială din cetate s-a aflat în cea mai mare dificultate în prima parte a anului 1707, când a fost complet lipsită de orice fel de mijloace financiare și de subzistență. În acel an, pentru a suplini lipsa totală a fondurilor financiare care să fi putut asigura hrana garnizoanei, căpitanul cetății, Leopold Becker, a fost nevoit să emită, în mai multe rânduri, o anumită cantitate de monedă - din cuprul obținut prin topirea vaselor găsite în cetate - cu legenda *In necessitate Varadiensis*, necesare acoperirii cheltuielilor extrem de presante.⁴ Dar salvarea garnizoanei de la

înfometare a venit din partea generalului Rabutin care, la 6 august 1707, a despresurat cetatea, lichidând și tabăra fortificată a curuților din Olosig. Însă cercul asediatorilor s-a refăcut în foarte scurtă vreme, în noiembrie 1707, generalul Rabutin fiind nevoit să intervină din nou, distrugând iarăși pozițiile curuților din jurul cetății și aducând provizii îndestulătoare pentru o perioadă de 14 luni.⁵ Răsculații au reluat operațiile militare aproape imediat, dar cu forțe și șanse de succes tot mai reduse. La sfârșitul anului 1708 și începutul celui următor, au avut loc tratative între comandantul garnizoanei orădene și contele Károlyi, reprezentantul personal al principelui Francisc Rákóczi al II-lea în vederea predării cetății. Entuziasmat, principele s-a arătat în instrucțiunile sale către contele Károlyi⁶ dispus la orice fel de compromisuri,⁷ numai să intre în posesia fortificației orădene.

În martie 1709, proiectele optimiste au fost risipite, întrucât garnizoana imperială din cetate a primit întăriri și provizii la sfârșitul lunii februarie a anului 1709, tratativele fiind abandonate. Blocada cetății a fost reluată imediat și a fost încheiată abia în anul următor, după izbucnirea unei puternice epidemii de ciumă, care nu a făcut distincție între asediați și asediatori. Conducătorul mișcării, principele Francisc Rákóczi al II-lea, s-a grăbit să atribuie insuccesul trupelor sale de sub zidurile cetății orădene numai epidemiei de ciumă.⁸ Ceea ce a fost, fără îndoială, o exagerare, dacă avem în vedere că, numai peste câteva luni, întreaga mișcare antihabsburgică s-a sfârșit prin încheierea păcii de la Satu Mare.

Toate sursele istorice cunoscute până acum indică în mod cert faptul că cele trei târguri orădene au continuat să se afle sub autoritatea căpitanului cetății și după încheierea păcii de la Satu Mare (1711).⁹ În orice caz, meritele

¹ *Ibidem*, p. 412.

² Scholtz 1907, p. 228.

³ Thaly 1873-1874, I, p. 408. Vezi și Gorun 1982, p. 203.

⁴ Lakos 1904, p. 40. Scholtz 1907, p. 230. Au fost emise în anii 1706, 1707 (în două rânduri), 1708 și 1710 (tot în două rânduri), toate având valoarea de o poltură. Buzdugan, Luchian, Oprescu 1977, p. 226-227.

⁵ Scholtz 1907, p. 231.

⁶ Thaly 1873-1874, I, p. 431.

⁷ *Ibidem*, p. 432. La 9 ianuarie 1708, principele îi scria contelui Károlyi: „... orice ai face în alte părți, numai Oradea să fie a noastră, aceasta ar fi răsplata tuturor pagubelor suferite de noi.”

⁸ *Ibidem*.

⁹ Este vorba, aici, de autoritatea judecătorească, de administrația publică și de stat. Cel care a verificat, în timp de pace, actele emise de conducătorii târgurilor Oradea, Olosig și Velența, a fost căpitanul cetății, iar în timp de război, oarecum firesc, același conducător militar și-a subordonat, direct și efectiv, conducerea tuturor afacerilor comunităților locale, urbane sau rurale mai apropiate. Vezi Scholtz 1907, p. 236, Gorun 1980, p. 86, nota 3.

orădenilor în sprijinirea garnizoanei imperiale din timpul mișcării ce tocmai se sfârșise au fost recunoscute oficial, la 27 noiembrie 1712, chiar și de împăratul Carol al VI-lea,¹ care a semnat un decret imperial prin care, drept recunoaștere a serviciilor aduse de orădeni casei imperiale în timpul răscoalei curuților, le-a reconfirmat privilegiul de oraș liber regal emis, la 21 martie 1600, de împăratul Rudolf al II-lea, precum și dreptul de a folosi din nou sigiliul orașului și stema acordată de același domnitor.

În istoria celor trei târguri orădene, decretul din 1712 al împăratului Carol al VI-lea a avut o importanță deosebită din cel puțin două motive. În primul rând, acest decret a constituit o bază juridică la care orădenii au putut apela, într-un mod cât se poate de legal, în eforturile lor de a împiedica aplicarea diplomei leopoldine din 1693, care i-a readus la condiția de dependență față de stăpânul de pământ tradițional, Episcopia Romano-Catolică și Capitlul acesteia. În al doilea rând, vechile privilegii orădene întărite în 1712 de Carol al VI-lea au prilejuit locuitorilor un cadru excelent de refacere economică și administrativă a celor trei târguri, aflate la sfârșitul mișcării rákócziene într-o stare de disoluție aproape completă.² Privilegiile - confirmate anterior de Rudolf al II-lea după asediul din 1598, care, la vremea respectivă a adus comunității orădene prejudicii foarte serioase - au fost folosite în cursul secolului al XVIII-lea pentru refacerea târgurilor și imprimării acestora a unor caracteristici urbane tipice. Spre exemplu, privilegiul din 1474 acordat de Matei Corvin târgurilor Olosig și Velența i-a scutit pe locuitorii celor două așezări - și, prin extensie ulterioară, și pe cei din Oradea, la care privilegiul lui Matei Corvin nu s-a referit - de obligația achitării tricesimei, a dării legale și a unor impozite de mai mică importanță.³ Dar tocmai scutirea de tricesimă (taxa de vamă) a deschis posibilitatea transformării acestor așezări

cu un pronunțat caracter agrar, în târguri, adică în așezări cu caracter urban, cu o economie determinant comercială - meșteșugărească și numai în subsidiar agricolă. Privilegiul din 1474, întărit de împăratul Rudolf al II-lea în 1600 și reconfirmat în 1712 de Carol al VI-lea, a rămas în uz aproape în tot cursul secolului al XVIII-lea, facilitând decisiv dezvoltarea vieții comerciale locale.

În 1558, regina Izabella, pe vremea minoratului principelui Ioan Sigismund Zápolya, a acordat Oradei - după asediul din anii 1556-1557 și alungarea populației catolice din oraș - un edict prin care dispunea conducerii orașului ca străinii care ar fi dorit să se stabilească în oraș să fie primiți cu bunăvoință și să li se acorde drept de cetățenie.⁴ Acesta a avut în istoria orașului Oradea o importanță cu totul specială: fiind emis de un domnitor străin de Casa de Habsburg, actul a fost însă reconfirmat de doi domnitori din aceeași familie - Rudolf al II-lea și Carol al VI-lea - și, prin urmare, a fost acceptat de sistemul juridic austriac, rămânând valabil în cursul secolului al XVIII-lea.⁵ Această reglementare a stat la baza toleranței quasi-totale cu care au fost tratate persoanele care au dorit să se stabilească în cele trei târguri orădene, în tot cursul secolului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea, toleranță devenită tradiție și, mai târziu, una din caracteristicile spiritualității locale. Uneori, stăpânii de pământ au încercat să controleze accesul în târguri a unor persoane, pe principii confesionale sau sociale, dar aceste tentative au fost totdeauna blocate de administrația locală, căreia i-a revenit dreptul de acordare a indigenatului.

Carol al VI-lea a mai confirmat și edictul din 1562 al principelui Ioan Sigismund Zápolya, prin care acesta interzicea orădenilor să furnizeze mijloace de transport fără autorizația sa.⁶ Obligația de a asigura mijloace de transport

¹ A. N. B., fond Primăria orașului Oradea, dos. 20, f. 179.

² După o conșcriere din anul 1714, în Oradea mai stăteau în picioare 162 de construcții care puteau fi locuite, mai toate locuitorii având șansa de a se refugia în timp util în cetate, este confirmat și de ordinul din anul 1714 al căpitanului cetății, care dispunea demolarea lor din considerente militare (se aflau în bătaia tunurilor cetății) și mutarea locuitorilor în vechile vetre ale târgurilor. Lakos 1904, p. 41; Scholtz 1907, p. 234.

³ A. N. B., fond Primăria orașului Oradea, dos. 20, f. 181; vezi și Gorun 1980, p. 87.

⁴ Ibidem.

⁵ În general, privilegiile și hotărârile dietale acordate de principii Transilvaniei și de Dietele acesteia nu au fost recunoscute și aplicate de sistemul juridic austriac - nefiind considerate ca legi ale statului - decât dacă ele au fost confirmate de unul din domnitorii aparținând casei de Habsburg. În cazul de față, faptul că împăratul Rudolf al II-lea le-a confirmat odată în 1600, a avut o importanță decisivă.

⁶ Gorun 1980, p. 87. Actul în copie se află la A. N. B., fond Primăria orașului Oradea, dos. 20, f. 182

pentru căraușie a fost unul din serviciile cele mai dificile pe care locuitorii de condiție servilă le-au datorat nu numai stăpânilor domeniali, ci și autorităților statale. În timpul domniei principelui Ioan Sigismund Zápolya, Oradea nu a mai făcut parte dintre domeniile Episcopiei Romano-Catolice, ea fiind desființată. Edictul din 1562 a fost necesar pentru a reglementa totuși această obligație, ea fiind datorată de acum încolo numai tezaurariatului. Fiind repus în vigoare de Carol al VI-lea, privilegiul a avut ca rezultat direct scutirea orădenilor de o obligație foarte gravă față de noul stăpân de pământ, dar, indirect, și prilejul de a contesta neîncetat dreptul Episcopiei Romano-Catolice și al Capitlului de a pretinde servicii domeniiale în virtutea diplomei leopoldine din 1693. Altminteri, cei doi stăpâni domeniali au evitat cu o grijă remarcabilă să pretindă orădenilor serviciile de căraușie; astfel că acest privilegiu a devenit, în cursul secolului al XVIII-lea, unul din simbolurile libertății personale a orădenilor, cât și al statutului urban al celor trei târguri.¹

Un alt privilegiu orădean esențial a fost acela din 1552, emis de împăratul Ferdinand I, prin care a fost reconfirmat unul și mai vechi, aproape pierdut în negura timpurilor, în virtutea căruia locuitorii din Oradea nu puteau fi judecați decât de propria lor instanță de judecată. Importanța acestui act rezida în faptul că scaunele de judecată ale stăpânului domeniial nu puteau judeca pricinile locuitorilor din cele trei târguri orădene, aceștia fiind, din punct de vedere juridic, nesupuși jurisdicției domeniiale. Actul juridic respectiv fiind reintrodus în uz de un domnitor din Casa de Habsburg - Ferdinand I - a fost întărit cu atât mai ușor în 1600 de Rudolf al II-lea și, mai apoi, în 1712, de Carol al VI-lea. În fața atător recunoașteri juridice imperiale austriece, diploma leopoldină din 1693, care a restabilit dreptul de stăpânire a Episcopiei Romano-Catolice și a Capitlului, a fost cu atât mai greu de aplicat.

Acestui amplu eșafodaj juridic de privilegii orădene, Carol al VI-lea i-a mai adăugat - prin recunoașterea integrală a diplomei lui Rudolf al II-lea din 1600 - și unele privilegii mai vechi care

par, doar la prima vedere, mai puțin importante: dreptul orădenilor de a nu putea fi întemnițați pentru datorii față de stăpânul de pământ și dreptul de vânzare liberă a vinului produs de ei înșiși. Dar toate acestea la un loc au determinat o situație juridică specială a locuitorilor orădeni, prin care drepturile tradiționale ale stăpânului de pământ au fost știrbite foarte serios, diploma leopoldină din 1693 devenind practic inoperantă. În aceste condiții, raporturile dintre stăpânirea domeniială și locuitori nu putea să nu evolueze spre un conflict. El a și izbucnit, aproape imediat după încheierea păcii de la Satu Mare: în numele Episcopiei Romano-Catolice orădene, episcopul Csáky Imre a cerut domnitorului anularea decretului din 27 noiembrie 1712 care a atribuit Oradei titlul de oraș liber regal.

Prins între două focuri, Carol al VI-lea a dispus mai întâi anchetarea situației, delegând o comisie de cercetare care să analizeze, la fața locului, situația creată.² Însă comisia delegată nu a reușit să găsească o soluție juridică de mediere și a fost nevoită să returneze chestiunea în fața împăratului. Acesta, la 17 august 1716, după ce a afirmat că, după părerea sa, privilegiile orădene confirmate de el în 1712 nu contraveneau drepturilor seniorale ale Episcopiei Romano-Catolice și ale Capitlului său, a întărit prevederile diplomei leopoldine din 1693, anulând calitatea de oraș liber regal al Oradei și a recomandat orădenilor să se adreseze justiției pentru recunoașterea vechilor lor privilegii. Prin această decizie domnitorul însuși a deschis un lung șir de dispute juridice între comunitățile din cele trei târguri orădene și stăpânul de pământ, conflict care a durat până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, adică mai bine de un secol și jumătate. Este indiscutabil că aceste dispute juridice și-au pus amprenta asupra evoluției istorice ulterioare a târgurilor orădene.³ În urma hotărârii imperiale din 17 august 1716, în anii următori a fost reintrodusă - cu nenumărate piedici și șicanări, de care nu au fost străini nici căpitani cetății orădene, care s-au simțit obligați să ia partea vechilor lor colaboratori din cursul luptelor din anii 1703-1711 - stăpânirea "de facto" a Capitlului

¹ În cercetările noastre documentare privind istoria orașului Oradea în secolul al XVIII-lea, foarte rar am întâlnit referiri la abuzuri privind căraușia, în timp ce acest tip de reclamații erau obișnuite (și extrem de numeroase) în cazul tuturor localităților rurale din Bihor. Se pare că stăpânii domeniali au respectat cu strictețe edictul din 1562, și acesta întărit de Carol al VI-lea în 1712.

² A. N. B., *fond Primăria orașului Oradea*, dos. 9, f. 132-137.

³ Gorun 1980, p. 86-87.

asupra târgului Oradea, în timp ce târgurile Olosig și Velența au revenit Episcopiei Romano-Catolice.

Din punctul de vedere al structurilor economice și administrativ-juridice cele două instituții ecleziastice au fost, în tot cursul istoriei lor, complet separate și, nu de puține ori, au avut chiar interese divergente. Reglementarea juridică a situației târgurilor orădene făcută de Carol al VI-lea în 1716 a dus la despărțirea structurilor administrative locale, fiecare târg creându-și propriul consiliu în frunte cu câte un primar, care trebuia ales și confirmat anual de stăpânul domenal. Dacă din perioada anilor 1692-1712 nu deținem nici o informație referitoare la acestea, foarte probabil din cauza totalei supunerii administrative față de comandantul cetății, începând cu anul 1714 cunoaștem nu numai numele primarului din târgul Oradea, Samuil Horváth, dar chiar și pe acela al consilierilor, cei mai mulți fiind meșteșugari locali. Procesele verbale ale ședințelor consiliului au fost scrise de-a valma, în limbile maghiară, latină, germană sau greacă, dar corespondența cu oficiul cameral și cu autoritățile militare cantonate în cetate au fost purtate în limba germană.¹ În anii celui de-al doilea deceniu al secolului al XVIII-lea, sesiunile consiliului local au avut loc - în lipsa unei clădiri proprii - într-o sală a hanului „Vulturul” ca, în deceniul următor, să se desfășoare în locuința primarului. Controlul activității Consiliului Local și execuția bugetară au fost exercitate, până în 1722, de căpitanul cetății orădene,² iar după acest an de reprezentanții Capitlului.

În anul 1718 a fost întocmit și primul „Regulament al orașului Oradea”, el vizând, în principal, funcționarea consiliului și a unora din magistraturile sale: inspectorul vinului, perceptorul, căpitanii străzilor etc. Au fost stabilite și o serie de taxe locale, cât și veniturile primarului și ale consilierilor. În virtutea regulamentului, jumătate din amenzile încasate au revenit primarului, iar cealaltă jumătate consilierilor. Regulamentul a fost completat tot timpul cu noi prevederi, în funcție de necesități, ajungând să aibă, la începutul secolului al XIX-lea, mai mult

de 80 de articole.³ Din nefericire, informațiile privind celelalte două târguri - Velența și Olosig - din aceeași perioadă sunt minime, în memoria colectivă locală intrând, în primul rând, conducerile târgului Oradea, care a susținut în mod determinant conflictul juridic provocat de Carol al VI-lea.

Revenind la cheștiunea conflictului amintit mai înainte, trebuie amintit că, încă din 1714, locuitorii din cele trei târguri au început să colecteze bani în vederea susținerii cheltuielilor unei delegații care să se deplaseze la Viena pentru a le reprezenta interesele la Curtea imperială.⁴ Dar, după ce împăratul Carol al VI-lea a hotărât, în cursul anului 1716, reconfirmarea diplomei leopoldine din 1693, doar locuitorii din târgul Oradea s-au dovedit consecvenți în continuarea luptei pentru recunoașterea vechilor privilegii orădene, în timp ce locuitorii din Olosig și Velența - supuși Episcopiei Romano-Catolice - s-au retras, renunțând până și la finanțarea demersurilor proiectate de comun acord. Această poziție s-a datorat, probabil în parte, funcției de comite suprem al comitatului Bihor deținută de episcop, deci de șef al întregii administrații comitatense bihorene, ceea ce nu li s-a putut părea prea încurajator, iar pe de altă parte raporturilor mult mai elastice, mai binevoitoare, stabilite între Episcopie și locuitorii din Olosig și Velența, decât cele - incomparabil mai dure, mai inflexibile - dintre Capitlu și locuitorii din târgul Oradea.

După anul 1716 raporturile dintre locuitorii târgului de pe malul stâng al Crișului și Capitlu au devenit tot mai tensionate, aproape violente. Informate de situație de cetate, administrația militară imperială din cetate, Curtea imperială a recomandat, pentru a preveni o eventuală izbucnire violentă, ca cei doi parteneri - Capitlu și Consiliul Local orădean - să încheie o convenție prin care să se reglementeze, cât de cât acceptabil, raporturile juridice dintre cei doi parteneri.⁵ La sfârșitul anului 1721, Consiliul Local orădean a acceptat încheierea unei convenții, renunțând la unele

¹ Lakos 1904, p. 41. Spre comparație, în anul 1714, Consiliul Local a discutat în total 12 cauze față de 1180 în anul 1803.
² Scholtz 1907, p. 236. Pe lângă căpitanul cetății (de regulă în grad de general sau cel puțin de colonel) a funcționat un ofițer superior care s-a ocupat de administrația târgurilor orădene și a mai multor sate din jurul acesteia, toate aflate sub controlul său administrativ.
³ Lakos 1904, p. 41-43.
⁴ Ibidem.
⁵ Pușcaș 1972, p. 70.

din revendicările sale. Prin urmare, reprezentanții consiliului au plecat la Viena unde, în prezența unor împuțerniciți ai Curții imperiale, la 26 februarie 1722, au semnat o „Tranzacție amicală” cu trimișii Capitlului, actul fiind sancționat, la 26 aprilie 1722, și de domnitor.¹ Relatări ulterioare semnării „Tranzacției” informează însă Consiliul Local de faptul că principalul delegat al Oradei, Ioan Lantos, care ar fi trebuit să apere interesele târgului, nu numai că nu s-a opus presiunilor Consiliului de război și Cancelariei Aulice de a semna actul, dar a formulat el însuși textul înțelegerii, în sensul dorit de Capitlu, și a acceptat mita oferită de trimișii acestuia.²

În ciuda condițiilor oneroase în care a fost încheiată înțelegerea din anul 1722, aceasta a însemnat totuși, în evoluția istorică a târgului, un eveniment cu efecte categoric pozitive. În primul rând, fiindcă a fost reglementată starea socială a locuitorilor, aceștia fiind scutiți de toate sarcinile specific iobăgești în schimbul unui impozit anual de 400 de florini.³ În al doilea rând, fiindcă jurisdicția Capitlului asupra locuitorilor târgului a încetat definitiv, exact în sensul privilegiului din 1552 al lui Ferdinand I, ei devenind practic oameni liberi, cu un statut social limpede. În al treilea și nu în ultimul rând, unele monopoluri senioriale au fost răscumpărate global, toate veniturile provenind din măcelărit, cârciumărit, dreptul de a fabrica și vinde bere, morăritul, dreptul de a ține târguri săptămânale reveneau comunității locale. Iar aceste venituri au fost substanțiale, de câteva mii de florini anual, în orice caz mult mai mult decât impozitul anual datorat stăpânului de pământ.⁴ Și totuși, tensiunile nu au încetat, imediat după încheierea înțelegerii Consiliul Local începând o campanie de acuzații la adresa Capitlului, susținând că acesta nu ar respecta prevederile „Tranzacției”, amestecându-se direct în chestiunile interne ale comunității.⁵

Foarte atentă la evoluția situației din Oradea, Curtea imperială a intervenit imediat, dispunând comitatului Bihor instituirea unei comisii care să elaboreze un regulament de

aplicare a convenției de la Viena, cu deosebire pentru cazurile care au scăpat acesteia. La început, Consiliul Local s-a arătat favorabil inițiativei Curții. Foarte curând însă consilierii și-au amendat poziția, cerând excluderea din comisie a unor persoane care au dovedit reavoință față de târg, mai apoi a ridicat obiecții nu numai față de comisie, ci și față de întreaga administrație comitatensă bihoreană, pe care a acuzat-o că susținea pe față numai interesele stăpânului domenal. Cu toată opoziția aprigă a Consiliului Local orădean, comisia delegată a comitatului s-a întrunit și a atribuit erorile săvârșite de Capitlu impreciziilor înțelegerii de la Viena. Prin urmare, comisia s-a văzut îndreptățită să achite Capitlul de toate cele 57 de învinuiri pe care i le-a adus Consiliul Local și să îi îndrume pe cei doi parteneri să interpreteze prevederile înțelegerii în spiritul, iar nu neapărat, în litera sa.⁶ Verdictul comisiei comitatense a liniștit spiritele agitate, între cei doi combatanți instaurându-se, pentru câțiva ani, o pace aparentă.

În anul 1730, Consiliul Local orădean a reluat - subit - ofensiva juridică împotriva Capitlului. Conștienți că, punând sub semnul întrebării articolele înțelegerii din 1722, legiferate prin semnătura domnitorului, nu puteau obține nici un rezultat, juriștii consiliului s-au concentrat asupra diplomei leopoldine din 1693, contestând legalitatea drepturilor domeniiale ale Capitlului. Numărul petițiilor, al replicilor la acestea și al contrareplicilor au crescut neîncetat, an de an, luând uneori forme hilare. În anul 1741, cei doi adversari au ajuns să-și dispute, fiecare, propria importanță, Consiliul Local susținând că târgul este important prin numărul mare al locuitorilor și prin performanțele lor economice, în timp ce stăpânul domenal susținea că importanța așezării rezida în existența centrului religios de aici, întemeiat la sfârșitul secolului al XI-lea de către Sfântul Ladislau. Paralel cu duelul juridic susținut în fața celor mai diferite instanțe juridice, au avut loc și unele acțiuni violente îndreptate împotriva stăpânului domenal, încheiate cu arestări și condamnări. La 11 mai 1742, Consiliul

¹ Actul se află în A. N. B., *fond. cit.*, dos. 6, f. 1.

² Gorun 1980, p. 89-90.

³ Lakos 1904, p. 43.

⁴ *Ibidem*, p. 44.

⁵ Gorun 1980, p. 90. Consiliul Local a prezentat nu mai puțin de 57 de capete de acuzare împotriva stăpânului domenal, pe care le va aminti și peste decenii că aduceau mari prejudicii comunității.

⁶ *Ibidem*, p. 90-91.

Locumtenențial a invitat Capitlul să sisteze acțiunile judiciare intentate unor locuitori care au sfidat autoritatea domenală, iar în cazurile soluționate deja, să suspende execuția lor până la noi dispoziții. Totuși altercațiile au continuat, scandalul ajungând până la Curtea imperială. La 4 septembrie 1742, a intervenit în evenimente chiar și Maria Tereza, dispunând comitatului Bihor să suspende execuția sentințelor scaunului de judecată domenal și cerând informații complete despre situația tensionată din târgul Oradea.¹

Începând cu anul 1743, în raporturile dintre târgul orădean și Capitlu s-a înregistrat o modificare esențială: Consiliul Local a renunțat la semnalarea abuzurilor Capitlului, la contestarea prevederilor diplomei leopoldine din 1693 și a legalității calității de stăpân domenal a Capitlului și, printr-o schimbare inteligentă de tactică, a cerut acordarea rangului de oraș liber regal târgului Oradea.² Ridicarea Orădiei la acest rang ar fi eliminat, printr-o singură trăsătură de condei, orice subordonare și orice obligație față de vreun stăpân de pământ, urmând a depinde exclusiv de suveran.³ La început Oradea a înregistrat unele succese, în decembrie 1743 la Viena desfășurându-se tratative în acest sens, între delegații orădeni și cei ai Capitlului în vederea despăgubirii acestuia din urmă prin răscumpărarea sarcinilor domeniiale obișnuite. Dar tratativele au eșuat. La 5 martie 1744, Maria Tereza a semnat o dispoziție prin care ordona Consiliului Locumtenențial să încerce o „aplanare amicală” a conflictului devenit deja tradițional, urmând ca, în caz de insucces, să treacă personal la cercetarea cauzei și la pronunțarea unei sentințe.⁴ Verdictul imperial semnalează intenția Curții de a readuce problema târgului Oradea pe plan juridic și de a evita calea de natură politică, de discuție a atribuirii titlului de oraș liber regal.

În anul 1745, la Bratislava, Consiliul Locumtenențial a judecat, simultan, două procese: unul intentat de Consiliul Local Capitlului și un altul, intentat de Capitlu Consiliului Local. Rezoluția finală a absolvit de orice vină ambele

părți, dar a fost făcută și precizarea că stăpânul domenal al Orădiei era unul legal și nu contractual, deci raporturile dintre cele două părți nu puteau fi modificate pe cale juridică, prin anularea vreunui act contractual inițial. Cu toate aceste precizări juridice, în mai 1746, Consiliul Local a repetat tentativa de obținere a rangului de oraș liber regal, oferind Curții imperiale 30.000 de florini cu titlu de despăgubire.⁵ Demersul a rămas însă fără răspuns.

Între timp, acuzațiile au curs de ambele părți. În mai 1747, comitatul Bihor a reușit să compună un regulament de aplicare a convenției din 1722, în 14 puncte,⁶ care a fost imediat contestat de primarul târgului Oradea, care a apelat la autoritatea Mariei Tereza pentru a repara nedreptatea ce i s-a părut că a fost făcută. Curtea imperială a intervenit, cerând pe cale ierarhică înaintarea spre aprobare a regulamentului.⁷ Încurajați de intervenția imperială, care a fost interpretată ca un succes personal, la 12 decembrie 1747, orădenii au anunțat că nu vor respecta regulamentul decât după sancționarea sa de către suverană. În același timp, au adresat din nou Curții un memoriu în care s-a avansat părerea că litigiile dintre târgul orădean și stăpânul domenal nu vor înceta decât după ridicarea târgului la rangul de oraș liber regal.⁸ Chiar și Capitlul a renunțat la apărarea punctelor sale de vedere în justiție, tranzitând pe teren politic și atrăgând atenția majestății sale catolice că eventuala atribuire a rangului de oraș liber regal ar periclita pozițiile locale ale Bisericii Catolice, fiindcă în târg se stabiliseră un mare număr de persoane de alte religii, iar Consiliul Local - compus în mare majoritate din necatolici - nu era interesat în menținerea catolicismului în Oradea. De menționat că argumentația de natură politică a Capitlului n-a impresionat-o prea mult pe Maria Tereza care, în anul 1748, părea că ar fi fost dispusă să dea satisfacție Consiliului Local orădean.⁹

¹ *Ibidem*, p. 91-92.

² *Ibidem*, p. 92.

³ În primăvara anului 1693, un alt oraș din comitatul Bihor, Debreținul, a primit de la Leopold I titlul de oraș liber regal, evenimentul constituind pentru orădeni un precedent. Numai că Debreținul nu a avut un stăpân domenal de talia celui de la Oradea, iar importanța sa politică a fost cu totul alta.

⁴ *Ibidem*, p. 92.

⁵ *Ibidem*, p. 93.

⁶ A. N. B., *fond. cit.*, dos. 9, f. 355-362.

⁷ Gorun 1980, p. 93.

⁸ A. N. B., *fond. cit.*, dos. 7, f. 57-58.

⁹ Scrisoarea cancelarului Nádasdy, din vara anului 1748, adresată Capitlului. *Ibidem*, dos. 20, f. 63.

În vara anului 1748 o veste neașteptată a electrizat spiritele din târgul Oradea, părându-se că la orizont s-ar fi ivit finalul disputei ce dura deja de mai multe decenii. La 16 august 1748, o rezoluție imperială anunța Capitlul Episcopiei Romano-Catolice orădene că, după datele din registrele Cămarii regale, în perioada anterioară anului 1693 unele bunuri deținute de Capitlu nu i-ar fi aparținut de drept. Prin urmare, Capitlul era solicitat să facă proba juridică a posesiunilor sale mai vechi de anul emiterii diplomei leopoldine, precum și a veniturilor obținute, mai ales în vechime. Vestea a năucit complet Capitlul care, în disperare, a cerut cancelarului Nádasdy să fie mutat din Oradea într-o localitate oarecare, cu atât mai mult cu cât Maria Tereza persista și ea în intenția de a acorda totuși Oradei titlul de oraș liber regal.¹ Pentru a forța mâna Mariei Tereza, la 10 septembrie 1748, primarul orădean a cerut din nou acordarea rangului de oraș liber regal printr-un memoriu în opt puncte,² bine primit la Curte și urmat - în octombrie 1748 - de tratative purtate între reprezentanții Curții și delegații Consiliului Local.³ În scurtă vreme însă, întreaga chestiune este scoasă de pe rol, în mod inexplicabil⁴, iar în anii următori tensiunile sociale și religioase ce au dominat întregul comitat Bihor au împins litigiul pe un plan secundar. Desele comisii imperiale de anchetă care s-au perindat prin Oradea pentru cercetarea conflictelor sociale și religioase în perioada anilor 1752-1758⁵ s-au putut ocupa doar puțin de această chestiune; singurul rezultat palpabil fiind o nouă rezoluție imperială - cea din anul 1757 - prin care ambele părți au fost scutite de orice fel de penalități. Nici această rezoluție nu a putut contribui, cât de puțin, la stingerea litigiului.

După câțiva ani de liniște aparentă, în 1763, Consiliul Local a reluat lupta, împuternicind un comitet compus din nouă personalități cu o oarecare greutate să facă demersurile pe care le va crede de cuviință pentru obținerea rangului de oraș liber regal.⁶

Iarăși noi memorii au fost întocmite și înaintate Dietei, în care a fost atacată legalitatea diplomei leopoldine din 1693, iar stăpânul domenal a fost acuzat de abuzuri grave. Rezultatele neconcludente ale memoriilor au atras după ele noi plângeri, la Dietă, la Curtea imperială, la cele mai diverse foruri juridice sau administrative, valul memoriilor crescând în fiecare din anii următori.

În anul 1767, efortului Consiliului Local orădean i s-a alăturat Consiliul Local din târgul Olosig, înregistrându-se prin aceasta o foarte serioasă escaladare a conflictului juridic ce dura deja de șapte decenii. Extinderea conflictului nu s-a realizat numai prin alăturarea aceluiași scop al celor două consilii locale, ci și prin implicarea în conflict a Episcopiei Romano-Catolice orădene, în calitatea sa de stăpân domenal al târgului Olosig și, nu în ultimul rând, a episcopului însuși, ca șef al administrației întregului comitat Bihor, poziție ce decurgea din funcția sa de comite suprem. În acel an 1767 au fost înaintate forurilor superioare imperiale două memorii comune ale celor două târguri; în primul dintre ele s-a pus - pentru prima dată - problema unificării celor două târguri, în ciuda faptului că ele aparțineau, fiecare, unui alt stăpân domenal.

În afara acestei unificări, același memoriu a acuzat, în bloc, atât Capitlul, cât și Episcopia, de uzurparea drepturilor locuitorilor ce decurgeau din privilegiile mai vechi primite împreună. Cel de-al doilea memoriu din 1767 nu s-a sfiit să o acuze până și pe Maria Tereza de faptul că promitea de 19 ani acordarea rangului de oraș liber regal, fără să se țină de ele.⁷ Prin urmare, suverana a cerut, la 18 ianuarie 1768, înaintarea la Curte a întregului dosar al conflictului orădean spre soluționare. În același timp, din ordinul palatinului, Szacsvai István, notarul Curții de Apel din Oradea a anchetat acuzațiile aduse stăpânilor domeniali și a demonstrat nu numai nevinovăția acestora, ci și reaua credință a consiliilor locale,

¹ Gorun 1980, p. 95.

² Cele mai importante au fost privilegiile acordate de principii Transilvaniei și de domnitorii austrieci între anii 1552-1712, sacrificiile aduse de locuitori în sprijinul Casei imperiale austriece în timpul războaielor cu turcii între anii 1688-1692 și a mișcării conduse de principele Francisc Rákóczi al II-lea, precum și persecuțiile îndurate din partea stăpânului domenal.

³ A. N. B., *fond. cit.*, dos. 7, f. 124.

⁴ În cercetările pe care le-am efectuat în arhiva orașului Oradea între anii 1978 și 1979, nu am putut găsi nici o explicație a subitei renunțări imperiale la rezolvarea cererii orădenilor. Probabil că stăpânul domenal a reușit să convingă Curtea asupra drepturilor sale domeniiale, dar nu avem nici un argument documentar în acest sens.

⁵ Gorun 1979, p. 167-181.

⁶ Gorun 1980, p. 97.

⁷ *Ibidem*, p. 98.

atât a celui din Oradea, cât și a celui din Olosig. Probabil că această anchetă a contribuit decisiv la amânarea *sine die* a rezolvării litigiului, până la urmă întregul dosar fiind depus la arhivă.¹

În situația în care a ajuns chestiunea juridică a privilegiilor orașului, cele două târguri, Oradea și Olosig, au hotărât în 1769 încheierea unei convenții de colaborare în vederea obținerii libertății lor de sub stăpânirea domenală. Actul respectiv nu a fost încă găsit, prin urmare nu cunoaștem termenii în care a fost formulată aceasta, dar de acum înainte cele două târguri au militat împreună pentru impunerea punctelor lor de vedere. Cu atât mai mult cu cât, în perioada imediat următoare, la sugestia conducerii comitatului Bihor, puterea centrală a început să separe administrativ breslele locale, formate anterior pe criterii profesionale, breslele înfăptuind primele, pe această cale, unirea reală a celor două târguri. La 13 iunie 1769, judele-primar și consiliul târgului Oradea au protestat împotriva manipulărilor termenilor geografici și a cererilor pentru statute de breaslă separate pentru meșterii din Oradea și din Olosig, întrucât aceste acte contraveneau realităților locale.² În ciuda protestelor, în cursul anului 1769 și mai ales în anii următori, cea mai mare parte a breslelor au fost separate pe criterii administrativ – geografice, reunificarea lor făcându-se abia la începutul secolului al XIX-lea.³

Reluarea luptei celor două târguri pentru recunoașterea drepturilor orășenești a fost realizată în 1770, când s-a cerut Cancelariei Aulice ca acțiunea de judecată a vechiului litigiu să fie atribuită nu unei comisii comitatense, ci unei comisii imperiale, întrucât comitatul a împiedicat tot timpul afirmarea drepturilor locuitorilor târgurilor.⁴ În anii următori, Consiliile Locale s-au confruntat însă cu o dificultate specială: lipsa documentelor probatorii. La 23 ianuarie 1773, Consiliul Local orădean solicita Cancelariei Aulice să i se pună la dispoziție documentele privind privilegiile orașului aflate în arhiva Curții imperiale. Mai apoi, cererea a fost reînnoită, în anul 1774, de data aceasta fiind

adresată palatinului Albert, căruia i s-a solicitat intervenția pentru regăsirea documentelor ajunse în arhiva Capitlului în urma unui întreg lanț de trădări comise de foștii notari ai târgului – Lantos János, Kornis Gábor, Péchy Mihály și alții – care au dus cu ei cele mai importante acte privilegiale ale orașului și le-au lăsat la Curte.⁵ Actele originale au rămas însă pierdute, dar au fost obținute în copii – simple sau autentificate – ele regăsindu-se în mare număr în fondul Primăriei orașului Oradea, aflat și astăzi în Arhivele Naționale din Oradea.

La 30 iunie 1774, a fost emisă rezoluția imperială prin care s-a răspuns unei cereri de acordare a rangului de oraș liber regal, în stilul deja binecunoscut, de o desăvârșită ambiguitate. Cererea orădenilor nu a fost respinsă din capul locului, dar nici nu li s-a oferit o soluție favorabilă, fiind îndemnați – iarăși – să se adreseze instanțelor judecătorești competente.⁶ Urmările rezoluției imperiale s-au văzut imediat: la 16 august 1774, Consiliul Locumtenențial a transmis prin administrația comitatului Bihor ordinul ca târgul Oradea să își recheme de la Viena delegații trimiși pentru tratative și a reînnoit dispoziția ca pentru rezolvarea doleanțelor sale să se adreseze justiției.⁷ Cercul vicios s-a închis din nou.

S-ar fi părut că, după ce în fruntea statului a ajuns noul domnitor, Iosif al II-lea (1780), cauza orădenilor va fi rezolvată în mod favorabil. Și totuși, la 22 august 1782, împăratul a soluționat o petiție a orădenilor, decidând scoaterea cauzei de pe rol și depunerea actelor în arhivă. La 22 martie 1784, cele două târguri au reluat demersurile, cerând Cancelariei Aulice confirmarea și completarea privilegiilor orașului sau, dacă nu era posibil, atunci solicita acordarea rangului de oraș liber regal.⁸ Nu avem informații asupra soluționării acestei petiții, foarte probabil Curtea imperială nici măcar nu s-a ocupat de ea. În schimb, părerea lui Iosif al II-lea era suficient de bine cunoscută și nu a mai fost nevoie de sancționarea, la 26 iunie 1784, unei hotărâri judecătorești în favoarea Capitlului orădean, ca orice speranță să dispară definitiv.

Ibidem.

Ibidem, p. 99. În ciuda privilegiilor de breaslă separate, multe dintre ele au continuat să funcționeze împreună, sfidând dispozițiile imperiale: zidarii, dulgherii, pietrarii, tăbăcarii etc. Altele se reunesc în scurtă vreme, peste doar câțiva ani.

Ibidem, p. 100.

Ibidem.

A.N.B., fond. cit., dos. 8, f. 16-17.

Gorun 1980, p. 100.

Ibidem.

A.N.B., fond. cit., dos. 8, f. 305.

După moartea lui Iosif al II-lea, speranțele consiliilor locale orădene au reînviat, ele grăbindu-se să înainteze comitatului Bihor, la 14 mai 1790, un memoriu, în care cerea ca cele două târguri să fie eliberate de sub stăpânirea celor două instituții ecleziastice, considerând că orașul îndeplinea toate condițiile - economice, în primul rând - pentru acordarea rangului de oraș liber regal. Dar adunarea generală a comitatului Bihor a hotărât că nu era cazul să se dea curs cererii orădenilor și să o trimită în fața domnitorului.¹ Înșelate în așteptările lor, cele două târguri s-au adresat Dietei de la Bratislava, expediind memoriul printr-o numeroasă delegație. La Bratislava delegația a ajuns însă prea târziu, deoarece Dieta se radicalizase deja împotriva oricărei modificări ale unor situații mai vechi. Prin urmare, memoriul orădenilor nu ar fi întâlnit la Bratislava nici măcar un ecou pozitiv foarte slab. Din acest motiv, delegații orădeni au părăsit Bratislava, preferând să sondeze intențiile imperiale prin intermediul cancelarului Teleki Sámuel, fost comite suprem al Bihorului, și care cunoștea bine conflictul. La începutul anului 1791, delegații au predat împăratului Leopold al II-lea memoriul orașului Oradea - adică al celor două târguri, Oradea și Olosig -, gest de care nici cancelarul Teleki nu a fost cu totul străin. Dar nici noul suveran Leopold al II-lea nu s-a grăbit să găsească o rezolvare acestui memoriu, trimițându-l Dietei spre discutare.²

În vara anului 1792, împăratului i-a fost înaintat din nou un memoriu celor două târguri. De data aceasta memoriul, nu a mai fost transferat de către suveran spre rezolvare unor foruri inferioare, ci a dispus anchetarea împrejurărilor în care se aflau raporturile dintre cei trei combatanți.³ Dar acum stăpânul domenal a fost stăpân pe situație, replica sa din 6 iunie 1793 limitându-se doar la proteste față de folosirea de către Consiliul Local orădean a titlului de „oraș nobil”, ceea ce s-a vrut a fi o insinuare a refuzului de a se considera supus Capitlului.⁴ Relațiile dintre cei doi parteneri s-au alterat cu mare viteză: un

val de memorii, proteste, cereri au fost trimise la toate forurile imperiale. Exacerbarea nemulțumirilor locuitorilor s-a manifestat prin foarte dese izbucniri de violență - agresiuni ale personalului servil domenal, incendieri ale unor proprietăți imobiliare aparținând domeniului, nerespectarea monopolurilor senioriale etc. -, radicalizarea acestora impunând Consiliului Local din Oradea cererea, formulată la 24 aprilie 1795 și înaintată împăratului Francisc, ca toți nobilii, dar mai ales personalitățile bisericești care locuiau în oraș, să fie obligate să participe la cheltuielile comunității, plătind contribuțiile cuvenite după proprietățile imobiliare deținute pe teritoriul orașului!⁵ Cererea a fost o sfidare deschisă a condiției sociale nobiliare - scutit de impozite - și un semnal limpede al schimbărilor mentalităților orădene într-o direcție de tip capitalist, motivația economică prevalând asupra celei privilegiale de tip nobiliar. Finalul acestei noi cereri s-a consumat în 1801, când foruri superioare au decis scoaterea de sub jurisdicția Consiliului Local orădean a locuitorilor de origine nobilă.⁶

Conflictele dintre târgul Oradea și stăpânul domenal au continuat și în cursul secolului al XIX-lea. Chiar dacă această perioadă a fost mai puțin cercetată de istoriografie, totuși ne-au parvenit unele informații. În 1802, cu prilejul alegerii Consiliului Local, s-a ajuns la un conflict destul de grav cu reprezentanții stăpânului domenal. Procedura altminteri consumată într-o singură zi, de data aceasta a durat 26 de zile, sfârșindu-se cu o reclamație adresată comitatului. Dar comitatul a ezitat să se amestece în noua neînțelegere, îndemnând Consiliul Local să încerce să ajungă la o înțelegere cu stăpânul domenal.⁷

Nu avem date despre șirul proceselor orașului cu stăpânul domenal până în 1836, când în Consiliul Local s-a pus problema achitării onorariului pe întregul an 1835 a avocatului Kubinyi Miklós, reprezentantul orașului în procesul cu Capitlul. Tot atunci s-a discutat și despre un nou proces ce urma să fie intentat atât Episcopiei, cât și Capitlului, în problema viilor orașului.⁸ Dar

¹ *Ibidem*, p. 102.

² Lakos 1904, p. 157; Gorun 1980, p. 102.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*, p. 103.

⁵ A. N. B., *fond. cit.*, dos. 8, f. 400.

⁶ Lakos 1904, p. 168.

⁷ *Ibidem*, p. 171.

⁸ *Ibidem*, p. 181. După părerea lui Lakos, în perioada anilor 1803-1836, în activitatea Consiliului Local nu s-a petrecut nimic deosebit. Foarte probabil că și „procesul orașului” a stagnat.

incendiul din 1836, care a distrus cea mai mare parte a orașului, a pus capăt, pentru cel puțin un deceniu, oricărei șanse de a susține continuarea procesului, refacerea târgului orădean absorbind absolut toate resursele materiale. Se pare că legea XV din 1848 a pus capăt procesului, suspendând acțiunea judiciară.¹ În împrejurările revoluționare ale anului 1848-1849, Consiliul Local s-a adresat, în mai multe rânduri, Dietei, cerând unificarea celor patru târguri aflate în imediata apropiere a cetății orădene: Oradea, Olosig, Velența și Subcetate. Rezolvarea chestiunii a fost însă împiedicată de evoluția evenimentelor din timpul revoluției, de fiecare dată intervenind câte ceva care a amânat luarea unei hotărâri definitive.² Ironia istoriei a făcut ca, până la urmă, unirea celor patru târguri și crearea orașului modern Oradea să fie opera regimului imperial postrevoluționar: la 8 noiembrie 1849, comisarul imperial Józsa Péter comunica conducerii târgului Oradea că, prin decretul imperial nr. 2842, din 4 noiembrie 1849, s-a aprobat cererea pe care anterior o făcuse el însuși, bazat pe rațiuni militare și comerciale, și s-a dispuns unirea celor patru târguri într-un singur oraș și numirea primului primar al noului oraș în persoana lui Bölönyi Menyhért, urmând ca structura instituțională a primăriei să fie stabilită ulterior.³

La 4 ianuarie 1850, primul primar al orașului unificat de pe Crișul Repede, intrat în istorie sub numele de Oradea Mare, Bölönyi Menyhért, și-a ocupat, în mod oficial, scaunul.⁴ Dar misiunea sa nu a fost de loc ușoară. Unificarea din anul 1849 a vizat doar sectorul politico-administrativ, bunurile celor patru târguri nefiind - deocamdată - comasate. În schimb, noul oraș a fost sever controlat de comandamentul militar imperial: la 1 decembrie 1849, a fost introdus statariul, iar mai apoi a fost obligat să achite un impozit comunal de 17.000 florini.⁵ Din cauza durității extreme cu care s-au purtat funcționarii imperiali - militari și civili deopotrivă

- mai mulți magistrați ai conducerii orașului și-au dat, în scurtă vreme, demisia. Nici primarul Bölönyi Menyhért nu a rezistat prea mult, la 25 iunie 1851 fiind numit în locul său Csorba János, care s-a remarcat anterior prin fidelitate față de Curtea imperială. Ca primar, acesta s-a dovedit a fi un excelent administrator și negociator, obținând prelugirea căii ferate din direcția Szolnok până în Oradea, în schimbul promisiunii de a ceda terenul și 500.000 cărămizi necesare construirii stației de cale ferată.⁶

II. VIAȚA ECONOMICĂ ORĂDEANĂ ÎNTRE ANII 1692-1850

Informațiile documentare sporadice și incomplete care ne parvin din perioada pașalâcului turcesc de la Oradea (1660-1692) nu permit descifrarea completă a tabloului vieții economice din această perioadă. Obișnuiți a considera stăpânirea turcească drept o etapă istorică negativă, istoricii din secolul al XIX-lea, dar și mulți dintre cei ai secolului al XX-lea s-au grăbit să califice epoca drept o catastrofă din toate punctele de vedere.

Dar numeroase indicii lasă să se întrevadă un tablou economic mai degrabă optimist. Este adevărat, administrația turcească nu a excelat nici prin stabilitate juridică și nici prin garantarea siguranței căilor comerciale. În schimb, după ce și-a asigurat necesitățile imediate, aceasta a fost totdeauna indiferentă la activitatea populațiilor ocupate. În plus, extinderea dominației politice turcești spre centrul Europei a mărit considerabil dimensiunea pieței interne de desfacere, dezvoltarea schimburilor comerciale dinspre sud-vest fiind stimulată decisiv. Iar creșterea schimburilor comerciale a impus, în mod necesar, intensificarea producției meșteșugărești

¹ *Ibidem*, p. 188.

² Lakos 1904, p. 201.

³ Textul integral al documentului: „1606/1849. De la Comisarul imperial șef al Circumscripției Oradea. Conducerii orașului Oradea. Oradea-Olosig, 8 noiembrie 1849. Am dorit să fac cunoscut conducătorilor orașului că adresa mea privind unificarea celor patru centre orășenești și propunerea mea de numire, din rațiuni militare și comerciale, a unui primar al orașului unificat pe această cale, înaintat locurilor celor mai înalte, a fost aprobată la 4 noiembrie al anului curent, prin nr. 2842, domnul Bölönyi Menyhért fiind numit ca primar de cele mai înalte locuri. Dispoziția mea privind structura orașului va urma. Józsa Péter (*Ibidem*).

⁴ *Ibidem*, p. 202.

⁵ *Ibidem*, p. 204.

⁶ *Ibidem*.

locale, decorsetate de structurile limitative de tip breslaș, tocmai de către administrația turcească, care nu s-a grăbit să apere exclusivitatea producției breslașe. A fost momentul în care producția meșteșugărească a ieșit dintre zidurile orașelor și s-a extins în mediul rural, unde au activat o mulțime de meșteșugari care nu au mai trecut prin sistemul de atestare profesională specifică breslelor și care au lucrat pe cont propriu, de multe ori sub standardele de preț – dar și făcând rabat la calitatea produselor – consacrate.

Imaginea economiei orădene în anul 1692 este negativă din cauza evenimentelor militare din acel an și nu a defecțiunilor administrației turcești. Orașul a fost părăsit masiv de populație, în primul rând de cea activă comercial și industrial. Dar tot ea a fost prima categorie care s-a întors acasă, după încetarea operațiunilor militare. Iar la refacerea potențialului uman orădean a contribuit masiv și stabilirea - mai ales în Velența, complet distrusă de bombardamente - a refugiaților din centrul și vestul Peninsulei Balcanice, sârbi greci și macedoromâni, meșteșugari și, mai ales, negustori cu o foarte îndelungată tradiție. Aceștia au reușit să își construiască în timp o adevărată rețea de linii comerciale în întreaga Europă Centrală, cu terminale în Germania și chiar în Italia de Nord, Oradea fiind inclusă, de la bun început, în această rețea comercială numită de contemporani „grecească” de la confesiunea greacă - greco-orientală, greco-ortodoxă - pe care o profesau cu toții.¹

O lungă perioadă de timp după anul 1692 viața economică orădeană a rămas predominant agrară. Orașul fiind simple târguri, cu o producție meșteșugărească relativ slabă, locuitorii acestora și-au acoperit cea mai mare parte a necesităților zilnice de trai din agricultură și viticultură. Chiar și când - în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea - ocupațiile meșteșugărești și comerciale au echilibrat situația, veniturile obținute pe aceste căi

depășindu-le - în ansamblu - pe cele agrare, proporția locuitorilor care au renunțat complet la agricultură a fost infimă.

Și totuși, viața economică orădeană a fost caracterizată, în mod determinant, de ramurile sale neagricole: meșteșugurile și comerțul. În ciuda insistențelor cercetătorilor interesați, nici astăzi nu posedăm date statistice care ar putea limpezi balanța economică a târgurilor orădene. Dar știm că negustorii și, abia apoi, meșteșugarii au jucat primul rol în toate întreprinderile proiectate de comunitățile locale, indiferent că ele au fost sociale, religioase, culturale, politice și, evident, economice.² Însă în documentele descoperite până acum, au rămas marcate doar acele întreprinderi pe care memoria colectivă locală le-a notat sub imperiul unor necesități presante. În 1702 negustorii „greci” din Velența cereau îngăduirea construirii unei biserici pentru ritul lor; ridicată mult mai târziu, aceasta a jucat rolul unui adevărat panteon confesional local.³ Peste un deceniu, în 1712, între comunitățile confesionale din Oradea s-a încheiat - probabil la sugestia Curții imperiale - o convenție ce a prevăzut, printre altele, ca „jumătate din consilierii orașului să fie de religie răsăriteană” urmând ca cei mai destoinici să poată fi aleși și de primari.⁴ Un exemplu strălucit în acest sens, a fost chiar primul jude-primar al târgului Oradea, negustorul cu numele de Samuil Horváth.⁵ Acesta s-a dovedit deosebit de destoinic, fiind reales în funcție de șase ori: 1716, 1724, 1725, 1726, 1730 și 1731. Mai mult chiar, comunitatea a decis să i se doneze un loc de casă, o vie și o pășune, precum și acordarea dreptului de a ține o cârciumă și de a-și face o moară pe Criș, în contul serviciilor aduse orașului, dar și pentru despăgubirea cheltuielilor făcute de el în folosul comunității.

În mod natural, negustorii au constituit cea mai activă categorie socială din oraș, având - în afara stăpânului domenal - cea mai importantă forță economică. Din aceste motive, aceștia s-au aflat nu numai în spatele acțiunilor de caritate,

¹ Macedo-românii s-au autonomit aromâni (Bozgan, Bozgan 1993, p. 39), motiv pentru care sunt, de obicei, desemnați atât în documente, cât și în istoriografie, cu ambele denumiri, ceea ce a produs (și produce în continuare) destule confuzii. Prima semnalare a prezenței lor la Oradea și evaluarea corectă a stărilor de lucruri la Iorga 1921, p. 15, urmată de analiza foarte serioasă a lui Popovici 1934, *passim*, reluată iarăși de Iorga 1982, p. 81 și urm. Pentru cazul celor din Oradea vezi și Gorun 1979.

² Gorun 1979, p. 766.

³ Iorga 1921, p. 15.

⁴ Firu 1940, p. 10.

⁵ Deși a fost considerat pe nedrept ca „fruntaș al românilor” (Mihoc 2003, p. 11), Samuil Horvát a fost sârb, după cum arată și numele. Gorun 2004/c, p. 221, nota 58.

bisericești, culturale și școlare, ci și în subsolul unor întreprinderi și inițiative economice meșteșugărești, adică a celor care ne interesează acum în primul rând. O plângere din mai 1722 a breslei croitorilor permite descifrarea evenimentelor anterioare aceluia an în care situația juridică a meșteșugarilor și a negustorilor a fost reglementată în cea mai mare parte. În esență, plângerea a fost formulată împotriva negustorilor „sârbi și greci” care, nerespectând proaspetele privilegii ale breslei croitorilor, continuau să comande meșteșugarilor „greci, sârbi și români” mantale îmblănite pe care le comercializau pe piața locală, sfidând astfel, nu numai drepturile meșterilor croitori, ci și pe cele ale cojocarilor. Iar această veritabilă conlucrare economică se făcea demult, din vremurile când toți meșteșugarii puteau să lucreze liber,¹ adică din epoca quasi-„patriarhală” a anilor 1692-1703. Această cooperare economică, născută evident din necesitățile pieței și dictată de ea, a durat, în ciuda protestelor repetate ale croitorilor, încă aproape un deceniu: în 1731, comitatul Bihor a anchetat ultima dată condițiile conlucrării dintre negustori și meșterii croitori și cojocari din afara breslelor specializate, care mai funcționa încă, desigur din cauza rentabilității sale economice care a prevalat restricțiile juridice.² Cazul ilustrează existența în viața economică orădeană a unei perioade - de după anul 1692 și până la mijlocul celui de-al doilea deceniu al secolului al XVIII-lea - în care economia locală a funcționat exclusiv în condițiile unei piețe libere, fără a fi dirijată de stăpânul domenal, de stat sau de tradiție.

După 1715, odată cu sporirea presiunilor celor doi stăpâni domeniali de a intra în drepturile ce decurgeau din diploma leopoldină din anul 1693, a sporit și amestecul acestora în viața economică locală neagricolă. Prin urmare, s-a revenit la sistemul breslelor de tip medieval, acesta asigurând atât protecția meșteșugarilor și

negustorilor în fața stăpânului domenal, cât și garanția unei anumite securități economice a acestora. Fiindcă breslele secolului al XVIII-lea nu mai pot fi asimilate celor din secolele anterioare, care erau destinate limitării producției și a inovațiilor tehnice sub motivul că ar fi putut bulversa echilibrul pieții, dar și structuri locale de întraajutorare și de protecție profesională, în care limitările de producție au jucat un rol tot mai redus, devenind nesemnificativ.

După încheierea „tranzacției amicale” din 1722 dintre comunitatea orădeană și stăpânul domenal, destinată - după cum am văzut anterior - reglementării raporturilor juridice dintre stăpânul domenal și locuitori, a început și procesul de legalizare a organismelor profesionale meșteșugărești locale, pentru a căror oficializare era neapărată nevoie de aprobarea și chiar susținerea stăpânului domenal.³

Un mercurial întocmit în 1722 de Consiliul Local orădean stabilea prețurile produselor din 15 categorii de meșteșugari. Acestea au fost: măcelari, cizmari, sumănari, croitori de târg, croitori, cojocari, curelari, săpunari, năsturari, funari, lăcătuși, rotari, tâmplari, orfevrari și dogari.⁴ Dar în afara acestora, menționate în mercurial, au mai existat cu certitudine și fierari, pantofari, tăbăcari, zidari și pietrari, care au primit și ei privilegii de breaslă în 1722,⁵ fără a fi menționate în document. Numai că privilegiile de breaslă nu au fost acordate uniform, asociațiile profesionale nefiind constituite pe criterii geografice - dintr-o așezare sau alta - sau de supunere juridică - doar cei supuși Episcopiei Romano-Catolice ori cei supuși Capitlului -, ci doar din rațiuni economice, astăzi foarte greu de relevat.

În ordine cronologică, se pare că prima asociație care a primit privilegii în secolul al XVIII-lea a fost breasla cizmarilor, confirmate de împăratul Carol al VI-lea la 3 ianuarie 1722. Acest

¹ A. N. B., *fond. cit.*, dos. 191, f. 17.

² Gorun 1979, p. 768-769.

³ Punctul al șaptelea al „Tranzacției amicale” din 1722, sancționată și de împăratul Carol al VI-lea, a prevăzut; „Capitulul nu se va opune, ci va sprijini înființarea de bresle și asociații de meseriași. Preoții le vor conduce însă, din punct de vedere spiritual și vor veghea ca ele să își facă datoria față de administrația domenală. În rest, vor depinde de magistratura civilă”. Cf. Lakos 1904, p. 144 și Pușcaș 1972, p. 71. Pușcaș a fost arhivist la Oradea și a „descoperit” documentul în discuție, deși el era cunoscut deja atunci de 68 de ani, grație altui arhivist orădean, Lakos Lajos. În plus, Pușcaș a publicat integral abia recent de Blanka Gorun-Kovács în *Városterőtenet* 2005, fiind găsit nu în arhiva locală, ci în *Arhiva Națională a Ungariei*, *fond A. 57, Liber regii*, vol. 33, f. 562-564.

⁴ Lakos 1904, p. 326-327. Documentul nu mai poate fi regăsit în arhiva orădeană, noi l-am regăsit în *Arhiva județului Hajdu-Bihar Debrecen*, IV. A. 1/b, 1724, cutia 10, fasc. VII, nr. 20.

⁵ Covaci 1979, p. 750-761.

privilegiu s-a referit doar la meseriașii din târgul Oradea. În 1759 aceste privilegii au fost retrase de Consiliul Locumtenențial, fiind eliberate altele noi în anul 1772, de data aceasta pentru toți cizmarii din Oradea, Olosig și Velența. În 1805, cizmarii din Olosig, Velența și Subcetate au cerut separarea lor de colegii lor din Oradea. În 1813, cizmarii din Olosig au înaintat un proiect de statut bazat pe un model avansat de Consiliul Locumtenențial, aprobat abia în 1823. În 1840, împăratul Ferdinand a confirmat un nou statut pentru cizmarii din Oradea. În 1851, breasla cizmarilor din Oradea avea 164 de membri, iar cea din Olosig, Velența și Subcetate 140,¹ fiind pe departe cele mai mari bresle din Oradea unificată recent.

În 1750, meșterii cizmari din Oradea și Velența au elaborat un statut al Asociației calfelor de cizmari, pe baza unor instrucțiuni și dispoziții generale ale Consiliului Locumtenențial. În afara reglementărilor ce priveau viața cotidiană a calfelor, textul acestui statut relevă faptul că aceasta a fost destinată să fie un organism de întraajutorare în caz de boală și de deces.²

Breasla croitorilor din Oradea a primit privilegii tot în 3 ianuarie 1722, rămânând în uz până în 1759, când acestea au fost retrase de Consiliul Locumtenențial pentru a primi altele. Ele au și fost eliberate în 1761. Agresivi și exclusiviști, croitorii s-au hărțuit mai tot timpul cu toate forurile locale și cu unele din breslele locale, mai ales cu aceea a negustorilor. Croitorii din Olosig, dorind să beneficieze și ei de privilegiile de breaslă a colegilor lor din Oradea, au cerut extinderea acestor privilegii asupra meșterilor din celălalt târg. În ciuda opoziției croitorilor orădeni, în anul 1769 au primit statute și croitorii din Olosig. Noua breaslă i-a cuprins atât pe croitorii unguri, cât și pe cei germani (termenii etnici folosiți în documente nu acoperă neapărat apartenența meșteșugarilor la un anumit grup etnic, ci mai degrabă moda vestimentației produse de aceștia: „ungurească” sau „nemțească”). Dar conviețuirea nu a durat prea mult, ele sfârșind prin a se separa. Breslele formate pe baza celor

Sigiliul breslei croitorilor din 1722

două mode vestimentare s-au regrupat însă în scurtă vreme, constituindu-se două bresle separate, dar cuprinzând meșteșugarii din Olosig și Oradea, deopotrivă.³ În 1798, asociația din Oradea avea 24 de meșteri și 10 ucenici.⁴ În 1835, breasla croitorilor germani din Olosig a primit un nou privilegiu.⁵ În 1851, în orașul proaspăt unit au fost recenzați 31 de croitori „unguri” și 38 de croitori „germani”, nici unul neavând calfe sau ucenici.⁶

În 1742, breasla croitorilor orădeni, având atunci 20 de meșteri, a aprobat în adunarea sa generală din 3 iunie, statutul unei Asociații a calfelor de croitori, cronologic prima de acest fel din Oradea.⁷ Având 30 de articole, statutul reglementează cele mai semnificative detalii ale vieții calfelor, de la intrarea în breaslă, salarizare, obligații profesionale și civice, unele - foarte puține - drepturi, până la cotizații și amenzi. Importanța acestui statut constă însă în prevederile sale care vizează întraajutorarea în caz de boală sau de deces a membrilor săi, cu opt ani înaintea celui al Asociației calfelor de cizmari. Această asociație nu a fost constituită în urma instrucțiunilor sau a sugestiilor Consiliului

¹ *Ibidem*, p. 759. În 1796 breasla din Oradea avea 86 de meșteri și 47 de calfe. A.N.B., *fond. cit.*, dos. 97, f. 21-23.

² Gorun 1983, p. 506-508.

³ Covaci 1979, p. 755; Gorun 1981, p. 85-104.

⁴ A.N.B., *fond. cit.*, dos. 97, f. 29.

⁵ *Ibidem*, *fond. Colectia de acte ale breslelor*, dos. 198, f. 87.

⁶ *Ibidem*, f. 111.

⁷ Gorun 1983, p. 501-504.

Locumtenențial, ci a fost o inițiativă proprie, a breslei croitorilor, izvorâtă din necesitatea vieții zilnice. Spre deosebire de Asociația calfelor de cizmari care n-a prea lăsat urme prin activitatea ei, cea a calfelor de croitori a funcționat, nu de puține ori chiar împotriva breslei-mamă.¹

La 22 iulie 1722 au fost aprobate statutele breslei tăbăcarilor din Oradea, a doua ca mărime în orașul nostru. Din nefericire, avem prea puține informații despre această asociație profesională, cu excepția unor date statistice intermediare: în anul 1767, în târgul Oradea existau 16 tăbăcari,² în 1798 funcționau tot 16 meșteri, dar care aveau 4 ucenici,³ ca în 1851 să fie recenzați 85 de tăbăcari și 10 văduve de tăbăcari. Deci, în cele patru foste târguri orădene, reunite în 1849 într-o singură unitate administrativă, existau nu mai puțin de 95 de ateliere de tăbăcărie.⁴ La acestea se cuvin adăugați încă 6 tăbăcari germani și o văduvă de tăbăcar - deci alte șapte ateliere, ceea ce face ca numărul total al atelierelor de acest profil să se ridice la 102,⁵ număr foarte mare chiar și pentru mijlocul secolului al XIX-lea, dar perfect explicabil dacă avem în vedere hinterlandul agricol al orașului, în care creșterea animalelor mari era extrem de dezvoltat.

O altă breaslă mare ca număr al membrilor săi și importantă în peisajul economiei locale a fost aceea a sumănarilor. Privilegiul lor a fost semnat la 27 iulie 1722, de împăratul Carol al VI-lea⁶, iar actul a consfințit asocierea meșterilor sumănari din târgul Oradea. În Olosig a mai existat o breaslă a sumănarilor, dar fără să știm când le-au fost aprobate statutele.⁷ Cândva, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, cele două bresle s-au asociat, elaborând în cursul anului 1793 articolele Asociației calfelor de sumănari, amplu revizuite mai târziu, la 30 noiembrie 1828.⁸ Această Asociație a calfelor de sumănari a existat până în 1870, având pe lista membrilor săi numele a peste o mie de calfe. Cifra este

imensă, aproape inexplicabilă, dacă avem în vedere că, în anul 1851, breasla avea doar 88 de meșteri.⁹ Singura explicație logică a acestui număr imens de calfe care s-a rulat prin breasla sumănarilor orădeni este aceea că după încheierea stagiului în ateliere, calfele s-au întors în localitățile lor de baștină, de regulă din mediul rural, unde și-au continuat activitatea profesională, ca sumănari rurali. În această direcție par să ne îndrume și rezultatele cercetărilor etnografului A. Chiriac, care a relevat specializarea unor sate întregi din Bihor în anumite meșteșuguri, printre care sumănăritul ocupa unul din primele locuri.¹⁰ Cel mai sugestiv exemplu îl constituie satul Sârbești, care avea nu mai puțin de 75 de familii ocupate în sumănărit, foarte probabil nu puțini dintre ei specializați la Oradea. Și, asemenea satului Sârbești, probabil că au mai fost și altele, nu numai în comitatul Bihor, ci și în comitatele învecinate.

Despre breasla propriu-zisă mai știm că în 1806 a elaborat un nou statut, în numele celor 33 de meșteri sumănari - 25 din Oradea, 3 din Olosig și 5 din Episcopia Bihor -, aprobat de împăratul Francisc la 31 martie 1820,¹¹ cuprinzându-i însă pe toți sumănarii din cele patru târguri orădene.¹² În piața din Oradea, în jurul anului 1852, sumănarii aveau 30 de gherete permanente, dar cei mai mulți își vindeau produsele direct din căruțe sau de pe jos, la târgurile „de țară” fiind admiși și sumănarii din întregul comitat.¹³

O importanță specială în peisajul economic local au avut-o măcelarii. Poziția lor este ilustrată și de faptul, nu lipsit de semnificații, că în mercurialul din anul 1722, elaborat de Consiliul Local, locul întâi este ocupat de reglementarea prețului cărnii din măcelăriile orașului. Cu toată tradiția sa - breasla măcelarilor mai primise statute în 1566, 1576 și 1644 -, până

¹ Ibidem.

² A.N.B., fond Primăria orașului Oradea, dos. 7, f. 358.

³ Ibidem, dos. 97, f. 26.

⁴ Ibidem, fond Colecția de acte ale breslelor, dos. 198, f. 111.

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem, fond Primăria orașului Oradea, dos. 610, f. 37-41.

⁷ Covaci 1979, f. 763.

⁸ Muzeul Țării Crișurilor Oradea, fond Colecția de documente a Secției de istorie, inv. nr. 1985.

⁹ A.N.B., fond Colecția de acte ale breslelor, dos. 198, f. 111.

¹⁰ Chiriac 1982, p. 122-123.

¹¹ A.N.B., fond. cit., dos. 19, f. 16.

¹² Ibidem, dos. 198, f. 114.

¹³ Tóth 1978, p. 136. Autoarea afirmă că printre obișnuiții pieței orădene, mai ales cu ocazia târgurilor anuale, precum și a celor „de țară”, s-au găsit sumănarii din Salonta, Căbești, Sârbești și Beiuș.

în prezent nu au fost găsite privilegiile date în secolul al XVIII-lea, deși multe documente o amintesc, în repetate rânduri. Ni s-a păstrat doar statutul din 31 martie 1820, aprobat de împăratul Francisc I pentru toți meșterii din Oradea, Velența, Olosig și Subcetate.¹ S-au păstrat, în schimb, date statistice relevante din anul 1798, când breasla din Oradea număra 42 meșteri și 6 ucenici,² și din anul 1851, când în cele patru târguri au existat 44 meșteri.³ De remarcat faptul că, în anul 1767, într-un document al judeului-primar orădean care descrie condițiile economice ale târgului, acesta a indicat foarte exact numărul meșterilor breslași localnici, cu excepția măcelarilor, pe care i-a apreciat doar ca fiind „mulți”.⁴

Dar importanța economică specială a breslei măcelarilor orădeni a depășit simplul rol jucat în aprovizionarea localnicilor. La urma urmei, această funcție ar fi putut fi îndeplinită foarte bine și de cele câteva – trei doar – măcelării domeniiale, măcelăritul fiind printre altele, unul din monopolurile senioriale cele mai sever conservate. În cazul Oradiei, măcelarii au constituit punctul de pornire al unui întreg și destul de contorsionat ciclu economic local. În prima fază a ciclului, animalele - achiziționate în satele din hinterlandul agrar al orașului - erau sacrificate de meșterii măcelari, iar carnea valorificată pe piața locală, în cele patru gherete pentru carne de vită și alte două pentru carne de porc, aflate în piața mare a târgului.⁵ În faza a doua a ciclului, produsele secundare rezultate din sacrificare au fost prelucrate de tăbăcari și pielari, constituiți de altfel într-o singură breaslă. În faza a treia interveneau curelarii și șelarii, cizmarii și pantofarii, cojocarii, năsturarii, săpunarii, sitarii și funarii, grupați și aceștia în bresle complementare și care foloseau ca materie primă pieile, oasele, coarnele, părul și

grăsimile animalelor sacrificate. În fine, în faza a patra, interveneau negustorii care valorificau produsele acestora pe piețe străine - dreptul de vânzare pe piața locală avându-l meșterii înșiși - grație rețelelor proprii de comerț și care cuprindeau practic întreaga Europă Centrală. Acesta a fost cel mai important dintre ciclurile economice locale, devenit cu timpul tradițional, industria ușoară orădeană a secolului al XX-lea avându-și aici originile. Să mai remarcăm faptul că aceste ocupații meșteșugărești au apărut în epoca preindustrială în mod natural, din evoluția firească a raporturilor economice locale, iar nu în urma unei politici - domeniiale sau de stat - care să fi direcționat economia locală în acest sens.

Afirmam mai înainte că cei mai mulți meșteșugari orădeni care au fost implicați în fazele a doua și a treia a ciclului economic menționat s-au asociat complementar, din nevoia curentă, impusă de fluxul economic și tehnologic. Un bun exemplu îl constituie breasla curelarilor și a șelarilor, asociați într-o singură breaslă încă în secolul al XVI-lea, care au avut statute și anterior, încă din 1598, 1610 și 1620.⁶ Din păcate, cercetările întreprinse până în prezent, ocazionale și nu foarte sistematice, nu au putut găsi statutele din secolul al XVIII-lea ale acestei bresle, deși se știe că acestea au existat, cu siguranță, cel puțin în anul 1767.⁷ În 1769, curelarii din Olosig au fost somați să decidă dacă doresc să facă parte din breasla cu același profil din Oradea sau vor să înființeze o breaslă proprie.⁸ Abia din secolul următor ni s-a păstrat privilegiul meșterilor curelari din Olosig, aprobat de împăratul Ferdinand I în 1839.⁹ Distinsa cercetătoare Veronica Covaci afirmă că a depistat printre actele arhivei orădene și o breaslă separată a șelarilor, dar care a fost înființată după 1851 și

¹ A.N.B., fond. cit., dos. 16, f. 1.

² Ibidem, fond Primăria orașului Oradea, dos. 97, f. 27. Judecând după numele de familie al acestora, cea mai mare parte a meșterilor au fost români și aromâni: Gavra, Pinteia, Onaca, Pop, Costa, Pascu, Jurcă, Flutur, Bodea, Oltean, Hanga, Cristea, Câmpan etc.

³ Ibidem, fond Colecția de acte ale breslelor, dos. 198, f. 111.

⁴ Ibidem, fond Primăria orașului Oradea, dos. 7, f. 358. Judele – primar menționează doar trei măcelării, probabil ale domeniului, dar acest monopol seniorial fusese răscumpărat de Consiliul Local, deci ar fi putut fi cu mult mai multe.

⁵ Tóth 1978, p. 132. Însă datele sunt pentru prima jumătate a secolului al XIX-lea.

⁶ Covaci 1979, p. 754.

⁷ A.N.B., fond. cit., dos. 7, f. 358.

⁸ Ibidem, dos. 64, f. 21.

⁹ Covaci 1979, p. 754. Breasla figurează și în lista din 9 septembrie 1851, întocmită de șeful poliției locale, cu 14 ateliere (A. N. B., fond Colecția de acte ale breslelor, dos. 198, f. 111), iar în anexa acesteia se specifică faptul că breasla cuprindea meșteșugarii din cele patru târguri, sub scutul privilegiului emis de Ferdinand I în 1839 (Ibidem, f. 114). Se pare însă că sub termenul de curelar erau cuprinși și șelarii, pentru că în mercurialul din 1722 fixarea prețului unei (de 50 de crăițari) era trecută în contul curelarilor. Vezi Lakos 1904, p. 326.

care și-a continuat activitatea până în 1872, când toate breslele au fost desființate.¹ Convingerea noastră este că nici autoritățile locale și nici cele ale comitatului nu s-au deranjat să facă deosebirea între curelari și șelari, desemnând cu primul termen ambele ramuri, deși acestea erau deosebite, cel puțin din punctul de vedere al tehnologiei de producție. Cert este că, în mercurialul din anul 1722, între produsele specifice curelarilor erau incluse și șele care erau, la urma urmei, confecționate de șelari.

Breasla pantofarilor a beneficiat de primul său privilegiu din secolul al XVIII-lea la 27 iulie 1722, din breaslă făcând însă parte și tăbăcarii.² În 1747, cele două ramuri meșteșugărești au fost separate oficial.³ În anul 1767, au fost recenzați la Oradea doar 5 pantofari breslași, precum și un număr neprecizat în Olosig, care alcătuiau totuși o breaslă aparte, despre care - sub aspect documentar - nu știm nimic.⁴ La 10 mai 1832, împăratul Francisc le-a aprobat un nou statut a cărui valabilitate s-a extins asupra celor patru târguri orădene.⁵ În anul 1851 au fost recenzați, în întregul oraș unificat, 32 pantofari.⁶ În aparență acest număr este mult prea mic, cel puțin în comparație cu cei 304 cizmari. Însă, trebuie să avem în vedere că în epocă bărbații purtau aproape exclusiv cizme, pantofarii lucrând doar pentru categoriile ce făceau parte din elita societății locale și o anumită parte a populației feminine.

Deși în mercurialul din 1722 au fost amintiți și năsturarii, aceștia nu au lăsat prea multe urme în actele arhivelor orădene. La 5 noiembrie 1810 ei au solicitat Consiliului Locumtenențial un privilegiu de breaslă, pe care l-au și primit în 1812.⁷ La 25 noiembrie 1826, Consiliul Local orădean l-a delegat pe Iosif Pivari în funcția de comisar al breslelor de năsturari,⁸ semn că în acel an existau chiar două

bresle de acest fel. În 1851 au fost recenzate 10 ateliere de năsturari.⁹ La 19 august 1853, asociația profesională a năsturarilor orădeni a fost avertizată să nu mai folosească numele de breaslă, întrucât numărul membrilor săi era prea mic.¹⁰ În 1857 mai lucrau doar 4 ateliere, cerând unificarea lor cu o altă breaslă. În 1867, breasla năsturarilor mai figura în evidențele statistice ale primăriei orădene.¹¹ Reducerea numărului lor a fost determinată, pe de o parte, de schimbările de modă a vestimentației, care nu a mai pretins nasturii sofisticați din secolul al XVIII-lea, pe de altă parte de progresul tehnologic de fabricație a nasturilor, în serie mare, prin simpla lor ștanțare și renunțarea la îmbrăcarea lor în mătase sau în foițe de metal prețios.

Breasla funarilor și sitarilor - care foloseau ca materie primă și părul animalelor sacrificate de măcelari - a primit întâiul său privilegiu cunoscut de noi la 31 martie 1820,¹² în anul 1851 fiind recenzate 15 ateliere - 9 de funari și 6 de sitari.¹³ Tot la 31 martie 1820, au fost eliberate și privilegiile breslei săpunarilor și lumânărilor.¹⁴ Și aceste bresle au existat în timpul secolului al XVIII-lea, numai că actele lor s-au rătăcit în cursul repetatelor fragmentări, mutări și reorganizări ale arhivelor locale. Un argument în acest sens îl constituie săpunarul Dimitrie Alb, care cerea Consiliului Local în anul 1701 un loc liber pe malul Peței pentru cazanele sale de topit seu și de fiert potasă.¹⁵ La fel, mercurialul din anul 1722 a conținut reglementarea prețurilor produselor săpunarilor - două table de săpun costau 90 crăițari - lumânărilor - un funt de lumânări costa 15 crăițari - și năsturarilor - 15 nasturi mari de mătase costau 1 florin și 50 crăițari, găitane din șnur plin - 8 crăițari un cot, o legătoare de manta, din mătase, costa 34 crăițari¹⁶ - acesta fiind indiciul cel mai

¹ Covaci 1979, p. 754.

² *Ibidem*, p. 752.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*, fond Primăria orașului Oradea, dos. 7, f. 358.

⁵ *Ibidem*, fond Colecția de acte ale breslelor, dos. 198, f. 114.

⁶ *Ibidem*, f. 111.

⁷ Covaci 1979, p. 762.

⁸ A.N.B., fond Primăria orașului Oradea, dos. 126, f. 1.

⁹ *Ibidem*, fond Colecția de acte ale breslelor, dos. 198, f. 111.

¹⁰ Covaci 1979, p. 763.

¹¹ A.N.B., fond Primăria orașului Oradea, dos. 38, f. 29.

¹² *Ibidem*, fond Colecția de acte ale breslelor, dos. 17, f. 1.

¹³ *Ibidem*, dos. 198, f. 111.

¹⁴ *Ibidem*, dos. 18, f. 1. În 1851 au fost recenzați numai lumânării care foloseau ca materie primă seul de vacă. Atunci au fost conscrise doar 6 ateliere.

¹⁵ Covaci 1979, p. 763.

¹⁶ Lakos 1904, p. 326.

sigur al prezenței lor în peisajul meșteșugăresc din Oradea.

În afara meșteșugarilor implicați în ciclul economic menționat mai înainte, în cursul secolului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea au mai existat în Oradea o mulțime de meșteri al căror specific de activitate poate fi înglobată în categoria serviciilor, satisfăcând necesitățile ivite în viața cotidiană a așezărilor: zidari, pietrari, dulgheri, tâmplari, sticlari, fierari, rotari, strungari, lăcătuși, armurieri, ceasornicari, dogari, olari, brutari, morari etc. Faptul că aceștia au prestat doar servicii este confirmat de mercurialele care ni s-au păstrat, de numărul relativ mic al meșteșugarilor, dimensionați de necesitățile pieței și la organizarea asociațiilor profesionale pe baza complementarității ramurilor acestora.

Cea mai interesantă și, în același timp, mai caracteristică evoluție au avut-o ramurile meșteșugurilor tehnice și ale celor legate de construcții: zidari, pietrari, dulgheri, sticlari, strungari, armurieri, fierari și rotari. Având deja o tradiție impresionantă datorită privilegiilor din secolele XVI-XVII, în primele decenii ale epocii preindustriale nu s-a pus problema reconstituirii acestor asociații profesionale. Abia când regimul terezian a încercat să facă ordine în rândul breslelor, unificându-le statutele și curățindu-le de articolele care ar fi putut împiedica dezvoltarea economică, s-a pus problema reconstituirii breslelor și din aceste domenii.

La 4 noiembrie 1769, au fost aprobate statutele breslei tâmplarilor, fierarilor, sticlarilor, strungarilor și armurierilor din Olosig,¹ din care s-au desprins, în scurtă vreme, fierarii, locul lor fiind ocupat de ceasornicari. Fierarii au obținut privilegiile necesare unei bresle separate, în care au mai intrat rotarii, ambele profesii fiind foarte strâns legate între ele.² La 9 noiembrie 1772, au fost eliberate statutele breslei tâmplarilor,

sticlarilor, lăcătușilor, ceasornicarilor, strungarilor și armurierilor din târgul Oradea,³ deci una paralelă cu cea din Olosig. În același an s-a constituit și breasla fierarilor și rotarilor din Oradea.⁴ Cândva, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, cele două bresle ale fierarilor și rotarilor, din Oradea și din Olosig s-au unit. Ele au înaintat spre aprobare statutele lor comune în 1806, iar în 1815 cele două bresle au fost nevoite să redacteze un altul, înaintat forurilor superioare abia în 1822.⁵ Aprobate doar în 1827, el a stat la baza funcționării acestei bresle până la desființarea sa în 1872.⁶ În anul 1806, tâmplarii din Olosig au voit să iasă din breasla în care au fost incluși. Crezându-se destul de numeroși,⁷ ei au cerut înființarea unei asociații proprii, rămânând indiferenți la faptul că în fosta lor breaslă mai rămăneau doar 8 meșteri.⁸ La 21 mai 1840 a fost emis un nou privilegiu pentru breslele lăcătușilor, sticlarilor și armurierilor, în care au fost însă cuprinși din nou tâmplarii, dar au fost abandonați ceasornicarii și strungarii.⁹ Această breaslă cuprindea, de data aceasta, pe toți meșterii din ramurile menționate din cele patru târguri orădene. Toate aceste mutații juridice nu au avut alt rol decât de a acoperi numărul mic al meșteșugarilor: în 1798 existau în Oradea 6 tâmplari cu 9 calfe și 7 ucenici, 7 lăcătuși cu 11 calfe și 9 ucenici și 5 sticlari cu o singură calfă.¹⁰ În 1851 au fost recenzați 31 tâmplari, 5 sticlari și 2 strungari; cei 14 lăcătuși și 3 armurieri au făcut parte dintr-o altă breaslă.¹¹

Cam aceeași traiectorie a urmat-o și grupul meșteșugarilor legați de construcții: zidarii, pietrarii și dulgherii. În 1770 au primit și ei un privilegiu de breaslă, din care au făcut parte zidarii, pietrarii, cărămidarii și dulgherii din Oradea și Olosig.¹² În 1798 mai existau în această breaslă 2 zidari cu 5 calfe, 2 pietrari cu 2 calfe și 2 dulgheri cu 8 calfe.¹³ La 5 septembrie 1839, această breaslă din care mai făceau parte doar 9

¹ A.N.B., fond Colecția de acte ale breslelor, dos. 6, f. 1-6.

² Covaci 1979, p. 756.

³ A.N.B., fond Prefectura județului Bihor, dos. 612, f. 1-5.

⁴ Covaci 1979, p. 756.

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem.

⁷ Din această breaslă mai făceau parte 8 meșteri tâmplari și 2 calfe din Oradea, precum și 17 meșteri tâmplari din Diosig, Săcuieni, Marghita, Tileagd, Aleșd, Beiuș, Szeghalom, Gyula și Derecske. Covaci 1979, p. 757.

⁸ Ibidem.

⁹ A.N.B., fond Colecția de acte ale breslelor, dos. 30, f. 1-10.

¹⁰ Ibidem, fond Primăria orașului Oradea, dos. 97, f. 34.

¹¹ Ibidem, fond Colecția de acte ale breslelor, dos. 198, f. 111.

¹² Covaci 1979, p. 758.

¹³ A.N.B., fond Primăria orașului Oradea, dos. 97, f. 32. Toți meșterii erau germani, în timp ce calfele doar în parte.

zidari și dulgheri din toate cele patru târguri orădene, a primit noi privilegii.¹

Breasla olarilor orădeni a fost constituită la mijlocul secolului al XVII-lea. În cursul secolului al XVIII-lea se pare că nu a funcționat, primul statut din epoca preindustrială fiind solicitat de 10 meșteri olari - 2 din Oradea, 4 din Olosig și 4 din Subcetate - în anul 1805, fiind apoi aprobat de împăratul Francisc abia în anul 1820.² În anul 1851, breasla era compusă din 15 meșteri și o văduvă de meșter, adică în total 16 ateliere.³ În perioada premergătoare desființării breslelor în evidențe mai figurau 9 meșteri și 6 negustori de oale.⁴ Dar olăritul a decăzut ca meșteșug datorită pătrunderii în gospodăria a vaselor de fabricație industrială din fier, tuci, tablă smălțuită, faianță și, eventual, de porțelan și sticlă. În condițiile de concurență acerbă impusă de industria bunurilor de larg consum, o parte din olari s-au reprofilat, devenind sobari. În prima jumătate a secolului al XIX-lea olarii orădeni au produs masiv cahle pentru sobe, mai apoi plăci de teracotă.⁵

O breaslă importantă în Oradea a fost și aceea a dogarilor. Viticultura a fost foarte răspândită nu numai în târgurile orădene - așezate la poalele unor dealuri cu orientare sudică, propice viticulturii -, ci și în cea mai mare parte a comitatului Bihor; în mod firesc, cererea de butoaie a fost suficient de mare pentru a ocupa un număr relativ însemnat de meșteri specializați. Cel mai vechi privilegiu al breslei dogarilor orădeni cunoscut la ora aceasta este acela din 11 iunie 1770, moment în care breasla era compusă din 13 meșteri.⁶ La 5 septembrie 1839 au fost reconfirmate privilegiile breslei dogarilor din cele patru târguri orădene,⁷ care avea în 1851 un număr de 28 titulari.⁸

Merită semnalată existența în Oradea a breslei chirurgilor, autorizată să funcționeze încă în anul 1745, când avea șase membri.⁹ În 1767, la Oradea au fost recenzați 5 chirurgi, iar la Olosig încă „câțiva”.¹⁰ În anul 1800, adunarea generală a comitatului a discutat și aprobat regulamentul de funcționare a Asociației calfelor de chirurgi din târgul Oradea¹¹ și la 11 februarie 1822 seniorul breslei chirurgilor orădeni, Hugl Francisc, certifica faptul că toți chirurgii din Oradea, Olosig, Velența și Subcetate au făcut parte, din timpuri imemorabile dintr-o singură breaslă, alegându-și conducătorii alternativ, din fiecare târg.¹²

În afara meșteșugurilor organizate în asociații profesionale, amintite mai înainte, documentele vorbesc - mai mult sau mai puțin sporadic - și de alte ramuri care au jucat un rol oarecare în viața economică a târgurilor orădene, dar care nu au făcut parte dintr-o breaslă. Un document din 11 septembrie 1768, care descrie cele două târguri învecinate, Oradea și Olosig, amintește de existența unor meșteri despre a căror prezență nu avem cunoștință din alte surse documentare: 2 pictori, 1 sculptor, 1 pălărier, 2 orologieri, 1 aurar, 2 bijutieri, 1 argintar, mai mulți tinichigii, 1 turnător de clopote.¹³ În anul 1798, în Oradea mai lucra turnătorul de clopote Iacob Horner.¹⁴ În anul 1769, împletitorii de coșuri din Oradea au fost înștiințați că le-a fost aprobat privilegiul breslei, care putea fi obținut de la Cancelaria Aulică după ce plăteau taxa de 150 de florini.¹⁵ Cu toate acestea, nu avem nici o altă informație că breasla împletitorilor de coșuri ar fi funcționat și după acest an. De asemenea, în Oradea, în anul 1798, au fost recenzați doi arămari germani.¹⁶

Dar cea mai importantă breaslă din Oradea nu a fost - din punctul de vedere al economiei

¹ Covaci 1979, p. 58.

² Mozes 1982, p. 128.

³ *Ibidem*, p. 131.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*, p. 132.

⁶ Covaci 1979, p. 762.

⁷ A.N.B., *fond Colecția de acte ale breslelor*, dos. 26, f. 1-12.

⁸ *Ibidem*, dos. 198, f. 111. În 1767 existau doar 6 dogari. *Ibidem*, *fond Primăria orașului Oradea*, dos. 7, f. 358.

⁹ Lakos 1904, p. 329. Covaci 1979, p. 761.

¹⁰ A.N.B., *fond Primăria orașului Oradea*, dos. 7, f. 358.

¹¹ Covaci 1979, p. 761-762.

¹² A.N.B., *fond Primăria orașului Oradea*, dos. 64, f. 46.

¹³ *Ibidem*, dos. 7, f. 358. În 1769, aurarii și bijutierii au încercat să își constituie o breaslă, dar nu au reușit. *Ibidem*, dos. 64, f. 21.

¹⁴ *Ibidem*, dos. 97, f. 30.

¹⁵ *Ibidem*, dos. 64, f. 23.

¹⁶ *Ibidem*, dos. 97, f. 28.

orădene - una meșteșugărească din care își inspiră mai înainte, ci una comercială, care a reușit la un început mai mult dintre negustorii orădeni. Statutele acesteia au fost aprobate la 27 iulie 1722, de împăratul Carol al VI-lea, la care au participat negustorii din Oradea și Valența,¹ ale căror nume le găsim în documente încă înainte de anul 1703. Odată ajunși în posesia actului care le justifica existența legală, negustorii s-au grăbit să încheie cu Consiliul Local un „contract” - semnat la 7 noiembrie 1722 - prin care și-au asigurat exclusivitatea pe piața locală, fiind singurii negustori care puteau să aibă prăvălii din zid de cărămidă.² Imediat după legalizare, breasla negustorilor orădeni s-a confruntat cu breasla monoxilor pe motivul comercializării unor mărfuri nepermise, concurându-i pe aceștia din urmă.³ Conflictul dintre cele două bresle a durat mai bine de un deceniu, dar nu a luat calea justiției. La 4 septembrie 1759, statutele breslei negustorilor orădeni au fost modificate,⁴ noile privilegii orientând activitatea comercială orădeană exclusiv în direcția vest, spre provinciile ereditare ale Imperiului: Austria, Cehia, Slovacia, Silezia, Italia de Nord și interzicând comerțul cu produse ce proveneau din teritoriile aflate sub suzeranitate turcească. Interdicția a fost sever controlată de autoritățile locale și centrale. În 11 septembrie 1767, judele-primar al târgului Oradea garanta în fața Curții imperiale că nici unul din cei 34 de negustori din Oradea nu făcea afaceri cu „mărfuri turcești”, provenite într-o formă sau alta de pe teritoriile aflate sub controlul Porții.⁵

În ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea breasla negustorilor orădeni s-a transformat - în împrejurări, din nefericire, necunoscute - în companie comercială, în care s-a înscris în perioada anilor 1800-1844 un număr de 40 de negustori, bună parte din ei devenind personalități de seamă, care au asigurat suportul material necesar unor inițiative școlare, culturale și bisericești orădene din a doua

jumătate a secolului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea.⁶

Este evident că în acest secol și jumătate al istoriei orașului, Oradea a ajuns un centru economic - meșteșugăresc și comercial - dacă nu de primă mărime, asemenea Clujului sau Brașovului, cel puțin unul cu o greutate însemnată. Datele statistice, atâtea câte ne stau la dispoziție, amintesc de existența a 150-200 de meșteșugari în jurul anilor 1722⁷ și circa 900 imediat după revoluția din 1848, în anul 1851.⁸ Abia epoca industrială, de după mijlocul secolului al XIX-lea, a mărit numărul persoanelor ocupate în ramuri economice neagricole din Oradea la peste 4.000.⁹ Dar trecerea de la faza preindustrială la cea industrială s-a făcut - și nu numai în cazul orașului Oradea - foarte greu. Dificultățile acumulării capitalului în secolul al XVIII-lea s-au reflectat, în primul rând, în greutatea manufacturării atelierelor meșteșugărești locale. În Oradea abia la sfârșitul secolului al XVIII-lea, în 1793, a fost organizată doar o singură manufactură - de mătase -, dar și aceasta din inițiativă și cu capital de stat, la care a participat și capital particular ce provenea din agricultură, dar de mici dimensiuni.¹⁰ Administrația manufacturii a fost compusă din reprezentanți ai comitatului Bihor și ai societății conduse de Rhédey Lajos, fiind emise 60 de acțiuni a 50 de florini fiecare. Dar, în ciuda creșterii producției de mătase de la 3.000 la 10.000 livre pe an, după nu mai mult de un deceniu de existență, manufactura a ajuns în dificultate, din cauza productivității extrem de scăzute, a înzestrării tehnice rudimentare și a incapacității unuia dintre parteneri - comitatul - de a face investiții serioase. Din cei 10.632 florini investiți de societatea particulară în anii 1794-1801 au fost returnați abia 3573 florini. Astfel că, între decembrie 1803 și iulie 1805, nici nu s-au mai putut plăti salariile curente ale muncitorilor.¹¹ Foarte probabil că falimentul a urmat imediat, punând capăt existenței primei manufacturi din

¹ Gorun 1979, p. 767-768.

² Lăsko 1904, p. 322-323 publică pentru prima dată traducerea integrală a textului contractului. Noi nu l-am mai regăsit, fiind probabil pierdut (rădăcit).

³ Gorun 1979, p. 768-769; Gorun 1981, p. 352-353. Din punct de vedere juridic creditorii au avut totuși dreptate, ei fiind înținuți în vânzarea propriilor produse pe piața locală.

⁴ Gorun 1979, p. 770.

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem, p. 772.

⁷ Lăsko 1904, p. 328.

⁸ A. R. B., fond Colectia de acte ale breslelor, dos. 198, f. 111.

⁹ Lăsko 1904, p. 328.

¹⁰ Săla, Iasi 1971, p. 76; Covaci 1982, p. 92.

¹¹ Săla, Iasi 1971, p. 78.

Oradea. Lichidarea ei s-a făcut abia în 1850,¹ când primăria din Subcetate a scos la licitație clădirea și terenul pe care a funcționat cândva manufactura.

Lipsa acută de capital, care a împiedicat într-o măsură foarte serioasă dezvoltarea economică locală în sensul industrializării capitaliste, a fost oarecum suplinită de Casa de economii din Oradea, întemeiată în anul 1847, cu un capital subscris de 30.000 florini - 300 acțiuni a 100 florini fiecare -, dar al cărui statut a fost aprobat abia în 1864.² Această primă instituție de credit a pus la îndemâna întreprinzătorilor locali creditele necesare afacerilor curente. Însă prima bancă în adevăratul sens al cuvântului a fost întemeiată cu mult după revoluția din 1848, într-o epocă de relansare economică generală, în anul 1868: Banca de credit comercial, industrial și agricol,³ fiind urmată apoi de altele.

Parcurgând o traiectorie relativ ascendentă, în general cu puține limite și piedici, economia orădeană din perioada anilor 1692-1848 s-a dezvoltat prin valorificarea resurselor locale și prin punerea în valoare a creativității umane din zonă, înscriindu-se într-o perfectă continuitate a evoluției istorice dinspre Evul Mediu spre epoca industrială, care după revoluția din 1848 a luat un avânt furtunos. Cei 150 de ani ai epocii preindustriale au contribuit decisiv la conturarea unei specificități economice locale, trasând cadrele între care s-a manifestat ulterior economia orădeană, atât în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cât și în aproape întregul secol al XX-lea.

III. SPIRITUALITATEA ORĂDEANĂ ÎN SECOLUL „LUMINILOR”: CONFESIUNE, ÎNVĂȚĂMÂNT, CULTURĂ

Repunerea, prin voința suveranului, a Bisericii Romano-Catolice în vechile sale drepturi avute până la mijlocul secolului al XVI-

lea nu a însemnat numai reînființarea Episcopiei orădene⁴ cu instituțiile sale specifice și restituirea vechilor lor domenii ci, în cel mai strict sens al Contrareforme, restaurare integrală a rolului și poziției sale amintite în societatea secolului al XVIII-lea. Episcopul a redevenit conducătorul politic și administrativ al comitatului Bihor, iar Biserica Romano-Catolică instituția care a controlat și direcționat toate compartimentele vieții publice. Practic în conștiința publică locală din epoca preindustrială Biserica Romano-Catolică a personificat statul până la începutul regimului iosefin (1780). Prin urmare, nu trebuie să surprindă faptul că pentru această perioadă de aproape un secol - 1692-1780 - istoria orașului Oradea s-a întrepătruns frecvent cu istoria Bisericii Romano-Catolice, în primul rând cu cea a Episcopiei.

Cazul tipic a fost Benkovics Ágoston. Acesta a fost numit episcop în 1681, dar a putut să revină la reședința tradițională episcopală abia după vara anului 1695, când alungarea trupelor turcești din cetate a devenit o realitate concretă. În afara comandantului garnizoanei imperiale din cetate, ale cărui atribuții au fost totuși limitate la sfera militară, singura autoritate care a putut coagula energiile în vederea reconstruirii orașului a fost episcopul. Iar această reconstrucție a trebuit începută cu propria instituție, inexistentă în fapt pe plan local, în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea. Episcopul Benkovics Ágoston a reînființat Capitlul Episcopiei care, în 1698, avea deja patru membri.⁵ A adus în oraș călugări iezuiți și franciscani, primii fiind însărcinați cu organizarea școlilor orădene,⁶ și a construit Biserica *Sfânta Brigitta*, primul - și singurul - lăcaș de cult creștin din Oradea ridicat imediat după alungarea turcilor din cetate și care a servit drept catedrală episcopală. Dar credincioși prea mulți nu a avut, nici în comitat, nici în Oradea, locuitorii fiind în covârșitoare proporție de confesiune ortodoxă sau protestantă. Însă performanțele pe care le-a atins episcopul în primii cinci ani ai păstoririi sale au fost apreciate pozitiv de Curtea imperială care, la 2 septembrie 1697, i-a redat - lui și urmașilor săi - rangul de

¹ *Ibidem*, p. 79.

² Borovszky 1901, p. 313.

³ *Ibidem*.

⁴ De fapt, juridic vorbind, Episcopia nu a fost desființată niciodată, ea continuând să existe și între anii 1556-1692, dar în exil, episcopii ei fiind numiți și consacrați în continuare. Bunyitai, Málnási 1935, p. 28-167.

⁵ *Ibidem*, p. 181.

⁶ *Ibidem*, p. 184-186.

comite suprem perpetuu al comitatului Bihor, deținut anterior, prin tradiție, încă de la mijlocul secolului al XV-lea.¹ Aceasta a fost, fără îndoială, și o recunoaștere a poziției deosebite pe care episcopul romano-catolic orădean a ocupat-o în structurile politice imperiale din jumătatea estică a Imperiului Austriac, ce încă trebuia integrată în monarhia dunăreană. Spre această concluzie ne conduce și mandatarea episcopului Benkovics, în vederea constituirii structurilor instituționale ale comitatului învecinat Békés în momentul reînființării acestuia, după 130 de ani de stăpânire turcească.²

În afara reorganizării proprii sale biserici și a administrației comitatului Bihor, tot episcopul Benkovics a fost acela care a trasat și perspectivele de dezvoltare urbanistică a orașului său de reședință. După ce a cerut Consiliului de război permisiunea refacerii centrului episcopal pe locul său tradițional, adică în mijlocul cetății, unde a fost construită prima catedrală episcopală de către Sfântul Ladislau, în ultimele decenii ale secolului al XII-lea, în anul 1699, din cauza respingerii proiectului de către autoritățile militare, a revenit asupra deciziei inițiale, hotărând stabilirea acestuia în Olosig. Această hotărâre a fost, mai apoi, respectată de toți urmașii săi în scaunul episcopal. În apropierea Bisericii *Sfânta Brigitta* episcopul Benkovics a ridicat o construcție care a servit ca reședință episcopală, a cărei construcție a fost terminată, în linii mari, în anul 1700.³ Dar continuarea programului său edilitar a fost oprită de moartea episcopului, intervenită în 26 octombrie 1702 și, mai apoi, de evenimentele militare din anii 1703-1710, când târgurile orădene au înregistrat, din nou, distrugerii importante. Așa că urmașul său, episcopul conte Csáky Imre (1702-1732), a trebuit să reia planurile de construcții de la început.

La sosirea sa în Oradea, după încetarea războaielor antihabsburgice conduse de Francisc Rákóczi al II-lea, episcopul Csáky a găsit în oraș un singur preot catolic. Episcopul a trebuit să

reia de la început reconstrucția propriei biserici, readucându-i pe iezuiți și pe franciscani și inaugurând prozelitismul catolic al cărui obiectiv principal au fost românii, ceilalți locuitori formând comunități religioase - protestante - foarte puternice. Ca atare, l-a numit în 1713 pe preotul László Pál în funcția de canonic și protopop al greco-catolicilor din Bihor. În general, activitatea acestuia a fost apreciată pozitiv,⁴ semn că succesele în propagarea unirii religioase nu l-au ocolit.

Episcopul Csáky Imre - devenit arhiepiscop de Kalocsa și apoi cardinal în 1717 - a fost însă, în primul rând, un om de cultură. La curtea sa muzicienii și-au găsit un adăpost sigur. În 1720 acesta a cumpărat o colecție de 62 de tablouri, iar biblioteca sa personală a conținut nu numai lucrări de teologie, ci și de istorie, drept, geografie și literatură, el însuși fiind autor al unor lucrări de drept.⁵ Cheltuielile sale în această direcție i-au rotunjit datoriile la 50.000 florini în 1722,⁶ fapt care i-a fost repede imputat și a constituit unul din principalele motive ale eșecului său în cursa pentru scaunul de primat al Ungariei. În ciuda faptului că și-a mutat reședința la Kalocsa, după anul 1726, episcopul Csáky Imre a pornit propriul său program de construcții, începând cu o nouă catedrală și o reședință episcopală, iar ca șef al administrației comitatului Bihor a construit pentru aceasta un sediu, Casa comitatului, și un lazaret.⁷ În 1727 i-a adus în Oradea pe călugării capucini, praemonstratenși și paulini, ajutându-i să-și ridice noile mănăstiri, iar pe iezuiți i-a scos din cetate și i-a determinat să își deschidă școala în centrul târgului Olosig.⁸ El a întemeiat o școală și pentru românii greco-catolici din oraș, iar pentru Olosig a obținut de la domnitor titlul de târg și dreptul de a ține târguri săptămânale. De asemenea, a încercat să facă o reglementare urbană pentru locuitorii din Olosig, eșuată până la urmă din cauza pretențiilor acestora.⁹ În locul Bisericii *Sfânta Brigitta*, mult prea mică, a dorit să ridice o altă catedrală monumentală, a cărui piatră

¹ *Ibidem*, p. 188.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*, p. 185. Astăzi acolo se află terenul de sport al Scolii Generale nr. 4 „Oltea Doamna”.

⁴ *Ibidem*, p. 211. Precizări mai noi despre László Pál, la Gorun 2004/c, p. 222-223.

⁵ Bunyitai, Málnási 1935, p. 214.

⁶ *Ibidem*, p. 219.

⁷ Lazaretul a fost construit pe locul actualului Spital Județean de pe Calea Republicii nr. 35.

⁸ Bunyitai, Málnási 1935, p. 221.

⁹ *Ibidem*.

fundamentală a depus-o la 5 august 1732.¹ Dar moartea sa, survenită peste câteva săptămâni, la 28 august 1732, l-a împiedicat să ducă realizarea proiectului până la sfârșit.²

În anul 1737, în fruntea eparhiei romano-catolice orădene a fost numit fratele cardinalului Csáky Imre, contele Csáky Miklós (-1747, ulterior primat al Ungariei), care s-a dovedit, în ciuda relativ scurtei sale prezențe la Oradea, un bun administrator. Acesta a fost promotorul economiei de tip mercantilist, înființând cele mai multe manufacturi din comitat. A construit pe măsura posibilităților sale materiale, indiscutabil mai mari decât cele ale predecesorilor săi, încheind lucrările la catedrala Sfântul Ladislau din târgul Oradea, începută de fratele său, și ridicând în fața ei - pe locul actualei Primării - un edificiu impozant pentru vremea aceea, ca reședință episcopală proprie.³ În 1739, el a cumpărat în centrul târgului Oradea două clădiri, din care una a destinat-o să fie lăcaș de cult pentru greco-catolicii din Oradea, iar cealaltă reședință a protopopului greco-catolic.⁴ În anul 1740, a întemeiat Seminarul Teologic Romano-Catolic, destinat pregătirii personalului necesar Eparhiei orădene, pe care l-a dotat și cu o tipografie,⁵ care a funcționat în tot secolul al XVIII-lea. În 1740 a donat călugărilor paulini terenul necesar construirii unei mănăstiri în care să funcționeze și o școală, sprijinind și școala iezuiților în care au studiat anual între 180 de elevi (în anul 1724) și 200 (în anii de după 1744).⁶ În 1746, convins de calitatea școlii pe care au întreținut-o iezuiții și de utilitatea acesteia, le-a donat clădirea hanului „La Coroana de aur” pe care aceștia au transformat-o apoi într-o altă instituție școlară.⁷

Când, în anul 1747, contele Forgács Pál a ajuns în fruntea Episcopiei Romano-Catolice orădene, problemele economice ale acesteia - retrocedarea domeniilor în conformitate cu diploma leopoldină din 1693, formarea aparatului

administrativ domenal, popularea localităților de pe domeniile Episcopiei - erau, în linii mari, rezolvate. Astfel că, beneficiind și de repetate îndemnuri imperiale, acesta a putut să-și permită un proiect grandios de construcții, pe care le-a dorit - după cum el însuși a scris într-o scrisoare din 2 august 1751 - realizate într-o manieră care să permită „...să putem spera cândva că se va întoarce din nou evlavie și gloria străbunilor, precum și vechea măreție a Bisericii”.⁸ Prin urmare, episcopul Forgács Pál l-a contactat pe inginerul constructor vienez Franz Anton Hillebrandt, care a proiectat, în prima fază, noua catedrală a cărei piatră fundamentală a fost depusă la 1 mai 1752,⁹ pe un teren liber în afara târgului Olosig. Tot aici a decis să fie construite și palatul episcopal și locuințele canonicilor din Capitlu.

Până în anul 1758, când episcopul Forgács a trebuit să părăsească definitiv Oradea, fiind mutat într-o altă eparhie, clădirea catedralei a fost ridicată până la nivelul acoperișului. Încă în prima parte a arhipăstoririi sale, episcopul Forgács a ajuns în conflict cu prea mulți factori, din cauza firii sale excesiv de autoritare și neînduplecate. Primul cu care a ajuns în conflict a fost chiar propriul său Capitlu, pe care l-a nemulțumit fixându-i în mod unilateral locul de reședință și obligându-l să părăsească târgul Oradea, al cărui stăpân domenal era, și să se mute în Olosig. Apoi, în anul 1750, prin autoritatea pe care i-o conferea rangul de comite suprem perpetuu, a obligat congregația nobiliară a comitatului Bihor să voteze prevederea ca toți funcționarii comitatului să fie, în mod absolut, numai de religie catolică, ceea ce elita nobiliară a comitatului, covârșitor protestantă, a fost nevoită să accepte, dar nu să i-o și treacă cu vederea.

Dar, cel mai grav conflict din perioada arhipăstoririi episcopului Forgács Pál l-a constituit disputa religioasă dintre ortodocșii și greco-

¹ În zona Cartierului Nufărul, probabil acolo unde se află supermarketul Lotus. Până la urmă, construcția nu a mai fost ridicată.

² Bunyitai, Málnási 1935, p. 224.

³ *Ibidem*, p. 259.

⁴ *Ibidem*, p. 263.

⁵ Naményi 1902, p. 36-37; Bunyitai, Málnási 1935, p. 264-265.

⁶ Bunyitai, Málnási 1935, p. 267. Alături de cele trei săli de clasă ale școlii iezuiților, mai exista și o a patra sală, numită *Theatrum*, în care tinerii au prezentat publicului local spectacole teatrale, începând cu anul 1731.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, p. 300.

⁹ Merită amintit faptul că, la ceremonie, au predicat în limba maghiară Tapocsányi Gergely, în limba germană iezuitul Peter Wütt și în limba română protopopul greco-catolic Moise Dragoș. *Ibidem*, p. 304

catolicii din Bihor. Prozelitismul catolic desfășurat, mai mult sau mai puțin sub egida episcopului Forgács, în rândul locuitorilor ortodocși din comitat a înregistrat la început un succes de netăgăduit: în comitatul Bihor locuitorii români din 147 de așezări trecuseră la ritul greco-catolic.¹ Dar episcopul ortodox din Arad, Sinesie Jivanovici, posesorul unei autorizații imperiale, a vizitat între 1751 și 1753 mai toate satele românești dintre Arad și Oradea și, transferând disputa eminentemente confesională în plan național și economic, a convins aproape jumătate din comunități să revină în sânul Bisericii Ortodoxe.² La protestele repetate ale Capitlului și, mai apoi, ale episcopului, precum și la numeroasele petiții ale comunităților confesionale locale, o comisie imperială de anchetă, în frunte cu arhiepiscopul din Kalocsa, s-a deplasat la Oradea, în mai multe reprize și, având în vedere experiența răscoalei conduse de Pero din Seghedinaț, au anchetat, pe parcursul mai multor ani, toate împrejurările conflictului confesional local. Anchetele l-au relevat pe episcopul Forgács ca principal vinovat de tensiunile confesionale din comitat și, ca urmare, episcopul a fost mutat disciplinar de la Oradea, în fruntea eparhiei, mai mici, de la Vác.³

Abia peste doi ani, în 1759, în fruntea Eparhiei Romano-Catolice orădene a fost numit baronul Patachich Adám, personalitatea cea mai interesantă care a ocupat această funcție importantă în secolul al XVIII-lea. Om de cultură, cu vaste legături în cercurile intelectuale din jurul Curții imperiale, Patachich a fost preocupat, în primul rând, de detaliile spirituale ale misiunii sale. El nu a fost foarte entuziasmat de obligația de a continua construirea catedralei, dar a sprijinit continuarea lucrărilor cu sume, e drept, relativ mici. În schimb, a fost serios preocupat de soarta Seminarului teologic pe care l-a dorit mutat în vecinătatea palatului episcopal, a cărui construire a început-o în anul 1762, după proiectele aceluiși Hillebrandt. A întemeiat o bibliotecă

impozantă, care a avut caracter public și care a fost compusă din 15.000 de volume, pentru care a cheltuit - doar în primii ani ai existenței acesteia - în jur de 60.000 florini.⁴ În anul 1776, când a părăsit Oradea, baronul Patachich a dus cu el 7.825 de volume selecționate din această bibliotecă, la care a mai adăugat cărțile din locuința sa personală din Buda, numărul total al volumelor bibliotecii sale ridicându-se la 17.000 de volume.⁵

El a concentrat la curtea sa de prinț al Bisericii Universale, un număr de personalități de seamă, oameni de cultură, artiști. Când, în anul 1773, a fost desființat cel mai instruit ordin monahal catolic, iezuiții, episcopul Patachich nu a ezitat să rețină la curtea sa 20 dintre cei mai cultivați călugări, dintre care s-au reliefat istoricii Práy György, întemeietorul și primul director al Bibliotecii Universității din Pesta, autorul unei opere istorice monumentale, Karl Frantz Palma, Katona István, Karl Wagner, filologul Szerdahelyi György etc., cu toții ajunși ulterior profesori la Universitatea din Pesta.⁶ Tot el a fost cel care a reușit să atragă în orchestra Catedralei episcopale Sfântului Ladislau, în afara celor 25 de muzicieni care alcătuiau capela propriu-zisă, și unele personalități de marcă de talia lui Michael Haydn, care a dirijat capela între anii 1760-1762, și Ditters von Dittersdorff, între anii 1765 - 1769.⁷ Pe compozitorul și dirijorul Dittersdorff episcopul Patachich l-a contactat la Viena în anul 1764, însărcinându-l să organizeze o orchestră, compusă din 12 instrumentiști, 22 de cântăreți și personal auxiliar, dintre care doi cântăreți castrați, necesari pentru registrele muzicale înalte. Concertele erau prezentate în fiecare duminică și marți, în fața spectatorilor compuși din nobilimea și funcționarii locali. În urma unor reclamații adresate Curții imperiale că orchestra nu s-ar fi limitat să cânte doar muzică religioasă, în anul 1769 episcopul Patachich a fost nevoit să dizolve orchestra și să renunțe la serviciile lui Dittersdorff.⁸

¹ *Ibidem*, p. 309.

² Firu 1913, p. 58-59; Lițiu 1980, p. 168; Lițiu 1984, p. 29.

³ Bunyitai, Málnási 1935, p. 311. Mai trebuie amintit și conflictul cu iezuiții orădeni pe care i-a îndepărtat din Oradea din cauza unor neînțelegeri, fapt care a contribuit și el, substanțial, la înlăturarea episcopului Forgács.

⁴ *Ibidem*, p. 329.

⁵ *Ibidem*, p. 348.

⁶ *Ibidem*, p. 332, Kosáry 1983, p. 503-505.

⁷ Roșca 1988, p. 758-760. Michael Haydn a compus, în perioada rezidenței sale la Oradea și în timpul scurtelor sale vacanțe la Beiuș, două simfonii, două concerte și patru misse. Kosáry susține că cel care l-ar fi adus pe Haydn la Oradea ar fi fost episcopul Forgács, în anul 1757 (Kosáry 1983, p. 211).

⁸ *Ibidem*, p. 678 și 687.

În reședința episcopală s-au desfășurat și spectacole teatrale, pe scena improvizată fiind prezentate în limba latină - din cauza spectatorilor care aparțineau unor grupuri etnice foarte diferite - drame, dar și opere muzicale. În anul 1765, însuși episcopul a tradus un oratoriu al lui Metastasio, *Isaac figura Redemptoris*, care a fost mai apoi pus în scenă. În anul 1766, un călugăr iezuit al cărui nume nu ni s-a păstrat, a scris un text latin, *Certamen Deorum*, care a fost apoi folosit ca libret al unei opere compuse de Dittersdorff.¹ Dar și reprezentațiile teatrale au urmat soarta spectacolelor muzicale, fiind interzise de Curte, sub pretextul că nu s-ar fi respectat zilele de post.

Cheltuielile culturale și pentru construcții ale episcopului Patachich au atras atenția Mariei Tereza care, în anul 1770, a stabilit personal ordinea efectuării investițiilor din subvențiile centrale: „În primul rând să se construiască seminarul, apoi catedrala și abia după aceasta rezidența episcopală.”² În ciuda interdicțiilor privind spectacolele muzicale și teatrale și a angajării foștilor iezuiți la curtea episcopală, raporturile episcopului cu Maria Tereza au fost totuși foarte bune, proiectele sale de construcții fiind apreciate. Ba chiar, în semn de prețuire pentru proiectul grandios al palatului episcopal, Maria Tereza i-a trimis - cândva între 1764 și 1767 - patru tablouri prețioase din colecția imperială, care urmau să împodobească pereții viitorului palat.³ Cu toate acestea, episcopul n-a fost scutit niciodată de obligația prezentării periodice a decontării cheltuielilor făcute din subvenții de stat, scutire solicitată de episcop în repetate rânduri. În ciuda faptului că numărul conflictelor lui Patachich cu Maria Tereza și Curtea imperială a sporit după anul 1770, acesta a fost numit în 1776 arhiepiscop de Kalocsa,⁴ unde

preocupările sale culturale și-au găsit un câmp de desfășurare nestingherit. În schimb, Oradea a pierdut pe cel mai important promotor al vieții culturale și al preocupărilor intelectuale pe care l-a avut în întregul secol al XVIII-lea.

La 26 iulie 1775 a fost semnat decretul imperial de fondare și dotare a Episcopiei Greco-Catolice orădene, în fruntea căreia a fost numit Moise Dragoș.⁵ Noua dieceză, formată prin separarea din Episcopia similară a Muncaciului (azi Mukacevo, Ucraina) a parohiilor greco-catolice din comitatele Bihor, Békés, Csongrád, Arad, Cenad și Banatul timișorean,⁶ a fost a doua episcopie greco-catolică românească înființată în secolul al XVIII-lea, după cea a Făgărașului al cărui scaun episcopal s-a aflat la Blaj. Prin înființarea acestei Eparhii, Episcopia Romano-Catolică orădeană a fost substanțial redusă, pierzând trei sferturi din numărul total de credincioși,⁷ precum și domeniul Beiușului cu cele aproape 140.000 de iugăre cadastrale.⁸ Întreaga energie a episcopului Dragoș a fost consumată de organizarea noii dieceze, de conflictele confesionale locale și de dezvoltarea comunităților greco-catolice din Eparhie, obținând rezultate demne de atenție.

Cea mai importantă activitate spirituală românească din Oradea secolului al XVIII-lea a desfășurat-o urmașul lui Moise Dragoș, episcopul Ignatie Darabant (1788-1805). Fără îndoială că cea mai importantă acțiune pe care acesta a înscris-o în palmaresul său a fost cea legată de primul memoriu politic al românilor din Transilvania, *Supplex Libellus Valachorum*, înaintat împăratului Leopold al II-lea în martie 1791. Cercetările de ultimă oră îl scot pe Ignatie Darabant dintre autorii prezumtivi ai *Supplexului*.⁹ Cu toate acestea, Ignatie Darabant a fost implicat serios în întreaga mișcare de revendicări politice românești, asumându-și răspunderea fazei sale finale, de

¹ *Ibidem*.

² Bunyitai, Málnási 1935, p. 349, precizarea lui Málnási de la nota h.

³ *Ibidem*, p. 337. Cele patru tablouri se află și astăzi în clădirea palatului episcopal, în colecția Secției de artă a Muzeului Țării Crișurilor, fiind expuse în Sala franceză, fără a li se cunoaște autorul.

⁴ *Ibidem*, p. 348.

⁵ Radu 1932, p. 50. Moise Dragoș a fost consacrat ca episcop de către papa Pius al VI-lea, prin bula *Apostolatus officium* din 23 iunie 1777, iar Episcopia Greco-Catolică din Oradea a fost înființată prin bula *Indefessum* din 17 iunie 1777. Din acest motiv, ca an al înființării sale este considerat anul 1777.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Bunyitai, Málnási 1935, p. 348.

⁸ Radu 1932, p. 59. Din acest domeniu care a avut exact 139.657 iugăre, în aparență imens, teren arabil a fost în jur de 2.000 de iugăre și acesta de slabă calitate (clasele IV și V), vii și livezi circa 40 de iugăre, iar restul de 137.600 de iugăre au fost păduri de deal și pășuni (de deal și alpine). În schimb, subsolul s-a dovedit a fi relativ bogat în minereuri și marmură, pe care însă noul stăpân nu le-a exploatat niciodată pe măsura valorii sale.

⁹ Gorun 1991, p. 51.

înaintare a memoriului la Curtea imperială. Acțiunea nu a fost chiar lipsită de primejdii, din moment ce poliția secretă imperială și chiar Cancelaria Aulică s-au străduit din răzputeri să împiedice ca memoriul să ajungă pe masa de lucru a împăratului. Episcopul orădean a reușit să dejoace cursele întinse de poliția secretă și să ocolească Cancelaria Aulică a Transilvaniei, memoriul ajungând, datorită lui, la Consiliul de Stat și de acolo la împăratul Leopold al II-lea.¹

Episcopul Darabant a participat - din culise - și la întocmirea și înaintarea celui de-al doilea *Supplex*, datat 30 martie 1792, fiind de față, la Viena, în toată perioada de redactare a acestuia și consiliindu-i pe episcopii Ioan Bob și Gherasim Adamovici până când aceștia au prezentat memoriul în fața Curții.²

Întors de la Viena imediat după predarea celui de-al doilea *Supplex* și moartea împăratului Leopold al II-lea, survenită pe neașteptate, Ignatie Darabant a trecut la înfăptuirea câtorva din ideile care s-au desprins din întreaga experiență a mișcării *Supplexului*. Iluminist convins, conștient că ascensiunea socială a enoriașilor săi se putea face, în primul rând, prin instrucție, episcopul greco-catolic orădean s-a străduit să dezvolte o rețea școlară proprie. La 30 ianuarie 1792, a obținut decretul de înființare a Seminarului Greco-Catolic, pe care l-a deschis în clădirea fostei mănăstiri a iezuiților, din târgul Olosig,³ seminarul pregătind viitorii preoți și învățători ai diecezei. Pasul următor l-ar fi constituit înființarea unui Seminar propriu, de rang universitar, pentru care a și primit aprobarea Consiliului Locumtenențial la 28 aprilie 1801, dar nu l-a putut deschide din cauza piedicilor puse de propriul său enturaj.⁴

Episcopul Darabant a acordat o atenție specială cursului preparandial înființat anterior și care a funcționat în tot cursul anilor 1785-1790, condus de Simeon Maghiar. După moartea acestuia, episcopul Darabant l-a numit în locul

vacant pe Ioan Corneli, unul din cei mai instruiți preoți ai săi. Devenind prefect al școlilor naționale în 1792, Ioan Corneli s-a ocupat de probleme școlare până în 1806, când a fost demis în urma presiunilor unor stăpâni domeniali, nemulțumiți de consecvența cu care acesta a impus înființarea școlilor la sate.⁵ Cursul preparandial, devenit ulterior școală normală, a pregătit învățătorii necesari școlilor elementare, patronând educația școlară a unei bune părți a locuitorilor români din comitatele asupra cărora Episcopia Greco-Catolică și-a exercitat autoritatea spirituală.

În afara preocupărilor privind organizarea rețelei școlare proprii, episcopul Ignatie Darabant a fost foarte interesat de tipărirea cărților necesare atât școlilor, cât și publicării unor lucrări științifice românești fundamentale, făcând publice rezultatele muncii elitei intelectuale românești. Cum tipografia cea mai apropiată era cea din Buda - ce aparținea de Universitatea regală din Pesta, altminteri destinată prin statut sprijinirii activității editoriale confesionale greco-catolice -, după moartea cenzorului rutean al acesteia, Alexandru Ragazzi, Ignatie Darabant s-a grăbit, în anul 1799, să-l propună în locul vacant pe primul și cel mai erudit dintre corifeii Școlii Ardelene, Samuil Micu-Klein,⁶ cu care episcopul orădean se cunoștea demult și era în relații apropiate. Primul demers al lui Darabant s-a izbit de regulile foarte precise ale greoiului aparat administrativ imperial. În 1803, Darabant a reluat chestiunea, propunându-l din nou pe Samuil Micu-Klein, de data aceasta ca cenzor și corector al cărților greco-catolice tipărite de Tipografia din Buda,⁷ iar în anul 1804 propunându-i pe Samuil Micu-Klein, Ioan Corneli și Nicolae Vitez, dar recomandându-l pe primul în mod special.⁸ De data aceasta demersul lui Darabant a fost încununat de succes, candidatul propus de el în mai multe rânduri fiind acceptat ca cenzor și corector al cărților românești. Succesul lui Darabant a fost dublu: el a obținut controlul

¹ Ibidem, p. 53.

² Ibidem, p. 55.

³ Radu 1932, p. 81. Acesta a fost denumit o vreme „Institut Leopoldin” absolvenții săi urmând a frecventa școlile de rang superior (universități) din Viena, Buda, Roma etc.

⁴ Ibidem, p. 82. Într-o etapă ulterioară, episcopul a intenționat să-l edifice la Beiuș, în centrul domeniului episcopal care i-ar fi asigurat, la urma urmei, subzistența.

⁵ Nica 1983, p. 521.

⁶ Actul (conceptul scrisorii) este datat 6 septembrie 1799 și se află în A.N.B., fond Episcopia greco-catolică Oradea, dos. 1079, f. 60.

⁷ Ibidem, f. 66-67.

⁸ Ibidem, f. 74-75.

asupra tipăririi cărților românești la cea mai importantă tipografie din jumătatea de est a Imperiului, iar acest control l-a putut exercita prin unul din cei mai erudiți intelectuali români ai momentului.

În fine, episcopul Darabant a reușit ca în ultimii ani ai păstoririi sale să construiască, în centrul târgului Oradea, o biserică-catedrală pe măsura demnității sale, pe care n-a apucat să o vadă edificată în întregime. A lăsat prin testament 34.000 florini pentru zugrăvirea catedralei și ridicarea turnului, adică o treime din valoarea totală a acestui act.¹

În penultimul deceniu al secolului al XVIII-lea, Oradea a devenit, pentru prima oară în istoria sa, posesora unei instituții școlare de grad superior. Academia Regală din Oradea, înființată în urma propunerii din 25 decembrie 1776 a directorului circumscripției școlare orădene, contele Károlyi Antal, a debutat la 1 noiembrie 1780 cu primul an de studii de filosofie,² iar din 1 septembrie 1788 și cu primul an de studii de drept. Numărul studenților a crescut treptat, de la 97 în 1780, la 173 în 1800, 182 în 1820, 299 în 1840, având 241 de studenți în preajma revoluției de la 1848.³ Academia din Oradea a pregătit, în primul rând, funcționarii necesari aparatului administrațiilor de stat și domeniile, iar judecând după apartenența confesională, singura ce conta în epocă, între 30 și 40% din studenți au fost greco-catolici și ortodocși. Absolvenții aveau dreptul să își continue studiile superioare la oricare universitate din Imperiul Austriac, diploma eliberată de ea nefiind echivalentă cu o licență universitară, ci era situată undeva între aceasta și un bacalaureat. Dar această diplomă a fost suficientă ca, în anii dinaintea revoluției de la 1848, titularul ei să poată ocupa o magistratură în administrația locală și cea comitatensă, în oricare provincie a statului austriac.

Correspondența lui Ioan Corneli cu profesorul Alexandru Chalbazan de la Gimnaziul Superior din Stanislavov, din Galiția austriacă, i-a prilejuit acestuia o trecere în revistă a intelectualilor orădeni care își desfășurau activitatea aici la cumpăna dintre secolul al XVIII-lea și al XIX-lea. Este interesant a-i vedea pe toți aceia pe care un intelectual de marcă i-a

considerat a fi demni de a-i menționa unui alt intelectual, aflat la o distanță relativ foarte mare de centrul orădean și care îi cunoștea cel mult din auzite. Tabloul intelectualilor orădeni, care - trebuie să recunoaștem - suferă de un oarecare exclusivism confesional, prezintă o imagine subiectivă a valorilor intelectuale orădene din jurul anului 1800. În același timp însă, trebuie să menționăm că cei pe care Ioan Corneli nu i-a amintit în scrisorile sale către Chalbazan, și nu au fost chiar puțini, nu au lăsat urme concludente în istoria culturală a orașului.

Corneli începe cu profesorii de drept de la Academia Regală orădeană, amintindu-l, în primul rând, pe profesorul de drept și singurul posesor al unui doctorat în științe juridice de atunci, Szerdahelyi Antal, apoi pe profesorul de științe politice Balugyánszky Mihály (amestecat, între altele, și în mișcarea iacobiană condusă de Martinovics), pe profesorul de statistică Iacob Ferdinand Müller, pe profesorul de drept natural Mihalóczy György, abia apoi amintindu-i pe cei de filosofie: profesorul de logică și metafizică Blazsovics János, profesorul de algebră Frantz Steindl, profesorul de istorie Keresztúry József, profesorul de științele naturii Varga Márton. Apoi îi trece în revistă pe profesorii de la arhigimnaziul romano-catolic orădean: profesorii de retorică Kaszner György, de poetică Tertina Mihály, de gramatică Eöszy József, Heranus Miklós și Kapy László. Dintre profesorii școlii elementare superioare romano-catolice orădene Corneli amintește doar pe cinci din cei zece profesori câți au fost în acel an școlar: directorul Perger József, călugărul capucin Dobronkay János, învățătorul Butsek János, învățătorul de muzică Iacob Havelka și cel de desen, Weisz János. Dintre superiorii districtului școlar orădean îi amintește pe directorul Tokódy György, pe adjunctul acestuia, canonicul Ioan Nepomuc Vas, care era și profesor de logică, pe inspectorul școlar districtual Iacob Verner, care era șeful ierarhic superior al lui Corneli, pe atunci încă prefect de studii al școlilor greco-catolice.⁴ De remarcat faptul că toți cei amintiți în prima scrisoare către Chalbazan erau oameni ai școlilor orădene, dintre care Corneli i-a menționat pe cei care erau, după părerea lui, cei mai importanți.

¹ Radu 1932, p. 89.

² Krausz 1867, p. 75-76; Bozóky 1889, p. 2.

³ Krausz 1867, p. 76, 89, 105, 122, 128.

⁴ A.N.B., fond. cit., dos 747, f. 41-42.

Tabloul de mai sus a fost completat, ulterior, cu numele altor intelectuali; subiectivismul se simte și acum, fiind menționați aproape numai preoți greco-catolici: canonicii Iacob Aron, Nichita Horvat, Vasile Șandor, prepozitul Gheorghe Farkaș, atunci tocmai încarcerat în mănăstirea din Mukacevo pentru acuze nedovedite împotriva episcopului Darabant, dar ocupându-și timpul în reclusiune cu traduceri istorice în românește, vicarul general Samuil Vulcan, cel de-al doilea prefect de studii al Seminarului Greco-Catolic orădean, Iosif Silaghi, arhidiaconul Alexe Poci, parohul orădean Ioan Radnoti, Simeon Bran, despre care Corneli se grăbește să spună că era de obârșie din Transilvania și a fost adus în dieceza orădeană de episcopul Darabant, care i-a și creat postul de arhidiacon al Beiușului, Zaharia Silaghi, proaspăt propus pentru unul din posturile de canonic. Dar Corneli i-a considerat ca aparținând cercului intelectual orădean și pe cei care, de fapt, nici nu locuiau în unul din târgurile acestuia: Iosif Dalyai, preot în Leta Mare, Ioan Nagy la Pocei, Borsai la Vadu Crișului, fostul cancelist consistorial, Zacheus Verner, atunci preot în Oradea, Nicolae Vitez, devenit notar consistorial, preotul rutenilor din Leta Mare, Sztankovics, Gabriel Simon, Nicolae Erdelyi din Olosig, Boitor, Bozontai, Aron Alexi, Görög, Vasile Pop. Dintre ortodocși nu amintește nominal pe nici unul, dar îi amintește că erau atunci ocupați cu ridicarea turnului bisericii construite în Orașul Nou, *Biserica cu Lună*.¹ Să remarcăm faptul că toți cei amintiți aici și-au făcut studiile la universități din Europa Centrală, a căror calitate nu putea fi pusă sub semnul îndoielii.

Personalitatea care a impus liniile de dezvoltare ale vieții spirituale orădene în prima jumătate a secolului al XIX-lea a fost episcopul Samuil Vulcan (1806-1839). Acesta a ajuns în

fruntea Eparhiei Greco-Catolice orădene imediat după încetarea din viață a episcopului Darabant, al cărui vicar general a fost. Samuil Vulcan a continuat, în fapt, opera acestuia. Succesele sale se datorează încrederii de care s-a bucurat la Curtea imperială, încredere de care nici unul dintre ceilalți înalți prelați contemporani lui n-au beneficiat.² Samuil Vulcan a continuat politica școlară a predecesorului său, seminarul „mic” orădean rămânând tot timpul în atenția sa și sprijinindu-i - material și spiritual - activitatea.³ Însă numărul școlilor elementare a crescut foarte greu: de la 21 din 61 de parohii din 1808, la 67 din 179 parohii din 1845,⁴ dintre care 30 se aflau în districtul Oradea,⁵ deci foarte aproape de centrul eparhial. Creșterea numerică a școlilor elementare de la 21 la 67 este însă înșelătoare, în realitate școlile elementare treceau, în perioada primei jumătăți a secolului al XIX-lea, printr-o criză datorată organizării defectuoase a acestora și, nu în ultimul rând, capacității profesionale inferioare a dascălilor, consecință a unei pregătiri sumare.⁶ Conștient de aceste greutăți, Samuil Vulcan a înființat, în anul 1828, la Beiuș un liceu, destinat în primul rând ridicării nivelului general al învățământului românesc din eparhia orădeană.⁷

Odată cu scaunul episcopal, Samuil Vulcan a moștenit și conducerea mișcării pentru emancipare prin cultură a enoriașilor săi, mișcare inițiată de episcopul Ignatie Darabant. Prin urmare, lui i-a revenit și sarcina de a se ocupa de tipărirea cărților românești la Tipografia din Buda. După moartea lui Samuil Micu-Klein, Samuil Vulcan l-a propus ca înlocuitor al acestuia pe canonicul orădean Ioan Corneli, fostul prefect de studii depus în 1806, propunere însoțită și de o călduroasă recomandare a capacităților științifice și intelectuale ale acestuia.⁸ Dar Corneli a

¹ *Ibidem*, f. 37-40. La sfârșitul scrisorii, Corneli îi transmitea salutări lui Ioan Budai-Deleanu, ceea ce semnifică faptul că l-a cunoscut personal. Conceptul scrisorii este data 28 iulie 1800.

² Samuil Vulcan a fost profesorul de limbă română al împăratului Francisc. Se pare că raporturile directe dintre cei doi au sfârșit prin câștigarea încrederii imperiale. În lunga sa carieră episcopală, Samuil Vulcan a fost sollicitat de multe ori de Curtea imperială să se pronunțe în problemele cele mai diverse, de pe întregul teritoriul al Imperiului, care erau străine de sfera de activitate a ierarhului orădean. Pe de altă parte, trebuie remarcat faptul că cererile pe care Samuil Vulcan le-a trimis la Curte, de regulă au fost totdeauna aprobate favorabil. Radu 1932, p. 101-103.

³ Georgescu 1923, p. 37-40.

⁴ Radu 1932, p. 98-100.

⁵ Albu 1944, p. 241.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Pavel 1928, *passim*.

⁸ A. N. B., *fond. cit.*, dos. 1079, f. 84. Datat 31 iulie 1807.

renunțat la post, și pentru că știa cât de mult și l-a dorit Gheorghe Șincai. Apoi episcopul Vulcan l-a propus pe Petru Maior, propunere acceptată de împărat în 1808.¹ Raporturile dintre episcopul orădean și Petru Maior au fost foarte bune, Samuil Vulcan ajutându-l pe acesta să-și tipărească opera istorică și să ducă la bun sfârșit Dicționarul „cel mare” al limbii române, tipărit până la urmă în anul 1825, după moartea lui Petru Maior, dar la insistențele repetate ale episcopului orădean. Când Petru Maior a ajuns în conflict cu episcopul Ioan Bob, care ceruse oprirea vânzării *Istoriei pentru începuturile românilor în Dachia* din cauza criticilor pe care Petru Maior i le-a adus, episcopul Vulcan a fost acela care a găsit modalitatea de a-l scoate din încurcătură pe Petru Maior și de a salva cartea de la eventuala ei interzicere.²

După moartea lui Petru Maior, episcopul orădean i-a propus, la 26 mai 1821,³ pentru postul de revizor și corector al cărților românești pe Ioan Erdeli, Constantin Aldea și pe Vasile Gergely.⁴ Dar o defecțiune care i-a aparținut lui Gergely, ce voia neapărat postul, a amânat ocuparea postului timp de 22 ani, până atunci acesta fiind girat de Ioan Teodorovici. În 1837, episcopul Vulcan a reluat chestiunea postului de revizor, propunându-l pe canonicul Teodor Aron, directorul liceului din Beiuș,⁵ acceptat în cele din urmă de Curtea imperială și care a ocupat postul între anii 1842-1848.⁶

Samuil Vulcan a coordonat și imensa muncă de elaborare a dicționarului poliglot - *Lesiconul românesc-latinesc-unguresc-nemțesc* - cunoscut sub titlul de *Lesiconul de la Buda*, tipărit în 1825, una din cele mai impresionante strădanii de ordonare și prezentare a vocabularului limbii române din acea vreme. La această adevărată întreprindere națională au colaborat succesiv Samuil Micu, Ioan Molnar-

Piuariu, Gheorghe Șincai, Vasile Coloși, Ioan Corneli, Petru Maior, Ioan Teodorovici, Alexandru Teodori, Ștefan Körösi și Ioan Budai-Deleanu, sub nemijlocita coordonare a lui Samuil Vulcan.⁷ Iar când, în fine, *Lesiconul* a fost gata de tipar, episcopul Vulcan a fost solicitat să-și dea avizul asupra prefetei scrise de Ioan Teodorovici, prin aceasta editorul recunoscând indirect aportul decisiv al lui Samuil Vulcan la întreaga operă.⁸

Om de cultură, Samuil Vulcan a fost posesorul unei biblioteci personale impresionante, nu atât prin numărul, cât prin valoarea și diversitatea cărților procurate. Catalogul acesteia, întocmit prima dată în 1830, conține 1574 de volume, din care 1457 în limbi străine, iar 117 în limba română.⁹ Iar acest număr a crescut în anii următori, după cum o confirmă un alt catalog, întocmit însă în 1862, dar care conține și cărțile bibliotecilor episcopilor Moise Dragoș, Ignatie Darabant și o parte a bibliotecii lui Vasile Erdeli. Prin urmare, este imposibil a separa biblioteca lui Vulcan din cele 2324 de titluri în 3480 de volume recenzate.¹⁰ În schimb, din catalog reiese că Samuil Vulcan a suplinat lucrările ce-i lipseau, recurgând la copierea acestora acolo unde cărțile puteau fi găsite.¹¹ De aici și numărul relativ mare al manuscriselor din biblioteca sa.

Că Samuil Vulcan a avut un program propriu de tipărire a unor lucrări pe care le-a considerat necesare este dovedită de preocuparea episcopului de traducere și prelucrări, pe care le-a finanțat din veniturile sale. A avut și traducători pe care se pare că i-a agreat în mod deosebit: unul din aceștia a fost Pașca din Pericea, care a tradus și prelucrat mai multe opere: *Ars longae vitae per medicam corporis* de Fr. A. Fuchs, *Către sine însuși* de Marcus Aurelius,¹² *Apoftegmatele* lui Erasmus din Rotterdam și *De vero devotione* de A. Muratori¹³ etc. De semnalat speciala atenție

¹ Veress 1982, p. 174-175.

² Gorun 1990, p. 207-209.

³ A.N.B., fond. cit., dos. 1081, f. 1.

⁴ *Ibidem*, f. 5, 8, 9.

⁵ Veress 1982, p. 420.

⁶ Bolca 1934, p. 96.

⁷ Gorun 1990, p. 210.

⁸ *Ibidem*, f. 213.

⁹ Maxim 1976, p. 207.

¹⁰ *Ibidem*, f. 211.

¹¹ *Ibidem*, f. 212, 214.

¹² Este vorba de prima traducere în limba română a filosofului stoic Marcus Aurelius.

¹³ Maxim 1976, p. 215-216. De remarcat că episcopul Samuil Vulcan ar fi dorit să înființeze o *Ortăcie* sau *Societate bibliografică românească*, al cărui scop ar fi fost tipărirea cărților necesare dezvoltării culturii române, răspândirea culturii, coordonarea activității de traduceri și preluări de către intelectualii români și valorificarea eficientă a acestora. Proiectul a fost însă falimentat de mitropolitul de la Vârșeț. Radu 1932, p. 104.

pe care Samuil Vulcan a acordat-o cărților de medicină care puteau fi folosite în scopuri de popularizare a cunoștințelor medicale.

Dar biblioteca lui Samuil Vulcan n-a avut numai rostul de depozit de carte pentru uzul exclusiv al proprietarului. Simțul său cultural și științific este subliniat de deschiderea bibliotecii spiritelor interesate, fiind cunoscute numele a 27 de studenți ai Academiei orădene, elevi ai gimnaziilor locale și chiar a unor ucenici¹ care au împrumutat, în perioada anilor 1816-1837, cărțile pe care le-au socotit a fi necesare. Dar au existat și mulți adulți care au împrumutat cărți: învățătorul Clintoc din Vintere, învățătorul Ioan Vancea din Vășad, I. Suciuc din Borod, Ioan Cherecheș din Oradea, învățătorul ortodox I. Popovici, sfatul - de asemenea ortodox - Zaharia Toma, M. Fogarași din Bocsig, Ioan Pop din Chieru, doi profesori beiușeni: Vasile Nistor și Sigismund Pop, preoții ortodocși Ioan Bodea din Chistag și Ioan Popovici din Chiribiș, precum și Vasile Aron și Ioan Fășie.² Cărțile au fost împrumutate pe perioade de la trei săptămâni până la un an, cititorii lor aparținând celor 50 de localități din eparhia orădeană.³ Au fost împrumutate, în primul rând, toate cărțile sale românești și numeroase cărți în limbi străine.

Episcopului Vulcan nu i se poate tăgădui o adevărată pricepere în alegerea și apoi susținerea colaboratorilor, mai mult sau mai puțin apropiați. Am văzut că el a fost în bune relații cu Petru Maior și Gheorghe Șincai, pe care i-a sprijinit cu toate puterile sale și ale căror manuscrise au rămas, în mare parte, în posesia episcopului. El a purtat corespondență cu pictorul și profesorul Efrem Klein, care i-a făcut anumite servicii episcopului orădean. A adunat în jurul lui o seamă de intelectuali de valoare dintre care să-i amintim numai pe canonicul Ioan Corneli, prefectul școlilor naționale între 1817-1848 și mai apoi prepozit, Nicolae Borbola, doctor în drept civil și canonic, devenit profesor de drept natural la Academia Regală din Oradea,

Alexandru Dobra, ani buni secretarul episcopului, Vasile Erdeli, urmașul în scaunul episcopal, numeroșii profesori de la liceul beiușean ș.a.

După înființarea, de către împăratul Leopold al II-lea, la 20 februarie 1792, a Consistoriului ortodox din Oradea,⁴ întreaga viață spirituală a comunității ortodoxe orădene coordonată de acesta a înregistrat o mai precisă și mai eficientă direcționare. A fost mare nevoie de personalitatea puternică a președintelui Consistoriului, Mihail Manuilovici (1805-1829), pe de o parte pentru a face față ofensivei prozelitismului catolic inaugurat de episcopul Samuil Vulcan, dar și pentru a scoate Episcopia Aradului de sub influența sârbă care s-a dovedit, adesea, a fi nefastă. Fost învățător înainte de a se preoți, Manuilovici a știut din propria experiență că cele mai mari probleme care au stat în fața comunității sale au fost ridicarea - în primul rând - calității preoților săi și emanciparea culturală a enoriașilor, obiective aproape similare cu acelea ale episcopului greco-catolic Samuil Vulcan. În afara introducerii obligației noilor preoți ortodocși de a efectua, în bisericile din Oradea, o practică rituală, Mihail Manuilovici a cerut, la 12 noiembrie 1814, înființarea la Oradea a unei școli confesionale pentru instruirea viitorilor clerici.⁵ Proiectul a fost însușit de episcopul arădean Avacumovici, care l-a apreciat, dar în final școala a fost deschisă în 1822 la Arad și nu la Oradea, viitorii preoți din Bihor fiind nevoiți să urmeze cursurile acesteia.⁶ Însă lipsa preoților a fost mereu acută. La 23 martie 1816, Consistoriul orădean semnala mitropolitului lipsa din ce în ce mai mare a preoților, ajungându-se în situația ca, în afara președintelui Consistoriului ortodox orădean, în tot comitatul Bihor să nu mai existe nici un protopop.⁷

În prima jumătate a secolului al XIX-lea efortul principal al comunității ortodoxe orădene a fost canalizat în direcția finisării Bisericii Sf.

¹ Maxim 1976, p. 218.

² *Ibidem*, p. 219-222.

³ *Ibidem*, f. 223. Dar să amintim aici punctul de vedere al nepotului său, alt intelectual de marcă, Iosif Vulcan, care scria în 1893, despre episcopul Samuil Vulcan că „Toată viața lui fu un șir lung de acte filantropice și naționale-culturale. Reședința lui a devenit un azil al tuturor celor ce aveau trebuință de ajutor. Nici o mișcare culturală națională nu s-a inițiat fără știrea și conlucrarea lui. Nici o carte românească nu s-a tipărit fără să nu o fi încurajat și sprijinit”. *Apud* Radu 1932, p. 103.

⁴ Lupșa 1935, p. 67. Sediul său a fost în Velența. Vezi și Lițiu 1980, p. 171.

⁵ *Ibidem*, p. 74.

⁶ *Ibidem*, f. 78.

⁷ *Ibidem*, f. 79.

Nicolae. În 1813 mai trebuia efectuate lucrările de pictură interioară, aurire și sculptură, dar lucrările au înaintat cu greu, comunitatea fiind nevoită să recurgă, în repetate rânduri, la împrumuturi masive.¹ În sfârșit, sfințirea ei a avut loc la 11 iunie 1832, fiind săvârșită de episcopul arădean Maxim, fostul președinte al Consistoriului orădean, Mihail Manuilovici.²

În perioada discutată, treburile spirituale ale comunității ortodoxe orădene au fost girate de un comitet parohial din care au făcut parte membri marcanți ai unor familii importante din viața economică și socială locală: Püspöki, Zombori, Driva, Raț, Nicolici, Stupa, Poinar, Popovici, Ioanovici etc. Ceva mai târziu, spre mijlocul secolului al XIX-lea, în comitetul parohial orădean au fost aleși mai tinerii Emanoil Gojdu și Nicolae Jiga, lideri de necontestat ai comunității. În 1844, cei doi epitropi au fost trimiși la Karlovac să discute chestiunea împrumutului contractat de comunitatea locală din Fondul național școlar, cu mitropolitul Iosif Rajacic, iar în timpul revoluției de la 1848, aceștia s-au aflat între deputații români plecați la Viena pentru a reprezenta în fața Curții imperiale interesele conaționalilor lor.³ După 1850 amândoi au întemeiat fundații culturale și școlare ce au fost destinate sprijinirii progresului spiritual național românesc.

Evident, cuantificarea spiritualității unei comunități este dificilă, dar ilustrarea acesteia este, totuși, posibilă prin evaluările statistice ale unora din domeniile sale. Unul dintre aceste domenii, cu mare greutate probatorie, îl constituie tiparul și produsele sale. În Oradea s-a tipărit relativ devreme, cu întreruperi mai mari sau mai mici, imediat după prima jumătate a secolului al XVI-lea. În secolul al XVIII-lea activitatea tipografică a început cu puțin înaintea de mijlocul secolului, prima carte imprimată cu certitudine la Oradea fiind datată în anul 1745.⁴ Această primă tipografie orădeană a funcționat

sub auspiciile Seminarului Romano-Catolic, ea fiind închiriată unor tipografi profesioniști. Primul tipograf a fost Kállay Gergely, foarte probabil proprietarul inițial al tipografiei, de la care a fost cumpărată de Episcopia Romano-Catolică orădeană și încredințată Seminarului. În 1746, Becskereki Mihály, fostul tipograf al iezuiților din Cluj, a preluat tipografia orădeană, imprimând 25 de cărți până în anul 1755; dintre acestea, 20 au fost în limba latină, 3 în limba germană și 2 în limba maghiară.⁵ În anul 1755, Becskereki a părăsit Oradea, iar tipografia și-a încetat activitatea până în 1762, când a fost preluată de Joseph Wolf pentru o foarte scurtă perioadă. În cei doi ani cât s-a aflat în fruntea tipografiei Seminarului acesta a imprimat trei cărți, folosind alte tipuri de litere decât cele folosite de Becskereki. Până în 1771 tipografia nu a avut un conducător constant, fiind tipărite totuși trei cărți.⁶

În perioada anilor 1771-1786, tipografia Seminarului Romano-Catolic orădean, condusă de Ignatius Balent, a atins punctul culminant al activității sale. Balent a imprimat nu mai puțin de 83 de cărți în 15 ani, marea lor majoritate fiind ale unor autori locali.⁷ După plecarea lui Balent din fruntea tipografiei, aceasta a fost preluată de Frantz Eizenberger, care a rămas în Oradea până în 1797, imprimând 20 de titluri în 13 ani.⁸ În perioada anilor 1798-1803, Johann Guttmann a imprimat șapte cărți, încercând să cumpere, în mai multe rânduri, tipografia orădeană.⁹ De fapt, în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea, s-a vehiculat în mod repetat ideea vânzării tipografiei. Dar, datorită faptului că utilajul tipografic era prea învechit, discuțiile privind achiziționarea tipografiei s-au prelungit pe parcursul mai multor ani. Abia la 1 iulie 1804 tipografia Seminarului orădean a fost cumpărată de Gottlieb Antal, dar numai cu asigurarea exclusivității imprimării cărților orădene.¹⁰

¹ Lițiu 1984, p. 72-73.

² *Ibidem*, f. 80.

³ *Ibidem*, f. 144.

⁴ Titlul este *Universa Philosophia ad Mentem Doctoris subtilis Ioannis Scoti ... Anno 1745 ... Magno Varadini, Per Gregorium Kállai*. Námenyi 1902, p. 38.

⁵ *Ibidem*, f. 39-41.

⁶ *Ibidem*, f. 42.

⁷ *Ibidem*, f. 43-47.

⁸ *Ibidem*, f. 49.

⁹ *Ibidem*, f. 52.

¹⁰ *Ibidem*, f. 56. În comitatul Bihor a mai existat o tipografie, la Diosig, întemeiată în anul 1787, de Medgyesi Pál. Văduva acesteia s-a mutat la Oradea în anul 1798, tipografia fiind cumpărată în anul 1804 de Szigethy Mihály. *Ibidem*, f. 61.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea tiparul orădean a trecut printr-o perioadă de diversificare și de modernizare, noul proprietar al tipografiei Seminarului schimbând întregul echipament tipografic. Din 1804, în Oradea au activat două tipografii: cea mai veche, a lui Gottlieb, și cea din Diosig, a lui Szigethy Mihály, mutată la Oradea. În 1805, în fruntea tipografiei lui Gottlieb a ajuns Tichy János, care s-a grăbit să obțină exclusivitatea tipăririi în Oradea, excluzându-l pe Szigethy. A învins însă părerea - împărtășită, printre alții, și de vicecomitele Beöthy László - cum că ar fi fost mai bine dacă Szigethy s-ar fi mutat la Oradea, sub ochii cenzorului și revizorului cărților din târg, primind în final dreptul de a activa în oraș.¹ În acest mod, începând cu anul 1806, Oradea a avut două tipografii de o calitate relativ bună.

Szigethy a imprimat un număr necunoscut de cărți, mai puține decât concurentul său Tichy, devenit în 1808 proprietarul tipografiei Gottlieb. Printre acestea s-au numărat *Jocurile spiritului* de Aranka György, ediția a doua a dramei *Dorottya* a lui Csokonai Vitéz Mihály (1808), patru din cărțile judecătorului tablei din Oradea, Hatvani István etc.²

Mult mai importantă a fost activitatea de tipograf a lui Tichy János. Bun meseriaș, cunoscător a mai multor limbi - germană, română, maghiară - acesta a tipărit în perioada anilor 1808-1839, când a condus tipografia în calitate de proprietar, în jur de 200 de cărți,³ printre care și prima carte tipărită în Oradea în limba franceză (*Essai des sentiments* de Hatvani István, în anul 1809). Dar cărțile tipărite de acesta nu au o importanță specială din punctul de vedere al istoriei literaturii. Tichy a imprimat, cu deosebire, lucrările ocazionale ale unor autori locali, manuale și cărți religioase. În 1833, el a imprimat *Calendarul orădean vechi și nou*, un periodic local oficial din care Tichy a imprimat primele șapte volume. A încetat din viață la 21 decembrie 1838, după 33 ani de activitate tipografică la Oradea, conducerea întreprinderii fiind preluată de fiul său, Alajos. Acesta a imprimat până în anul 1862, când a vândut tipografia complet depășită de schimbările tehnologice, circa 160 de titluri.⁴ S-a distins în

special în 1857, cu prilejul primei vizite la Oradea a împăratului Frantz Joseph I, când a tipărit în întregime toate publicațiile ocazionate de vizita suveranului.

În esență, cu cele aproximativ 140-150 de titluri tipărite în secolul al XVIII-lea și mai bine de 370 de titluri tipărite în prima jumătate a secolului al XIX-lea, Oradea nu s-a înscris printre cele mai însemnate centre tipografice din Europa Centrală, nici numeric și nici din perspectiva calității producției de carte. Important rămâne însă faptul că, respectând proporțiile, în oraș s-a desfășurat o emulație spirituală ce nu poate fi neglijată, emulație care a fost reflectată și de activitatea tipografică, singurul domeniu pentru care avem la dispoziție date statistice relevante. Pe de altă parte, în Oradea au existat preocupări culturale notabile - școli inferioare și superioare, biblioteci, tipografii, spectacole muzicale și teatrale, precum și un public receptiv, sensibil la actele de cultură, conexas la marile curente europene de idei ale timpului.

IV.

CONTURAREA IMAGINII EDILITARE A ORAȘULUI ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

Din perioada celor 32 de ani de ocupație turcească (1660-1692) nu ne-au rămas măturii arhitectonice, întrucât asediul cetății a distrus nu numai cele câteva moschei construite de turci, ci și aproape tot ceea ce s-a construit înaintea secolului al XVII-lea.

În 6 iunie 1692, Cetatea Oradea a fost ocupată de armata creștină. În gravura lui Mathias Kaiserfelt, reprezentând Cetatea Oradea, după asediu, se observă o moschee în locul bisericii, iar în jurul cetății și în târgurile Velența și Vadkert, toate clădirile sunt distruse. Au fost distruse bisericile, clădirile publice. Doar în Olosig - cartierul cel mai îndepărtat de cetate, au rămas nedistruse circa 114 case.⁵

¹ Ibidem, f. 67.

² Ibidem, f. 69.

³ Ibidem, f. 71.

⁴ Ibidem, f. 72.

⁵ Bunyitay 1885, p.8.

Primele construcții mai însemnate aveau să fie lăcașurile de cult. În anul 1693, episcopul romano catolic Benkovich Ágoston construiește în Olosig prima biserică – *Sfânta Brigitta* (actualmente Biserica ortodoxă *Sf. Treime* din Parcul "Traian"), cu meșteri ce au luat parte la asediul cetății. Biserica este de dimensiuni modeste, cu o navă dreptunghiulară, altar pentagonal, tavan drept și un mic turn de lemn. Timp de 30 de ani, această biserică a funcționat ca și catedrală romano-catolică. În 1703 este incendiată, apoi refăcută până în anul 1722. Un an mai târziu este donată Ordinului franciscan, apoi călugărilor paulini. După anul 1760, episcopul romano-catolic Patachich Ádám renovează această biserică și o donează comunității catolice armene, iar din 1786, episcopul Kolonitz László o dă greco-catolicilor ruteni.¹ În 1948 aceasta devine biserică ortodoxă.

În anul 1693, în timpul ultimului atac al tătarilor, arde biserica reformată din Episcopia Bihor. Biserica, inițial romano-catolică (azi reformată), a fost construită în stil gotic în secolul al XV-lea, pe locul unei biserici romanice, având pereții navei și ai absidei întăriți cu contraforți în trepte și ferestrele în arce frânte. În 1720, biserica a fost reconstruită. Tavanul boltit este înlocuit cu unul plan, casetat și pictat, iar ferestrele în ogivă sunt înlocuite cu ferestre mai mici, terminate cu arce în plin centru. În 1921, planșeul casetat este înlocuit cu un planșeu drept.²

În apropierea Bisericii *Sf. Brigitta*, călugării iezuiți construiesc Mănăstirea și Biserica *Sf. Egidiu*, distruse în timpul ocupației turcești, dar mai târziu, în 1703, acestea cad pradă unui incendiu.

Prima biserică ortodoxă în Oradea este ridicată din lemn, în târgul Velența, în anul 1720. Pe locul acestei biserici se va construi în secolul XVIII-lea actuala biserică ortodoxă, în stil baroc.³

Dispoziția căpităniei Cetății Oradea, din anul 1714, prin care se interzicea orice construcție pe o rază de 500 pași de cetate, a

duș la demolarea a 162 clădiri. Terenul eliberat s-a întins până la latura de vest a actualei Pieți 1 Decembrie. Astfel, orașul se extinde la vest de această limită, luând naștere cartierul Orașul Nou (Újváros), cu o populație de 216 persoane în anul 1720⁴, și care se va dezvolta începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, odată cu consolidarea vieții economice. În târgul Olosig episcopul romano-catolic Csáky Imre construiește mai multe clădiri: casa comitatului, un spital, hanul „Corona”. În anul 1727 aduce la Oradea călugări din Ordinul capucinilor, donează terenuri călugărilor franciscani și îi ajută pe iezuiți la reconstrucția mănăstirii arse.⁵

La începutul secolului al XVIII-lea apar primele construcții în stil baroc. După anul 1720, episcopul Csáky Imre începe construirea Bisericii *Sfântul Ladislau*, având o navă dreptunghiulară, continuată cu un altar trapezoidal și cu un cor alungit. Interiorul este boltit, iar corul este acoperit cu o calotă sferică. În 1739, acesteia i se adaugă sacristia formată din două încăperi. Turnul este construit în 1800, în stilul barocului târziu. Nu se cunoaște decât unul dintre constructori: meșterul Francisc Suszter. Frescele datează din anul 1908 și aparțin pictorului Tury Gyula.⁶

În aceeași perioadă, între anii 1729-1732, se construiește biserica romano-catolică din cartierul Seleuș (str. Bumbacului) în stilul barocului provincial. Clădirea are o navă dreptunghiulară, altar semicircular, iar turnul, inițial din lemn, este înlocuit, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, cu un turn din zidărie de cărămidă, în stilul barocului târziu.⁷

Călugării franciscani își construiesc, între anii 1725-1731, mănăstirea și biserica (str. Dunărea). Construcția mănăstirii este sobră, are un plan dreptunghiular, cu două niveluri, cu fațadele simple, fără elemente decorative.⁸ După interzicerea Ordinului (1786), mănăstirea este transformată în școală militară și apoi în spital militar. În locul bisericii se va construi actuala biserică romano-catolică din Olosig (str. Dunărea, colț cu Str. Republicii).

¹ Biró 1932, p.6.

² Bunyitay 1884, p.292-294.

³ Fîru 1934, p.22-23.

⁴ Biró 1932, p.7.

⁵ Bunyitay, Málnási 1935, p.267.

⁶ Biró 1932, p.7-9.

⁷ Rep. Bh., p.223.

⁸ Karácsny 1884, p.5-6.

piața mică (Piața Unirii) începe să se contureze ca centru al cartierului Orașul Nou la mijlocul secolului al XVIII-lea. Prima clădire din această piață, Casa „Serföyö”, datează din anul 1714 și va fi viitorul han „Vulturul”. Clădirea-parter, acoperită cu șindrilă, acoperea la început doar câteva camere de cazare și birourile primăriei. În anul 1753 se extinde și aici au loc reprezentații teatrale.¹ În piață erau chioșcuri comerciale din lemn. În anul 1712, Samuil Horvat donează comunității ortodoxe un teren situat pe latura de sud est a pieții, în vederea construirii unei biserici. Pe acest teren „ortodocșii orădeni, având în fruntea lor un nou vicar, pe Sofronie, au cerut permis de a-și zidi biserica în Orașul Nou. Împăratul amăna soluționarea cererii, iar guvernul său, în 10 martie 1733, invită comitatul (...) de a nu permite zidirea unei biserici ortodoxe în Oradea-Orașul Nou până ce nu va porunci împăratul. Pentru a consolida unirea în oraș, vicarul Forgách dăruie acum propria sa casă din piața Orașul Nou pentru oratoriu pe seama uniților”.²

În anul 1741, în locul Primăriei de azi se găsea clădirea Episcopiei Romano-Catolice.

Până în secolul al XVIII-lea centrul Oradiei a fost cetatea. Străzile importante duceau spre ea; singurul pod peste Criș, care lega cele două porți ale orașului, se afla în apropierea cetății. Odată cu dezvoltarea Orașului Nou și ridicarea primelor clădiri publice în Piața Mică, centrul orașului se mută aici. Se construiește Podul Mic care leagă Orașul Nou cu Olosigul.³

În Orașul Nou călugării capucini construiesc, la începutul secolului al XVIII-lea, o biserică (în actuala Piață a Rahovei), devenită ulterior biserică greco-catolică⁴, iar din 1948 acesta devine Biserica Ortodoxă *Buna Vestire*.

În anul 1740, episcopul Csáky Miklós donează un teren călugărilor paulini (la intersecția străzilor R. Ciorogariu și I. Barițiu), în vederea construirii unei mănăstiri, biserici și școli⁵, terminate în anul 1760. Biserica în stil baroc este compusă dintr-un nartex, o navă dreptunghiulară, corul și un altar semicircular, având un tavan boltit.

Fațada cu elemente clasiciste este simetrică, având în ax portalul de intrare terminat cu un fronton triunghiular și flancat de două turnuri masive. Biserica este proiectată de călugărul Vepi Maté. Latura de vest a bisericii este lipită de clădirea mănăstirii, construită inițial cu un singur etaj, în stil baroc și supraetajată în secolul al XIX-lea. După desființarea Ordinului Paulinilor (1786), biserica este folosită un timp ca și depozit, iar din 1808 trece în administrarea Ordinului Premonstratense.⁶

O clădire publică importantă ridicată în Olosig este fosta clădire a comitatului (Parcul „Traian”, nr. 7), construită în stil baroc. Construcția a început după 1760, a fost refăcută în anul 1855, când i s-a adăugat o aripă (spre str. Aurel Lazăr). În urma reconstrucțiilor clădirea își pierde caracterul inițial. Interiorul este simplu, cu excepția holului de la parter și a scării principale care au elemente clasiciste – stâlpi cu capitel toscan, tavan casetat.⁷ În aceeași perioadă, în timpul canonicului Gyöngyösi György s-a construit biserica și spitalul călugărilor mizericordieni. Pe poarta de intrare se găsește inscripția anului construcției – 1799. Sculpturile care decorează poarta nu prezintă valoare artistică. Biserica construită în 1760, este mult mai interesantă, având planul și cupola elipsă.⁸

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, odată cu dezvoltarea orașului, ia amploare construcția de clădiri publice și în Olosig: biserici, mănăstiri, spitale. În această perioadă orașul era limitat la nord de o palisadă de lemn și de pârâul Paris. Episcopul romano-catolic Forgács Pál începe construcția catedralei și a noului palat episcopal dincolo de această limită, pe un promotoriu la o oarecare distanță de târg. Proiectul catedralei a fost întocmit de arhitectul vienez Franz Anton Hillebrandt încă din anul 1750. Lucrările nu au început decât în anul 1752, sub conducerea arhitectului italian Giovanni Battista Ricca, cel care introduce elemente inspirate din Biserica *Il Gesu* a lui Vignole. Catedrala este compusă dintr-o navă

¹ Lakos 1904, p.5-6.

² Lițiu 1984, p.28.

³ Bunyitay, Málnási 1955, p.226.

⁴ Biró 1932, p.15.

⁵ Bunyitay, Málnási 1955, p.226.

⁶ Biró 1932, p.17-21.

⁷ *Ibidem*, p.76.

⁸ Sabău 1984.

principală, două nave secundare, cu patru travei, un transept scurt și un cor lung, terminat cu o absidă semicirculară. Turnurile sunt dispuse oblic față de planul fațadei. În urma decesului arhitectului italian în 1756, lucrările se întrerup și vor fi continuate de arhitectul italian Domenico Luchini, iar din 1762, odată cu începerea lucrărilor la palatul episcopal, de Johann Michael Neuman. Catedrala a fost terminată în 1780. Fațata a fost simplificată față de proiectul inițial, introducându-se elemente clasiciste, turnurile au fost scurtate, cupola pe tambur înlocuită cu o calotă înglobată în acoperiș.¹

În imediata vecinătate a catedralei, în anul 1762, începe construirea palatului episcopal, după proiectul arhitectului austriac Franz Anton Hillebrandt. Șantierul a fost condus de inginerul Johann Michael Neuman. Construcția a fost terminată în anul 1777. Clădirea este compusă din trei aripi, cu două etaje, care delimitează o curte interioară. Parterul este tratat plastic, sub forma unui subasment înalt, cu bosaje de tip „rustica”, iar cele două etaje tratate gradat cu ancadrame de ferestre diferite la fiecare nivel. Fațada este ritmată de pilaștri cu capiteluri ionice, rezalitul central fiind terminat cu un fronton triunghiular. Renunțând la abundența de elemente decorative ale barocului, clădirea se apropie puțin de arhitectura barocă austriacă. Împreună, cele două clădiri constituie un ansamblu valoros de arhitectură barocă târzie ponderată.²

Lângă acest ansamblu, după concepția episcopului Forgách Pál s-au ridicat locuințele canonicilor, construcții cunoscute sub denumirea de „Șirul Canonicilor”. Cele zece clădiri înșiruite, construite în diferite etape pe parcursul a peste 100 de ani, diferă între ele în ceea ce privește numărul de travei, forma și dimensiunile ferestrelor, păstrând un aspect unitar datorită porticului cu stâlpi masivi și bolți de tip boem care le leagă la nivelul parterului. Construcția primului tronson a început după anul 1750, iar ultimul a fost terminat în 1875. Inițial, arhitectul F.A. Hillebrandt a proiectat între aceste locuințe și un seminar teologic romano-catolic care, deși aprobat de Curtea veneză, nu s-a

realizat.³ În locul acestuia, în anul 1863, s-au construit alte două locuințe. Seminarul teologic a fost amenajat, ulterior, într-o clădire cu parter și etaj, construită la sfârșitul secolului al XVIII-lea (pe Str. Berzei nr. 7). În 1904 clădirea se extinde pe un nou corp, iar în 1890, un alt corp le va uni.⁴

Dintre monumentele de arhitectură barocă civilă ale secolului al XVIII-lea mai valoroase sunt fosta reședință a familiei Rhédey din Orașul Nou (Str. Craiovei nr. 5). Cazarma Husarilor și Casa „Országh”. Clădirea Cazarmii Husarilor datează din deceniile opt-nouă ale secolului al XVIII-lea, construită din ordinul Mariei Tereza pentru regimentul de husari. Având dimensiuni modeste, clădirea cu parter și etaj are un rezalit central bine marcat și proporții armonioase.⁵

Reședința familiei Országh (situată în spatele casei de pe Str. Republicii nr. 81) este un exemplu tipic de arhitectură barocă provincială. Clădirea are un singur nivel, cu ferestre ale căror ancadrame amintesc, într-o variantă simplificată, pe cele ale palatului episcopal.⁶

În anul 1775⁷, se construiește în incinta cetății o biserică simplă, fără decorații, alipită celorlalte construcții, având un turn cu un acoperiș baroc. După incendiul din anul 1863, acesta nu a mai fost refăcut. Biserica, folosită mult timp ca depozit, a fost restaurată în anul 1992.

După anul 1870, când cetatea își pierde importanța strategică, zona construită a orașului se extinde până la șanțul cetății, luând naștere târgul „Subcetate”. La răsărit de aceasta, în cartierul Velența, în locul bisericii ortodoxe de lemn, în 1768, începe ridicarea unei noi biserici ortodoxe, din cărămidă. Lucrările sunt conduse de meșterul Schultz. Biserica este terminată în anul 1779 și refăcută după incendiul din anul 1836. În anul 1864 i se adaugă turnul, ajungându-se la forma ei actuală. Clădirea barocă are un plan dreptunghiular, altar semicircular, turn cu secțiuni pătrate. Între bunurile artistice care se păstrează în acest lăcaș amintim: un iconostas cu 49 icoane și trei uși artistice și cu inscripții grecești, amvon cu 9

¹ Biró 1932, p.25-26.

² Constantinescu 1984, p.351-352.

³ Biró 1932, p.68-70.

⁴ *Ibidem*, p.70-71.

⁵ *Rep. Bh.*, p.221.

⁶ Biró 1932, p.76-108.

⁷ Balogh 1982, p.74.

icoane de ierarhi. În altar și în cor se păstrează expuse icoane pictate pe lemn și pânză din secolul al XVIII-lea, remarcându-se prin execuția artistică deosebită o pânză din anul 1787¹ înfățișând răstignirea, apoi pe Sf. Cosma și Damian și Sf. Fecioară cu pruncul în brațe.

Inundația din anul 1774 a produs pagube importante în tot orașul, dar în special în Olosig. După aceasta se începe reconstrucția dirijată a zonelor distruse.² Pe harta păstrată se observă propunerile pentru străzile distruse (actualele străzi Gen. Berthelot, Iosif Vulcan, Ady Endre). La sfârșitul secolului al XVIII-lea, clădirea Episcopiei Greco-Catolice (Piața Unirii nr. 3) este supraetajată din fonduri imperiale.

Credincioșii ortodocși și reformați nu și-au putut construi clădiri de cult decât după Edictul de toleranță al lui Iosif al II-lea, din anul 1781, deși au existat mai multe inițiative de a construi o biserică ortodoxă și înainte de acest an. Petiția înaintată guvernului din Viena (1754) a fost respinsă pe motivul că „Confesiunea ortodoxă fiind numai tolerată nu se poate admite ca în oraș să se clădească o nouă biserică ortodoxă lângă cea catolică și unită”.³

În vara anului 1784, cei doi reprezentanți ai comunității ortodoxe, Mihai Püspöki și Cristofor Püspöki, reușesc să fie primiți de împăratul Iosif al II-lea și să obțină aprobarea construirii bisericii din Orașul Nou. Piatra fundamentală a Bisericii *Adormirea Maicii Domnului (Biserica cu Lună)* a fost așezată în ziua de 9 noiembrie 1784. Construirea bisericii a fost condusă de Iacob Eder și terminată în anul 1790, în stilul barocului târziu. Biserica are un pronaos deasupra căruia se înalță turnul clopotniță, o navă dreptunghiulară îngustă, cu abside laterale, altar semicircular⁴. În turn se află montat un mecanism care pune în mișcare o sferă reprezentând luna. Mecanismul, executat în anul 1793 de Georg Rupeppe, arată fazele lunii, motiv pentru care biserica este cunoscută sub denumirea de *Biserica cu Lună*.⁵

În anul 1800, episcopul greco-catolic Ignatie Darabant demolează mica biserică greco-catolică din centrul Orașului Nou, și

începe construcția unei catedrale, terminată în timpul episcopului Samuil Vulcan în anul 1810. Clădirea are planul în formă de cruce, tavan boltit și o cupolă centrală pictată cu scene biblice. Fațada este caracteristică barocului târziu, având amprente neoclaseice. Acoperișul baroc al turnului a fost terminat în anul 1803 și a ars în 1836 și în anul 1907. Actuala formă concepută de Rimanóczy Kálmán datează din anii 1910-1912.⁶ Urmărindu-se așezarea altarului spre răsărit, catedrala are un amplasament nefavorabil față de piață. În perioada 1948-2006 aceasta devine cunoscută sub numele de Biserica Ortodoxă *Sf. Ierarh Nicolae*.

În urma Edictului de toleranță al lui Iosif al II-lea și credincioșii reformați își construiesc o biserică în Olosig (Piața Libertății). Biserica a fost construită după proiectul lui Iacob Eder, între anii 1784-1787, în stil baroc, fără turn, turnul adăugându-i-se abia în anul 1884. Fațada principală, refăcută odată cu construcția turnului, având pilaștri cu capiteliuri ionice, portal încoronat cu un timpan triunghiular, are o amprentă neoclasică.⁷

V.

ORADEA ÎN ANII 1848-1849

În mod firesc, anul revoluționar 1848-1849 și-a făcut simțită influența și în Oradea. În anii premergători, viața politică locală a fost divizată în două partide: pe de o parte conservatorii, conduși de locțiitorul comitului suprem Tisza Lajos, iar pe de altă parte liberalii, conduși de primul vicecomite Beöthy Ödön. Dacă partida conservatoare a fost interesată, în linii mari, în menținerea vechilor structuri politice de tip arhaic, făcând eforturi disperate de a-și păstra puterea, liberalii, formați din generațiile tinere și reprezentanți ai păturilor active, au profesat egalitatea în fața legilor și impozitarea egală a

¹ Stanciu 1980, p.265.

² ASB, *Fond colecția de planuri*, inv.437, nr. 167.

³ Lițiu 1984, p.40

⁴ Lucian 1980, p.257.

⁵ Dejeu 1926, p.165.

⁶ Olariu 1980, p.268.

⁷ Biró 1932, p.78-79.

proprietății. Oricât de ireductibile s-au arătat a fi cele două partide locale, acestea au avut un singur punct comun, asupra căruia nu au avut loc discuții: fidelitatea față de casa domnitoare austriacă.

Frământările vieții politice locale din prima parte a lunii martie 1848 păreau să lase să se întrevadă o ruptură categorică între cele două partide. La 11 martie 1848, vicecomitele substitut Sántha György a fost nevoit să dizolve adunarea generală comitatensă pentru a evita debușarea discuțiilor contradictorii în eventuale vărsări de sânge. Hotărârea nu a fost agreată de Consiliul Locumtenențial, care a dispus convocarea de urgență a unei noi adunări, însă cu păstrarea neapărată a liniștii și ordinii sociale.¹ Într-adevăr, pentru ziua de 20 martie 1848, vicecomitele Sántha a convocat din nou adunarea generală a comitatului, dar în urma presiunilor stărilor locale, iar nu a ordinului Consiliului Locumtenențial, care a sosit la Oradea mult mai târziu.

La adunarea care s-a desfășurat în Casa comitatului și la care ar fi trebuit să participe doar reprezentanții stărilor locale, au participat însă și numeroși locuitori din cele patru târguri orădene, transformându-se în final într-o veritabilă adunare populară. Aceasta a acceptat cele 12 puncte ale tinerilor revoluționari din Pesta, adăugând însă și un punct propriu, al 13-lea, care exprima cererea ca domnitorul să locuiască o parte a anului în capitala Ungariei, Budapesta. Acest ultim punct arată cât de puternice erau sentimentele prodinastice în conștiința publică orădeană la mijlocul secolului al XIX-lea. Adunarea a mai hotărât rechemarea conservatorului Reviczky Menyhért din Dieta țării și numirea lui Beöthy Ödön în locul astfel vacantat, organizarea gărzii civice locale în fruntea căreia a fost ales tot Beöthy și arborarea însemnelor naționale ungare pe clădirile publice. Hotărârile adunării populare din 20 martie 1848, au fost apoi publicate într-o foaie volantă tipărită, redactată de Lukács György, a cărei deviză a fost *Libertate, egalitate, fraternitate, pace și ordine*.² Datorită voinței politice liberale, ieșită

învingătoare în confruntarea cu conservatorii în timpul adunării din 20 martie 1848, Beöthy Ödön a devenit conducătorul de necontestat al vieții politice orădene acelei etape istorice.

Victoria liberalilor a fost întărită, în următoarele două zile, de surprinzătoarea alăturare a garnizoanei imperiale staționate în Cetatea Oradea, comandate de generalul maior Gläser, la cauza revoluției. În 21-22 martie 1848, întreaga garnizoană a arborat cocarde naționale, în semn de alăturare la revoluție, fiind înlăturat pericolul unei intervenții în forță a acesteia. Prin urmare, tensiunile politice locale au scăzut imediat, partida conservatoare dizolvându-se în întregime. S-ar putea spune că la Oradea revoluția a învins în mod pașnic, fără vărsări de sânge, în doar trei zile de la declanșarea ei.

În zilele următoare, revoluția victorioasă a fost sărbătorită, de locuitori și de conducători, deopotrivă, printr-o serie de retrageri cu torțe, ospete publice și petreceri dansante, la care au participat nu numai locuitorii, ci și soldați ai garnizoanei.³ La 22 martie 1848, șeful gărzii civice locale, Beöthy Ödön, a redactat o proclamație către locuitori sub deviza *Libertate, pace și ordine*, în care comunica, printre altele, și constituirea guvernului Batthyányi, confirmat și de domnitor,⁴ ceea ce a liniștit și mai mult spiritele agitate ale orădenilor.

La 27 martie 1848 a fost organizată o nouă adunare generală a comitatului Bihor, la care a fost aleasă o nouă conducere administrativă locală compusă dintr-un comitet permanent format din 31 de persoane, sub președinția lui Sántha György, cu toții membrii partidei liberale. Au fost alese și mai multe subcomitete care urmau să se ocupe de publicarea, în fiecare plasă a comitatului, a legilor ce aveau să vină, și cu organizarea gărzilor naționale.⁵ La această adunare a fost prezentată public circulara guvernului Batthyányi, din 22 martie 1848, în care se dispuneau măsuri de prevenire a incidentelor dintre stăpânii de pământ și țărani, în legătură cu mult dorita desființare a obligațiilor urbariale ce nu fuseseră încă legiferate de Dieta.

¹ Documentul din 21 martie 1848 a fost publicat de Hegyesi 1885, p. 253-254, sub nr. IV.

² *Ibidem*, p. 251-252.

³ *Ibidem*, p. 11. La 18 martie Tisza Lajos a demisionat din funcția de locțiitor al comitelui suprem, pretextând motive medicale. *Ibidem*, p. 250.

⁴ *Ibidem*, p. 255.

⁵ *Ibidem*, p. 14-15.

Circulara guvernamentală a lăsat la latitudinea comitetului local permanent soluționarea tuturor cauzelor locale,¹ dar până la urmă temerile s-au dovedit a fi neîntemeiate, tulburările generate de menținerea obligațiilor urbariale au fost cu totul nesemnificative.

În finalul adunării generale, cele 12 puncte de la Pesta au fost adoptate încă o dată, ca program politic al revoluției.² La 1 mai 1848, a fost convocată din nou adunarea generală a comitatului, ea desfășurându-se pe parcursul a mai multor zile. În afara deputaților stărilor, la adunare au participat, în prima zi, mai multe mii de locuitori, motiv pentru care ea a trebuit să fie ținută sub cerul liber. Obiectul acestei adunări a fost raportul celor doi deputați locali în Dietă, Pappszász Lajos și Beöthy Ödön, despre lucrările care s-au încheiat la 11 aprilie 1848.³ Cu acel prilej, la 2 mai 1848, Beöthy Ödön a fost instalat în funcția de comite suprem al Bihorului,⁴ comitatul fiind împărțit în 12 circumscripții electorale în vederea alegerilor de deputați, fixate pentru 24-26 iunie 1848. S-a hotărât începerea conscrierii recruților pentru garda națională și au fost luate nu mai puțin de 1.411 hotărâri în chestiuni de ordin public.

La 24 iunie 1848 s-au desfășurat alegeri de deputați pentru Dietă în Oradea. Cei 588 de alegători îndreptățiți din târgurile Oradea și Olosig l-au ales, cu o largă majoritate, pe liberalul Szacsvey Imre,⁵ ajuns mai târziu notar al Dietei și executat în toamna anului 1849 pentru că a scris declarația de independență și desprinderea Ungariei de Imperiul Austriac.

Conscrierea recruților pentru garda națională s-a făcut cu destulă greutate, ea deșteptând animozități nu numai între locuitorii români, ci și în rândul locuitorilor unguri, mai

ales la sate. La 11 mai 1848, episcopul greco-catolic orădean Vasile Erdeli a emis o scrisoare pastorală prin care a îndemnat enoriașii să lupte în comun pentru cauza revoluției, ceea ce i-a atras mai apoi critici vehemente de trădător al cauzei naționale românești.⁶ Atitudinea episcopului Erdeli n-a fost, totuși, întâmplătoare, dacă avem în vedere poziția celorlalți reprezentanți ai românilor din Bihor și comitatele învecinate, sensibil diferită de a celor din Transilvania intracarpatică. La 21 mai 1848, la Pesta s-au întrunit circa 40 de deputați români din Crișana și Banat, sub președinția lui Emanoil Gojdu, la care au participat mai mulți deputați bihoreni, dintre care trebuie amintiți Nicolae Jiga, Ioan Dragoș, Gheorghe Fonai și Ioan Gozman. Această întrunire și-a propus stabilirea unei linii politice de colaborare cu revoluția ungară, dar sub sceptrul imperial austriac, formulând patru cereri moderate în aparență, privind chestiunea limbii române, a școlilor și a instituțiilor bisericești românești, renunțând la chestiunea autonomiei teritoriale pentru a nu complica și mai mult situația.⁷ Să mai notăm faptul, nu lipsit cu totul de importanță, că reprezentanții românilor au respins, prin Ioan Dragoș, invitația de a participa la adunarea populară a sârbilor proiectată să se desfășoare la Karlowitz, la 13 mai 1848,⁸ pe motiv că ar fi avut un caracter național exclusiv sârbesc, cum nu au fost prezenți nici la prima Adunare națională de la Blaj, din 3-5 mai 1848, nici măcar în calitate de observatori.⁹

Cert este că, dacă în legătură cu obligațiile urbariale țărănimea română s-a arătat destul de reținută, opoziția fiind minoră, față de recrutările obligatorii pentru garda națională, aceasta s-a manifestat cu totul ostilă, mai multe sate din Bihor

¹ *Ibidem*, p. 256-258. Trebuie totuși amintit că în Bihor nu au avut loc acțiuni violente de această natură.

² *Ibidem*, p. 15.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*, p. 30. Evident, a fost numit de guvernul condus de contele Batthyányi.

⁵ *Ibidem*, p. 57. Târgurile Velența și Subcetate nu au avut dreptul de a alege un deputat propriu, locuitorii săi au votat în plasa Biharea, unde a fost ales, cu 558 de voturi, liberalul Ercsey Zsigmond. Ceilalți deputați aleși în 26 iunie 1848 au fost Bernáth József, Dobozy Mihály, contele Haller Sándor, Ioan Gozman, Ambrus József, Nagy József, Ioan Dragoș și Irinnyi József. De semnalat că, în timpul perioadei de propagandă electorală care a precedat alegerile din iunie 1848, Irinnyi József a fost acuzat că ar fi fost „comunist”. După știința noastră, aceasta a fost prima ocazie din viața politică bihoreană, când a fost folosit acest termen, nu neapărat cu semnificația lui din secolul al XX-lea. *Ibidem*, p. 58.

⁶ Radu 1932, p. 123-124. Este totuși sigur că episcopul Erdeli nu s-a alăturat cauzei revoluției așa cum a făcut-o, spre exemplu, episcopul romano-catolic Bémer, în culise Erdeli îndemnându-și preoții să se abțină de la orice colaborare cu revoluția. Gorun 2003/b, p. 199-210.

⁷ Documente 1848, p. 317-318.

⁸ Miskolczy 1991, p. 33.

⁹ Păcățianu 1904, p. 241.

opunându-se, chiar cu violență, până și numai conscrierii lor, care a fost totuși o acțiune cu caracter preliminar. La 20 iunie 1848, adunarea comitatului a publicat la Oradea introducerea stării de necesitate pe întregul teritoriu al comitatului și constituirea tribunalelor statariale, destinate să reprime de urgență toate manifestările considerate ostile revoluției, între care au figurat și refuzul de a se înrola în garda națională, sau instigarea la refuz.¹ Sesiuni ale acestor tribunale au avut loc în cursul anului 1848 nu numai în Oradea, ci și în Beiuș, Gurbediu, Beliu, Vașcău, Aleșd,² fiind condamnați și executați un număr greu de precizat de oameni, în cea mai mare parte români. În vara anului 1848, numeroși locuitori orădeni s-au înrolat în garda națională, prezentându-se la batalionul nr. 10 din Debrețin sau la cel cu nr. 3 din Szeged, Oradea nefiind desemnată inițial ca centru de recrutare.³ Cel deal treilea batalion de voluntari, de la Szeged, a luptat în luna septembrie 1848 împotriva sârbilor, fiind ulterior transformat în unitate militară regulată.

La 15 iunie 1848, a avut loc depunerea jurământului de credință în fața Casei comitatului de către recruții din Oradea. Cu acel prilej, mai mulți gardiști au refuzat să depună jurământul, nefiind dispuși să servească în garda națională decât pe teritoriul orașului și, în nici un caz, să-și părăsească localitatea de reședință. Nici discursul comitelui suprem Beöthy nu a reușit să le schimbe decizia, acesta fiind nevoit să dispună demobilizarea lor.⁴ Cazul nu a fost singular. La 4 iulie 1848, a sosit ordinul concentrării gărzii naționale bihorene la Beiuș, în vederea plecării pe front. Știrea a stârnit consternare până și în adunarea generală a comitatului, întrunită la 8 iulie 1848. Orădenii nu s-au prea arătat dispuși a pleca pe front, în adunarea generală propunându-se tot felul de soluții de compromis pentru ocolirea executării ordinului. Cea mai sfruntată a fost aceea a lui Kurányi György, care a propus trimiterea pe front a evreilor, în primul rând, iar dacă numărul lor nu ar fi fost îndestulător, să fie trimiși tinerii

necăsătoriți și, abia apoi, cei căsătoriți.⁵ În final, s-a hotărât trimiterea doar a unei treimi din efectivele solicitate de ministerul de război.

La 27 iulie 1848, două companii au plecat până la Salonta, unde au fost sărbătorite cu imensă însuflețire. Dar peste numai două zile, la 29 iulie 1848, cele două companii au fost rechemate la Oradea.⁶ După rechemarea celor două companii, în adunarea generală a comitatului au pornit din nou discuțiile privind cheștiunea gărzii naționale ce urma să fie trimisă pe front. S-a avansat ideea ca aceasta să fie compusă numai din voluntari, dar nu numai din Oradea, ci din întregul comitat. Iar pentru a stimula înscrierea voluntarilor, urma ca administrația comitatului să adauge celor 8 căițari dați de guvern ca soldă zilnică, încă 12 căițari din fondurile proprii. Pentru a putea face față cheltuielilor suplimentare, s-a votat imediat un impozit excepțional de 20.000 florini.⁷

În 30 iulie 1848, a sosit în Oradea o companie de husari, iar în 31 iulie 1848 un batalion de secu, care s-au oprit aici, doar pentru o zi, în drumul lor spre frontul cu sârbii lui Jelasic. Aceste unități au fost copios ospătate și sărbătorite, la fel și batalionul de grăniceri români din Transilvania, care s-a oprit și el aici pentru o zi. Dar, la 7 august 1848, odată cu sosirea ordinului comisiei militare ca cele două companii orădene ce fuseseră concentrate la Salonta și mai apoi rechemate să pornească în direcția frontului, însuflețirea a scăzut brusc. Acest ordin a constituit motivul unei noi convocări a adunării comitatului, pentru ziua de 8 august 1848. Adunarea a hotărât - obligată și de un ordin al ministerului de război, sosit între timp - ca trupa ce urma să fie trimisă pe front de comitatul Bihor să fie compusă numai din voluntari desemnați prin tragere la sorți, iar perioada de serviciu să nu depășească 10 săptămâni. Prezentarea urma să se facă în ziua de 17 august 1848, la Salonta.⁸

La 17 august 1848, s-au strâns la Salonta 1.451 voluntari, dar marea lor majoritate au fost slugile celor care au fost desemnați prin tragere la sorți să se prezinte sub arme. La 19 august 1848,

¹ Hegyesi 1885, p. 64.

² *Ibidem*, p. 65.

³ *Ibidem*, p. 68-69.

⁴ *Ibidem*, p. 73.

⁵ *Ibidem*, p. 74-75.

⁶ *Ibidem*, p. 76.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, p. 77.

cele 7 companii constituite la Salonta, au pornit spre front, 800 oameni fiind înarmați cu puști, iar 621 cu lănci,¹ la comandă aflându-se maiorul Riczkó Károly. La 21 august, aceste companii au ajuns la Becicherechiul Mare, în apropierea frontului.

La 24 august 1848, a sosit la Oradea dispoziția guvernamentală de formare a celei de-a doua unități de gardă națională, care urma să fie compusă din 1.200 de voluntari, adică a doua treime solicitată. Oradea a fost desemnată ca loc de adunare pentru data de 10 septembrie 1848. Acest batalion a pornit la drum, la 13 septembrie 1848, sub comanda maiorului Marczó Imre, tot spre Becicherechiul Mare. Detașamentul a fost compus din 6 companii, cu un efectiv total de 1.238 de oameni.² La 30 septembrie el a ajuns la Arad, la 3 octombrie la Timișoara, iar la 8 octombrie 1848 a atins Becicherechiul Mare, efectivele sale crescând pe drum cu 358 de voluntari. În noiembrie 1848, în rândul acestui batalion a izbucnit o epidemie de holeră, motiv pentru care a părăsit imediat teatrul de operațiuni, în ciuda ordinelor și a rugămintilor conducerii comitatului Bihor. Oamenii au ajuns acasă între 16 și 21 noiembrie 1848.³

Dificultățile pe care le-a avut cu garda națională în cursul anului 1848 au convins conducerea militară a revoluției ungare să creeze o armată regulată cu un efectiv de 200.000 de oameni, dar fără a renunța în întregime la garda națională. Pentru această armată regulată, comitatului Bihor i-a revenit datoria de a recruta 6.408 soldați. În septembrie 1848 a trebuit să fie format la Oradea cel de-al 27-lea batalion, compus din 1.150 de oameni. La 8 octombrie 1848 acesta a și depus jurământul de fidelitate, fiind trimis să lupte în cadrul armatei comandate de generalul Bem.⁴

La 19 septembrie 1848 primul ministru Batthyányi l-a numit pe Hodossy Miklós în funcția de comisar guvernamental pentru comitatul Bihor,⁵ în primul rând datorită meritelor sale în recrutarea cu succes a batalioanelor de voluntari. În noua lui calitate a

fost însărcinat cu recrutarea soldaților pentru unitățile armatei regulate. Dar situația militară devenind tot mai dificilă, presiunile pentru recrutarea unui număr cât mai mare de soldați a crescut permanent, culminând cu decretarea, la 7 noiembrie 1848, a recrutării generale. La 13 noiembrie 1848, comisarul Hodossy a cerut comitatului Bihor să trimită la Piatra Craiului pe toți bărbații posesori de arme și capabili de a le mânui. Dar, la 14 noiembrie 1848, adunarea generală a respins cererea afirmând că ridicarea generală ar aduce mai multe pagube decât foloase, bărbații cu familie nefiind prea decși în lupte, iar întreținerea lor ar costa prea mult. Tot adunarea generală a fost de părere că înarmarea persoanelor din celelalte grupuri etnice din comitat ar putea fi foarte periculoasă. În esență, motivația adunării comitatului Bihor a fost formulată în scopul respingerii trimerii locuitorilor săi în zona frontului, indiferent unde s-ar fi aflat acesta.⁶

Hotărârea adunării generale a comitatului Bihor de a nu da curs cererii comisarului Hodossy a fost anulată de comisia guvernamentală de apărare la 16 noiembrie 1848. Comitetul permanent al comitatului a început imediat să caute alte motive prin care să se sustragă ordinului de recrutare generală. Cea mai bună soluție a fost hotărârea de a recruta 4 batalioane de voluntari pedestri și un batalion de cavalerie, iar nu recruți pentru armata regulată. Primul batalion pedestru ar fi trebuit să fie format din locuitori ai plasei centrale - deci din orădeni și locuitori ai satelor din jur - și ai plasei Salonta.⁷ Consiliul Local al târgului Oradea a raportat imediat conducerii comitatului că a putut recenza 673 de membri pentru garda națională și încă 1.270 de potențiali purtători de arme.⁸ Între timp, comisarul Hodossy, organizatorul tuturor recrutărilor din întregul comitat de până atunci, a devenit adversar al ordinului de recrutare generală. Profitând de o declarație a comisiei militare guvernamentale, și anume că aceasta s-ar mulțumi cu numai 4.000 de soldați recrutabili

¹ Ibidem, p. 78.

² Ibidem, p. 94.

³ Ibidem, p. 96.

⁴ Ibidem, p. 98.

⁵ Documentul este publicat integral sub nr. XXVI în anexa cărții lui Hegyesi 1885, p. 276-277.

⁶ Ibidem, p. 103.

⁷ Ibidem.

⁸ Ibidem, p. 104.

din Bihor, s-a grăbit să treacă prin adunarea comitatului din 25 noiembrie 1848, hotărârea de suspendare a recrutării generale pe întregul teritoriu al comitatului Bihor.¹ Aceeași soartă a avut-o și dispoziția din 11 ianuarie 1849, dată, de data aceasta, de Kossúth Lajos, prin care s-a proclamat din nou recrutarea generală. Adunarea generală a comitatului Bihor din 18 ianuarie 1848 a suspendat-o și pe aceasta.

Totuși, cea mai mare performanță a lui Hodossy a fost obținerea jurământului de fidelitate al generalului Gläser, comandantul garnizoanei din cetate care, în ciuda promisiunilor din primăvara anului 1848, a fost tot timpul un spin în coasta autorităților comitatului Bihor. Generalul Gläser a depus, la 8 octombrie 1848, jurământul pe constituția revoluționară, împreună cu toți ofițerii săi. Mai mult, Hodossy a obținut de la acesta punerea cetății orădene sub controlul autorităților civile ale comitatului.²

La 14 februarie 1849, Dieta a impus din nou comitatului Bihor recrutarea celor 6.409 soldați care îi fuseseră repartizați și din care nu a recrutat decât ceva mai puțin de o treime. Hodossy nu a avut încotro și a fost nevoit să formeze cel de-al 55-lea batalion al armatei regulate, care a fost trimis apoi pe câmpurile de bătălie din Transilvania.³ Dar garda națională a ridicat, odată cu venirea primăverii, noi probleme, înregistrându-se cazuri de abandon al pozițiilor, voluntarii mergând acasă pentru a-și face lucrările agricole de primăvară.⁴

În toamna-iarna anilor 1848-1849, Hodossy a luat măsuri de apărare a celor patru târguri orădene pentru a putea face față unor eventuale atacuri. Pe Dealul Viilor au fost făcute fortificații în care au fost amplasate tunuri, iar drumul spre Cluj a fost blocat cu șanțuri de apărare. Lucrările au început în 16 noiembrie 1848, fiind folosiți zilnic 600 de oameni dintre cei care nu erau apti pentru a fi recrutați. Dar lucrările de fortificații au depășit cu mult posibilitățile locale; prin urmare, Consiliul Local orădean a cerut comitatului să aducă și acesta

forță de muncă din sfera lui de autoritate, întrucât fortificațiile urmau să asigure nu numai apărare orașului, ci și a unei părți însemnate din comitat.⁵

În iarna anilor 1848-1849, cele patru târguri orădene au ajuns într-o situație dificilă din cauza unor unități militare cantonate aici, dar mai ales a numărului mare de refugiați care și-au căutat aici un adăpost. Din Cluj s-au refugiat în Oradea circa 3.000 de oameni și, din a doua jumătate a lunii februarie 1849, acestora li s-au adăugat un număr neprecizat de refugiați din comitatul Hunedoara. Tot al zecelea locuitor din cele patru târguri era refugiat, ceea ce a pus la grea încercare capacitățile locale de subzistență.⁶ Cum mulți dintre refugiați erau tineri, apti pentru serviciul militar, comisarul Hodossy a luat măsura recrutării lor obligatorii, impunându-le să se prezinte în termen de 48 de ore în tabăra maiorului Szentpály, în schimbul garantării securității familiilor lor. Dar cu prilejul executării ordinului, s-au petrecut și destule excese, chestiunea fiind ridicată și în parlament, de către Bethlen János la 3 februarie 1849.⁷

Tot în sarcina lui Hodossy a intrat și obligația de a asigura aprovizionarea armatei generalului Bem cu alimente și arme. Comisarul orădean s-a străduit din răspuțeri ca armata generalului Bem să rămână în Transilvania intracarpatică, fiind conștient că o eventuală retragere a ei în comitatul Bihor ar fi pus întreaga populație a comitatului într-o situație imposibilă, nemaivorbind de eventualitatea transformării comitatului în teatru de război. Prin urmare, el a trimis în tabăra de la Ciucea toate alimentele și munițiile de care s-a putut dispensa. Pe de altă parte, Hodossy s-a pregătit și pentru o eventuală repliere a armatei generalului Bem în Bihor, urmând ca aceasta să fie întreținută din veniturile domeniului contelui Zichy, domeniu ce fusese confiscat.⁸ Iar când, în 6 decembrie 1848, generalul Bem a ajuns totuși la Oradea, dar numai în trecere, Hodossy a luat toate măsurile posibile ca acesta să poată pleca cât mai repede din Oradea. Mai mult chiar, i-a facilitat cea mai rapidă ieșire posibilă din

¹ Ibidem.

² Ibidem, p. 105.

³ Ibidem.

⁴ Ibidem, p. 112.

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem, p. 115.

⁷ Ibidem.

⁸ Ibidem, p. 116.

comitat, obligându-l să ia masa de prânz nu la Aleșd, cum se obișnuia în orice călătorie, ci la Borod, mult mai aproape de granița comitatului, pentru a fi sigur că generalul va ieși din comitat în aceeași zi.¹

La 31 decembrie 1848, Dieta a hotărât mutarea din Pesta la Debrețin a tuturor instituțiilor centrale revoluționare, din cauza alterării generale a situației militare. Cu acel prilej s-a hotărât ca Oradea să fie transformată într-o bază militară importantă, datorită poziției sale strategice și geografice foarte favorabile. Ca obiectiv principal a fost desemnată Cetatea Oradea, părăsită de garnizoana militară imperială și care era suficient de mare pentru a adăposti magaziile și atelierele centrale militare. În cursul lunii ianuarie 1849, au fost mutate aici atelierele de armament care produceau puști, baionete și săbii. Tot în cetate au fost înmagazinate muniția și efectele militare din rezerva guvernului, împreună cu efectivele de circa 1000 de soldați ale regimentului 5 artilerie imperial, care nu a voit să se pună în serviciul revoluției, dar care au fost dispuse să lucreze la fabricarea muniției, la transportul și la paza instalațiilor militare. Zilnic au fost produse aici în jur de 250.000 de cartușe pentru pușcă, precum și capsele de detonare necesare, folosindu-se un utilaj adus în secret din Belgia.²

În apropiere de Oradea, la Sânmartin, a fost mutat atelierul de tunuri în care au fost produse tunuri de 6 funți și mortiere de 7 funți, împreună cu afetele și căruțele de transport a muniției. Acest atelier a funcționat la Sânmartin din februarie până în mai 1849.³ Tot la Oradea au fost mutate, în ianuarie 1849, și atelierele de efecte militare: uniforme, încălțăminte, ceaprazărie, șelărie etc. Încă din decembrie 1848, toți negustorii care au asigurat materia primă necesară pentru aceste efecte au fost îndrumați să expedieze materialele contractate la Oradea, unde trebuiau să sosească, începând cu ziua de 16 ianuarie 1849. Atelierele au fost amplasate în mai multe clădiri din târgurile

Oradea și Olosig: Palatul "Frimont", clădirea Seminarului Teologic Romano-Catolic, mai multe mănăstiri.⁴ În mai 1849, după îmbunătățirea situației militare, aceste ateliere au fost mutate înapoi la Pesta. La Oradea a rămas doar atelierul de confecționat hamuri pentru cai.

Tot aici au fost mutate și depozitele centrale de alimente, precum și brutăriile militare care au copt pâine pentru trupele generalului Bem,⁵ spitale militare, școala de cadeti, precum și comandamentele a cinci regimente care, mai apoi, au fost dispersate în alte localități ale comitatului.⁶

Repetatele înfrângeri suferite de armatele revoluționare ungare în primăvara anului 1849 au dus la o nouă alterare a situației militare. Guvernul a încercat să modifice raporturile de forțe de pe fronturi decretând noi recrutări. Din cei 50.000 de recruți votați de Dietă la 24 aprilie 1849, Bihorului i-au revenit 1.602 soldați, în situația în care comitatul nu dăduse din numărul de 6.409 oameni stabilit anterior decât 3.182.⁷ Prin urmare, în decembrie 1848 a fost aprobată constituirea detașamentelor neregulate de vânători, compuse din câteva sute de persoane. În Bihor s-au format cinci asemenea detașamente, recrutate de Gászy Imre, Reviczky László, Csanády István, Hatvani Imre și Vasvári Pál.⁸ Formarea acestor detașamente s-a dovedit ulterior a fi fost o măsură regretabilă, nu numai fiindcă ele au sustras numeroși recruți de la armata regulată sau garda națională, dar s-au cheltuit fonduri exagerate în comparație cu serviciile pe care le-au adus revoluției. În plus, acestea, formate adesea din elemente turbulente, chiar cu manifestări antisociale, au fost indisciplinate, ieșind de sub controlul autorităților militare și civile, ajungând să încalce în mod grav legile. Spre exemplu, detașamentul lui Hatvani Imre, având ca bază localitatea Almoșd, s-a comportat detestabil cu locuitorii din împrejurimi, ajungându-se ca, la 7 martie 1849, adunarea generală a comitatului Bihor să îl delege pe judele nobiliar Csanády Sándor să

¹ *Ibidem*, p. 117.

² *Ibidem*, p. 122.

³ *Ibidem*, p. 123.

⁴ *Ibidem*, p. 124.

⁵ *Ibidem*, p. 126.

⁶ *Ibidem*, p. 126-128.

⁷ *Ibidem*, p. 145. Lipsa de recruți a determinat până și recurgerea la înrolarea unor deținuți cu condamnări mai ușoare, sub condiția acceptării lor de către Ministerul de Război.

⁸ *Ibidem*, p. 146.

cerceteze acuzațiile care le-au fost aduse, cu înputernicirea ca judele nobiliar să-l aresteze imediat pe Hatvani, dacă acesta s-ar fi împotrivit cercetărilor.¹ De altfel, detașamentele Reviczky, Gázsy, Csanády și Hatvani au fost trimise pe front încă din 9 februarie 1849, dar acestea nu au executat ordinele Ministerului de Război. La 6 martie 1849, comitatul Bihor a cerut comisiei militare guvernamentale să dispună acestor detașamente plecarea imediată pe front, pentru a scuti populația locală de teroarea la care era supusă din partea acestora.² După obținerea acordului ministerial, la 19 martie 1849, comitatul Bihor a dispus detașamentelor Hatvani și Vasvári să plece pe frontul de la Ciucea, până la data de 27 martie, dată după care comitatul nu mai era dispus să le asigure întreținerea. Dar comisia militară guvernamentală a protestat față de presiunile pe care comitatul le-a făcut împotriva celor două detașamente, dispunând întreținerea lor în continuare. În noua situație comitatul Bihor a cerut iarăși urgenta expediere a celor două detașamente pe front, eveniment care s-a petrecut, în sfârșit, cândva spre sfârșitul lunii aprilie. Hatvani a plecat spre Zarand, unde l-a înlocuit pe maiorul Csutak Kálmán, demis de la comandă pentru șantaj și sperjur.³ Activitatea nefastă a lui Hatvani în Zarand este binecunoscută, acesta reușind să compromită tentativele de înțelegere româno-maghiare preconizate de deputatul orădean Ioan Dragoș. Acesta a căzut victimă orgoliului și inconștienței politice a lui Hatvani, o înțelegere între Avram Iancu și Kossúth Lajos fiind amânată câteva luni, când aceasta a devenit, în noile condiții militare, ineficientă.⁴

Începând cu ziua de 29 martie 1849, la Chișineu Criș s-a desfășurat sinodul Eparhiei Ortodoxe din Arad, de care aparținea și Oradea, la care au participat, printre mulți alții, protopopul orădean Atanasie Boțco, directorul

școlilor românești din districtul Oradea, Dimitrie Constantini, avocatul Todor Lazăr, notar al Consistoriului ortodox din Oradea, judele primar al târgului Oradea, Mihai Stupa, directorul școlilor confesionale ortodoxe din Oradea, și episcopul Consiliului parohial orădean, Nicolae Jiga, precum și deputatul Ioan Dragoș, comisarul guvernamental pentru sinod și – practic – inițiatorul lui.⁵ Adunarea eparhială urma să aleagă un vicar episcopal lângă episcopul Gherasim Raț, prea bolnav și bătrân pentru a conduce eficient treburile Episcopiei Ortodoxe arădene, precum și a discuta problema modernizării învățământului confesional ortodox și – indirect – chestiunea autonomiei Bisericii Ortodoxe Române de sub autoritatea mitropoliei sârbești. Ca vicar a fost ales Ioan Chirilescu,⁶ fiind adoptat și un regulament de desfășurare a sinoadelor eparhiale, un altul al organizării și funcționării școlilor românești ortodoxe, precum și mai multe proiecte de înființare a unor fundații pentru dezvoltarea învățământului confesional românesc, asigurarea pensiilor învățătorilor și profesorilor etc.⁷ Acest sinod, deși și-a propus în mod deliberat să nu discute chestiuni politice, a avut rolul de a fortifica linia politică promovată de Ioan Dragoș și a contribuit la detensionarea raporturilor româno-ungare în Crișana și Banat, fiind apreciat drept un compromis politic între mișcarea națională a românilor din *Partium* și guvernul ungar care, la 5 iulie 1849, a aprobat hotărârile sinodului.⁸

În ziua în care deputatul bihorean Ioan Dragoș era executat la Abrud, țarul Nicolae I anunța începerea intervenției armate în Imperiul Austriac, în sprijinul împăratului Francisc Iosif I. În vara anului 1849, trupele acestuia au și ajuns în comitatul Bihor, la 3 iulie ocupând deja Debreținul. Pentru a apăra orașul de atacul iminent al trupelor rusești, la Oradea a fost

¹ *Ibidem*.

² *Ibidem*, p. 147.

³ *Ibidem*, p. 148.

⁴ Acțiunea lui Hatvani în Munții Apuseni este interpretată ca fiind negativă, atât de istoriografia română, cât și de cea ungară. Hegyesi Márton l-a considerat pe Hatvani ca fiind dement (*Ibidem*, p. 150), autorul fiind în deplină cunoștință a celor petrecute atunci, având acces la documentele evenimentelor anilor 1848-1849 din Bihor, înainte ca acestea să fie împrăștiate sau chiar distruse. Vezi și Dragomir 1989, p. 90, care l-a calificat pe Hatvani „nesocotit” etc. Hegyesi a pare totuși cam exagerată.

⁵ Miskolczy 1991, p. 117.

⁶ Motiv pentru care, după revoluție, a fost condamnat la 4 ani de închisoare. *Ibidem*, p. 46.

⁷ Hegyesi 1885, p. 171-177.

⁸ *Ibidem*, p. 38.

format de urgență batalionul 135, compus din recruți originari din Transilvania intracarpatică, dar care a fost dus de urgență pe front.¹ În prima decadă a lunii iulie 1849 s-a recurs și la mobilizarea generală a populației, fiind adunați la Episcopia Bihor în jur de 10.000 de oameni și 8 tunuri. Aceștia au fost însă demobilizați peste numai cinci zile, trupele rusești schimbând, pentru moment, direcția de înaintare înspre nord de Debrețin. În prima parte a lunii august 1849, trupele rusești au revenit, îndreptându-se direct spre Oradea. La 3 august 1849, în oraș a fost lansată o proclamație către locuitori în care aceștia erau chemați din nou la mobilizarea generală. Chemarea a răsunat însă în van, ea rămânând fără nici un ecou.²

La 8 august 1849, avangărzile rusești au intrat în Oradea, sub comanda generalului de cavalerie Rüdiger.³ Grosul trupelor generalului Paskievici au intrat în oraș abia în ziua următoare, rămânând aici până în 10 august, când au pornit spre Arad, nu înainte de a pretinde 120.000 de porții de pâine.⁴ Comandamentul rusesc a încropit la repezeală o garnizoană locală din cei 200 de prizonieri și 350 de răniți care proveneau din armata imperială austriacă și pe care generalul Görgei îi lăsase la Oradea la începutul lunii iulie.⁵ Apoi, la 11 august au sosit în oraș diviziile rusești 5 și 12 infanterie, 2 vânători și 4 cavalerie, iar la 14 august a fost mutat aici și comandamentul rusesc de la Debrețin.⁶ Acestea au rămas aici până la 30 august 1849, când au sosit primele elemente ale armatei regulate austriece, iar comandamentul rusesc s-a mutat la Presov, în Slovacia.⁷ Dar, înainte de a părăsi Oradea, rușii l-au executat aici pe Kazimir Rulikowski, polonez de origine și care, în ultimele zile ale revoluției (iulie 1849) a părăsit armata rusă în care a servit ca locotenent și a

trecut de partea revoluției ungare. Deși nu a luptat cu arma în mână de partea revoluției, fiind pus de generalul Görgei între prizonierii ruși tocmai pentru a-l salva, acesta a fost descoperit și executat prin împușcare la Oradea, în ziua de 28 august 1849.⁸

Autoritățile militare austriece au fost reprezentate la Oradea de comisarul imperial Józsa Péter și de comandantul garnizoanei imperiale, generalul Braunhoff. Dar tribunalul militar orădean extraordinar și-a început activitatea abia în ianuarie 1850.⁹ Primele măsuri de sancționare a participanților la evenimentele anilor 1848-1849 au fost luate de generalul Braunhoff. Fostii ofițeri din armata austriacă trecuți de partea revoluției au fost încarcerați în cetate, iar ceilalți, care nu serviseră în aceeași armată, au fost degradați la gradul de soldat și înrolați ca atare: Anton Gorove, Lovász Gábor, Beöthy Sándor, Verner László etc.¹⁰

Soldații simpli care au fost capturați în uniforme militare, au fost înrolați din nou în armata imperială fără nici un fel de judecată. Dar foștii ofițeri, închiși inițial în cetate și cărora li se promisese clemență, au fost transportați la Arad. Aici au fost judecați, condamnați și executați, la 6 octombrie 1849, generalul Nagy-Sándor József, originar din Oradea, generalul Lahner György, care a condus producția de arme la Oradea în perioada ianuarie-mai 1849. În alte părți au fost condamnați și executați generalul Kazinczy Lajos, fiul marelui scriitor iluminist Kazinczy Ferenc,¹¹ avocatul orădean Szacsvey Imre, fostul notar al parlamentului și locotenentului major Teodor Novac.¹² Au mai fost condamnați la moarte 17 ofițeri superiori orădeni, cărora pedeapsa le-a fost comutată ulterior în detenție pe perioade cuprinse între 6 și 18 ani.¹³ Tot la moarte a mai fost

¹ Ibidem, p. 212.

² Ibidem, p. 213.

³ Ibidem, p. 219.

⁴ Ibidem, p. 220.

⁵ Ibidem, p. 218.

⁶ Ibidem, p. 229.

⁷ Ibidem, p. 230.

⁸ Ibidem, p. 231. El a fost adus aici din lagărul de prizonieri de la Gyula.

⁹ Ibidem, p. 238.

¹⁰ Ibidem, p. 231. Anton Gorove servise în armata imperială austriacă timp de opt ani înainte de revoluție.

¹¹ Ibidem, p. 234.

¹² Ibidem, p. 232. A fost împușcat încă din 21 martie 1849 de prințul Windischgrätz, în Cetatea Budei.

¹³ Ibidem, p. 234-235. Au fost condamnați la moarte colonelii Perczi Mihály, Mezei Károly, Kökényesi Miklós, Cserey Ignátz, Lukács Dénes, locotenent colonelii Tóth Ágoston, Simonffy József, Leitner Nándor, Marczó Imre, Beöthy György, Gergely János, Csutak Kálmán (pe care nu l-a absolvit de pedeapsă nici faptul că fusese îndepărtat de la comandă pentru sperjur), maiorii Weber János, Kansler József, baronul Sterneck, căpitani Jelenčík Imre, Stark János.

condamnat și episcopul romano-catolic orădean, baronul Bémer László, acuzat că ar fi executat dispozițiile guvernului revoluționar ungar și a propagat ordinele acestuia prin preoții catolici din subordine, dar și luând parte la lucrările Dietei din Debrețin. Însă baronul Haynau a modificat sentința capitală în 20 de ani de detenție,¹ fiind demis din fruntea Eparhiei orădene. Tribunalul militar din Oradea a judecat circa 60 de persoane care au participat la revoluția ungară, după care au fost mutați în închisori din alte localități din Imperiu. Însă numărul exact al orădenilor judecați și condamnați nu se cunoaște, mulți dintre ei fiind judecați în alte localități, îndeosebi la Bratislava, Kosice, Timișoara și Sibiu. Cei condamnați pe termene scurte și-au executat pedepsele, iar cei condamnați pe termene lungi au beneficiat de grațierea din 1854, de amnistia generală din 1857, ultimii deținuți fiind eliberați în 1860.²

Mulți dintre orădenii participanți la revoluție s-au refugiat în străinătate din calea prigoanei, începând din Asia Mică până în Statele Unite ale Americii.³ Cei mai în vârstă au rămas acolo pentru totdeauna: fostul comite suprem Beöthy Ödön a fost înmormântat la Hamburg, Dudás József și Seres Lajos la București, Vesselényi József la Constantinopol. Bilanțul orădean al anilor 1848-1849 a fost tragic: din cei 7.960 de soldați recrutați din Bihor și încă circa 4.000 de voluntari, care au participat la luptele din anii 1848-1849,⁴ mai multe mii de orădeni nu s-au mai întors acasă niciodată. Cifra lor nu va putea fi stabilită niciodată, nici măcar aproximativ. Cu toate acestea, tradiția revoluționară a anilor 1848-1849 a marcat decisiv conștiința publică orădeană, efectele ei pe termen lung simțindu-se, mai ales, după anul 1867, când participanții la revoluție care au scăpat cu viață, au putut să se manifeste în viața politică locală, fiind încă relativ în putere.

¹ *Ibidem*, p. 239.

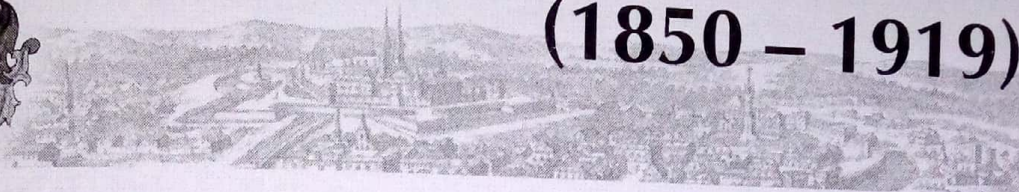
² *Ibidem*.

³ *Ibidem*, p. 240-245. Un orădean refugiat, Koszta Márton, a cerut și primit cetățenia americană la Smirna. Însă, înainte de a apuca să se îmbarce spre noua sa patrie, a fost descoperit de echipajul unei nave de război austriece ancorate în port și arestat. Aflând de arestare, comandantul navei americane „St. Louis”, aflată întâmplător în același port, a cerut eliberarea imediată a lui Koszta. Întrucât comandantul austriac a refuzat, căpitanul american Duncan a ordonat încărcarea tunurilor de la bord și a amenințat nava austriacă cu scufundarea. Koszta a fost eliberat imediat, dar gestul căpitanului american a stârnit o serie de incidente diplomatice între cele două state. Guvernul S. U. A. nu numai că nu a cedat, dar Congresul american a votat, la 4 august 1854, baterea unei emisiuni monetare comemorative din aur în onoarea căpitanului Ingraham N. Duncan. *Ibidem*, p. 244.

⁴ *Ibidem*, p. 211-212.

EPOCA INDUSTRIALĂ (1850 – 1919)

I. LUPTA PENTRU PROPRIA IDENTITATE

1. „Orașele” Oradiei pe calea unificării (1850-1860)

Înfrângerea revoluției de la 1848-1849 a fost urmată de o înăsprire a administrației austriece, caracteristică întregului Imperiu. Oradea nu a făcut excepție în acest sens. Orașul a devenit sediul unui guvernorat aproape independent din punct de vedere administrativ și juridic. Potrivit recensământului din 1858, guvernoratul sau circumscripția administrativă a Oradiei avea o populație de 1.588.608 locuitori. Principalele sale orașe erau: Debrețin, Arad, Satu Mare, Carei, Baia Sprie, Csaba.¹ Fiecare din cele 5 guvernorate ale Imperiului avea în frunte câte un comite căruia îi erau subordonate administrațiile comitatelor componente. Toți funcționarii erau numiți și nu făceau excepție de la aceasta nici cei ce se aflau în fruntea orașelor. Autonomia comitatelor și orașelor a fost suspendată. Totuși, în conducerea orașelor continuă să-și facă loc și elemente ale naționalităților, care fuseseră prezente aici și înainte de revoluția de la 1848. Este și cazul

Oradiei, unde s-a mai păstrat, fie chiar și numai simbolic, reprezentarea etnică a populației, așa cum a fost în veacul al XVIII-lea.

Germanizarea s-a manifestat în toate domeniile vieții sociale, mult ușurată de o intensă prezență mai ales a meșteșugarilor germani în oraș. Este semnificativ că prima gazetă, menită să contribuie la respectarea ordinii în urbe, după bulversările produse de revoluție, este una în această limbă: *Polizei-Anzeiger* (apărută între 2 ianuarie 1855 și 31 decembrie 1856).²

Orașul era constituit din patru părți mari, despărțite unele de altele doar prin existența unor administrații proprii și printr-o tradiție de autonomie foarte adânc înrădăcinată în conștiința locuitorilor. Ele însele, aceste părți, erau compuse din vechi așezări medievale contopite de-a lungul timpului. Din punct de vedere economic erau subordonate celor doi mari stăpâni de pământ: Episcopia Romano-Catolică și Capitlul acesteia. Dependența economică și-a pus amprenta și asupra administrației unde și acum stăpânul avea un cuvânt hotărâtor.

În 1850, populația totală a celor patru orașele era apreciată la 18.904 locuitori (în ordinea numărului): unguri, români, germani și evrei.³

Aceste orașele și-au avut identitatea lor și în veacul al XVIII-lea. Ele erau:

¹ *Politikai Ujdonságok*, Pest 11 mai 1859, p.430.

² *HB m. sajtóbibl*, p.237.

³ *Fényes IV* 1851, p.262-266.

- ORADEA-OLOSIG, așezare situată pe malul drept al Crișului, sub dealurile cu vii. Avea avantajul că adăpostea reședința Episcopiei Catolice, catedrala, seminarul teologic, șirul de locuințe al canonicilor, casa comitatului, toate acestea conferindu-i o situație privilegiată între celelalte, mai ales de la mijlocul secolului al XVII-lea când, cetatea devenind un obiectiv pur militar, reședința pașei de Oradea, apoi a episcopului catolic, s-a mutat de acolo, aici. În 1850, acest oraș avea 933 de case și cea mai numeroasă populație dintre toate celelalte (7.422 de locuitori). Acum, din acest total, numai 933 erau cetățeni cu drepturi depline, care alegeau un consiliu format din 74 de persoane și care, la rândul său, propunea pe judele primar și pe consilierii acestuia ce trebuia confirmați de episcop. Suprafața orașelului era compusă dintr-un intravilan de 214 ha, fânaș și pășune de 750,5 ha, dealuri cu vie 2.244,8 ha și o fâzănărie episcopală de 28,7 ha. Să mai adăugăm că episcopul avea aici 201,4 ha fânaș, iar orașul 63,3 ha pășune comună și 43 ha arător. Pe Dealul Viilor, locuitori din diferite părți ale zonei posedau loturi de pământ. Dacă posesorul era localnic sau străin datora dijmă (a zecea parte din recoltă) episcopului, dacă era dintr-unul din orașele de pe malul stâng al Crișului Repede, dijma din struguri o dădea Capitlului.
- ORADEA-ORAȘUL NOU era situat pe malul stâng al Crișului, la vest de Piața Mică (actuala Piața a Unirii), având la sud, ca hotar aproximativ, pâraul Peța. În 1850 dispunea de 6.982 locuitori în 720 de case. Dintre toate cartierele, aici locuiau cei mai mulți români, peste 2.000, dar și germani, care aveau chiar o stradă a lor, „ulița nemțească” (*német utca*), cea care ducea din Piața Mică spre Calea Aradului. Numele străzii va fi schimbat în 1861 în str. Teleki (actuala Str. Primăriei). În 1850, acest oraș avea 299 de cetățeni cu drept de vot, care alegeau un consiliu comunal compus din 62 de persoane. Din cele 1.036 ha avea ca intravilan 88,6 ha, arător 662,5 ha, pășune și fânaș, 167 ha și mult teren nisipos. Principala îndeletnicire a locuitorilor

orașelului era meșteșugăritul și comerțul. Pe Criș se practica plutăritul - neexistând praguri care să împiedice circulația acestora. Pe pâraul Peța, la 1850, funcționau 12 mori, 3 pive de sumane și o fabrică de ulei. Orașelul dispunea de o piață mare și una mică, având, din acest punct de vedere, un avantaj asupra celorlalte trei.

- ORADEA-SUBCETATE se afla pe malul stâng al Crișului Repede, la sud de cetate. Nu avea deloc extravilan deoarece era așezat pe pământul cetății, cu excepția a 57,5 ha fânaș, în exploatarea Camerei regale. În 1850, numărul caselor era 287, iar al locuitorilor 3.000. Din statistică reiese că din 117 meșteșugari-meseriași, 75 erau creștini și 42 evrei. Totalul populației evreiești era aici, la această dată, de 1.000 de locuitori. Există o sinagogă și o casă regală a sării, cel mai important edificiu fiind cetatea.

- ORADEA-VELENȚA se întindea în partea de sud-est a orașului având ca arteră principală Calea Clujului. În 1850 dispunea de un număr de 180 de case în care locuiau circa 1.500 de suflete. Era, la această dată, din punct de vedere al populației, cea mai mică din așezările care aveau să compună orașul. Extravilanul se întindea pe 1.064,8 ha, din care: arător 460,4 ha, pășune 172,6 ha, pădure 230,2 ha, iar fânaș 115,12 ha. O întindere de 86 ha o reprezenta terenul nisipos, expus inundațiilor Crișului, teren pe care nu creștea decât răchită, utilizată pentru împletituri.¹

Un act oficial de unificare administrativă a orașului nu a existat niciodată. Administrația habsburgică a numit la 4 noiembrie 1849 un singur primar, pe Bölönyi Menyhért, propus de baronul Karl Geringer. Acesta a reorganizat administrația orașului instituind diferite oficii pentru conducerea treburilor obștei. Era însă numai o unificare politică deoarece administrația și bunurile publice au rămas în continuare separate.² Este o perioadă grea, de dezorganizare, manifestată prin generalizarea crimelor și jafurilor. Pentru curmarea acestei situații, se introduce starea de asediu și se instituie un tribunal de urgență.³

¹ Fényes IV1851, p.262-266.

² Lakos 1904, p.201-202.

³ *Ibidem*, p.203.

La 25 iunie 1851, primul primar al Oradei, probabil neîntrunind pretențiile armatei habsburgice cantonate în oraș, este schimbat cu Csorba János, remarcat prin loialitatea sa față de Majestatea Sa Imperială și energia de care a dat dovadă în conducerea treburilor orașului. Nu este exclusă posibilitatea ca acesta să fi fost român, Ioan Ciorba, poate din Haieu, unde acest nume era frecvent. În timpul său se realizează unificarea administrativă, sediul primăriei fiind în Olosig (acolo unde în prezent se află Școala generală nr. 4). Rămân despărțite doar *Velența* și *Subcetate*, având, fiecare, o administrație proprie. Pentru a câștiga bunăvoința forurilor diriguitoare de la Viena, consiliul orașului a acordat un șir întreg de titluri de cetățean de onoare unor persoane de frunte ale Imperiului, mai ales militare.

Iată și prima listă cu titulatura funcționarilor de la Primărie, remunerați cu un salariu anual și cu drept de locuință (sau o sumă de bani echivalentă cu chiria): primar (1.800 fl.), consilierul primarului (800 fl.), secretar al primarului (700 fl.), concegist (600 fl.), consilier polițienesc (600 fl.), notar polițienesc (300 fl.), casier (800 fl.), controlor (600 fl.), socotitor (600 fl.), vicesocotitor (300 fl.), notar comunal (400 fl.), arhivar (400 fl.), vicearhivar (200 fl.), supraveghetor economic (400 fl.), medic-șef (400 fl.), medic chirurg (100 fl.), medic veterinar (196 fl.), inginer.¹

Pe lângă Primărie exista o comisie pentru tutela orfanilor, compusă dintr-un avocat, un socotitor, un notar, un casier și un controlor. Cartierele componente aveau și ele funcționari de categorii inferioare, (*altiszt*), câte doi, cu excepția Orașului Nou, care avea patru.²

Pentru supravegherea ordinii, orașul dispunea de 12 caporali cu un salariu de 120 florini pe an și de același număr de jandarmi (*hajdú*), care erau retribuiți cu 220 florini pe an. Pentru supravegherea liniștii pe timp de noapte, orașul plătea, de asemenea, paznici de noapte.³

În primii ani ai deceniului al șaselea, orașul a continuat să se extindă. A crescut mai ales partea sa cunoscută sub numele de Orașul Nou. Nu avem date din 1853, decât cu privire la numărul caselor. Față de cele 2.120, acum se înregistrează

2.468, populația totală ridicându-se la 19.800 de locuitori.

Pentru a vedea cum își rezolva problemele administrative Primăria orașului, să luăm ca exemplu sursele intrărilor de fonduri și direcțiile cheltuielilor, pe anul 1853:⁴

Intrări:

	Florini
- Venituri din Piețe	1.644,02
- Venituri din arende	16.488,01
- Dobânzi de pe capital împrumutat	199,24
- Capital restituit din împrumuturi	7.753,00
- Chiria locuitorilor din casele orașului	17.375,45
- Taxa de stabilire în oraș și taxa civică	1.113,00
- Arenda pământului și venituri economice	9.213,13
- Capital luat împrumut	6.074,48
- Locurile plătite de precupețe în Piața Mică	710,57
- Amenzi	272,17
- Plăți de la armată ⁵	3.688,05
- Restituiri diverse	7.816,18
- Alte încasări	8.635,33
Total:	80.982,63

Ieșiri:

- Salariul funcționarilor și al angajaților	20.910,25
- Salariul slujitorilor bisericii și al învățătorilor ⁶	954,30
- Dobânda capitalurilor împrumutate	3.395,21
- Venituri din arendă	1.173,18
- Cheltuieli poștale, abonament la presă și timbre	130,46
- Restituirea unor capitaluri împrumutate	6.315,30
- Cheltuieli economice în agricultură	7.046,38
- Reparații la clădiri, drumuri și poduri	5.099,24
- Îmbrăcămintea jandarmilor și a slugilor	1.257,53
- Hrana deținuților	654,43
- Cheltuieli militare și altele	2.146,44
- Pentru listele de prețuri în prăvălii și la meseriași	6.888,05
- La capitolul socotelilor (?)	574,43
- Trimise, sub diferite destinații	16.035,01
- Cheltuieli cu jandarmii	1.857,04
Total:	74.437,25

¹ Lakos 1904, p.205.

² Ibidem, o.206.

³ Ibidem.

⁴ Ibidem, p.207-208.

⁵ Sume în contul chiriei de încartiruire.

⁶ Este, evident, o contribuție la aceste salarii.

Un succes notabil în posibilitățile de extindere a terenului construibil a fost atins în anul următor când, prin vicegeneralul Braunhof, s-a obținut reducerea perimetrului strategic al cetății și deci posibilitatea de a se ridica construcții mai aproape de zidurile acesteia.¹ A fost momentul de lansare edilitară a cartierului *Subcetate*.

În 1857, orașul a fost vizitat de împăratul Franz Iosif și de regina Elisabeta. Cu această ocazie, împăratul a fost solicitat să declare Oradea „oraș liber crăiesc.” Franz Iosif s-a eschivat, răspunzând că nu are nimic împotrivă dar, în primul rând, orașul să se elibereze de sub povara obligațiilor iobăgești și atunci el este gata să împlinească această cerere². Prilejul vizitei a fost folosit și pentru a i se înainta o petiție prin care se cerea rezolvarea unor doleanțe de o deosebită importanță:

- a) restituirea sumei de 60.000 fl., cheltuită de oraș cu întreținerea armatei imperiale după revoluția de la 1848-1849;
- b) să se renunțe la termenul de „perimetru strategic al cetății”, pentru a se putea lărgi posibilitățile de construire;
- c) să se accepte începerea tratativelor pentru rezolvarea diferendului de proprietate cu Episcopia și Capitlul romano-catolic;
- d) până când situația economică a orașului se va ameliora, să renunțe la intenția construirii unui spital militar pe teritoriul acestuia;
- e) să se accepte și să se intervină ca orașul să primească un împrumut de 150.000 fl., fără dobândă.³

Singurul rezultat al acestei petiții a fost că în octombrie, anul următor, s-a constituit o comisie pentru reglementarea raporturilor de proprietate ale Episcopiei Romano-Catolice și Capitlului cu administrația urbei și, la 24 august 1859, orașul Oradea Mare a încheiat cu părțile cu care era în litigiu, contractul de ștergere a obligațiilor iobăgești. S-a căzut de acord, în

principiu, asupra răscumpărării monopolurilor pe care le deținea stăpânul de pământ asupra orașului. Acesta era un act care în statele Europei apusene se realizase încă în secolele XIV-XV, dar, la Oradea, prevederile sale nu au fost puse în aplicare. Încurajate de semnarea lui, notabilitățile au înaintat o nouă petiție către împărat în care se arăta că s-a reușit obținerea eliberării economice a orașului. Este adevărat că orașul nu dispune de suprafețe de pământ importante, dar întrunește toate condițiile unui oraș: are industrie și comerț, se fac construcții edilitare pentru cei 23.000 de locuitori ai săi. Se cerea din nou declararea Oradiei ca *oraș liber regal*.

Nu s-a primit nici un răspuns.⁴ Oradea a rămas singurul oraș mare din Transilvania care nu a beneficiat niciodată de acest titlu, care i-ar fi conferit o autonomie aproape completă. Pe atunci curtea de la Viena era mult prea ocupată cu războiul austro-franco-piemontez, izbucnit în aprilie 1859. Sfârșitul său a determinat o schimbare a politicii interne, marcată de „regimul liberal” (1860-1867). Nu s-a găsit cine să tuteleze aplicarea convenției orădene dintre administrație și stăpânii de pământ și, astfel, situația sa de dependență economică a rămas neschimbată.

În aprilie 1860, Toperczer Ödön a fost numit consilier cezaro-crăiesc pentru Oradea, iar ca primar, Andrei Petrovici. Simțind, probabil, unda de liberalism ce începea să pătrundă în relațiile dintre Curtea de la Viena și provincie, în vara aceluiași an, administrația orașului i-a refuzat autorității imperiale dreptul de a-l numi pe primul consilier al primarului (din trei propuneri) arogându-și dreptul de a-l alege pe plan local.⁵

În decembrie 1860, în urma promulgării „Diplomei din octombrie”, care a dus la întărirea influenței landtagurilor locale, se introduce limba maghiară ca limbă oficială în locul celei

¹ Lakos 1904, p.211.

² N, 26 august 1898, p.1.

³ Lakos 1904, p.211-212.

⁴ *Ibidem*, p. 115-116. Orașul liber regal constituia o situație privilegiată, acordată de rege unei comunități urbane, prin care aceasta dobânda imunitățile specifice unui nobil. Orașul era scos de sub dependența stăpânului de pământ și a comitatului, bucurându-se de o autonomie completă. Pentru a se limita numărul acestor așezări, legea XVII din 1867 condiționa acordarea acestui drept de răscumpărarea obligațiilor feudale, de capacitatea de a se autoconduce și autogospodări. Mai era necesar ca, după ce regele acorda această calitate, ea să fie acceptată de Dietă (Parlamentul țării). Dacă ambele condiții erau întrunite, orașul avea dreptul să fie reprezentat în Dieta țării. În 1867 acest titlu a fost luat de la un număr de 28 de orașe (Legea XX). Dintre orașele din Transilvania și Partium au rămas doar: Arad, Debretin, Cluj, Târgu Mureș, Satu Mare și Timișoara.

⁵ Lakos 1904, p.215.

germane și la Oradea. Tot mai frecvente sunt tensiunile între funcționarii cezaro – crăiești și populație. Se creează un curent de opinie în general antigerman, ceea ce a dus la o stare tensionată și între locuitorii orașului, atitudinea față de cei aproape 2.000 de vorbitori ai acestei limbi fiind, din partea populației maghiare, intransigentă. În decembrie, administrația comitatului Bihor, prin persoana comitelui suprem Haller Sándor, a invitat delegați la adunarea generală comitatensă. Conducerea orașului, apreciind aceasta ca o încercare de subordonare, a refuzat să participe.¹ În 1860, orașelele *Subcetate* și *Velența* se unesc din punct de vedere administrativ cu orașul Oradea, încheindu-se procesul de unificare a urbei.² Astfel ia sfârșit „perioada germană” (1850 - 1860) din istoria orașului. Ea a însemnat o relansare economică, un lent dar vizibil progres pe calea modernizării.

2. Constituirea administrației unice

La 21 ianuarie 1861 au avut loc primele alegeri orașenești pentru ocuparea principalelor dregătorii plătite. S-a întocmit în prealabil o listă cu cetățenii orașului care aveau drept de vot, apoi, s-au constituit comisii care să se deplaseze la fața locului și să strângă voturile în cele patru mari cartiere ale orașului. S-a format o comisie de propuneri care să nominalizeze candidaturile. Din ea făceau parte: Tarr Sámuel, Simion Bica³, Olasz Dienes, Sughó László, Tisza Kálmán și alții.

Atunci a fost ales ca primar Lukács György, cu 1.500 fl., leafă pe an.⁴ Au fost completate, în ordine, următoarele funcții: prim-judecător, mare căpitan, prim-avocat, notar șef, socotitor, casier, arhivar, medic șef, medic chirurg, inginer, viconotar I, viconotar II, viceavocat, prim vicecăpitan, vicecăpitan II, vicecăpitan III, vicecăpitan IV. Au fost aleși, de asemenea, șase consilieri (sfetnici) ai primarului. Acum s-a

constituit un corp reprezentativ compus din 112 persoane, viitorul consiliu al orașului, unde cele mai multe voturi le-au obținut: Tarr Sámuel, Tisza Kálmán, Dumitru Ghitea, Hegedüs Imre, Huzella Mátyás etc. Pentru a beneficia de un patronaj de elită, s-a ales un *corp al deputaților onorifici*, din care au făcut parte: Szaniszló Ferenc, episcopul romano-catolic de Oradea, baronul Vasile Erdeli, episcopul greco-catolic de Oradea, Procopie Ivașcovi, episcopul ortodox de Arad, Balogh Péter, superintendentul reformat de la Debrețin și alte personalități ale vremii, între care și poetul Arany János.⁵

Aceasta este o perioadă de cristalizare a resorturilor administrației locale prin înlocuirea din dregătorii a vechilor slujbași. Se pare că, în decurs de câteva luni, în 1861, funcționarii cezaro-crăiești au fost alungați, deoarece, în februarie 1861, Török József, cel ce ținea în arendă hanul „Vulturul”, a cerut reducerea sumelor ce le datorează urbei, motivând că, „prin plecarea serviciilor cezaro-crăiești, veniturile sale au scăzut foarte mult”.⁶

S-au ivit dificultăți și în raporturile dintre oraș și regimentul 37 infanterie, care continua să-și trimită corespondența în limba germană. În baza hotărârii nr. 290/1861, toate scrisorile au fost returnate fără a fi desfăcute.⁷ Dar armata austriacă a continuat să fie prezentă în oraș. În 1864 au fost încartiruiți: un general cezaro-crăiesc, în casa proprie a orașului, 4 ofițeri de stat major, 9 căpitani, 30 ofițeri, 882 soldați și 210 cai. Cazați pe la casele locuitorilor: 11.360 de militari. Pentru ei, orașul a plătit proprietarilor de case suma de 4.911,77 fl., din care tezaurariatul militar a restituit 4.433,58 fl. Deci, orașul a ieșit în pagubă cu 478,19 fl.⁸

În ședința din 4 aprilie 1861, viceprimarul Tarr Imre a arătat că orașul a fost părăsit de scaunele de judecată cezaro-crăiești, astfel că este necesară înlocuirea lor cu instanțe locale. El invocă legea nr. XXIII din 1848, potrivit căreia Oradea ar fi fost organizată ca „oraș liber

¹ Ibidem, p.216.

² Borovszky 1901, p.206.

³ La 1884 era unul din fruntașii comunității ortodoxe române din oraș, „inspector cercual de școale” (Faur 1972, p.324, 329).

⁴ A fost primar până în martie când, ales deputat dietal, a părăsit orașul (Lakos 1904, p.221) și i-a luat locul viceprimarul Tarr Imre (Ibidem, p.224), apoi Lukács revine și pleacă definitiv în noiembrie 1875, fiind numit secretar de stat (Ibidem, p.230).

⁵ Ibidem, p.218-219.

⁶ Lakos 1904, p.221.

⁷ Ibidem.

⁸ Értésítések 1865, p.24.

Vechea Primărie a Olosigului (azi Școala "Oltea Doamna")

regal"¹, astfel că sunt necesare instanțe corespunzătoare care să asigure rezolvarea problemelor practice ale orașului, cum ar fi: registrul cadastral, epitropia publică orfanală și judecătoria penală.²

În luna următoare s-a și trecut la numirea unor funcționari în aceste compartimente: judecător de cadastru (*telekbiró*), înregistrant de cadastru, un șef al epitropiei publice, un președinte al tribunalului și doi locțiitori ai săi, precum și nouă asesori. Instanța de apel era tribunalul pe țară.³

O problemă deosebit de delicată, dar presantă, rămânea rezolvarea raporturilor cu Episcopia Romano-Catolică și cu Capitlul care, deținând monopolul asupra unor servicii în oraș, privau casieria urbei de serioase venituri. În mai 1861 se realizează un contract între Capitlul latin și oraș, cu privire la dreptul de vamă a târgului și dreptul de încasare a taxei pe locul de vânzare în târg. Orașul preia aceste monopoluri de la Capitlul, în schimbul unei arende de 2.500 florini pe an. Cu această ocazie, se hotărăște ca fiecare cetățean al orașului să fie scutit de taxa pe locul de vânzare. Tot acum berăria (cârciuma) orașului este

arendată pentru suma de 3.650 fl. pe an lui Stern Jakab, din care sumă două treimi reveneau Capitlului și numai o treime orașului.⁴

Cea mai veche situație privind bunurile orașului a rămas din anul 1865. Ea prezintă averea urbei împărțită în șase categorii principale:⁵

1. Pământuri:

Florini

- Arător, fânețe și pășune:
1070 iugăre și 1076 stâneni 162.126,93

2. Imobile:

- Case închiriate, sedii de instituții, hoteluri, cârciume și clădiri economice 582.561,00

3. Venituri:

- Vânzarea vinului, producerea berii, morărit, vama târgului 769.015,20

4. Bunuri mobile:

- Stocul de cărămidă, lemn, fân și alte produse naturale.....6.686,12

5. Mobilier:

- în birouri și alte locuri 15.797,97

6. Capital activ:

- Capitaluri cu dobândă, obligațiuni la casa de economii și bilete de loterie.....18.556,71

Total: 1.554.743,93

¹ Legea XXIII/1848 se referă într-adevăr la această categorie de orașe, dar nu nominalizează nici un caz (MT 1836-1868, p.246-248).

² Lakos 1904, p.222.

³ Ibidem.

⁴ Ibidem, p.223.

⁵ Ibidem, p.224-225.

Pe acest an, la capitolul venituri totale, figura o sumă de 145.819,89 fl., rezultată din 93 de poziții. La „cheltuieli” erau 56 de poziții, suma fiind de 180.094,03 fl., deci un deficit de 34.274,14 fl. Pentru acoperirea lui, impozitul comunal a fost ridicat de la 25 la 30 la sută.¹ La 15 mai 1867, la nici trei luni după acordul austro-ungar privind constituirea monarhiei bicefale, la Oradea s-au desfășurat alegeri pentru reînnoirea organelor administrative. Pentru a ușura procedura, primarul Lukács György și-a dat demisia cu întreaga sa echipă de conducere. Drept de vot, după criteriul averii, aveau un număr de 1.884 de cetățeni: 836 în *Orașul Nou*, 887 în *Olosig* și 161 în *Velența Subcetate*. Alegerile s-au desfășurat la 16 mai, prin comisii care s-au deplasat acasă, la oameni. Chiar și așa, au votat numai 910 cetățeni cu acest drept, deci mai puțin de jumătate!²

La 20 mai s-a constituit corpul consilierilor (*képviselő-testület*), compus din 113 persoane, care l-a ales pe primar. Două zile mai târziu, aceștia au procedat la numirea următorilor funcționari ai orașului: supraveghetor economic, casier al epitropiei, inspector al viilor, comisar de încartuire și un ajutor al acestuia, medic veterinar, 5 comisari de poliție, un comisar de poliție a câmpului, un legalizator al unităților de măsură și mînuitor al impozitelor, un ajutor al acestuia, un director de oficiu, 12 canceliști (curând după aceea numărul lor a fost ridicat la 17), un înregistrator judecătoresc și o moașă.³

Uzând de dreptul său, primarul a mai numit 131 de slujbași diferiți, dintre care amintim: 8 paznici de vie, 5 grădinari, 2 căruțași, un paznic în turnul bisericii greco-catolice (pentru semnalarea incendiilor din oraș), un om care să se îngrijească de funcționarea ceasului din turnul Bisericii cu hramul *Sf. Ladislau* din Piața Mică, 1 caporal și 24 de jandarmi, 2 toboșari pentru anunțuri diverse, 34 de paznici de noapte, un paznic în parcul Rhédey (actualul parc „N. Bălcescu” și grădina zoologică),

18 lampagii de stradă etc. S-a constituit acum o „comisie de înfrumusețare” care să urmărească aspectul exterior al construcțiilor ce urmau să se ridice.⁴

Potrivit legii XLII din 1870 (capitolul VII, paragraful 88), alături de alte orașe din Imperiu, Oradea primește rangul de municipiu (*törvényhatósági jogú város*).⁵ Generoasă la început, câțiva ani mai târziu, în 1886, legea nr. XXI, statornicește, prin reducere, următoarele orașe din Transilvania ca având rang de municipiu: Arad, Cluj, Debrețin, Oradea, Satu-Mare, Târgu Mureș și Timișoara. La acea dată, cu excepția orașului Oradea, toate celelalte, erau și orașe libere regale.⁶

În baza legii privind constituirea municipiilor, în 1872, administrația se reorganizează din nou: treburile orașului erau conduse de un Comitet sau *Consiliu Municipal* (*törvényhatósági bizottság*) compus din 114 persoane, la o populație care, în 1870, număra 28.698 de suflete (deci un reprezentant la 251,7 locuitori).⁷ La acest Consiliu se adaugă și *viriliștii*, cei mai bogați cetățeni ai orașului, cei ce plăteau impozite între 6.000 și 600 fl. (mai târziu, coroane) și 22 de funcționari publici cu drept de vot (primarul, căpitanul de poliție, notarul principal, primul jurisconsult, casierul șef, casierul impozitelor, medicul șef, inginerul șef, revizorul de socoteli, consilierii primarului, arhivarul, epitropul și asesorul scaunului tutelar sau epitropal, viconotarii și vicesocotitorii).⁸

Potrivit datelor statistice din 1880, la totalul populației, de 31.324 locuitori, numărul consilierilor municipali a fost stabilit la 124, din care 62 erau aleși, iar 62 erau *viriliști*.⁹ Această situație a rămas apoi neschimbată. Încă și în 1913, membrii Consiliului Municipal se compuneau din 62 de consilieri aleși (25 din *Olosig*, 23 din *Orașul Nou* și 14 din *Velența*), 62 mari plătitori de impozite și 25 funcționari cu drept de vot în consiliu.¹⁰

¹ *Ibidem*.

² *Ibidem*, p.227.

³ *Ibidem*, p.227-229.

⁴ Lakos 1904, p.227-229.

⁵ MT 1869-1871. Această lege a fost completată ulterior de altele: XXXV/1875, VI/1876, VII/1876 (MT 1884-1886, p. 372).

⁶ MT 1884-1886, p.373.

⁷ Alegătorii au fost împărțiți în trei circumscripții electorale, potrivit criteriilor mai vechi ale împărțirii administrative: *Olosig* beneficia de 26 de membri în Consiliul Municipal, *Orașul Nou*, de 24, iar *Velența*, împreună cu *Subcetate*, de 7 membri. Alegerile au avut loc în zilele de 28, 29 februarie și 1 martie 1872. *N*, 22 februarie 1872, p. 1.

⁸ Borovszky 1901, p.206.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ NVH, an III, nr.1, 8 ianuarie 1913, p.9-10.

Conform legii XXI/1886, Consiliul Municipal își exercita atribuțiunile prin următoarele comisii de specialitate:

- a) juridică;
- b) financiară și economică;
- c) de înfrumusețare și circulație publică;
- d) sănătate publică;
- e) apeduct, canalizare și iluminat;
- f) școlară;
- g) învățământ profesional;
- h) învățământ comercial elementar;
- i) statistică;
- j) teatru.¹

Dacă spre sfârșitul secolului al XIX-lea, între primii *viriliști* se afla familia Rimanóczy, în primul și al doilea deceniu al secolului al XX-lea, cei mai bogați oameni ai orașului erau membrii clanului Moskovits, care avea nu mai puțin de opt reprezentanți în Consiliul municipal.

În 1872, funcționarii erau aleși de Consiliu pe o perioadă de 6 ani. Singur arhivarul era numit acum de comitele suprem al comitatului Bihor. Mai târziu, în primii ani ai secolului al XX-lea, va fi și el ales de către membrii Consiliului Municipal. Aleși erau: primarul, consilierii săi, notarul șef, doi viconotari. Restul funcționarilor erau aleși sau numiți pe viață.

La 1900 se alegeau din șase în șase ani doar primarul, consilierii primarului, notarul șef, trei viconotari, juriscuștii, episcopii scaunului orfanal și casierii.

După 1886, s-au lărgit drepturile de numire ale comitelui suprem al comitatului. Acesta îi numea pe viață pe căpitanul șef al poliției, pe inginerul șef și pe primul inginer al orașului, pe medicul șef și medicii de circumscripție pe arhivar, pe asesorul scaunului tutelar și pe picherul drumurilor.

Dacă, în 1872, Primăria orașului avea 189 angajați, în 1894 numărul lor se ridica la 223, iar în 1900 la 404! Să menționăm, spre exemplificare, salariile anuale ale fruntașilor orașului. În 1872, primarul avea 2.400 fl. și 800 fl. drept de chirie. În 1900, salariul său se ridica la 6.000 cor. și 1.200 dreptul pentru chirie. Consilierii săi primeau în 1872, câte 1.200 plus 600 fl. pe an, iar în 1900, 3.200 cor., plus 600.²

Având în vedere permanenta creștere a ratei inflației, care a determinat creșterea prețurilor, s-a introdus adaosul de scumpete, care - la Primărie - în 1895, pentru salariații care aveau mai puțin de 1.200 fl. pe an, era de 20 la sută, iar pentru cei a căror retribuție depășea această sumă, 10 la sută. În 1897, adaosul a fost sistat, la fel ca și oricare altă indemnizație legată de funcția sau persoana celui ce o îndeplinea.

După Lukács György care, în 1875, a plecat din oraș, în fruntea Primăriei a urmat Sal Ferenc (1875-1897), un foarte bun gospodar și administrator al veniturilor orășenești, mai ales când, în 1880, prima mare criză financiară locală, a lăsat goală visteria orașului. În această perioadă averea urbei se compunea din terenuri arabile în *Orașul Nou*, care au rămas în posesia sa aproape până la izbucnirea războiului mondial, clădirea hanului „Vulturul”, 4 locuri de vânzare a berii și vinului. În Subcetate, orașul nu dispunea de avere. În *Velența* avea cârciuma „Soarele”, clădirea Primăriei cartierului și câteva terenuri agricole. În Olosig, clădirea „Apollo”, terenuri agricole și cârciuma „Cantor”.³

3. Autonomia economico-administrativă

În 1880, criza economică în care a ajuns Primăria se datora în special faptului că veniturile din monopolurile ce îi reveneau prin arendarea de la Capitlu nu au fost încasate. Datoria publică a ajuns la 414.000 florini. Prevederile convențiilor cu Episcopia Romano-Catolică și cu Capitlul nu fuseseră puse în aplicare. Abia în 1882, atunci când acestea au intrat în vigoare, în urma despăgubirilor încasate, orașul și-a revenit din situația financiară dificilă în care s-a aflat. La 1 ianuarie, Episcopia, în schimbul a 250.000 florini, iar Capitlul al sumei de 405.000 florini, a renunțat la monopolul asupra desfacerii băuturilor, la dreptul de târg, la vama podului, la dreptul de pescuit, cu toate clădirile aferente ce au asigurat exercitarea acestor drepturi, la berăria din Seleuș (deși această așezare nu făcea parte din oraș), la dreptul de dijmă a viilor aflate pe dealurile orădene din Olosig.⁴

În același an, cu suma de 12.000 florini, s-a obținut clădirea restaurantului „La mielul alb” și

¹ Nagyv. szervezete 1897, p.8.

² Borovszky 1901, p.207.

³ *Ibidem*, p.209.

⁴ *Ibidem*, p.206.

terenul de circa 11 iugăre în jurul berăriei din Seleuș, apoi, cu 900 florini, magazia de lângă moara de apă Laporta.¹ Tot acum, Tezaurariatul regal, în schimbul sumei de 70.000 florini, a cedat dreptul de vânzare a băuturilor, împreună cu clădirile aferente, aflate în incinta cetății.² În 1882, veniturile intrate din aceste monopoluri au fost de aproape 85.000 florini.³ Din păcate, Oradea n-a beneficiat prea mult timp de ele deoarece, prin legea XXXV/1888, statul a luat de la orașe monopolul vânzării băuturilor.⁴

Într-un deceniu, sumele strânse au fost apreciable, astfel că s-a putut trece la realizarea unor proiecte mai ambițioase. S-a ridicat clădirea școlii arhireale (actualul sediu al Liceului „Emanuil Gojdu”), al cărui vechi sediu a fost apoi demolat, construindu-se noua Primărie. S-a edificat abatorul și s-au durat două poduri metalice peste Criș. S-au făcut amenajări ale pieței unde se țineau târgurile și s-a construit uzina de apă.

În ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, orașul a început ridicarea cazărmilor și a școlii de cădeți, din a căror închiriere se conta pe realizarea unor venituri apreciable.⁵

Oradea n-a renunțat nici acum la visul său vechi: dobândirea titlului de oraș liber regal. La 11 iunie 1885 a avut loc ședința Consiliului Municipal, din împluternicirea căruia s-a trimis o nouă petiție Ministerului de Interne în acest sens. La 22 ianuarie 1898 s-a revenit asupra ei, dar niciodată nu s-a primit nici un răspuns. Evident, solicitarea era deja anacronică. Ea reflecta mentalitatea mai marilor urbei, în special a viriliștilor, care se cramponau de principiile vechilor privilegii feudale, pe care le considerau ca fiind singurele inatacabile.⁶ Poate ca o compensare s-a hotărât, prin Legea XXV/1890, ca Oradea să devină sediul uneia

din cele 11 curți regale de apel, ceea ce însemna un element în plus la creșterea ritmului vieții citadine.⁷

Curtea regală de apel a fost instalată, în 1891, lângă clădirea Primăriei orașului, în Olosig (pe locul actual al Poliției Județene).⁸ Aici a funcționat până în august 1898, când s-a terminat construirea Palatului Justiției (actuala clădire a Tribunalului).⁹ Acum s-a pus prima oară problema construirii unei noi Primării, în *Orașul Nou*.

În 1900, orașul a contractat un împrumut de 2.600.000 coroane, din care s-a ridicat noul teatru, complexul „Bazar” din vecinătatea acestuia, și 10 grădinițe.¹⁰ Sursele veniturilor orașului proveneau din chiriile localurilor și caselor proprii, precum și din vămi. În 1899 vămile erau din impozitul întreprinderilor mari și mici, patru feluri: „vama de pietruire” (percepută la intrarea în cartier cu anumite categorii de mărfuri: lemn, cărbune, cărămidă etc. și din veniturile căreia se pietruiau străzile mai importante)¹¹, „vama târgului”, taxa pe locul de piață, și „vama podului”.¹² În 1875 mai exista încă o taxă asupra plutelor ce coborau pe Crișul Repede, arendată lui Berger Izidor, care trebuia să plătească orașului 1.076 fl., pe an.¹³ Acest negoț și practica plutăritului au intrat în declin după 1855, când apele Crișului au început să scadă tot mai mult datorită defrișărilor din zona de munte.¹⁴

Vămile, obișnuite a se lua încă din Evul Mediu la barierele de intrare în oraș, erau patru la număr: în *Velența*, la intrarea dinspre Cluj, în *Olosig* la intrarea dinspre Episcopia Bihor, în *Orașul Nou*, la intrarea dinspre Arad și în *Subcetate*, la intrarea dinspre Beiuș.¹⁵ Mai târziu ele au fost serios diminuate de introducerea căii ferate. Mai ales înființarea gării din *Velența* a dat

¹ *Ibidem*.

² *Ibidem*. Lakos 1904, p.25.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Borovszky 1901, p.210.

⁶ Lakos 1904, p.116.

⁷ MT 1889-1891, p.313. Celelalte orașe cu astfel de instituții erau: Budapesta, Debrecen, Győr, Kosice, Cluj, Târgu Mureș, Pécs, Bratislava, Szeged și Timișoara.

⁸ Lakos 1904, p.59.

⁹ N, 13 august 1898, p.4.

¹⁰ Borovszky 1901, p.210.

¹¹ În 1872 ea se lua după lemnele de foc și construcție, după transporturile de cărbune, piatră și var (N, 7 iulie 1872, p.3).

¹² N, 6 februarie 1900, p.6. În ianuarie pe „podul național” din Oradea, se putea trece numai plătindu-se concesionarului 2 crițari (N, 15 ianuarie 1874, p.4).

¹³ N, 12 februarie 1875, p.3.

¹⁴ N, 27 iulie 1904, p.2.

¹⁵ N, 14 februarie 1875, p.3.

posibilitatea unor mari negustori să pătrundă cu vitele în oraș, evitând barierele de intrare.¹ Cu timpul s-a ajuns ca și la transportul pe calea ferată să se perceapă vama de pietruire și taxa de introducere a mărfii în oraș, taxă ce înlocuia aici vama târgului.² Era o modalitate originală și interesantă de trecere de la aspectul medieval al negoțului spre cel modern. În perioada 1891-1900 veniturile orașului din vămi au oscilat între 191.313 și 212.758 coroane.³ Pentru 1904-1905, o statistică prezintă următoarele categorii de vămi pe teritoriul orașului: vama de pietruire, vama târgului, taxe pe locul în piață, vama podului, taxa locului în târgul de cai, taxa locului în târgul de porci, taxa de staul.⁴

Măsurile interne luate au dus la modernizarea structurilor administrative ale orașului. Avându-se în vedere mutarea Primăriei în noua și spațioasă clădire, serviciile ei au fost reorganizate la începutul anului 1904, pe următoarele secții: venituri publice, poliție, bani și impozite, administrație publică, armată și spitale, tehnică, juridică.⁵ Prezența *viriliștilor* în Consiliul Municipal a redus mult din caracterul democratic al hotărârilor adoptate, dar, în același timp, a atras reprezentanții marii industrii și marilor bănci către problemele cotidiene ale dezvoltării urbei. Votul fiind censitar, numărul locuitorilor ce dispuneau de acest drept a rămas foarte mic încă și în 1900 (2.773), deci circa un alegător la 17 locuitori civili ai orașului.⁶ În 1903, numărul alegătorilor a crescut la 3.119, iar un an mai târziu, la 3.287. Proveniența acestora, după categoriile de avere, era următoarea: 80 - după pământ, 948 - după casă, 1.932 - după venituri din producție, comerț etc., 377 - intelectuali.⁷

În 1894 s-a reglementat și sistemul de pensionare pentru funcționarii Primăriei. Dreptul de pensie după 10 ani de activitate se ridica la 40% din salariul avut, iar peste această vechime, fiecare an adăuga câte 2% la cuantumul ei. Pensie întreagă primeau numai funcționarii care au împlinit 40 de ani de serviciu. Văduvele beneficiau de 1.200 coroane pe an, iar minorii de 5% din

salariul defunctului părinte.

Ascensiunea Oradiei în domeniul edilitar se datora în mare măsură și curajului Primăriei în a contracta împrumuturi. În 1902 se punea întrebarea: când își va achita orașul toate aceste datorii? Totalul celor trei împrumuturi contractate în acel an se ridica la 8.664.000 coroane. Ultimul dintre ele, cel din 1900, a fost luat pe un termen de 65 de ani, deci el urma să expire la 30 iunie 1965.⁸ Iată câteva categorii de cheltuieli efectuate între 1891-1901 (în coroane):⁹

- realizarea apeductului orașenesc	1.025.725
- poduri metalice	474.000
- cazarma cavaleriei	504.058
- spitalul de contagioși	66.876
- plantații de vie	21.305
- amenajarea malurilor Crișului Repede ...	83.812
- parcurile de pe malul râului	18.719
- contribuția la construirea Palatului poștei	50.000
- școala arhiereală și civilă	488.666
- teatrul, bazarul, depozitul de decoruri, amenajarea spațiului	1.800.945
- renovarea restaurantului „Arborele Verde”	24.707

La acestea s-au mai adăugat, în 1902:

- construirea și mobilarea Primăriei	700.000
- construirea școlii din str. Strajei	135.000
- sume în plus pentru grădinițe	25.000
- introducerea iluminatului electric stradal ..	700.000
- sume în plus pentru exproprieri de terenuri	110.000

Această politică îndrăznească de ridicare a aspectului urbanistic al orașului a atras opoziția ministrului de interne, care apreciat că fruntașii urbei trebuie să-și îndrepte atenția asupra redresării financiare a Oradiei,¹⁰ și mai puțin spre proiecte ambițioase. Anii 1903-1905 reprezintă momentul în care, în linii mari, se încheie perioada marilor lucrări edilitare, orașul dobândindu-și trăsăturile sale urbane definitive. Pe bună dreptate putea să scrie ziarul *Nagyvárad*, la sfârșitul anului 1904, că în nici un an nu s-a construit atât de mult ca în anul care s-a scurs.¹¹

¹ N, 6 februarie 1900, p.6.

² *Ibidem*.

³ N, 1 septembrie 1901, p.4.

⁴ N, 4 martie 1906, p.3-4.

⁵ N, 28 februarie 1904, p.4.

⁶ N, 17 iunie, 1899, p.5.

⁷ N, 13 decembrie 1903, p.2.

⁸ N, 25 decembrie 1902, p.8.

⁹ N, 6 ianuarie 1903, p.2-3.

¹⁰ N, 13 ianuarie 1903, p.1-2.

¹¹ N, 22 decembrie 1904, p.4.

II. DEZVOLTAREA ȘI MODERNIZAREA ORAȘULUI

1. Evoluția demografică. Habitatul

O caracteristică definitorie a Epocii Moderne a fost spectaculoasa creștere a populației orașelor mari. Ea s-a realizat mai ales prin sporul natural și prin atragerea populației din orașele mici. Aproape toate - și acesta este și cazul Oradiei - rămân încă închise în fața populației rurale, industria putând fi asigurată cu forța de muncă necesară din interiorul orașelor și cu cea venită de la distanțe mai mari. Este grăitoare compoziția, din acest punct de vedere, a populației Oradiei în 1910. În acest an abia 36,7 la sută din locuitori se născuseră în oraș, ceilalți fiind veniți din alte părți, după cum urmează:

- din comitatele de azi ale Ungariei 12.960
- din Transilvania, Banat, Maramureș, Serbia, Bosnia și Croația 6.911
- din Bihor 19.127¹

Iată evoluția, în cifre, a populației unor orașe mai mari din fostul *Partium*, de-a lungul secolului al XIX-lea:²

Așa cum se poate constata, creșterea

Sporul populației orașului Oradea între 1850 și 1890 se prezintă în felul următor:

- 1850 : 18.904
- 1857 : 22.443 (crește cu 18,72 la sută)
- 1869 : 28.698 (crește cu 27,87 la sută)
- 1880 : 31.324 (crește cu 9,15 la sută)⁴

Creșterea totală, între anii 1850 și 1890, exprimată în procente, este de 44,69%.

Detaliind lucrurile, structura pe confesiuni a Oradiei în anii 1869 și 1900 se prezintă în felul următor:

	1869:	1900:
- ortodocși (greco-orientali)	1.462	2.738
- greco-catolici	2.107	2.742
- romano-catolici	9.694	14.484
- reformați	8.424	14.077
- evanghelici	516	764
- unitarieni	44	51
- iudei	6.438	12.111
- alții	13	51
Total:	28.698	47.018

Trebuie remarcat aici că ortodocșii (greco-orientalii) reprezentau, în 1880, 5,92 la sută din totalul populației, iar un deceniu mai târziu, doar 5,80 la sută, toate celelalte confesiuni cunoscând o creștere simțitoare.⁵

Recensământul din anul 1900 ne oferă o

Orașe	Anii				
	1814	1823	1870	1880	1890
Arad	-	13.221	32.725	35.556	43.682
Timișoara	9.500	11.170	32.223	33.694	43.439
Satu Mare	-	11.656	18.353	19.708	21.218
Oradea	4.700	15.727	28.698	31.324	40.750

populației orașului Oradea a fost mai lentă căci, dacă între 1823 și 1870, numărul locuitorilor abia dacă se dublează, Aradul și Timișoara cunosc o creștere de aproape trei ori. Să menționăm că populația comitatului Bihor, la întinderea sa din secolul al XIX-lea, se ridică, în 1880-1881, la 446.777 de locuitori pentru ca, peste un deceniu, numărul să crească la 516.704.³

Imagine mai amplă a structurii populației orașului. Să spicuim din el câteva date:

- *Suprafața orașului*: 8.313 iugăre cadastrale (circa 48 km²).

- *Populația: civilă* - 47.018, militară - 3.159, total - 50.177.

- din total: cetățeni străini - 672, aflați în străinătate - 30;

¹ MSK 61. 1916, p.54-73.

² FK 1883, p.86-88. În MSK 1. 1916, p.560 populația totală a Oradiei este evaluată la 38.557 locuitori, dar se precizează că în această cifră nu sunt cuprinși militarii.

³ FK 1892, p.98-101.

⁴ MSE 1895, p.20.

⁵ *Ibidem*, p.31.

-pe sexe: bărbați - 25.596, femei - 24.581;
 -pe grupe de vârstă: sub 6 ani: 6.100, între 6-11 ani: 5.323, între 12-14: 3.149, între 15-19: 5.540, între 20-39: 17.786, între 40-59: 9.096, peste 60 de ani: 3.176;

-din punct de vedere al situației familiale: necăsătoriți - 29.833, căsătoriți - 16.703, văduvi(e) - 3.488, divorțați legal - 153;

-după limba maternă (în ordinea dată în recensământ): unguri - 44.750, germani - 1.404, slovaci - 188, români - 3.335, ruteni - 27, croați - 25, sârbi - 21, alții - 427 (polonezi și cehomoravi);

-după religie: catolici - 15.391, greco-catolici - 2.884, ortodocși - 3.638, augustini - 879, evanghelici - 14.984, unitarieni - 54, iudei - 12.294, alții - 53;

-știu să scrie și să citească: 34.175;

-numărul total al caselor: 2.377.¹

În 1910, populația orașului a ajuns la 64.169 ceea ce reprezintă, în comparație cu 1900, o creștere de 27,9 la sută. Structura pe confesiuni se prezenta astfel (în paranteze, procentul din totalul populației): romano-catolici - 19.819 (30,9 la sută), greco-catolici 3.385 (5,3 la sută), reformati - 19.459 (30,3 la sută), augustini - 1.377 (2,1 la sută), ortodocși - 4.649 (7,9 la sută), unitarieni 150 (0,2 la sută), izraeliți - 15.155 (23,6 la sută), alții - 175 (0,3 la sută).

După limba maternă: maghiari - 58.421 (91,1 la sută), germani - 1.416 (2,2 la sută), slovaci - 279 (0,4 la sută), români - 3.604 (5,6 la sută), ruteni - 25 (0,0 la sută), croați - 33 (0,1 la sută), sârbi - 59 (0,1 la sută), alții - 332 (0,5 la sută).²

Se poate iarăși constata că statistica nu-i precizează pe cei cu limba maternă ebraică, deci aceștia sunt cuprinși la locul unde s-au declarat în marea majoritate, la vorbitorii de limbă maghiară.

Ne îndoiim că cifra de 3.604, care reprezintă totalul românilor din oraș ar fi reală. Ar însemna că nici măcar ortodocșii nu erau toți români. Ori, la ei trebuie adăugați aproape toți greco-catolicii. O evaluare sigură a românilor pe baza confesiunii este, evident, dificilă, deoarece în

această perioadă existau deja în oraș și greco-catolici maghiari.

Totuși, suma lor este mult mai apropiată de adevăr decât cifra de 3.604 români, în 1910:

	1869	1900	1910
- ortodocși	1.462	2.738	4.649
- greco-catolici	2.107	2.742	3.385
Total:	3.569	5.480	8.034

La 1910 aceasta însemna peste 12 la sută din totalul populației orașului.

Cei 269 de români în plus față de recensământul din 1900 reprezintă sporul natural al populației din oraș. Procentul românilor, după datele oficiale, de care, totuși, ne îndoiim, era unul din cele mai scăzute în comparație cu alte orașe din Transilvania, unde, nici acolo, numărul lor nu era mult mai mare: Arad - 10.279 (16,3 la sută), Timișoara - 7.566 (10,4 la sută), Cluj - 7.562 (12,4 la sută), Târgu Mureș - 1.717 (6,7 la sută), Satu Mare - 986 (2,8 la sută).³ Aceasta în condițiile în care, ca număr de locuitori, Oradea se afla pe al doilea loc, după Timișoara, între orașele menționate mai sus.

Nu se oferă date cu privire la prezența țiganilor în oraș, decât relativ târziu. Ei nu apar în situațiile statistice. Presa îi menționează abia atunci când autoritățile intră în conflict cu ei. În 1901 se știa că în Velența locuiesc circa 200 de țigani, majoritatea stabiliți acolo de 20-25 de ani. Ei s-au așezat pe pășunea cartierului, construindu-și acolo sălașuri.⁴ În noiembrie 1906, arhitectul Rimanóczy Kálmán a protestat împotriva așezării lor, fără încuviințare, pe pământul său. El a pus în vedere voievodului lor, Hamza Antal, ca până în primăvară, cele 72 de familii să părăsească terenul, urmând ca Primăria să le ofere un loc unde să-și ridice casele.⁵ În afară de aceștia, pe pământul comunal (pe pășune), mai existau 46 de colibe în care se spunea că locuiesc 203 suflete.⁶ Se pare, deci, că în perioada 1901-1906, numărul țiganilor s-a dublat.

La sfârșitul anului 1914, populația orașului se ridica la 69.949 de suflete, în care erau cuprinși 5.000 veniți din alte părți. În perioada 1900-1914, sporul natural al populației a rămas la cifra

¹ MSK 1. 1902, p.297. Diferența dintre cele două situații pe confesiuni rezultă din faptul că în primul caz era dată numai populația civilă, iar în cel de-al doilea, și cea militară.

² MSE 1916, p.14, 18.

³ Ibidem.

⁴ N, 26 mai 1901, p.4.

⁵ N, 21 noiembrie 1906, p.4.

⁶ N, 6 decembrie 1906, p.5.

aproximativă de 200 anual.¹ În cursul anului 1914 a emigrat în America un număr de 79 de locuitori ai orașului (67 unguri și 12 români).² Cifre îngrijorătoare au fost atinse, în acest domeniu, în anii 1905-1907, când, pentru a se face față valului de solicitanți s-a creat, la Casa comitatului, o secție specială de pașapoarte.³

Din punct de vedere al spațiilor de locuit se pare că Oradea nu a dispus niciodată, în intervalul de la sfârșitul revoluției de la 1848-1849 și Primul Război Mondial, de locuințe suficiente. Tendința de supraaglomerare, caracteristică orașului și în secolele XVI-XVII, a continuat, pentru a atinge paroxismul în timpul celei de-a doua părți a Primului Război Mondial (1916-1918). În 1850, orașul dispunea de un număr de 2.120 de case, repartizate pe cele patru cartiere: *Orașul Nou* - 720, *Olosig* - 933, *Subcetate* - 287, *Velența* - 180.⁴ Totalul populației orașului, care se ridica pe atunci la 18.904 locuitori, era distribuit pe cartiere în felul următor: *Olosig* - 7.422 (deci, 7,95 locuitori într-o casă), *Orașul Nou* - 6.982 (9,69 locuitori într-o casă), *Subcetate* - 3.000 (10,45 locuitori într-o casă) și *Velența* - 1.500 (8,33 locuitori într-o casă). Rezultă că, în 1850, cea mai aglomerată parte a orașului era cartierul *Subcetate*.⁵

În 1890, numărul caselor de locuit s-a dublat (4.399). La acestea se adăugau 1.923 de clădiri cu destinație economică, 143 de fabrici, 15 biserici, 25 de școli, 4 școli și biserici (sub același acoperiș), 8 spitale, 8 cazărmi și 26 de clădiri cu destinație diversă. Pentru a sesiza progresul în domeniul concepției de construire a caselor, să menționăm că numărul celor din piatră sau cărămidă era de 2.696, din lemn erau 1.445, acoperite cu șindrilă sau scândură - 3.687, 867 - cu trestie sau paie și 2.211 dispuneau de acoperiș din țiglă sau tablă.⁶

În 1900 se înregistrează o scădere a numărului caselor de locuit cu 780. Din totalul de 3.619 existente, 296 erau din lemn, 1.993 aveau acoperișul din șindrilă, 362 din trestie și

paie și abia 1.264 dispuneau de acoperiș din țiglă sau tablă.⁷ Acesta este deceniul unei puternice urbanizări prin efectuarea a numeroase demolări de case insalubre și ridicarea altora mai spațioase. Fenomenul supraaglomerării este evident și din statistica pe 1907. Potrivit ei, în Oradea erau 11.780 de locuințe, cu un total de 18.772 camere. Din acestea:

- cu o cameră 7.993 locuințe
- cu 2 camere 2.140 locuințe
- cu 3 camere 847 locuințe
- cu 4 camere 420 locuințe
- cu 5 sau mai multe 380 locuințe.

Se aprecia că aproximativ 20-24 la sută din populația orașului trăia, la această dată, în locuințe supraaglomerate.⁸

După numai zece ani, această urbanizare este și mai evidentă. Se înregistrează 5.365 de case, în cea mai mare parte particulare (5.062). Predomină casele cu un singur nivel (5.095), celelalte fiind mult mai puține la număr: cu un etaj - 217, cu două etaje - 45, cu trei etaje - 6, cu patru etaje - 2. Mai mult de jumătate erau durate din piatră sau cărămidă (3.254), fiind acoperite cu țiglă sau olane (3.339), Chiar cele construite din cărămidă nearsă sau pământ, dispuneau de fundație din piatră sau cărămidă (1.404). O sursă de permanente incendii era încă marele număr al caselor acoperite cu șindrilă, paie sau trestie (2.026). Totuși, în comparație cu situația din anul 1900, numărul clădirilor acoperite cu țiglă sau olane aproape că s-a triplat.⁹

În cele 5.365 de case existau, în 1910, un număr de 14.776 de locuințe, din care, la data efectuării recensământului, 497 erau goale. Aceste locuințe dispuneau de un total de 23.179 de camere, deci nici măcar o medie de două la un apartament, ci numai 1,62! În oraș s-au recensat 1.267 de camere de baie și numai 201 locuințe dispuneau de câte o încăpere specială pentru dormit. Din punct de vedere al așezării lor, majoritatea erau locuințe de parter (13.550),

¹ MSE 1916, p.25.

² Ibidem, p.52.

³ Au părăsit Bihorul în 1905-800 de oameni, în 1906-2.800, iar în 1907, până la începutul lunii octombrie, 3,257 persoane (N, 5 octombrie 1907, p.2).

⁴ Fényes IV 1851, p.262-266.

⁵ Ibidem.

⁶ MSE 1895, p.6.

⁷ MSK 1 1902, p.297.

⁸ N, 24 mai 1908, p.3.

⁹ MSK 61.1916, p.4-5; MSK 1. 1902, p.296-297.

adăpostind 53.933 de locuitori ai urbei. Urmau apoi, la mare diferență, locuințele de la etajul I (674), cu 2.806 locuitori, etajul II (149) cu 123 locuitori etc.¹

Continua creștere a orașului, atât din punct de vedere demografic, cât și industrial, a pus problema, deja în 1899, ca perimetrul său să fie extins și asupra unei mici localități aflate în sudul orașului: *Seleuș*. Inginerul șef al urbei a propus ca, în afară de acest sat să se mai adauge și pustele (prediile) Iosia și Iclod. El argumenta că suprafața Oradiei este de 8.314 iugăre cadastrale, din care numai o cincime este ocupată efectiv de oraș. În unele puncte ale Oradiei, teritoriul comitatului intra până aproape în mijlocul său. Construirea în viitor a unor întreprinderi industriale aici ar necesita aprobarea organelor comitatense. În concepția inginerului șef, adăugarea *Seleușului* și a pustelor amintite ar fi dus la creșterea suprafeței orașului cu 4.664 iugăre cadastrale.² Atunci nu s-a reușit înglobarea în oraș a comunei *Seleuș*. Ea se va face târziu, în anii de după cel de-al Doilea Război Mondial.

Cu toată dezvoltarea urbanistică a orașului, periferiile sale au păstrat tendința constantă de suprapopulare. Astfel, în 1901, în partea de vest a cartierului *Orașul Nou*, în 40 de case locuiau 580 de oameni, în *Subcetate*, într-o casă trăiau 62 de suflete, iar în 40 de case din *Olosig*, au fost recenzați 400 de oameni.³

Ca și toate așezările mari, moderne, Oradea devenea tot mai mult un oraș al contrastelor.

2. Restrângerea activității agricole.

Viticultura. Târgurile

Analizând statistica, în procente, constatăm că în producția agricolă de pe teritoriul orașului erau cuprinși, la 1900, 7,6 la sută din totalul populației, cifră care a scăzut la 6,1 la sută, în 1910. Această scădere se

înregistrează în favoarea industriei și comerțului, nu prin scăderea numărului agricultorilor care, în 1900, se ridicau la cifra de 3.793, iar în 1910 la 3.880, ci prin raportarea la sporul de populație.

Terenul agricol nu avea cum să se mai extindă, iar mecanizarea unor lucrări a dus și ea la o creștere mai scăzută a populației cuprinse în această sferă. În 1895, suprafața agricolă a orașului era de 1.516 ha, înșămânțată cu: grâu (350 ha), secară (155 ha), dublu înșămânțate (115 ha), orz (161 ha), ovăz (159 ha), porumb (576 ha).⁴ În 1915, suprafața agricolă s-a redus la 1.457 ha, din care înșămânțate nu erau decât 1.438 ha, deci cu 78 ha mai puțin, în 20 de ani.⁵ În 1914, se cultivau în plus, față de 1895, cartofi și sfeclă de zahăr.⁶

Grădinăritul a cunoscut o înflorire deosebită prin stabilirea în oraș a unor familii de bulgari. Ei se pare că au venit în jurul anului 1866, căci, pe atunci, exista o așa-numită „roată a bulgarilor”, care scotea apa din pâraul Peța, pentru irigarea grădinilor acestora. Numărul lor însă trebuie că a fost foarte redus, deoarece ei nu apar în statistici. Ceva mai mulți se pare că au venit pe la începuturile anilor 1880, obținând pământ pentru grădinărit. Bulgarii i-au înlocuit pe nemții din Erfurt, care se îndeletniciseră înainte, aici, cu grădinăritul.⁷

Dintotdeauna o ramură principală a agriculturii orădene a fost viticultura. În 1884, suprafața acoperită cu viță de vie era de 2.076 iugăre (deci 1.198 ha), de pe care atunci s-au obținut 30.309 hl de vin (o producție medie de 2.530 l la hectar), cu toate că în acel an a fost de două ori grindină.⁸ Această producție a evoluat apoi astfel:

1885:	38.282 hl.
1886:	31.952 hl.
1887:	42.316 hl.
1888:	34.719 hl.
1889:	36.176 hl.
1890:	6.589 hl. ⁹

¹ MSK 61.1916, p.8.

² N, 18 iunie 1899, p.4.

³ N, 24 ianuarie 1901, p.4.

⁴ MSE 1898, p.88.

⁵ MSE 1918, p.77.

⁶ MSE 1916, p.84.

⁷ N, 19 ianuarie 1917, p.4.

⁸ N, 15 august 1901, p.3.

⁹ Ibidem.

Deja la 1890 se precizează în statistică un fenomen ce va avea profunde implicații asupra producției viticole orădene: „toate dealurile cu vie, fără excepție, sunt cu filoxeră”.¹ Aceasta este și explicația scăderii producției din anii ce au urmat. Ea este determinată de acum nu numai de bolile specifice acestei plante, ci și de scăderea interesului, de descurajarea producătorilor. În 1892 se produceau struguri pe 66 ha, în 1893 pe 103, iar în 1914 pe 666 ha.² Să urmărim, în continuare, producția de vin și struguri, până la sfârșitul secolului al XIX-lea:

1891:	439 hl	+ 1.200 kg struguri
1891:	205 hl	
1891:	69 hl	
1891:	254 hl	+ 5.000 kg struguri
1891:	1.270 hl	+ 5.700 kg struguri
1891:	1.974 hl	+ 62.300 kg struguri
1891:	1.934 hl	+ 38.000 kg struguri (pe 313,5 ha)
1891:	1.400 hl	+ 3.620
1891:	3.446 hl	
1900:	3.781 hl ³	

Cu toată tendința de creștere a suprafeței viticole și a producției de struguri, Oradea nu va mai fi niciodată ceea ce a fost în acest domeniu până la mijlocul secolului al XIX-lea.

Produsele agricole, ca și cele animale, erau valorificate în târgurile orădene. Ele erau de trei feluri: de țară, săptămânale și zilnice. În 1856, secția locumtenențială cezaro-crăiască a redus de la 6 la 4 numărul târgurilor de țară, fixându-le astfel: în a treia săptămână a lunilor martie, iunie, septembrie și decembrie.⁴ Ele începeau întotdeauna marțea, iar târgul de păsări, cu o zi înainte, deci luna.⁵ Cele două piețe specializate pe acest gen de schimburi erau Piața Mică (actuala Piață a Unirii) și Piața Mare (multă vreme fiind piața de vite). Lupta pentru igienizarea străzilor și a spațiilor publice a orașului a dus, în anii 1895-1900, la numeroase luări de poziție în Consiliul orașului și în presă pentru scoaterea mai ales a târgului de porcine din centrul orașului (piața de cai și de vite cornute a fost scoasă din oraș încă în 1890).⁶

Piața Mare la mijlocul secolului al XIX-lea

¹ Ibidem.

² MSE 1895, p.110; MSE 1916, p.92.

³ N, 15 august 1901, p.3.

⁴ S.Tóth 1977, p.137.

⁵ PU, 28 aprilie 1859, p.204.

⁶ N, 15 iunie 1899, p.2. În iunie 1899, cazul a ajuns în fața primului ministru – N, 6 iulie 1899, p.1.

Comparativ, în cele patru târguri de țară au fost aduse și vândute, în 1900 și 1914, următoarele categorii de animale (număr de capete):¹

noii asociații a fost încredințată lui Ausländer Simon.³

Orașul a acceptat foarte rar elemente din afara barierelor sale în rândul meseriașilor. După

Felul	Vite aduse		Vite vândute	
	1900	1914	1900	1914
cornute	15.564	12.170	10.977	7.621
cabaline	9.674	12.958	6.894	3.353
ovine	1.720	714	1.322	364
porcine	6.934	5.668	4.975	3.883

Fără îndoială că scăderea cifrei afacerilor cu animale este explicabilă prin izbucnirea războiului mondial, care a determinat o imediată recesiune și în acest domeniu.

3. De la atelierele micilor meseriași spre industria de fabrică

Numărul mare al meșteșugarilor a continuat să dea orașului un aspect industrial încă din perioada când manufacturile și întreprinderile mici erau predominante. Obținerea dreptului de a profesa o meserie, chiar dacă s-a liberalizat, a rămas la fel de problematică, necesitând, în perioada 1850-1860, cunoașterea limbii germane, iar apoi a celei maghiare, precum și o anumită situație materială.

Au continuat să funcționeze breslele, majoritatea celor rămase fiind ale unor meseriași germani. Astfel, în 1851, mai funcționa încă breasla țesătorilor, a curelarilor. În acest an, în Oradea și Olosig exista breasla reunită a tâmplarilor, sticlarilor și strungarilor, a lăcătușilor și armurierilor. Cea mai mare a rămas breasla cizmarilor care, în 1851, avea în *Orașul Nou*, 164 de meșteri, iar în *Olosig*, 140. Treptat, breslele se transformă în asociații.²

În 1872 ia ființă *Prima asociație a meseriașilor din Oradea Mare*, prin desființarea breslei croitorilor germani. Întocmirea statutelor

1860 mulți meseriași sunt absorbiți de întreprinderile industriale care căutau mână de lucru specializată. Dar ei se mențin până în pragul secolului chiar dacă, numeric, sunt în declin. În 1886 s-a constituit *Corporația meseriașilor din Oradea Mare*.⁴ Iată structura, pe meserii, în anii 1886 și 1900 a membrilor acestei corporații:⁵

Meseria	1886	1900
Orfevrari	8	10
Tâmplari	70	76
Tapiteri	13	16
Perieri	3	5
Frizeri	30	52
Vopsitori de haine	3	5
Tinichigii	25	21
Mănușari	2	3
Rotari	30	18
Cuțitari	1	1
Pantofari și cizmari	495	382
Căruțari	3	4
Cofetari	9	9
Împletitori de coșuri	9	4
Strungari	3	4
Fierari	40	38
Pieptănari	6	6
Legători de cărți	7	4
Năsturari	4	3
Frânghieri	19	8
Confecționeri de instrumente muzicale	3	4

¹ MSE VIII 1901, p.99; MSE 1916, p.98.

² Covaci 1979, p.749, 754, 757, 759.

³ N, 7 iulie 1872, p.4.

⁴ Cu sediul în actuala clădire de pe str. Avram Iancu nr. 4. (fostul sediu al U.J.C.M. Bihor).

⁵ Borovszky 1901, p.297.

Măcelari	87	84
Olari și sobari	30	24
Ceasornicari	13	14
Cazangii	14	11
Brutari	33	24
Săpunari	9	6
Zugravi	32	23
Cojocari	45	29
Tăbăcari	35	17
Croitori	198	194
Lăcătuși	48	37
Turtari	7	8
Curelari	22	22
Homari	4	4
Zidari	45	51
Dulgheri	50	45
Sumănari	26	11
Pietrari	2	2
Arhitecți	7	9
Țiglar	6	6
Total:	1.496	1.294

La aceștia trebuie adăugați și cei ce veneau din afara orașului să lucreze mai ales în domeniul construcțiilor și care nu făceau parte din corporație.

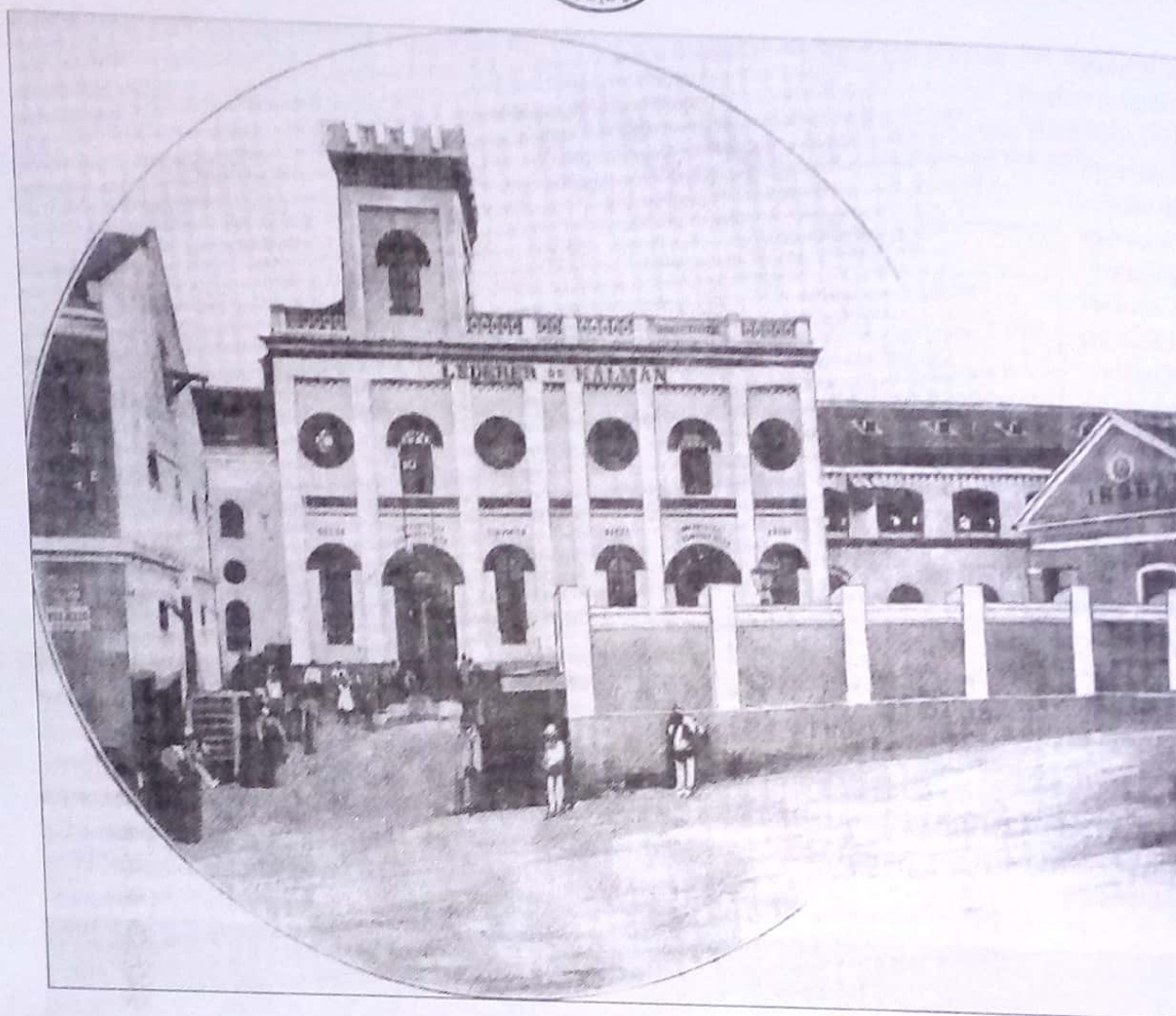
În 1867, lăcătușii împreună cu armurierii (cei ce confecționau arme de foc), se constituiseră într-o societate care număra abia 10-15 membri, probabil foștii lucrători de la fabrica de armament, care a funcționat în oraș o scurtă perioadă în timpul revoluției de la 1848-1849.

Industrializarea a dus la transformarea lăcătușilor în lăcătuși-mecanici, necesari întreținerii mașinilor cu aburi, omniprezente în întreprinderile care se respectau. La fel s-a întâmplat și cu cei din breasla curelarilor, care au devenit foarte căutați pentru confecționarea și repararea curelelor de transmisie de la aceleași motoare cu aburi. Fierarii s-au organizat împreună cu rotarii, căruțele și trăsurile fiind încă principalul mijloc de transport. Curând însă, mai ales după 1870, prin apariția căilor ferate, în special a celor de interes local, numărul fierarilor a început să scadă, în schimb a luat avânt tinichigieria. Pietrarii, zidarii, dulgherii, zugravii, au fost absorbiți și ei de industria în plină expansiune.

O caracteristică locală pare a fi orientarea unei anumite categorii a lăcătușilor spre producția de utilaje agricole, trăsătura dominantă a

Palatul Halei Comerciale

Fabrica de bere din Seleuș

hinterlandului orădean rămânând, totuși, agricultura.

În centrul vieții industriale și comerciale a orașului a stat, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, *Hala Comercială*, instituție care a luat ființă în 1869, pentru a organiza o piață centralizată de desfacere a grânelor, pentru a stimula dezvoltarea mării industrii și pentru a asigura pregătirea adecvată a tineretului în domeniul comercial. Întemeietorii acesteia au fost Reismann Mór și Váradi Mór. Această instituție a creat *Camera de comerț și industrie*¹ și filiala orădeană a *Băncii austro-ungare*. Dispunea și de un tribunal ales, care a căutat să asigure o anumită disciplină și siguranță în activitatea comercială. *Hala Comercială* și-a

construit impozantul sediu din Piața Mare (azi Piața 1 Decembrie, nr. 6).² În 1888, sub egida ei s-a înființat școala superioară (cu sensul de școală medie), de comerț și școala de ucenici comerciali.³

O fabrică de mașini agricole funcționa în 1879-1880 sub numele de *Penger și Rozsly*. Ateliere mari de reparat mașini industriale erau și cele ale lui Dumitru Ghitea. Ambele au devenit apoi, spre sfârșitul secolului al XIX-lea, fabrici importante.⁴

În oraș existau 8 întreprinderi care fabricau cărămidă, țiglă și alte materiale de construcții. Cele mai mari au luat ființă în 1885 (*Fabrica Rimanáczy*, pe bază de aburi), 1887 (*Knapp*), 1888 (*Rendes*).⁵

¹ Și-a ridicat sediul pe actuala str. Eminescu 25/A.

² NU 1902, p.85-86.

³ Osváth 1928, p.207-208.

⁴ Borovszky 1901, p.300.

⁵ *Ibidem*, p.301; Fleisz 1980, p.618.

Industria morăritului a cunoscut o firească dezvoltare datorită ponderii producției de grâne în comitat. În 1870 s-a înființat moara cu aburi *Ladislau*, sub forma unei societăți pe acțiuni. Moara *Adria* a lui Moskovits Adolf și fiii își începe activitatea în 1885.¹

Producerea berii a fost lansată la Oradea după 1850, dar în perioada 1875-1895, prin falimentul fabricii de bere din Seleuș, ea s-a oprit. Chiar și după reluarea activității, aceasta a avut numeroase dificultăți până în 1899, când s-a constituit în societate pe acțiuni. De pe la sfârșitul secolului al XIX-lea ea a început să fie serios concurată de berea *Dreher-Hagenmacher*, adusă de la Budapesta. Fabricii orădene i s-a adăugat în această perioadă o indispensabilă fabrică de malt și una de gheață.

Oradea fiind și o importantă producătoare de vinuri, fabricarea berei a fost considerată mereu ca o întreprindere riscantă. Dacă totuși ea a prosperat, aceasta s-a datorat scăderii bruște a producției de vin de la sfârșitul veacului al XIX-lea. Să mai amintim că, în 1868, existau la Oradea cel puțin 26 de distilării, mai mari sau mai mici, care produceau circa 50.000 ocale de spirt pe an.² (circa 75.000 litri).

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea și în primele decenii ale secolului următor, până la Primul Război Mondial, industria și marele comerț orădean au fost reprezentate de următoarele întreprinderi mai importante:

- Fabrica de spirt rafinat *Léderer și Kálmán S.A.* a fost înființată la 1 decembrie 1857, dar constituită, ca societate pe acțiuni abia în 1886 cu un capital de 300.000 fl. S-a ocupat și cu îngrășarea vitelor folosind borhotul rezultat de pe urma distilării alcoolului. Din 1875, fabrica dispunea de o instalație de rafinare a spirtului.³ Suprafața fabricii era de 12,66 ha și se compunea, în afară de îngrășătorie, din 12 clădiri. Avea un motor cu aburi de 48 CP. Numărul muncitorilor era de 165 (1901).

Capacitatea îngrășătoriei: 1.500 vite cornute pe an⁴, iar a producției de spirt, 3,5 milioane de litri pe an; dar această cifră nu a fost atinsă niciodată. Piețele de desfacere a spirtului erau țările din Peninsula Balcanică și Orientul Apropiat.⁵ Fabrica se găsea pe actuala str. Miron Costin, la numărul 21.⁶

- Fabrica de spirt, drojdie, rom, lichior și chimicale *Moskovits Mór și fiul* a fost înființată în 1848, ca fabrică de spirt. În a doua jumătate a veacului trecut lansa pe piață și unele produse farmaceutice. Suprafața fabricii se întindea pe 18.000 m², având 12 clădiri. Dispunea de două motoare cu aburi, de 55 și 16 CP. Numărul muncitorilor nu a depășit niciodată cifra de 60-70, între care 10 erau femei. Capacitatea de producție anuală era de 40.000 litri de spirt, 35.000 litri de rom și lichior și 350 t drojdie de bere.⁷ La începutul secolului producea un renumit lichior numit „Lotus”, obținut, se spunea, din aroma vestitei *Nymphaea Lotus Thermalis* de la Băile Episcopiei. O fabrică separată a acestei firme avea profil de producție chimică și medicamente, echipată, încă din 1901, cu motoare electrice.⁸ Își desfăcea produsele în Austria și Serbia. În 1901 produsele chimice realizate aici erau subvenționate de stat.⁹

- Fabrica de spirt rafinat *Henrik Löblé*. întemeiată în 1851, pe o suprafață de 400 m², cu 5 clădiri. Avea trei cazane de aburi, capacitatea anuală de producție fiind de 1.000 - 1.200 t spirt.¹⁰

- Fabrica de spirt și drojdie *Berger Daniel*, fondată prin 1850, de către Berger Sámuel, pe o suprafață de 14.000 m², având 8 clădiri. Motorul cu aburi ce pune în mișcare fabrica era de 50 CP. În 1901, numărul muncitorilor se ridica la 30. Capacitatea de producție anuală: 4 t spirt.¹¹ Fabrica de spirt și drojdie *Moskovits Adolf și fiii* și-a început activitatea în 1864, pe o suprafață de 4.000 m², în 8 clădiri, 12 grajduri și 4 depozite de cereale. Motoarele fabricii erau acționate cu

¹ Borovszky 1901, p.304; Fleisz 1980, p.618.

² NL, 6 iunie 1868, p.3.

³ N, 6 februarie 1898, p.3-4.

⁴ NU 1902, p.88.

⁵ Borovszky 1901, p.311. Lakos 1904, p.224 afirmă că bazele fabricii au fost puse în august 1861, atunci când cei doi coproprietari au primit de la oraș dreptul de a construi în str. Elisabeta, din *Subcetate*, un depozit de făină.

⁶ Localizările întreprinderilor s-au făcut după Ciortin 1983, *passim*.

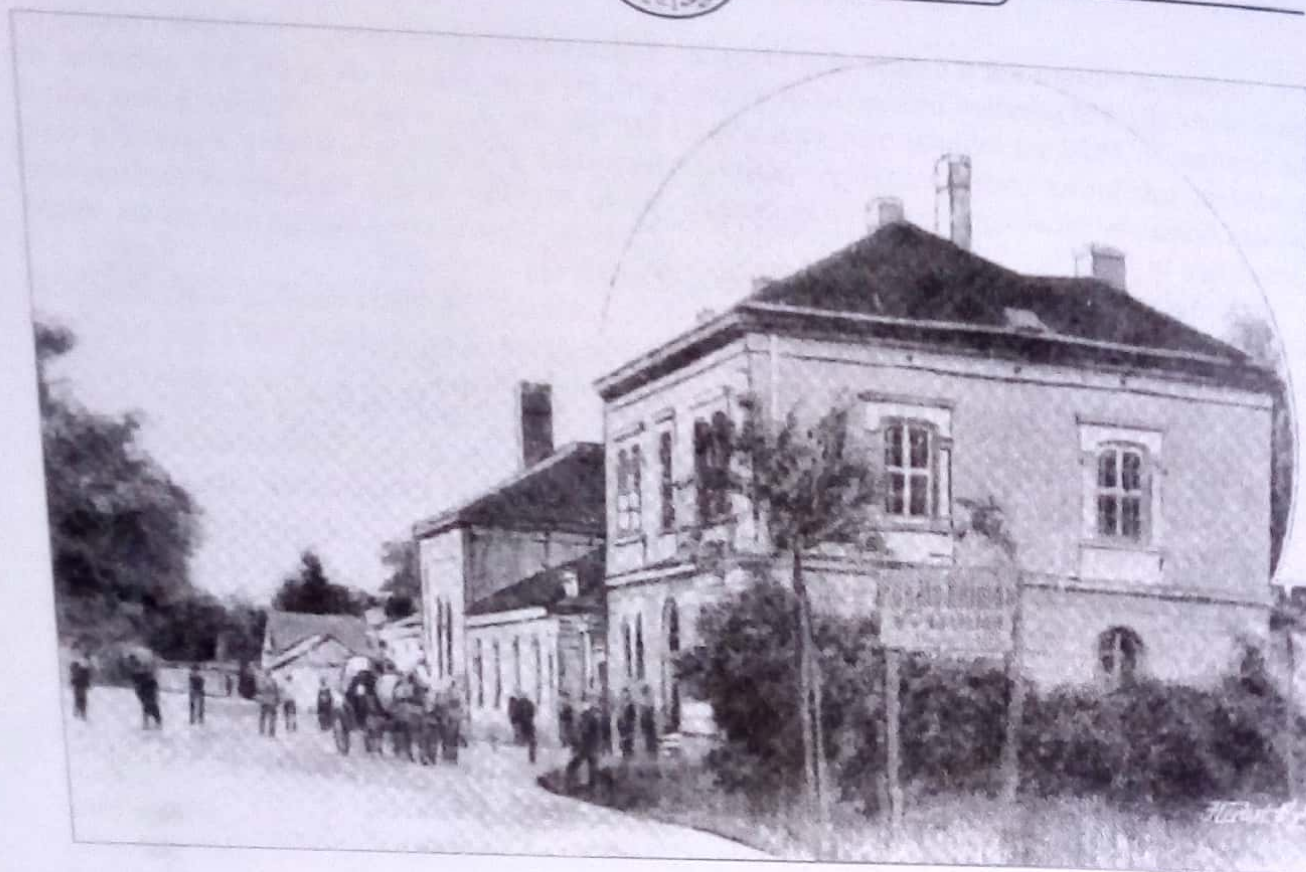
⁷ Borovszky 1901, p.311.

⁸ NU 1902, p.90-91.

⁹ Borovszky 1901, p.311.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*, p.312.

Fabrica de spirt aerian

aburi, având o putere de 60 și 25 CP. Numărul muncitorilor era în 1901 de 380, iar al funcționarilor, 28.¹ Producția anuală de spirt a fost, în 1901, de 80 t, la care se adăugau 2 t drojdie de bere pe zi. Exporta produse în țările Peninsulei Balcanice și în Africa. Din 1886 această fabrică avea și o secție de producere a oțetului din vin. Suprafața acestei secții era de 1.200 m², dispunea de 3 clădiri și avea o capacitate zilnică de 200 l oțet.²

- Moara cu aburi și fabrica de arpacaș și decorticat mei *Moskovits Adolf și fiii*, a fost înființată în 1890, pe o suprafață de 3.000 m². În afara celor 4 clădiri existau și două magazine pentru făină. Numărul muncitorilor a oscilat mereu între 130 și 150. La 1901 exporta făina în Peninsula Balcanică, iar arpacașul în Italia.³ Ea a devenit apoi Fabrica de spirt și drojdie *Moskovits Adolf și fiii S.A.* Era pe actuala Str. Sucevei (fostă Vámház utca).

- Societatea pe acțiuni a morilor de aburi reunite *László și Hunyadi* din Oradea Mare s-a

constituit în 1898, pe o suprafață de 5.500 m², pe care se aflau 5 clădiri. Avea un motor de 450 CP, iar numărul muncitorilor se ridica, în 1901, la 220. Producția anuală era de 34.200 t grâne măcinate.⁴ Societatea s-a constituit, după cum îi arăta și numele, din contopirea a două mori falimentare în 1898. Prima dintre ele, moara *László*, avusese în 1875 o capacitate de 10 t de grâu măcinat în 24 de ore, având un câștig mediu pe an de 50.000 fl.⁵ După reunirea celor două mori, societatea a devenit una din cele mai prospere întreprinderi de profil din oraș. Era situată pe actuala Str. Sucevei, nr. 6 (Depozitul de plante medicinale).

- Moara cu aburi *Emilia*, a lui *Weinberger Jakab și fiul*, întemeiată de *Weinberger și Aufricht*, în 1885. Suprafața morii era de 300 m² și dispunea de trei clădiri. Puterea motorului cu aburi era de 200 CP, iar numărul muncitorilor 25. Producția anuală: 5.000 t grâne măcinate.⁶ Sediul ei era pe actuala str. Mihai Viteazul, nr. 4-6.

¹ NU 1902, p.91.

² Borovszky 1901, p.312.

³ Ibidem.

⁴ Ibidem; NU 1902, p.93.

⁵ N, 4 aprilie 1876, p.4.

⁶ Borovszky 1901, p.312; NU 1902, p.93.

- Fabrica de coniac francezesc *Janky et Comp.*, înființată în 1894. Întemeietorii ei au fost Janky Jozsef și Rimanóczy Kálmán. Pe la 1900, pe lângă coniac, mai producea și rom. Se situa pe o suprafață de 800 m² și producția ei anuală se ridica (în 1901) la 36 t. Era pe actuala str. Gheorghe Doja.

- Fabrica de salamuri *Pontelli S.A.* Și-a început activitatea în 1900; procesul de producție, în care erau angajați circa 30 de muncitori, se baza în exclusivitate pe munca manuală. Îndată după întemeiere a produs 45 t salamuri diferite pe an.¹

- *Societatea pe acțiuni pentru confecționarea produselor din sorg și împletituri de paie* s-a constituit în 1900. Producea: măști de toate tipurile, perii și pălării de paie. Suprafața fabricii era de 400 m², pe care se aflau 5 clădiri. Numărul muncitorilor era în jurul cifrei de 150, din care jumătate, femei. Piața de desfacere o constituia Austria (mai ales Viena), Praga și Lemberg. Fabrica era susținută de stat.²

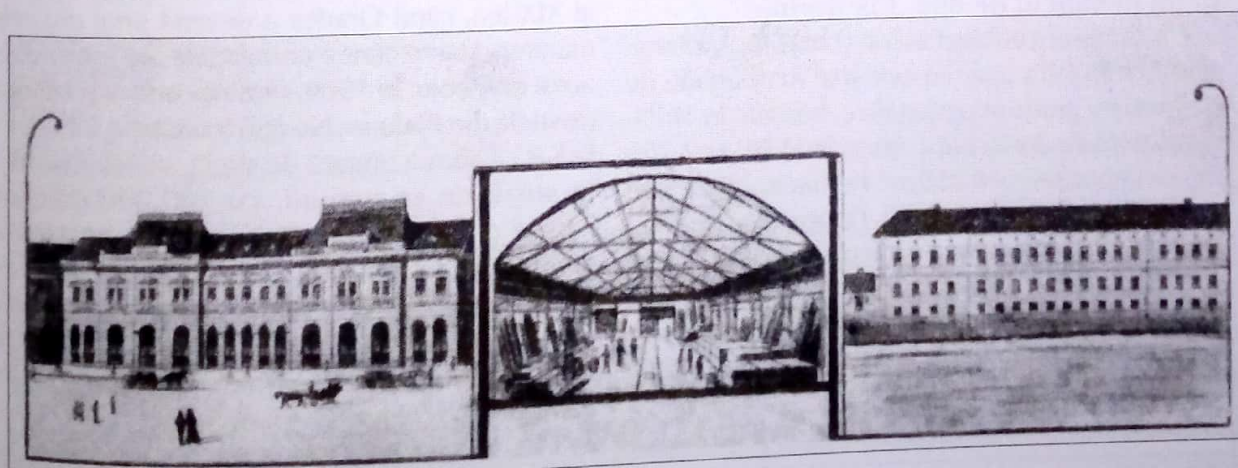
- Fabrica de pluguri *Penger și Rozsly* a început să producă, încă din 1847, mai ales utilaje agricole, îndeosebi pluguri. Suprafața de 250 m² cuprindea 4 clădiri. Dispunea de 12 motoare, producția anuală ridicându-se la 3-4.000 piese diferite. Depozitele le avea în Piața Mare a orașului.³

- Fabrica de spirt aerian *Campbells și Sands* a fost construită de John Keyworth, în 1870. Pe

lângă gaz aerian, pe bază de spirt, mai producea cocs și catran. Fabrica se întindea pe 1,15 ha, pe care se aflau patru clădiri și două rezervoare de gaz. Numărul muncitorilor a oscilat între 34-40. Această fabrică a asigurat, de la înființare, iluminatul stradal. Numărul lămpilor a crescut de la 420 la 558 (în 1898), iar al arzătoarelor aflate în exploatare la persoane particulare, de la 4.000 (în 1898), la 7.500 în 1901.⁴ La începutul secolului al XX-lea, exploatarea întreprinderii a fost preluată de *Uniunea fabricilor de gaz aerian din Augsburg S.A.* Producea, în 1913, 3.000 m³ de spirt aerian, distribuindu-l în oraș prin conducte ce aveau o lungime totală de 22 km.⁵ Era amplasată pe actuala str. Avram Iancu.

- Fabrica de frânghii și plase industriale *Weisz Mor* s-a înființat în 1900. Dispunea de un motor pe benzină de 6 CP, de 20 muncitori care mânuiau două utilaje, moderne pe atunci, ce țineau locul a câte 80 de muncitori fiecare.⁶

- Fabrica de pantofi și cizme *Moskovits Farkas* a fost întemeiată în 1887. Numărul muncitorilor, pe la 1901, era între 140 și 180, între care și circa 15 femei. Dădea de lucru la circa 80-100 mici meseriași în comitat.⁷ Acum, capacitatea de producție era de 70.000 perechi de încălțăminte pe an. Exporta cizme în Austria, Bosnia, Serbia și Bulgaria. În 1909-1910 s-a ridicat un nou sediu al fabricii, pe actuala Str. Independenței, fiind una din cele mai moderne

Antrepozitul de fierărie și mașini din Piața Mare

¹ Borovszky 1901, p.312.

² Ibidem.

³ NU 1902, p.94.

⁴ N, 11 mai 1898, p.5; Borovszky 1901, p.312.

⁵ Kőszeghy 1913, p.11.

⁶ Borovszky 1901, p.312.

⁷ NU 1902, p.94.

din oraș.¹ Până la Primul Război Mondial a purtat numele de Fabrica de încălțăminte *Hungaria*, cu un important aport în producția de război.

- *Fabrica de îngrășăminte artificiale din Oradea Mare S.A.* și-a început activitatea în 1890. Producea concentrate de îngrășăminte de proveniență animală, dar și cărămizi pentru construcții. Suprafața fabricii era relativ mare, dispunând de 10 clădiri și un motor cu capacitate de 40 CP. În sezonul obișnuit de lucru numărul muncitorilor oscila între 200 și 250, din care o treime o reprezentau femeile. Producea, în 1901, 250 vagoane de îngrășăminte pe an și circa un milion de cărămizi. Exporta îngrășăminte în Austria și Germania.²

- *Fabrica de săpunuri a lui Rothbart Adolf Ede* producea celebrele săpunuri *Johanna* și terebentină.³

Marile depozite și magazine de mărfuri erau reprezentate în aceeași perioadă de:

- *Antrepozitul de mărfuri din Oradea Mare S.A.* Întemeiat în 1889 de Banca de credit comercial, industrial și agricol a Comitatului Bihor, de Casa de economii din Oradea și de Casa de economii a comitatului Bihor, cu un capital inițial de 12.000 fl., distribuiți pe 1.200 acțiuni a câte 100 fl. fiecare. Cele trei instituții bancare și-au rezervat câte 200 de acțiuni, iar restul au fost vândute publicului. În 1892 s-au depozitat aici și s-au vândut 9.683 t mărfuri, obținându-se un beneficiu de 893.305 florini.⁴

- *Antrepozitul de fierărie și mașini Andrenyi Károly și fiul* era una din cele mai mari unități de desfacere a produselor metalice. Înființat în 1875, magazinul de desfacere a ajuns, în 1901, la 2.750 m², iar depozitele la 8.250 m². Personalul de servire era compus din 32 muncitori. Depozitele, pe cinci niveluri, erau legate între ele cu lifturi. Magazinul mare avea 46 m lungime și 12 m lățime, iar depozitul din curte, acoperit cu sticlă, dispunea de aceeași suprafață.⁵ Este fostul magazin *Oțelul* din Piața Mare.

- *Firma Kunz József et Comp.* S-a constituit încă în 1802. Era specializată în desfacerea pânzeturilor, lenjeriei, articolelor de îmbrăcăminte pentru bărbați și femei. Avea un mare magazin în Piața Mică și alte depozite în diferite puncte ale orașului. În 1901 dispunea de 30 de angajați.⁶

- *Firma fraților Fuchsl*, întemeiată în 1850, producea și comercializa vinuri. Până în 1890, când a început declinul producției și în această parte, a lucrat în exclusivitate pentru export (până la 30.000 hl pe an) efectuat mai ales în Franța și Elveția. Din 1901, producția s-a redus la mai puțin de un sfert, vinurile fiind valorificate numai pe piața internă.⁷

- *Antrepozitul de ciment și materiale de construcții al lui Rosenberg Izsó* își avea magazinele pe actuala Str. Independenței nr. 3. Oferea clienților, în afară de o mare varietate de cimenturi și materiale izolante, uleiuri și motorină pentru mașini.⁸

- *Antrepozitul de materiale pentru instalații de gaz aerian, apeduct și iluminat electric al lui Goldberger Lajos*, „meseriaș specializat și electrotehnician cu examen”, se afla pe Str. Capucinilor, de lângă Biserica cu Lună.⁹

- Magazinul de sticlărie și porțelanuri *Deutsch K.I.*, de pe str. Arborele Verde, azi str. V. Alecsandri (fostul magazin *Guliver*) s-a constituit în 1877 prin preluarea prăvăliei *Sonnenfeld József*. Acesta a prosperat foarte mult în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, când Oradea a devenit unul din cele mai importante centre comerciale din Imperiu, în acest domeniu. În 1909, firma a cumpărat Fabrica de sticlă din Pădurea Neagră (comitatul Bihor), de la S.A. Fabrica ungară de sticlă, transformând-o în societate pe acțiuni, cu 700.000 coroane capital de bază. În 1917, fabrica de sticlă a fost vândută și întreprinderea a fost la un pas de faliment. Firma și-a revenit abia în 1920, când a ajuns în mâna consorțiului ce-i avea în frunte pe Markovits Hermann, Winkler Manó, Winkler Samu etc.¹⁰

¹ N, 14 noiembrie 1909, p.6.

² Borovszky 1901, p.312.

³ NU 1902, p.95.

⁴ Borovszky 1901, p.312.

⁵ Borovszky 1901, p.312.

⁶ *Ibidem*, p.313.

⁷ NU 1902, p.98-100.

⁸ *Ibidem*, p.101.

⁹ *Ibidem*, p.116.

¹⁰ Fehér 1937, p.296.

Cu privire la repartizarea forței de muncă din industria și comerțul orădean se constată o concentrare a ei mai ales în câteva ramuri de bază. Pe primul loc a fost și a rămas tot timpul industria alimentară, urmată de cea a confecțiilor și construcțiilor. Recensământul din 1900 prezenta următoarea repartitie a forței de muncă pe principalele ramuri ale producției:¹

Deci, într-un număr total de 2.408 întreprinderi lucrau 6.688 de muncitori de diferite categorii, ceea ce înseamnă o medie de 2,77 pe fiecare din aceste întreprinderi. Evident, majoritatea erau simple ateliere, cu 1 sau 2 lucrători, care de multe ori nici măcar nu erau calificați (așa cum era cazul în domeniul producerii confecțiilor). În personalul auxiliar

Domeniul	Numărul întreprinderilor	Numărul muncitorilor	Personal auxiliar	Ucenici
1	2	3	4	5
-Industria fierului și a metalelor	127	204	295	183
-Industria de mașini și a mijloacelor de transport	52	91	133	43
-Industria de prelucrare a pietrei, pământului și argilei	32	188	195	10
-Industria lemnului și prelucrării osului	113	256	273	86
-Industria pielăriei	37	45	51	13
-Industria textilă	32	40	53	17
-Confecții	1.536	635	975	434
-Industria hârtiei	4	18	25	12
-Industria alimentară	167	167	1.049	58
-Industria chimică	12	33	48	-
-Construcții	144	750	456	90
-Industria tipografică	24	84	131	46
-Hotel-restaurante	123	131	362	2
Total	2.408	2.642	4.046	994

¹ MSK 14. 1905, P. 96-97; MSK 12. 1906, p.125.

erau cuprinși funcționarii, membrii familiei patronului, conducătorii tehnici, muncitorii necalificați, servitorii. Ca urmare a tendințelor de centralizare a capitalului și întreprinderilor industriale, în 1906 existau în Oradea următoarele societăți pe acțiuni:¹

Turnătoria de fier și fabrica de mașini din Oradea Mare, cu 600.000 coroane și Fabrica de bere din Oradea Mare, cu 200.000 coroane capital acționar.²

În 1910 s-a înregistrat o creștere a personalului din ramurile de bază ale economiei.

Întreprinderea	Nr. de acțiuni	Valoarea nominală	Total
1. Moara „László” și „Hunyady”	3.000	400	1.200.000
2. Fabrica Léderer și Kálmán	1.500	400	600.000
3. Întreprinderea de editare a ziarelor	125	200	25.000
4. Fabrica de eter „Aurora”	240	500	120.000
1. Întreprinderea de îngrășăminte artificiale	80	1.000	80.000
6. Antrepozitul de mărfuri	1.200	200	240.000
7. Spălătoria cu aburi	1.200	50	60.000
8. Societatea industrială și comercială de pe Valea Erului și Oradea Mare	625	400	250.000
9. Fabrica de cărămidă Episcopia Bihor-Oradea Mare	300	200	60.000
10. Căile ferate orașenești Oradea Mare	2.750	200	550.000

La acestea se adăugau cele constituite în preajma și în timpul Primului Război Mondial: Fabrica de încălțăminte *Hungaria*, cu un capital acționar de 1.000.000 coroane;

Dar pe când numărul muncitorilor calificați a crescut abia cu 532, cel al personalului auxiliar a cunoscut o substanțială urcare, ajungând la 8.226, deci, mai mult decât dublu.³

¹ N, 14 octombrie 1906, p.3.

² N, 7 februarie 1915, p.11; N, 2 octombrie 1915, p.7; NN, 14 februarie 1916, p.7; NN, 24 februarie 1918, p.11.

³ MSK 48. 1913, p.48.

lăta situația în procente, între cele două date de referință, 1900 și 1910:¹

Domeniul de activitate	1900	1910
Producția agricolă	7,6	6,1
Industrie, comerț, circulație:		
- industrie	32,4	35,6
- comerț și credit	12,5	12,9
- transporturi	7,5	9,1
- Servicii și liber profesioniști	10,3	9,9

Această tendință de creștere se va menține până în preajma izbucnirii Primului Război Mondial, mai ales în ramurile direct legate de producția pentru nevoile armatei (îmbrăcăminte, încălțăminte, industrie, alimentară), atrăgând după ea prosperitatea comerțului și a creditului orădean.

4. Instituții bancare și de credit²

Paralel cu dezvoltarea industriei și comerțului, cu o puternică influență asupra acestora, a apărut și s-a dezvoltat rețeaua

instituțiilor bancare și de credit din oraș, constituindu-se într-un adevărat „City” grupat în Oradea, în Piața Teatrului și în jurul Pieței Mici. Inițial, locuri de păstrare, acestea au devenit cu timpul principalele inițiatore ale investițiilor de capital, de dezvoltare și diversificare a comerțului, determinând înflorirea și a industriei, controlând toate sferele vieții economice și sociale a orașului. Să le urmărim în ordinea apariției și a importanței lor.

- *Casa de păstrare și economii din Oradea* Mare a fost cea mai veche și cea mai importantă până la Primul Război Mondial, fiind înființată în 1847, cu un capital de 300.000 florini, constituit din 300 de acțiuni a câte 100 fl.³ Inițiatorul și primul ei președinte a fost Sztaroveszky Károly, cel care mai târziu și-a donat casa și cea mai mare parte a averii pentru înființarea unui spital pentru copii. După revoluția de la 1848-1849, banca a avut mari greutăți, căci singura monedă aflată la oameni a fost „bancnota Kossuth”, prohibită de administrația austriacă. Din dispoziții superioare, la 12 august 1850, întregul capital existent în această monedă a fost predat

Institutul de Credit și Economii „Bihoreana”

¹ MSE 1916, p.25.

² Mulțumim și pe această cale domnului economist Gheorghe Platona, director al sucursalei județene Bihor a Băncii „Dacia Felix” S.A. pentru ajutorul de specialitate pe care ni l-a acordat.

³ NL, 9 octombrie 1868, p.3.

autorităților, care au procedat la distrugerea ei prin ardere, chiar în Piața Mică din fața sediului băncii.¹ Statutul ei de funcționare înaintat Consiliului Locumtenențial n-a fost aprobat decât abia în 1864. În 1862 avea deja la capitolul depuneri un fond de 2.372.416 fl. În 1897, banca și-a sărbătorit 50 de ani de existență, prilej cu care profesorul Bozóky Alajos, directorul Academiei de Drept din Oradea, a redactat monografia instituției. În această lucrare se relevă că în cursul jumătății de secol de existență, Casa de Economii a făcut donații cu scop de caritate în valoare de aproape 200.000 fl. La 1874, între instituțiile care au beneficiat de ajutoare bănești a fost și școala confesională greco-orientală din Oradea.² Sediul ei era în clădirea care și azi face corp comun cu palatul Episcopiei Greco-Catolice. A plasat importante investiții în agricultură, industrie și comerț. Între conducătorii ei pot fi amintiți: Sztaroveszky Károly, dr. Hoványi Lajos, Stauffer Lajos, Sal Ferenc, Hlatky Endre, Franco Endre, Brüll Lipót. În 1901 dispunea de un capital social de 420.000 cor. și 500.000 cor. capital de rezervă, depunerile depășind 12.000.000 coroane.³ În 1906, capitalul social era de 600.000 cor.⁴ În timpul Primului Război Mondial, potrivit cifrelor comunicate, situația a doi indicatori se prezenta astfel:⁵

Anii	Capital acționar	Venit net
1914	4.800.000	270.604
1915	4.800.000	310.949
1916	4.800.000	308.442
1917	5.400.000	319.566

- Banca de credit comercial, industrial și agricol a comitatului Bihor s-a constituit în 1868,

cu 1.500 acțiuni a câte 140 fl.⁶ A inițiat întemeierea și, în parte, a înființat mai multe case de economii precum cele din: Beiuș, Salonta, Săcueni, Marghita; a construit linia ferată Oradea-Beiuș-Vaşcău, Antrepozitul de mărfuri din Oradea și a sprijinit societățile de regularizare a cursului râurilor Barcău și Crișul Repede. În 1893, ea și-a mărit capitalul de bază prin emiterea a încă 750 de acțiuni, a câte 140 fl. pentru ca, în 1901, să dispună de un capital de 630.000 cor.⁷ Același capital îl avea și în 1906.⁸ Din conducere au făcut parte: Szabó József, Reismann Mór, Bulyovszky József, Markovits Antal, Farkas Izidor și alții.

- Casa de păstrare și economii a comitatului Bihor s-a înființat la 14 iulie 1872, cu un capital de 60.000 fl., dar și-a început activitatea abia la 1 decembrie, având ca director pe Adler Ignác.⁹ După 13 luni avea deja un capital de 201.674 fl., depuși pe 214 librete.¹⁰ În 1874, sumele depuse au crescut la 403.886 fl., instituția permițându-și să facă donații în scopuri umanitare: 100 fl. spitalului comitatens, 75 fl. orfelinatului de copii, 50 fl. spitalului comercianților și 20 fl. institutului de tutelă a cerșetorilor.¹¹ În 1901 numărul acțiunilor era de 4.000, iar capitalul de 800.000 cor. Depunerile se ridicau atunci la aproape 5 milioane de coroane. Președinte al băncii era, în 1901, vicecomitele comitatului, Szunyogh Péter, iar director general, Fleischhakker Gyula. Membri în Consiliul director erau: Fellner Henrik, Mihelfi Adolf, dr. Schweiger Ede, Örley Kálmán, Schwarz Ferenc și dr. Wallner Ödön.¹² În 1906, capitalul de bază s-a ridicat la 1.200.000 cor.¹³, iar cel social la 600.000.

La sfârșitul anului 1916, Casa de păstrare controla următoarele întreprinderi industriale din oraș:

¹ NN, 29 august 1914, p.1.

² *Politikai Ujdonságok*, Pest, 11 martie 1863, p.115; N, 5 martie 1875, p.4.

³ Borovszky 1901, p.313; Horváth I., *Nagyvárad története* (Istoria Oradiei), Oradea, 1942, p.49; I. Mierluțiu, *Instituții de credit din Oradea*, în CMO, p.364.

⁴ N, 14 octombrie 1906, p.3.

⁵ N, 18 februarie 1915, p. 7; N, 9 februarie 1916, p. 7 și NU, 2 februarie 1918, p. 9. Menționăm că, pentru a ușura lectura textului, în nici unul din cazurile în care am amintit de bani, nu am menționat moneda subdivizionară. Trecerea de la florin (forint) la coroană (korona) s-a făcut treptat, cu începere din 1 ianuarie 1900.

⁶ NL, 23 septembrie 1868, p.3.

⁷ Borovszky 1901, p.313.

⁸ N, 14 octombrie 1906, p.3.

⁹ Borovszky 1901, p.313.

¹⁰ N, 27 februarie 1874, p.3.

¹¹ N, 4 martie, 1875, p.2.

¹² Borovszky 1901, p.314.

¹³ N, 14 octombrie 1906, p.3.

· Fabrica de încălțăminte *Hungaria*, a cărei producție, în 1916, a depășit valoarea de 4 milioane de cor.; ea avea 44 de filiale în mari orașe din Ungaria și era implicată în producția de război;

· Întreprinderea siderurgică și de mașini S. A.; dispunea de comenzi pentru armată;

· Fabrica de bere Oradea Mare S.A.;

· Tipografia Bihorul SA.¹

- *Banca economică și industrială* s-a constituit în 1890, cu un capital de 300.000 cor., distribuit în 1.500 de acțiuni.² La începutul secolului al XX-lea ea avea sub formă de depuneri aproape 4.000.000 cor. În 1901, președinte era canonicul abate Széchenyi Jenő, iar director Ternyei Antal. Din Consiliul directoral făceau parte și dr. Beöthy László, comitele comitatului Bihor, avocatul Radl Ödön și alții. În 1906 a ajuns la un capital social de 600.000 cor.³ În perioada primului război mondial⁴ acesta se prezenta astfel:

Anii	Capital acționar	Venit net
1914	3.010.000	275.743
1915	3.010.000	244.157
1916	3.010.000	243.025
1917	3.010.000	265.348

- Institutul de credit și economii *Bihoreana* s-a constituit pentru a sprijini inițiativa economică și comercială a românilor, la 12 mai 1898, prin emiterea a 3.000 de acțiuni a câte 100 fl. fiecare. În 1901, capitalul social era de 600.000 cor., iar depuneri 600.000 cor. La adunarea generală de constituire, desfășurată în sala mare a restaurantului „Arborele verde” și la care au participat peste 500 de români din întregul Bihor, au fost aleși: Iosif Vulcan (președinte), Nicolae Zigre (vicepreședinte), dr. Coriolan Pop (director general), iar membri în Consiliul director: Iosif

Roman, avocat, Andrei Horvat, preotul ortodox din Velența, Petru Pantea, Moise Neș, dr. Aurel Lazăr, dr. Nicolae Popovici, Iosif Moldovan, Anton Palladi.⁵ Ea avea o comisie de control compusă din protopopul Toma Păcală, Raicu Sava, contabil șef al băncii *Victoria* din Arad, Ioan Nichita, avocat în Șimleu Silvaniei, Samuilă Ciceronescu, preot greco-catolic, dr. Ioan Buna, avocat.⁶ Îndată după înființare, institutul a inițiat un „fond al mesei” pentru studenții români de la Academia de Drept, pentru 10-12 studenți, fie prin bani, fie prin plata a două mese pe zi (prânz și cină).⁷ La început această sumă se ridica la 600, apoi a ajuns la 2.000 cor. anual. În timpul Primului Război Mondial institutul a ajutat și elevii sau studenții români de la Brașov, Cluj, Năsăud, Beiuș.⁸ A căutat să ofere românilor din Bihor credite cu dobândă mică, să sprijine activitatea de învățământ și cultură, a ajutat bănește construirea de biserici. Institutul a jucat un rol de frunte între băncile românești din Transilvania. Casierul Vasile Babi a scos un *Calendar portativ al funcționarilor de bancă români*, pe anul 1909 și 1910, tipărit la Tipografia Diecezană din Arad.⁹ La sfârșitul anului 1909, capitalul de bază al băncii se ridica la 1.200.000 cor.¹⁰ Dublarea s-a hotărât încă la 27 februarie 1907.¹¹ În anii Primului Război Mondial situația a două categorii de indicatori se prezenta în felul următor:¹²

Anii	Capital acționar	Venit net
1914	1.200.000	96.166
1915	1.200.000	103.881
1916	1.200.000	120.490
1917	1.755.814	117.870

- *Casa civilă de economii* s-a constituit în 1892, cu un capital mai modest, de 100.000 fl. În 1901 capitalul ei social s-a ridicat la 500.000 cor.,

¹ N, 11 ianuarie 1917, p.2.

² Borovszky 1901, p.314.

³ N, 14 octombrie 1906, p.3.

⁴ N, 7 februarie 1915, p.7; N, 27 ianuarie 1916, p.7; NN, 24 ianuarie 1918, p.7.

⁵ Borovszky 1901, p.31; I. Mierluțiu, *op. cit.*, p.65; I. Pușcaș, I. Popovici, *Din istoricul Institutului de credit și economii „Bihoreana” din Oradea (1899-1918)*, în LS, Oradea 1971, p.108-109.

⁶ N, 13 mai 1898, p.5.

⁷ V. Faur, I. Popovici 1980, p.509.

⁸ Crișan 1981, p.368.

⁹ Drecin 1984, p.33; Drecin 1988, p.441-446.

¹⁰ N, 20 februarie 1910, supliment, p.5.

¹¹ N, 28 februarie 1906, p.7. Sediul ei era pe actuala str. Avram Iancu, colț cu Piața Unirii, azi sediul Băncii Agricole S.A. Pentru localizarea sediilor vezi Ciortin 1983, *passim*.

¹² NN, 7 martie 1915, p.7; N, 20 februarie 1916, p.15; NN, 2 februarie 1918, p.9.

iar cel depus depășea 1.500.000. În 1906, capitalul social se ridica deja la 1.000.000 cor.¹ Din conducere au făcut parte: Sarkady Tihamér (președinte), Weisz Izidor (director general), Heringh Sándor, Rothmann Jakab, Ländler Ferencz, Moskovits Mór, Darvassy Lajos (membri).² Sediul ei era pe actuala Str. Independenței, nr. 6. În perioada 1914-1918 președinte al instituției a fost dr. Demetriu Kiss. Situația sa în această perioadă se prezenta în felul următor:³

Anii	Capital acționar	Venit net
1914	4.000.000	157.078
1915	4.000.000	200.932
1916	4.000.000	227.586
1917	4.000.000	315.232

- Banca de scont și ipotecă a luat ființă în 1899, cu un capital de 300.000 cor.; la 1901 depunerile depășeau dublul acestei sume. Președinte, în 1901, era Guttmann József, director general, Moskovits Miksa. Din consiliul director făceau parte: Blau Sámuel, Deutsch Hermann, Ulmann Izidor.⁴ În 1906, capitalul ei social a ajuns la 1.000.000 cor.⁵, iar în timpul primului război mondial situația instituției se prezenta astfel:⁶

Anii	Capital acționar	Venit net
1914	3.000.000	212.527
1915	3.000.000	223.974
1916	3.000.000	234.276
1917	3.000.000	274.939

- Filiala Oradea a Băncii austro-ungare număra la 1901, între fruntașii ei, pe cele mai reprezentative figuri ale economiei orădene: Farkas Izidor, Guttmann József, Hlatky Endre, dr. Hoványi Géza, Kunz Gusztáv, Markovits Antal, Moskovits Mór Reismann Mór și alții.⁷

O cifră de afaceri mai redusă se vehicula în oraș prin instituții de credit și economii cooperatiste. Ele au apărut și au dispărut, s-au organizat mereu, fiind destul de dificilă reconstituirea activității lor. Pentru a ilustra în oarecare măsură situația pe oraș, să exemplificăm cu anul 1892:⁸

Tipul instituțiilor	Portofoliu de cambii	Credit ipotecar	Împr. pe obligații	Efecte
1. Bănci și instituții de credit financiar	2.064.900	562.300	4.500	205.500
2. Case de economii	2.449.500	2.170.600	6.900	616.900
3. Cooperative	43.800	-	200	-
Total:	4.558.200	2.732.900	11.600	822.400

În continuare, vom menționa câteva din cooperativele de credit și economii mai importante de la sfârșitul secolului al XIX-lea:

- Cooperativa de credit și economii a comercianților și meseriașilor din Oradea Mare, ce a luat ființă în 1899, cu un capital distribuit pe acțiuni de câte 50 coroane. Președinte-director era dr. Sarkady Lajos, iar membrii conducerii: dr. Szabó Béla, Kiss Károly, Weintraub Mór, Mittheiler Ede. Aceasta avea, în 1901, ca jurist și secretar, pe dr. Adorján Armin.⁹ În 1906, dispunea de un capital social de 200.000 cor.¹⁰

- Cooperativa de credit și economii Coroana a comitatului Bihor, înființată în 1897, avea ca președinte pe Szunyogh Péter, iar ca director general pe Markovits Sándor.¹¹

În 1900 și-au mai început activitatea Cooperativa de credit a corporației meseriașilor și Cooperativa de economii și ajutor civic.¹²

¹ N, 14 octombrie 1906, p.7.

² Borovszky 1901, p.514.

³ N, 9 aprilie 1915, p.7; N, 2 martie 1916, p.7; NN, 8 februarie 1918, p.7.

⁴ Borovszky 1901, p.314.

⁵ N, 14 octombrie 1906, p.3.

⁶ N, 4 martie 1915, p.15; N, 27 februarie 1916, p.11; NN, 17 februarie 1918, p.11. Sediul ei era la parterul actualei clădiri din Parcul Libertății nr. 2-4.

⁷ Borovszky 1901, p.314.

⁸ MSE 1895, p.253.

⁹ Borovszky 1901, p.314.

¹⁰ N, 14 octombrie 1906, p.3.

¹¹ Borovszky 1901, p.314.

¹² Ibidem. În domeniul asigurărilor cea mai importantă era Asociația Adria, filiala Oradea, care funcționa pe lângă Casa de economii a comitatului Bihor (Nagyvárad utmutató), 1901, p.XIV.

În anul 1901 exista în Oradea un total de 15 instituții bancare și de credit, în timp ce în Timișoara erau 16, în Cluj 14, Arad 9, Satu Mare 7, Târgu Mureș 4.¹ Situația generală a depunerilor în cursul anului și a retragerilor la sfârșitul anului 1900 se prezenta astfel:

Bănci și instituții de credit funciar:

- depuneri în cursul anului	9.884.000
- retrageri	8.581.000
- rămas la sfârșitul anului	10.951.000

Case de economii:

- depuneri în cursul anului	19.014.000
- retrageri	19.430.000
- rămas la sfârșitul anului	17.420.000

Cooperative de credit și economii:

- depuneri în cursul anului	15.000
- retrageri	8.000
- rămas la sfârșitul anului	7.000

Total:

- depuneri în cursul anului	28.913.000
- retrageri	28.019.000
- rămas la sfârșitul anului	28.378.000

Se cuvine să precizăm și aici că, în comparație cu celelalte principale centre bancare și de credit din Transilvania, Oradea se situa pe locul al doilea la cifra de capital rămas în instituții la sfârșitul anului 1900, după Arad (cu 38.668.000 cor.) și înaintea altora: Timișoara (26.970.000 cor.), Cluj (22.372.000), Satu Mare (7.701.000) și Târgu Mureș (6.486.000).²

În primul deceniu al secolului al XX-lea, instituțiile de credit și bancare au continuat să prospere, astfel că, la 10 aprilie 1904, s-a constituit *Casa Centrală de Economii din Oradea Mare*, cu un capital social de 300.000 cor., având ca președinte pe contele Zichy Ödön. În consiliul director, care număra peste 30 de persoane, mari proprietari de întreprinderi și de societăți comerciale orădene, se afla și dr. Iustin Ardelean.³ În 1906, capitalul social al acestei instituții a ajuns la 1 milion de coroane.⁴

În octombrie 1909 a luat ființă *Institutul de credit și mărfuri al gospodăriilor din comitatul*

Bihor, bazat pe un capital de 500.000 cor., distribuit pe 1.000 de bucăți de acțiuni a câte 500 coroane. Avea în frunte pe Schwarcz Ferenc ca președinte, pe Fleischakker Gyula ca vicepreședinte și Berger Gyula ca director general. Scopul declarat al acestei instituții era: stimularea producătorilor agricoli, acordarea unor credite pentru dezvoltarea producției, cumpărarea și vânzarea de terenuri agricole, executarea unor lucrări de îmbunătățiri funciare, etc. Atunci când, în 1906 s-a pus problema înființării unei burse de mărfuri și valori la Oradea, necesitatea creerii ei era argumentată cu existența unui număr de 13 bănci și institute de credit, cu un capital social total de 7.930.000 coroane, și prin prezența a 10 întreprinderi organizate ca societăți pe acțiuni, cu un capital total de 3.185.000 coroane.⁵

Potrivit datelor oficiale, în 1914 existau în Oradea un număr de 19 bănci, case de economii și instituții de credit funciar precum și 13 cooperatiste, a căror activitate globală se prezenta astfel (cifrele reprezintă coroane):

- depuneri în cursul anului	28.332.000
- retrageri	34.755.000
- rămas la sfârșitul anului	42.502.000 ⁶

La sfârșitul celui de-al doilea an al Primului Război Mondial, în 1915, numărul cooperativelor de credit și bancare scade la 11, dar activitatea financiară, în general, se resimte încă destul de puțin de pe urma evenimentelor marii conflagrații. La începutul anului exista un capital depus de 42.502.000 coroane, pentru ca la sfârșitul acestuia, situația să se prezinte astfel:

- depuneri în cursul anului	30.726.000
- retrageri	25.397.000
- rămas la sfârșitul anului	47.831.000 ⁷

Să mai menționăm că în Oradea existau și 10 instituții de împrumut pe bază de amanet, care, la sfârșitul anului 1900, dispuneau de un capital de 325.640 coroane.⁸ Una din primele instituții

¹ MSE 1901, p.227.

² Ibidem.

³ N, 12 aprilie 1904, p.2.

⁴ N, 14 octombrie, 1906, p.3.

⁵ Ibidem.

⁶ MSE 1916, p.211.

⁷ MSE 1918, p.206.

⁸ MSE 1901, p.297.

de acest fel trebuie să fi fost cea deschisă în 1874, de Markovits Sámuel, în Olosig.¹

Primul Război Mondial a determinat unele mutații în raporturile interbancare și o tendință generală de creștere a beneficiilor. Dacă la sfârșitul anului 1914 se părea că apetitul pentru afaceri a scăzut, în 1915 se înregistrează un avânt și chiar se emit noi acțiuni. În martie 1915 s-a constituit la Oradea, *Institutul pentru credit de război*, menit să asigure necesitățile de credit ale micilor producători, sub forma unor împrumuturi mici, între 100-5.000 coroane. Cu derularea operațiunilor a fost însărcinată *Casa de păstrare și economii din Oradea Mare*. De fapt, aceasta era un cartel bancar, în care au intrat reprezentanții următoarelor instituții de profil: *Camera de industrie și comerț, Corpul meseriașilor, Banca generală maghiară, filiala Oradea Mare, Casa de păstrare și economii din Oradea Mare, Casa de păstrare și economii a comitatului Bihor, Banca reunită a comitatului Bihor cu Casa centrală de economii și industrie, Banca de scont*.² Tendința de creștere a afacerilor a continuat în 1916 și 1917.³

În ianuarie 1918 a luat ființă filiala orădeană a Băncii anglo-austriece, cu sediul la parterul de la claustrul Ursulinelor, pe Strada Principală (actualul CEC de pe Str. Republicii).⁴ În luna

aprilie a aceluiași an, *Banca reunită a comitatului Bihor cu Casa centrală de economii* s-au reorganizat. Dispunând acum de un capital acționar de 12.000.000 coroane, avea ca președinte pe Beöthy László, fostul ministru al comerțului, și pe contele Tisza Kálmán, deputat dietal. Vicepreședinte era Kollár Lajos, consilier aulic. Direcțiunea avea în frunte pe Fráter Barnabás, vicecomitele comitatului Bihor și pe Cziffra Kálmán, fostul *Comite suprem al orașului Oradea*.⁵ Sediul ei era în str. Kossuth nr. 3 (azi Str. Independenței).

Având în vedere apropiatul sfârșit al războiului, la 19 septembrie 1918 s-a constituit, cu un capital de bază de 1.000.000 cor., *Societatea pe acțiuni pentru economia de tranziție din Oradea Mare și Bihor*, care-și propunea, în mod altruist, realizarea transferului producției din domeniul industriei de război, în comerț, producție, industrie și agricultură. Inițiator a fost marele industriaș și bancher, dr. Moskovits József. Direcțiunea era compusă din: Malatinszky Lajos, comitele suprem al Bihorului și Oradiei, Rimler Károly, primarul orașului, Fráter Barnabás vicecomitele comitatului, Olasz Elemér, Popper Ákos și alții.⁶ În sfârșit, să urmărim modul în care și-au realizat veniturile și celelalte bănci înființate sau regrupate în ajunul războiului:

Denumirea instituției	Anul	Capital acționar	Venit net
1	2	3	4
1. Banca reunită a comitatului Bihor cu Casa centrală de economii ⁷	1914	-	-
	1915	8.800.000	560.376
	1916	8.800.000	701.439
	1917	12.000.000	967.217
2. Casa agricolă de economii din Oradea Mare ⁸	1914	-	-
	1915	1.000.000	8.150
	1916	1.000.000	63.206
	1917	1.000.000	88.274

¹ N, 28 ianuarie 1874, p.4.

² N, 16 martie 1915, p.5.

³ NN, 22 aprilie 1917, p.2-3.

⁴ NN, 26 iulie 191, p.6; N, 27 ianuarie 1918, p.3 - director Schenker Ferenc.

⁵ NN, 16 aprilie 1918, p.2- *Instituția comitelui suprem al orașului* s-a constituit la sfârșitul veacului al XIX-lea. Ca și *comite suprem al comitatului*, el era reprezentantul guvernului pe plan local. Ulterior, din motive de economie, cele două funcții au fost contopite (1918).

⁶ N, 20 septembrie 1918, p.2.

⁷ N, 30 ianuarie 1916, p.15; NN, 2 februarie 1918, p.11. În 1917 a fuzionat cu ea *Casa de economii din Beiuș* (NN, 4 mai 1917, p.2-3).

⁸ N, 16 martie 1916, p.7.; NN, 6 februarie 1918, p.7.

Continuare tabel

3. Banca de credit din Oradea Mare S.A. ¹	1914	1.500.000	15.780
	1915	1.500.000	?
	1916	1.500.000	83.459
	1917	1.500.000	101.289
4. Casa generală de economii S.A. ²	1914	1.000.000	49.571
	1915	1.000.000	23.595
	1916	1.000.000	31.253
	1917	1.000.000	49.778
5. Banca de comerț și industrie S.A. ³	1914	300.000	27.221
	1915	300.000	26.365
	1916	300.000	29.519
	1917	300.000	35.269
6. Banca comercială și mobilă din Oradea Mare S.A. ⁴	1914	900.000	9.921
	1915	900.000	45.596
	1916	900.000	57.243
	1917	900.000	77.020

Implicarea băncilor și instituțiilor de credit în industrie este explicația profiturilor sporite în timpul Primului Război Mondial. Regrupările, fuziunile nu au reprezentat decât măsuri luate de acestea pentru a-și asigura o mișcare liberă pe piața de valori. Dar „dictatura proletară” a lovit în majoritatea instituțiilor de credit determinând, la sfârșitul primului trimestru al anului 1919, ruina celor mai multe dintre ele.

5. Comunicațiile: calea ferată, poșta, telegraful, telefonul

O coordonată importantă a dezvoltării economice și social-politice în viața orașului a constituit-o introducerea noilor cuceriri ale tehnicii. Proiecte privind construirea unei linii ferate care să lege Oradea de alte orașe mari au existat și înainte de revoluția de la 1848-1849. Ceva mai târziu, pe la 1859, s-a născut ideea legării celor două capitale, Budapesta și București, cu acest mijloc de transport incontestabil mai rapid și mai comod decât oricare altul. Într-o primă etapă se avea în vedere construirea unei căi ferate până la Predeal. Atunci când, în cele din urmă, aceasta s-a realizat, pe teritoriul comitatului Bihor calea ferată avea o lungime de 77,7 km, spre est, ea trecând în comitatul Cluj

într-un punct aflat între Negreni și Ciucea.

În baza Legii XLV din 1868, autorizația de construire a tronsonului Oradea-Cluj a fost acordată cetățeanului londonez Charles Warring și asociaților săi. Potrivit contractului încheiat, lucrările trebuia terminate la sfârșitul lunii decembrie 1869, dar linia s-a dat în exploatare abia la 7 septembrie 1870, fiind apoi naționalizată la 1 februarie 1876.⁵ În afara construirii liniei ferate propriu-zise, uriașe cheltuieli s-au făcut cu imobilele aferente, care deserveau linia. Prețul de răscumpărare plătit de stat societății constructoare a fost de 141.881 florini pentru fiecare kilometru.⁶

Existând această linie de bază, adevărată coloană vertebrală în osatura rețelei viitoare, s-a trecut la construirea liniilor ferate de importanță locală.²¹⁶ Oradea a devenit astfel și un nod feroviar, de aici plecând mai multe ramificații locale spre interiorul sau spre marginile comitatului.

În 1884 s-a aprobat construirea liniei ferate Oradea-Beiuș-Vășcău. Aceasta a fost una din cele mai ieftine linii, construirea unui kilometru de cale ferată nedepășind suma de 20.000 fl., cu toate că relieful accidentat a necesitat aplicarea a numeroase soluții tehnice care au complicat traseul. Această linie ferată a fost dată în

¹ N, 6 martie 1915, p.7; NN, 6 februarie 1917, p.7; NN, 9 februarie 1918, p.7.

² N, 1 aprilie 1915, p.7; N, 28 martie 1916, p.7 și NN, 10 februarie 1918, p.11.

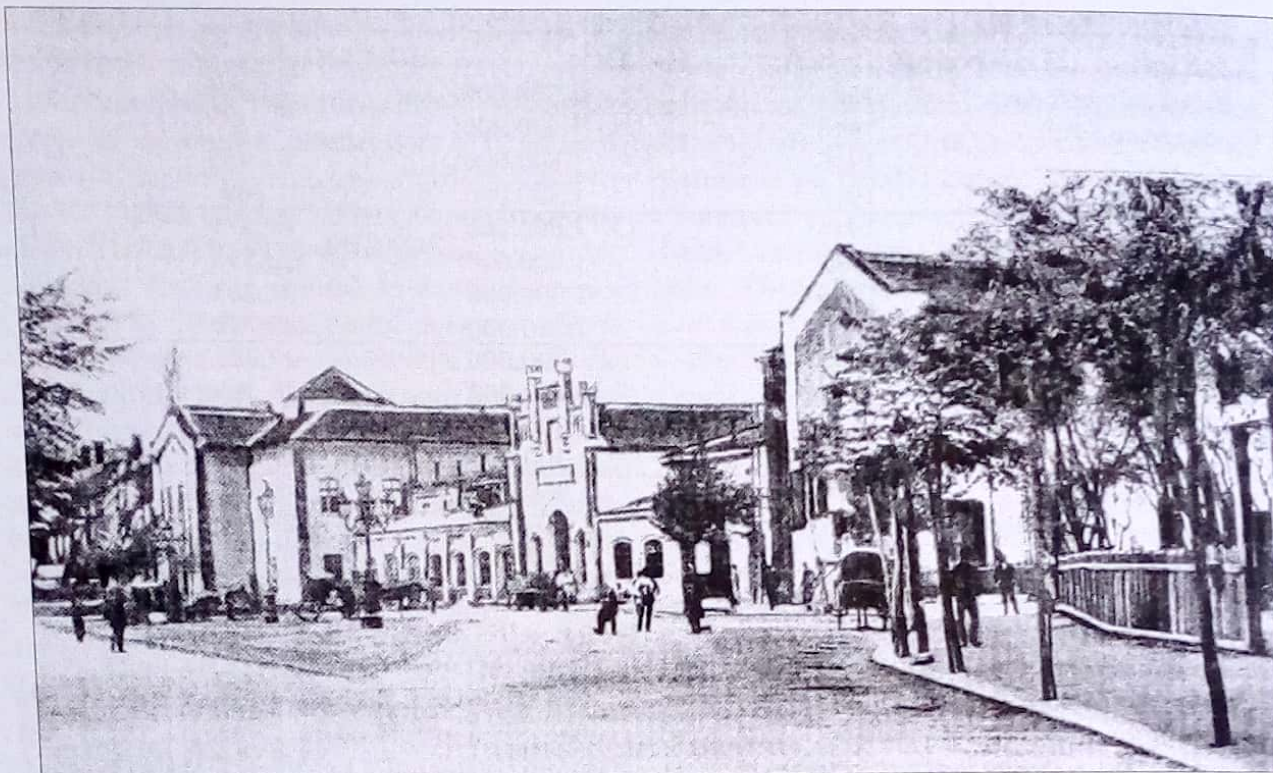
³ N, 26 februarie 1915, p.7; N, 3 martie, 1915, p.7; NN, 8 martie, 1918, p.7.

⁴ N, 3 aprilie 1918, p.7; N, 23 martie, 1916, p.7.

⁵ Borovszky 1901, p.273.

⁶ Ibidem.

⁷ Pe baza paragrafului din Legea XXXI/1880 (MT 1884-1886, p.3).

Gara Oradea

exploatare pe porțiuni. Astfel, traseul Velența-Rontău-Băile Felix s-a inaugurat la 14 mai 1885 (6,42 km, gara Rontău fiind la întreținerea actualei șosele ce duce la Băile Episcopiei, cu linia ferată; inițial, ea dispunea și de o ramificație de la Rontău până în interiorul Băilor Episcopiei, la care s-a renunțat ulterior). Porțiunea Rontău-Ceica a fost dată în folosință la 16 iunie 1886 (24,37 km), Ceica-Beiuș, la 19 iulie 1887 (53,56 km), iar Beiuș-Vaşcău și Sâmbăta-Rogoz-Dobrești, la 14 noiembrie 1887 (32,35 km), în total întregul traseu măsurând 116,70 km.¹

Cea de a doua linie de importanță locală a fost Oradea-Biharea (10 km). Construirea ei a fost aprobată prin Legea XVIII din 1885, la 18 iunie, căreia, în 1898, i s-a adus o completare privind prelungirea pe linia Biharea-Săcueni-Marghita, iar de la Săcueni spre Valea lui Mihai. Și în acest caz darea în folosință s-a realizat pe etape. Oradea-Episcopia Bihor era deja construită, astfel că de aici s-a continuat până la Valea lui Mihai și tronsonul Săcueni-Marghita care, ambele, au

fost inaugurate la 2 iulie 1887, având o lungime totală de 74,9 km. Tronsonul Marghita - Suplacu de Barcău (21,9 km) a fost dat în folosință la 28 noiembrie. Tot acum a fost construită și linia Iloșia (azi Oradea-Vest) - Kót (localitate în Ungaria), în lungime de 47,3 km.²

La 7 septembrie 1870, ora 4:00 dimineața, în prezența unui numeros public, primul tren de persoane a plecat din Gara Oradea spre Cluj, unde a ajuns la orele 11:00, iar la 14 mai 1880, ora 3:15, a plecat, în aceeași direcție, primul tren accelerat³.

Lungimea totală a căilor ferate pe teritoriul actual al județului Bihor era, la sfârșitul anului 1887, de 338,57 km.⁴

Pentru a completa imaginea rețelei căilor ferate de interes local, să mai amintim că, în iunie 1899, s-a dat în folosință linia: Vésztő - Okány - Sarkad Keresztur - Méhkerék - Kőtegyán - Ciumeghiu - Cighid - Ghiorac - Arpășel - Batăr - Tăut - Tinca - Râpa - Mociar - Holod (85 km).⁵

În permanenta strădanie pentru perfecționarea mijloacelor de transport pe calea

¹ Borovszky 1901, p.273; MSE 1895, p.199.

² Borovszky 1901, p.273.

³ N, 13 mai 1905, p.4; N, 7 septembrie 1910, p.4.

⁴ MSE 1895, p.199.

⁵ N, 7 iunie 1899, p.5.

ferată, în februarie 1900, s-a aprobat mărirea vitezei pe unele trasee: Oradea - Vașcău și Marghita - Șimleu, de la 30 la 35 km pe oră, Oradea - Valea lui Mihai, de la 30 la 40, iar pe traseul Oradea - Cluj, de la 70 la 80 km pe oră.¹

Aceste legături vor înlesni foarte mult relația Oradei cu teritoriul, contribuind la intensificarea circulației mărfurilor și a oamenilor.

Cât de intens era folosită calea ferată o dovedesc cifrele care indică numărul total al călătorilor care s-au urcat în tren în gara Oradea, în anul 1913: 1.378.147 (din care 1.342.422 în trenuri personale și 35.725 în trenuri accelerate). Această cifră, raportată la numărul locuitorilor orașului, dă un număr de 2.012 călătorii la o sută de locuitori², deci fiecare cetățean al orașului, indiferent de vârstă, în 1913, s-a urcat într-un tren în gara Oradea de circa 20 de ori! Dacă luăm în considerare că în 1900 numărul total al călătorilor din gara Oradea a fost de 416.472, constatăm că, în 13 ani, el a crescut de 3,2 ori³. Această extraordinară aventură a călătoriei va fi determinat și deschiderea primei agenții de voiaj pe căile ferate, la tutungeria Kiss *Dávid et Comp.* (1 noiembrie 1903).⁴

O importanță deosebită în evoluția orașului au avut-o liniile ferate interne ale Oradei. Astfel, în 1875, Ministerul Lucrărilor Publice și al Transporturilor a aprobat ca în Oradea, de la Gara Centrală, pe Strada Principală, prin Piața Mică (Piața Unirii), pe Strada Grădinii (azi, str. Avram Iancu), până la fabrica de spirt aerian de pe aceeași stradă, să se construiască o linie ferată normală din care să fie derivate: o linie spre Calea Clujului, iar alta din Piața Mică, pe str. Arborele Verde (azi V. Alecsandri). Garniturile urmau să fie dotate cu tracțiune hipo. Primii concesionari au fost Hoitsy Gyula și Kálmán Izidor, ei obligându-se să pună linia în exploatare până la 25 martie 1877. Dar, din linia principală, nu s-a ales nimic și, astfel, celelalte au rămas nerealizate, de asemenea.⁵ Din liniile colaterale, în cele din urmă, s-au construit câteva, dar după

alte proiecte și urmând alte trasee, potrivit intereselor marilor patroni. Ideea racordării căilor ferate orășenești la gara centrală n-a fost o idee fericită, deoarece, îndată după inaugurarea ei, dar mai ales în anii următori, suprafața acestei gări s-a dovedit mult prea mică pentru a face față cerințelor unui oraș de dimensiunile Oradei.

Trei ani mai târziu, în 1880, inițiativa unei rețele feroviare interne a fost reluată în varianta cu tracțiune pe aburi. Se prevedea acum racordarea la linia ferată Oradea-Cluj nu la Gara Mare, ci la cea din Velența. De aici ea urma Calea Clujului, Piața Bisericii (din Velența), Piața Târgului, str. Vámház (azi Sucevei) și Parcul Rhédey. Aceasta s-a și realizat, fiind inaugurată la 28 august 1882. Cel de-al doilea tronson, din Piața Mică, pe strada Arborele Verde, prin Piața Mare, a fost inaugurat în ianuarie 1900. Exploatarea liniilor interioare a fost încredințată firmei *Lindheim și Rappaport*, iar la sfârșitul anului 1900, aceste linii au fost naționalizate. Lungimea totală a liniilor ferate era acum de 11,9 km.⁶

Pentru transportul de persoane, din Piața Mare, prin Velența, apoi pe linia Oradea-Beiuș, până la Băile Felix, a circulat o garnitură cu două vagoane. Prima cursă s-a efectuat la 28 iunie 1897, pe baza unui contract semnat între Primăria orașului și Direcția generală a căilor ferate. Aceasta a funcționat chiar și în timpul Primului Război Mondial, mai ales în lunile de vară, asigurând transportul comod al turiștilor, în cele două stațiuni.⁷

În vara anului 1899, o garnitură de tren compusă dintr-o locomotivă și două vagoane efectua, zilnic, opt curse la Băi. Iată stațiile și orarul primei curse din fiecare zi:⁸

Oradea - Piața Mare	7:20
Oradea - Velența - sosire	7:39
- plecare	7:40
Băile Episcopiei	7:50
Băile Felix	8:17

¹ N, 6 martie 1900, p.5.

² MSE 1916, p.171. Comparativ, iată totalul călătorilor din principalele orașe ale Transilvaniei, în același an: Arad-461.936, Satu-Mare-777.262, Timișoara-1.024.452, Cluj-344.774, Brașov-609.758.

³ MSE 1901, p.233.

⁴ N, 3 septembrie 1903, p.5.

⁵ Borovszky 1901, p.275.

⁶ MSE, 1901, p.219.

⁷ Borovszky 1901, p.275.

⁸ N, 1 iulie 1899, p.4.

Liniile interne de cale ferată erau însă destinate, în primul rând, asigurării necesităților de transport ale marilor întreprinderi orădene. Erau legate între ele:

Morile cu aburi reunite *László și Hunyadi*, Fabrica de spirt rafinat *Léderer și Kálmán S.A.*, Fabrica de spirt și drojdie *Berger S.A.*, *Antrepozitul de mărfuri din Oradea Mare S.A.*, Moara cu aburi și Fabrica de spirt și drojdie *Moskovits Adolf*, Moara Emilia.¹

Strâns legată de perfecționarea și lărgirea mijloacelor de comunicare a fost poșta și legăturile prin cablu. Din 1887 și până la Primul Război Mondial, Oradea a fost sediul unei direcții de poștă și telegraf, care se întindea asupra a șapte comitate din jur. Numai în 1893 numărul total al corespondenței expediate prin serviciul poștal orădean s-a ridicat la 1.455.700.² În septembrie 1898 au apărut la Oradea primele cărți poștale ilustrate.³

Pentru instalarea unei *rețele telefonice* orășenești a cerut aprobare, încă în 1884, Rimanóczy Kálmán, dar tratativele de atunci cu ministerul de resort nu au dus la nici un rezultat. În 1887, pentru aceeași acțiune, au cerut încuviințare Kálmán János și Róth M., dar numai cel de-al doilea a primit-o, cu condiția ca, după o exploatare de 20 de ani, s-o predea gratuit statului. Róth a lucrat foarte repede la instalarea liniilor, iar centrala a dotat-o cu mașini Adler. Ea a fost instalată în clădirea *Căminului de economii al comitatului Bihor*, de pe actuala stradă a Independenței. Astfel, la 28 februarie 1888, a avut loc inaugurarea telefoniei orădene, cu 18 abonați. La început costul unui abonament a fost de 7 fl., pe care ministerul comunicațiilor l-a redus la 6 și apoi la 5 fl. în prima lună numărul abonaților s-a dublat, iar în a doua, a ajuns la 50. La 4 aprilie 1888 a fost angajată prima telefonistă la centrala orașului, iar din 1899, s-a introdus și serviciul de noapte. La sfârșitul anului 1888, numărul abonaților a fost 68, iar cel al convorbirilor s-a ridicat la 77.180. După zece ani (deci în 1898), numărul abonaților a crescut la 292, iar al convorbirilor la 820.538. La sfârșitul anului 1898 statul a preluat administrarea și

exploatarea telefonului, mutând centrala în clădirea Poștei Mari de pe actuala stradă Roman Ciorogariu și înzestrând-o cu instalații complet noi (o centrală multiplex, la care se puteau conecta 600 de abonați).⁴

La începutul anului 1899, Oradea, cu cele 300 de posturi telefonice ale sale, ocupa un respectabil loc șase între marile orașe ale Imperiului Austro-Ungar (după Arad, Timișoara, Zagreb, Bratislava și Szeged).⁵ La sfârșitul acestui an se precizau în ziare câteva instrucțiuni cu privire la modalitățile de procurare și obținere a unui post telefonic. Se aducea la cunoștința tuturor că orice locuitor „care nu are interdicție pe motive de lezare a moralei publice” poate dobândi un astfel de aparat. Solicitantul trebuia să dea o declarație prin care se obliga să plătească abonamentul pe cel puțin un an. Pentru persoane particulare taxa anuală era de 60 fl., pentru birouri - 30 fl., iar pentru restaurante și asociații - 90 fl. Dacă abonatul locuia dincolo de bariera vămii orașului, pentru fiecare km se mai percepea câte 1 fl., obligația de a păstra telefonul fiind de cel puțin 2 ani. Există și abonamentul de sezon. În acest caz telefonul se instala la 1 mai și se ridica la 31 octombrie, plata făcându-se numai pentru perioada instalată.⁶ La sfârșitul anului 1899 existau în oraș șapte telefoane publice, instalate după cum urmează:

- în Gara Mare;
- la Poșta centrală;
- la oficiul poștal din *Orașul Nou*;
- la oficiul poștal din *Subcetate*;
- la restaurantul „Vulturul”;
- la restaurantul „Arborele Verde”;
- la prăvălia lui Kiss Dávid.

Pentru o convorbire de 5 minute se plăteau 10 crițari. Renunțarea la abonament trebuia semnalată în scris, cu cel puțin trei luni înainte.⁷

În perioada 1906-1914, numărul telefoanelor publice a crescut la 16, iar cel al abonaților la 1.558. Dacă în 1900 numărul convorbirilor telefonice s-a ridicat la 1.056.622, în anul 1914 ele au ajuns la 5.161.861,⁸ ceea ce reprezintă o creștere de 4 88 ori.

¹ Borovszky 1901, p.275.

² MSE 1895, p.235. În 1892 media locuitorilor la corespondența expediată era 34,3, iar în 1893 de 37,5.

³ N, 18 septembrie 1898, p.8.

⁴ N, 1 martie 1908, p.4-5.

⁵ N, 31 martie 1899, p.4.

⁶ N, 28 decembrie 1899, p.5.

⁷ N, 28 decembrie 1899, p.5.

⁸ MSE 1901, p.272; MSE 1916, p.207.

În anul 1908 a început și, în cea mai mare măsură s-a și generalizat, rețeaua de cabluri telefonice subpământene. Toate aceste date sunt elocvente în ce privește dezvoltarea orașului, receptivitatea față de elementul modern, practic, fiind una din trăsăturile esențiale ale gospodarilor urbei.

2. Serviciile de siguranță publică: poliția și pompierii

În anii 1850-1861 paza și liniștea orașului au fost asigurate de către Primărie prin angajații proprii, proveniți mai ales din rândurile armatei. De fapt, situația era încă atât de tulbură încât nu se punea problema, într-un oraș atât de mare și important cum era Oradea, ca ordinea publică să fie lăsată pe mâna autorităților civile. Chiar și administrației orașului i se suprapunea o administrație militară severă, astfel că aceasta era cea care asigura și serviciile ordinii publice. Ea a fost și cea care a editat și prima publicație admisă în oraș după revoluția de la 1848-1849, *Polizei-Anzeiger* (Buletinul Poliției).

În 1851, în lista funcționarilor remunerați ai Primăriei figura un consilier polițienesc și un notar polițienesc, primul fiind retribuit cu 600 fl., iar al doilea cu 300 fl. pe an¹. Pentru supravegherea directă a ordinii în oraș existau 12 caporali, cu o retribuție de 120 fl. pe an, și 12 jandarmi (*hajdú*), cu 220 fl. pe an, pentru fiecare, precum și 2 curieri, cu câte 60 fl. pe an.² Nu sunt prevăzute atribuțiile lor, astfel că nu ne putem da seama de modul în care își îndeplineau misiunea.

Pe lângă poliție și jandarmerie s-a păstrat și vechea instituție a paznicilor de noapte, care asigurau liniștea atunci când locuitorii orașului se odihneau. Dintr-o dare de seamă a Consiliului orașenesc pe 1864, rezultă că, în anul respectiv, poliția a prins 14 vagabonzi fără acte, pe care i-a trimis la armată, în contul numărului pe care orașul trebuia să-l dea anual.³

În 1872 se instituie funcția de căpitan-șef de

poliție și se publică pentru prima dată regulile privind circulația vehiculelor pe străzile orașului.⁴ La 1 ianuarie 1874, căpitanul de poliție atrăgea atenția locuitorilor că, având în vedere numărul mare al spargerilor din oraș, după lăsarea serii, toată lumea să încuie porțile caselor. Unde se va descoperi nerespectarea dispoziției, se vor aplica amenzi.⁵

Creșterea continuă a numărului locuitorilor a impus și reorganizarea poliției. În 1880, serviciile de ordine au rezolvat 8.300 de cazuri, din care 352 penale.⁶ La 1 aprilie 1890, în fruntea poliției a fost numit Rimler Károly, primarul de mai târziu al orașului. O primă măsură luată de el a fost înlocuirea paznicilor de noapte cu polițiști și ridicarea efectivului la 81 de persoane (la 1 ianuarie 1892). Între aceștia figurau și 6 polițiști călări; dar apreciindu-se că utilitatea lor nu este justificată, în locul lor au fost angajați 6 polițiști pedestri.⁷

În 1900 cifrele infracțiunilor au atins proporții îngrijorătoare, poliția trebuind să rezolve circa 15.000 de cazuri, dintre care 1.445 penale.⁸ În 1900 numărul polițiștilor a crescut cu 10. Așa cum arăta căpitanul-șef, această instituție trebuia să acționeze în oraș pe o suprafață de 605 ha, la care se adăuga perimetrul agricol al urbei: dealuri - 1.066 ha, câmpie - 2.512 ha (în 1903). Raportat la numărul de locuitori, în acel an, unui polițist îi reveneau ziua 3.200 locuitori, iar noaptea 1.800. În atribuțiunile poliției mai intra paza comitelui suprem, a sediului poliției, a închisorii centrale și a casei arestului.⁹

Din 1901 s-a instituit postul de prim-vicecăpitan, care trebuia să aibă pregătire juridică, el fiind locțiitorul căpitanului-șef și comandantul secției penale (criminalistice). În acest an existau, în rândurile personalului de comandă, încă doi vicecăpitani, numărul total al polițiștilor ridicându-se la 95.¹⁰ În aprilie 1901, prim-vicecăpitanul ales prin vot de către Consiliul Municipal a fost Alexandru Fășie.¹¹ Începând cu această dată, întreaga activitate se structurează

¹ Lakos 1904, p.205.

² Ibidem, p.206.

³ Ertesítések 1865, p.23.

⁴ N, 7 mai 1872, p.2-3 (vezi și în zilele următoare).

⁵ N, 1 ianuarie 1874, p.3.

⁶ Borovszky 1901, p.211.

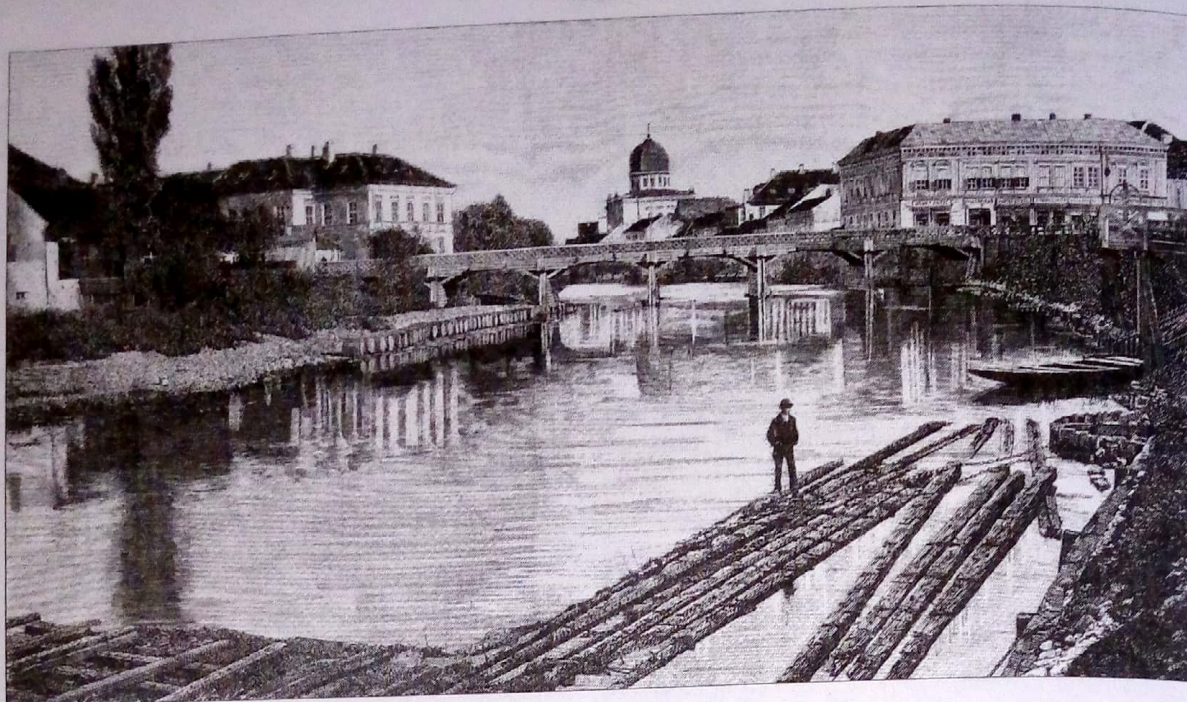
⁷ N, 5 septembrie 1903, p.2.

⁸ Borovszky 1901, p.211.

⁹ N, 5 septembrie 1903, p.2-3.

¹⁰ Borovszky 1901, p.211.

¹¹ N, 13 aprilie 1901, p.3.

Podul peste Criș, în centrul orașului (secolul al XIX-lea)

pe opt secții: administrație publică, criminalistică, contravențională, industrială, pentru problemele servitorilor, sănătate, administrația pieței, problemele săracimii.¹ Se introduce serviciul de patrulare pe tot teritoriul orașului, inclusiv noaptea, și se asigură serviciul permanent la sediul poliției. Se introduc „pichete de observare”: 4 în *Olosig*, 5 în *Orașul Nou* și 3 în *Velença*. Patrulele mobile, compuse din câte doi polițiști, circulau din două în două ore dinspre centru spre periferiile orașului. În punctele fixe de observare făceau serviciul permanent 24 de polițiști, iar 18 asigurau serviciul mobil. Întreaga activitate era supravegheată de 8 subofițeri.²

O problemă serioasă pentru numărul redus al apărătorilor ordinii publice a constituit-o apariția unor orientări politice radicale, de factură social-democrată și anarhistă, care aveau în arsenalul de luptă pentru propriile revendicări și forme violente. În iulie și septembrie 1903 au avut loc câteva încăierări publice, soldate cu răniți, în care au fost implicate grupuri de până la 500 de oameni și când însăși poliția a fost atacată. Atunci au fost folosite pentru prima oară

jeturile de apă, pentru împrăștierea turbulenților demonstranți.³

În urma acestor incidente, căpitanul-șef al poliției a cerut dotarea efectivelor sale cu 12 polițiști călări.⁴ Dar abia de la 1 decembrie 1905 această dorință mai veche s-a realizat și Primăria a considerat că, pentru început, este suficient un număr de 5 polițiști călări.⁵ Petițiile privind organizarea întrunirilor publice, chiar și a celor ce se țineau în localurile unor restaurante, trebuia înaintate căpitanului șef al poliției. Începând cu campania electorală pentru alegerile parlamentare din 1905 s-au luat măsuri restrictive mai ales față de întrunirile românilor, de un zel deosebit dând dovadă căpitanul-șef Gerő Armin, aflat în fruntea poliției orădene până în anul 1918. Acțiunile sale au determinat reacția lui Demetrie Lascu în ziarul *Nagyvárad* (4 martie 1906).⁶

Persistența vehiculelor cu tracțiune hipo și apariția automobilelor au complicat foarte mult problemele siguranței circulației. Având în vedere numărul tot mai mare al automobilelor, tot mai frecvente accidente datorate, mai ales, excesului de viteză și neacordării priorității, în

¹ N, 20 martie 1901, p.3-4.

² N, 20 martie 1901, p.3.

³ N, 10 septembrie 1903, p.3.

⁴ N, 28 februarie 1904, p.4.

⁵ N, 19 septembrie 1905, p.4; N, 2 decembrie 1905, p.5.

⁶ N, 4 martie 1906, p.2-3; N, 6 martie 1906, p.1-2.

1908, poliția orădeană a pus în aplicare un regulament propriu de circulație auto. Automobilele nu aveau voie să depășească în oraș viteza de 10 km pe oră, iar la intersecții și la ieșirea pe porți deplasarea trebuia să se facă „la pas”. Fiecare mașină, începând încă din toamna aceluiași an, a primit un număr de înmatriculare, evidența lor fiind ținută la poliție. Automobilele ce transportau marfă nu aveau voie să se deplaseze decât „la pas”.¹

În noiembrie 1909, Consiliul orășenesc a votat mărirea efectivului cu 7 polițiști călări, iar pentru cei 4 polițiști-detectivi, mărirea salariului cu 200 coroane. Astfel, numărul total al celor încredințați cu paza orașului a crescut, în 1910, la 122, din care 14 polițiști călări.²

Odată cu izbucnirea Primului Război Mondial s-a constituit garda civilă, subordonată poliției. Aceasta și pentru că din efectivele poliției, în luna august 1914, au fost mobilizați deja 8 ofițeri și 26 de subofițeri dintr-un total de 18, respectiv 110).³ Această instituție a jucat un rol hotărâtor prin persoana căpitanului-șef Jánossy Gyula în organizarea contrarevoluției albe, antibolșevice, în Oradea, în aprilie 1919.

Pompierii. Cu toate că rostul lor era esențial în asigurarea desfășurării activității zilnice a orașului, luptătorii împotriva flăcărilor, inițial, nu au făcut parte din nomenclatura Primăriei.

În 1870 exista un paznic în turnul catedralei greco-catolice Sf. Nicolae din Piața Mică, plătit de Primărie și care avea misiunea de a anunța incendiile prin bătăi de clopot. Având în vedere că în oraș majoritatea construcțiilor, mai ales cele anexe, erau din lemn, că nu existau nici cele mai elementare reglementări privind prevenirea incendiilor, acest fel de calamități se abătea deosebit de frecvent asupra orașului, mai ales până prin anii 1870. Un incendiu puternic a fost cel din ianuarie 1875, care a distrus fabrica de chibrituri a lui Janky Antal, aflată pe str. Calvaria⁴, astfel că după această dată nu mai avem nici o știre în legătură cu existența ei. În 1894, în oraș s-au înregistrat 33 de incendii în care au ars 16

case în întregime, 16 parțial și 10 gospodării anexe.⁵

Situația a început să se modifice abia de pe la sfârșitul secolului al XIX-lea. Astfel, dacă în 1900 exista un număr de 2.361 case cu acoperiș de șindrilă, paie sau trestie, în 1910, numărul lor a scăzut la 2.026, iar al caselor din lemn de la 296 la 88.⁶

La 15 august 1872 s-a constituit *Asociația pompierilor voluntari*, cu 165 membri. Încă în acel an formațiunile ei au ieșit la 16 incendii. În anul următor s-a intervenit la 38 incendii, în 1874 la 24, iar în 1875, la un număr de 14 incendii.⁷ Alte intervenții deosebite au fost la inundația provocată de pârâul Paris (10 mai 1873) și la explozia de cazan de la fabrica de spirt Löblé Henrich.⁸

După 1880 s-a constituit unitatea de pompieri profesioniști, plătită de Primărie. Efectivul ei a fost constant, de 25 de oameni. Nu deținem informații despre dotarea ei, dar, cu siguranță, unitatea dispunea de același tip de pompe manuale cu tracțiune hipo, de care avea și Asociația pompierilor voluntari. În 1899, un muzician german, Jacob München, a alcătuit o fanfară a pompierilor, care a oferit apoi numeroase concerte de muzică de promenadă, mai ales în piața din fața Teatrului.⁹ Cazarma pompierilor profesioniști era în același loc în care se află și astăzi.

În 1900, unitatea de pompieri a fost dotată cu telefon (avea numărul 16), iar după terminarea construirii Primăriei noi, în 1904, punctul de observare a incendiilor s-a mutat în turnul noii instituții. Aici locul de pază era înzestrat cu telefon, care avea legătură directă cu cazarma pompierilor. Dar acest sistem modern nu a întrunit adeziunea opiniei publice orădene în concepția căreia un incendiu trebuia să fie adus la cunoștința întregului oraș, toți locuitorii fiind obligați, după puteri, să contribuie la stingerea lui. Din cauza numeroaselor reclamații, comandantul Mezey Mihály a hotărât să restabilească vechile semnale de incendiu, date

¹ N, 13 mai 1908, p.5. N, 14 noiembrie 1909, p.5.

² N, 14 noiembrie 1909, p.5.

³ NN, 18 august 1914, p.1.

⁴ N, 8 ianuarie 1875, p.4.

⁵ MSE 1896, p.32-353.

⁶ MSK 1. 190, p.296-297; MSK 61. 1916, p.4-5.

⁷ N, 14 aprilie 185, p.4.

⁸ N, 27 februarie 1876, p.3.

⁹ N, 8 februarie 1899, p.5.

prin băți de clopot, în funcție de zona orașului în care acesta izbucnea, astfel:

- în Orașul Nou 2 băți de clopot
- în partea de vest a Olosigului (Rét) 3 băți de clopot
- în partea de răsărit a Olosigului, în așa-numitul Porond 4 băți de clopot
- în Velența 5 băți de clopot
- în sudul Velenței 6 băți de clopot

În plus, în turn, se arbora un drapel roșu pe direcția în care era incendiul, iar noaptea se aprindea un reflector electric.¹

În noiembrie 1903, un incendiu pustiitor a cuprins mai multe case în partea de sud a Pieței Mari, în vecinătatea platformei cu numeroase întreprinderi industriale. Intervenția promptă a pompierilor profesioniști, în colaborare cu cei voluntari, a făcut ca focul să nu se extindă. Un incendiu deosebit de periculos a izbucnit și la teatrul din Oradea, la 12 septembrie 1913, dar el a fost stins cu pagube minime, și datorită celor doi pompieri angajați ai instituției.

Încă în 1902 s-a pus problema organizării unui *serviciu de salvare* a orașului, care să asigure intervenția conjugată a pompierilor și poliției, dar și a personalului medical în cazul unor evenimente deosebite (incendii mari, accidente, inundații).² Acest serviciu a intrat în funcțiune la 15 octombrie 1904, fiind asigurat de pompieri și polițiști instruiți anume pentru acest gen de operațiuni. Existau organizate 6 stații de salvare:

1. la cazarma pompierilor (telefon: 16);
2. la postul de pompieri din Velența (telefon: 9);
3. la sediul poliției (telefon: 7);
4. la postul de poliție din Gara Mare (telefon: 60);
5. la postul de pompieri din Olosig (telefon: 230);
6. la postul de poliție din Gara Velența (telefon: 162).³

Dezvoltarea impetuoasă a orașului a ridicat noi probleme în fața unității de pompieri profesioniști și a celor voluntari. Cea mai stringentă dintre ele a ieșit la iveală cu ocazia aplicației de la Școala de Cadeti (fostul sediu al

Diviziei, Calea Armatei Române, colț cu Parcul "Bălcescu"), inaugurată la 4 octombrie 1898: presiunea apei pe furtun nu a fost suficientă ca jetul să ajungă până la ultimul etaj și la podul clădirii.⁴ La 3 decembrie 1909, Consiliul orășenesc a discutat acest caz și a pus problema achiziționării unui automobil de intervenție. S-a arătat că existența lui în dotare ar scurta timpul de deplasare la incendii, ar face inutilă întreținerea punctelor de pază din oraș și, astfel, s-ar putea mări efectivul de bază. Mai era nevoie de o scară culisabilă de 22 m, pe roți.⁵ Problema s-a pus din nou în adunarea generală din noiembrie 1910, prezidată de Lukács Ödön, notarul urbei și, în același timp, comandantul-șef al pompierilor la care au participat toți pompierii din oraș. S-a hotărât ca vechiul echipament, caii, căruțele, să fie vândute, să se cumpere 4 automobile de intervenție și să fie înlocuite chiar și uniforme. S-a luat decizia ca, pe plan local, să se studieze și să se adopte dotarea pompierilor din Berlin.⁶

Totuși, această problemă vitală nu s-a rezolvat atunci, astfel că abia în ajunul Primului Război Mondial s-a reușit achiziționarea unei autopompe-cisterne, care a participat apoi la intervenții în paralel cu dotarea tradițională.

7. Gospodărirea orașului

Edilii urbei de pe malul Crișului Repede s-au străduit în permanență să ofere orașului dotările necesare desfășurării unei vieți civilizate. Această strădanie deriva în primul rând din dorința de a garanta sănătatea locuitorilor. Preocupările de salubritate, asigurarea apei potabile, realizarea apeductului și canalizării, a unui concept propriu de înfățișare edilitară prin legătura dintre stilul clădirilor, dintre acestea și amplasarea parcurilor, iluminatul stradal, transportul în comun, pot fi urmărite în întreaga perioadă a anilor 1850-1914 ca niște constante în atenția Consiliului Municipal. Aceasta este, de fapt, perioada de maximă înflorire urbanistică în care orașul a devenit ceea ce este, dar, mai ales ceea ce a fost până prin anii 1970.

¹ N, 3 aprilie 1904, p.6.

² N, 22 februarie 1902, p.3.

³ N, 9 octombrie 1904, p.5.

⁴ N, 2 decembrie 1909, p.4.

⁵ N, 4 decembrie 1909, p.4.

⁶ N, 15 decembrie 1910, p.4.

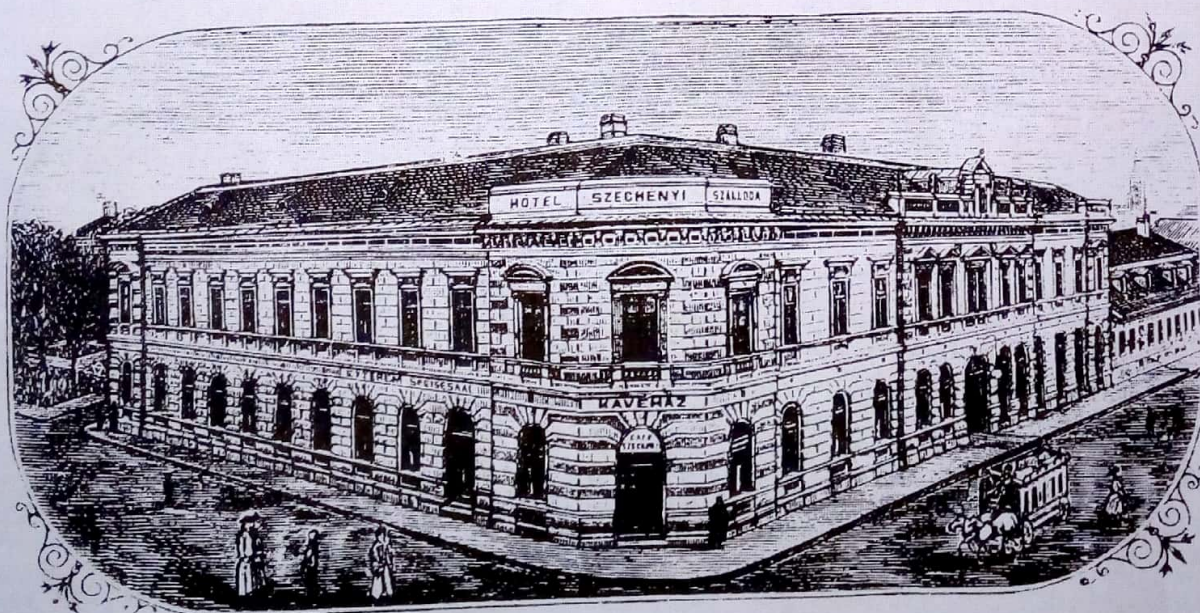

Parcurile. În 1835, *Asociația civică de tir din Oradea Mare* a primit, din partea orașului, terenul pe care se aflau poligonul și casele de tir. Acesta fusese despărțit din parcul pe care contele Rhédey Lajos, la începutul secolului al XIX - lea, l-a donat orașului prin testament. Suprafața era atunci de circa 7 iugăre și 783 de stânjeni pătrați, adică de circa 4 ha și jumătate, teren împădurit, orașul construind în acest loc un restaurant și o baie publică. Prin mijlocul acestei pitorești grădini curgea pârâul Peța. Până prin 1860, aici era și teatrul de vară și, pe acest teren, orașul a creat, pe o suprafață de aproape 4 iugăre, o pepinieră silvică. Parcul se întindea pe teritoriul Grădinii Zoologice de azi și a Liceului Sportiv. Actualul Parc "N. Bălcescu" era încă pe atunci un teren viran.

În 1888, orașul a cedat o suprafață de 9.643 m² pentru construirea unui drum de legătură de 500 m lungime, flancat de patru rânduri de tei, care a devenit apoi cea mai frumoasă zonă de plimbare, la începutul secolului al XX-lea.¹ A fost cel mai mare, cel mai agreat loc de întâlnire a locuitorilor orașului și cel mai preferat pentru mîningurile muncitorimii.

Reamenajarea malurilor Crișului Repede a oferit posibilitatea creării parcului din actuala Piață a Libertății (1890-1892)², iar în prelungirea lui, spre est, dincolo de podul de metal, între dealuri și albia Crișului, în 1908, s-a constituit un alt loc de agrement, prin donația de 20.000 coroane, lăsată orașului prin testament de canonicul Bunyitay V. (1908).³

Transportul în comun. În decembrie 1899, firma Kappel și Fischer din Oradea a înaintat Consiliului Local al municipiului o cerere prin care solicita aprobare pentru introducerea autobuzelor (omnibusul automobil), în transportul în comun. Aceasta, mai ales, datorită faptului că introducerea tramvaiului electric întârzia. Se motiva de către solicitanți că benzina era mai ieftină decât construirea unui sistem complex de rețele electrice și a unei centrale proprii, pentru tramvaie. Nu s-a realizat nimic din acest plan deoarece contractul semnat cu întreprinderea de construire a liniei de tramvai interzicea orice alt mijloc de transport în comun pe teritoriul orașului.⁴ Primele mijloace de transport de acest gen au fost cele ce au legat Oradea de Băile Episcopiei și Băile Felix. Astfel,

Hotelul "Széchenyi" pe la 1875

¹ N, 25 martie 1900, supliment, p.1.

² N, 9 februarie 1899, p.4-5.

³ N, 8 aprilie 1908, p.4.

⁴ N, 20 decembrie 1896, p.6.

1906. Primele tramvaie orădene

la 25 aprilie 1876 exista o linie de diligențe care pornea din fața restaurantului *Arborele Verde*, dimineața la ora 8:00 și după amiaza la orele 14:00¹, iar din Piața Mare, în perioada sezonului estival, circulau, așa cum am văzut, trenuri spre cele două stațiuni.

Totuși, în martie 1906, s-a aprobat cererea pentru înființarea unei întreprinderi de transport cu automobile mari, cerută de Tokai Mihály, locuitor din Oradea, pe o rută între oraș și Băile Felix. Conform contractului, proprietarul era obligat ca, înainte de a-și începe activitatea, să-și prezinte vehiculele spre avizare, să țină conducători auto numai cu examenul luat, iar viteza mașinilor să nu depășească pe cea a birjelor.²

O zi deosebită în viața cotidiană a orașului Oradea a fost 7 martie 1906, când au apărut primele trei vagoane de tramvai, în curse de probă, de la Gară până în Piața Mică.³ Darea în folosință a celor trei linii a avut loc la 24 aprilie 1906, astfel:

- *Linia I* de la Gara Mare, pe Strada Principală (actuala Str. Republicii), peste pod, apoi, pe actuala Str. Independenței prin Piața Mare, pe Calea Clujului, până la Gara din Velența. Până la 5 martie 1907, capătul de linie din Velența era în locul unde Calea Clujului intersecta linia ferată Oradea-Cluj (acolo unde în prezent se află pasarela pietonală peste linie). Începând cu această dată, linia a fost prelungită până în imediata vecinătate a gării.⁴

- *Linia a II-a* din Piața Mică, pe str. Teleki (actuala Str. Primăriei), pe Calea Aradului, până la cazarma cavaleriei.

- *Linia a III-a* din Piața Mică până în dreptul Parcului "Rhédey" (ulterior prelungită până la cimitirul Rulikowszky).⁵

De la 1 iunie al aceluiași an au intrat în vigoare primele abonamente pe liniile de tramvai.⁶ Succesul obținut de noul mijloc de transport în comun a determinat Consiliul orașenesc, încă în toamna aceluiași an, să voteze începerea lucrărilor de extindere a liniei de

tramvai până la Băile Episcopiei și Felix.⁷ Din cauza neînțelegerilor cu administrația comitatului, începerea lucrărilor s-a tot amânat până la începerea războiului, când ideea a fost abandonată.

Una din problemele cele mai importante pentru administrație a fost *asigurarea apei potabile* (cea din Crișul Repede era considerată improprie consumului). Dacă înainte de 1848 se mai spera în capacitatea *fântânii* Bone, din sudul orașului, de a satisface necesitățile întregii urbe, creșterea rapidă a numărului locuitorilor în a doua jumătate a secolului al XIX-lea a făcut ca acest plan să cadă. În 1883 s-au înaintat propuneri pentru ridicarea unei uzine de apă care să folosească apa dintr-un anumit număr de puțuri. În 1888, s-a constituit, sub președinția lui Ritoók Zsigmond, o comisie pentru apeduct, ale cărei planuri au fost aprobate la 15 decembrie 1892. În 1894 s-a semnat contractul cu firma Franz Walser din Budapesta pentru realizarea uzinei. S-a stabilit ca, în principal, apa necesară să se obțină totuși prin filtrarea apei Crișului Repede. Terenul pe care urmau să se amplaseze pompele a fost cedat de Rimanóczy Kálmán. Lucrările s-au efectuat între aprilie-noiembrie 1894, iar la 1 ianuarie 1895 uzina a fost dată în folosință.⁸ În 1900, ea a fost preluată de către oraș și trecută în administrație proprie.⁹

Iluminatul stradal a reprezentat și el o preocupare constantă a edililor orașului. Îndată după revoluția de la 1848 și încă aproape două decenii apoi, el a fost asigurat cu felinare situate mai ales la intersecția străzilor principale. Începând cu 1870, locul lor a fost luat de iluminatul cu spirt aerian. Din 1896, a început să se pună tot mai mult problema iluminatului electric. Ca orice noutate, ideea a avut mulți adepți și tot atâția dușmani.¹⁰ Cele mai aprinse discuții s-au purtat pe marginea construirii uzinei electrice. Vestita firmă vieneză cu profil electrotehnic, Schuckert, a venit cu o propunere îndrăznească, în aprilie 1902: să se asigure curentul electric folosindu-se căderea apei de pe Valea

¹ N, 16 aprilie, p.3.

² N, 4 martie 1906, p.5.

³ N, 4 martie 1906, p.3.

⁴ N, 6 martie 1907, p.4.

⁵ N, 25 aprilie 1906, p.2, 4-5. Vezi o istorie a mijloacelor de transport din Oradea la Borcea, Apan 1996.

⁶ N, 27 mai 1906, p.8.

⁷ N, 13 octombrie 1906, p.2-3.

⁸ Lakos 901, p.267-269.

⁹ N, 13 septembrie 1899, p.3-4.

¹⁰ N, 4 septembrie 1900, p.1.

ladului. Nu ne-au rămas detalii, dar se pare că se intenționa, în viziunea celor doi specialiști ai firmei, Rupcic și Szüts, construirea unui baraj pe Valea Iadului și instalarea unor turbine generatoare de curent electric.¹ În cele din urmă, planul a fost abandonat. Iluminatul electric al străzilor orașului a început la 15 decembrie 1903,² apoi, la începutul anului 1904, el a fost extins și asupra instituțiilor publice, a școlilor, a uzinei de apă și a fabricii de gheață, acestora, până și în 1913, curentul electric fiindu-le asigurat gratuit.³ O problemă nouă, legată direct de iluminatul stradal, a fost cea a apariției reclamelor luminoase deasupra magazinelor din centrul orașului. Chestiunea s-a discutat în ședința Consiliului Municipal din 26 mai 1909. Poliția a ridicat obiecțiuni, în virtutea instrucțiunilor care interziceau acele firme care ieșeau din perete. Directorul uzinei electrice a solicitat acceptarea lor, având în vedere că ele reprezentau o importantă sursă de câștig pentru întreprinderea sa. În cele din urmă, Consiliul a hotărât să le accepte, dar să se vegheze ca nu cumva „lămpile-reclame”, prin așezarea lor, să influențeze în mod negativ aspectul orașului.⁴

Realizări edilitare au fost foarte multe la sfârșitul veacului al XIX - lea și începutul veacului nostru. Astfel, în 1890 a demarat acțiunea de pietruire a ambelor maluri ale Crișului Repede, între cele două poduri principale. În 1892 s-au construit primele trotuare pe actuala str. Avram Iancu (*Kert*) iar trei ani mai târziu, prin hotărârea nr. 265 și 266/1895, s-a decis acoperirea cu asfalt a trei străzi principale.⁵

Chiar dacă nu a finanțat întotdeauna în exclusivitate unele construcții, în cele de interes general Primăria a avut întotdeauna un cuvânt hotărâtor. În februarie 1899, Consiliul

Municipal a hotărât ca, în perimetrul centrului de oraș (Piața Mică, Piața Teatrului sau Piața Bémer), să nu se ridice decât clădiri cu cel puțin un etaj.⁶ Această hotărâre era semnul existenței unei concepții clare în legătură cu felul în care trebuia să arate nucleul urbei. Realizarea edilitară cea mai impresionantă a fost construirea Palatului „Vulturul Negru”, pe locul vechiului han „Vulturul”, existent încă de la sfârșitul veacului al XVII-lea. Demolarea acestei construcții a început la 19 noiembrie 1906⁷, iar recepția noului palat a avut loc la 16 noiembrie 1908.⁸ Încă la începutul anului în care avea să fie dat în folosință, se anunța în presă oferta de închiriere a următoarelor spații:

- pe latura dinspre Piața Mică - 4 locuri de prăvălie;⁹
- pe latura de pe actuala Str. Independenței - 8 locuri de prăvălie;
- în pasajul acoperit cu sticlă, cu acces spre trei străzi - 24 locuri de prăvălie;
- cafenea cu 6 încăperi de comandat;
- restaurant cu 15 încăperi anexe;
- hotel cu 75 de camere;
- sală de spectacole (mare și mică);¹⁰
- local de cofetărie;
- în aripa dinspre Piața Mică, dispunând de o casă a scărilor și lift aparte, locuințe familiale și garsoniere;
- spații pentru trei cluburi sau birouri.¹¹

Dintre acestea se închiriaseră deja în februarie 1908, sub pasaj, spații pentru: magazine de bijuterie, de carte, croitorie militară, florărie, croitorie bărbătească, magazin de mănuși, pălării de dame, drogherie, argintărie chinezească. La etaje începuseră să se instaleze: o bancă, un salon de modă pentru femei, biroul unei fabrici, un fotograf și o agenție de asigurări.¹² O deosebită senzație au stârnit „proporțiile americane” ale pasajului, asemuit cu *Galleria*

¹ N, 3 aprilie 1902; N, 8 aprilie 1902, p.5.

² N, 14 decembrie 1903, p.3; Chiriac (coord.) 2003, p.68.

³ Köszeghy 1913, p.11.

⁴ N, 27 mai 1909, p.3.

⁵ N, 15 mai, 1898, p.4.

⁶ N, 9 februarie 1899, p.4-5.

⁷ N, 20 noiembrie 1908, p.4.

⁸ N, 17 noiembrie 1908, p.5.

⁹ În acest spațiu s-a deschis, în iunie 1909, un magazin de lux al fraților Grosz, despre care se scria că „este un mic Paris, amintind de magazinele Luvrului” – N, 11 iulie 1909, p.6.

¹⁰ Sala de spectacole, numită *Redoute (Vigadó)*, s-a deschis la 7 mai 1909, (actuala sală mare de cinematograf) – N, 8 mai 1909, p.8-9, N, 3 octombrie 1909, p.8.

¹¹ N, 25 decembrie 1908, p.4.

¹² N, 15 noiembrie 1908, p.7.

*Vittorio Emmanuele din Milano.*¹

Unele idei și soluții au rămas nerealizate. Așa au fost cele legate de edificarea noii clădiri a Primăriei. Ridicată după planurile lui Rimanóczy Kálmán, constructorul Sztarill Ferenc a intenționat s-o amplaseze pe locul actualului Palat "Vulturul Negru". În viziunea sa, Biserica cu hramul *Sf. Ladislau*, construită în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, aflată în vecinătate, ar fi urmat să fie mutată pe locul de atunci al școlii arhiepiscopale (deci al actualei Primării). Atunci Consiliul Municipal a cerut aprobarea Capitlului Romano-Catolic pentru efectuarea operațiunii, dar acesta nu a fost de acord cu mutarea; Rimanóczy a propus atunci reamenajarea exteriorului bisericii, astfel „încât să fie mai plăcută la vedere”, pentru a nu fi atât de distonantă în raport cu eleganța noii clădiri a Primăriei², ce urma să se construiască aici. În cele din urmă, sediul Consiliului Municipal a fost ridicat și inaugurat la 10 ianuarie 1904.³ Chiar și după aceasta, arhitectul-șef al orașului, Kőszeghy Ferenc, a pus problema, în februarie și în decembrie 1909, a mutării bisericii din Piața Mică și realizarea unui parc de proporții.⁴

Pentru a obține sume de bani din chirii pe seama visteriei orașului, Consiliul a inițiat și investit importante fonduri pentru construirea cazarmilor. În perioada 1896-1912 s-au construit următoarele clădiri având această destinație:

- cazarma de cavalerie Franz Jozef: 1.118.283 coroane;
- cazarma de cavalerie *Arhiducele Wilhelm*: 1.040.731 coroane;
- cazarma husarilor honvezi:⁵ 507.649 coroane.

Între anii 1912-1914, s-au mai construit:

- cazarma artileriștilor: 215.000 coroane;
- școala de jandarmi⁶: 2.000.000 coroane.

Cimitirele orașului au avut o soartă vitregă de-a lungul timpului. În condițiile în care spațiul

de construcție a fost mereu limitat, ele au constituit terenuri la care ediliile au râvnit în permanență. Așezate în marginea cartierelor, cimitirele au fost împinse treptat spre exterior și, de aceea, săpăturile la fundațiile caselor scoteau mereu, și scot și azi, osemintele locuitorilor de odinioară. Fiecare cartier a avut cel puțin un cimitir, despărțit pe confesiuni. Unificarea diferitelor părți ale orașului a determinat și centralizarea cimitirelor. Încă în secolul al XVIII-lea, în 1775, greco-catolicii au primit din partea orașului un cimitir propriu. Un cimitir nou a fost acordat și romano-catolicilor în 1778, iar în 1782 s-a dat și ortodocșilor un astfel de loc. Numai *Orașul Nou*, în decurs de 125 de ani a avut cinci cimitire.⁷

Reunificarea orașului și creșterea populației sale a necesitat spații noi, mai ales că cimitirul din sudul orașului a fost blocat de clădirea școlii de cadeți (actualul sediu al Diviziei). În 1899 cimitirul „*Grădina verde*” a fost închis și s-a creat actualul cimitir central, care, datorită faptului că pe acel loc fusese executat revoluționarul de origine poloneză, Kazimir Rulikowsky, de către rușii care au înfrânt revoluția de la 1848-1849, a primit numele lui.

8. Imaginea definitivă a orașului.

Centrul istoric orădean

La începutul secolului al XVIII-lea deseale inundații produc pagube importante orașului. Din acest motiv, autoritățile locale întăresc digul Crișului Repede. În 1818 se reconstruiește podul de lemn peste Criș, în dreptul Bisericii *Sf. Ladislau*.⁸

Din această perioadă ne-au rămas puține mărturii, întrucât incendiul din anul 1836 a distrus aproape toată zona centrală a Orașului Nou. Cea mai reprezentativă clădire din această perioadă este Biserica reformată din Orașul Nou (Str. Primăriei), a cărei construcție a început în anul 1835 după proiectul lui Szász József și s-a finalizat în anul 1853.⁹ Biserica are o fațadă simetrică, cu două turnuri laterale (din 1870).

¹ N, 20 noiembrie 1908, p.4. Lățimea pasajului: 12 m; înălțimea maximă: 28 m. Vezi și Borcea 2003, p.133-134.

² N, 6 iunie 1900, p.4.

³ N, 11 ianuarie 1904, p.1-3.

⁴ N, 24 februarie 1909, p.5; N, 8 decembrie 1909, p.4-5.

⁵ Toate pe Calea Aradului.

⁶ Actualele clădiri ale universității orădene. (Borcea 2003, p.56).

⁷ Lakos 1904, p.287.

⁸ A.S.B., *fondul Colecția de planuri* (nr. 167), inv. nr. 1237.

⁹ Péter 1992 b, p.557.

Zona centrală este subîmpărțită de patru pilaștri cu capiteli clasice ce susțin un timpan triunghiular.

Cea mai importantă clădire civilă clasicistă este Casa "Kováts" (Piața Unirii nr. 5). Prin amplasamentul său, clădirea împarte piața în două. Latura estică a fațadei este decorată cu pilaștri cu capiteli clasice și un timpan în zona centrală. Ulterior, latura nordică a clădirii a fost prelungită cu încă patru travei. Pe cealaltă latură a pieței s-a reconstruit Hanul „Vulturul” care mai târziu a fost supraetajat și extins, legându-se de clădirile vecine.

În anul 1837 a fost reconstruită mănăstirea Capucinilor (pe str. Gen. Moșoiu), în stil clasicist, iar un an mai târziu se reconstruiește și biserica. Lucrările de construcție au fost conduse de Barthel György.¹ Biserica este un exemplu de arhitectură clasicistă simplă, având fațade cu puține decorații și terminată cu un timpan triunghiular.

Inundația din 13 august 1851, provoacă pagube importante distrugând 555 de case. Cota apelor din acea zi este marcată și astăzi pe peretele Bisericii *Sf. Ana* (Str. Republicii).²

În aceeași perioadă ia amploare și construirea locuințelor. În anul 1853, în Orașul Nou erau 720 de case față de 164 de case înregistrate în anul 1716 și 684 case în anul 1803, iar în Oradea Mare (care a luat naștere prin unirea cartierelor în 1870) erau înregistrate 2468 de case. La mijlocul secolului al XIX-lea, timp de două decenii, stilul clasicist este abandonat în favoarea stilului romantic. Arhitectura din această perioadă manifestă o tendință de glorificare a stilurilor Evului Mediu, la Oradea punându-se accent pe elemente romanești și gotice. Un exemplu în acest sens este Biserica Seminarului Greco-Catolic (din Parcul "Traian" – azi Biserica ortodoxă *Sf. Mare Mucenic Gheorghe*), care, în anul 1858, a fost reconstruită din temelii de către episcopul romano-catolic Szaniszló Ferencz, în stil neoromanic, interiorul bisericii rămânând baroc cu bolți boeme.³

În același timp este transformată fațada Bisericii *Sf. Ana* și Mănăstirea *Ursulinelor* (azi Liceul "Ady Endre") după principiile artei romanești, în stil neogotic. Atât mănăstirea, cât și biserica au fost începute de canonicul Szenczy

István în anul 1772 și terminate, în stil baroc, în anul 1773, respectiv 1774. În anul 1877 mănăstirii i se adaugă latura sudică (Str. Moscovei).⁴ Tot în perioada neo-romanică a fost transformată și extinsă clădirea spitalului orașenesc, datând din 1806. Supraetajarea din anii 1836-1860 și extinderea din 1873 au adus elemente neogotice și neoromanice.⁵

În acest stil s-a construit și clădirea gării în anul 1860, a cărei fațadă neoromanică a fost simplificată cu ocazia reconstrucțiilor din anii 1901-1903.

La biserica romano-catolică din Velența (Piața Tineretului), construită între anii 1858-1862 în locul vechii biserici baroce din anii 1736-1756, s-au folosit, de asemenea, elemente neoromanice și neogotice.

Episcopul Szaniszló Ferencz lansează un concurs pentru clădirea Institutului "Sf. Iosif" (str. M. Eminescu nr. 11), concurs câștigat de arhitectul orădean Guttman József. Clădirea este construită în anul 1867, în stil neoromanic. În același stil s-a construit și clădirea Institutului "Sf. Vincențiu" (Str. Orșovei nr. 5) în anul 1868, după proiectul arhitectului Rimanóczy Kálmán senior. În anul 1896, clădirea a fost extinsă cu o capelă neoromanică, din păcate demolată în 1986. În anul 1899, clădirea este supraetajată după proiectul arhitectului Rimanóczy Kálmán junior.

Din aceeași perioadă datează clădirea de pe Str. Primăriei nr. 9, construită între anii 1860-1887, având fațada cu decorații romanești și gotice, precum și clădirea din Piața 1 Decembrie nr. 3, cu ferestre în stil neogotic la parter și renaștentiste la etaj.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, stilul romantic este înlocuit cu cel eclectic, manifestat fie prin recurgerea la un anumit stil istoric, fie prin folosirea elementelor aparținând unor stiluri diferite.

Un exemplu este *Sinagoga israelită neologă*, proiectată de ing. Busch David și construită de Rimanóczy Kálmán senior, în 1878. Sinagoga are planul pătrat și este acoperită cu o cupolă. Decorațiile interioare și exterioare sunt inspirate din arta maură.⁶

¹ Biró 1932, p.87.

² Lakos 1904, p.57-58.

³ Dejeu 1926, p.222-227.

⁴ Péter I 1993, p.13-17.

⁵ A.S.O., *fondul Colecția de planuri* (nr.167), inv. nr. 1255.

⁶ K. Nagy 1885, p.100.

Dacă din epocile mai îndepărtate nu s-au păstrat decât construcții eclesiastice – biserici, mănăstiri –, începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea s-au păstrat și construcții civile – locuințe, școli – și alte instituții publice.

În anul 1874 se construiește, lângă *Mănăstirea Paulinilor*, Gimnaziul Premonstratens și Academia de Drept (Liceul "Mihai Eminescu"). Clădirea impozantă, are latura lungă paralelă cu strada și trei aripi perpendiculare pe aceasta. Parterul este tratat cu bosaje, iar fațada cu profile și ornamente în tencuială.¹

În anul 1895, se termină construcția clădirii Școlii Reale Superioare de Stat (Liceul "Emanuil Gojdu"), proiectată de arhitectul Knapp Ferenc. Clădirea, având parter și două etaje, este o construcție monumentală. În același stil a fost construită, în 1897, și Școala Reformată (str. Aurel Lazăr, colț cu str. Andrei Șaguna). Fațada principală are accesul principal marcat cu pilaștri. În 1905 această clădire a fost extinsă cu o nouă aripă spre curte.

La sfârșitul secolului al XIX-lea, în Oradea se intensifică activitățile comerciale. Pentru apărarea intereselor comercianților, industriașilor și agricultorilor, se înființează în anul 1869, Camera de Comerț, al cărei sediu a fost construit în anul 1894 de Rimanóczy Kálman junior (Piața 1 Decembrie nr. 10). În anul 1900 se construiește Palatul Finanțelor Publice (Str. Republicii nr. 35) – arhitect Rimanóczy Kálman junior.

În anul 1894 se construiește Palatul Poștelor (str. Roman Ciorogariu nr. 12) în stil eclectic. În 1909 acesta se extinde cu o nouă aripă, după planurile arhitecților Nagy Virgil și Reisinger József (str. Roman Cuiorogariu, colț cu I. Barițiu).

La sfârșitul secolului al XIX-lea au început construcțiile hoteliere. În 1887, s-a construit Hotelul Széchényi, pe locul hanului „Báránky” (1735-1885). Ulterior, etajul va fi transformat în locuințe, iar la parter se vor amenaja spații comerciale (Str. Republicii nr. 13).

În anul 1892, Rimanóczy Kálman senior a construit aripa dinspre Criș a actualului hotel „Crișul Repede”, având la parter „Băile publice”. În anul 1900 hotelul s-a extins cu 25 de camere spre Str. Republicii, la parter funcționând renumita cafenea „Royal” (Restaurantul

„Oradea”), ale cărei decorații interioare s-au păstrat până azi.

În anul 1915, clădirea situată în Strada Republicii nr. 7 (construită la începutul secolului al XIX-lea) a fost transformată în hotel (Hotel „Parc”). Se remarcă poarta de intrare în stil secesion și decorațiile interioare.

În anul 1904, în Piața Teatrului s-a construit Hotelul „Pannonia” (actualul „Transilvania”), după proiectul arhitectului Guttman József. Interiorul restaurantului mai păstrează vechile decorații.

În anul 1896 își deschide porțile Muzeul orașenesc (Str. Muzeului). Clădirea a fost construită în stil eclectic de arhitectul Rimanóczy Kálman senior. Intrarea principală este marcată de stâlpi cu capitelluri ionice, susținând un timpan triunghiular. Devenind neîncăpător, muzeul a fost extins, în 1910, după proiectul arhitectului Rimanóczy Kálman junior.

La sfârșitul secolului al XIX-lea, în același stil eclectic au fost construite și remarcabilele monumente de arhitectură eclesiastică. În anul 1890, Knapp Ferencz construiește *Sinagoga israelită ortodoxă*, după proiectul lui Bach Nándor. Biserica este bogat decorată, atât în interior, cât și la exterior, dominând elementele inspirate din arta maură. *Biserica romano-catolică din Olosig* (Str. Republicii), construită în stil eclectic, are la bază vechea biserică a călugărilor franciscani din 1731-1744, transformată în anul 1876 de Knapp Ferenc, care îi adaugă turnul principal. În perioada 1903-1905 se reconstruiește întreaga navă după proiectul arhitectului Rimanóczy Kálman junior, când i se adaugă două turnuri secundare. Din vechea biserică barocă s-a păstrat doar cripta.²

În anul 1811, comunitatea evanghelică luterană din oraș își construiește o mică capelă pe str. T. Vladimirescu. Între anii 1902-1903, în locul vechii capele se construiește, după planurile arhitectului Petz Samu, o biserică neogotică, placată în exterior cu cărămidă decorativă, cu ferestre cu arce în ogivă, rozetă deasupra accesului principal și contraforți.³

Între 1903-1905 comunitatea greco-catolică își construiește noul Palat episcopal, pe locul celui vechi devenit neîncăpător (Piața Unirii nr. 3), după proiectul arh. Rimanóczy

¹ *Ibidem*, p.62-63.

² Káracsonyi 1884, *passim*.

³ Materny 1904.

Kálman junior. Clădirea, eclectică, se remarcă prin bogăția decorațiilor vegetale și geometrice.¹

În anul 1901 se demolează vechea clădire a Episcopiei Romano-Catolice și în locul ei se ridică, între anii 1902-1903, actuala clădire a Primăriei. Proiectantul și antreprenorul clădirii a fost Rimanóczy Kálman junior. Asimetric în plan, edificiul se remarcă prin monumentalitate. În fațada principală, traveea centrală a celor două etaje este ieșită în rezalit, susținută de stâlpi robuști legați prin arcade sub care, la nivelul parterului, s-a creat un portic carosabil. La etajul întâi, balconul este încadrat de coloane cu capiteli compozite, iar la nivelul superior se află patru statui alegorice. Latura dinspre Criș este tratată mai modest, cu excepția turnului înalt de 50 m.²

Clădirea justiției construită în anul 1898, pe amplasamentul fostului Palat "Frimont", a fost proiectată de Kiss István, în stil eclectic. Edificiul, având parter și două etaje în jurul a două curți interioare, se impune prin fațada principală (spre Parcul "Traian") marcată printr-un rezalit central decorat în partea superioară cu patru sculpturi alegorice.

Începând din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, se acordă o atenție deosebită și lucrărilor tehnico-edilitare. Încă din anul 1852 se introduce iluminatul stradal, primele 25 de lămpi fiind montate în Piața Mică (Piața Unirii).³ În anul 1870, se extinde rețeaua iluminatului stradal cu lămpi de gaz. În anul 1903 se construiește Uzina electrică⁴ și apoi, în 1906, se construiesc primele linii de tramvai. În 1907 se modernizează iluminatul stradal. Alimentarea cu apă a orașului își găsește rezolvarea prin forarea, în anul 1894, a trei puțuri la 4 kilometri în amonte și construirea unei stații de pompare și a unui rezervor de 2.200 m³. Terenul destinat Uzinei de apă a fost donat orașului de către Rimanóczy Kálman senior. Prima rețea de canalizare se realizează în 1906, cu tuburi de canalizare pe traseul actualei Străzi Republicii – Piața Republicii – str. Ady Endre.⁵ Străzile se pietruiesc, iar între anii 1880-1885, Strada

Republicii, între Gară și Piața Republicii, se pavează cu piatră cubică. În 1889 se pavează Piața 1 Decembrie, iar în 1890, Piața Unirii. Primele străzi asfaltate sunt str. M. Eminescu, Piața Teatrului și Piața Unirii (1913).⁶

O atenție deosebită s-a acordat amenajării spațiului urban: piețe, parcuri, pasaje, străzi, poduri. În oraș se amplasează obiecte de artă monumentală. Cea mai veche statuie amplasată într-o piață a orașului după 1692 este cunoscută a fi statuia din piatră a Sf. Maria, datând din anul 1735, care a fost amplasată în actuala Piața Traian. Refăcută din bronz în anul 1888 de sculptorul Kiss György, a fost mutată din Piața Traian în anul 1960, în fața Bisericii romano-catolice din Olosig, alături de „Pietă”, aparținând sculptorului Tóth István.

În Piața Libertății se amplasează în 1907 statuia lui Szacsvey Imre, revoluționar din 1848, executată din bronz de Margo Ede.⁷

La sfârșitul secolului al XIX-lea, încep lucrările de reorganizare a pieței centrale din Olosig (Piața Republicii). S-au demolat casele mici și sărăcicioase, a fost lărgită strada de la 9 la 16 metri, permițând amplasarea unei linii de tramvai. Pentru noua clădire a Teatrului a fost lansat un concurs public. Întrucât nici un proiect nu a corespuns exigențelor, proiectarea Teatrului a fost încredințată în anul 1895 renumitei firme de proiectare vieneze Fellner și Helmer. Construcția începe în 1899 și este terminată într-un ritm record de către antreprenorii junior, Guttman József și Rednes Vilmos. Prima reprezentație a avut loc la data de 15 octombrie 1900. Teatrul este unul dintre cele mai reușite exemple ale eclectismului în Oradea. Fațada principală este neoclasică, cu un portic, coloane cu capiteli compozite care susțin un fronton triunghiular decorat cu basoreliefuluri. Demne de menționat sunt cele două statui alegorice din fața Teatrului.⁸

În același timp cu clădirea Teatrului a fost construită și clădirea „Bazarului” situată între acesta și Str. Republicii, cu parter comercial, pasaj pietonal și locuințe la etaj. Pe latura vestică a

¹ Rep. Bh. 1974, p.226.

² Ibidem.

³ Lakos 1904, p.318.

⁴ Ibidem, p.319.

⁵ A.S.O., fondul Primăria orașului Oradea, vol. 8, inv.nr. 142, dos. 7.

⁶ Lakos 1904, p.289-290.

⁷ Rep. Bh. 1974, p.228.

⁸ Ibidem, p.227.

pieței, se construiește în anul 1907, după planurile arhitectului Rimanóczy Kálman junior, clădirea Băncii (Piața Republicii nr. 4). Dacă fațada și, în special, parterul au suferit transformări importante, interiorul mai păstrează câte ceva din aspectul ei original. În 1912, clădirea se extinde cu o sală de teatru (actualul Cinematograf *Transilvania*) și o sală mare a Băncii (actuala sală a Casei de Cultură)¹. În această perioadă se reconstruiesc și celelalte clădiri ce delimitează piața.

La începutul secolului al XX-lea, se răspândește și în Oradea un nou spirit artistic, care se rupe de stilurile academice, creând premisele unei diversificări stilistice bazate pe invenții și originalitate. Stilul nou creat – secesion-ul cu cele două mari perioade, cea curbilinie și florală și cea geometrică cu forme epurate, au reprezentanți de seamă în Oradea: Komor Marcell și Jacab Deszö, Sztarill Ferenc, Mende Valér, Vágó József și Laszló, Rimanóczy Kálman junior ș.a.

Ce mai importantă realizare a cuplului de arhitecți Komor Marcell și Jacab Deszö o constituie Palatul "Vulturul Negru", construit în Piața Unirii între anii 1907-1909, pe amplasamentul vechiului han "Vulturul". Antreprenorul lucrării a fost Sztarill Ferencz. Caracteristic ansamblului este pasajul acoperit cu sticlă care face legătura între trei străzi. Clădirea este multifuncțională cuprinzând: cazinou, hotel, birouri, restaurant, grupate în trei corpuri asimetrice. Corpul din stânga intrării dinspre piață este mai mare, având fațada tratată într-o viziune sculptură, îmbinată cu forma de natură simbolistică, caracteristică secesion-ului. Fațada dinspre Strada Independenței este tratată mai sobru și are în centru un corp ieșit, sprijinit la parter pe patru coloane angajate înalte, legat prin arce semicirculare și, în registrul superior, un balcon sprijinit pe opt console. Vitraliul cu vulturul negru – emblema ansamblului -, a fost executat în anul 1909 în atelierul orădean Neumann K. Din păcate, clădirea a suferit nenumărate transformări, în special la nivelul

inferior, distrugându-se vitrinele originale și o parte din decorații.² Între anii 1906-1907 arhitecții Komor și Jakab proiectează sediul Camerei de Comerț și Industrie (str. Duiliu Zamfirescu nr. 3). Clădirea este mai simplă ca și volumetrie, are fațadele decorate cu plăcuțe ceramice și motive florale în zgrafito.³ Aceiași arhitecți au proiectat mai multe case raport cum sunt: Casa "Füchsl" (1902-1903- Str. Independenței, colț cu Piața 1 Decembrie), Casele "Adorján" (Str. Patrioților nr. 4-6), Palatul "Stern" (Str. Republicii nr. 10).

La Casa "Füchsl", decorația principală o constituie motivele florale și ciorchinii de struguri. Din păcate, și aici parterul a suferit transformări ulterioare, în urma cărora nu s-a mai păstrat decât poarta, din fier forjat. Casele "Adorján" au fost construite în 1903 (numărul 6), respectiv între 1904-1905 (numărul 4). Se caracterizează atât prin aspectul sculptural al fațadelor principale, cât și prin textura tencuielilor.⁴ Palatul "Stern", construit între anii 1904-1905, cuprinde un parter înalt și un mezanin, acestea adăpostind spații comerciale și două etaje de locuințe. Clădirea are o cornișă generoasă, protejând bow-window-urile, iar colțul este marcat de un turn circular, bogat decorat sub streșină cu motive folclorice.⁵

O altă realizare a celor doi arhitecți din 1911 este Vila "Okányi-Schwartz" (str. M. Eminescu nr. 25).

Continuând lista clădirilor secesion, amintim Palatul "Emke", (actualul Hotel "Astoria"), construit în 1902 de Sztarill Ferencz, cu renumita cafenea cu același nume. Clădirea are un parter înalt și două etaje ieșite în consolă. Ferestrele de la mezanin și majoritatea golurilor de la etaje sunt trilobate.⁶ același autor realizează în 1907, Casa "Poyнар" compusă dintr-un parter înalt și două etaje ieșite în afară, sprijinite pe console la nivelul mezaninului. Elementele de decor sunt puține, constând din ancadramele la ferestre și cornișă.⁷ Spre deosebire de aceasta, Casa "Deutsch" (str. V. Alecsandri nr. 4), între anii 1906-1910, de același arhitect, are întreaga

¹ A.S.O., fondul Primăria orașului Oradea, vol. 8, inv.nr. 142, dos. 8.

² Constantinescu 1984, p.351.

³ A.S.O., fondul Primăria orașului Oradea, vol. (inv. nr. 142, dos. 8.

⁴ Constantin 1972, p.54-55, 96.

⁵ Rep. Bh. 1974, p.225.

⁶ Constantin 1972, p.123.

⁷ Rep. Bh 1974, p.225.

fațadă decorată cu motive populare florale și terminată cu un atic curbiliniu.

Palatul "Ullmann" este un exemplu de secesion vienez, aparținând lui Löbl Ferencz, fiind construit în 1913. Cuprinde un parter înalt placat cu faianță verde-albăstruie, un mezanin și trei niveluri de locuințe, ultimul fiind mansardat. Fațada este sobră, decorată cu medalioane în relief de stuc și butoni de cărămidă. Caracteristic acestei clădiri este basorelieful reprezentând leul nubian și sfeșnicul cu șapte brațe realizat din ceramică cu smalt metalic bronz-verzui.¹

În aceeași perioadă de înflorire a secesion-ului, comunitatea baptistă maghiară își construiește o biserică (Str. Ștrandului nr. 10), între anii 1912-1913 după proiectul lui Öromy Gyula, cu elemente în stil neoromanic. Biserica se compune dintr-o navă dreptunghiulară și un turn amplasat lateral și retras față de planul fațadei.

Un alt arhitect cunoscut este Mende Valér. Una dintre primele sale lucrări a fost transformarea fațadei imobilului din actuala Str. Independenței nr. 3, lipită de clădirea „Vulturul Negru”. O altă realizare este o clădire de locuit construită în anul 1909 (actuala str. Duiliu Zamfirescu nr. 10). Ca și celelalte clădiri ale sale, aceasta se caracterizează prin forme geometrice simple, cu fațada principală terminată pe lățimea a două travei, cu un timpan triunghiular. După planurile lui Mende Valér au mai fost construite imobilele din str. Jean Calvin nr. 8, str. Iosif Vulcan nr. 7 și 9, Casa "Roth" – str. Vasile Alecsandri nr. 3.

Frații Vágó József și Laszló realizează câteva lucrări inspirate din secesion-ul austriac și german așa cum sunt: Casa "Vágó" (str. Gen. Moșoiu nr. 14), construită în 1905, Casa "Darvas-La Roche", în 1911-1912 (str. Iosif Vulcan nr. 11-sediul Clubului F.C. Bihor), aceasta din urmă având fațada în întregime placată cu plăci pătrate din piatră de calcar, prinse la colțuri cu butoni ceramici.² Palatul "Moskovits" (str. Vasile Alecsandri, colț cu Str. Independenței), de aceeași arhitectură, are fațada caracterizată de o alternanță de planuri drepte și curbe. Decorațiile exterioare sunt din plăci ceramice colorate și figuri alegorice de partea superioară a clădirii. Și aici parterul a

suferit numeroase modificări neinspirate, distrugându-se unitatea ansamblului.

În 1912, Vágó József proiectează clădirea Școlii de Jandarmi (Universitatea Oradea), cu o volumetrie interesantă și o tratare mult mai sobră și mai simplificată a fațadelor.³

Arhitectul Rimanóczy Kálman junior, reprezentant al eclectismului orădean, a realizat și câteva construcții în stil secesion. În anul 1909, construiește clădirea Baroului de avocați (Parcul "Traian", colț cu str. G. Enescu) mult mai simplă în decorații, interesantă ca volumetrie și textura fațadei. În anul 1910 se construiește Palatul "Darvasy" (Str. Republicii. Nr. 75), care cuprinde un parter și două etaje ieșite în consolă, traveea de colț terminată cu un turn. În 1905 se construiește clădirea din Parcul "Traian" nr. 2, care preia elemente ale secesion-ului münchenez Liliensstill. Traveea de colț este terminată cu o cupolă deasupra unei abside decorată pe toată suprafața cu elemente florale.⁴

Între anii 1912-1914, se construiește Palatul "Apollo", din Str. Republicii nr. 12, în stilul secesion-ului berlinez cu decorații ce amintesc de stilul empire.⁵

Secesion-ul s-a manifestat într-o perioadă relativ scurtă (cca.15ani), după care se vor construi în stil eclectic, în special clădiri de locuit cum ar fi cele situate pe Strada Armatei Române nr. 6-22, majoritatea executate de Tarr György.

Întreaga evoluție a Oradei în epoca industrială este o reflectare a felului în care fruntașii orașului au știut să profite de prosperitatea păturilor avute ale urbei, de modul în care au reușit să valorifice inteligența unora și puterea de muncă a altora și, în ultimă instanță, să fructifice năzuința tuturor spre mai bine.

III.

VIAȚA SOCIALĂ ȘI POLITICĂ

1. Partidele politice

În teritoriile aparținând Imperiului Austriac, odată cu încheierea „epocii Bach” (1860), în noul

¹ Constantin 1972, p.130

² Idem, p.125, 128.

³ A.S.O., fondul Primăria orașului Oradea, vol. 8, inv. nr. 142, dos. 15

⁴ Constantin 1972, p.124, 125, 127.

⁵ Rep. Bh. 1974, p.225.

regim liberal care a durat până în anul 1867, a început mișcarea pentru constituirea partidelor politice. O puternică burghezie orășenească în care s-au asimilat elementele vechii nobilimi decăzute, cu iluziile și veleitățile sale, au determinat o reînviere a spiritului național intransigent, o anume specificitate a politicianismului maghiar. După realizarea dualismului, în 1867, când Ungaria a devenit aproape autonomă în Imperiu, aceste tendințe au devenit tot mai evidente. Începând cu constituirea Partidului Rezoluției, în frunte cu Teleki László, și Partidului Petiției, condus de către Deák Ferenc, în 1861, peisajul politic ungar s-a completat cu Partidul de Centru Stânga, având la cârmă pe Tisza Kálmán și Partidul Pașoptist, condus de Kossuth Ferenc, fiul revoluționarului de la 1848-49. Toate aceste formațiuni s-au constituit în perioada 1865-1868.

Dintre acestea, în Oradea, cel mai popular a fost, inițial, Partidul de Centru Stânga. Acest lucru s-a întâmplat mai ales după fuzionarea sa cu Partidul Petiției și constituirea Partidului Liberal (martie 1875). Aderența, îndeosebi a păturilor marii burghezii industriale și financiare, dar și a celei mijlocii din oraș, se datora unui element pur subiectiv: familia Tisza era originară din Geszt,¹ Bihorul, cel mai întins și mai populat comitat al Ungariei, reprezentând pentru ea un adevărat fief politic. Această familie de conți a dat Ungariei o dinastie de oameni politici de orientare liberală, asemănători Brătienilor din România.² Bătrânul Tisza Kálmán (1830-1902) a fost un adversar înverșunat al naționalităților. Fiul său, István (1861-1918), la 25 de ani deputat în Parlament, președinte al *Băncii Austro-Ungare*, școlit în Germania, adept al politicii lui Bismarck, a manifestat într-o formă mai voalată, aceeași intransigență față de problemele naționalităților.³

După retragerea din viața politică a lui Tisza Kálmán (martie 1890), el a renunțat și la

președinția de onoare a partidului liberal din Oradea. Locul său a fost luat de fiul său, care a îndeplinit această funcție până în 1904, când, numit prim-ministru, a demisionat. În februarie 1904 au avut loc alegeri locale care l-au adus în fruntea organizației orădene pe deputatul dietal Telegdy József.⁴ El n-a avut însă șansa unei prea îndelungate activități la Oradea, căci partidul s-a dizolvat în 1906.⁵

În martie 1910, cu platforma vechiului partid liberal și ca un continuator al acestuia, s-a creat și la Oradea, în preajma alegerilor, *Partidul Național al Muncii*, reprezentant al marii burghezii financiare. Acesta a devenit partid de guvernământ (până în mai 1917), manifestând o atitudine severă față de naționalități. În ședința sa din 3 aprilie 1910, ținută în sala mare a Halei Comerciale, a fost ales ca președinte Beöthy László.⁶ Aici a rostit o cuvântare fulminantă Tisza István, reiterând programul partidului liberal de odinioară. Față de naționalități se formula cunoscutul deziderat al desființării partidelor proprii ale acestora și intrarea în cele ale maghiarilor.⁷ În iulie 1917, partidul s-a reorganizat. A rămas ca președinte Beöthy László, iar ca vicepreședinți au fost aleși Miskolczy Ferenc și dr. Cziffra Kálmán.⁸

Un partid ce poate fi apreciat ca situându-se în stânga celui liberal pe eșichierul politic general, a fost cel ce s-a constituit prin transformarea Partidului Rezoluției în Partidul Pașoptist (după o perioadă când, între 1865-1868, s-a numit Partidul Extremei Stângi). Înființat în 1868, el avea în frunte pe Kossuth Ferenc, fiul revoluționarului maghiar aflat în exil, partidul fixându-și ca obiective generale vechile deziderate ale revoluției ungare de la 1848-1849. În 1884, el s-a unificat cu Partidul Independenței devenind *Partidul Pașoptist al Independenței*.⁹ La Oradea, întemeietorul acestui partid a fost, prin anii '70, Rigó Ferenc. În 1884 el a câștigat mandatul de deputat în parlament.¹⁰ Curând acesta a devenit

¹ Localitate la vest de Salonta, azi pe teritoriul Ungariei.

² Neș 1937, p.217.

³ *Ibidem*; *Magyarország* II 1964, p.159.

⁴ *N*, 31 ianuarie 1904, p.5.

⁵ *Magyarország* II 1964, p.154.

⁶ *N*, 4 martie 1910, p.14, între președinții cercurilor electorale se afla și un român, Constantin Boițiu.

⁷ *N*, 4 martie, 1910, p.4; vezi și atitudinea românilor: *N*, 6 martie 1910, p.2-3.

⁸ *NN*, 27 iulie 1917, p.3. Cziffra Kálmán, comitele suprem al orașului Oradea, a fost schimbat din această funcție în mai 1917, odată cu demisia guvernului Khuen-Héderváry, guvern al Partidului Național al Muncii (*NN*, 25 mai, 1917, p.1.).

⁹ *Magyarország* II 1964, p.154.

¹⁰ *N*, 21 iulie 1905, p.1-2.

Clădirea hotelului și restaurantului
"Arborele Verde"

în Oradea principalul partid de opoziție, mai ales după 1904, când președinte al său a devenit Sebess Gyula.¹ Care era raportul de forțe pe plan local s-a văzut cu ocazia alegerilor din 1907 pentru adunarea generală a comitatului, când Partidul Liberal, desființat la centru în 1905, dar puternic încă aici, a obținut 55 de locuri, iar cel al Independenței 44, față de „naționalități”, adică de români, care n-au reușit să-și împună decât 4², în condițiile cunoscute de presiuni și intimidări.

Din iulie 1906, ziarul *Nagyvárad* a devenit organul oficial al Partidului Independenței, din care pașoptiștii s-au separat, punând bazele viitorului partid al micilor agrarieni. Președinte era atunci Nadányi Károly iar Sass Ede, redactorul șef al ziarului *Nagyvárad*, notarul partidului.³

Un partid din seria acelor care se apropiiau pe atunci foarte mult de extrema stângă a fost *Partidul Civic Radical*, constituit, ca un semn al crizei politicii partidelor tradiționale, chiar în preajma izbucnirii Primului Război Mondial. În data de 29 iunie 1914 a avut loc constituirea organizației sale de la Oradea, în sala festivă a Halei Comerciale, unde s-a strâns foarte multă lume, și pentru a-l asculta pe Jászi Oszkár.⁴ Acesta mai fusese și înainte la Oradea, în 8 noiembrie 1910, atunci când a ținut în sala mare a Primăriei conferința „Națiune și rasă”.⁵ Fusese aici, de asemenea, și în 5-6 aprilie 1914, când a participat alături de Vasile Goldiș, Aurel Lazăr, Ágoston Péter, Eugen Rozvan, Krüger Aladár, Papp János, Kocsán János, la o dezbatere pe tema: „Problema naționalităților”.⁶ Cu ocazia alegerilor din iunie 1914, în conducerea Partidului Civic Radical au fost aleși: Grósz Menyhért (președinte), dr. Sarkadi Lajos, dr. Stern Ödön, Budai Tibor, dr. Fried János, dr. Berkovits René și mulți alții.⁷

La începutul lui aprilie 1917 s-a constituit la Oradea, *Partidul Orășenesc*, în frunte cu notarul urbei, Lukács Ödön. Această formațiune politică avea interese strict locale, propunându-și să lupte pentru independența financiară și economică a orașului, pentru echitabila repartizare a sarcinilor ce reveneau statului și orașului în administrație.⁸

Una din organizațiile politice cu un caracter efemer a fost Partidul Democrat din Oradea, constituit în luna august 1917 și având ca președinți pe dr. Freidländer Sámuel, Brüder Jenő, Juricskai Barna, dr. Lánczy József, iar ca vicepreședinți pe Iosif Ghittea, Löwenstein Zsigmond, Weisz I. Miksa.⁹ Nu și-a dat publicității platforma program.

¹ N, 8 martie 1904, p.2-3.

² N, 25 octombrie 190, p.3.

³ N, 20 iunie 1905, p.1; N, 3 iulie 1906, p.2.

⁴ Jászy Oszkár (1875-1957). A fost unul din colaboratorii lui Károlyi Mihály, în timpul cât acesta a fost prim-ministru. Sociolog și politolog, a încercat prin tratative cu reprezentanții românilor la Arad, să împiedice despărțirea acestora de Ungaria (13-14 noiembrie 1918).

⁵ N, 8 noiembrie 1910, p.2.

⁶ Nes 1937, p.542-543.

⁷ NN, 1 iulie 1914, p.9.

⁸ NN, 8 aprilie 1917, p.1-2.

⁹ NN, 22 august 1917, p.6-7.

În decembrie 1917, aceste partide au fost puse în fața necesității de a adopta o atitudine proprie vizavi de trei probleme ce frământau viața politică generală. Prima era poziția față de România care, prin armistițiul de la Focșani, încheiat cu Puterile Centrale (9 decembrie) era considerată ieșită din război și față de care Ungaria manifesta pretenții de revizuire a frontierelor. La întrebarea dacă să se ceară României teritoriul, Partidul Democratic al lui Friedländer, ca și Partidul Civic Radical, s-a pronunțat împotriva, iar Partidul Național al Muncii, pentru.¹ O altă problemă a fost cea rezultată dintr-o nouă măsură luată de contele Apponyi, care a ajuns iarăși ministru al instrucțiunii publice: supravegherea atentă a institutelor românești de învățatori, prin numirea unui împuternicit al guvernului care să controleze la fața locului, în permanență, activitatea acestora. La Oradea, Partidul Democratic și Partidul Național al Muncii s-au declarat pentru această măsură, iar Partidul Civic Radical, împotriva ei.² În sfârșit, cea de a treia problemă era dreptul femeilor la vot, chestiune care urma să se dezbată în curând în cadrul parlamentului. Dacă, la Oradea, Partidul Democratic și cel Civic Radical erau pentru, Partidul Independent propunea acordarea acestui drept numai femeilor care au cel puțin studii medii sau sunt întreținătoare de familie. Se cerea, în același timp, să nu existe posibilitatea ca într-o familie să aibă drept de vot și soțul și soția.³

Primele încercări de organizare politică a românilor din Oradea se înregistrează în condițiile unei tot mai evidente liberalizări, cu ocazia conferinței naționale care s-a ținut, la 15 aprilie 1867, în sala mare de la restaurantul „Arborele Verde”, prezidată de Ioan Pop. Aici s-a elaborat un document prin care se cerea reprezentarea proporțională a românilor în „Comitetul comitatens”, adică în organul reprezentativ al comitatului Bihor.⁴

Doi ani mai târziu, la 20 iulie 1869, s-a desfășurat la Oradea o adunare consultativă

pentru a se încerca constituirea unei organizații politice, din inițiativa lui Simion Bica și Iosif Roman. Necesitatea unui partid național român se impunea, în primul rând, pentru o mai bună reprezentare în administrație, pentru obținerea dreptului de a se folosi limba română în justiție. S-a format un Comitet compus din 15 membri: I. Șorban, S. Bica, Iosif Roman, Partenie Cosma, Iustin Popfiu, I. Fășie, N. Palladi, Gheorghe Rozvan⁵, G. Borha, N. Zigre, Teodor Lazăr⁶, G. Vasilievici, I. Selagian, G. Dringo, Gavril Neteu. Aceștia urmau să elaboreze programul partidei naționale.⁷

Ideea a fost reluată de câțiva intelectuali din Oradea care au ținut, la 13 iunie 1871, o întrunire restrânsă hotărând convocarea unei adunări generale a tuturor românilor bihoreni pentru organizarea lor într-un partid politic național. Acum s-a constituit și o comisie pentru întocmirea unui proiect de statut pentru *Reuniunea Politică a Românilor din Comitatul Bihor* și s-a hotărât convocarea adunării generale pentru 1 iulie 1871, la *Arborele Verde*.⁸ S-a ales un Comitet central compus din 25 de persoane în frunte cu canonicul Vasile Nistor (președinte), vicarul episcopiei Miron Romanul, avocatul Iosif Roman (vicepreședinte), George Popa, dr. Vasile Iuțiu (notari), Iosif Nuțiu (casier).⁹ Se constituiau, de asemenea, șase cercuri electorale pentru asigurarea reușitei candidaților proprii la alegerile pentru „Comitetul comitatens”. Alegerile din noiembrie 1871 n-au adus rezultatele scontate, dar românii au obținut totuși 85 de locuri. Era evident că *Reuniunea Politică a Românilor din Bihor* devenea tot mai mult un adevărat partid național român.

Etapă următoare, care a marcat o creștere calitativă a organizării politice a românilor din Bihor și, implicit, din Oradea, a fost constituirea, la Sibiu (12-14 mai 1881) a *Partidului Național Român*. La acest moment au participat orădenii: Partenie Cosma, Iosif Vulcan, Iosif Roman, Nicolae Zigre, Alexandru Roman și Teodor Filip. Importanța participării lor la adunarea generală de constituire rezultă din faptul că aproape toți

¹ NN, 13 decembrie 1917, p.3.

² *Ibidem*.

³ NN, 23 decembrie 1917, p.2-3.

⁴ Faur, 1992, p.19.

⁵ Tatăl lui Eugen Rozvan, socialistul de mai târziu.

⁶ Tatăl avocatului dr. Aurel Lazăr (Neș 1937, p.340).

⁷ Faur 1992, p.19.

⁸ Mihoc 1993, p.103; vezi aici și statutul.

⁹ *Ibidem*.

delegații orădeni au fost aleși în comisia de redactare a concluziilor.¹

În Oradea, activitatea acestui partid s-a resimțit în toate momentele de seamă ale vieții politice a orașului, atunci când s-a pus problema unei atitudini față de problemele etniei pe care o reprezenta. Totuși sau poate tocmai de aceea, activitatea sa a trebuit să se desfășoare semilegal. O astfel de activitate a fost mascată sub forma unei șezători organizate de Reuniunea *Hilaria* (10 martie 1910), la care au fost invitați fruntașii vieții politice românești din Transilvania: Teodor Mihali, Vasile Lucaciu, dr. Alexandru Vaida-Voievod. Cu această ocazie, s-a ținut o consfătuire în casa lui Mihai Pavel, președintele organizației Bihor a Partidului Național Român², în care s-a discutat chestiunea atitudinii față de problemele curente (modificarea declarațiilor lui Tisza față de români, alegerile din anul respectiv etc.). Alături de Mihai Pavel, președinte, în fruntea organizației județene Bihor erau: dr. Aurel Lazăr, dr. Ioan Ciordaș și dr. Coriolan Pop³, ei făcând parte și din Comitetul de 40 al partidului.

Dr. Aurel Lazăr a fost sufletul și mintea coordonatoare a organizației bihorene a Partidului Național Român. El s-a născut la Oradea, la 17 august 1872. Tot aici a urmat studiile primare și medii. Din 1890 a frecventat dreptul la Academia orădeană, apoi la Budapesta. În iulie 1897 și-a deschis un birou avocațial în Oradea, apoi, pătruns de spiritul memorandist al anilor 1892-1894, s-a dedicat mișcării naționale românești. Este ales deputat sinodal la Arad (1897-1899) și membru al senatului școlar (1906-1918). În 1904, Aurel Lazăr a fost apărătorul țăranilor de pe Valea Crișului Repede, în procesul intentat de către autorități acestora cu ocazia răscoalei de la Aleșd, din 24 aprilie 1904.⁴ În 1905 este ales în Comitetul Executiv al Partidului Național Român, desfășurând o amplă activitate în campaniile electorale din 1905 și 1910. Din 1907 a fost președinte al Reuniunii de cântări

Hilaria, lansându-se și în activitatea culturală pe care a îmbinat-o permanent cu cea politică. Concepția sa despre revendicările românilor este expusă și în lucrarea *Chestiunea de naționalitate* (Oradea, 1914), prezentată la una din ședințele societății de științe sociale din localitate. Izbucnirea războiului, perspectivele noi care au apărut în fața mișcării naționale a românilor, l-au găsit pe dr. Aurel Lazăr în tabăra adeptilor intransigenți ai înfăptuirii dezideratului național.⁵ Era cunoscut nu numai în Bihor, ci și în toată Transilvania, pentru capacitatea sa de muncă și devotamentul pentru cauza căreia și-a închinat viața.

Ponderea în Partidul Național Român a organizației bihorene se va dovedi în timpul războiului, în marile momente ale destinului românesc, atunci când, pentru un timp, centrul de acțiune al românilor ardeleni va fi la Oradea.

Odată cu înființarea primelor partide politice, în perioada 1865-1868, a început să se organizeze și muncitorimea. Primele asociații și societăți ale acestora au avut un caracter de întrajutorare, încercându-se ameliorarea greutăților materiale în care se zbătea, compensarea lipsei asigurărilor sociale și a unei legislații care să protejeze munca. Se strâneau fonduri provenite, mai ales, din cotizații și donații, oferindu-se ajutoare în cazuri de boală, invaliditate, accident sau înmormântare. Asemenea asociații muncitorești, create până la 1870 în Oradea, au fost: *Casa generală muncitorească de invaliditate și boală* (filiala locală), *Cercul calfelor de meseriași din Oradea*, *Asociația de ajutor reciproc de autoeducare a calfelor de croitori din Oradea*. În 1874 a luat ființă *Asociația de ajutor comercial din Oradea*.⁶ În perioada 1870-1872, asociațiile de întrajutorare orădene s-au transformat tot mai mult în asociații profesionale. Așa s-au creat: *Asociația de ajutor reciproc și de autoeducare a calfelor croitori*, *Asociația de ajutorare a muncitorilor*, *Asociația de ajutorare și autoeducare a muncitorilor tipografi din Oradea*.⁷ Ultimul deceniu al secolului al XIX-lea se poate caracteriza ca o perioadă de început

¹ Faur 1992, p.21.

² Neș 1937, p.533.

³ *Ibidem*, p.532.

⁴ Borcea 1988, p.11.

⁵ Neș 1937, p.528-533.

⁶ Ciortin 1983, p.100.

⁷ Bona 1977, p.59.

a mișcării sindicale propriu-zise în orașul Oradea. Delegațiile muncitorilor orădeni sunt prezente tot mai des la diferite congrese, organizate pe profesii sau pe ramuri, precum cel al lucrătorilor tâmplari din Austro-Ungaria, din 1882, al metalurgiștilor din Ungaria și Transilvania, unde delegatul muncitorilor din Oradea a declarat că participă în numele a 600 de lucrători metalurgiști.¹

Crearea Internaționalei a II-a Socialiste (1889) a avut ecou și la Oradea. Muncitorii urbei au trimis un salut congresului de constituire de la Paris și au cerut un sprijin pentru înființarea unei organizații proprii și în orașul de pe malurile Crișului Repede.² La 1 mai 1890 s-a sărbătorit și la Oradea prima dată ziua internațională a muncii, cerându-se ziua de muncă de opt ore și repausul duminical cuvenit.³

Începuturile secolului al XX-lea au marcat intensificarea acțiunilor revendicative ale muncitorilor, radicalizarea organizațiilor acestora. În mai 1900, se înregistrează greva muncitorilor zidari și dulgheri⁴, iar în vara lui 1902, timp de o săptămână, au fost în grevă lucrătorii din construcții care ridicau edificiul noii Primării.⁵ În aceeași toamnă, acțiuni asemănătoare au declanșat calfele de zidari și dulgheri.⁶

În 1903, se organizează la Oradea, Conferința social-democrată (25-26 decembrie), la care au participat 128 de delegați, reprezentând organizațiile locale din 60 de comune și 11 reuniuni muncitorești, iar în 1905 apare *Nagyvárad Munkás Ujság* (Gazeta muncitorului orădean).⁷

La vestea înăbușirii răscoalei țărănești de la Aleșd, din aprilie 1904, a cărei nefericită declanșare s-a datorat și instigațiilor socialiștilor orădeni, muncitorii urbei au declarat o grevă generală de 24 de ore, iar la mitingul de protest care a avut loc la 25 aprilie în Parcul "Rhédey", au participat peste 8.000 de muncitori.⁸

Organizația orădeană a *Partidului Social-Democrat* avea ca secretar, în 1904, pe Vântus Károly (1879-1927).⁹ În 1905, social-democrații au participat la alegerile parlamentare în circumscripțiile județului Bihor. Candidații erau: Weltner Jakab (Oradea), dr. Goldner Adolf (Aleșd), dr. Sonnenwirth Lajos (Biharea și Ceica), Sichermann Mór (Bărând), Heller Zsigmond (Salonta).¹⁰ Nu au reușit să obțină nici un loc. În 1917, președintele partidului era Ioan Pelle, din inițiativa căruia, la 1 mai a anului respectiv, la Oradea s-a sărbătorit, prima oară ziua internațională a muncii, prin întreruperea lucrului și închiderea prăvăliilor orașului. La serbarea festivă de la sala *Redoute* (*Vigadó*) a Palatului "Vulturul Negru", Ioan Pelle a evocat revoluția rusă din februarie 1917, iar Kun Béla a recitat cu însuflețire poezia „*Revoluție*” (*Foradalom*) de Csizmadia Sándor.¹¹

Războiul a favorizat foarte mult radicalizarea păturilor mici și mijlocii și a impulsionat activitatea *Partidului Social-Democrat*. Acesta devine partidul cel mai activ, care reușește să scoată lumea în stradă, să promită o iluzorie orânduire condusă de clasa muncitoare, în favoarea clasei muncitoare. La aceasta a contribuit și victoria bolșevicilor din Rusia, în atmosfera căreia s-au radicalizat și numeroșii prizonieri de război sau dezertorii din armata austro-ungară și care au venit apoi acasă, la Oradea și în Bihor, decizi să aplice și aici ceea ce au văzut în țara lui Lenin.

Partidul Social-Democrat a organizat la Oradea, în 10 decembrie 1917, un mare miting în favoarea păcii, la care a participat neașteptat de multă lume. Era un răspuns favorabil la „decretul asupra păcii” dat de bolșevicii ruși în urma victoriei revoluției ruse din 7 noiembrie 1917. La acest miting, care a avut loc la Clubul muncitoresc, a vorbit bolșevicul Patócs János, după care Kun Béla a recitat o poezie revoluționară. Cuvântul principal a fost rostit de

¹ Ciortin 1983, p.10.

² Varga 1971, p.8.

³ Bona 1977, p.62.

⁴ N, 8 mai 1900, p.1-3.

⁵ N, 15 iunie 1902, p.4-5.

⁶ N, 9 octombrie 1902, p.5.

⁷ Documente 1975, p.318; Ciortin 1983, p.105.

⁸ *Ibidem*.

⁹ Vântus Károly (1879-1927), vestit activist al clasei muncitoare, mai târziu membru fondator al *Partidului Comuniștilor* din Ungaria (1918), apoi comisar al poporului cu problemele agriculturii în guvernul Republicii sfaturilor din Ungaria.

¹⁰ N, 17 ianuarie 1905, p.2.

¹¹ NN, 29 aprilie 1917, p.5.

dr. Katz Lipót, care a demască cauzele reale ale războiului. Cei de față au făcut apoi o lungă și stăruitoare manifestație împotriva lui Tisza István, printr-o defilare amplă prin Piața Mică, Piața Teatrului și pe str. Rákóczi (actuala Str. Republicii). În fața Teatrului a vorbit și dr. Katz Béla, despre mâna întinsă de muncitorii ruși care doresc pacea.¹

În 22-23 aprilie 1918, Partidul Social Democrat a organizat o grevă generală și un miting în Parcul "Rhédey", în favoarea votului universal, a cărui discutare în parlament se tot amâna.² Mitingul și demonstrația s-au repetat și la 1 mai, cu o participare de proporții a muncitorimii orădene.³

Mișcarea social-democrată a cunoscut o tot mai accentuată deplasare spre stânga, odată cu izbucnirea Primului Război Mondial, în special datorită crizei economice și politice, reușind să strângă, în jurul sloganurilor sale, aderenți și din rândul altor partide orădene, în special din rândul Partidului Civic Radical. Astfel eșichierul politic orădean a înregistrat o restrângere, politicianismul tradițional fiind înlocuit tot mai mult cu acțiunea de stradă.

2. Raporturile interetnice în oraș până la izbucnirea Primului Război Mondial

În întreaga perioadă la care ne referim, Oradea a fost un oraș pluriethnic. Populația majoritară o formau maghiarii, dar alături de ei trăiau, așa cum am văzut, foarte mulți evrei, români și, la începutul perioadei, și germani. După ocuparea Oradiei de către austrieci (1692) și până după revoluția de la 1848-1849, a existat, în general, o anumită reprezentare în funcțiile publice ale orașului a tuturor categoriilor etnice.

Atmosfera generală xenofobă a fost sesizabilă în Oradea îndeosebi după 1860, când acțiunile de excludere a limbii germane din viața publică (școală, administrație, căi ferate, organizații sociale) au fost tot mai vizibile. Presa a contribuit la întreținerea unei stări de spirit în acest sens. Dar atitudinea a

fost îndreptată nu numai împotriva germanilor care, oricum, reprezentau proporția cea mai mică din populația orașului, ci mai ales împotriva evreilor și a românilor.

Neavând acces la meserii, la școli de grad mai înalt în limba națională, românii s-au ținut departe de tumultul orașului, populând în schimb periferiile sale, unde puteau practica agricultura și acea categorie a îndeletnicirilor meșteșugărești care le asigura necesarul, unde puteau să-și trăiască viața spirituală și religioasă proprie. Cu toate acestea, îi găsim lucrând în oraș aproape peste tot. Treptat, pe măsura industrializării, nevoia forței de muncă i-a adus tot mai mult în industria de fabrică. Frecventarea școlilor supravegheate de stat, mai ales a celor de meserii, dar și a celor confesionale, a creat o pătură intelectuală tot mai conștientă de rolul ei în viața orașului. S-a păstrat însă în permanență și s-a accentuat mereu un anumit grad de reținere față de orice altă etnie, deci și față de români, situație care, spre sfârșitul perioadei, în timpul războiului mondial, a atins limite maxime.

În perioada 1850-1860, a mai existat o reprezentare relativ bună a românilor în funcțiile publice din comitat și chiar în cele de la Primărie. Ea se menține încă și în 1862⁴ când se spunea că „*niciodată în Bihor atâția dregători români n-au mai fost*”⁵ Dar această situație era o reflectare a unor vremuri ce erau în declin și nicidecum un câștig obținut. Situația politică a românilor a continuat să se deterioreze. La 1861, chiar unul din vicecomiții comitatului Bihor era român: Iosif Roman, fratele profesorului Alexandru Roman, care a reușit să se mențină în această funcție până în 1866.⁶

Autoritățile erau neliniștite și această neliniște se transmitea prin presă și opiniei publice maghiare din oraș, mai ales față de tendințele de autonomie a vieții culturale românești, de legăturile cu restul fraților din Transilvania și, îndeosebi, cu cei din România. Unirea din 1859, afirmarea europeană a noului stat, mai ales după 1881, au stârnit permanente

¹ NN, 11 decembrie 1917, p.2.

² NN, 24 aprilie 1918, p.2-3.

³ NN, 3 mai 1918, p.2.

⁴ *Concordia* 1862, p.179.

⁵ *Ibidem*.

⁶ N, 30 august 1908, p.5; Neș1937, p.52-53.

Ca pretutindeni pe teritoriul Imperiului, ultimul deceniu al secolului al XIX-lea a însemnat o ascensiune a naționalismului, a întransigentei în raporturile cu naționalitățile. Încă de la începuturile deceniului, s-a lansat ideea aniversării împlinirii unui mileniu de la stabilirea ungurilor în Câmpia Panoniei (896), aniversare cunoscută sub numele de *Milenium*. Întregul complex de manifestări trebuia să cuprindă vaste acțiuni culturale, dezveliri de monumente, realizarea unor mari sinteze de istorie și corpusuri de documente și să culmineze cu o expoziție reprezentativă în capitala Ungariei. La Oradea, autoritățile politice și eclesiastice au avut prilejul de a devansa marile serbări ale *Milenium*-ului, prin marcarea, în 1892, a două momente din trecutul orașului. Primul ca importanță în viziunea organizatorilor era aniversarea împlinirii a 700 de ani de la sanctificarea regelui Ladislau, considerat acum ca fiind și întemeietor al orașului. Al doilea era aniversarea împlinirii a 200 de ani de la ocuparea Oradei de către austrieci și alungarea turcilor din oraș. Această a doua sărbătoare trebuia să constituie, într-un fel, o liniștire a curții vieneze în legătură cu loialitatea atitudinii autorităților orașului. Ea însemna, în același timp, și aniversarea reîntoarcerii la Oradea a Episcopiei Romano-Catolice, după un exil de 135 de ani; dar despre această comemorare nu s-a pomenit nimic. Manifestările de la Oradea au fost închinare, după mărturiile presei, ideii de stat ungar (*magyar állameszme*).¹ Inițiatorul și conducătorul serbărilor orădene, desfășurate între 20-26 iunie 1892, a fost episcopul catolic, cardinalul Schlauch Lörincz. Cu această ocazie, pe zidul bisericii catolice din Piața Mică a fost dezvelită o placă comemorativă ce evoca 200 de ani de la eliberarea orașului de sub stăpânirea otomană.²

Serbările orădene au coincis, în timp, cu o amplă acțiune protestatară a românilor transilvăneni, *Memorandul*, care urmărea, printr-o petiție adresată împăratului, dar, prin multiplicarea ei în limbile de circulație, să atragă atenția Europei asupra problemei românilor din

Transilvania.³

La fel s-a suprapus procesul memorandiștilor de la Cluj, din mai 1894, cu șirul proceselor de presă intentate de autorități lui Iustin Ardelean, redactorul revistei umoristice orădene *Vulturul*.⁴ În ambele cazuri, presa orădeană de limbă maghiară a reacționat negativ. Exista în Oradea o atitudine generală ostilă față de orice manifestare care ar fi putut viza afirmarea unei identități, alta decât cea maghiară. Promotoare a acestei atitudini era categoria socială numită pe atunci *gentry*, ai cărei reprezentanți proveneau din rândul nobilimii mijlocii și mici care, săracite, țineau cu îndârjire să-și păstreze locul în ierarhia socială. Marea lor majoritate s-a refugiat în serviciile publice, sprijinind cele mai învechite concepții în viața socială și politică, afișând și un naționalism vehement. Numărul lor în Oradea era deosebit de mare, ei fiind cei ce dădeau tonul în viața publică a orașului.

Dar anii 1892-1894 marchează și alte momente cultural – politice petrecute fie ele însele în Oradea, fie cu ecouri largi aici. La începutul lui august 1893 se înregistrează „cazul Pituk Béla”. Acesta a publicat în presă un pamflet intitulat „Trădătorii de țară”. Preotul greco – catolic își ataca episcopul, pe Mihai Pavel, acuzându-l de românizare forțată.⁵ Acestui preot i s-a alăturat renegatul român Moldován Gergely de la Universitatea din Cluj. Presa orădeană – *Szabadság* și *Nagyvárad* – a contribuit la ieșirea în stradă a mulțimii care a spart geamurile instituțiilor românești și a devastat casele intelectualilor români din oraș, în noaptea de 9/10 august.⁶

În schimb, receptivi la tot ceea ce se petrecea în lumea românească din Transilvania, studenții orădeni organizează o demonstrație de simpatie cu ziaristul Aurel Triff de la *Tribuna Poporului* din Arad, căruia autoritățile îi intentaseră un proces pentru articolul „A sosit timpul”.⁷

În același an, în luna octombrie, presa a făcut mare senzație din cazul studentului Lucian Bolcaș care, cu ocazia unei „serate de cunoștință

¹ N, 8 mai, 1892, p.2.

² N, 2 mai, 1892, p.2

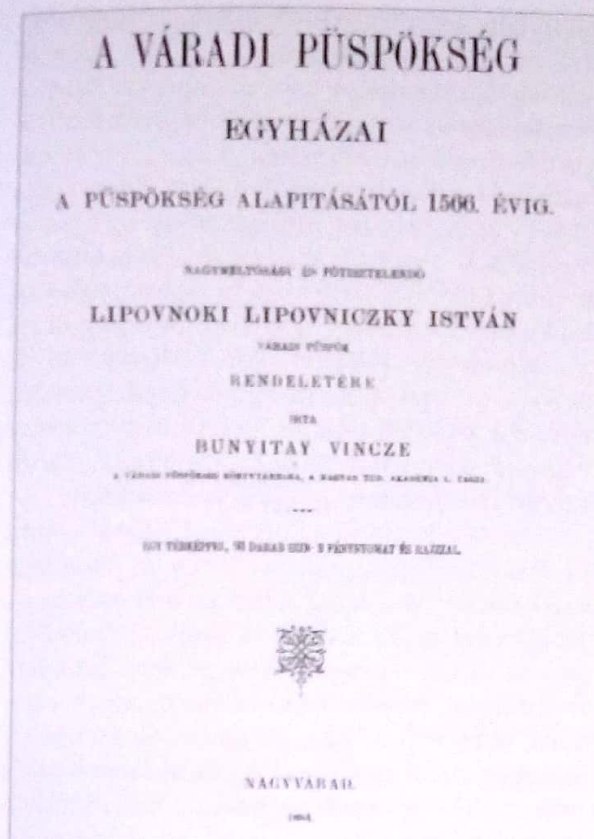
³ Cordoș 1978, p.223-238. textul Memorandumului: p.239-276 (publicat și în: *Bihor. Permanențe*. 1988, p.91-117).

⁴ *Familia*, 28 ianuarie 1894, p.47; N, 8 februarie 1894, p.5; *Familia*, 29 aprilie 1894, p.192; N, 17 mai 1894, p.5-7.

⁵ *Familia*, 28 ianuarie 1894, p.47; N, 8 februarie 1894, p.5; *Familia*, 29 aprilie, 1894, p.192; N, 17 mai, 1894, p.5-7.

⁶ N, 20 ianuarie 1898, p.3-4; Neș. 1937, p.172-177; *Bihor. Permanențe*. 1998, p. 175-177, 205-206.

⁷ N, 9 iunie 1898, p.3 și 11 iunie 1898, p.11; Neș. 1937, p.190.

"Istoria Episcopiei orădene" de Bunyitay V.

a studenților de la Academia de Drept, în calitate de președinte, a rostit un toast publicat în ziarul *Tribuna*. Textul a fost reluat și completat de *Budapesti Hirlap* (Gazeta de Budapesta) cu informații date de studenții maghiari din Oradea despre activitatea subversivă a românilor. Ca urmare, în oraș au avut loc manifestații de stradă, cu presiuni asupra directorului Academiei, profesorul Bozóky Alajos, soldate cu exmatricularea lui Lucian Bolcaș.¹ În semn de protest, studenții români au părăsit Academia. Evenimentul a stârnit o largă adeziune în cercurile românești din Viena și Graz, la congresul internațional al studenților de la Torino. A urmat exmatricularea lui Lucian Bolcaș din toate universitățile Ungariei.²

În 1893 s-a constituit la Budapesta, apoi cu filiale în aproape toate reședințele de comitat, *Asociația Centrală de Maghiarizare a Numelor*. Președintele ei, Telkes Simon, a editat o broșură intitulată *Hogy magyarosítsuk a vezetéknéveket?* (Cum să maghiarizăm numele de familie?) apărută la Pesta, în 1898.³ După 1896, schimbarea numelui de familie care nu avea rezonanță maghiară a devenit tot mai frecventă la Oradea. Procesul se înregistrează îndeosebi în rândul populației evreiești, durând până la Primul Război Mondial. De astfel de presiuni nu au fost exceptați nici românii. În sistemul căilor ferate acțiunea a fost stimulată de acordarea unor înlesniri financiare legate de formalitățile procedurale ale schimbării.⁴

Numai în a doua jumătate a anului 1897 în Oradea și-au schimbat numele un număr de 1.075 de persoane (capi de familie), dintre care cei mai mulți au fost funcționari publici, meseriași, comercianți, preoți și cadre didactice.⁵ În luna martie 1898, presa a anunțat „cu satisfacție patriotică” încheierea procesului de maghiarizare a numelor de familie la muncitorii feroviari din gara Oradea (aproximativ 80 persoane).⁶

Începând din decembrie 1899, s-a lucrat și la schimbarea numelor localităților din comitatul Bihor care nu aveau rezonanță maghiară. Acțiunea s-a încheiat abia în 1911, când s-a tipărit o broșură cu denumirea oficială.

O vâlvă deosebită a stârnit-o apariția cărților poștale ilustrate înfățișând Piața Mică din Oradea și purtând inscripția „Grüss aus Grosswardein” și numai cu litere mici, dedesubt, traducerea: *Üdvözet Nagyváradról* (Salutări din Oradea Mare). Cu această ocazie, ziarul *Nagyvárad* i-a atacat pe „comercianții lipsiți de patriotism” și a cerut ca poșta să nu primească spre expediție astfel de ilustrate.⁷

În 1904, cu ocazia serbărilor de la Putna dedicate împlinirii a 400 de ani de la moartea lui Ștefan cel Mare, românii orădeni au trimis o

¹ Vezi ziarele *N* din 21 și 23 octombrie 1898, p.3-4, 25 octombrie 1898, p.5; 27 octombrie 1898, p.5; 1 noiembrie 1898, p.5; 27 noiembrie 1898, p.7; 15 ianuarie 1899, p.3-4.

² *N*, 15 ianuarie 1899, p.3-4; Neș 1937, p.189-198.

³ *Bihor. Permanențe*. 1988, p.30-31.

⁴ *N*, 15 martie 1898, p.6.

⁵ *N*, 19 martie 1898, p.6; *N*, 21 mai 1898, p.5; *N*, 22 mai 1898, p.7.

⁶ Iată câteva exemple: Altmann Ignác = Algai, Mus László = Mezey, Libosvár Károly = Juhász, Haberland Gusztáv = Hegyesi, Neuer János = Komáromi, Plešiu Márton = Hegyesi, Weinberger Manó = Vida, Papalovszky József = Teleki, Róth Árpád - Rónai, Schächter B. = Vágó, Zoller Péter = Zsolnai etc. (*N*, 15 martie 1898, p. 6.).

⁷ *N*, 20 august 1902, p.5.

scurtă telegramă, în termeni reținuți, semnată de frunzașii mișcării naționale românești.¹

Desele procese de presă ale gazetarilor de la *Tribuna* arădeană se desfășurau de obicei la Oradea. În octombrie 1904, procesul lui Sever Bocu a iscat incidente în oraș.²

La 18 martie 1905, studenții români au organizat o demonstrație împotriva piesei „*Elnémult harangok*” (Clopote amuțite) de Rákosi Viktor, jucată pe scena teatrului orădean, în care românii erau puși într-o lumină total defavorabilă.³ Administrația orașului, îngrijorată de proporțiile acțiunii de protest, l-a invitat pe autorul ei, care era și membru în Parlament, la unul din spectacole. Cu această ocazie el a făcut modificări în text pentru a mai atenua tenta dură a mesajului piesei.⁴

O reacție deosebită a stârnit scrisoarea deschisă a lui Demetrie Lascu, tânăr avocat, către primarul orașului în legătură cu atitudinea constant agresivă a autorităților orașului în ultimele decenii față de români.⁵ A urmat o adevărată campanie de presă împotriva afirmațiilor și probelor indubitabile aduse de autorul articolului.⁶

În octombrie 1906, la Oradea, s-au organizat ample manifestări cultural-politice prilejuite de aducerea din Turcia în Ungaria a osemintelor principelui Francisc Rákoczy al II-lea, conducătorul răscoalei antihabsburgice din 1703-1711.⁷ Acum sunt inserate în presă și cuvintele omagiale scrise de episcopul unit dr. Demetrie Radu la marele eveniment național maghiar.⁸

Un nou demers politic ce i-a regrupat pe românii din Bihor și Oradea, indiferent de gradul în care se angajaseră în mișcarea

națională, a fost legea învățământului din 1907, așa numita „lege Apponyi”, după numele ministrului de resort care a inițiat-o. Potrivit acestei legi se instituia controlul asupra școlilor confesionale în asemenea măsură încât ele aproape că deveneau școli de stat. Dacă până atunci școlile confesionale reușiseră să-și mențină o autonomie care era deosebit de benefică pentru păstrarea învățământului în limba naționalităților, acum urma ca programa școlară să cuprindă detaliat ce și cum să se predea și, mai ales, obligativitatea folosirii, aproape în exclusivitate, a limbii maghiare.⁹ Legea a stârnit reacții dezaprobatoare atât în rândul naționalităților, cât și în străinătate.

La Academia de Drept din Oradea, corpul profesoral a întâmpinat cu satisfacție noua lege care, oricum, nu afecta în nici un fel procesul de învățământ de la această instituție. Profesorul Molnár Imre a propus să se picteze portretul inițiatorului, contele Apponyi Albert, portret care, apoi, să fie expus la loc de cinste. Singurul care s-a opus a fost profesorul Ágoston Péter, care a ridicat obiecții împotriva politicii naționaliste a ministrului.¹⁰

În august 1908, Oradea este vizitată de Vasile Lucaciu, deputatul de Beiuș în Parlamentul Ungariei, prilej cu care acesta a dat un amplu interviu ziarului *Nagyvárad*.¹¹

Cu toate protestele opiniei publice, contele Apponyi și-a continuat activitatea prin noi măsuri restrictive în domeniul învățământului minorităților. Ziarul *Nagyvárad* arată că, la începutul noului an școlar 1908-1909, au început să sosească la școlile confesionale din Bihor transporturi de cărți din România ce conțineau versuri și texte de cultură românească. Ministrul

¹ Textul: „La marea sărbătoare a neamului românesc suntem și noi alături, cu inima și sufletul, trimițând omagiul nostru umbrei marelui erou.” Semnatari: Iosif Vulcan, Nicolae Zigre, Teodor Kövári, Iosif Roman, Artemiu Șarcadi, Gheorghe Iuhas, Moise Neșiu, Toma Păcală, Petru Pantea, dr. Ioan Buna, dr. Florian Duma, Petru Popescu, dr. Aurel Lazăr, dr. Cornel Bule, Demetrie Lascu, Vasile Babi (N, 28 iulie 1904, p. 3).

² N, 27 octombrie 190, p.3-4 și 30 octombrie 1904, p.5.

³ N, 21 martie 1905, p.1-3; Neș 1937, p.441-442.

⁴ N, 1 aprilie 1905, p.3; N, 2 aprilie 1905, p.7.

⁵ N, 4 martie 1906, p.2-3.

⁶ Cel mai relevant: N, 6 martie 1906, p.1-2; vezi și N, 25 aprilie 1906, p.3, cu răspunsul oarecum mai moderat al lui D. Lascu.

⁷ N, 27 octombrie 1906, p.3; N, 28 octombrie 1906, p.1-6.

⁸ N, supliment al nr. din 28 octombrie 1906, p.2.

⁹ Neș 1937, p.393.

¹⁰ N, 23 octombrie 1907, p. 4; Ágoston Péter (1874-1925) a sosit la Oradea în iunie 1901 ca profesor de drept privat maghiar și austriac (N, 28 iunie 1901, p.4). Adept al ideilor social-democrate, va trece de partea comuniștilor jucând un rol important în fruntea comitatului Bihor (comite-comisar guvernamental), apoi în guvernul lui Kun Béla.

¹¹ N, 11 august 1908, p.3-4.

Apponyi a dat dispoziții severe de confiscare a acestor publicații.¹ El este cel ce fixează, într-o amplă programă, ce anume trebuie să învețe elevul român și cel slovac în școală, în limba maghiară, începând cu prima clasă de învățământ.²

De necontestat, deceniul ce a premers izbucnirii Primului Război Mondial a dus la tensionarea relațiilor interetnice în Oradea. Dar, după 1905, când românii au participat pentru prima dată la alegerile parlamentare, ciocnirile între intelectualitatea română și cea maghiară, între radicalii mișcărilor naționale respective, s-au mutat tot mai mult din stradă în planul disputelor de presă, parlamentare, al discuțiilor deschise, în fața publicului interesat. În același timp, este perioada de acumulări a unor noi stări tensionate, rezultate din înăsprirea politicii oficiale față de naționalități, dar și din regrouparea forțelor în cadrul partidelor respective.

IV. VIAȚA SPIRITUALĂ

1. Pulsul orașului: cercuri, societăți, asociații

Cât de variată și complexă a fost viața socială și spirituală a orașului în perioada 1850-1919 o dovedește marele număr al reuniunilor de tot felul, al societăților și asociațiilor grupate după cele mai diferite criterii. Oamenii simțeau nevoia de a se întâlni, de a-și petrece cât mai agreabil timpul liber, dar și de a se ajuta între ei, atunci când viața o impunea. Aparent nu exista nici o restricție, dar asociațiile erau urmărite cu multă grijă să nu-și depășească atribuțiile prevăzute în statute, aprobate de Ministerul de Interne. Dacă prin activitățile desfășurate se considera că ele lezează interesele statului, se acționa pentru curmarea activității lor prin justiție, presă și alte mijloace.

Unele din ele au fost efemere, altele au desfășurat o activitate îndelungată. Chiar și acest caracter efemer este un indiciu al

căutărilor permanente. Au supraviețuit o vreme mai îndelungată numai dacă au corespuns constant interesului și preocupărilor pe care le aveau membrii lor, dacă au avut capacitatea de a evolua odată cu timpul. Este dificilă o clasificare a lor pe domenii, deoarece multe asociații și societăți aveau scopuri complexe. Ele doreau în egală măsură să educe, să ajute sau să distreze. Vom încerca totuși o grupare a lor, ținând cont și de criteriul cronologic al apariției lor.

a) Societăți culturale

- *Societatea de lectură a tinerimii române din Oradea Mare* se constituie oficial după aprobarea statutelor sale (21 martie 1852), la cererea inspectorilor școlari Iosif Papp-Silaghi și Dimitrie Ionescu. Primul ei conducător a fost profesorul Alexandru Roman, iar „supraveghetor” Iosif Papp-Silaghi. Articolul 5 din statute prevedea că membrii ordinari pot fi românii de la Academia de Drept și elevii din clasele a VII-a și a VIII-a de gimnaziu, ulterior și cei din clasele a V-a și a VI-a.³ Dionisie Pășcuțiu a condus-o până în 1858, după care în fruntea ei ajunge Dumitru Sfura. Informațiile cu privire la activitatea ei din perioada 1862-1864 lipsesc. Scopurile au rămas aceleași: „o școală practică, unde junii români -prin studierea productelor literaturii naționale, prin schimbarea ideilor și prin deprinderi proprii literare- să aibă ocaziune a-și elupta o cunoștință mai perfectă a limbei și literaturii române și a contribui și ei, după puteri, la înăvuierea ei.”⁴ Relansarea activității s-a înregistrat atunci când, la 16 octombrie 1864, în fruntea ei a ajuns Iustin Popfui. După îmbolnăvirea acestuia (1867), în fruntea societății a fost Iuliu Papfalvai și apoi, din 1874, Fr. V. Olteanu. S-au organizat șezători literare, s-a căutat realizarea unor antologii, promovarea solidarității între românii de pretutindeni.⁵ Profitând de unele neînțelegeri interioare, datorate, mai ales, ambițiilor lui Fr. V. Olteanu, autoritățile au interzis activitatea societății (februarie 1875).⁶

Publicații editate de Societatea de lectură: *Diorile Bihorului. Almanac național de la*

¹ N, 17 octombrie 1908, p.5.

² N, 24 decembrie 1908, p.2.

³ Faur 1978, p.97-98.

⁴ Faur 1992, p.21.

⁵ Neș 1937, p.40-41.

⁶ *Ibidem*, p.38-47; Faur 1992, p.15-44.

Societatea de Leptură a Junimei Romane studinte la școlile orădene (Oradea, 1854), *Versuinți Romani* adecă culesiune versuaria din Foile Naciunale de la 1838 (Oradea, 1854), *Fenice. Almanacu beletristicu de la Societatea de leptură a junimei romane studioase la Academia de drepturi și archigimnasiul din Oradea-Mare* (Oradea, 1867).¹

Membri și colaboratori: *Carol Grama* (1834-1860), un sensibil autor de poezii și proză², *V. Luțiu* (1833-1886), doctor în teologie, autor de versuri ce evocă tradițiile Romei³, *D. Sfura* (1835-1858), inspector al școlilor greco-catolice din Bihor, autor de poezii patriotice și de dragoste⁴, *Paul Vela-Ventrariul* (1830-1903), primul casier al Societății, care a scris: *Bibliografiile celor mai vestiți români* (Oradea, 1865)⁵ și alții pe care îi regăsim și în paginile revistei „Familia”.

Importantă a fost, pentru realizarea scopurilor Societății, *biblioteca* acesteia, care, după două decenii de activitate, avea 520 de volume și 389 de manuscrise ale membrilor, precum și abonamente la 17 publicații. Se pare că în vremea când Societatea s-a desființat numărul publicațiilor atinsese cifra de 1.000.⁶

- *Cercul civic* a fost înființat în 1866 și reunea meseriași propunându-și scopuri cultural-distractive și desfășurând activități de popularizare din domeniul politicii curente. În 1875 avea 570 de membri și dispunea de o bibliotecă cu 1.439 volume. În sala de lectură era un mare număr de reviste de politică, economie și cultură. Avea 2 popicării. S-a dezintegrat în 1904.⁷

- *Cercul popular din Oradea-Velența și Oradea-Subcetate* s-a constituit la 28 februarie 1870, reunind 35 de membri. Avea pe atunci sală de citit și bibliotecă, fiind organizat după sistemul societăților de lectură. În 1875 număra 162 de membri. Ei au fost cei ce au reușit să determine autoritățile orășenești să transforme cantonul de cale ferată din Velența în gară.⁸

- *Societatea de arheologie și istorie a comitatului din Bihor* a fost întemeiată la 28 decembrie 1871, având ca președinte provizoriu

¹ Faur 1978, p.110-161.

² Neș 1937, p.42.

³ Neș 1937, p.42-43.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*.

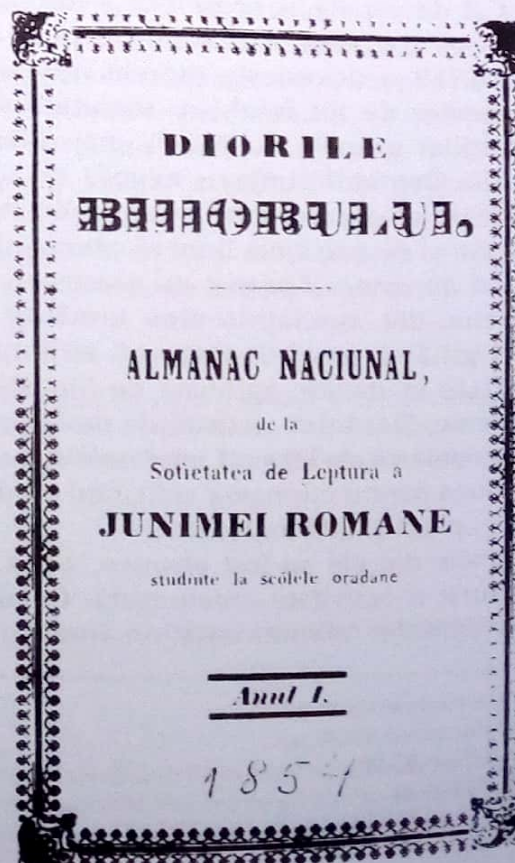
⁶ Faur 1978, p.194-195.

⁷ N, 31 decembrie 1874, p.5; N., 22 mai 1875, p.6.

⁸ N, 5 martie 1875, p.4.

Publicații ale „Societății de lectură”

pe Gyalókay L.¹ A funcționat la început în două încăperi din reședința comitatului. Din 1878 în fruntea societății vine canonicul și vestitul arheolog Romer Floris și, în aprilie, se organizează o expoziție în mai multe săli ale Casei comitatului. Din 1885, după o perioadă de stagnare, activitatea se reia, iar în 1886, într-o clădire închiriată, se deschide o expoziție care prezenta mai bine de 2.000 de piese. Cu această ocazie s-a tipărit și primul ghid al obiectelor expuse, un fel de mic inventar al colecției muzeale. Strădania principală s-a depus în direcția ridicării unei clădiri proprii, adecvate scopului: punerea în valoare a colecțiilor. Noua clădire, proiectată și executată de Rimanóczy Kálmán a fost deschisă publicului la 27 iunie 1896, dispunând de 9 săli de expoziție.² În trei săli au fost expuse materialele de istorie și arheologie, iar în celelalte vestita colecție de artă și artă decorativă a episcopului Ipolyi Arnold, lăsată prin testament orașului Oradea. Muzeul s-a integrat foarte repede în circuitul valorilor europene, participând cu exponate la marile expoziții de la Paris (1900), Kosice (1907), Londra (1908), Viena (1910), Budapesta (1912, 1913).³ Primul muzeograf al acestei instituții a fost Közepessy Gyula (1844-1917), care a întocmit și cele mai vechi inventare ale colecțiilor muzeului.⁴

La 1 aprilie 1875, Societatea a scos primul număr din *Comunicări de istorie și arheologie*⁵, la care au colaborat istorici de renume. Dintre aceștia îl amintim pe *Bunyitay Vincze* (1837-1915), canonic la Oradea (din 1860), pleban (1863-1879), bibliotecar al bibliotecii Episcopiei Romano-Catolice (1879), membru corespondent al Academiei Maghiare de Științe. Cu câteva zile înainte de moarte, *Bunyitay Vincze* a fost numit episcop. El a publicat câteva monografii importante: *A váradi püspökség története* (Istoria Episcopiei de Oradea), I-III Oradea, 1883; *A mai Nagyvárad megalapítása* (Întemeierea Oradiei

contemporane), Oradea, 1885; *A váradi káptalan legrégebbi statútumai* (Cele mai vechi statute ale Capitlului orădean), Oradea, 1886.⁶ Istoricul și arheologul Cséplő Péter (1837-1900) a fost canonic premonstratens, iar din 1866, profesor la arhigimnaziul din Oradea. El a efectuat săpături arheologice în Cetatea Oradea și în cea de la Biharea. A scris o istorie a cetății Oradea.⁷ Istoricul Karácsonyi János (1856-1926), canonic la Oradea (din 1905), apoi episcop, medievist reputat, a fost un neînduplecat adept al teoriilor rösleriene privind istoria poporului român. Dintre activitățile sale merită a fi relevată publicarea, împreună cu Borovszky S., în 1903, a *Registrului de la Oradea* (1208-1235).⁸

- *Reuniunea de cântări "Hilaria"* din Oradea a fost inițiată de un grup de studenți de la Academia de Drept, în frunte cu Florian Duma, cu ocazia unei excursii la Lăzăreni, la sfârșitul anului universitar 1874-1875. Adunarea oficială de constituire are loc la 7 noiembrie 1875, când este ales președinte Ioan Pop, vicanotar comitatens.⁹ În decembrie, adunarea generală aprobă statutele, dar acordul guvernului s-a obținut abia în februarie 1877.¹⁰ În 1897 în fruntea Reuniunii se afla Remus Chiciu, student la Academia de Drept. Între dirijorii „Hilariei” în primii ani au fost Weinpolter Gusztáv și Fehérváry János, iar din februarie 1900, Nicolae Fîru.¹¹ Corul ia parte activă la jubileul de 40 de ani al revistei *Familia* (1904) și la marele Festival coral de la București, cu ocazia Expoziției Naționale și a jubileului de 40 de ani de domnie a regelui Carol I. Aici i s-a conferit Diploma de onoare și Medalia de aur a concursului.¹²

În perioada 1900-1914, *Hilaria* a dat concerte la manifestările ASTREI din satele Bihorului. Din 1907, președinte al Reuniunii a devenit dr. Aurel Lazăr. Memorabil a rămas „concertul românilor”, din 10 martie 1910, în sala mare de la Palatul „Vulturul Negru”, la care a

¹ Tóth 1972, p.79.

² Roșu 1972, p.83-86.

³ Ordentlich 1972, p.65-67.

⁴ NN, 11 decembrie 1917, p.5; Tóth 1995, p.132-141.

⁵ Tóth 1972, p.80.

⁶ ETR, p.76.

⁷ N, 25 iunie 1889, p.5-6; N, 18 martie 1900, p.5-6; N, 11 noiembrie 1900, p.34.

⁸ Date despre activitatea lui, în ETR, p.188.

⁹ *Hilaria* II 1975, p.34-36.

¹⁰ Chira 1971, p.10.

¹¹ Gui 1971, p.67-80.

¹² Mărcuș 1935, p.128.

participat și echipa de teatru de la Sibiu. Serata artistică a debutat cu „Deșteptarea Bihorului”, versuri de *Viora din Bihor*, a continuat cu piesa muzicală de inspirație folclorică, „La șezătoare”, de Tiberiu Brediceanu și s-a încheiat cu cântecul „Pui de lei” de Ion Vidu, executat de Reuniunea *Hilaria*.¹

După o întrerupere datorată războiului, activitatea *Hilariei* se reia la 17 decembrie 1918, președinte fiind dr. Teodor Popa. În timpul dictaturii bolșevice, corul desfășoară o activitate strict bisericească, dar nu uită să marcheze, la 24 ianuarie 1919, Unirea Principatelor. La 20 aprilie 1919, la intrarea armatei române în Oradea, *Hilaria*, l-a întâmpinat pe generalul Traian Moșoiu cu „Imnul Regal” și cu „Deșteaptă-te române”.²

- *Loja francmasonică „Regele Ladislau”* a fost creată la Oradea în 1876, de către medicul

dr. Berkovits Zsigmond, urmat apoi de fratele său mai mic, avocatul dr. Berkovits Ferenc.³ Scopurile sale declarate erau încurajarea culturii și artei. Sediul ei a fost pe str. Rulikowsky (azi str. Armata Română nr. 4).

- *Uniunea pentru educarea poporului din comitatul Bihor* a luat ființă în 1885. A scos de două ori pe lună revista *Buletinul de educare a poporului*, publicație efemeră redactată de Winkler Lajos (până la sfârșitul anului 1898). Primul ei președinte a fost Beöthy Andor, vicecomitele comitatului Bihor.⁴

- *Asociația prietenilor muzicii din Oradea Mare* s-a constituit în 1890, din inițiativa notarului public Mezey Mihály. Și-a fixat ca scop educația în domeniul muzicii culte, organizarea de concerte, spectacole și, mai ales, înființarea unei școli de muzică. Acest obiectiv a și fost atins, școala deschizându-și porțile în 1896⁵, dar numai

Sediul Lojei masonice din Oradea

¹ Pușcaș 1971, p.55.

² Mărcuș 1935, p.129.

³ Borovszky 1901, p.353.

⁴ *Ibidem*, p.349.

⁵ Borovszky 1901, p.350.

pentru o scurtă perioadă. Concertele organizate s-au desfășurat mai ales în școli sau, după 1896, în sala mare a Halei Comerciale. În acest fel, la 28 ianuarie 1906, în cadrul unui concert de muzică de cameră, s-a comemorat 150 de ani de la nașterea lui Mozart. Și-au dat concursul: Tucsek F., Fürti István, Maczalik József și Maczalik Nándor.¹

Animatorul vieții muzicale orădene în această perioadă a fost violoncelistul Szmasenka Ernő, directorul uzinei orădene de tramvaie. În primele două decenii ale secolului, viața muzicală orădeană a fost reprezentată de cele câteva reuniuni corale și de cele două școli de muzică: ale lui Vomácska József și Fischer Erwin. În anii 1917-1919, aici au predat discipline muzicale familia Petru Voicu (soț și soție, la vioară, respectiv, pian) iar la canto, Anita Voilianu, de la Sibiu, stabiliți în Oradea.²

- *Societatea Szigligeti*. La 25 ianuarie 1891, cotidianul Nagyvárad a lansat ideea unei societăți culturale de elită. Statutele, redactate în aprilie 1891, prevedeau ca asocierea să aibă loc cu scopul de a ridica viața spirituală orădeană, de a cultiva personalitățile ridicate din cadrul orașului, a stimula interesul față de literatură și artele plastice.³ În decembrie s-a hotărât ca societatea să poarte numele lui Szigligeti, personalitate marcantă a literaturii clasice maghiare. Szigligeti Ede (pe numele adevărat: Szathmáry József), s-a născut la Oradea, la 8 martie 1814, fiind autorul unei opere foarte diversificate, din care n-au lipsit traducerile și operele dramatice. A scris 180 piese de teatru cu tentă romantică, purtând idealurile luptei de independență națională maghiară. A tradus din Goethe, Shakespeare, Dumas. A murit la 19 ianuarie 1878.

Societatea a abordat și încurajarea artelor plastice, înființarea unor biblioteci populare. Adunarea generală de constituire a avut loc la 2 octombrie 1892. Președinte a fost ales avocatul Radl Ödön (născut în 1848, în Lugașu de Jos - Bihor, colaborator al ziarelor orădene, om cu concepții conservatoare în literatură și artă). Vicepreședintele societății a fost Sipos Orbán, inspector școlar, iar secretarul ei, avocatul K. Nagy Sándor, autor al unor volume interesante intitulate *Biharország* (Țara

Szigligeti Ede

Bihorului), Oradea, 1883-1884, în care, sub forma descrierii unor trasee de excursie, prezintă Bihorul și așezările sale de la sfârșitul veacului al XIX-lea.

Între membrii Societății s-a numărat și Iosif Vulcan, iar din 1900, poetul Ady Endre. Au fost organizate concursuri cu premii în domeniul literar, istoric (în 1894, premiul de istorie a fost câștigat de arheologul Cséplő Péter), în domeniul teatrului. În cadrul ei a funcționat un „Comitet pentru bibliotecile populare”, având în frunte pe avocatul dr. Adorján Ármin. Societatea a sprijinit deschiderea noului teatru orădean (1901), cu care ocazie a editat un album și, în general, a desfășurat o bogată activitate editorială, sprijinind financiar autorii unor lucrări de referință: pe Naményi Lajos, care a scris o istorie a tipografiei orădene și o istorie a teatrului orădean și pe Ady Endre, care a publicat volumul de versuri *Még egyszer* (Încă odată, Oradea, 1903). Societatea a fost locul

¹ N, 23 ianuarie 1906, p..

² NN, 17 aprilie 1917, p.6; NN, 20 aprilie 1917, p.5; NN, 22 aprilie 1917, p.6; NN, 19 februarie 1918, p.6.

³ Tóth 1981, p.184; Tóth 1996-1997, p.155-163.

în care s-au desfășurat clarificările în domeniul tendințelor din literatura maghiară, prin discuții aspre, care au pus față în față pe conservatorii (Radl Ödön) și pe reprezentanții curentului tânăr (Ady Endre, Biró Lajos, Nagy Endre).¹

- *Asociația „Carpați” a comitatului Bihor.* Exista deja în martie 1894 când, printr-o scrisoare, *Asociația „Carpați” pentru părțile Ardealului (Erdélyrészi Kárpát Egylet)*, înființată la Cluj în 1891, sub patronajul Societății pentru Cultura Maghiară din Transilvania (EMKE), solicita Comitetului suprem să sprijine unificarea celor două organizații menite să contribuie, prin intermediul excursiilor la adâncirea cunoașterii reciproce „și fiindcă tocmai prin Oradea dorim să introducem puternicele sentimente maghiare... în această parte de țară în care luptăm încă cu pretențiile nejustificate și cu terorismul naționalităților”²

- *Asociațiunea Transilvană pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român (ASTRA)* a fost înființată la Sibiu, în 1861, având ca scop unirea tuturor românilor, indiferent de confesiune, pentru promovarea unei culturi autentice, naționale. Deși la Oradea s-a înființat mult mai târziu, din cauza restricțiilor ce i s-au impus, în rândurile ei au activat de la început și cărturari din acest oraș: Iosif Vulcan, Toma Păcală, Moise Neșiu, dr. Coriolan Pop, Nicolae Zigre, Dumitru Chiș, Florian Duma, dr. Aurel Lazăr, dr. Iustin Ardelean, dr. Nicolae Popoviciu.³

Încă din anul înființării la Sibiu, au activat în calitate de „colectorii” ai Asociațiunii Teodor Chioreanu, Nicolae Jiga, Ioan Gozman, iar mai târziu, după 1867, Iustin Popfiu și Iosif Roman. În 1869, la adunarea generală de la Șomcuta, a participat și *Corul preparanzilor din Oradea*.⁴

Primul despărțământ al ASTREI s-a constituit la Beiuș (27 august 1898), când a avut loc și adunarea generală pe țară a Asociațiunii, la care au participat și numeroși orădeni. Marea întâlnire de la Beiuș a impulsionat constituirea despărțământului orădean. Prima ședință a avut loc la 26 februarie 1900, sub președinția lui Nicolae Zigre, avocat, secretarul Consistoriului

ortodox român din Oradea, delegatul centralei de la Sibiu. În conducere au fost aleși atunci: Nicolae Zigre (președinte), Artemiu Șarcadi, Toma Păcală, Florian Duma și Coriolan Pop. Între cei ce au semnat procesul verbal de constituire au fost: Iosif Vulcan, Andrei Horvat, Ioan Buna și Iustin Ardelean.⁵

Ședințele se țineau de obicei în localul băncii „Bihoreana”⁶, sau la locul obișnuit de întâlnire a românilor, în sala mare a restaurantului „Arborele Verde”. Prima adunare generală a avut loc la 8 septembrie 1901, la Bratca, a doua în 1902 la Oradea, în 1904 la Nojorid, iar doi ani mai târziu la Sânicolau Român, unde se hotărăște înființarea unor filiale în satele Roit și Berechiu, iar mai târziu, în 1910, la Ortiteag, lângă Aleșd. În 1909, în fruntea despărțământului orădean se afla N. Corneliu Bulc (președinte), Vasile Babi (notar), dr. Coriolan Pop, Valeriu Hetcou și dr. Aurel Lazăr (director). Din 8 iunie 1914 în fruntea despărțământului, care reunea numeroase „cercuri culturale” din județ, se aflau: Ilie Stan (președinte) și Vasile Chirvai (secretar).⁷

- *Holnap* (Mâine) a fost o Societate literară de elită, creată la Oradea în 1908, de un grup de tineri gazetari și împătimiți ai condeului, care se întruneau în cafeneaua de lângă Teatru (azi „Astoria”, pe atunci „Emke”). Sub acest titlu societatea a editat două antologii (1908 și 1909) cu cuvântul introductiv al lui Antal Sándor și Kollányi Boldizsár. Ei doreau revigorarea liricii maghiare pe baze moderne, mai apropiată de pulsul societății contemporane. Inițiatorul și reprezentantul ei cel mai important a fost *Ady Endre* (1877-1919). Ady Endre s-a născut la Mecențiu, comitatul Sătmar, a învățat la Carei, Zalău și Debrețin. Abandonând studiile de drept el a devenit ziarist, stabilindu-se din 1900 la Oradea și colaborând la ziarul *Szabadság*, apoi la *Nagyvárad Napló*. Primele două volume, *Versek* (Poezii), în 1899, și *Még egyszer* (Încă odată), în 1903, sunt încă versuri de debut, cu iz sentimental, dar în perioada sa de gazetar la Oradea, stilul său devine tot mai virulent, marcat de tot mai evidentă sa orientare spre

¹ Láng 1902, p.25-48; Indig 1975, p.4.

² *Bihor. Permanențe* 1988, p.225-226.

³ Neș 1937, p.202-204.

⁴ Faur 1975, p.279.

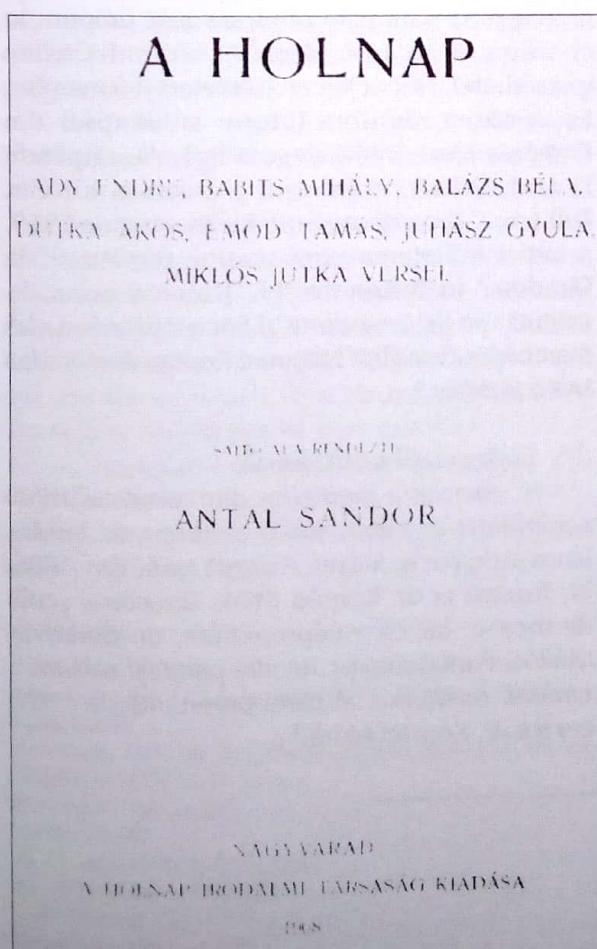
⁵ *N*, 28 februarie 1900, p.6-7.

⁶ Neș 1937, p.202-204.

⁷ Bradu 1974, p.122-125; Roșu 1971, p.17; Faur 1975, p.279-285, Faur 1992, p.85.

Poetul Ady Endre și una din publicațiile sale: "Ziua de mâine"

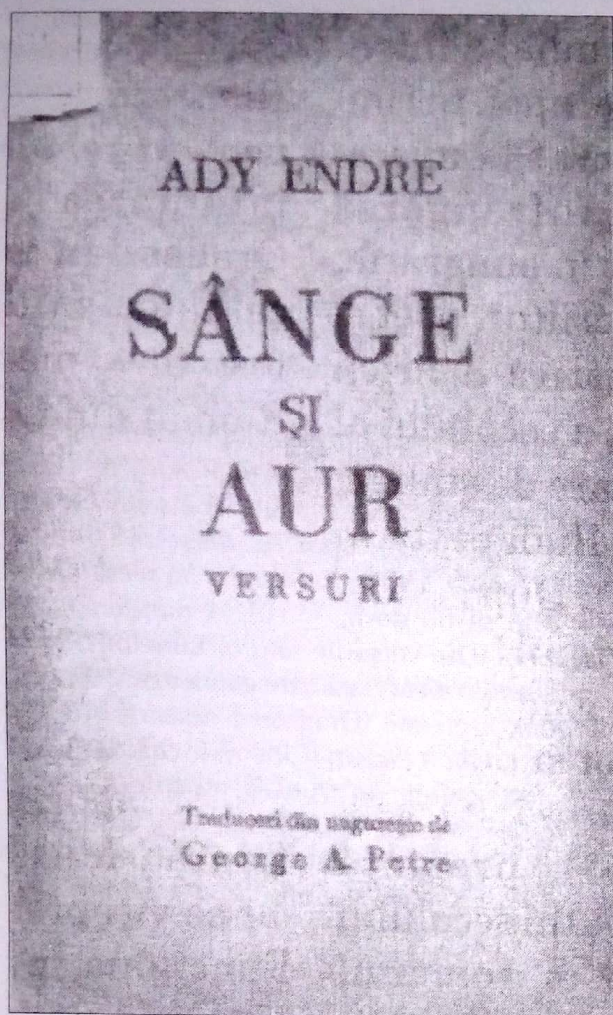
gândirea liberă. Influențat de ideile socialiste, s-a ridicat împotriva a tot ceea ce reprezenta în societate trecutul anacronic, iar atunci Oradea trecea ea însăși printr-o perioadă de negare a trecutului.

Atmosfera în care pulsa debutul de secol I-au legat de oraș și sentimental, prin dragostea față de Léda (Brüll Adél). În 1904 a vizitat Parisul, unde s-a întors apoi mereu până la Primul Război Mondial. Din 1906, când scoate volumul *Uj versek* (Versuri noi), devine ținta unor atacuri concentrice și, ca urmare, pleacă la Budapesta, la redacția revistei *Nyugat* (Occidentul). Alte volume: *Vér és arany* (Sânge și aur), în 1907, apărut în traducerea românească a lui George A. Petre, în 1930, apoi *Az Illés szekerén* (În căruța lui Ilie, 1909), *Szeretném ha szeretnének* (Aș dori să fiu dorit, 1910), *A minden titkok verseiből* (Din versurile tuturor tainelor, 1911), *A menekülő élet* (Viața care evadează, 1912), *A magunk szerelme* (Dragostea noastră proprie, 1913), *Ki látott engem* (Cine m-a văzut? 1914), *A halottak élén* (În fruntea morților, 1918). Versurile sale n-au întrunit, mai ales, adeziunea oficială, deoarece erau îndreptate împotriva situațiilor sociale și politice anacronice din Ungaria acelor vremi.¹ În 1915, Ady Endre, s-a căsătorit cu Boncza Berta, pe care în versurile sale o numește Cinsca (*Csinszka*). În 1917, s-a mutat definitiv la Pesta. Bolnav în ultimii ani de viață, Ady Endre a murit la 27 ianuarie 1919. Articolele sale din presă l-au situat între cei mai de seamă reprezentanți ai publicisticii maghiare de la începutul secolului al XX-lea. Între Ady Endre și reprezentanții literaturii românești din Transilvania: Octavian Goga, Emil Isac, a existat o prietenie literară.²

Dintre membrii societății *Holnap*, se detașează: *Juhász Gyula* (1883-1937), poet, profesor la Oradea, între 1908-1911. Acesta a fost influențat foarte mult de spiritualitatea orădeană. Aici a cunoscut-o pe actrița Sárváry Anna, care l-a inspirat în scrierea ciclului de poezii *Szép Anna* (Frumoasa Anna); *Balázs Béla* (1884-1949), poet, scriitor și estetician. De la început a avut idei de stângă, puternic marcate

¹ Octavian Goga: „Ungurii conservatori au deslănțuit asupra lui Ady o ploaie de anateme. Versurile aspre și biciuitoare ale poetului îi revoltau. Volumul „Uj Versek” (Versuri noi) a avut o influență profundă asupra mea. M-a mișcat nu numai arta, ci și profesia de credință politică ce se cuprindea în el.” Apud. Tóth 1990, p. 231.

² Tóth 1990, p.235.

Ady Endre: "Sânge și aur" în traducerea lui George A. Petre

de simbolism și de concepțiile filozofiei germane de la sfârșitul secolului al XIX -lea. În timpul Primului Război Mondial a intrat sub influența ideilor socialiste, apoi, în timpul dictaturii bolșevice, a aderat la mișcarea muncitorească. După înfrângerea revoluției lui Kun Béla a trăit în emigrație; *Babits Mihály* (1883-1941), scriitor, poet și traducător, figură reprezentativă a liricii maghiare din prima jumătate a secolului al XX -lea. A manifestat o orientare de stânga, a fost profesor universitar la Budapesta în timpul dictaturii „proletare”. După căderea acesteia, a condamnat regimul bolșevic. Prieten apropiat al lui Ady Endre a fost *Dutka Ákos* (1881-1972), poet

și publicist. În lucrarea sa *A Holnap városa* (Orașul societății literare „Măine”) prezintă mișcarea culturală de la începutul secolului al XX-lea. Interesant este și romanul autobiografic *A nagy kaland* (Aventura cea mare). În sfârșit, să amintim prodigioasa activitate publicistică și literară a lui *Emod Tamás* (1888-1938) și versurile pline de simțire ale lui *Miklós Jutka* (1886-1976).

- *Cercul Darwin*, s-a constituit în noiembrie 1909, pentru studierea și popularizarea operei lui Marx și Spencer. Președintele Cercului a fost dr. Agoston Péter, profesor la Academia de Drept, care a ținut multe conferințe în oraș, pe teme ale materialismului dialectic, în special în cercurile muncitorimii.¹

- *Societatea culturală „Dacia Traiană”* a fost întemeiată la 29 decembrie 1918, de Gavril Bejan, Augustin Chirilă, Ion Cinca, N. T. Cosma, Gavril Dudulescu, Ion German, Nerva Jercan, Liviu Lazăr, Pavel Malița, Andrei Popovici, Octavian Teușan, Romul Pop, Petru Popa, D. Hălmăgian, Ambrozie Iluțiu, Coriolan Popa. Scopul Societății era educația socială a locuitorilor de la sate prin organizarea unor „adunări populare”, culegerea de folclor, propaganda națională printr-un ziar propriu. În conducere au fost aleși: N. Traian Cosma (președinte), Nerva Jercan (secretar) și 5 membri. Se urmărea reunirea tuturor studenților din România Mare într-o singură ligă. Au răspândit la țară *Tribuna Bihorului* și broșura lui Gh. Tulbure, *Către poporul român*.² În ianuarie 1919, a inițiat înființarea unei „casine românești” la Oradea.³ În februarie, N. Traian Cosma, în calitate sa de președinte al Societății, a fost ales membru în Consiliul Național Român din Oradea Mare și Bihor.⁴

b) Asociații profesionale

- *Asociația medicilor din comitatul Bihor* s-a înființat în 1868, sub președinția dr. Lukács János și dr. Fuchs József. A urmat apoi, din 1886, în fruntea ei dr. Konrád Márk, directorul școlii de moașe, iar ca vicepreședinte, dr. Berkovits Miklós. Funcționa, pe de altă parte, și o filială a *Uniunii medicilor*, al cărei președinte, la 1901, era tot dr. Konrád Márk.⁵

¹ N, 12 septembrie 1909, p.8; N, 28 septembrie 1904, p.4.

² Faur, Popovici 1980, p.497-500.

³ Documente Bihor 1918, p.184.

⁴ Ibidem, p.414.

⁵ Borovszky 1901, p.350.

- *Societatea medicilor, farmaciștilor și naturaliștilor* din Oradea Mare a avut sediul oficial de constituire la 22 iunie 1868. Membrii ei se recrutau dintre medici, farmaciști, medici veterinari, profesori de științele naturii și alți intelectuali care manifestau interes față de aceste domenii. Primele organe de conducere: dr. Lukács János (președinte), dr. Bodor Károly (secretar) și Podhraczký Ferenc (bibliotecar). Obiectivul principal al Societății era îmbunătățirea situației sanitare a locuitorilor orașului și comitatului.

Realizări: memoriu către Ministerul de Interne în vederea opririi vânzării pe teritoriul Bihorului a leacurilor neavizate de organele competente (aprilie 1870), proiect de rezoluție privind combaterea bolilor venerice (1871). A dus o înverșunată campanie în vederea combaterii tendințelor de poluare a apei pe teritoriul orașului Oradea (mai ales a Crișului Repede, de către rafinăria de petrol de la Tileagd). A încercat să ia măsuri de reducere a mortalității infantile, s-a ocupat de probleme de protecție a muncii, a grăbit realizarea canalizării orașului. Prin expuneri, comunicări, intervenții, a organizat acțiuni de răspândire a cunoștințelor de igienă, a militat pentru introducerea educației sanitare în programele școlare.

Din 1869 a organizat cicluri de conferințe în domeniul științelor naturii, iar de la 1 iulie 1875 a editat o revistă bilunară de specialitate: *Természettudományi Szemle* (Revista de științe naturale). Rubrici permanente: știri referitoare la noile descoperiri științifice, recenziile unor cărți de specialitate, situația meteorologică lunară. Redactorul revistei a fost dr. Bodor Károly. După doi ani de activitate, din cauza dificultăților financiare, revista și-a încetat apariția.¹

- *Asociația pompierilor voluntari din Oradea Mare*. Inițiatorul ei a fost, în 1871, primarul de atunci, Lukács György și avocatul Mezey Mihály, figură complexă, implicată în

aproape toate societățile mondene ale orașului.² În 1883, Mezey Mihály a creat *Uniunea din Oradea Mare a pompierilor voluntari*, care și-a extins competențele și asupra comitatelor Bihor, Sălaj și Hajdu. În 1901, ea număra 54 de pompieri voluntari, pe lângă cei 25 profesioniști, plătiți de Primăria Oradea.

- *Corpul profesoral al circumscripției didactice a comitatului Bihor* a luat ființă în 1872, construind, pentru membrii săi, *Căminul învățătorilor*, în care își găseau găzduire copiii învățătorilor din comitat, gratuit sau cu plata unei sume foarte reduse. Sub aceleași auspicii s-a înființat, doi ani mai târziu, *Asociația de ajutor a învățătorilor din Oradea Mare* care, în 1901, avea 42 de membri.³ Asociația nu cuprindea cadre didactice din școlile românești.

- *Asociația chelnerilor din Oradea Mare*, creată în 1873, cu scopul de a-i ajuta pe membrii săi în caz de boală și incapacitate de muncă. În 1901 președinte era Stern Herman. După modelul ei, și cu aceleași scopuri, în 1899 s-a creat *Asociația lucrătorilor din hoteluri, restaurante și cârciumi*, în frunte cu Czeglédý Sándor (președinte) și Hillinger Miksa (vicepreședinte).⁴ Sub egida ei s-a deschis, la 15 octombrie 1906, *Școala de ospătari*, cu scopul (de a asigura, în restaurantele de lux din Oradea, un personal de servire competent și corespunzător cerințelor moderne).⁵

- *Baroul avocaților* s-a constituit la 14 februarie 1875. Cuprindea un număr de 80 de avocați orădeni și 26 din provincie. Îi aparțineau patru judecătoria de plasă: Oradea, Beiuș, Șimleu Silvaniei și Zalău.⁶ Tot aici trebuie menționată înființarea, în același an, a *Reuniunii tinerilor juriști din Bihor*.⁷

- *Cercul învățătorilor din Oradea Mare* a fost întemeiat în 1885, din inițiativa lui Sipos Orbán, intransigentul inspector șef al Inspectoratului de învățământ Bihor, autorul unei monografii despre învățământul bihorean.⁸

¹ Borovszky 1901, p. 350; Tóth 1981, p. 182-184. Conform *HB m. sajtóbibl.* 1973, p. 275, revista a apărut numai în perioada 1 iulie - 15 decembrie 1875, avându-l ca redactor pe Barlanghy V. Adorján, iar de la 1 octombrie 1875, pe dr. Hajdu Gyula.

² Borovszky 1901, p. 353. Despre personalitatea lui Mezey Mihály, vezi Márton 1927, p. 91-92. Vezi, de asemenea, N, 1 februarie 1874, p.3.

³ Borovszky 190, p.350.

⁴ *Ibidem*, p.351.

⁵ N, 17 octombrie 1906, p.2-3.

⁶ N, 16 februarie 1875, p.5.

⁷ Tóth 1981, p.181.

⁸ Borovszky 1901, p.349.

- *Corpul meseriașilor din Oradea Mare* s-a constituit în 1885, având în frunte, încă și în 1901, pe Bertsey György. Îndată după înființare, această asociație și-a ridicat nu numai un frumos sediu, ci și un azil în care își găseau adăpost, pe viață, membri săraci ai acesteia. În cadrul asociației, la inițiativa președintelui, s-a creat un *cerc al meseriașilor*, o *societate de lectură*, o *casă de ajutor în caz de boală*. Același Bertsey György a întemeiat și o *cooperativă de credit*.¹

- *Asociația micilor comercianți din Oradea Mare și comitatul Bihor* a luat ființă în 1898, cu scopul de a promova interesele materiale și spirituale ale membrilor săi. Președinte era Weintraub Mór, iar secretar și consultant juridic avocatul dr. Adorján Ármin. Editau și o publicație proprie.²

Prin deceniul al optulea luase ființă și *Cercul tinerilor comercianți din Oradea Mare*, având ca președinte pe Kunz Gusztáv.³

- *Asociația juriștilor din Oradea Mare* s-a constituit la sfârșitul secolului al XIX-lea, în frunte cu președintele curții regale de apel, dr. Ritoók Zsigmond. Săptămânal organiza întruniri în care se citeau texte de specialitate, se discutau probleme de drept și legislație, aflate la ordinea zilei.⁴

- *Asociația ziariștilor din Oradea Mare* a fost creată la 11 ianuarie 1909, din inițiativa lui Sass Ede, redactorul șef de la *Nagyvárad*, având ca scop protejarea activității profesionale a ziariștilor, în favoarea atât a opiniei publice, cât și a lucrătorilor din domeniul presei. Membri ai președinției: Nagy Andor de la *Szabadság* și Till János de la *Tiszántul*.⁵

c) Societăți publice de binefacere

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul celui următor, numărul acestora a fost mare, o activitate deosebită desfășurând

instituțiile diferitelor confesiuni. În cele ce urmează ne vom referi numai la cele publice, neconfesionale.

- *Institutul de ocrotire a cerșetorilor* a fost creat la 20 martie 1842, fiind cea mai veche instituție de binefacere patronată de oraș, cu tradiții încă din Evul Mediu.⁶ Acest institut avea ca scop îngrijirea invalizilor, a celor inapți de muncă, asigurarea hranei, a îmbrăcăminte și locuinței. În caz de boală, medicul asociației asigura asistența gratuită.⁷ A luat ființă din inițiativa unor membri ai *Casinoului național bihorean* (dr. Hoványi Lajos, dr. Lukács János, Nagy József, Csengery Imre, Szacsvai Imre, Lukács György și alții). În 1886, episcopul romano-catolic Winkler József a oferit 10.000 fl., cu condiția ca azilul de băieți ce urma să ia ființă să fie pus sub îngrijirea ordinului monahal de la institutul „Sf. Vincențiu”, al Ordinului Mizericordienilor. Condiția fiind acceptată, azilul și-a început activitatea în 1887. În 1901 avea un capital de bază de 230.000 cor., asigurând cazare și întreținere pentru 62 de copii săraci.⁸

- *Institutul de vindecare a orbilor săraci*, a luat ființă în 1859, având ca mentor pe medicul dr. Grosz Albert.⁹

- *Asociația femeilor din Oradea Mare și comitatul Bihor* s-a constituit la 17 septembrie 1806 din inițiativa contesei Korniss Lujza. Prima acțiune mare a acestei asociații a fost ajutorarea celor afectați de epidemia de holeră din 1866.¹⁰ Apoi a urmat, în 1876, întemeierea unei case de copii, care în 1901 adăpostea 50 de orfani. În cadrul acestei asociații funcționa și o *casă de ajutor bănesc* în beneficiul femeilor sărace, având un capital de 139.334 cor. (în 1901) și o *casă de ajutor a orfanilor*, a cărei valoare, împreună cu grădina, se ridica la aproape 30.000 cor. Asociația femeilor a beneficiat de cele mai însemnate donații bănești dintre toate societățile

¹ *Ibidem*.

² Borovszky 1901, p.351; Este vorba, probabil, despre *Kiskereskedők Lapja* (Foaia micilor comercianți) care a apărut între ianuarie 1900 și decembrie 1912. Redactori: Adorján Ármin, din 1902: Stern Soma, din 1903: Lindenfeld Zsigmond (*HB m. sajtóbibl.*, 1973, p.173).

³ Borovszky 1901, p.349.

⁴ *Ibidem*, p.350.

⁵ *N*, 12 ianuarie 1909, p.3.

⁶ *N*, 16 iunie 1882, p.1.

⁷ Tóth 1981, p.181-182.

⁸ Borovszky 1901, p.351.

⁹ *PU*, 7 aprilie 1859, p.167.

¹⁰ *N*, 14 septembrie 1906, p.1-2.

¹¹ Borovszky 1901, p.351.

publice de binefacere.¹ Asociația a organizat în aprilie 1900 prima mare expoziție de artă plastică a amatorilor.² În 1906 aceasta apare sub numele de Reuniunea femeilor din Oradea Mare.³

- *Asociația pentru spitalul comercianților din Oradea Mare* s-a constituit în 1868³, fiind recunoscută în 1891, pe baza Legii XIV, ca instituție de ajutor bănesc a bolnavilor. Întemeietor și președinte, până în 1901, a fost Janky József, președinte și al Camerei orădene de industrie și comerț. Asociația avea spital propriu și un capital de circa 6.000 cor., în 1901.⁴

- *Societatea pentru înființarea unei școli secundare românești de fete în Oradea*. Textul statutelor a fost elaborat în 1880 de către I. Vulcan. La 25 februarie 1881 a fost avizat de autorități. S-au strâns bani din serbări, chiar din donațiile unei *Reuniuni* din Iași. În 1900, Iosif Vulcan îl propune ca președinte de onoare al ei pe Teodor Chiorean. După 1902 „societatea a dispărut”.⁵

- *Asociația de ajutorare a deținuților din comitatul Bihor și Oradea Mare* funcționa din 22 ianuarie 1882⁶, alocând anual suma de 1.200 coroane, pentru ajutorarea deținuților. Era sprijinită cu fonduri bănești și de către Ministerul Justiției. Asociația dispunea și de o școală. Primul secretar al ei a fost avocatul dr. K. Nagy Sándor⁷. În anul școlar 1898-99, școala a fost frecventată de 159 elevi.⁸

- *Asociația de înfrumusețare din Oradea Mare* s-a constituit în 1883, având ca președinți și vicepreședinți, de obicei, pe comitele suprem al Bihorului și, respectiv, pe primarul orașului Oradea.⁹ Activitatea ei a fost paralelă cu cea a comisiei cu același nume din cadrul Consiliului Municipal.

- *Prima asociație generală muncitorească din Oradea Mare* pentru ajutor în caz de boală a fost întemeiată în 1885 de Ioan Muntean. În 1901

avea un capital de 25.000 coroane.¹⁰

- *Asociația „Prietenii Copiilor” din Oradea Mare* s-a constituit în 1888, reușind să asigure la început, în lunile de iarnă, masa de prânz pentru 100-120 de școlari și obiecte de îmbrăcăminte.¹¹ Ea s-a transformat la 20 mai 1906 în *Liga pentru apărarea copiilor*. Scopul ei era apărarea fizică și intelectuală a copiilor. Prima manifestare a fost sărbătorirea, la 26 mai, a „zilei copilului”. La constituire s-a hotărât ca fiecare comerciant, meseriaș și intelectual să depună o parte din venitul zilei respective într-un fond destinat copiilor, iar în ultima sâmbătă a fiecărei luni de mai, să fie serbată ziua copilului. Președinte a fost Rimler Károly, primarul orașului.¹² În 1907 asociația asigura masa gratuită pentru 30 de copii. În 19 ani de existență, asociația a cheltuit peste 90.000 coroane în scopuri de binefacere. A dat 20.000 mese de prânz, a cumpărat 4.000 de perechi încălțăminte, toate din danii ocazionale.¹³

În timpul Primului Război Mondial Asociația a funcționat din nou sub numele inițial. În vara anului 1917 a deschis un cămin de zi sezonier în parcul Rhédey, unde 300 de copii primeau hrană gratuită și li se asigura supravegherea (în special pentru copiii ai căror tați se aflau pe front).¹⁴

- *Reuniunea femeilor române din Oradea și jur* s-a constituit la 8 iunie 1914. Din primul Comitet au făcut parte: dr. Aurelia Coriolan Pop (președinte), Vioara Ciordaș și Elena Horvat (vicepreședinte), Maria Babi (secretar), Aurelia Vulcan, Cornelia Kiss, Ecaterina Fășie, Lucia Zigre, Nora Lemenyi-Rozvan, Irina Popescu, Gabriela Mangra, Elena Muntean, Maria Ovesa, Ella Popoviciu, Janeta Stanca, Rozalia Gent, Livia Cosma. Scopul Reuniunii era promovarea culturală și economică a femeii și ajutorarea văduvelor și orfanelor.¹⁵

¹ N, 22 aprilie 1900, p.4-6.

² N, 14 septembrie 1906, p.1-2.

³ N, 11 ianuarie 1898, p.8.

⁴ Borovszky 1901, p.352.

⁵ Faur 1980, p.484-485.

⁶ N, 24 ianuarie 1882, p.4.

⁷ Borovsky 1901, p.352.

⁸ N, 11 iulie 1899, p.5.

⁹ Borovszky 1901, p.350.

¹⁰ *Ibidem*, p.352.

¹¹ *Ibidem*, .351-352.

¹² N, 22 mai 1906, p.4.

¹³ N, 6 noiembrie 1907, p.4, 6.

¹⁴ NN, 7 august 1917, p.8.

¹⁵ Neș 1937, p.443-444.

Stadionul orașului în 1900

d) Cercuri, cluburi și asociații de agrement

- *Asociația civică de tir din Oradea Mare* a fost înființată în 1835 de Klobusitzky János¹, fiind condusă apoi de contele Frimont Albert.² Până la 1848 aceasta a fost numai o Asociație de tir. Deoarece mulți membri ai ei au participat la revoluția de la 1848, în 1850 a fost desființată de către administrația habsburgică a orașului. Abia în 1856, avocatul Mezey Mihály reușește s-o reconstituie. Pentru recompensarea rezultatelor de excepție se instituie un premiu anual, constând dintr-un obiect de argint. Se acordau gradații sportive: maestru și mare maestru de tir. În 1835, orașul Oradea a predat Asociației, spre îngrijire și dezvoltare, Parcul "Rhédey", ce se întindea pe suprafața actualei Grădini Zoologice și a liceului sportiv și care, pe atunci, avea pe teritoriul său o sală de tir și pepiniera silvică a orașului. De la această Asociație a pornit inițiativa înfrumusețării orașului prin plantarea de pomi, reamenajarea străzilor și crearea unor asociații sportive pe profiluri: patinaj, ciclism etc.³

Din strădaniile ei, la 23 decembrie 1874, s-a constituit *Asociația patinatorilor din Oradea Mare*.⁴ În ultimul deceniu al secolului al XIX-lea *Asociația civică de tir* era organizată pe cinci secții: tir, gimnastică, tenis, ciclism și patinaj⁵, care, cu timpul s-au desprins, având fiecare o activitate separată. Cea mai importantă realizare a Asociației a fost construirea, în 1895, a *stadionului orășenesc* (actualul Stadion al Tineretului), inaugurat la 4 iunie 1895, printr-un concurs pe țară al gimnaștilor școlari.⁶

- *Asociația de gimnastică din Oradea Mare*, a început să se organizeze încă din 1872, atunci când își publică statutele⁷, dar întemeierea ei s-a făcut la 5 iunie 1874.⁸, prin organizarea unor ore de gimnastică după amiaza. În 1889 președinte era același neobosit Mezey Mihály, care a organizat numeroase întreceri de gimnastică și scrimă.⁹

- *Asociația vânătorilor din Oradea Mare* s-a constituit în 1889, având în arendă o suprafață de 9,2 ha pădure. În 1901 președinte era Rádl Ödön.¹⁰

¹ N, 25 martie 1900, supliment, p.1.

² K. Nagy II 1885, p.37

³ N, 7 iunie 1874, p.4; Borovszky 1901, p.353-354.

⁴ N, 30 decembrie 1874, p.4; N, 25 martie 1900, supliment, p.1.

⁵ N, 6 iulie 1901, p.6.

⁶ N, 25 martie 1900, supliment, p.1.

⁷ N, 14 martie 1872, p.3.

⁸ N, 7 iunie 1874, p.4.

⁹ Borovszky 1901, p.354.

¹⁰ *Ibidem*.

- *Asociația pentru ciclism din Oradea Mare* a fost creată în 1897. Cuprindea, mai ales, elita orașului. A organizat numeroase concursuri dar, în special, excursii de agrement.¹ În februarie 1898, când au sosit statutele aprobate de la Ministerul de Interne, Asociația avea deja peste 100 de membri, chiar și femei.²

- *Cercul de șah din Oradea Mare* a organizat primele sale mari concursuri în 1899.³

- *Clubul artiștilor fotografi amatori* s-a constituit în iulie 1903, avându-l ca președinte pe Mezey Mihály.⁴ În iunie 1900 clubul s-a organizat deja, în cadrul unei mari expoziții de artă plastică și prima expoziție de fotografii. Au expus 11 fotografi amatori imagini din viața militară, din stațiuni balneare și de la construirea edificiului teatrului din Oradea.⁵

- *Clubul athletic orădean* a luat ființă la 2 mai 1910, la cafeneaua „Emke” (Astoria de azi).⁶ La început cu profil polisportiv, C.A.O. sau N.A.C. (Nagyvárad Atlétikai Club) va deveni vestit prin echipa sa de fotbal. Primul meci de fotbal la Oradea a avut loc la 2 iunie 1902, meci demonstrativ, între două echipe din Budapesta.⁷ În 1906, funcționarii publici și-au constituit o echipă de fotbal. Primul meci public s-a desfășurat pe un teren improvizat, din Râțul Comandantului, la 20 mai 1906.⁸

- *Cercul muzical „Gutenberg” al muncitorilor graficieni din Oradea Mare* a fost înființat în anul 1918 de către sindicatul tipografilor din oraș. Primul dirijor al corului a fost profesorul Lobermayer Gyula. Corul avea 24 de membri. Repertoriul era compus din cântece muncitorești, cântece populare, marșuri, serenade, cântece de leagăn și coruri clasice.⁹

2. Întemeietorii de fundații

- **NICOLAE JIGA** (1790-1870). S-a născut la Sânicolau Român. După terminarea școlii primare în comuna natală și a două clase gimnaziale la Oradea, a intrat băiat de prăvălie. Acum își schimbă numele din Judeu în Jiga și își

Nicolae Jiga

deschide o prăvălie proprie de articole mărunte. Se căsătorește cu Ana Cosperda, cu care are 4 copii. O fată a sa, Maria, s-a căsătorit mai târziu cu I. Poynar și astfel s-a încuscrit cu familia Emanuil Gojdu.

La 12 martie 1839 a fost numit inspector al școlilor confesionale românești, funcție pe care a deținut-o până în 1870, când ea este desființată. Impresionat de condițiile grele ale elevilor, începe să-i ajute cu manuale, îmbrăcăminte și cu mici sume de bani, apoi, între 1854-1864, aceste ajutoare le-a înlocuit cu un ajutor global anual de 50 fl., acordat unui număr de 20 de tineri români de la Liceul Premonstratens și Academia de Drept. N. Jiga a fost în Oradea fruntașul credincioșilor ortodocși și un luptător constant pentru a scoate Biserica sa de sub tutela ierarhiei sârbești de la Carloviț. A investit mult în acțiuni filantropice,

¹ Ibidem; N, 8 mai 1898, p.7; N, 15 mai 1898, p.5-6.

² N, 6 februarie 1898, p.8.

³ Borovszky 1901, p.354.

⁴ N, 12 iulie 1903, p.6.

⁵ N, 22 aprilie 1900, p.4-6.

⁶ N, 26 mai 1910, p.5.

⁷ N, 3 iunie 1902, p.1-2.

⁸ N, 23 mai 1906, p.3.

⁹ Bradu, Firez 1973, p.19-20.

în favoarea Bisericii și a școlii din Bihor și Oradea. A înființat un fond de 3.000 fl. pentru comercianții români care nu aveau posibilități financiare să-și înceapă activitatea. A sprijinit *Societatea de lectură a tinerimii române din Oradea*, iar în 1860 a înființat *Fundațiunea Jigaiană* pentru ajutorarea elevilor și studenților români ortodocși de la școlile din Oradea. Aprobarea s-a dat în aprilie 1861. Fundațiunea a dispus de trei imobile, având o valoare totală între 250-300.000 cor.: casa din actuala Piață a Unirii, colț cu str. Avram Iancu și două case de pe str. Nicolae Jiga unde a funcționat internatul jigaian cunoscut și sub numele de internatul „Sf. Nicolae”.¹

Emanuil Gojdu

- EMANUIL GOJDU (1802-1870), s-a născut în Oradea. Era de origine macedoromână. După cursurile făcute la Liceul Premonstratens din Oradea, în 1820-21 a fost student la Academia de Drept din Oradea, apoi a frecventat Dreptul la Pojon (Bratislava) și Budapesta. După absolvirea studiilor de drept

se stabilește la Budapesta, unde este numit practicant la Tabla Regească. În 1832 se căsătorește cu Anastasia Pometa, o macedoromâncă. În timpul revoluției de la 1848-1849 Emanuil Gojdu a manifestat o atitudine moderată, ridicându-se, alături de N. Jiga, Ioan Fonai și alții pentru despărțirea Bisericii Ortodoxe Române de ierarhia sârbească. În 1861 este numit comite suprem în comitatul Caraș, unde a luat măsuri ca „limba oficială peste tot în afacerile din lăuntru să fie cea română.” În 1866 a fost ales deputat de Tinca. Ceva mai târziu, dezamăgit de neputința de a-și realiza planurile în favoarea egalei îndreptățiri a românilor transilvăneni s-a retras din viața publică.²

Testamentul lui Emanuil Gojdu a fost redactat în 4 noiembrie 1869 și a fost publicat în ziua morții sale (3 februarie 1870). Acesta conținea următoarele clauze principale: în răstimp de 50 de ani (1871-1921) două treimi din venitul Fundației se capitalizează, iar o treime se distribuie ca burse „acelor tineri români de religiunea răsăriteană ortodoxă, distinși prin purtare bună și talent, născuți în Ungaria (și Transilvania încorporată pe atunci Ungariei), ai căror părinți nu sunt în stare cu averea lor proprie să ducă în îndeplinire creșterea și cultivarea copiilor lor” (§.5, p.1). În perioada 1921-1971, se capitalizează trei cincimi și se distribuie ca burse două cincimi, iar în intervalul 1971-2021 se capitalizează o jumătate de venit și din cealaltă se oferă burse. În sfârșit, în perioada 2021-2071, o zecime se depune în bancă pentru fondul de rezervă, iar restul va fi folosit, în afară de burse, „pentru orice scopuri ale românilor de religiune ortodoxă răsăriteană din Ungaria.” Fundația era administrată de o reprezentanță de laici și slujitori ai altarului, având în frunte pe mitropolitul și toți episcopii diecezanii români greco-orientali din Ungaria și Transilvania.³

După realizarea unirii Transilvaniei cu România, cea mai mare parte a averii fundației a rămas în Ungaria. La 27 octombrie 1937 s-a încheiat un acord definitiv între guvernul român și cel ungar în această chestiune. Mitropolia din Sibiu a rămas legatară în continuare a fundațiunii, însă reprezentanții ei au găsit de

¹ Neș 1937, p.153-157, 597-601; Tulbure 1912, p.33; Nicolae Jiga 1971, Clădirea fundației este actuala de pe str. Nicolae Jiga nr. 31. Vezi și Borcea 2003, p.100-101.

² Sofronie 1927; N, 24 februarie 1898, p.3-4; Neș 1937, p.89-99; Borcea 2003, p.45.

³ (Textul testamentului: p.589-597); Roșescu 1980, p.422.

cuvânt să lase o parte din fondurile ei pentru românii din Ungaria.¹

- **NICOLAE BORBOLA** (1786-1877), s-a născut în comuna Sântandrei, comitatul Bihor. După studiile liceale și primii doi ani de drept la Oradea, își termină școlile la Budapesta, unde a absolvit și teologia. A intrat în rândurile clerului, iar din aprilie 1814 a fost numit director al „școalelor naționale române și profesor al candidaților de învățători”. Între 1816-1845 este profesor de drept natural la Academia de Drept din Oradea. Când s-a introdus obligativitatea predării în limba maghiară în locul celei latine, el a renunțat la acest post și a trăit ca pensionar încă 32 de ani. A murit la 19 august 1877. A lăsat câteva fundații cu scopuri mai ales în favoarea bisericii și școlarilor din Șauaieu, unde și-a început activitatea ecleziastică, pentru biserici din Oradea și pentru înmormântarea săracilor, în sumă totală de 15.954 florini.²

- **SZTAROVESZKY KÁROLY**. Nu se cunosc prea multe date despre viața lui. La 16 februarie 1883 și-a dat întreaga avere, de circa 150.000 fl., pentru întemeierea unui spital de copii care să-i poarte numele. Acesta s-a și deschis în 16 noiembrie 1906, avându-l în frunte pe dr. Schiff Ernő, vestitul medic pediatru din Oradea.³

- **IOAN PAPP** (1849-1914) era din satul Ponoare, de lângă Bratca. Și-a făcut studiile liceale la Oradea, iar Dreptul la Academia de aici. Se dedică administrației ajungând prim notar comitatens. În 1876 a fost ales membru în senatul episcopesc al Consistoriului ortodox român din Oradea, funcție în care a rămas până în 1912. A colaborat cu inițiatorii Reuniunii de cântări *Hilaria*. În 1903 i s-a impus să candideze ca deputat în Parlament, unde a și ajuns, dar, în 1905, și-a dat demisia. Prin testament a lăsat întreaga sa avere, în sumă de 50.000 cor. aur, elevilor săraci și buni la carte, și două imobile le-a donat bisericii ortodoxe din Lorău-Remetei.⁴

3. Învățământul preșcolar, primar și mediu neconfesional

Prin patentă imperială din 12 noiembrie 1850 s-a dispus punerea în aplicare a planului

de germanizare *Entwurf für Organisation der Gymnasien und Realschulen in Österreich*. Dar acest plan nu a fost pus în aplicare, nici în arhigimnaziul și nici în școala reală (sau arhireală) din Oradea, datorită opoziției cadrelor didactice.⁵ În afară de acestea, până la apariția legii din 1868 cu privire la învățământ, în oraș n-au funcționat decât școli confesionale. Dar chiar și în această perioadă a existat o formă de supraveghere a școlilor, tutelată de comunitățile în mijlocul cărora funcționau. Astfel, știm că, în 1853, călugărul premonstratens Kraus László își dădea demisia din postul de director al școlilor primare. În 1855 s-a creat funcția de inspector școlar neretribuit, pe confesiuni, fiind numiți următorii:

- la școala romano-catolică din *Orașul Nou* - Czabán József;
- la școala greco-catolică - Ioan Fărcaș;
- la școala greco-orientală ortodoxă - Gheorghe Scutari;
- la școala romano-catolică din Olosig - Knorr Mihály;
- la școala rusească (ruteană) - Enik Mihály;
- la școala romano-catolică din Velența - Somlyai Mihály.⁶

Acesta este anul în care mai mulți învățători cer urcarea salariului, care în vremea respectivă era de 225 fl. pe an. Cererea le-a fost îndeplinită și suma a fost ridicată la 400 fl.

Adoptarea legii din 1868 a făcut ca și la Oradea să apară învățământul de stat. În organizarea și întreținerea lui, forurile administrative locale aveau un rol deosebit. La 31 iulie 1869 Consiliul orășenesc s-a ocupat cu problemele școlii, punând bazale învățământului comunal; s-a sistat apoi ajutorul acordat până atunci școlilor confesionale.⁷ Acestea urmau să fie întreținute în exclusivitate din fondurile parohiilor, dar și din donațiile unor bănci. S-a constituit, conform legii, senatul școlar (*iskolaszék*) care a numit pe învățători, a stabilit taxa de școlarizare la 2 fl. pe an și a dotat școlile cu cele necesare procesului de învățământ. S-a creat un fond școlar centralizat și s-a hotărât

¹ *Ibidem*.

² Nes 1937, p.159-160.

³ Borovszky 1901, p.340-341; N, 16 noiembrie 1902, p.6; N, 18 noiembrie 1902, p.3.

⁴ Nes 1937, p.220-224.

⁵ Borovsky 1901, p.401.

⁶ Lakos 1904, p.271.

⁷ Fehér 1937, p.107.

ca în fiecare an, Primăria să depună aici 7.000 fl. S-a stabilit și salariul învățătorilor. La școlile primare, 600 fl. pe an, iar la cele gimnaziale, 700. Dreptul la chirie a fost stabilit la 160 fl., iar salariul învățătorilor suplinitori la 400 fl.¹

Structura învățământului se prezenta astfel: preșcolar, primar (*elemi*) cu patru sau șase clase, gimnazial sau civic (*polgári*) cu patru clase. Ele se mai numeau și „școli populare” fiind întreținute fie de Primărie, fie de către stat. Învățământul mediu era reprezentat de școala reală (sau arhireală) și de arhigimnaziu.

Învățământul preșcolar a luat ființă în 1850, când s-a deschis prima grădiniță, prin strădaniile doamnei Dikk F. A doua a fost înființată în 1856, de către Stankovics János, iar a treia în 1857.² În 1874 exista Asociația pentru creșă și căminul „Elisabeta”, care dispunea de următoarea rețea de instituții de profil:

- în *Orașul Nou*, o creșă în care iarna au fost primiți zilnic 5-6 copii, iar vara 8-10; în căminul din acest cartier, iarna 140 de copii, iar vara (iulie, august, septembrie), 180; un număr de 15 copii au primit aici alimentație gratuită;

- în *Olosig*, o creșă în care iarna au fost primiți zilnic 5-6 copii, iar vara (iulie, august), 16-18; căminul existent în cartier a fost frecventat zilnic de 50-70 de copii, 6 beneficiind de masă gratuită;

- în *Velența* exista doar o creșă, care a găzduit zilnic, în primele luni ale anului 1874, un număr de 4-5 copii.³

Toate aceste instituții preșcolare, în afară de faptul că aveau un număr foarte redus de locuri, funcționau în localuri improvizate. Abia în 1900 s-au ridicat, din fondurile Primăriei, nu mai puțin de 10 grădinițe, de către firma specializată în construcții, Madarász și Flonta.⁴

În anul 1913, toate căminele de stat funcționau în câte două săli și aveau câte un educator.⁵ Iată o statistică a acestora:

Căminul de stat nr. I	62 copii
Căminul de stat nr. II	129 copii
Căminul de stat nr. III	55 copii

Căminul de stat nr. IV	41 copii
Căminul de stat nr. V	128 copii
Căminul de stat nr. VI	82 copii
Căminul de stat nr. VII	115 copii
Căminul de stat nr. VIII	121 copii
Căminul de stat nr. IX	112 copii
Căminul de stat nr. X	130 copii

Total: 1075 copii

Dintre instituțiile școlare cu scop caritativ se detașa Orfelinatul orașenesc care, în 1896, a primit din partea orașului o clădire nouă, executată după planurile arhitectului Rendes Vilmos.⁶

Învățământul primar și mediu. La 18 octombrie 1868 s-a început învățământul în toate clasele. La deschidere, orașul avea 2 școli primare de băieți, una de fete și 2 mixte, precum și o școală gimnazială de băieți cu o clasă. Numărul total al elevilor s-a ridicat atunci la 575 de băieți și 347 de fete, în școlile primare, și 27 de băieți în școala secundară. Calitatea de membru în senatul școlar a devenit tot mai mult o chestiune de onoare, câte un loc vacant fiind aici obiect de dispută între principalele partide politice din oraș. Membrii senatului erau aleși pe câte trei ani, din toate păturile avute ale societății (avocați, cadre didactice, comercianți, cler, administrație locală sau comitatensă).⁷

Potrivit ordinelor nr. 8940/1069 din 12 noiembrie 1850 și 375/1127, din 22 noiembrie 1850, ale Ministerului cezaro-crăiesc al instrucțiunii publice, Secția de filozofie s-a despărțit de Academia de Drept și a fost contopită cu arhigimnaziul existent, care a devenit astfel, gimnaziu cu 8 clase, având 12 profesori. Dintre aceștia 7 erau plătiți de Ordinul Premonstratens, iar ceilalți „din fondul de învățământ.” În anul școlar 1858/1859 Arhigimnaziul Premonstratens a fost frecventat de un număr de 438 de elevi, din care 303 erau maghiari, 95 români, 28 germani, 6 slavi (probabil slovaci), 3 cehi, 2 ruteni și un polonez.⁸

Școala Arhireală de stat a funcționat un an în sălile mici de la parterul clădirii Curții de

¹ *Ibidem*.

² Lakos 1904, p.284.

³ *N*, 19 ianuarie 1875, p.3.

⁴ Lakos 1904, p.285.

⁵ Köszeghy 1913, p.15; în afară de acestea mai existau 3 cămine cu 4 educatori și 499 de copii, precum și 3 creșe cu 3 educatori și 95 de copii, toate ale unor instituții romano-catolice. *Ibidem*.

⁶ Lakos, 1904, p.273-274. Actuala clădire a Liceului de Artă din Parcul „Petőfi”, nr. 26.

⁷ Fehér, 1937, p.107.

⁸ *PU*, 3 februarie 1859, p.53.

Apel, iar în 1874/75 s-a mutat în clădirea din Piața Mică (Sf. Ladislau), pe locul căreia este azi Primăria și unde până atunci și-au avut reședința Academia de Drept și Liceul Premonstratens (Arhigimnaziul). În 1874, aceste două instituții școlare s-au mutat în actuala clădire din str. Roman Ciorogariu (fostă Uri utca).¹ Școala Arhireală a stat în această clădire până în 1895 când, punându-se problema ridicării unui nou edificiu pentru administrația orașului, s-a luat hotărârea de a se construi un nou local de școală. A fost ales terenul viran dintre Piața Mare și Crișul Repede, acolo unde a fost „portul” în care acostau plutele ce aduceau lemnul de la munte. Astfel s-a ridicat, cu un efort, deosebit pentru Primărie, actuala clădire care adăpostește Liceul „Emanuil Gojdu”. Arhitectul acestui edificiu a fost Knapp Ferenc.²

Iată cum se prezenta, în cifre, sistemul învățământului de stat în Oradea în anul școlar 1899/1900²:

Felul instituției școlare	Numărul instituțiilor	Numărul elevilor
Grădinițe	13	1.456
Școli de educatoare	1	46
Școli populare	31	6.119
Școli de învățători	2	78
Școli de învățătoare	1	114
Școli medii:		
- arhigimnazii	1	452
- școli reale	1	242
- Instituții de învățământ superior:		
- Academia de Drept	1	164
- institute teologice ⁴	1	19
- Școli profesionale:		
- de meserii și comerț	5	1.514
- militare ⁵	1	183
- școli de moașe	1	72
- Instituții școlare cu scop caritativ	2	136
- Școli în închisori	1	190
Total	62	10.785

¹ Neș 1929, p.13.

² Lakos. 1904, p.273. Costul construcției a fost 488.000 coroane; Borcea 2003, p.102-103.

³ MSE VIII. 1901, p.316-317.

⁴ Seminar romano-catolic frecventat și de studenți greco-catolici, întreținuți de cele două Episcopii.

⁵ Școală de Cadeti ce pregătea subofițeri.

⁶ MT. 1908, p.357-369.

⁷ Ibidem, p.370-394.

⁸ Legea XXVII, §.17: „Orice școală și oricare învățător, indiferent de caracterul școlii și de faptul că beneficiază sau nu de ajutor de stat, este dator să dezvolte și să fortifice în sufletul copiilor spiritul atașamentului față de patria ungară și conștiința apartenenței la națiunea maghiară”. (Ibidem, p.382).

⁹ Ibidem, p.386.

Organizarea învățământului de toate gradele a fost obiectul a două legi din 1907: *Legea XXVI* („cu privire la reglementarea drepturilor învățătorilor din școlile primare populare de stat și cu privire la subordonarea locală a școlilor populare”)⁶ și *Legea XXVII* („cu privire la raporturile juridice ale școlilor populare primare ce nu sunt de stat și despre drepturile ce se cuvin învățătorilor populari confesionali”)⁷, ultima din ele, cunoscută mai ales sub numele de *Legea Apponyi*, după numele contelui Apponyi Albert, ministrul instrucțiunii publice, „părintele” acestei legi, îndreptată în primul rând împotriva naționalităților.

Cele două legi aduceau un centralism excesiv în sistemul de învățământ, prin introducerea unei programe școlare detaliate, care urmărea în principal însușirea perfectă de către elevi a limbii de stat și formarea conștiinței naționale unice. Gravitatea consta în faptul că nu se mai făcea deosebire între școlile confesionale și cele de stat, condiționându-se ajutorul dat de guvern cadrelor didactice din școlile confesionale de realizarea obiectivelor programei de învățământ.⁸

Această lege a stârnit protestul vehement al românilor din Oradea, care, dându-și, în mare majoritate, copiii la școlile de pe lângă biserica ortodoxă sau greco-catolică, urmăreau educația și formarea lor în spirit național. Grave erau și prevederile paragrafului 22, aliniatul 1, în care se stipulau condițiile în care cadrul didactic putea fi tras la răspundere, până la îndepărtarea din școală:

- a) dacă neglijează predarea limbii maghiare și nu atinge cu elevii nivelul mediu cerut;
- b) dacă folosește manuale și material didactic neaprobat de minister;
- c) dacă „urmează o linie antistatală”, adică se implică în orice acțiune care ar fi îndreptată împotriva constituției statului, caracterului său național, unității, integrității, împotriva folosirii exclusive a limbii de stat în justiție etc.⁹

Iată situația școlilor populare comunale și de stat, în anul 1913¹:

Numele școlii	Anul înf.	Nr. ani studiu	Nr. de clase	Nr. săli de clasă	Nr. cadre did.	Nr. elevi	Patronată de:
-Gimnaziul comunal de băieți	1869	4	12	15	14	627	primărie
- Gimnaziul comunal de fete -Olosig	1877	4	7	9	10	334	primărie
- Gimnaziul comunal de fete – Orașul Nou	1912	4	4	4	5	193	primărie
- Școala primară de stat – Olosig	1908	6	10	10	10	507	stat
- Școala primară de stat – Orașul Nou	1908	6	10	10	10	485	stat
- Școala primară comunală de băieți (str. Ritoók)	1869	6	6	6	6	329	primărie
- Idem (str. Széles)	1903	4	4	4	4	178	primărie
- Idem (str. Strajei)	1869	6	8	8	8	379	primărie
- Idem (str. Șanțului)	1869	6	6	6	6	368	primărie
- Idem (în Velența)	1901	4	4	4	4	241	primărie
- Școala primară de fete – Olosig	1869	4	4	4	4	235	primărie
- Idem (str. Strajei)	1869	6	8	8	8	345	primărie
- Idem (str. Șanțului)	1869	6	6	6	6	350	primărie
- Școala primară comunală mixtă (Subcetate)	1870	2	2	2	2	132	primărie

Nu comentăm cifrele care par a fi într-o mare scădere la număr de copii școlarizați, comparativ cu un deceniu în urmă, după cum se pare că și statisticile au fost întocmite potrivit unor criterii indeterminabile.

Învățământul profesional. La 1 iulie 1888, profesorul Propper János și-a deschis un oficiu în vederea lansării unei școli comerciale. Încă la data de 10 iulie a aceluiași an s-a înființat *Asociația de protejare a școlii medii comerciale din Oradea Mare*. În august, această societate a obținut aprobarea Ministerului de Interne ca

în luna septembrie să deschidă primul an școlar, 1888/89.² Din ianuarie 1895 școala s-a mutat în noua clădire din Piața Mare, unde era și sediul Halei Comerciale, sub al cărui patronaj a funcționat din acest moment. În august 1895, această școală obține numele de *Școala comercială superioară*. Din septembrie 1898 ea a fost direct subordonată și finanțată de Hala Comercială. Apoi, școala a fost sprijinită material de stat, de comitatul Bihor, de *Camera de comerț și industrie* a orașului și de Primăria orădeană.³

¹ Kőszeghy 1913, p.14; vezi și Fehér 197, p.109, cu privire la situația din 1918.

² Kovács 1913, p.12-13.

³ *Ibidem*, p.18-19.

Casa "Bartsch" de pe Strada Principală

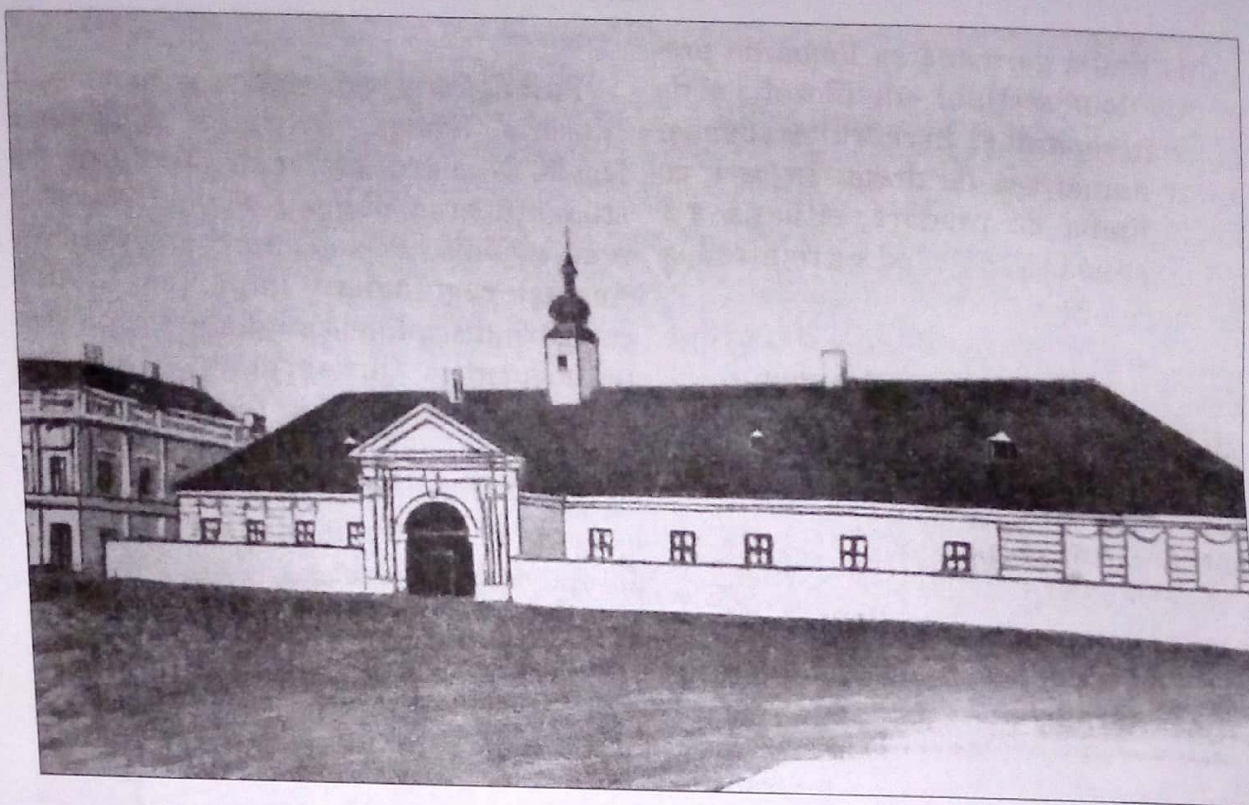
Iată și o situație statistică a învățământului profesional, așa cum arăta el în 1913:

Numele școlii	Anul înf.	Nr. ani studiu	Nr. de clase	Nr. săli de clasă	Nr. cadre did.	Nr. elevi	Patronată de:
- Școala superioară comercială ¹	1888	3	6	8	10	267	Hala Com.
- Curs comercial pentru femei	1891	1	1	2	9	37	
- Școala profesională lemn și metal ²	1913	-	-	-	-	-	
- Școala de ucenici comerciali	1887	3	5	5	9	191	
- Școala de ucenici meseriași ³	1884	5	43	30	68	2.035	
- Școala de muzică	1896	7	6	2	1	34	

¹ Un istoric al acestei școli vezi în N, 10 mai 1898, p.4-5; aici sensul de *superior* este echivalentul cu *mediu*.

² S-a deschis la 1 septembrie 1913, după întocmirea situației.

³ Date privind școala în 1898: N, 1 septembrie, p.5-6.

Vechiul sediu al Academiei de Drept (pe locul actualei Primării)

4. Academia de Drept

Anul 1850 a însemnat o schimbare fundamentală în viața acestei instituții: s-a introdus limba germană ca limbă de predare, cele două secțiuni - de filozofie și de drept s-au separat și în cadrul Academiei a rămas numai cea de drept. În ceea ce privește limba de predare, situația s-a menținut până în 1861, când s-a reintrodus limba maghiară.

Abia în 1874, Academia de Drept orădeană își dobândește echivalentul cu facultățile de drept. Cursurile aveau durata de 4 ani. Regulamentul din 1874 preciza organizarea pe catedre, fixând numărul acestora la opt:

- a) drept roman;
- b) drept penal și filozofia dreptului;
- c) economie politică, finanțe și drept financiar ungar;
- d) drept civil austriac și ungar;
- e) procedură civilă, procedura extraprocesuală, drept comercial și cambial;
- f) statistica și dreptul administrativ ungar;
- g) istoria dreptului și dreptul canonic;
- h) politică, drept public ungar și introducerea în drept și științele de stat.¹

Pe lângă aceste discipline, se mai predau: filozofia, istoria civilizației și medicina legală. Numărul orelor de studiu pe care studenții erau obligați să le frecventeze erau stabilite la douăzeci pe săptămână. Același regulament împărțea în două categorii disciplinele studiate: grupa științelor juridice (jurisprudența) și grupa științelor de stat (economico-politice). Specializarea începea în anul al III-lea de studiu. Absolvenților li se oferea posibilitatea de a lucra fie în magistratură, fie în administrația de stat.

Studiile de aici, încheiate cu susținerea examenelor fundamentale, erau echivalente cu cele universitare numai după frecventarea a încă doi ani, după care se obținea un certificat de absolvire (*absolutoriu*).

În anul 1874, Academia s-a mutat în noua clădire, care i-a servit drept sediu până la sfârșit (actuala clădire a Liceului „M. Eminescu” de pe str. Roman Ciorogariu). Numărul studenților a fost mereu în jurul cifrei de 160, între care foarte mulți români. În 1898, din plângerea unui anonim trimisă ziarului *Nagyvárad* rezulta că mai mult de o treime din

¹Buletinul 1928, p.

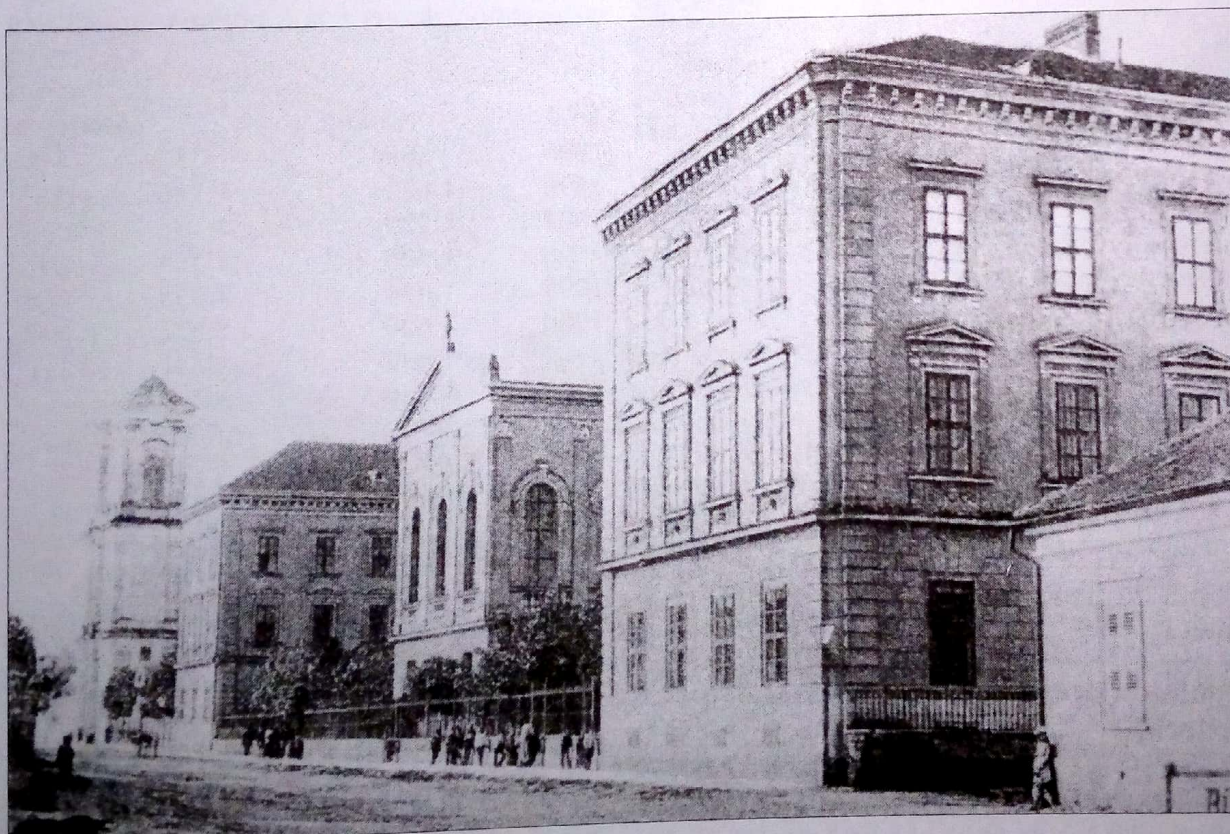

studenții Academiei de Drept sunt români și numărul lor crește mereu. Aceștia vin din părțile cele mai îndepărtate ale Imperiului Austro-Ungar. Pe coridoare se vorbește mai mult limba română și ai impresia că te afli la o universitate din București.¹ Conform statisticii oficiale, în anul universitar 1899/1900, din totalul de 164 de studenți, 124 erau maghiari, 38 români, unul german și unul slovac. După religie: 66 romano-catolici, 34 iudei, 29 ortodocși, 18 greco-catolici, 17 reformați.² În același an universitar, numărul profesorilor se ridică la 8, iar al celor particulari la 4. Totalul orelor pe săptămână, la toți anii, în semestrul de iarnă, era de 104, iar în cel de vară, 78.³

Începând cu luna mai 1911, prin ordinul nr. 59014 al Ministerului de instrucțiune publică, s-a pus în aplicare legea XIX din 1872, potrivit căreia: „*Facultățile formează corporațiuni*

independente și cu drepturi egale, sub președinția decanului ales în fiecare an de către profesorii facultății.”⁴ Primul decan ales a fost profesorul Hoványi Gyula, care a îndeplinit această funcție și în perioada interbelică.

În același an se înființează două noi catedre, prin transformarea lor din lectorate: o catedră de filozofie și una de istorie universală. Se adaugă cursuri noi: drept internațional (privat), drept minier, contabilitate de stat, igienă publică, psihiatrie legală, etică și logică. Ca lector de igienă publică a fost numit dr. Nicolae Popovici, care în perioada 1924-1925 va ajunge prefect al județului Bihor.⁵ Academia orădeană de Drept se bucura în această perioadă de un bine meritat prestigiu în lumea universitară din Europa centrală, mulți absolvenți de-ai ei ajungând cadre didactice în instituții de învățământ superior. Aici s-a înființat și una din primele asociații ale studenților români - *Societatea de*

Liceul Premonstratens și Academia de Drept

¹N, 20 octombrie 1898, p.4-5.

²MSE VIII 1901, p.361. Deci, dacă se scad din totalul studenților maghiari cei 34 de evrei, rămân 90 de studenți care puteau să spună că erau maghiari și astfel avea dreptate anonimul din *Nagyvárad* că o treime din studenți sunt români.

³Ibidem.

⁴Ibidem, p.6.

⁵Ibidem.

Alexandru Roman

lectură a tinerimii române din Oradea Mare (1852) condusă, până la 1857, de către Alexandru Roman (1826-1897).

Născut la Aușeu, lângă Aleșd, studiile și le-a făcut la Beiuș și Oradea. În 1848 era profesor la Beiuș apoi, din 1850, profesor la Arhigimnaziul din Oradea, deținând și o catedră de limba română în cadrul Academiei de Drept. Din 1857 este translator la locotenența regală din Budapesta. Începând din 1861 colaborează la *Concordia*, împreună cu Partenie Cosma. În 1868 întemeiază ziarul *Federațiunea*, fiind, în același timp, și profesor la catedra de limba română a Universității din Budapesta (1862-1897). Alexandru Roman a făcut parte din Academia Română de la București, încă de la înființarea ei (1866).¹

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea aici au studiat și s-au format ca avocați, ziariști sau oameni politici: Emanuil Gojdu, G. Pop de Băsești, unul dintre cei mai activi fruntași ai Partidului Național Român, Ioan Rațiu, Ioan

Popovici, Vasile Mangra, Aloisiu Vlad, Giorgiu Popa, Vasile Ignat, Paul Papp, Ioan Buna, Demetriu Kiss, Nicolae Zigre, Coriolan Pop, Ioan Ciordaș, Aurel Lazăr, Lucian Bolcaș, înfăptuitori ai unirii Transilvaniei cu România.

5. Sănătate: spitale, farmacii

Având în vedere așezarea sa, la întâlnirea dintre dealuri și câmpie, existența unui permanent curent de aer, determinat de cursul Crișului Repede care străbătea teritoriul orașului, Oradea a asigurat condiții climatice de viață favorabile celor ce au trăit aici.

Dacă apreciem la 48 km² teritoriul locuit al orașului, în 1901, și la 50.177 de suflete totalul populației, obținem o densitate de 1.045,3 locuitori pe km². Să reținem că în Olosig densitatea populației era mai mare decât cea din partea orașului de pe malul stâng al Crișului Repede.

Analizând cifrele natalității și mortalității pe un eșantion de zece ani, obținem următoarea situație :²

Anul	Născuți	Morți
1895	365	332
1896	1.622	1.386
1897	1.593	1.188
1898	1.608	1.364
1899	1.644	1.355
1900	1.600	1.372
1901	1.630	1.347
1902	1.636	1.385
1903	1.709	1.489
1904	1.750	1.510

Mortalitatea infantilă a înregistrat cifre îngrijorătoare, care, cu toate acestea, plasau Oradea între orașele cu situație mai bună între celelalte din Imperiu. În 1890, numărul copiilor decedați până la vârsta de 5 ani a fost de 568 (46,6 la sută din numărul total al decedaților), iar în 1899, numărul lor a scăzut la 462, deci 34 la sută.³ A crescut în schimb la 488, în 1900.⁴

O rată ridicată a mortalității a fost determinată de epidemiile care s-au succedat una după alta. Ele se datorau în primul rând lipsei totale a unor măsuri de igienizare a orașului. Una din cele mai pustiitoare a fost epidemia de *holeră*

¹ Pavel 1927; Neș 1937, p.104-120.

² N, 29 decembrie 1904, p.5 (pe anul 1895, cifrele sunt parțiale).

³ Borovszky 1901, p.336.

⁴ MSE VIII 1901, p.41.

din 1873. Primul deces s-a înregistrat la 19 mai, apoi proporțiile au fost impresionante, S-a instituit o „comisie pentru holeră”, care urmărea să asigure curățenia orașului și dezinfecția sa. Dar populația intrată în panică nu a respectat măsurile impuse. Mai mult, în luna iunie, toate reziduurile umane și animale fiind deversate în Criș, în câteva zile epidemia s-a extins la Tărian, Sântandrei și în celelalte localități din avalul râului. Nu există date cu privire la Oradea dar, în iunie-iulie 1873, în Bihor, în 429 așezări, s-au înregistrat 30.447 îmbolnăviri, din care 10.980 s-au soldat cu decese.¹

În 1892, *difteria* a fost mortală în 49 la sută din cazuri, iar 1894, în 43 la sută. După introducerea vaccinului, în 1895, cifra a scăzut la 28 la sută, iar în 1899, la 26,9 la sută.²

Constant pustiitoare a fost *tuberculoza*. Astfel, în 1893, au murit de această boală 118 persoane, în 1894 numărul a fost de 163, în 1895 - 132, în 1896 - 157, în 1897 - 137, în 1898 -

116, iar în 1899-1900. Dacă, pe lângă aceste cifre, mai luăm în considerare că, tot în acești ani, numărul celor decedați de boli ale aparatului respirator a oscilat între 281 și 220, că majoritatea acestora se pot înscrie la categoria tuberculozei, rezultă că de această boală au murit mai mulți decât de toate bolile infecțioase la un loc. O cifră alarmantă a fost atinsă în prima jumătate a anului 1906 când, în primele patru luni, s-au înregistrat 575 cazuri de deces, din care 178 (decî 30,9%) din cauza bolilor de plămâni.³ Alarmate de această situație mai mult decât îngrijorătoare, la 6 decembrie 1906 autoritățile orășenești și comitatense au luat măsuri de înființare a *Asociației pentru protecția bolnavilor de plămâni*, având ca președinte de onoare pe Glatz Antal, Comitele suprem al comitatului Bihor.⁴

Tifosul exantematic, care a constituit și el o problemă permanentă pentru oraș în secolul al XIX -lea, a început să scadă ca număr de

Spitalul T.B.C.

¹ N, 28 august 1910, p.3-4.

² Borovszky 1901, p.336.

³ N, 8 mai, 1906, p.3.

⁴ N, 11 decembrie 1906, p.2.

Spitalul de Neuropsihiatrie

îmbolnăviri abia după 1895, când s-a realizat apeductul orașului și, mai ales, după 1900, când rețeaua de canalizare a urbei s-a extins și în zonele mai mărginașe ale orașului. Totuși, în 1907 și 1909, s-au mai înregistrat două epidemii cu 180, respectiv 300 cazuri de îmbolnăvire.¹

Spitale. Oradea a continuat tradiția din secolele precedente, mai ales instituțiile eclesiastice (ordinele călugărești, în primul rând al mizericordienilor) întreținând, după posibilități, încăperi sau chiar clădiri speciale destinate îngrijirii bolnavilor, în primul rând a celor săraci.

Bazele primului spital public s-au pus în 1803, când fostul primar din *Subcetate*, Szabó Ferencz, a lăsat prin testament suma de 500 fl., pentru edificarea unei astfel de instituții.² În urma unor donații succesive, venite din toate mediile,

se cumpără terenul unde se află și azi spitalul vechi, pe actuala Stradă a Republicii, și se ridică, în 1806, o clădire numită *Lazaretum* cu o capacitate inițială de 12 paturi, mărită încă în același an la 24. Anul inaugurării este 1806, după care spitalul se lărgeste prin adăugarea unui etaj (1853-1860).³

Este interesantă, pentru o apreciere globală a situației asistenței sanitare, o statistică referitoare la circumscripția administrativă cezaro-crăiască Oradea, în 1858, în a cărei componență intrau 7 comitate ce cuprindeau întreaga zonă de la Mureș și până în nordul Maramureșului. Întreaga populație era de 1.538.608 locuitori, care dispuneau de 122 de medici, 132 de chirurgi, 144 de moașe și de 85 de farmacii. Deci, un medic sau un chirurg revenea la circa 6.000 de locuitori, o moașă la 10.000 de locuitori, o farmacie la 18.000 de locuitori. Se apreciază că,

¹ N, 27 noiembrie 1909, p.2.

² N, 8 noiembrie 1906, p.2 și 24 noiembrie 1906, p.1.

³ *Anuar spital* 1947, p.

față de 1857, numărul medicilor crescuse cu 12, iar a farmaciilor cu 2! Pe acest întreg teritoriu existau 11 spitale, cu 355 de paturi, spitale publice fiind la Oradea, Arad și Debrețin. În azilurile pentru săraci din Oradea, Satu Mare, Carei, Baia Sprie, Andrid, Debrețin, Makó și Csaba (ultimele trei în Ungaria) se aflau 300 de oameni. Acum, pentru alienații mintali, în spitalul din Oradea erau rezervate 5 camere, iar în cel din Gyula – 2 camere.¹

În 1873 s-a zidit un nou pavilion cu etaj, aripa dinspre actuala Str. Spitalului. Parterul acestei clădiri era destinat bolnavilor mintali, iar etajul, pentru boli venerice (femei). Spațiul a fost apoi lărgit succesiv, în 1895 (pavilionul economic și morga), 1897 (aripa stângă a clădirii principale, cu sală de operații la etaj).² De la sfârșitul veacului al XIX-lea, instituția primește titlul de spital comitatens, fiind sprijinit cu fonduri și de către autoritățile acestui for administrativ. La începutul secolului al XX-lea, spitalul se întindea pe o suprafață de peste 2 ha., având 250 de paturi dar, în caz de nevoie, putându-se asigura internarea a până la 450 de bolnavi.³

În 1903 s-a ridicat *Spitalul pentru bolnavii mintali*, compus din 7 corpuri de clădiri, pe locul actualului Spital de Neuropsihiatrie de pe Str. Spitalului nr. 26. În curte s-a construit o baracă de lemn pentru îngrijirea femeilor suferinde de boli.

În 1919 s-a construit o a doua baracă de lemn pentru bolnavii de ochi și o aripă centrală spre curte, legată de corpul principal, unde a fost plasat biroul de primire a bolnavilor și baia serviciului de primire.⁴ Până la izbucnirea Primului Război Mondial, directorii acestui spital au fost: dr. Roth Gáspár, dr. Ertsey Imre, dr. Lukács János, dr. Fuchs József, dr. Kiss Ferenc, dr. Korda György, dr. Fráter Imre, dr. Kenéz Kálmán. Unul din șefii de secție era dr. Sever Pășcuțiu.⁵

Tot de la începutul secolului al XIX -lea funcționa Spitalul izraelit, destinat în special

bolnavilor provenind din categoria foarte săracă a comunității evreiești. Primul ei medic a fost dr. Grósz Frigyes, cel care a întemeiat *Institutul de oftalmologie din Oradea Mare*, numit inițial *Institutul de vindecare a orbilor săraci*.⁶

De prin 1870 funcționa în oraș *Asociația pentru Spitalul comercial*, cu 12 paturi, destinat numai bolnavilor proveniți din această asociație, cu 2 medici și un asistent.

O realizare importantă a fost înființarea *Școlii de moașe*, sprijinită de medicul dr. Joachim Dudek, care a lăsat o fundație de 7.000 fl., pentru această școală.⁷ La 1 ianuarie 1873, când au început cursurile, durata lor era de cinci luni și se țineau în limba maghiară și în limba română.⁸ În 1881 a fost inaugurată noua clădire de pe actuala Str. Tribunalului, cu 22 de paturi, iar un an mai târziu, s-a creat aici o secție de ginecologie cu 10 paturi. În 1896, ea a cunoscut o nouă extindere astfel că, în 1901, ea putea să asigure spitalizarea a 57 femei.⁹

În 1875, dr. Mayer Antal a pus bazele unei fundații prin donarea sumei de 5.000 fl., pentru un spital de copii. La aceasta s-au adăugat cei 150.000 fl., lăsați prin testament de Sztaroveszky Imre, în februarie 1883, în același scop, cu condiția ca viitoarea instituție să-i poarte numele.¹⁰ Spitalul s-a deschis în 16 noiembrie 1906, avându-l în frunte pe dr. Schiff Ernő, vestit medic pediatru orădean.¹¹ În decembrie 1906 el a procurat pentru spital un *aparat Röntgen*, primul în oraș.¹²

La 17 iunie 1908 s-a dat în folosință *Sanatoriul TBC* de pe Dealul Viilor. Unitatea era compusă din două pavilioane, la început cu 12 paturi, inițiator și director fiind dr. Gerő Sándor.¹³

În 1859 s-a constituit *Asociația Crucii Roșii*, filiala Oradea, care și-a propus, printre altele, înființarea unei *asociații de salvare*, care să funcționeze în perimetrul orașului. Ea se va

¹ PU, 11 mai 1859, p.430.

² Anuar spital 1947, p.4.

³ Borovszky 1901, p.339.

⁴ Anuar spital 194, p.4.

⁵ Ibidem, p.5.

⁶ Borovszky 1901, p.340.

⁷ Ibidem, p.339; Tóth 2000, p.273-315.

⁸ N, 15 noiembrie 1872, p.3.

⁹ Borovszky 1901, p.339.

¹⁰ N, 18 noiembrie 1902, Borovszky 1901, p.340-341.

¹¹ N, 16 noiembrie 1902, p.6.

¹² N, 11 decembrie 1906, p.5.

¹³ N, 18 iunie, p.4.

realiza peste câțiva ani, sub egida pompierilor și poliției.¹

Igiena orașului a fost în continuă îmbunătățire, prin crearea unui abator modern și a unui cuptor pentru incinerarea animalelor moarte. În 1901, în oraș funcționau 4 băi publice, dintre care, cea mai importantă, a familiei Rimanóczy Kálmán, pe malul Crișului Repede, lângă podul peste Criș; aceasta dispunea de hotel și restaurant, fiind donată, prin testament, Primăriei orașului.

În 1900, personalul medical al orașului se compunea din 48 medici, 1 chirurg și 74 de moașe. Existau 6 spitale cu 375 de paturi precum și un spital de boli contagioase.²

Potrivit unei statistici apărute în presă, în anul 1908 în spitalul public orădean au fost îngrijiți 6.992 bolnavi (4.165 de bărbați și 2.827 de femei).

Iată rețeaua instituțiilor spitalicești din oraș în 1913, situație rămasă, în general, neschimbată, până la izbucnirea Primului Război Mondial:³

- Spitalul public al comitatului Bihor ...	800 paturi
- Spitalul izraelit	105 paturi
- Spitalul de copii Sztaroveszky	54 paturi
- Școala de moașe	52 paturi
- Spitalul mizericordienilor	20 paturi
- Sanatoriul dr. Waldmann	6 paturi
- Sanatoriul dr. Racz	20 paturi
- Spitalul de contagioși Sf. Ladislau cu 4 pavilioane.	100 paturi
Total:	1.157 paturi

Un an mai târziu, avem următoarea situație cu privire la spitalele din oraș:⁴

- medici și chirurghi cu diplomă	66
- moașe cu diplomă	81
- medici legiști	3
- spitale	8
- număr total de paturi	1.099

Farmacii publice. Pe lângă cele patru farmacii pe care orașul le avea încă din veacul al XVIII-lea, secolul următor a adus dublarea acestora și modernizarea lor. Apar încăperile cu destinație specializată: *oficina* – pentru expunerea medicamentelor și relațiilor cu

publicul; *magazia* – pentru depozitarea cantităților mai mari; *laboratorul* – pentru prepararea medicamentelor, analize sau chiar experimentări; *herbariul* – pentru păstrarea în loc aerat și uscat a plantelor medicinale (uneori aceasta era chiar podul casei); *aquariul* – destinat depozitării vaselor cu lichide și unele aparate de laborator.

Personalul farmaciei se compunea dintr-un farmacist cu diplomă, care era fie proprietar, fie avea doar în arendă spațiul cu dotările sale, unul sau doi asistenți și un ucenic. Majoritatea produselor farmaceutice erau de natură vegetală autohtonă (farmacia galenică), dar existau și preparate de natură minerală, chimică, în tradiția farmaciei spagyrice, care erau produse de laboratoarele farmaciilor. Plantele exotice sau medicamentele mai pretențioase erau procurate de la angroșiștii din Viena sau Budapesta.

Până la sfârșitul secolului al XIX-lea, s-au înființat în Oradea următoarele farmacii:

- *Leul*, înființată în anul 1825, în Piața Mare, azi demolată;
- *Sf. Ladislau*, s-a deschis prima dată în 1856, pe Calea Clujului, azi farmacia *Gențiana*;
- *Îngerul păzitor*, în 1891, pe Str. Primăriei, azi desființată;
- *Sf. Ștefan*, în 1896, pe str. Eminescu, azi desființată.⁵

Impetuoasa dezvoltare a orașului la începutul secolului al XX-lea, creșterea populației, a dus la înființarea unor noi farmacii, astfel că, în preajma izbucnirii Primului Război Mondial, în Oradea funcționau un număr de 16 farmacii publice. Cele nou înființate au fost:

- *Șarpele*, întemeiată în 1901, în Piața Republicii, desființată după naționalizarea din 1948;
- *Francisc Rákóczi al II-lea*, în 1907, azi farmacia *Elixir*, pe str. Avram Iancu;
- *Madona*, în 1908, azi farmacia *Diana*;
- *Regele Matei*, în 1909, desființată după naționalizare;
- *Salvatorul*, în 1911, azi farmacia *Norifarm*;
- *Diana*, în 1911, str. D. Cantemir, demolată;

¹ Borovszky 1901, p.352.

² MSE VIII 1901, p.63.

³ Kőszeghy 1913, p.19.

⁴ MSE 191, p.64.

⁵ Acestea se adaugă la cele patru care funcționau la sfârșitul secolului al XVII-lea: „Crucea de Aur”, „Coroana de Aur”, „Rodia” și „Vulturul de Aur” (Pop 2005, p.3).

Farmacia mizericordienilor

- Sf. Anton, în 1912, azi farmacia *Concordia*.

Să amintim și numele unor farmaciști de renume pe vremea lor: Josef Schmidt, Kováts József, Bertsinsky Károly (*Crucea de aur*), Kiss Ernő, Majláth Rudolf, Láposy Lajos, Nyíri György (*Coroana de aur*), Királovits Flórian, Levin König (*Rodia*), Schwachoffer István, Molnár József, Molnár Lajos (*Vulturul de aur*), Joseph Hoffman, Lindner Eduard, Racsek Fr. (*Leul*), Alványi Károly, Ember Emanuel (*Sf. Ladislau*), Hering Sándor (*Îngerul păzitor*)¹.

6. Tiparul și presa

a) Tiparul

Cea mai importantă imprimerie orădeană a rămas și după 1850 cea a lui *Tichy Alajos* care,

în perioada 1839-1869 a tipărit circa 160 de titluri diverse, în special lucrări de importanță locală. După moartea sa, în iulie 1862, activitatea a fost condusă de fiul său, Ákos. Acesta, deși era un foarte bun specialist, a preferat să se implice mai mult în viața publică, astfel că, mai ales după 1868, tipografia *Tichy* a decăzut. În aceste condiții activitatea ei a fost preluată de Hollóssy Lajos (1874).²

În 1868 își inaugurează tipografia *Hügel Otto*. Acesta s-a stabilit la Oradea în 1861, cumpărând litografia înființată în 1858 de către *Moll Gusztáv*. În primăvara lui 1862, Hügel Otto cere autorizație pentru înființarea unui magazin de desfacere a cărților, a tipăriturilor de artă și muzicale, precum și a unui magazin pentru

¹ Acest capitol reprezintă o sinteză după studiul cercetătorului ing. Alexandru Pop, *Din istoricul farmaciilor orădene* (în manuscris), căruia îi mulțumim și pe această cale pentru amabilitate. Vezi și Pop 1987, Pop 1996-1997, Pop 2003, Mermeze 1999.

² Naményi 1902, p.72-73. Mălinaș 1995, p.11.

împrumutatul cărților. Însă, administrația locală imperială nu i-a acordat autorizația, motivând că în oraș existau librării suficiente. Dar Hügel nu a abandonat ideea și, în iunie 1862, a cumpărat cu 1.200 florini librăria și papetăria Demjén József, în 1863 a obținut autorizație pentru o legătorie de cărți și, în cele din urmă, în 1868, a întemeiat o tipografie.

În 1882 s-a înființat imprimeria *Berger Sámuel* care era, de fapt, fosta *Tichy* devenită *Tichy și Hollóssy*, apoi numai *Hollóssy Lajos* și, în cele din urmă, *Hollóssy Jenő*. Tatăl acestuia din urmă, Lajos, nu era de meserie. El se stabilise la Oradea în 1846 ca legător de cărți, deschizând apoi o librărie. Când întreprinderea lui Tichy a început să meargă prost, Hollóssy a încercat să-l ajute printr-o fuzionare, dar nereușind nici el să realizeze o redresare, a cedat tipografia fiului său, Jenő, care, în cele din urmă, a cedat-o lui Berger Sámuel (fiul), în 1882. Acesta și-a reutilizat atelierele cu mașini moderne și, în 1902, lucra deja cu 14 muncitori.¹

În 1874 a luat ființă tipografia lui *Laszky Ármin*. Acesta a venit în Oradea în februarie 1870, angajat fiind de Hügel Otto în întreprinderea căruia a lucrat până la 10 august 1874, în calitate de tehnician șef. La această dată se pare că, sprijinit de cercuri financiare din oraș, și-a întemeiat o tipografie proprie la care, în 1878 a adăugat o papetărie, iar în 1895, o librărie. Murind Hügel Otto în 1890, tipografia acestuia a fost cumpărată cu 6.500 florini de către Láng József. În 1890 valoarea acestei imprimerii era de 9.000 de florini pentru ca, în 1902, ea să ajungă la 43.000 coroane. În 1890, tipografia avea 14 salariați remunerați cu 109 florini pe săptămână, retribuție apreciabilă pentru acea vreme. În 1902 numărul lucrătorilor se ridica la 34, fiecare din ei fiind plătit cu 250 florini săptămânal.² La Oradea, cariera cea mai îndelungată a cunoscut-o tipografia *Sonnenfeld* creată în 1856.³ În 1886 imprimeria a fost înzestrată de către *Sonnenfeld Adolf* cu cele mai moderne utilaje, astfel că, în 1902, ea se ocupa în

exclusivitate cu tipărirea unor lucrări de mare rafinament tehnic. Aceasta lucra cu numai 9 specialiști de înaltă calificare.

În 1889 a fost creată tipografia *Szigligeti*, care însă n-a fost prosperă niciodată. Organizată ca societate pe acțiuni ea a dat faliment îndată după întemeiere. Utilajele au fost achiziționate de către Déri János, care a continuat activitatea sub numele său. Apoi, această tipografie a fuzionat sub numele *Déri și Boros*. Din 1898, Boros Jenő rămâne singur până în primul deceniu al secolului XX-lea când întreprinderea sa dă faliment.⁴

La 4 noiembrie 1894 s-a creat tipografia *Sf. Ladislau*, aparținând Consiliului romano-catolic, unde s-a tipărit cotidianul *Tiszántúl* (Câmpia Tisei). În 1902 mai funcționau în Oradea următoarele im-primerii mici, care au avut o existență efemeră: Fiedler M., Freund Lajos et comp. (mai ales tipărituri în limba ebraică), Helyfi László, Neumann Vilmos, Pauker Dániel.⁵

b) Presa românească

Încă înainte de revoluția de la 1848-1849 studenții români de la Academia de drept au înființat, pentru un scurt timp, o asociație literară, cu o revistă litografiată, având titlul *Muza Crișanei*.⁶

Una dintre cele mai vechi publicații românești, apărută la Oradea și editată de Societatea de lectură de aici, a fost *Diorile* (= *zorile*) *Bihorului* (1854), care reunea în cuprinsul ei producții literare ale membrilor Societății.

Ceva mai târziu, tânărul Iosif Vulcan, împreună cu alți membri ai aceleiași societăți, a scos o publicație manuscrisă, intitulată foarte curajos: *Deșteaptă-te române* (probabil între 1857-1859).⁷ Dar perioada primelor decenii de după revoluția de la 1848-1849 a fost caracterizată de un puternic recul al mișcărilor politice și culturale, sever urmărite de administrația imperială. Ele trebuiau să îmbrace forme adecvate pentru a evita reacțiile autorităților. Dacă pe teritoriul Transilvaniei intracarpatică ele au reușit să răzbată la lumina

¹ Naményi 1902, p.72-73.

² *Ibidem*, p.75.

³ *Tipografia Adolf Sonnenfeld, Oradea Mare*, în: *Almanahul graficeii române*, 199, p.105.

⁴ Naményi 1902, p.75; Mălinaș 1995, p.12.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Faur 1975 b, p.147.

⁷ Faur 1992, p.147.

zilei și să se mențină în ciuda tuturor vicisitudinilor (*Gazeta Transilvaniei*, *Telegraful Român*, *Amicul Școalei*, *Concordia* etc.) vreme mai mult sau mai puțin îndelungată, în părțile vestice, mai ales la Oradea, acest lucru a fost practic imposibil în primele decenii. Mai degrabă au rezistat cele ce au fost editate la Pesta, de unde și posibilitatea de expediere era mult mai lesnicioasă. Din păcate, nici „deceniul liberal” și nici deceniile care au urmat, nu au fost favorabile existenței unei prese românești nestânjenite la Oradea. Activitatea culturală fiind mereu urmărită cu multă grijă de autorități, dar și de presa maghiară și asociațiile de profil, cu excepția revistei *Familia* care a venit în oraș cu un nimb al ei deja constituit, nici una din gazetele românești n-a reușit să reziste vreme mai îndelungată.

Din 15 ianuarie 1868, redactată la Oradea, dar tipărită în capitala Ungariei, a apărut revista *Amvonul*, având ca subtitlu *Foia bisericească pentru elaborate din sfera elocinței sacre*, foarte căutată pe atunci, după cum declara realizatorul ei, *Iustin Popfiu* (1841-1882).¹ Din 1864, după studiile făcute la seminarul unit din Oradea, apoi la Institutul „Sf. Barbara” din Viena (1861-1863), acesta a fost profesor de limba și literatura română la Liceul Premonstratens din Oradea. În 1870 a publicat, în orașul de pe malul Crișului, un volum intitulat *Poezie și proză*. Iustin Popfiu îndeplinește diferite funcții eclesiastice (camerar papal, asesor consistorial), iar episcopul Mihail Pavel l-a numit, în 1880, protopop în Leta Mare, unde a și murit, doi ani mai târziu². Spre deosebire de predici, atât poezia cât și proza sa au fost de o calitate nu prea strălucită, fapt remarcat la vremea sa de Titu Maiorescu.

În revista *Amvonul* erau popularizate evenimente culturale, scriitori și publicații de dincolo de Carpați, din România, în ideea, nedeclarată, de cultivare a tradiției unității culturale românești. După o perioadă de întrerupere, în ianuarie-februarie 1871, Iustin Popfiu editează din nou patru numere, apoi este nevoit să sisteze, până în 1881, tipărirea publicației. Nici acum intenția nu poate deveni o realizare de durată și, la 30 aprilie, *Amvonul* își încetează definitiv apariția.³

Revista „Familia”.
Primul număr apărut la Oradea

Cea mai importantă revistă de cultură românească din Oradea și una din rele mai importante din peisajul publicisticii românești de la sfârșitul veacului al XIX -lea a fost „Familia”, apărută inițial la Pesta și apoi mutată de Iosif Vulcan, redactorul șef și susținătorul ei, la Oradea.

Iosif Vulcan s-a născut la 1841 la Holod, unde tatăl său era preot greco-catolic. Mai târziu a ajuns canonic la Oradea. Samuil Vulcan, care a întemeiat în 1828 gimnaziul românesc din Beiuș, a fost unchiul tatălui său. Studiile și le-a făcut la Oradea, Debrețin și Budapesta. În 1864, Iosif Vulcan a obținut titlul de avocat, dar nu a profesat niciodată. În perioada 1859-1863 își începe activitatea publicistică și literară. La 1/13 mai 1865 scoate numărul de probă al revistei „Familia”, iar apoi, la 5/17 iunie 1865, apare primul ei număr obișnuit.⁴

¹ Faur 1992, p.143.

² Neș 1937, p.66-67.

³ HB m. sajtóbibli, 1973, p.12.

⁴ Drimba 1974, p.62-63.

Iosif Vulcan

În perioada de la Pesta (1869) a publicat *Panteonul Român*, conținând biografiile unor scriitori, artiști, oameni de cultură, a inițiat *Societatea pentru crearea unui fond de teatru român în Ardeal* (1870), a pregătit pentru tipar volumul *Román népdalok* (Cântece populare românești), apărut în 1877, reprezentând traduceri ale lui Ember Gy., I. Grozescu și I. Vulcan. În iulie 1879, Academia Română îl alege membru corespondent al ei, iar din 1891, membru activ. În 1902 era vicepreședinte al secției literare, președinte fiind Titu Maiorescu.¹ A fost membru fondator al ASTREI, participând din 1862, la aproape toate acțiunile ei mari, cu un rol important în constituirea despărțămintelor din Bihor ale Asociațiunii.

Din aprilie-mai 1880, Iosif Vulcan și revista *Familia* se mută la Oradea. Primul număr apărut aici este nr. 32 din 27 aprilie/9 mai 1880. Sediul ei era pe str. Közép nr. 365 sau 395, unde va rămâne până în 1888, mutându-se apoi pe str. Principală nr. 375/A, iar în cele din urmă în actuala clădire a Muzeului Memorial „Iosif Vulcan”, care a fost și casa în care a locuit la Oradea marele intelectual.²

Vulcan a mai scos o revistă: *Șezătoarea* (*Siedietőrea*, *Ședetorea*), între 1875-1880, iar de la 1 mai 1880 la 15 decembrie 1882, la Oradea, prima foaie populară românească mai răspândită în Transilvania.³ La Oradea, pe lângă redactarea publicațiilor amintite, a fost și translator de limba română și franceză la tribunal. A făcut parte din conducerea *Societății pentru înființarea unei școli secundare române de fete în Oradea* (august 1880). Era apreciat de toată lumea pentru atitudinea sa moderată, pentru atașamentul său față de tot ceea ce a dat mai valoros cultura altor popoare. A ținut prelegeri și a scris și în limba maghiară. Pentru acest fapt Societatea literară „Kisfaludy” l-a ales ca membru al ei, iar din Societatea „Szigligeti” a făcut parte încă de la întemeiere. Iosif Vulcan a fost printre cei ce a fondat Institutul de credit „Bihoreana”.⁴ În 4 martie 1903 i se joacă pe scena teatrului orădean, în traducerea lui Ioan Papp, piesa *Ștefan vodă cel Tânăr*, primită deosebit de bine de public și de presa orădeană. Cu această ocazie Ady Endre a scris o cronică laudativă în *Nagyváradí Napló*,

Iustin Popfiu

¹ *Ibidem*, p.104-105.

² Cornea 1978, p.576.

³ Drimba 1974, p.97-98.

⁴ N, 10 septembrie 1907, p.3.

Interpreți ai piesei "Ruga de la Chisătau" de I. Vulcan

sub titlul *O premieră*.¹ Prima prezentare a acestei piese avusese loc la Teatrul Național din București, la 25 octombrie 1892.² Iosif Vulcan a scris mult: proză, teatru, poezie, schițe de călătorie. În 1866 a publicat primul său volum de *Poezii*, a tradus romanul *Columba* de Al. Dumas și *Cavalerii nopții* de Ponson du Terail. În 1872-1873 a tipărit la Pesta trei volume de nuvele, iar în 1875, un roman în patru volume: *Sclavul Amoriei*. *Schițele de călătorie* îi prilejuiesc nostalgice și patriotice considerații pe marginea unor eroi naționali ai românilor: Horea și Avram Iancu (1877). La Oradea, activitatea sa este la fel de prodigioasă. În 1882 publică volumul de versuri *Lira mea*, cuprinzând poezie de dragoste și patriotică. Urmează un deceniu de intensă activitate în domeniul dramaturgiei (1890-1900), când apar: *Ruga de la Chisătau*, *Sărăcie lucie*, *Mâța cu clopot*, *Gărgăunii dragostei*, *Alb sau roș*, *Chiriașul fugit*, *Cui cu cui* etc.³

Jubileul de 40 de ani al revistei *Familia* a fost una din ultimele sale mari manifestări culturale (1904). În 1906 revista își încetează apariția, Iosif Vulcan murind la 8 septembrie 1907.⁴

Un merit incontestabil al lui Iosif Vulcan îl reprezintă marea previziune de care a dat dovadă atunci când, în nr. 6, din 25 februarie/9 martie 1866, l-a publicat pe Mihai Eminescu cu poezia *De-aș avea*, lansând astfel pe cel mai mare poet al românilor, fiind și „nașul” său literar, schimbându-i numele din *Eminovici* în *Eminescu*.⁵

Între redactorii *Familiei* menționăm pe Iulian Grozescu, Vasiliu Pop, Alexandru Moldovan, I.C. Drăgescu, Francisc Hossu-Longin, Emil Isac.⁶ Aproape toți marii oameni ai scrisului românesc au publicat în paginile ei: Vasile Alecsandri, George Bariț, Dimitrie Bolintineanu, T. Cipariu, G. Coșbuc, Octavian Goga, B.P. Hașdeu, I. Heliade Rădulescu, Al. Macedonski, Titu Maiorescu, Ioan Slavici, Al. Vlahuță.⁷

¹ NN, 5 martie 1903, p.2.

² Neș 1937, p.231.

³ *Ibidem*.

⁴ Drimba 1974, p.129-130.

⁵ *Ibidem*, p.87. De același autor: *Eminescu la „Familia”*, în *Cercetări de limbă și literatură*, Oradea, 1970, p.161-204.

⁶ Drimba 1974, p.67 și 85.

⁷ *Ibidem*, p.71.

RANELE NATIUNII.

ROMANU

1942

JOSIFU VULCANU.

TOMÜLU I.

200.090
BUDA-PESTA, 1876.
CU TIPARULUI LUI ALESANDRU KOCS
(Calea tierrei nr. 39.)

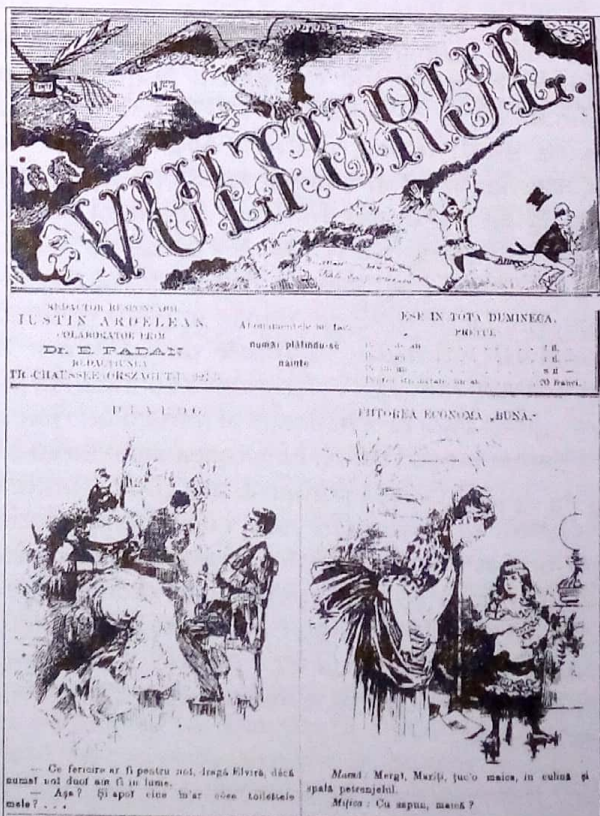
Una din cărțile lui Iosif Vulcan

La sfârșitul veacului al XIX-lea și în primii ani ai celui următor, a apărut la Oradea, revista satirică *Vulturul* (13 ianuarie 1892-1 septembrie 1905). În perioada decembrie 1899 - martie 1902, redactorul ei șef a fost Ioan I. Sceopul. Între primii colaboratori: Antoniu Popp, dr E.Pădan și Adrian P.Deseanu. Programul ei era cel precizat în primul număr din 1897: „*a zbiciui slăbiciunile generale, a lovi fără cruțare în cei păcătoși, a-i discredita, făcându-i ridicoli, iar pe cei buni a-i lăuda...*”

Luând apărarea celor ce au redactat *Memorandul* din 1892, Iustin Ardelean, redactor șef al revistei, student în anul al IV-lea la Academia de Drept, este deferit tribunalului orădean, fiind condamnat la plata unei amenzi de 60 fl. În anul următor i-a fost intentat un alt proces „pentru agitare contra statului”, dar a fost achitat din lipsă de dovezi. În primăvara anului 1894 are loc un al treilea proces de presă, redactorul șef fiind condamnat la o lună de

închisoare și 30 florini amendă. Numeroasele procese s-au soldat cu condamnări, interdicții și crearea unei opinii oficiale defavorabile.²

În domeniul presei literare poate fi înregistrată și apariția meteorică a revistei *Foaia literară*. Apare la Oradea în anul 1897 (primul număr: 6/18 aprilie - ultimul: 28 octombrie/9 noiembrie). Redactor responsabil a fost Lucreția Suciu-Rudow, iar editor proprietar, W. Rudow. Această revistă apărea săptămânal. În program, inițiativa îi propunea ca foaia să fie „ieftină, să poată străbate și în păturile care până acum n-au putut fi părtașe la mișcarea literară a poporului român”. La revistă au colaborat: G. Coșbuc, Gh. Bogdan Duică, Enea Hodoș, Ion Pop Reteganul, Ilarie Chendi și alții. Între tinerii cei mai activi s-au numărat Vasile V. Suciu, Gh. Ciuhandu și Lucian Bolcaș. Acesta din urmă a publicat în *Almanahul Presei Române*, Cluj, 1926, un articol intitulat „*Foaia literară*” - *amintiri*. Revista și-a încetat activitatea și datorită discuțiilor neprincipiale dintre redactorii șefi ai Foiile literare și revistei *Vulturul*!³

Revista "Vulturul"

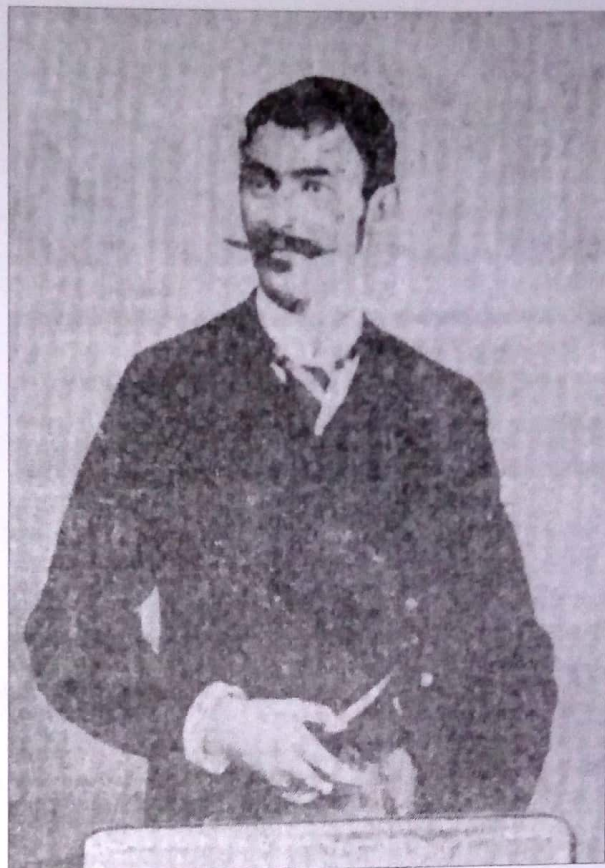
¹ Faur1992, p.167.

² Bihor. *Permanente* 1988, p.244-263, 306-522.

³ Chira 1974, p.288-291; Faur 1992, p.172-175.

În efervescenta politică a anului 1918, în primele zile după dezmembrarea Imperiului Austro-Ungar, în rândul intelectualității românești și a fruntașilor ei politici s-a pus problema tipăririi unui cotidian românesc la Oradea. Ideea a fost lansată la 12 noiembrie 1918 de dr. Aurel Lazăr și reluată la 5 decembrie 1918, când s-a constituit un colectiv de redacție în frunte cu vicarul episcopal ortodox, Roman Ciorogariu („Uncheșul”) și cu Gheorghe Tulbure.¹ La 25 decembrie 1918 apărea astfel primul număr din *Tribuna Bihorului*, organ al Consiliului Național Român din Oradea Mare și Bihor. El se adresa în special țăranimii, încercând să o informeze cu privire la evenimentele ce se succedau cu repeziciune, să creeze o opinie, o unitate de acțiune. După ianuarie 1919, când armatele române erau pe linia Zam-Ciucea-Sighet și când persecuțiile autorităților militare ungare se îndreptau cu predilecție împotriva satelor bănuite de colaboraționism cu armata română, ziarul a fost singurul reazem spiritual al populației românești de la țară.² Între colaboratorii ziarului îi putem aminti pe: dr. Aurel Lazăr, dr. Andrei Magier, Constantin Pavel, Ana Codrean, V. Popovici și Zaharia Moga. *Tribuna Bihorului* și-a sistat apariția la 8 martie 1919, prin acțiunea Sfatului muncitoresc de la

Iustin Ardelean

Anul I.

Oradea-mare la 25. Decembrie v. 1918. (7. Ianuarie n. 1919)

Nr. 1.

Inv. 5804

Tribuna Bihorului

Redacția și Administrația:
Casa comitatului, Széchenyi-tér 5. Telefon: 17-03.

Articolii nepublicați nu se înapoiază.
Scrisori nefrancate se refuză.

Organul popular
al Consiliului național românesc din Oradea-mare.

Apare: Duminică.

Editor și redactor responsabil: Gh. TULBURE.

Abonament:

Pe an 20 Cor. || Pe un pătrar . . . 5 Cor.
Pe jumătate de an 10 Cor. || Un număr 30 fi. bani
Abonamente, inserțiuni și reclame se primesc la
administrația ziarului și se socotesc după tariful

LUAȚI LUMINĂ!

este cuvântul cel dintâi, care-l răstește preotul în biserica mitropoliei din București, înainte de a începe slujba Sfintei Învierii. În tăcere adâncă s'apropie atunci credincioșii și toți își aprind luminițele la făclia din mâna preotului.

Luați lumină! este cuvântul nostru cel dintâi către **poporul**, pentru care scriem această gazetă.

Cătră voi se'ndreaptă rostul nostru, cinstiți plugari români din satele Bihorului și ale celorlalte ținuturi dela marginea pământului strămoșesc.

„Tribuna Bihorului”

¹ Ibidem, p.176.

² Vezi indicele bibliografic-analitic al *Tribunei Bihorului* realizat și publicat de Monica Urian în Biblioteca „Gheorghe Șincai” - buletin metodic, Oradea, an.3, nr.1 (4), iunie 1993, p.38-48.

tipografia *Sonnenfeld*, instigat de colectivul de la *Munkás Ujság* (Ziarul Muncitorilor).¹

Ca emanție a grupării bolșevice românești din Oradea, la 1 martie 1919 a apărut *Foaia Țăranului*, „gazeta partidului țărănesc revoluționar român” (ultimul număr al ei a fost editat, se pare, paradoxal, la 22 martie 1919).² Aceasta a fost scoasă de Arion Pescariu, inițial în Rusia, unde se constituise *Uniunea comuniștilor români din Ungaria, Banat, Ardeal, România și Austria* (1919) și care s-a mutat apoi la Oradea.³ Era o foaie scoasă pe banii partidului comunist ungar, menită să contracareze *Tribuna Bihorului*.

Alte publicații au fost cele editate de societăți de cult: *Adevărul*, „foaia oficială a baptilștilor români din Ungaria”, apărută între 1908 - ianuarie 1910, publicație lunară având ca redactori pe Mihai Brumar și Vasile Berbecar, sau *Priviri din Turnul Vegietorii*, între 1 ianuarie și noiembrie 1918 (din luna martie și-a schimbat numele în *Priviri din Turnul de Veghe*), având ca redactor pe Szűcs Lajos, iar ca editor Societatea Maghiară de Răspândire a Bibliei.⁴

c) Presa maghiară

Între primele gazete tipărite în deceniul ce a urmat mijlocului de secol XIX a fost cea intitulată *Bihar*, care a apărut la 15 septembrie 1862, sub redacția lui Györfy Gyula, în atelierele tipografice ale lui Tichy Alajos.

Astfel, în 1862, Oradea își avea prima sa gazetă politică. În perioada octombrie 1863 - iunie 1867, sub presiunea și tracasarile permanente ale administrației austriece, ziarul a fost nevoit să-și sisteze apariția. La început acesta apărea de două ori pe săptămână, apoi de patru ori, iar în cele din urmă a devenit cotidian, până în iunie 1884, când și-a încheiat existența. Dintre redactorii ei, din cea de a doua perioadă, amintim pe Gyalókai Lajos, Solyom Fekete Ferenc, Juhász Gyula, Holóssy Lajos și Riskó Sándor.⁵

Încă în perioada când ziarul *Bihar* mai exista, apare, la 2 mai 1868, *Nagyvárad Lapok* (Gazeta

de Oradea Mare), care se intitula „organ politic, social, comercial și economic” și apărea de două ori pe săptămână. Era redactată de dr. Sipos Árpád și Rádl Ödön. Editori erau Gyalókai Lajos, iar din iulie 1869, tipograful Hügel Otto. Acesta din urmă poate fi considerat un alt mare editor de presă și carte din veacul al XIX -lea, combinându-și activitatea cu cea de vânzare a cărții, având și un mare magazin de papetărie. Și-a încetat activitatea în decembrie 1870. Această sistare a apariției se datorează în mare măsură apariției ziarului *Nagyvárad* (Oradea Mare), la 3 iulie 1870, considerat cel mai vechi cotidian din Ardeal.⁶ Acest ziar a fost una din publicațiile cu viața cea mai lungă (a apărut, cu întreruperi, până în iunie 1943).

Întemeietor este considerat Rácz Mihály (1845-1909), notarul șef al orașului, și Rádl Ödön (1848-1916), președintele Societății *Szigligeti*, împreună cu dr. Bodor Károly, dr. Bozóky Alajos, Dus László, Ritoók Zsigmond, Bercsényi Béla, Nogely István, Rimler Károly.⁷ Longevitatea și-a datorat-o în bună măsură profesionalismului realizatorilor săi, încercării, în general izbutite, de a se posta pe poziții obiective, chiar dacă din subtitlurile schimbate rezultă că a fost într-o permanentă căutare a propriei individualități. Astfel, după un subtitlu neutru sub care a apărut inițial („foaie socială, comercială și economică” 1870-71) ea devine „organ al Societății Medicilor, Farmaciștilor și Naturaliștilor din comitatul Bihor și Oradea Mare” (cu începere din 1906 și până în 1918). Revista *Nagyvárad Hirlap*, apărută între 29 decembrie 1889 și 31 martie 1894 se declară că aparține aceluiași partid.⁸

Din șirul lung al redactorilor de la *Nagyvárad* amintim pe Báttaszéki Lajos, Rácz Mihály (1871-1873), Hügel Otto (1873-1890), Iványi Ödön (1891-1893), Sass Ede (1893-1895, 1898-1907), Láng József (1895-1898), Márton Manó (1907-1912).⁹

Între ziarele cu lungă perioadă de apariție și un permanent rival al lui *Nagyvárad* se înscrie și *Szabadság* (Libertatea), care a apărut, cu unele

¹ Borcea 1992, p.125.

² HB m. sajtóbiibl. 1973, p.109.

³ Magyarország V 1980, p.108.

⁴ HB m. sajtóbiibl. 1973, p.239.

⁵ HB m. sajtóbiibl. 1973, p.18.

⁶ Indig. 1975, p.3.

⁷ N, 30 ianuarie 1909, p.5-6.

⁸ HB m. sajtóbiibl. 1973, p.216.

⁹ Nagyvárad album 1930, p.5-18.

Eggyvára, 1901.

XXII évfolyam 5. szám.

Vasárnap, január 6.

Geographical:
Egyptian, Orissa, India
It is known as a top medicinal
plant (Herb) in the region.

(Lobby) I have a letter to the
 people's newspaper, the
 People's newspaper, the
 People's newspaper, the
 People's newspaper, the

NAGYVÁRAD

Flügelstreckung: 110 mm
 Flügelspannweite: 120 mm
 Flügelbreite: 12 mm
 Flügelhöhe: 12 mm

Festai kiállításai:
 Egész évig — 33 kiállítás
 Fesztivál — 14 »
 Megyei évsz. — 7 »
 Egy-három kiállítás 60 kiállítás
 Egyéb kiállítások — 18 kiállítás

POLITIKAI NAPILAP.

Önerő és függetlenség.

lata : Bekutan Guntay.

Az idők mesgyéjén gondoljon a magyar nemzet létkérdésére. Ne feledje, hogy létproblémájáért még mindig küzdenie kell a hogy a megoldást csak önmaga hozhatja létre.

Csak az erős népeke az örökélet. Egyáltalán csak az erősek függetlenek, a gyömpék mindig másoktól függenek. Poli-

az apróbb világok és nem megfordítva. A gyöngé népeket, a gravitáció törvénye-
nél fogva, elsodorják a nagyoknak poli-
tikai és gazdasági bonyodalmai.

A politikai válságok kihatásával a görög népekre telve van Európa története. A gazdasági válságokat kevesebb és szem figyelt meg és jegyezte fel. De napjaink története duzzad mégis a idevonatkozó tényektől. Sokáig emlékeztet miután a gazdasági viszonyoknak jö-

meg nemzeti és állami hivatást. Épp ezért a legközelebbi jövőben gazdasági kérdések kell, hogy foglalkoztassák nemzetünkkel. E kérdések szoros kapcsolatban állanak az önálló, vagy külön vámtérület problémájával. De főleg erre nézve áll kiindulási tételünk, hogy nem a külső forma határoz, hanem a belső életvitel. Egyáltalán nem a mai nap eszmei fejtegetéseinek körébe tartozik a közbe, a külön vámtérületi fejtegetésére.

Nagyvárad
(Oradea Mare)

Nagyvárad, 1898.

1. évfolyam, 4. szám.

Szerda, október 5.

NAGYVÁRADI NAPLÓ

Előfizetési feltételek:			
Nagyváradiak:		Postai külföldiek:	
Leírás: 12.-	Származás: 2.-	Korrekció: 14.-	Származás: 2.00
Előfizetés: 4.-	Előfizetés: 1.-	Előfizetés: 1.-	Előfizetés: 1.00
Egyesült kiadás: 2.00, 2.00			

Megjelenik mindennap,
hétfo és ünnep után való napok
kivételével.

Szerkesztőség és kiadóhivatal:
Bémer-tér, Mayr-ház I. emelet, a borsó egy az előzetes
pénzre kiadások, valamint a lap szellemi részét illető levél
1939. évi.

Magyar katonák.

— A magyar honvédságnak ekkor megvannak —
Nagyvárad, okt. 1.
Hangsúlyban dobogott minden magyar
szív, láttára a nagyváradi magyar katoná-

lést, hírnevet és dicsőséget szereznek a
»magyar honvéd« névnek.

Azzal a szeretettel töltözi Nagyvárad polgársága az új honvéd hadapród-iskola növendékeit, a melyet mindenkor ezelt a jóvá reménysége iránt, mely megnyugtatta.

De ne szbrándozzunk mi a magyar katonának és a hazaszeretőnek ezen a szép ünnepén. A most pompázó apollothezust ne homályosítsuk e a mi vágyakozó-sainkkal és sóvárgásainkkal, hanem győnyörösdjünk benne, mint egy szép tündér látványosságban, melynek képei olyan

Nagyvárad Napló (Jurnalul de Oradea Mare)

întreruperi, între 1 iunie 1875 și 23 august 1940. În primul său subtitlu se autointitulează „Foaie politică, socială, comercială și economică. Organul opoziției de drept public”, pentru ca, din 1886, să devină, oficiosul Partidului Liberal din Bihor. Din acest an a devenit cotidian. Într-o redactori: Dus László (1875-1887), Rácz Mihály (1887-1893), Hegyesi Márton (1899-1904), Hegedüs Nandor (1913-1918). Avea ca supliment: *Csarnok* (Galeria), în 1879, *Vasárnapi Közlöny* (Monitorul educației poporului), în 1901. La 10 octombrie 1901 s-a contopit în ziarul *Nagyvárad*. În 1906 aici își începe cariera de ziarist Kun Béla. Tot spre sfârșitul secolului al XIX-lea vedea lumina tiparului o altă publicație ce-și spunea „cotidian politic”, *Tiszántúl* (Câmpia Tisei - în traducere aproximativă), primul număr apărând la 25 decembrie 1894, iar ultimul, în zilele de debut ale puterii bolșevice la Oradea (22 martie 1919), având, oarecum, aceeași soartă ca *Tribuna Bihorului*. Era un cotidian de orientare catolică, ce a avut ca redactori șefi pe: dr. Persz Adolf, Szabó László, Csipser Gyula, Vucskics Gyula,

Follmann Géza, ultimul dintre ei, în răstimpul iunie-noiembrie 1919, când gazeta a reapărut pentru o scurtă perioadă.

Între 6 ianuarie 1898 și 6 ianuarie 1934, a apărut *Nagyvárad* *Napló* (Jurnalul de Oradea Mare), cotidian ce a avut ca redactori șefi pe Fehér Dezső, Lovassy Andor, Hegedüs Nándor, Ligeti Ernő, iar timp de zece luni, chiar pe Ady Endre (ianuarie-octombrie 1903). Marele poet a venit de la ziarul *Szabadság*, fiind angajat de Fehér Dezső, la 27 mai 1901. Gazeta a avut de la început o orientare independentă, dar combativă, având, în concepția întemeietorului ei, intenția de a fi o „gazetă a gazetarilor”. Fehér Dezső a venit de la Budapesta și s-a stabilit la Oradea în 1889, când s-a angajat la *Nagyvárad*, unde a ajuns în cele din urmă redactor-șef. Deoarece intenționa un alt fel de gazetă, mai aproape de literatură, el a părăsit redacția unde lucra, întemeind un ziar nou. A scris și proză, dar a rămas mai ales cu strădaniile sale de valorificare a moștenirii literare a lui Ady Endre, publicând două volume de antologie din publicistica (și versurile) marelui poet. În 1937, el a tipărit o voluminoasă monografie dedicată

Tabéry Géza

socialist Sonnenwirth Lajos), *Elöre* (Înainte, septembrie 1906 - februarie 1907, redactor Kun Béla).

Între publicațiile apărute în timpul Republicii Ungare a Sfaturilor amintim: *Munkás Ujság* (Ziarul muncitorului, 10 februarie 1919 - 10 aprilie 1919, cotidian având ca redactor pe Székely János, iar ca editor pe Schlinger Márton), *Nagyváradí Vörös Ujság* (Ziarul roșu de Oradea Mare, februarie 1919 - aprilie 1919), redactat de membrii directoriului comunist din Oradea Mare și comitatul Bihor.

Deși precizau în titlu că sunt publicații bihorene, două gazete despre care se știe foarte puțin la ora actuală, nu au apărut, totuși, în comitatul Bihor. Este vorba despre *Bihari Vörös Ujság* (Ziarul roșu bihorean, având ca subtitlu „Gazeta proletarilor bihoreni. Publicație a regimentului roșu bihorean”, mai - iunie 1919) nu putea apărea în Oradea, căci aici Republica Sfaturilor căzuse la 20 aprilie. Trebuie că era o gazetă militară a unei formațiuni comuniste în retragere, odată cu frontul. Tot în afara Oradiei trebuie să fi apărut, în perioada 5 iunie - 19 iunie 1919, *Magyar Tanácsköztársaság Biharmegyei hivatalos lapja* (Foaia oficială a

Republicii Ungare a Sfaturilor din comitatul Bihor).

Numărul publicațiilor periodice de mai lungă sau mai scurtă durată a fost mult mai mare (aproape 150). De la tipărituri ocazionale, constând din câte un număr, până la unele a căror apariție poate fi urmărită pe parcursul a câtorva luni, toate indică sfera de preocupări profesionale, sociale sau intelectuale ale iubitorilor de cultură din oraș. Majoritatea au dispărut pentru că nu au întrunit adeziunea cititorilor, nivelul lor de realizare profesională fiind foarte scăzut.¹ Cât de mult s-a căutat accesul spre publicul cititor o dovedește presa cu referire la teatru, unde 5 publicații au apărut în 8 serii: *Színházi Ujság* (Gazeta teatrului, 1900-1901, 1905-1906, 1909-1912), *Nagyváradí Magyar Szinpad* (Scena maghiară orădeană, 1901-?), *Szigligeti Színház* (Teatrul Szigligeti, 1903), *Nagyváradí Szinpad* (Scena orădeană, 1906, septembrie-octombrie 1910), *Színház és Társaság* (Teatrul și Societatea, 1915).

Nu au lipsit nici gazetele umoristice: *Darázs* (Viespea, 15 februarie 1891- 27 martie 1892, săptămânal, sub redacția lui Fehér Dezső), *Bagoly* (Cucuveaua, 5 aprilie 1891 - 26 martie 1893,

Fehér Dezső

¹ Indig. 1975, p.6

Hegedüs Nándor

săptămânal, sub redacția lui Lovassy Andor, Fehér Dezső; după 1892 în ea s-a contopit „Viespea”), *Csipi-csóka* (Pițigaie-gaie, 2 martie - 16 martie 1902, 2 numere, sub redacția lui Silberstein Dezső), *Dongó* (Bondarul, 2 august - 25 octombrie 1903, redactor Lázár Vilmos), *A Löcs* (Leuca, 1909, redactor Kürti Lajos) și *Bihari Pontok* (Punctele bihorene¹, 23 mai - 3 octombrie 1909, redactori Márton Manó și Papp János; a apărut și între 30 aprilie 1911 - 10 mai 1914, ca supliment al ziarului *Nagyvárad*). Alte ziare sau publicații ocazionale editate de asociații profesionale, culturale, de agrement, le-am menționat atunci când ne-am referit la acestea.

7. Biblioteca publică

Biblioteca, în calitatea ei primă de a fi instituția în care se adună și se păstrează publicații, cărți și periodice, are tradiții foarte vechi la Oradea. În cadrul unor instituții laice sau eclesiastice (Academia de Drept, Episcopiile,

Seminarul Teologic, Arhigimnaziul) ele au continuat să funcționeze și în a doua jumătate a secolului al XIX -lea. La începutul secolului următor, canonicul și istoricul orădean Karácsonyi János, reorganizând biblioteca Capitulului orădean a descoperit că, după toate probabilitățile, aici se afla biblioteca lui Francisc Rákóczi al II-lea, principele Transilvaniei, răsculat împotriva habsburgilor la 1703.²

Chiar și unele societăți culturale și-au fixat în statutele lor ca obiectiv înființarea unor biblioteci proprii care să stea la dispoziția membrilor lor. Ele aveau însă un caracter închis și erau, de cele mai multe ori, specializate pe anumite domenii.

Ideea bibliotecilor populare a apărut în primăvara lui 1871, când ministrul cultelor a dat o dispoziție (nr. 2872/4 martie 1871) care-i obliga pe întreținătorii de școli să strângă de la fiecare copil înscris până la 2 fl. pe an pentru înființarea și apoi dezvoltarea bibliotecilor școlare, urmând ca ele, cu timpul, să devină publice, în patrimoniul școlii.³

Senatul școlar al Oradei, întrunit la 21 august 1873, a apreciat că acest lucru este practic imposibil de realizat deoarece copiii nici așa nu plătesc taxa de înscriere. S-a votat totuși ca 12% din aceste taxe să fie utilizate în folosul construirii de biblioteci.⁴ Că în posesia senatului școlar exista o bibliotecă se poate dovedi cu mențiunea pe care o face custodele senatului, Ioan Stancovici (devenit ulterior, prin maghiarizarea numelui, Jánosházi) cu privire la 6 cărți împrumutate. Această bibliotecă avea și un inventar, care apoi a dispărut, dar despre care se știa că avea 582 volume în evidență.⁵

Consiliul Municipal a discutat chestiunea în ședința sa din 14 decembrie 1882 și a transmis *Asociației generale a învățătorilor din Bihor* misiunea de a se ocupa de aspectele concrete ale întemeierii unei biblioteci publice. La 28 decembrie nou constituita bibliotecă școlară comunală avea în funcție pe istoricul Hegyesy Márton, care a afiliat-o la *Asociația istoricilor și la alte societăți științifice*, primind publicațiile editate de acestea. În 1890 fondurile erau

¹ Aluzie la Tisza Kálmán care, atunci când s-a pus problema realizării dualismului austro-ungar a fixat condiții Curții de la Viena, cunoscute sub numele de *Punctele bihorene*, la care, apoi, a renunțat, contemporanii spunând că „le-a agățat în cui”

² N, 8 martie, 1906, p.3.

³ N, 9 februarie 1904, p.5; Bodnár 1913, p.3-4. Despre biblioteca publică din Oradea și vezi și Lenghel 1974.

⁴ Bodnár 1913, p.4.

⁵ *Ibidem*.

structurate pe următoarele grupe mari:

- I. Filozofie, educație-instrucție (62 titluri, 82 volume, 23 publicații);
- II. Geografie, etnografie, călătorii, astronomie, matematică (38 titluri, 51 volume, 3 reviste);
- III. Economie, industrie, comerț, artă (25 titluri, 54 volume, 6 reviste);
- IV. Religie (53 titluri, 78 volume, o revistă);
- V. Limbă și literatură. Nuvele, poeme, romane, dramaturgie (118 titluri, 117 volume, 16 reviste); VI. Științele naturii (58 titluri, 69 volume, 3 reviste);
- VI. Istorie: biografii, memorii; drept, politică, statistică (120 titluri, 230 volume, 8 reviste);
- VII. Diverse (64 titluri, 92 volume, 2 reviste);
- VIII. Muzică (49 titluri în 72 fascicule);
- IX. Manuale (349 titluri, 483 volume).¹

Biblioteca a continuat să se îmbogățească, iar în 1898-1899 bibliotecarul ei, Bodnár János, a alcătuit un catalog încercând o clasificare proprie. Biblioteca dispunea acum de un fond de 5.722 de volume.² El era destinat în exclusivitate cadrelor didactice; deci nu se poate vorbi încă despre o bibliotecă publică a orașului. Orice încercare de a o transforma în acest sens s-a lovit de opoziția senatului școlar. O altă direcție din care s-au depus strădanii a fost Societatea „Szigligeti”, care a căutat să înființeze biblioteci populare în cadrul unor școli, în câte un cartier al orașului, destinate nu numai copiilor, ci și părinților acestora. Astfel, la 1897, exista deja o bibliotecă populară, despre care știm că, după un an și jumătate de la înființare, avea 62 de cititori și dispunea de un fond de 497 volume care, în 1899 a crescut la 915.³

Peste una an, această bibliotecă populară ce funcționa în Oradea - *Subcetate*, în sala clasei a V-a a școlii primare de aici, avea deja 1.428 volume, din care 246 erau literatură economică, 1.005 beletristică și 117 istorie. Folosirea bibliotecii era gratuită.⁴

Deși anunțată încă din aprilie⁵, a doua bibliotecă populară s-a deschis la 11 septembrie

1903, în clădirea școlii din Orașul Nou, cu un fond de 700 de cărți. La aceste cărți avea acces gratuit orice cetățean din cartier care a împlinit vârsta de 16 ani. Cartea putea fi împrumutată pe o durată de 4 săptămâni. Biblioteca era deschisă pentru cititori în fiecare marți și vineri, între orele 16:00-18:00.⁶ În septembrie 1904, cele două biblioteci populare, din *Orașul Nou* și *Subcetate*, se prezentau, în cifre, astfel:

Orașul Nou: un fond de 2.589 de volume și 307 cititori, care în prima jumătate a anului au citit 724 de cărți. Biblioteca a fost frecventată de 2.013 cititori. Privind structura socio-profesională a celor ce s-au înscris, datele sunt parțiale: 68 de meseriași, 44 de comercianți, 95 de elevi, 23 de cadre didactice.

Subcetate: un fond de 1.236 de volume stătea la dispoziția celor 91 de cititori înscrși. Dintre aceștia, 37 erau meseriași, 18 elevi, 14 comercianți, 10 funcționari și 7 învățători iar restul reprezentau alte categorii.⁷

La 15 ianuarie 1905 s-a deschis a treia bibliotecă populară, la școala primară de pe str. Largă, din *Olosig*. Cu ocazia inaugurării, dr. Adorjan Armin a arătat că Primăria orașului a mărit la 300 coroane, ajutorul pentru bibliotecile populare.⁸

Necesitatea unei biblioteci publice independente se impunea tot mai mult, o modalitate de rezolvare fiind unificarea bibliotecilor populare, aflate în incinta școlilor din cartierele menționate și care, în 1905, dispuneau deja de un total de 7.000 de volume. Fondurile creșteau mereu prin achizițiile ce se făceau din taxele de înscriere. Senatul școlar s-a gândit chiar și la un regulament al bibliotecii publice. Potrivit prevederilor sale, 50% din taxa de înscriere se preconiza a fi întrebuințată pentru întreținerea bibliotecii. La această categorie de cheltuieli se prevedea și un post de bibliotecar remunerat cu 1.200 coroane pe an și 400 coroane ajutor de chirie. Postul urma să fie ocupat de un deținător al diplomei de învățător. El urma să fie, înainte de masă bibliotecar, iar după masă, la școală, învățător suplinitor.⁹

¹ *Ibidem*, p.7-8.

² *Ibidem*, p.8-10..

³ N, 2 februarie 1899, p.5.

⁴ N, 9 noiembrie 1900, p.6.

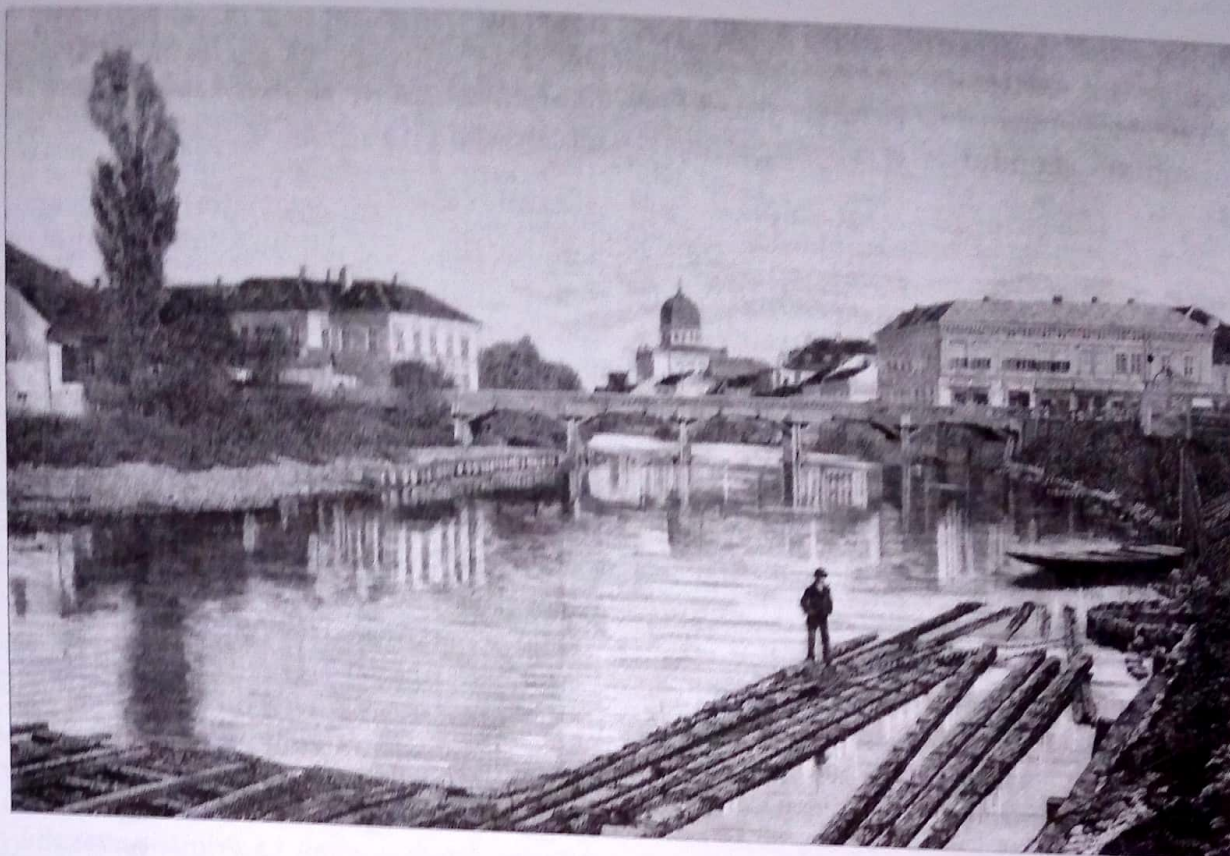
⁵ N, 15 aprilie 1903, p.3.

⁶ N, 11 noiembrie 1903, p.5.

⁷ N, 4 noiembrie, 1904, p.3.

⁸ N, 17 ianuarie 1905, p.4.

⁹ N, 6 iunie 1905, p.3 și N, 10 iunie 1905, p.4.

Crișul Repede la Oradea

Problemele erau însă, în primul rând, de ordin material și, pentru sprijin, Societatea „Szigligeti”, care patrona bibliotecile populare, s-a adresat Consiliului pe țară al muzeelor și bibliotecilor. În răspunsul primit, semnat de istoricul Szalay Imre, președintele Consiliului, se arată că biblioteca publică nu poate lua ființă la Oradea decât numai dacă și orașul își însușește această dorință. Deci, trebuia acționat în direcția sensibilizării Primăriei și atunci și Consiliul pe țară al muzeelor și bibliotecilor va da o mână de ajutor.¹

Primăria care, până în 1906, a sprijinit cu 300 coroane bibliotecile populare², a mărit ajutorul la 800 cor. pe an.³ În 1907 statul ajută aceste biblioteci cu 500 cor. și se promitea creșterea sumei odată cu înființarea celei de-a patra unități. S-a hotărât ca ajutorul de 800 cor. primit din partea orașului să fie folosit pentru retribuirea bibliotecarilor, legarea cărților, plățirea oamenilor de serviciu și pentru alte cheltuieli curente (încălzit, iluminat), deoarece ajutorul de stat nu putea fi

folosit decât pentru achiziții de carte. În octombrie 1907 s-a hotărât ca ajutorul de stat primit pe anul precedent să fie utilizat mai mult pentru dezvoltarea bibliotecii populare din *Olosig*, întrucât cele din *Orașul Nou* și *Subcetate* aproape că au atins mărimea fondului obișnuit pentru aceste tipuri de bibliotecă.

Situația bibliotecilor populare de la 1 ianuarie 1908 a rămas, în linii mari, aceeași până în 1911, când a luat ființă biblioteca publică a orașului. Câteva date privind activitatea lor pe 1907 indică interesul pentru lectură, frecvența relativ ridicată a cititorilor (între 44 și 47, într-o zi de lucru a bibliotecii, care nu depășea două ore și jumătate).

Biblioteca din Olosig dispunea de 401 titluri în 424 de volume. În cursul anului 1907 a fost deschisă de 34 de ori, timp în care 955 de persoane au frecventat biblioteca de 1.520 ori. Aceștia au citit 410 volume. Preferințele cititorilor s-au îndreptat spre cărțile de literatură beletristică (253 de titluri împrumutate), științele naturii (57),

¹ N, 29 noiembrie 1906, p.1.

² Cifrele din presă sunt contradictorii. În N, 14 noiembrie 1906, p.5 se spune că această sumă era de 200 coroane.

³ *Ibidem*.

cărți pentru tineret (39), istorie-geografie (37), altele (15.)

Biblioteca din Orașul Nou dispunea de 1.283 de volume, în valoare totală de 3.983 coroane. Nu cunoaștem în ce condiții fondurile acestei biblioteci au ajuns la jumătate din cât fuseseră în 1904. Probabil a contribuit la deschiderea și deci dotarea bibliotecii din Olosig. A fost deschisă de 39 de ori, timp în care 101 cititori au împrumutat 928 de cărți. Aici bibliotecar era Bodnár János, director de școală comunală.

Biblioteca din Subcetate avea 1236 de volume, în valoare de 3.708 coroane. A fost deschisă publicului de 15 ori, timp în care 86 persoane au frecventat biblioteca de 716 ori.¹

Interesul manifestat față de lectură scotea tot mai mult în evidență necesitatea creării unei biblioteci publice, constituite pe criterii profesionale, cu personal nu numai devotat ideii de răspândire a cunoștințelor prin carte, ci și calificat în acest sens, salariat al Primăriei orașului.

În cele din urmă, prin dispoziția din 5 martie 1908, Ministerul Instrucțiunii Publice a hotărât constituirea unui nucleu al bibliotecii publice orădene din fondul existent al „bibliotecii școlare comunale”, iar pentru consolarea cadrelor didactice s-a prevăzut ca, în continuare, biblioteca să se îngrijească și de achiziționarea cărților necesare perfecționării profesionale a acestora.² Totuși, lucrurile s-au mai amânat și abia la impulsul dat de organizarea la Oradea a unei ședințe pe țară a *Asociației muzeelor și bibliotecilor* (8 octombrie 1911) s-a grăbit deschiderea mult doritei Biblioteci a orașului Oradea, la data de 23 septembrie a aceluiași an.

La 20 aprilie 1912 s-a constituit comisia de coordonare a activității bibliotecii, compusă din 22 de membri în frunte cu primarul Rimler Károly ca președinte, dr. Thury László, președintele senatului școlar - vicepreședinte, dr. Adorján Armin, vicepreședinte al senatului școlar - referent, Réz Mihály director-supraveghetor și Bodnár János bibliotecar custode.³

Primul local al bibliotecii se afla pe Strada Principală, undeva lângă Teatru, și se compunea din 4 săli închiriate pe 6 ani, cu suma de 1.800

coroane. Noul local a fost inaugurat în mod festiv la 14 septembrie 1912, în prezența comitelui suprem al comitatului, Hlatky Endre, și a altor persoane oficiale. În cele trei luni și jumătate ale anului 1912, biblioteca a fost frecventată de 11.456 de cititori, care au citit 11.824 de cărți, ceea ce înseamnă 105 cititori pe zi, cu 109 cărți împrumutate.

Dintre cititori, cea mai mare frecvență s-a înregistrat în rândul elevilor (7.879), apoi urmau funcționarii (1.026) și meseriașii (936), comercianții (791), studenții de la Academia de Drept (2107), alți studenți (153), învățători (110), profesori (30) etc.⁴

În octombrie 1912 s-a cerut mărirea ajutorului de stat pentru bibliotecă, de la 800 coroane pe an, la 2.000. În noiembrie a fost angajat, cu indemnizație, încă un custode, în persoana învățătorului Békéssy János și s-au închiriat încă două încăperi, astfel că spațiul era distribuit în felul următor: 2 depozite, 2 săli de lectură pentru tineret, o sală pentru periodice, care era în același timp și sală de lectură pentru adulți, o cameră de servire, în care se aflau și cataloagele.⁵

Bugetul bibliotecii pe anul 1913 se prezenta în felul următor:

Necesar:

1. Salariul și chiria bibliotecarului	3.700 cor.
2. Plata servitorului	940 cor.
3. Indemnizația ajutorului de șomaj	600 cor.
4. Chiria localului	2.800 cor.
5. Mobilier	500 cor.
6. Iluminat și încălzit	500 cor.
7. Procurarea de cărți	1.500 cor.
8. Legarea unor volume	300 cor.
9. Rechizite de birou și imprimate	300 cor.
10. Cheltuieli de deplasare	300 cor.
11. Neprevăzute	260 cor.
Total:	11.700 cor. ⁶

Acoperirea necesarului:

1. Ajutor de stat	1.000 cor.
2. Contribuția comitatului Bihor	200 cor.
3. Diferența ce urma a fi achitată de Primăria orașului	10.500 cor.
Total:	11.700 cor. ⁷

¹ N, 12 ianuarie 190, p.6.

² Bodnár 1913, p.14-15.

³ Bodnár 1913, p.16.

⁴ Ibidem, p.17.

⁵ Ibidem, p. 20.

⁶ Bodnár 1913, p.24.

⁷ Bodnár 1913, p.24.

Piața Mică (azi Piața Unirii) la sfârșitul secolului al XIX-lea

În cursul anului 1913, situația generală a bibliotecilor se prezenta astfel:¹

Nr. crt.	Numele bibliotecii	Anul înființ.	Volume		Orarul
			Număr	Val.(cor.)	
1.	Biblioteca publică Oradea	1911	11.384	68.976	Zilnic între 9-12; 15-19
2.	Biblioteci populare:				
	- Periferia Orașul Nou	1909	719	2.876	Toate
	- Olosig	1905	965	3.860	deschise
	- Orașul Nou	1903	1.394	5.576	duminica
	- Subcetate	1897	1.188	4.756	înainte de masă

După o perioadă în care a fost închisă, la începutul lunii septembrie 1914 Biblioteca publică a orașului s-a redeschis, primind în fondurile ei și cele 2.000 de volume ale Asociației medicilor și farmaciștilor din Oradea². În primul

trimestru al anului 1915, activitatea instituției este deosebit de bogată. În luna iulie, sediul se mută în clădirea Rimanóczy, de pe actuala Str. Libertății, unde dispunea de 4 camere mari spre stradă și 2 spre curte.³

¹ Kőszeghy 1919, p.16.

² NN, 2 septembrie 1914, p.6.

³ N, 28 ianuarie 1915, p. și N, 15 iulie 1915, p.5.

În ședința Comitetului de coordonare a activității bibliotecii (martie 1915) s-au luat câteva hotărâri menite să asigure o mai bună funcționalitate a bibliotecii:

- sălile de lectură rămâneau în continuare gratuite;

- în afară de depunerea unei sume ce reprezenta cautiunea pentru cartea împrumutată, se mai plăteau 6 coroane pe an, ca taxă de citit;

- durata împrumutului este de 14 zile; cel ce nu restituie la timp plătește o amendă de 20 fl.;

- se hotărăște începerea colecționării amintirilor de război: afișe, tipărituri, ordonanțe.

Numele donatorilor de bani sau cărți figurau la loc de cinste, în sala de lectură.¹ Preluarea fondului Bunyitay, de circa 4.000 volume, a creat probleme noi, determinate de lipsa rafturilor.² Se pare apoi că mai bine de jumătate din acest fond a dispărut, căci în februarie 1916 se preciza că „biblioteca Bunyitay”, donată de Episcopia Catolică orașului, se ridică la 1.548 volume.³ Tot acum se făcea precizarea că biblioteca orașului

la un total de 13.743 volume, iar la sfârșitul anului următor la 15.831 volume.⁵ Biblioteca primea prin abonament sau ca drept ce i se cuvenea din calitatea de membră a unor asociații, care editau publicații, un număr de 57 periodice.

În 1916, veniturile bibliotecii proveneau din:

- Ajutor de stat 2.000 cor.
 - Ajutor de stat, extraordinar⁶ 3.000 cor.
 - Procentul de 25% din taxa de înscriere .. 552,87 cor.
 - Taxe diferite și amenzi 1.081,10 cor.
 - Donații neprevăzute 310,00 cor.
 - Contribuția Primăriei 10.654,79 cor.

Total: 17.598,76 cor.

Este interesant de remarcat că, din această sumă, s-au cheltuit pentru carte numai 1.712,91 coroane, iar pentru abonamente 560 coroane, restul reprezentându-l salariile, chiriile, ajutorul de război, iluminatul și încălzitul, legatul cărților uzate etc.⁷

Iată cum se reflectă activitatea bibliotecii în cifre, pe anii 1912-1916:⁸

CITIRORI				CĂRȚI CITITE			MEDIA/ZI	
Anul	În sala de lect.	Care au împrum. la dom.	Total	În sala de lect.	Împr. la dom.	Total	Cititori	Cărți citite
1912	11.456	-	11.456	11.824	-	11.824	105	109
1913	25.296	624	25.920	26.933	932	27.865	77	83
1914	26.186	1.738	27.924	29.070	1.967	31.037	83	92
1915	14.724	3.478	18.202	13.273	5.417	18.690	42	59
1916	11.617	9.069	20.686	12.199	9.686	21.885	59	62
Total:	89.279	14.909	104.188	93.299	18.002	111.301	73	81

păstra trei fonduri distincte:

- al *Asociației medicilor, farmaciștilor și naturaliștilor* însumând 1.300 de volume;

- al *Societății Szigligeti* - 300 de volume;

- al *Asociației funcționarilor particulari* - 227 de volume;⁴

În 1916, spațiul bibliotecii dispunea de o garderobă, sală de ședințe, o cameră memorială „Szigligeti”, o sală de lectură pentru tineri, una pentru tineret și două depozite pentru fondul de carte. Acest fond se ridică la sfârșitul anului 1915

În 1916, toată această muncă, a fost asigurată de o singură persoană, bibliotecarul Bodnár János, ajutorul său fiind încorporat și dus pe front.⁹ Acesta era motivul pentru care cataloagele bibliotecii nu erau ținute la zi. Frecvența deosebită înregistrată în timpul războiului demonstrează, pe de o parte dorința de lectură a tuturor păturilor populației, iar pe de alta, posibilitățile mai reduse de a cumpăra cărți și ziare în acești ani de criză.

¹ N, 3 martie 1915, p.5.

² N, 15 iulie 1915, p.

³ N, 5 februarie 1916, p.2.

⁴ Ibidem.

⁵ Nagyv.könyvtár 1917, p.3.

⁶ Acordat pentru rafturi metalice, necheltuiți încă la această dată.

⁷ Ibidem, p.11.

⁸ Ibidem, p.17. Vezi și N, 7 februarie 1915, p.6.

⁹ Nagyv.könyvtár 1917, p.13.

8. Teatrul și cinematograful

La Oradea, după revoluția de la 1848 s-a reînfrîpat activitatea teatrală în limba maghiară, prin strădaniile lui Kilényi Dávid, care și-a constituit o trupă ce juca mai ales în sala mare a restaurantului „Arborele Verde” și în teatrul de vară din Parcul „Rhédey”. Se prezentau îndeosebi piesele lui Kotzebue, dar și unele de rezonanță națională maghiară, cu toată supravegherea organelor imperiale.¹

Cu toate acestea, trupa orădeană nu a avut un caracter stabil. Aceasta s-a reorganizat în 1853, în 1854, pentru ca, în 1855, să nu existe nici o dovadă a vreunei activități teatrale în oraș. Din aprilie 1856 începe să joace la Oradea trupa lui Szabó József, compusă din 46 de actori și un corp de balet, trupă ce obținuse succese deosebite cu operele *Lucia di Lamermoor*, *Ernani*, *Trubadurul* sau *Hunyadi László* de Erkel F. N-au stat însă în oraș decât șase săptămâni.

Localul era și el o problemă. În perioada de vară se putea juca pe scena în aer liber din Parcul „Rhédey”, dar odată cu venirea toamnei spectacolele trebuia suspendate. Se remarcă, în toată a doua jumătate a secolului al XIX-lea, o

adevărată dispută între diverse trupe pentru închirierea, în perioada primăvară-toamnă, a singurului loc unde se puteau organiza spectacolele. În vara lui 1858 se reîntoarce trupa lui Szabó József, dar orașul îi pune condiții cu privire la repertoriu: în fiecare săptămână să se joace cel puțin 2 spectacole de operă și o comedie în care să fie și dans, să se evite prezentarea unor piese care ar putea, prin nivelul lor, îndepărta de la spectacole publicul mai exigent.²

După 1860, liberalizarea resimțită în administrație și politică se reflectă și în teatru, unde își găsesc loc tot mai frecvent piesele cu caracter patriotic. Apar pe scenă personalități ale istoriei ungare, interzise până atunci, a căror vedere produce emoție în oraș și duce la redeschiderea unor sentimente ce păreau adormite.

Un succes deosebit l-au înregistrat operele. În 1862, trupa lui Szabó și Filipovici a jucat de șase ori *Orfeu în infern*. Nu mai puțin succes au avut și operele jucate de trupa lui Follinus János, în anii 1863-1864: *Stradella*, *La Traviata*, *Tannhäuser*.³

Prima clădire a muzeului orădean

¹ Indig 1991, p.76.

² Ibidem, p.79.

³ Borovszky 1901, p.393.

În anii 1860-1871 trei trupe de teatru din România au dat spectacole și în Bihor: trupa Fanny Tardini, Mihail Pascaly și Matei Millo.¹ Totuși, se pare că trupa lui Matei Millo n-a reușit să ajungă la Oradea din pricina obstrucționării ei de către concesionarul spectacolelor do teatru din oraș.² În iulie 1871 a jucat la Oradea trupa lui Mihail Pascaly din București, înregistrând, cu două piese scrise chiar de către conducătorul trupei (*Păcatele bărbaților*, *Patria și domnitorul*), un mare succes.³ Dar trupele preferau Beiușul, unde exista un mai mare interes față de spectacolele în limba română și un climat diferit față de cel al oficialilor Oradiei, în privința culturii românești.

În 31 ianuarie 1895, în sala mare a restaurantului „Arborele Verde”, s-a jucat piesa lui I. Vulcan, *Sărăcie lucie*, primită deosebit de favorabil de către intelectualitatea din oraș și din împrejurimi. La 28 ianuarie 1896 s-a prezentat *Ruga de la Chisătau*, în februarie 1897, *Piatra în casă* de V. Alecsandri, aceasta din urmă în sala de la hotelul „Vulturul”, mai mică decât cea de la „Arborele Verde”.⁴ Au urmat apoi în fiecare an câte o piesă prezentată pe una din scenele improvizate ale orașului.

Mecenatul și calitățile de autor dramatic ale lui Iosif Vulcan și-au pus amprenta asupra vieții teatrale românești de la sfârșitul veacului al XIX-lea și începutul celui următor. Totuși, se jucau abia câte 2-3 spectacole pe an, ceea ce era insuficient pentru a crea un public cât de cât constant. Fiecare spectacol realizat reprezenta o luptă cu inerția, cu interdicțiile, cu adversitățile venite din toate direcțiile, astfel încât a discuta calitatea lor ar fi o impietate. Entuziasmul, bucuria întâlnirii pe aceeași scenă, în aceeași sală de spectacol a celor de aceeași nație, balurile în care se cimentau legături sau se înfiripau familii, erau suficiente pentru a menține trează o conștiință.

În perioadele de vară ale anilor 1867-1876, Szabó József cu trupa sa din Debrețin vine la Oradea și obține succese care îl permanentizează aici în sezonul estival. Acum publicul orădean are

posibilitatea să vadă actori mari ai scenei maghiare precum: Blaha Lujza, Bercsényi Béla, Rónai Gyula, Mándoki Béla, Vidor Pál ș.a. În perioada acestui deceniu s-au prezentat 1.189 de spectacole, între care: 11 opere, 30 de operete, 16 piese populare, 21 tragedii, 98 drame, 133 de comedii, 9 vodeviluri, 6 tablouri istorice și 3 spectacole de balet, un total de 327 titluri.⁵

În 1877 a venit la Oradea trupa de actori maghiari de la Cluj, dar nu a rezistat multă vreme. În 1881-1883, directorul teatral al orașului era Mosonyi Károly, care a adus aici teatrul de la Arad. Costurile tot mai ridicate ale punerilor în scenă (mai ales a spectacolelor de operă) a dus la eșecul tentativelor unor trupe de a susține o activitate teatrală de durată. În acest proces se înscrie și încercarea lui Nagy Vincze, din 1884, de a aduce aici trupa din Szeged. Abia în 1888-1890, odată cu venirea la Oradea a lui Bölöni József, intendentul teatrului național din Cluj, se înregistrează un reviriment notabil. În următorii cinci ani (1891-1896), trupa din Arad apoi, în 1896/97, cea din Cluj, a fost prezentă pe scena orădeană. Cu ocazia spectacolului cu *Electra*, în 1897, își ia rămas bun de la publicul orădean actrița Blaha Lujza, care debutase aici în 1867. Acest spectacol jucat în aer liber pe scena din Parcul „Rhédey”, în spiritul celui mai autentic teatru grecesc, a avut un mare ecou în timp.

Anul 1898 a fost jubiliar. S-a sărbătorit centenarul activității teatrale orădene, manifestare inițiată de Naményi Lajos care, acum, a scos și un volum dedicat istoriei acestei arte la Oradea.⁶ La 26 august 1898, după spectacolul festiv sub auspiciile Societății „Szigligeti”, s-a dezvelit placa comemorativă pe peretele Palatului „Vulturul Negru”, care evoca primul spectacol în limba maghiară, ținut la 26 august 1798, în acel local.⁷

În anul 1900, la Oradea nu s-a jucat teatru, deoarece s-a început construirea noului edificiu, o veche dorință a publicului orădean, materializată odată cu venirea în fruntea administrației orașului a primarului Bulyovszky József, om energic și întreprinzător. Prima lovitură

¹ Mărcuș 1935, p.140; Pop (coord.) 2001, p.29.

² Faur 1992, p.132.

³ *Ibidem*, p.137; Pop (coord.) 2001, p.28-30.

⁴ *Ibidem*, p.35.

⁵ Borovszky 190, p.393.

⁶ Naményi L., *A váradi Színészet története* (Istoria teatrului din Oradea), Oradea, 1898.

⁷ N, 27 august 1898, p.2-7.

DIRIGENT:
KARMESTER: NOHN NÁNDOR

VARIETE VIGADÓ VARIETÉ

Toldeana Dumineca Program nou
MINDEN VASÁRNAP UJ MŰSOR

Programa, dela 5 Oct. 1919.

1. Uvertura din Operetta Coral
Muzical

2. Kiss Mariska cu soluri nou.

3. Bánhegyi duett, scene de dans.

4. Kiss Berta. Inima mea e înălțată
de amor cu cântec de Kovács
Károly.

Deák Kornél, scene.

6. Szántó Mancsi: o găscă, daua
găști. Muzica: F. Gúzon S.

7. Brandstädter József cupleuri.

8. ODAIA ÎNTUNECATĂ

Intimplare improbabilă. Scris de
Balassa. Regisseur: Remete.

Persone:

Kispálfi János ca soțul
Kaposi Gizi - soția
Döme Lajos - medic
Remete Géza - strainu

PAUSA.

DUPA REPREZINTATIE BAR AMERICAIN.

3 DÄMONS

Attracțiune excelentă. Emoțiune
de velocipad pe jintă învârtitoare
ridicată în sus și strimba

10. Noapte bună micuța mea.
(Kálmán Kramer) pe dorinje pub-
lic. Repr.: Záró Gizi

11. Rocking Irén scene de dans

12. ? ? Borszéký ? ?

13. Păpusa de caracter. Idili cu
cântec și dans. Scris de Gara
Ákos. Muzica: Kramer Ödön.
Repr.: Záró Gizi și Szántó Mancsi

14. Ivánffy Jenő, cupleuri.

15. Melidis, iluzionist.

Műsor 1919. október 5-től.

1. Nyitány. Elődjé. a zenekar

2. Kiss Mariska új szöveggel.

3. Bánhegyi-duett, táncos jelenet.

4. Kiss Berta: Ropant szerelemre
lobbant a szívem. (Kovács Károly
dalával.)

5. Deák Kornél jelenete.

6. Szántó Mancsi Egy liba, két liba.
(Zenéjét F. Gúzon S. szerzette.)

7. Brandstädter József kuplé éne-
kes

8. SÖTÉT SZOBA

Valószínűtlen történet. Irta: Ba-
lassa Emília. Rendező: Remete Géza

Személyek:

Kispálfi János mint a férj
Kaposi Gizi - feleség
Döme Lajos - az orvos
Remete Géza - az idegen

SZÜNET.

ELŐADÁS UTÁN BAR AMERICAIN

3 DÄMONS

Világattrakció, a magasba emelt és
lerdélre állított forgó korongon.

10. Jó éjt kisikém. (Kálmán-
Kramer e havi slágere prolongálva)
Elődjé: Záró Gizi

11. Rocking Irén táncos jelenete.

12. ? ? Borszéký ? ?

13. Karakter babák. Énekes-táncos
idill. Irta: Gara Ákos. Zenéjét
szerzette: Kramer Ödön. Elő-
adják: Záró Gizi és Szántó Mancsi

14. Ivánffy Jenő. Kuplék.

15. Melidis, iluzionista fellépő.

Programul varietelui din Pasajul "Vulturul Negru"

de târnăcop la fundația noului teatru a fost dată la 10 iulie 1899.¹ Impozanta construcție s-a deschis la 15 octombrie 1900, având o capacitate de 1.000 de locuri.²

În noua clădire au apărut pe scenă, bucurându-se de un real succes, și artiști din România. Așa au fost, în iunie 1902, Irina Vlădaia, primadonă a Operei regale din București și artistul Gheorghe Savu, interpret al eroilor lui Shakespeare, care a recitat din Eminescu, Petöfi și Coșbuc.³ În martie 1903 s-a jucat aici, în limba maghiară, piesa lui Iosif Vulcan, *Ștefan vodă cel Tânăr*, care, pe lângă faptul că a înregistrat un răsunător succes, a fost un prilej de sărbătorire a autorului ei.⁴

În 1907 se înregistrează o nouă mișcare, cea pentru promovarea unui gen artistic inedit la Oradea, ceva între muzică și teatru: cabaretul. La 20 iunie, pe terasa restaurantului "Bazar", a

avut loc primul program de acest fel, organizat de actorul și animatorul Nyáray Antal, președintele *Asociației pentru cabaret din Oradea Mare*.⁵ „Sediul” acestui gen foarte mult gustat în oraș se va muta, din 1908, la „Arborele Verde” unde, la etaj, într-o sală anume amenajată, ia ființă cabaretul *Bonbonnière*, din inițiativa unui maestru al genului, Kondor Ernő, care va activa până când dictatura „proletară” avea să închidă localul, în 1919 (Actuala sală de spectacole a Teatrului de păpuși, de sub Pasajul „Vulturul Negru”). Tot aici exista o sală mică numită *Cabaret Blanc*, și un *bar american*, cu muzică de jazz și separeuri.⁶ Acest gen nu necesita un grad deosebit de cultură muzicală, importantă fiind legarea cupletelor de realitatea cunoscută de toți, satiră incisivă, dans, muzică, spectacolele putându-se prezenta, fără investiții deosebite, în sălile restaurantelor.

¹ N, 11 iulie 1899, p.1.

² Borovszky 1901, p.395.

³ N, 22 iunie 1922, p.7.

⁴ NN, 4 martie 1903, p.4; N, 5 martie 1903, p.3.

⁵ N, 21 iunie 1907, p.6.

⁶ N, 16 mai 1908, p.5; N, 27 mai 1909, p.3; *Biharmegye és Nagyvárad irásban és képen* (Comitatul Bihor în scris și imagine), Oradea, 1912, p.145-146.

Influența ideilor de stânga în viața socială a orașului se simte și în programul teatrului. La începutul lui noiembrie 1903 se joacă *Azilul de noapte* de Maxim Gorki. Este perioada în care, în fruntea teatrului s-a aflat Somogyi Károly, când s-au prezentat spectacole de calitate și când se înregistrează o creștere a exigenței publicului. Astfel, dacă în perioada 1900-1905, opereta reprezenta 39% din repertoriu, în perioada 1906-1908, ea scade la 21% în favoarea operei. Se joacă *Tosca* (prima oară la 13 ianuarie 1910)¹, *Trubadurul*, *Traviata*, dar și piese ale unor consacrați ai dramaturgiei universale: Oscar Wilde, A. Strindberg, Lev Tolstoi. La păstrarea unui nivel constant ridicat al calității spectacolului teatral au contribuit semnatarii cronicilor de specialitate, condeieri de prima mână, precum: Ady Endre, Juhász Gyula, Dutka Ákos, Emőd Tamás sau Hegedüs Nándor.²

Din iunie 1909 se redeschide teatrul de vară din Parcul "Rhédey", unde sunt prezentate *Liliacul* de J. Strauss și mult gustatele opere ale lui Kálmán Imre.³ În stagiunea 1909-1910, pe scena teatrului orădean a jucat și vestita actriță Fedák Sári.⁴ În aprilie a venit în oraș pentru câteva zile compozitorul Franz Lehar, pentru a asista la montarea uneia din operele sale.⁵

Compania artistică a lui P.A. Bănuț a dat spectacole și la Oradea în 1911, între altele drama *Jertfa*, interzisă chiar înainte de începerea desfășurării spectacolului, datorită accentelor sale „daco-românești”. A trebuit să intervină dr. Aurel Lazăr pentru ca piesa să poată fi jucată.⁶ Un alt exemplu similar a fost interdicția pronunțată asupra spectacolelor jucate pe scena teatrului orădean de trupa lui V. Antonescu, de la Teatrul Național din București, care avea autorizația guvernului ungar pentru întregul Imperiu. A fost iarăși nevoie de aceeași intervenție energică a lui Aurel Lazăr în Consiliul

Municipal, pentru ca spectacolele să poată avea loc.⁷ Din trupa lui V. Antonescu mai făceau parte atunci: Ioan Brezeanu, Maria Ciucurescu, Marioara Antonescu, Constantin Cortescu, C. Mărculescu ș.a.⁸

Războiul a marcat și el activitatea artistică a teatrului. În septembrie 1914 începe așa-numita „stagiune de război”, cu piesa lui Sass Ede, *Mihály pópa lánya* (Fata popii Mihai), axată pe ideea înfrățirii indiferent de etnie în fața marilor probleme pe care le ridică flagelul mondial pentru apărarea patriei comune.⁹ Aceeași temă este reluată doi ani mai târziu în piesa lui Galambos János, *Vérszerződés* (Frăție de sânge). Părea că războiul a făcut să se uite vechile antagonisme sau, cel puțin, se încerca acreditarea acestei idei. România nu intrase încă în război.

Începutul anului 1917 găsește la Oradea o intensă viață teatrală. În ianuarie-februarie se prezentau săptămânal opt spectacole, ceea ce era o performanță.¹⁰ Teatrul orădean era considerat ca unul din cele mai prospere din provincie, cu cel mai ridicat preț al билетelor de intrare.¹¹ Se juca opereta *Silvia* de Kálmán I., împlinindu-se în acel an a 25-a aniversare pe scena orădeană.¹² Dar revin pe scenă și spectacole memorabile de operă, precum *Cavalleria rusticana* și *Madame Butterfly* (1918), apoi *Trubadurul* (1919).¹³

Cu toate acestea, pe măsură ce războiul continua, problemele teatrului se complicau tot mai mult. Dictatura „proletară” trece la socializarea acestei instituții, iar din punct de vedere repertorial o pune sub controlul Societății literare *Ady Endre*, emanație a acestei dictaturi, societate ce avea în frunte pe scriitorul și publicistul Tabéry Géza. Repertoriul trebuia să cuprindă în exclusivitate piese „cu mesaj”. Primul spectacol „proletar” (se pare și ultimul), a avut loc la 6 aprilie 1919,

¹ N, 14 ianuarie 1910, p.1.

² Indig 1991, p.180-11.

³ *Ibidem*, 184-185.

⁴ N, 3 iulie 1910, p.5.

⁵ N, 24 aprilie 1901, p.6.

⁶ Mărcuș 1935, p.143; Pop (coord.) 2001, p.44 și urm.

⁷ Neș 1937, p.439.

⁸ *Ibidem*, p.439.

⁹ NN, 29 septembrie 1914, p.5.

¹⁰ N, 9 ianuarie 1917, p.6.

¹¹ NN, 28 aprilie 1917, p.3.

¹² NN, 3 mai 1917, p.7.

¹³ Indig 1991, p.199.

Pod peste Crișul Repede

cu piesa *Azilul de noapte* a lui M.Gorki¹, care se mai jucase pe scena orădeană și în primii ani ai secolului al XX -lea.

În sfârșit, o artă înrudită cu teatrul, **cinematograful** își are începuturile cu proiecții de fotografii statice, menționate în presă deja în luna iunie 1906, spectacolele având loc într-o gheretă improvizată, în Piața Mare.² În luna noiembrie a aceluiași an, odată cu venirea iernii, noul gen de spectacol se mută la cafeneaua "Coroana". Au fost prezentate seriile: *Niagara japoneză*, *Viață și obiceiuri în Birmania*, *Primirea unui prinț la Tanger*, iar în pregătire s-a anunțat senzaționala noutate, *Drama unui căutător de aur din California*, despre care se scria că este „o fotografie lungă de 600 m”³. La aceeași cafenea, o lună mai târziu s-a constituit „teatrul electric Edison”, care prezenta fotografii colorate având până la 350 m lungime”.⁴

La 13 iulie 1907 s-a deschis cinematograful *Urania*, din clădirea Palatului "Vulturul Negru", spectacolele bucurându-se apoi de un numeros public. Numai duminică, 4 august, s-a înregistrat un total de 1.500 de spectatori⁵, în

acea lună organizându-se și matinee pentru copii. Operatorii de la *Urania* au ieșit, la 22 august 1907 în Velența, să înregistreze pe peliculă aspecte din viața și obiceiurile țăganilor de aici.⁶

În februarie 1908 se redeschide, după renovări, cel ce fusese primul dintre cinematografe, Teatrul *Edison*, cu fotolii în amfiteatru și bufet englezesc, în clădirea *Bazar* (cea dintre Teatru și Strada Principală).⁷ Nu ar fi exclus ca în atenția ambițioșilor lucrători în domeniul cinematografiei orădene să fi existat și intenția de a face aici o casă de filme. Că existau aparatele necesare o dovedește inițiativa din 1908. Presa a anunțat că acest cinematograf va înregistra pe peliculă aspecte de pe corso-ul orădean, în prima zi de Paști, ocazie cu care vor fi imortalizate clădirile reprezentative ale orașului, piețele sale, oamenii în zi de sărbătoare.⁸

După o perioadă în care a fost închis, cinematograful *Urania* de la Palatul "Vulturul Negru" și-a redeschis porțile la 5 august 1909, sala aflându-se chiar la mijlocul pasajului, cu

¹ SZ, 28 martie 1919, p.3.

² N, 10 iunie 1906, p.7.

³ N, 15 septembrie 1906, p.6

⁴ N, 16 decembrie 1906, p.

⁵ N, 1 iulie 1907, p.5; 6 august 1907, p.5.

⁶ N, 24 august 1907, p.5-6.

⁷ N, 4 februarie 1908, p.5.

⁸ N, 15 aprilie 1908, p.4.

acces dinspre trei străzi. Caracteristice erau luxul și eleganța, jocul de lumini al sticlelor și oglinzilor, totul asigurat la standarde europene de firma de artă decorativă *Meteor* din Oradea. S-au adus din import cele mai bune aparate de proiecție.¹

În 1917 existau în oraș trei cinematografe: *Urania*, *Appolo* (fostul Cinematograf *Transilvania*) și *Vigadó* (*Redoute*) toate întemeiate de Székely Jenő, care în 1915, a creat *Întreprinderea cinematografică și de industrie a filmului Székely și Boros* care-și propunea și realizarea unor producții cinematografice.²

Războiul, mai ales în cea de-a doua sa parte, a îngreunat mult condițiile materiale necesare bunei desfășurări a spectacolului cinematografic. De la un timp se reluau pelicule mai vechi, prețul билетelor s-a dublat odată cu scumpirea energiei electrice și cu inflația. Și totuși, sălile de cinema erau mereu pline, oamenii găsind în răstimpul clipelor petrecute aici prilejul de a evada dintr-o lume sumbră a existenței zilnice marcată de război, în una a visului, a păcii.

V. | ORAȘUL ÎN TIMPUL PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL

1. Viața social-economică: „războiul celor rămași acasă”

Locuitorii orașului au aflat de atentatul de la Sarajevo (28 iunie 1914) în care a fost asasinat arhiducele Franz Ferdinand, moștenitorul tronului Austro-Ungariei, încă în data de 30 iunie. A doua zi, comitele suprem al comitatului Bihor, Hlatky Endre, a ținut un discurs funebru în fața adunării generale a comitatului care tocmai se întrunise, iar în bisericile orădene s-au oficiat slujbe de

pomenire.³ Cu acestea se părea că viața își va urma cursul normal. Câteva zile mai târziu, într-o încăpere de la parterul casei Veislovich (actuala clădire a Hotelului „Parc”), de pe Strada Principală, a avut loc vernisajul unei expoziții reprezentative de pictură⁴, iar orașul își vedea de treburile sale cotidiene. Dar mecanismul războiului fusese pus în mișcare. Nu a trebuit să treacă mult timp și ziarele din data de 26 iulie au anunțat, sub un titlu mare: RĂZBOI!⁵ Aproape concomitent ele își puneau întrebarea: *Ce va face România?*⁶

Sâmbătă, 25 iulie, Oradea a trăit deja primele momente ale mobilizării. Duminică lumea s-a adunat pe străzile principale, în fața afișierelor din fața Primăriei. Seara au avut loc demonstrații spontane, care s-au transformat apoi într-o coloană ce s-a deplasat în fața casei din str. Pavel a vicegeneralului Johan Heriquez, comandantul garnizoanei, unde s-au strigat sloganuri în favoarea războiului și „Moarte Serbiei!”⁷ Gara a fost inundată de lumea ce se întorcea din concediile întrerupte. Starea generală era euforică, toată lumea părea că este în favoarea războiului.⁸

Entuziasmul era punctat însă de primele anunțuri cu caracter militar, de creșterea bruscă a prețurilor la alimente. Piața Teatrului era în fiecare seară plină de lume ce demonstra în favoarea războiului, orchestrele cafenelelor se instalaseră pe terase și cântau cântece patriotice.⁹

La 5 august, primarul Rimler Károly a dat primul semn de luciditate, adresând tuturor locuitorilor orașului un apel la unire în aceste momente grele, în sprijinirea familiilor celor plecați pe front.¹⁰ A doua zi s-a anunțat în ziare că „întreaga lume este sub armă”, războiul se desfășoară de acum între cei doi mari coloși militari, Tripla Alianță și Antanta.¹¹ Seară de seară se organizau spectacole de muzică patriotică la

¹ N, 5 august 1909, p.4.

² NN, 13 septembrie 1917, p.3.

³ NN, 2 iulie 1914, p.1; NN, 3 iulie 1914, p.1.

⁴ Au fost expuse lucrări de Munkácsy Mihály, Herrér Cézár, Orbán Dezső, Keményffy Jenő, Iványi-Grünvald Béla, Ferenczy Valér, contele Battthányi Gyula, Tibor Ernő-NN, 7 iulie 1914, p.4.

⁵ NN, 26 iulie 1914, p.1-2.

⁶ *Ibidem*, p.5.

⁷ NN, 27 iulie 1914, p.1-2.

⁸ *Ibidem*, p.3.

⁹ NN, 31 iulie 1914, p.6.

¹⁰ NN, 31 iulie 1914, p.6.

¹¹ NN, 5 august 1914, p.1.

cafeneaua *Vulturul Negru* și la *Coroana*. Într-un interval scurt, municipalitatea orădeană a reușit să strângă 19.000 coroane, pentru ajutorarea familiilor soldaților plecați pe front.¹

S-a constituit paza civică a orașului, subordonată poliției. Aceasta și datorită faptului că, din totalul de 18 ofițeri și 110 polițiști, 8 și, respectiv, 26 au fost duși în război. Ziua de 18 august a fost decretată „Ziua soldatului”. Se adunau bani în pușculițe dispuse în principalele puncte ale orașului, doamne din protipendadă ofereau în gară soldaților în trecere, pachete cu mâncare.² La 12 august 1914, primele unități militare orădene au plecat pe front. S-a început organizarea de bucătării populare, care ofereau, la prețuri mici, mese de prânz celor săraci.³ Până la 26 august se strânseseră 35.000 de coroane pentru ajutoare, din care au beneficiat 1.567 de familii.⁴ Fața adevărată a războiului n-a întârziat să se arate: la sfârșitul lunii au sosit, succesiv, două trenuri cu răniți, care au adus la Oradea 200 de soldați de pe fronturile din nord. S-au publicat primele liste cu pierderi, care conțineau nume și localități din întreaga Ungarie. Primul, de pe întâia listă a fost: „Ioan Abrudan, soldat, regimentul 37 infanterie, compania 13, Ungaria, Bihor, plasa Aleșd, Călășea, <anul nașterii> 1887.”⁵

S-a creat *Asociația Mâna Dreaptă*, în cadrul Societății de Cruce Roșie, pentru îngrijirea și consolarea răniților.⁶ La începutul lunii septembrie, în oraș se aflau deja peste 700 de răniți, plasați în spitale de campanie amenajate în clădirile Arhigimnaziului Premonstratens și ale Școlii Reale, precum și în una din aripile de la școala de cadeți.⁷

Curând nici veștile de pe front nu mai erau pe măsura așteptărilor și euforiei din primele zile. Aceasta fiind situația, printr-un comunicat al primarului se interzicea contactul cu răniții și

prizonierii de război veniți de pe linia fronturilor, motivându-se că informațiile acestora pot provoca o spaimă nejustificată în rândul populației rămase acasă.⁸ În aprilie 1915, Crucea Roșie orădeană a creat la Băile Felix o tabără de recuperare pentru 60 de ofițeri și 140 de soldați.⁹ Aceasta după ce, la începutul lunii ianuarie, s-a deschis o nouă unitate spitalicească pentru militari: baraca contagioșilor.¹⁰ În cimitirul Rulikowsky s-a constituit o parcelă în care, pe la mijlocul lunii septembrie 1914, erau înmormântați deja 16 soldați proveniți din spitalele orădene.¹¹ Un an mai târziu, numărul lor ajunsese la 300, iar în iunie 1916, la 700, Primăria fiind obligată să le acorde încă un spațiu, egal ca mărime.¹²

În acest timp se înregistra o reducere a activității industriale la nivel de oraș, sesizabilă prin scăderea consumului de curent electric înregistrat la uzină, cu 3.000 coroane, mai puțin decât în aceeași perioadă a anului precedent.¹³ Viața a continuat să se scumpească și, de aceea, *Camera de industrie și comerț* din Oradea, la începutul lui ianuarie 1915, s-a adresat Primăriei cerând fixarea prețurilor maxime pe piață.¹⁴ Dintre instituțiile publice, primele care s-au resimțit au fost spitalele. Furnizorii spitalului comitatens au declarat că nu mai pot asigura aprovizionarea din cauza prețurilor foarte ridicate.¹⁵

Datorită reducerii activității în anumite ramuri ale industriei, situația șomajului, potrivit datelor publicate de Partidul Social Democrat, a fost următoarea: 195 de zidari, 15 dulgheri, 60 de tâmplari, 73 de metalurgiști, 570 de muncitori necalificați din domeniul construcțiilor, 40 de pietrari, 23 de tipografi, 44 legători și 344 croitori, deci un total de 1.364 de lucrători au devenit șomeri. Conducerea acestui partid cerea ca:

¹ NN, 6 august 1914, p.1.

² NN, 11 august 1914, p.6.

³ NN, 18 august 1914, p.1.

⁴ NN, 26 august 1914, p.5.

⁵ NN, 30 august 1914, p.4.

⁶ NN, 31 august 1914, p.2.

⁷ NN, 2 septembrie 1914, p.3-4; N, 1 ianuarie 1915, p.7.

⁸ NN, 4 septembrie 1914, p.1.

⁹ N, 18 aprilie 1915, p.6.

¹⁰ N, 9 ianuarie 1916, p.3.

¹¹ NN, 24 septembrie 1914, p.5.

¹² N, 17 aprilie 1915, p.4; NN, 20 iunie 1916, p.5.

¹³ NN, 18 septembrie 1914, p.4.

¹⁴ N, 6 ianuarie 1915, p.4.

¹⁵ N, 8 ianuarie 1915, p.3.

a) orașul să asigure de lucru șomerilor prin lucrări publice sau, dacă acest lucru nu este posibil, prin ajutoare de șomaj;

b) pentru a combate specula, Primăria să procure cantități mari de alimente și acestea să fie vândute populației fără rabat comercial;

c) administrația să-și constituie brutărie și măcelărie proprie;

d) centrul de lapte să-și vândă produsele numai consumatorilor direcți.¹

Aceste măsuri au fost, parțial, aplicate și ele au determinat o situație ceva mai bună în ceea ce privește aprovizionarea orașului în comparație cu alte localități mari ale Imperiului. Tot acum s-a trecut la supravegherea riguroasă a pieței, organele poliției urmărind respectarea prețurilor maxime, în special la lapte (32 fileri litru).² La început, unii producători au preferat să-și verse laptele în canal decât să-l comercializeze la prețul impus.

Primarul orașului s-a deplasat la Budapesta pentru a încerca să obțină cât mai mult din grâul rechiziționat din comitatul Bihor. Apreciindu-se populația orașului la 65.000 de locuitori și scăzându-se un procent de 10%, reprezentând numărul celor plecați pe front, s-a fixat necesarul lunar de 66 vagoane. Astfel, cu începere de la 1 martie, orașul a primit pe o jumătate de an, 396 vagoane de grâu. Aceasta însemna că fiecare om matur avea dreptul la 10 kg pâine pe lună, iar fiecare copil la 5 kg.³ Câteva zile mai târziu s-au luat măsuri pentru interzicerea scoaterii făinii din oraș, în acest scop introducându-se un control riguros la barierele orașului.⁴

În martie 1915 a luat ființă Tribunalul Militar orădean, în cazarma artileriștilor de pe Calea Aradului.⁵ Numărul militarilor cantonați în oraș continua să crească.

Deosebit de grea a rămas, pe tot parcursul războiului, problema pâinii. La 18 martie 1915 a început distribuția de către Primărie a repartițiilor de făină. Primii care au beneficiat au fost cei ce nu dispuneau de nici un fel de rezerve. Pe baza acestor repartiții, făina se putea cumpăra numai din depozitele constituite ale Primăriei.⁶ Totodată, oficiul căpitaniei de poliție atrăgea atenția butarilor din oraș asupra respectării dispozițiilor guvernamentale, potrivit cărora era interzisă vânzarea aceluși produs de panificație care depășea 50 gr greutate, mai devreme de 24 ore de la producerea lui. Nerespectarea atrăgea după sine pedeapsa cu 2 luni de închisoare și 600 coroane, amendă.⁷ O lună mai târziu a început distribuția unturii și a slăninii sărate pe tichetul de făină. Fiecare persoană avea dreptul, fie la 250 gr unsoare pe săptămână, fie la aceeași cantitate de slănină.⁸

Cu începere de la 1 mai 1915, Primăria a comunicat raționalizarea pâinii. Drepturile zilnice ale unei persoane erau de 250 gr⁹, dar se încerca compensarea lipsei de făină prin punerea în vânzare, la preț acceptabil, a unor stocuri de cartofi, fasole, mazăre¹⁰, ouă. Cu începere din 10 decembrie s-a interzis producerea și vânzarea franzelelor și cornurilor.¹¹ Încă în luna iunie, consiliul Primăriei a stabilit din nou necesarul de grâu al orașului, de data aceasta pentru anul economic 1915/1916. După calcule extrem de minuțioase, s-a stabilit că orașul va consuma 3,15 vagoane grâu pe zi.¹²

Se pare însă că pâinea a început să fie raționalizată abia cu începere de la 10 ianuarie 1916, atunci când, pe tichet, se dădeau 300 gr pe zi pentru fiecare persoană.¹³ În aprilie s-a raționalizat cafeaua. Aceasta era vândută de

¹ N, 12 ianuarie 1915, p.3.

² N, 18 februarie 1915, p.1.

³ N, 18 februarie 1915, p.1.

⁴ N, 10 martie 1915, p.2.

⁵ N, 17 martie 1915, p.3.

⁶ N, 18 martie 1915, p.3.

⁷ *Ibidem*, p.5.

⁸ N, 17 aprilie 1915, p.2.

⁹ N, 1 mai 1915, p.2.

¹⁰ N, 6 mai 1915, p.5.

¹¹ N, 5 decembrie 1915, p.7.

¹² Luând ca bază o populație de 70.000 de suflete și 10 kg consum pe persoană într-o lună, rezulta un necesar total de 8.400 tone pe an. La acesta s-a adăugat câte un kg de pâine pe zi pentru muncitorii din afara orașului, circa 2.000, un total de 600 tone pe an. Se mai adăugau: pentru spitale, asociații de binefacere, închisoare – 716 tone, restaurante și cafenele – 990 tone, cofetari și patisieri – 114,1 tone. Alte situații neprevăzute: 672,2 tone. Astfel întocmită, situația fixa un necesar total de 1.150 vagoane, consumul zilnic al orașului, în mod ideal calculat, fiind de 31,5 tone. Însă, această cantitate nu a fost asigurată niciodată. Consumul mediu zilnic acoperit s-a situat în cursul întregului an în jurul a 20 tone (NVH, V, nr. 12-13, 7 iulie 1915, p.141-142).

¹³ N, 10 ianuarie 1916, p.1.

Primărie pe cartela de unsoare, cu 9 cor./kg, dar numai câte o jumătate de kg pe lună, pentru fiecare familie.¹

În anul 1915, târgul de toamnă orădean s-a încheiat încă cu rezultate destul de bune, dovadă că oamenii de la țară mai aveau animale disponibile pentru vânzare:

Vite aduse pe piață	Număr total adus	Număr total vândut
cornute	2.610	1.897
cai	1.774	893
porci	1.087	655 ²

Buna aprovizionare a Oradiei, și mai ales, felul în care Primăria a știut să asigure necesarul de alimente, preluând o parte din cheltuieli prin deschiderea unor magazine proprii, a dus vestea orașului în întregul Imperiu, și tot mai multă lume venea să se stabilească aici. Astfel, dacă la începutul raționalizării necesarul zilnic de făină era de 20 tone, în a doua parte a lunii iulie 1916 s-a ajuns la un consum zilnic de 24-25 tone.³

La 30 august 1916, a apărut o nouă problemă privind aprovizionarea orașului, odată cu sosirea primilor refugiați secui din estul Transilvaniei, în urma intrării României în război.⁴ Refugiații au fost solicitați să se prezinte de îndată la poliție pentru a fi luați în evidență.⁵ Se aprecia o creștere a populației cu circa 20.000 locuitori.⁶ Notarul Lukács Ödön, însărcinat cu aprovizionarea urbei, arăta că Primăria n-a fost pregătită pentru un astfel de efort. Era necesară constituirea a încă cel puțin 11 magazine sub controlul administrației locale, pentru a face față noilor probleme.⁷

La începutul lunii ianuarie 1917, Primăria anunța că toate produsele alimentare de bază

se raționalizează, și anume: făina, cafeaua, surogatul de cafea, ceaiul, zahărul, cartofii, slămina și untura.⁸ Devenea tot mai acută necesitatea respectării stricte a rațiilor. Vânzările din stocul Primăriei se făceau în 25 de magazine. Prin strădaniile administrației s-au prelucrat 269 de porci și vite, în valoare totală de 200.000 de coroane. Se aprecia că necesarul de untură pentru populație este asigurat până în august 1917. În „bucătăria oficială” s-au dat în cursul anului 1916, un număr de 26.612 mese de prânz. Zilnic s-au acordat 100 mese pentru căminele de copii.⁹

De la 1 februarie 1917 au intrat în vigoare noi raționalizări, reflectate în reducerea rațiilor la principalele produse.¹⁰ La această dată, structura populației orașului, pe gospodării, se prezenta, conform declarațiilor pentru obținerea tichetelor de alimente, astfel:

Numărul pers. într-o gospodărie	Numărul gospodăriilor	Total persoane
1	1.196	1.196
2	1.952	3.904
3	2.638	7.914
4	2.934	11.736
5	2.652	13.746
6	2.291	13.746
7	1.615	11.305
8	1.285	10.280
9	725	6.525
10	706	7.060
11	327	3.597
12	349	4.188
13	78	1.014
14	152	2.128
15	36	540
Total:	18.936	98.393

¹ N, 14 aprilie 1916, p.4.

² N, 15 septembrie 1915, p.6.

³ NN, 30 iulie 1916, p.7.

⁴ NN, 31 august 1916, p.2-3.

⁵ NN 17 septembrie 1916, p.7.

⁶ N, 3 octombrie 1916, p.2; N, 18 noiembrie 1916, p.3: „Potrivit datelor statistice la zi, populația orașului este de 96.000 locuitori.

⁷ Orașul avea atunci în îngrășare 850 de porci, iar pentru prelucrarea unei asemenea cantități de carne s-a intrat în tratative cu Frölich János, mare industriaș de profil, pentru a lua în chirie una din întreprinderile sale (N, 7 octombrie 1916, p.3).

⁸ N, 9 ianuarie 1917, p.2.

⁹ N, 11 ianuarie 1917, p.4.

¹⁰ Pentru o persoană: cartofi - 0,5 kg pe zi, cafea - 25 gr pe lună, untură - 200 gr pe săptămână, ceai - 20 gr pe lună, surogat de cafea - 250 gr pe lună (pentru două persoane), fasole - 250 gr pe săptămână (pentru o familie de 4 persoane) etc. (N, 28 ianuarie 1917, p.3).

Dacă adăugăm și cele 62 de gospodării despre care se menționează că au peste 16 persoane, obținem un total de 100.000 de locuitori. De asemenea, se aprecia că militarii și populația nedeclarată se ridicau la circa 20.000 de suflete.¹

Lipsa combustibilului a determinat închiderea școlilor comunale pe toată durata lunii februarie.² S-a redus și circulația tramvaielor și numărul stațiilor.³ În aprilie s-a sistat distribuirea petrolului lampant până la 1 august.⁴

Spre mijlocul anului 1917 populația refugiată din părțile de est ale Transilvaniei s-a reîntors acasă, astfel că numărul locuitorilor a scăzut la 90.741 suflete.⁵ Au continuat măsurile restrictive și în domeniul serviciilor publice: după ce, în aprilie, 1916, a fost redusă intensitatea iluminatului stradal, prin înlocuirea becurilor obișnuite până atunci, cu altele mai slabe⁶, în ianuarie s-a hotărât întreruperea completă a iluminatului după ora unu noaptea. Uzina de Apă și-a sistat activitatea zilnic între 1 și 6 dimineața.⁷

Cu toate greutățile întâmpinate în anul economic 1917-1918, administrația orașului a reușit să asigure strictul necesar în domeniul alimentației publice. Un prim obiectiv a fost aprovizionarea cu carne și untură, care a revenit aproape în exclusivitate Primăriei. Primarul s-a adresat ministrului agriculturii, cerându-i să aprobe ca administrația orașului să se ocupe în mod direct de creșterea și îngrijirea de porcine. S-a cerut și repartitie pentru furaje. Primindu-se aprobările necesare și repartitia solicitată, s-a încheiat contract cu 8 gospodării mari din afara comitatului, pentru creșterea a 2.000 de porci, iar îngrijătorii orașului, încă 1.044. Astfel s-a asigurat necesarul strict. Până la 18 august s-au sacrificat 3.449 de porci, în greutate totală de 413.660 kg. Până la aceeași dată s-au tăiat și 294 de vite, în greutate de 39.207 kg. Această cantitate

era extrem de mică. Ea însemna mai puțin de 0,5 kg carne, la greutatea vie, pe lună, pentru fiecare locuitor.

În perioada războiului au funcționat trei cantine unde se asigura, la prețuri foarte reduse, masa de prânz pentru cei ce solicitau.⁸ Având în vedere că războiul i-a afectat mai mult pe funcționari și clasele de mijloc, s-a înființat o cantină pentru personalul din administrația orașului, comitatului și din alte instituții publice, în localul restaurantului "Vulturul Negru".⁹

Din înputernicirea Consiliului Municipal, s-au asigurat gratuit alimente pe baza tichetului de grâu și pâine, în anul 1917-1918 pentru:

- 477 membri de familie a 137 de soldați căzuți pe front;

- 215 membri de familie a 64 de invalizi, fără mijloace de trai;

- 373 de săraci din evidența Primăriei.¹⁰

Până la sfârșitul lunii martie, s-au ținut deschise 3 cămine de zi, unde 700 de copii au primit mâncare gratuită.

Pentru aprovizionarea orașului cu legume și zarzavaturi s-a amenajat o grădină proprie a Primăriei, pe o suprafață de 51 iugăre (29,4 ha). De asemenea, s-a încheiat un contract cu Schwartz Gyula, moșierul din Körösszakál (azi în Ungaria), prin care acesta se obliga să cultive pentru oraș, pe 134 iugăre (77,3 ha), diferite zarzavaturi.¹¹

Au fost deschise trei ateliere de reparat încălțăminte, dotate cu materialele necesare, din repartitia oferită de administrația orașului.¹² Venituri suplimentare care au adus beneficiu net de 127.000 coroane s-au realizat prin înființarea unei întreprinderi orășenești de fabricare a spirtului.¹³ Încă în luna octombrie 1918 administrația orașului s-a gândit la problemele pe care le va ridica demobilizarea și refacerea

¹ N, 1 februarie 1917, p.2.

² N, 15 februarie 1917, p.2-3. se închid și cabaretele *Bonbonnière* și *Lloyd*.

³ N, 21 februarie 1917, p.3.

⁴ NN, 6 aprilie 1917, p.2.

⁵ NN, 12 mai 1917, p.5.

⁶ N, 1 martie 1916, p.2-3.

⁷ NN, 25 ianuarie 1918, p.6.

⁸ O cantină a funcționat în așa numita „școală de gătit Botto”, a doua în clădirea *La trei trandafiri* de pe str. Sztaroveszky, azi str. Gen. Magheru, iar cantina muncitorească era în demisolul Palatului „Vulturul Negru” dinspre actuala Stradă a Independenței. În vara lui 1918, cantina de *La trei trandafiri* a fost desființată (NVH, VIII nr. 22-23, 11 decembrie 1918, p.317)

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*, p.318.

¹² *Ibidem*.

¹³ NN, 27 februarie 1918, p.2.

economică a urbei. În acest scop, adunarea generală a Consiliului Municipal din luna noiembrie a hotărât ca orașul să ia un împrumut 2.000.000 coroane, cu 6% dobândă, de la un număr de 11 instituții de credit.¹ Din cauza evenimentelor ce s-au declanșat în cursul acelei luni, proiectul a fost abandonat.

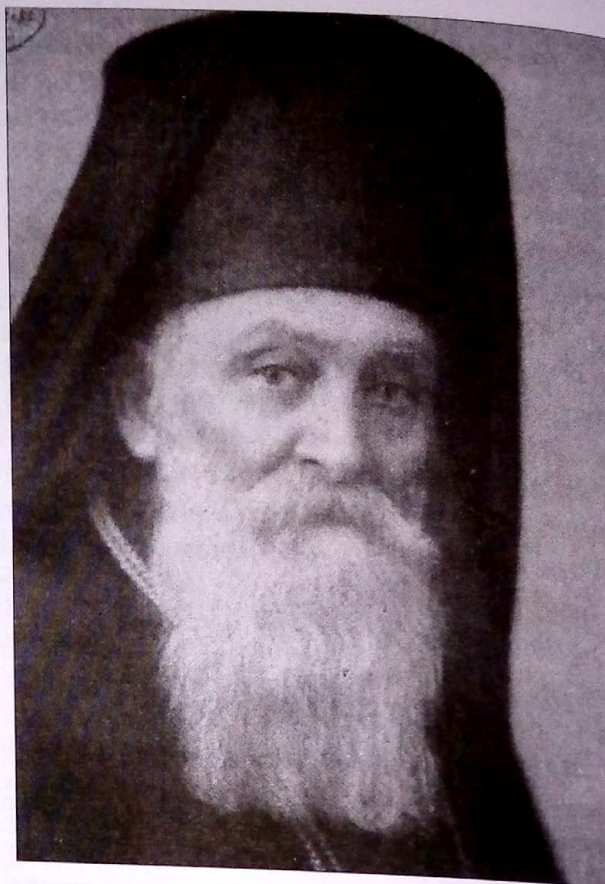
Perioada celor aproape patru ani de război (1914-1918) a însemnat în viața socială și economică a orașului Oradea o permanentă luptă pentru supraviețuire. Ea a constituit o probă trecută cu succes în ceea ce privește puterea economică a unora din întreprinderile sale, cele antrenate direct în producția de război. „Războiul celor rămași acasă” - cum îl numea un ziar local², părea, în octombrie 1918, câștigat de orădeni, mai ales de cei avuți.

2. Oradea în revoluția din 1918-1919

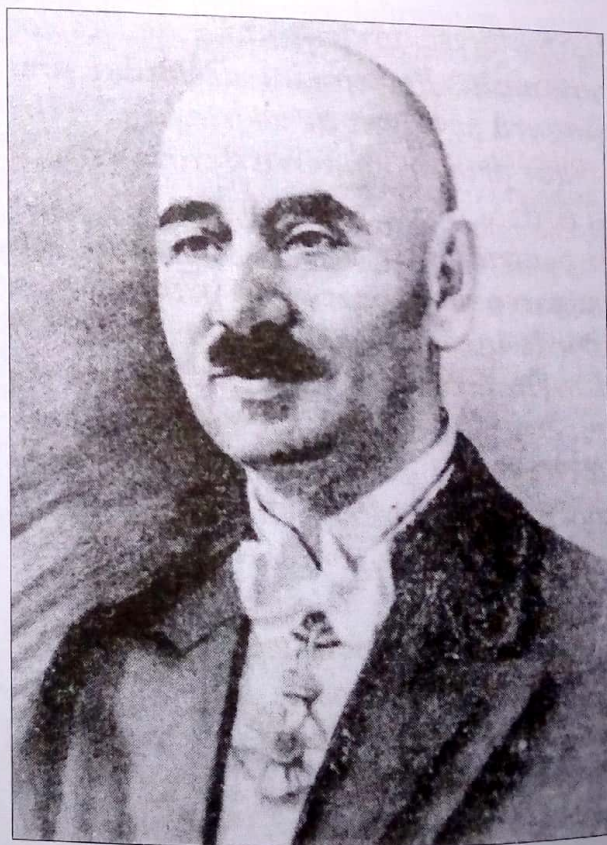
Primele zile ale lunii octombrie 1918 au adus notabilităților orașului temeri care se agravau cu fiecare zi ce se scurgea. La 26 septembrie Bulgaria a capitulat fără condiții și, tot atunci, în Flandra forțele aliate ale Antantei au început ofensiva generală. Ziarele orădene urmăreau cu îngrijorare înfrângerile germane succesive pe frontul de vest, retragerea trupelor ce păreau până atunci invincibile, ofensiva italiană pornită din sud. Zilnic se publicau hărți cu situația concretă a liniilor de luptă.³ În 3 octombrie s-a aflat că a căzut St. Quentin⁴, iar în ziua următoare, deasupra unei hărți care prezenta situația pe frontul balcanic, un titlu mare sugera o întrebare care se punea tot mai insistent: *Ne putem aștepta la un atac din partea României?*⁵

La propunerile de armistițiu ale Puterilor Centrale, președintele Woodrow Wilson a răspuns, prin intermediul ministrului secretar de stat, Robert Lansing, că despre o încetare a focului nu poate fi vorba până când trupele dușmane se află pe teritoriul statelor Antantei.⁶

În 10 octombrie, Consiliul Municipal al Oradiei, întrunit în sala mare a Primăriei, s-a pronunțat în favoarea independenței Ungariei, dar nimeni nu a scos o vorbă despre soarta naționalităților în cadrul noului stat.⁷

Roman Ciorogariu

Aurel Lazăr

¹ NVH, VIII, nr.22-23, 11 decembrie 1918, p.313.

² N, 24 aprilie 1915, p.2.

³ N, 2 octombrie 1918, p.4-și apoi aproape în fiecare număr.

⁴ N, 3 octombrie 1918, p.4.

⁵ N, 4 octombrie 1918, p.1.

⁶ N, 10 octombrie 1918, p.1.

⁷ N, 11 octombrie 1918, p.2.

a) Declarația de la Oradea (12 octombrie 1918)

La începutul lui octombrie conducerea Partidului Național Român a hotărât convocarea Comitetului Executiv al partidului într-o ședință pe ziua de 12 a lunii. Deoarece unii membri erau concentrați în armată, au fost invitați și alții: Nicolae Ivan, vicarul Mitropoliei din Sibiu, Sever Dan, Gheorghe Popovici și Gheorghe Crișan. Decizia de a se întruni a fost luată și sub presiunea unor elemente mai radicale, hotărâte să acționeze chiar peste conducerea partidului.¹

Întrunirea a avut loc, sâmbătă, 12 octombrie, în casa dr. Aurel Lazăr, în salonul dinspre curte

ce nu avea nici o legătură directă cu strada pe care, vizavi, se afla reședința Administrației comitatului Bihor. După cum relatează ziarul *Nagyvárad*, ședința a avut un caracter strict confidențial. Trei zile mai târziu, bine informată gazetă orădeană nu știa decât că au participat: dr. Teodor Mihali, dr. Alexandru Vaida-Voievod, dr. Ștefan C. Pop, Vasile Goldiș, dr. Ioan Suciu, dr. Gheorghe Popovici, Gheorghe Crișan, Nicolae Ivan, dr. Ioan Ciordaș, dr. Nicolae Comșa, Ioan Nedelcu, Gheorghe Dobrin și Petru Cornean.²

Cei întruniți în casa lui Aurel Lazăr au adoptat următoarea:

DECLARAȚIE

„Comitetul executiv al partidului național român din Ardeal și Ungaria a ținut o ședință la 12 octomvrie, la Oradea Mare sub prezidiul d-lui deputat dr. Teodor Mihali, în care, după o dezbatere și cumpănire temeinică a situației politice interne și externe, a hotărât în mod unanim și în deplin acord să facă următoarea declarație:

Comitetul executiv al partidului național român din Ardeal și Ungaria ca organ politic al națiunii române din Ardeal și Ungaria, constată că urmările războiului îndreptățesc pretențiunile de veacuri ale națiunii române la deplina libertate națională. Pe temeiul dreptului firesc că fiecare națiune poate dispune, hotărî singură și liberă de soarta ei - un drept care este recunoscut și de către guvernul ungar prin propunerea de armistițiu a monarhiei -, națiunea română din Ungaria și Ardeal dorește să se folosească de acest drept și reclamă (pretinde) în consecință și pentru ea dreptul ca, liberă de orice înrăurire străină, să hotărească singură plasarea ei (așezarea ei) printre națiunile libere, precum și stabilirea legăturii de coordonare a ei cu celelalte națiuni libere. Organul național al națiunii române din Ungaria și Ardeal nu recunoaște îndreptățirea acestui parlament și acestui guvern să se considere ca reprezentante ale națiunii române, ca să poată reprezenta la congresul general de pace interesele națiunii române din Ungaria și Ardeal, căci apărarea intereselor ei națiunea română o poate încredința numai unor factori designați de propria lor adunare națională (congres național).

Afară de organele delegate de adunarea națională sau alese din mijlocul său, așadar afară de Comitetul executiv al partidului național român, nimenea nu poate fi îndreptățit să trateze și să hotărască în treburile care se referă la situația politică a națiunii române. Toate deciziunile și acordurile (învoielile) care s-ar lua și s-ar face fără aprobarea acestor organe le declarăm ca nule și fără valoare, care nu leagă întru nimic națiunea română. Națiunea română care trăiește în monarhia austro-ungară, așteaptă și cere după multe suferinți de veacuri - afirmarea și valorizarea drepturilor ei nestrămutate și inalienabile, la deplină viață națională”.³

¹ Pascu II 1983, p.53.

² N, 15 octombrie 1918, p.4-ședința a avut loc sâmbătă și nu duminică, cum greșit afirmă ziarul.

³ 1918 la români. VII 1989, p.38.

Vineri, în cadrul ședinței Parlamentului din Budapesta, textul declarației redactate la Oradea a fost citit de către dr. Alexandru Vaida-Voievod. Ziarele locale au redat furtuna iscată în forul legislativ ungar precum și răspunsul lui Wekerle Sándor, primul ministru.¹

În 21 octombrie 1918, în vitrina Agenției Hegedüs din Oradea a fost afișată nota din 18 octombrie a președintelui Wilson care recunoștea dreptul la autodeterminare până la despărțirea de stat a cehilor, slovacilor și slavilor de sud. Documentul a provocat tristețe în rândul ungarilor, care vedeau iminența dezintegrării statului și nemulțumire între români, aceștia din urmă nefiind nominalizați în text.² O zi mai târziu s-a aflat că, pe frontul din Balcani, francezii au atins Dunărea la Vidin și au închis circulația pe fluviu.³

La 23 octombrie, la Budapesta, regele a acceptat demisia guvernului Wekerle⁴ și, două zile mai târziu, s-a constituit un Consiliu Național sub președinția contelui Károlyi Mihály.⁵ Un articol redacțional al ziarului *Nagyvárad*, intitulat *Ne trebuie un guvern al mântuirii*, insista să se acționeze rapid în teritoriul țării în problema românilor, astfel încât aceștia să nu reprezinte, la viitoarele tratative de pace, o masă omogenă „în spatele lui Goga și Lucaciu”.⁶ Într-un interviu acordat în același număr al ziarului de Vasile Goldiș, la întrebarea de ce nu sunt menționați românii din nota lui Wilson, acesta declara: „La întrebare răspund și eu cu o alta: de ce nu e vorba nici de italieni nici de polonezi? Ar fi pueril să se creadă că dacă toate popoarele se emancipează, numai românii vor rămâne sub dominație străină.”⁷

În 27 octombrie ziarele au publicat declarația zisă în numele tineretului de la Academia de Drept din Oradea în legătură cu evenimentele din ultimele zile. Între altele, se lua poziție în favoarea satisfacerii doleanțelor

ridicate de naționalități, în măsura în care acestea nu afectau interesele maghiarimii.⁸ Atitudinea studenților români de la Academie este redată în declarația acestora din 31 octombrie, prin care ei arată că se supun dispozițiilor Comitetului Executiv al Partidului Național Român, insistă pentru grabnica întrunire a unei Adunări Naționale și cer redactarea unui cotidian.⁹

La sfârșitul lunii octombrie au început să sosească din nou refugiații din părțile de est și de sud ale Transilvaniei.¹⁰ În ședința Partidului Civic Radical, din 31 octombrie, s-a constituit Comitetul Executiv al Consiliului Național Maghiar din Oradea Mare și Bihor.¹¹ În aceeași zi, într-un mare miting ce s-a ținut în fața Teatrului, soldații maghiari din garnizoana Oradei au depus jurământul pe republică. În numele social-democraților, dr. Katz Lipót a arătat că puterea trebuie luată de la clasele exploatatoare de către proletariat și armată. După masă corpul funcționarilor din comitatul Bihor a aderat și el la Consiliul Național.¹²

Ceva mai târziu, la orele 16:00, s-a constituit *Sfatul soldaților* din Oradea, având în frunte pe locotenent-colonelul Cserey Vilmos, care, încă în cursul serii, a preluat comanda garnizoanei. În timp ce la restaurantul Rimanóczy se alegeau organele revoluționare, în piața din fața Teatrului, Partidul Social-Democrat a organizat și el un miting. S-a arborat drapelul roșu. Au vorbit: dr. Katz Lipót, dr. Katz Béla, dr. Grósz Menyhért.

Seara, după orele 20:00, un grup de „revoluționari” s-au deplasat la Șirul Canonicilor și au spart toate geamurile de aici. Nu s-au atins însă de clădirea Episcopiei.¹³ Au fost date publicității hotărârile Consiliului Național, în 5 puncte, prin care se anunța preluarea puterii în oraș, numirea pe lângă Consiliul Municipal a unei comisii din șase persoane, care să

¹ N, 19 octombrie, 1918, p.1.

² N, 22 octombrie 1918, p.1.

³ N, 24 octombrie 1918, p.1.

⁴ N, 25 octombrie 1918, p.4.

⁵ N, 26 octombrie 1918, p.1.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*, p.2.

⁸ N, 27 octombrie 1918, p.5.

⁹ 1918 la români. VII 19898, p.60.

¹⁰ N, 31 octombrie 1918, p.2.

¹¹ *Ibidem*, p.5.

¹² N, 1 noiembrie 1918, p.1.

¹³ *Ibidem*, p.3.

supravegheze activitatea acestuia. S-a organizat o nouă gardă civică, s-a declarat ziua de muncă de 8 ore etc.¹ Prin intimidarea Consiliului Municipal, în sala unde își ținea ședința adunându-se mult popor, Consiliul Național a preluat administrarea orașului.² Cu această ocazie s-a șters mult discutata instituție a *virilismului* (reprezentanța celor mai mari plătitori de impozite în Consiliul Municipal). Social-democrația câștiga astfel la Oradea prima ei bătălie cu celelalte partide politice, chiar și cu cel mai apropiat de ea, Partidul Civic Radical.

A fost suspendată aplicarea Legii nr. 50/1914 cu privire la internarea cetățenilor unguri declarați persoane dușmănoase.³

Ca răspuns la crearea Consiliului Național din Oradea și comitatul Bihor care, prin componență, se dovedea a fi maghiar, la 3 noiembrie s-a constituit, în casa dr. Aurel Lazăr, Consiliului Național Român, compus din: dr. Aurel Lazăr (președinte), Roman Ciorogariu, Coriolan Pop, Iacob Radu, dr. Ioan Ciordaș, Sever Erdeli, Nicolae Zigre jr., Florian Stan, Vasile Chirvai, Ștefan Domocoș, Grigorie Egri, Andrei Horvat, dr. Demetriu Mangra, Ioan Sfurlea, Nerva Traian Cosma. Secretar a fost ales Sever Andru.⁴ Din acest Consiliu s-a ales un Comitet executiv, compus din următorii șase membri: dr. Aurel Lazăr, Roman Ciorogariu, Iacob Radu, Coriolan Pop, Nicolae Zigre jr., Sever Erdeli.⁵

Tot acum a luat ființă și Consiliul Militar Român în frunte cu căpitanul Emil de Herbay.⁶

Ziarul *Nagyvárad* publica a doua zi *Proclamația Consiliului Național Român din Oradea Mare*.⁷

Deoarece se risca un conflict deschis între puterea de stat, reprezentată de organul ales (Consiliul Municipal) și cel impus de stradă, în 6 noiembrie, Comitetul Executiv al Consiliului Național Maghiar a predat administrația în mâna Consiliului Municipal, primarului Rimler Károly. S-au convenit cu această ocazie măsuri utopice pentru liniștirea marelui număr de ostași

demobilizați care au determinat evenimentele din ultimele zile: solda să fie plătită din fondurile Primăriei (!), militarii să dispună gratuit de cantina din Strada Crișului, soldații să fie primiți în gară în mod festiv la întoarcerea de pe front. Aici să li se asigure masă și cazare și, în 24 de ore, loc de muncă.⁸

În comitat revoluția se generalizase, mai ales în plasele Beliu, Tinca și Salonta. Într-o ședință comună a celor două consilii naționale, ținută la 4 noiembrie, s-a hotărât arondarea comunelor potrivit etniei. S-au constituit Comitete sau consilii de plasă și comunale. Pentru păstrarea ordinii publice: gardă națională românească și maghiară, pe comune. Localul casei comitatului a fost împărțit în două: o aripă pentru români și una pentru maghiari.⁹

La 5 noiembrie, Consiliul Național Român din Oradea a redactat un manifest către populația românească, iar Consistoriul ortodox român o circulară către preoțimea și învățătorimea de sub jurisdicția sa, prin care se îndemna la liniște.¹⁰ Aceasta și pentru că guvernul Károlyi încerca să insinueze că în spatele acestei revoluții se afla Consiliul Național Român. Organizarea gărzii naționale românești era sabotată la capitolele arme și soldă, pentru a se crea o disproporție între cele două formațiuni paramilitare.

La 9 noiembrie dr. Aurel Lazăr a fost chemat la Arad, la Consiliul Național Central, iar dr. Rigó F., președintele Comitetului Executiv al Consiliului Național Maghiar, la Budapesta. La 11 noiembrie, Aurel Lazăr s-a întors și a anunțat că guvernul de la Budapesta a fost somat de Consiliul Național Român Central să predea administrația comitatelor românești până în data de 12 noiembrie, orele 18:00.

La 13 noiembrie au început tratativele de la Arad, între delegația română compusă din Vasile Goldiș, Ștefan C. Pop, I. Erdeli, Enea Grapini, Iosif Jumanca și Ioan Flueraș. La aceștia s-au adăugat apoi orădenii dr. Aurel Lazăr și Aurel Vlad. Delegația maghiară îl avea în frunte

¹ N, 1 noiembrie 1918, p.5.

² N, 3 noiembrie 1918, p.3.

³ *Ibidem*, p.7.

⁴ Neș 1937, p.556.

⁵ *Ibidem*.

⁶ 1918 la români. VII 1989, p.129-130; Ștefănescu 1979, p.796-797.

⁷ N, 5 noiembrie 1918, p.4.

⁸ N, 6 noiembrie 1918, p.4.

⁹ Ciorogariu 1926, p.160.

¹⁰ *Ibidem*, p.160-161.

pe Jászi Oszkár căruia i se alăturau în calitate de membri Ábrahám Rezső, Bokányi Dezső, Apáthy István, contele Teleki Pál, Somló Bódog și Vincze Sándor¹. Propunerile de organizare a unor autonomii etnice, pe zone, după sistemul cantoanelor elvețiene, avansate de Jászi Oszkár, au fost respinse. Aurel Lazăr a arătat că, a accepta o asemenea soluție, ar însemna negarea caracterului compact al locuirii românești în Ardeal.²

În ziua când au început tratativele la Arad, s-a aflat la Oradea că noul guvern a numit pe dr. Ágoston Péter, profesorul de sociologie de la Academia de Drept, Comite suprem al comitatului Bihor.³ În aceeași zi, după-amiază, în sala festivă a Primăriei, ca și în piațeta din fața clădirii, o mare mulțime de oameni a depus jurământul față de republică⁴.

În comitat revoluția țărănească era în plină desfășurare. La 18 noiembrie, în ședința comună a celor două Consilii Naționale din Oradea, dr. Aurel Lazăr a cerut libera folosire a însemnelor naționale proprii și acordul ca, pe clădirea comitatului să fie arborat și drapelul românesc.⁵ În aceeași zi s-au întors acasă rămășițele regimentului A infanterie, comandat de colonelul Kratochvil Károly. În gară, Ágoston Péter le-a vorbit militarilor în limba maghiară și, sub drapelul românesc, dr. Aurel Lazăr, în limba română.⁶

Între timp, administrația orașului se zbătea să asigure cele necesare traiului, unei populații într-o permanentă creștere numerică. Se întâmpinau serioase dificultăți financiare privind plata drepturilor pentru militarii veniți de pe front. Spre sfârșitul lunii noiembrie orașul nu mai dispunea de bani și s-au solicitat 2 milioane de coroane de la finanțele statului. Dacă nu ar fi fost acordate sumele necesare, se întrevedea posibilitatea introducerii monezii de necesitate.⁷ Ca un semn al noii atitudini a românilor din oraș față de autoritățile locale, translatorii de această

limbă de la tribunal au refuzat să depună jurământul oficial față de republica ungară.⁸

b) 1 Decembrie 1918

Părintele spiritual intransigent și omul cu vederea politică cea mai lucidă în fruntea românilor orădeni era Roman Ciorogariu, episcopul vicar ortodox. În timp ce dr. Aurel Lazăr acționa pe multiple planuri, mișcându-se peste tot unde Consiliul Național Român Central avea nevoie de el, fiind piesă componentă de bază în angrenajul mișcării generale a românilor din Transilvania, „Unchieșul” era elementul catalizator în jurul căruia se adunau toți și din care iradia liniștea și speranța. La 16 noiembrie, Roman Ciorogariu a primit o adresă din partea Consiliului Național Român Central, emisă cu o zi înainte, prin care i se comunica hotărârea de a se organiza o mare adunare națională, al cărei loc de desfășurare urma să fie comunicat ulterior.⁹ La 27 noiembrie, presa orădeană anunța că adunarea națională a romanilor ardeleni va avea loc la Alba Iulia și că, fără îndoială, ea va vota unirea Transilvaniei cu România.¹⁰ Se explica, în același timp, foarte clar, că intrarea trupelor României în Transilvania, în virtutea prevederilor armistițiului de la Belgrad (13 noiembrie 1918) și preluarea administrației române în Ardeal sunt două chestiuni distincte. Prima dintre ele este menită să asigure respectarea armistițiului și, pentru aceasta, armata română poate înainta atât cât consideră necesar pentru garantarea liniștei. A doua, derivă din dreptul la autodeterminare al românilor din Ungaria și Transilvania. De aceea, românii nu vor aștepta conferința de pace, ci își vor hotărî ei înșiși propria lor soartă la Alba Iulia.¹¹

În 27 noiembrie au izbucnit tulburări în rândul soldaților din cazărmile orădene. S-a cerut ca ofițerii să renunțe la grade și soldații să-și aleagă comandanții în mod democratic.¹²

¹ Neș 1937, p.558.

² *Ibidem*, p.58-559.

³ N, 13 noiembrie 1918, p.3.

⁴ N, 14 noiembrie 1918, p.3.

⁵ N, 19 noiembrie 1918, p.3.

⁶ *Ibidem*, p.4.

⁷ N, 22 noiembrie 1918, p.3.

⁸ N, 23 noiembrie 1918, p.3.

⁹ Ciorogariu 1926, p.168.

¹⁰ N, 27 noiembrie 1918, p.2-3.

¹¹ N, 27 noiembrie 1918, p.2-3.

¹² N, 28 noiembrie 1918, p.3.

ZILE TRĂITE

DE
ROMAN R. CIOROGARIU
EPISCOPUL ORĂZII

Coperta cărții „Zile trăite” de Roman Ciorogariu (1926)

În aceeași zi s-a dat publicității lista membrilor delegației orădene la Alba Iulia. Delegații Consiliului Național Român din oraș erau: dr. Iustin Ardeleanu, avocat, dr. Sever Erdeli, avocat, dr. Ioan Boroș, avocat, Ioan Pogani, proprietar în Velența, dr. Coriolan Pop, director de bancă și Gavril Dudulescu.¹ Participau din oficiu: Roman Ciorogariu, episcop vicar, dr. Demetrie Radu, episcop greco-catolic, Ioan Gentz, protopop (aceasta fiind, însă, bolnav, l-a înlocuit Petru Popescu) și Andrei Horvath, protopop. Din partea ASTREI: dr. Sebastian Marta și prof. Augustin Maghiar. Din partea „Hilariei”: dr. Vasile Chirvai și dl. Valer Mărcuș. Din partea studenților de la Academia de Drept:

Nerva Jercan și Nerva Traian Cosma. Din partea instituțiilor bisericești: dr. Iacob Radu, dr. Gheorghe Miculaș, Grigore Rițiu, Petru Tămăian, Grigore Pop, Gheorghe Tulbure.²

Numărul total al delegaților oficiali din comitatul Bihor se ridica la 200 și, deoarece nu s-a pus la dispoziție un tren special, s-au atașat patru vagoane la trenul de Békéscsaba³ și, de acolo, la cel de Arad.⁴ Mii de bihoreni, în special din părțile de sud ale comitatului, au trecut munții pe jos sau cu căruța, participând la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, într-o unanimă dorință de a consfinți și pe această cale unirea Transilvaniei cu România.

¹ *Documente Bihor* 1918, p.240.

² *N*, 27 noiembrie 1918, p.3.

³ Între Salonta și Arad nu exista linie ferată directă, legătura între Oradea și Arad făcându-se, pe atunci, prin Békéscsaba, unde trebuia să se schimbe trenul.

⁴ *NN*, 30 noiembrie 1918, p.6.

În preziua adunării, cineva a arborat pe casa comitatului drapelul românesc.¹ Există în acele ultime zile ale lui noiembrie o atmosferă de entuziasm ce pătrunsesse în sufletul românilor, care vedeau tot mai aproape realizarea unor aspirații pe care le credeau încă foarte îndepărtate. Acest lucru s-a resimțit și din răspunsurile date de dr. Aurel Lazăr unui redactor al ziarului *Nagyvárad*, în 21 noiembrie. Una din întrebările puse era următoarea: „Cum vă închipuiți Oradea Mare, orașul pur maghiar, ca făcând parte din România Mare?” Răspunsul politicianului român a fost edificator pentru a caracteriza întreaga istorie a orașului Oradea în Epoca Modernă: „Vă rog; în primul rând Oradea Mare nu este un oraș pur maghiar, deoarece trăiesc aici și români. Dar chiar dacă ar fi, de aceasta nu românii sunt vinovați, deoarece în urma deturnării legii naționalității, locuitorii români care trăiau și aici în număr apreciabil în deceniile trecute, n-au putut să-și dezvolte limba și cultura și astfel nu au putut să se constituie în factor determinant. Datorită oprimării, românii nu s-au putut menține și prospera nicăieri în orașe. Dar, cu toate acestea, de ce nu s-ar putea închipui Oradea sub administrație românească, dacă a fost posibilă existența sub administrație maghiară a unui Blaj, a unui Lugoj, a unei Albe Iulii, a unui Caransebeș?” Hotărârile adoptate în forul național al românilor au fost intuite de presa orădeană: majoritatea zdrobitoare a celor adunați au votat unirea Transilvaniei cu România. A doua zi, Aurel Lazăr a fost numit șeful resortului justiție în Consiliul Dirigent, instituit pentru a conduce treburile Transilvaniei până la preluarea administrației de către statul român.² De acum, prezența sa la Oradea va fi doar sporadică. Dar și de acolo unde se afla, a ținut în permanență legătura cu orașul său, încercând și reușind de cele mai multe ori să rezolve problemele grele ale aprovizionării urbei cu cele necesare bunului mers al vieții (cărbone, sare etc.). La fel a părăsit Oradea și dr. Demetrie Radu, episcopul greco-catolic, care a plecat definitiv la Blaj.³

Nicolae Zigre junior

Coriolan Pop

¹ N, 1 decembrie, 1918, p.2. El n-a stat însă acolo decât o zi deoarece mâini necunoscute l-au dat jos (N, 15 decembrie 1918, p.1-2). Vezi și *Documente Bihor* 1918, p.227.

² Neș 1937, p.565.

³ Ciorogariu 1926, p.179.

Viața social-politică a orașului, caracterizată în cea mai mare parte de înrăutățirea condițiilor de trai cotidian, a cunoscut o puternică deplasare spre stânga, odată cu reîntoarcerea de pe front a lui Vantus Károly, care a și-a preluat funcția de prim-secretar al organizației orădene a Partidului Social-Democrat. Dar, mai ales prezența lui Kun Béla, colaborator apropiat a lui Troțki, în timpul căruia a stat în Rusia, a făcut ca, la Oradea, violența străzii să cunoască proporții pe care, în general, pașnicul oraș de pe malul Crișului Repede nu a cunoscut-o până atunci. La 4 noiembrie 1918 se constituie, la Moscova, Partidul Comuniștilor din Ungaria, cu participarea în conducere a 3 maghiari, 2 români, 2 slovaci și 2 sud-slavi. Între unguri erau doi orădeni: Kun Béla și Vantus Károly care, la 3 decembrie, s-au întors la Oradea. Cu ei au venit și cei doi români: Ariton Pescariu și Emil Bozdogh. Ei au constituit la Oradea un consiliu comunist românesc îndreptat chiar și împotriva Consiliului Național Român local de la care au vrut în permanență să preia puterea și dreptul de a decide în numele românilor, pe baza „internaționalismului proletar” și împotriva hotărârilor adoptate la Alba Iulia.

În 4 decembrie generalul August von Mackensen, comandantul forțelor germane de pe frontul de est, în retragerea sa spre Ungaria a poposit la Oradea.¹ El a stat aici până în 15 decembrie când a părăsit orașul plecând spre Győr.² Cei 40.000 de militari germani, staționați la marginea orașului în această perioadă, au mărit dificultățile pe care le avea și așa administrația în privința asigurării hranei populației. În această perioadă, orașul a trebuit să asigure alimente pentru o sută cincizeci de mii de oameni.³

Comuniștii orădeni, acționând deocamdată sub flamurile Partidului Social-Democrat, au organizat în 7 decembrie, simultan, în sala mare a Primăriei și la Teatru, un miting la care a participat uriașa masă a soldaților demobilizați, ținută în oraș pe solda

și mâncarea Primăriei, precum și mult popor, mai ales lumpenproletariatul orădean. Uriașa manifestație a fost organizată pentru a se protesta împotriva hotărârilor de la Alba Iulia.⁴ La mitingul de la Teatru, Végh Dezső a fost ales președinte al adunării. Au luat cuvântul Katz Lipót și Vantus Károly, acesta din urmă dând citire, în încheiere, unei hotărâri în numele socialiștilor orădeni care se pronunțau împotriva oricărei categorii de asuprire și exploatare. El a cerut dreptul proletariatului la autodeterminare. La Primărie, ședința a fost deschisă de Ioan Pelle, cel ce va fi în perioada interbelică viceprimar al orașului, și l-a propus ca președinte pe Kappner Ármán, iar ca notar pe Grünwald Sándor. Aici, între alții, Katz Béla a vorbit despre revoluția proletară, despre românii ardeleni care au adus armata străină în țara.⁵

Între timp, în Oradea, ca și în întregul Bihor, tulburările au continuat. Pe la mijlocul lunii decembrie, Aurel Lazăr s-a plâns guvernului că românii sunt împiedicați în mod organizat să preia autoritatea în așezările lor sunt mereu insultați pentru purtarea cocardei tricolore.⁶ La Cluj s-a înființat un arhicomisariat guvernamental, în frunte cu profesorul Apáthy István, organism menit, între altele, să organizeze apărarea Transilvaniei în fața înaintării armatelor române, să constituie un corp de armată propriu.⁷ Una din măsurile luate de Apáthy a fost constituirea diviziei de secui, care n-a reușit să oprească înaintarea armatei române dar, în retragerea ei a produs, în schimb, dezordine și a comis atrocități în zonele locuite de români. Arhicomisarul guvernamental a dispus înlocuirea Consiliilor Municipale de la orașe cu sfaturile populare. Dr. Ágoston Péter a declarat că nu recunoaște valabilitatea dispozițiilor lui Apáthy pentru Oradea.⁸

La 28 decembrie s-a dat publicității apelul comitetului suprem (care era și comisar guvernamental) Ágoston Péter, către locuitorii orașului, prin care se cerea ca, în cazul în care

¹ N, 5 decembrie 1918, p.4.

² N, 17 decembrie 1918, p.2.

³ N, 10 decembrie 1918, p.2.

⁴ Ciorogariu 1926, p.194-195.

⁵ N, 8 decembrie 1918, p.

⁶ N, 18 decembrie 1918, p.4.

⁷ N, 8 decembrie 1918, p.4.

⁸ N, 2 decembrie 1918, p.4.

vor intra în Oradea trupele menite să asigure supravegherea ordinei, populația să se abțină de la orice fel de dezordine, să se respecte interdicțiile privind alcoolul, orarul localurilor publice și dispozițiile privind reducerea consumului de cărbune.¹ Vizita scurtă a generalului Henri Mathias Berthelot, comandantul misiunii militare franceze din România, a avut un efect deosebit asupra moralului românilor din oraș. Venind cu trenul dinspre Arad, duminică, 29 decembrie, generalul francez a fost întâmpinat în gară de autoritățile comitatului și ale orașului: Ágoston Péter, Rimler Károly, Lukács Ödön, Keszthelyi Zoltán și dr. Berkovits René. Din partea Consiliului Național Român au fost de față: Roman Ciorogariu, dr. Coriolan Pop, Florian Stan, Radu Iacob, Gheorghe Tulbure și maiorul Herbay. Generalul francez era însoțit de colonelul român Rosetti.²

Începutul anului 1919 a adus în oraș o înăsprire a raporturilor dintre diferitele categorii sociale ale locuitorilor, între aceștia și militarii demobilizați care nu părăseau cazărmile, între soldați și foștii ofițeri. După intrarea armatei române în Cluj, o parte a subunităților armatei ungare s-au retras la Oradea, la fel statul major și întregul aparat al districtului militar clujean, aflat sub comanda colonelului Kratochvil. Cu toate că statul major nu a rămas multă vreme la Oradea, acesta stabilindu-se în cele din urmă la Debrecen, trupele au continuat să staționeze în oraș.

Numărul șomerilor era foarte mare. Celor pe care orașul îi avea li se adăugau militarii demobilizați. Spre exemplu, din 2.500 de subofițeri lăsați la vatră, numai 850 s-au prezentat că doresc să muncească, dar nici acestora nu li s-au putut asigura locuri de muncă.³ La 31 decembrie trecuse prin Oradea împruternicitul cu relațiile externe al arhicomisariatului guvernamental din Cluj, care l-a informat pe Ágoston Péter în legătură cu perspectivele situației politice și militare din Transilvania. Îndată după aceea, mai maleabil,

Comitele-comisar guvernamental a solicitat o întâlnire cu reprezentanții Consiliului Național Român, stabilind ca, pe viitor, să discute împreună orice probleme.⁴ Totul a fost însă o reacție de moment.

La mijlocul lunii ianuarie, armatele române au înaintat până la Ciucea, astfel că linia de demarcație între armatele ungare și cele române a ajuns pe aliniamentul Zam - Ciucea - Sighet.⁵ Era tot mai evident că va urma înaintarea până la Oradea. Exista convingerea că totul nu era decât o chestiune de câteva zile. Consiliul Național Român din Oradea solicita, la 15 ianuarie, Societății *Dacia Traiană* să comunice numele oratorului care va saluta din partea sa armata regală română în piața din centrul orașului.⁶

Schimbările în guvernul de la Budapesta au adus, la sfârșitul lunii ianuarie 1919, numirea unui nou comite-comisar guvernamental în Bihor. În locul lui Ágoston Péter a fost instalat dr. Katz Béla, avocat, prieten apropiat a lui Kun Béla, reprezentantul Partidului Social-Democrat, al aripii sale comuniste. Acesta a declarat că principala sa preocupare va fi să împiedice prin toate mijloacele posibile, venirea trupelor românești în oraș, că va milita pentru îmbunătățirea condițiilor de locuit și continuarea activității productive.⁷ Pe când în oraș exista, totuși, o oarecare ordine, în comitat, mai ales în zona Beiuș, dar și în părțile Marghitei, ca și pe Valea Crișului Repede, soldații secui Comiteau numeroase atrocități împotriva populației românești⁸, care nu avea altă vină decât că, prin reprezentanții ei, a aderat la hotărârile Adunării de la Alba Iulia. De asemenea, s-a trecut la dezarmarea prin forță a gărzilor naționale românești locale.⁹

Situația tot mai gravă din teritoriile de la vest de linia de demarcație a atras după sine sesizarea comisiei pentru armistițiu a Antantei, care l-a trimis pe căpitanul de stat major al armatei engleze, Pomerol, să constate situația la fața locului.¹⁰ O lună mai târziu, la 4 martie, a sosit o nouă misiune de control condusă de

¹ N, 28 decembrie 1918, p.4.

² Ciorogariu 1926, p.198.

³ N, 19 ianuarie 1919, p.3.

⁴ NN, 1 ianuarie 1919, p.2.

⁵ Iancu, Cipăianu 1990, p.193.

⁶ Documente Bihor 1918, p.347.

⁷ N, 28 ianuarie 1919, p.1.

⁸ Documente Bihor 1918, p.350-352, 412-413, 426-429.

⁹ Ibidem, p.38-389, 407, 421; N, 31 ianuarie 1919, p.4.

¹⁰ N, 9 februarie 1919, p.3; Iancu, Cipăianu 1990, p.27-228.

Generalul Traian Moșoiu

Doi adversari:

Colonelul Kratochvil Károly

colonelul francez Eugène Trousson, cu care ocazie reprezentanții Consiliului Național Român au reușit să se strecoare până la el, și să-și depună plângerile în legătură cu tratamentul la care sunt supuși românii din Bihor.¹ Câteva zile mai târziu, vicecolonelul Douphon vine și el la Oradea, după ce a umblat prin satele de pe Valea Crișului Repede și, interesându-se apoi, pe Valea Crișului Negru, despre masacrul de la Sighiștel, unde au fost uciși circa 45 de români de către soldați din armata ungară.²

O măsură elocventă în ceea ce privea deplasarea spre extrema stângă a vieții politice în oraș a fost constituirea *Sfatului* popular al orașului, o mai veche dorință de răfuială a elementelor comuniste cu vechea conducere, burgheză, a orașului. Au fost numiți de către Katz Béla următorii membri ai organului reprezentativ:

- dr. Berkovits René - medic;
- Biró Mark - director de școală;

- Csordás János – pantofar;
- Gazdag Ferenc – muncitor constructor;
- dr. Grósz Menyhért - medic, președintele organizației locale a Partidului Civic Radical;
- dr. Katz Lipót - avocat, fratele comisarului guvernamental;
- Megyeri Ferencz – arhitect;
- Melkuhn István - funcționar;
- Nyul József - muncitor metalurgist;
- dr. Oláh Béla - secretar al Camerei de comerț;
- Ritoók István - profesor la institutul de învățători.³

Se aprecia că populația orașului în această perioadă s-a ridicat la 120.000 de locuitori, cele mai grave probleme, după cele legate de hrană, fiind asigurarea unor condiții decente de locuit. Conducerea orașului a declarat că intenționează să înceapă construirea unor locuințe muncitorești.⁴

La mijlocul lunii februarie, comuniștii din Oradea s-au constituit într-o organizație distinctă,

¹ N, 5 martie 1919, p.2.

² N, 9 martie 1919, p.2; Borcea 1992, p.127.

³ Ibidem, p.94.

⁴ N, 9 februarie 1919, p.3.

scoțând un ziar propriu: *Nagyváradí Vörös Ujság* (Gazeta Roșie de Oradea Mare).¹ În programul lor de revendicări și-au fixat ca obiective, între altele, ca fiecare militar lăsat la vatră să primească drept despăgubire de la guvern suma de 5.400 coroane, iar ajutorul de șomaj să crească de la 15 la 31 coroane pe zi. Aceasta era o doleanță iluzorie, dar cu puternice efecte mobilizatoare de moment în rândul celor pe care conta mai ales acest partid: militarii.²

La 22 februarie a avut loc, în sala festivă a Primăriei, un miting al angajaților publici, cu o amplă participare a proletariatului. Au luat cuvântul, între alții, dr. Katz Lipót, în numele Sfatului popular muncitoresc al orașului, îndemnând la luptă pentru realizarea societății comuniste. Un alt vorbitor, Berkes Ferenc, i-a acuzat pe comuniști de violență, exemplificând cu incidentele recente din capitala Ungariei³, în urma cărora căpeteniile bolșevice care au provocat vărsarea de sânge, au fost arestate.

Sfârșitul de iarnă a readus în oraș epidemia de tifos exantematic, boala fiind adusă de militarii de pe front.⁴ S-au luat măsuri de împiedicare a suprapopulării în continuare a orașului, printre altele interzicându-se cumpărarea de case de către cetățeni din afara urbei.⁵ Începutul lunii martie a înregistrat în oraș o intensificare a activității grupurilor comuniste. S-au creat sfaturi ale muncitorilor și soldaților în toate domeniile de activitate, s-a accentuat intoleranța față de burghezia orașului, în general, și față de românii de orice stare vor fi fost ei, în special.

c) Sub dictatura „proletară” a lui Kun Béla (22 martie - 18 aprilie 1919)

La 22 martie s-a aflat la Oradea despre demisia guvernului ungar. Motivul invocat a fost nota Antantei remisă guvernului prin vicecolonelul Vix (*nota Vix*), prin care se fixa o nouă linie demarcațională între armata română și cea ungară. Conform stipulațiilor documentului, frontiera de est a Ungariei era

fixată provizoriu aproximativ de-a lungul șoselei Arad - Salonta și a căii ferate Salonta - Oradea - Carei - Satu-Mare, nici una din cele două armate neavând voie să intre în orașele respective.⁶ Această linie de demarcație urma să o înlocuiască pe cea veche: Zam - Ciucea - Sighet. Guvernul ungar nu a acceptat nota și a demisionat. Această demisie a permis venirea la putere a bolșevicilor, care au constituit un nou guvern, Consiliul comisarilor poporului, în frunte cu Garbai Sándor, dar avându-l pe Kun Béla ca adevărat conducător. A fost proclamată Republica Ungară a Sfaturilor, s-a anunțat unirea Partidului Social-Democrat din Ungaria cu comuniștii și introducerea dictaturii proletariatului. Chestiunea nu era o surpriză, deoarece în cea mai mare parte a orașelor mari grupele comuniste ajunseseră deja să dețină puterea, prin înființarea în întreprinderi și instituții a sfaturilor (după modelul *sovietelor* rusești).

În noul guvern intrau și câțiva orădeni: Kun Béla și Ágoston Péter, comisari ai poporului pentru externe, Vantus Károly membru în colegiul pentru agricultură.⁷

La Oradea s-au schimbat doar denumirile unor instituții, conducătorii organelor administrative au rămas pe loc. Ei, oricum, erau deja reprezentanți ai celor ce veniseră la putere oficial la 20 martie. S-a constituit Sfatul administrativ al muncitorilor și soldaților ca organ comitatens și, separat, orășenesc. În fiecare comună urmau să se alcătuiască sfaturi muncitorești, compuse din cel puțin 12 persoane, dintre țăranii cu până la 12 iugăre de pământ.⁸ Dr. Katz Béla a continuat să îndeplinească funcția de Comite suprem și comisar guvernamental pentru Bihor și Oradea. S-a constituit un *directoriu* comunist restrâns, care conducea de fapt treburile comitatului și orașului. Acest *directoriu* apare și pe frontispiciul ziarului *Nagyváradí Vörös Ujság* în calitate de redactor. Au luat ființă *tribunale revoluționare*, menite să judece în procedură de urgență cazurile grave de încălcare a intereselor clasei

¹ N, 16 februarie 1919, p.2.

² N, 25 februarie 1919, p.2.

³ N, 23 februarie 1919, p.2.

⁴ N, 23 februarie 1919, p.3.

⁵ N, 27 martie 1919, p.3.

⁶ N, 22 martie 1919, p.1; N, 23 martie 1919, p.1-2.

⁷ *Magyarország* V 1980, p.143-147; N, 23 martie 1919, p.1.

⁸ SZ, 25 martie 1919, p.2.

muncitoare. Aici au fost puși ca acuzaatori comuniștii cei mai intransigenți: dr. Vágh Dezsó, croitorul Patócs János și alții.

Prima măsură care a afectat și orașul Oradea, a fost decretul pentru constituirea „armatei roșii”.¹ Având în vedere marele număr al soldaților demobilizați cărora li se putea asigura tot mai greu hrana, chemarea era o soluție pentru rezolvarea problemei. Recrutările se făceau pe bază de voluntariat. Se ofereau 450 coroane pe lună, plus echipament și întreținere. Pentru fiecare membru de familie se mai acordau 50 de coroane, iar la jumătate de an, 300 coroane, compensație pentru chirie. Pe măsură ce timpul trecea și problemele Republicii se agravau, iar numărul celor ce se înrolau rămânea constant scăzut, avantajele au fost mărite.² La Oradea, batalionul „armatei roșii” s-a creat la 27 martie.³

Cu câteva zile înainte, orașul a fost împânzit de afișe ale Sfatului administrativ al Comitatului Bihor, care anunța că, la 25 martie, Sfatul muncitoresc al orașului va ține o adunare populară în Piața Mică drept pentru care se suspendă activitatea în toate întreprinderile și instituțiile orașului. Alte dispoziții:

- Orice fel de tezaur, armament și muniție vor fi predate la poliție în termen de 48 ore. Cei ce nu o fac, vor fi deferiți tribunalului revoluționar.
- Judecătoriile să sisteze procesele pe rol până la noi dispoziții. Excepție fac cele cu privire la spațiile locative și problemele muncii, în care urmau să se ia măsuri de grăbire a procedurii.
- Se dispunea inventarierea și punerea sub cheie a tuturor rezervelor de lemn și de cărbune aflate în întreprinderi și instituții, precum și la comercianți. Orice manevrare sau folosire a acestor rezerve urma să se facă cu acordul oficiului pentru cărbune care funcționa pe lângă oficiul pentru lemne al orașului.
- Persoanele particulare sau asociațiile puteau tipări materiale cu caracter politic numai cu aprobarea Sfatului administrativ. Dintre

ziarele burgheze urmau să apară numai cotidienele și acelea într-un număr limitat de pagini. Bărbații de încredere din poligrafii erau chemați să vegheze la respectarea acestei dispoziții, la inventarierea și declararea stocurilor de hârtie.

- Sfatul administrativ atrăgea atenția că folosirea băuturilor alcoolice la reuniuni sau petreceri organizate în case particulare se pedepsește conform legislației în vigoare în timpul stării de asediu.
- Hotărârile Sfatului administrativ vor fi date publicității prin comunicate.
- Fiecare cotidian era obligat să publice hotărârile Sfatului administrativ, pe prima pagină.
- Se desființa orice rang și titlu. Urmău să fie îndepărtate imediat orice semne care consfințeau existența lor. Excepție făceau doar forțele de apărare și ordine.
- S-a dispus sechestrarea telefoanelor particulare care nu erau strict necesare. De aplicarea acestei prevederi răspundea comisarii poporului de la poștă.⁴

Comisia poporului pentru socializare a decretat imediat închiderea tuturor prăvăliilor, cu excepția celor alimentare, a drogheriilor, a farmaciilor, librăriilor și papetăriilor, a tutungeriilor, până la socializarea lor. Se avertiza că cine este prins că scoate marfă, va fi împușcat.⁵

La 26 martie, din ordinul *directorului*, elementele care periclitau țelurile Republicii Ungare a Sfaturilor urmau să fie internate. Roman Ciorogariu a fost convocat la sediul militar al acestui *directoriu*, punându-i-se în vedere că, întrucât românii din Oradea și Bihor s-au situat constant pe poziția aplicării hotărârilor Adunării de la Alba Iulia, se opun deci scopurilor pentru care luptă Republica Ungară a Sfaturilor, se consideră necesară internarea fruntașilor Consiliului Național Român. Această internare s-a realizat în felul următor: 25 de membri ai Consiliului Național Român cu domiciliul în oraș nu puteau părăsi localitatea fără autorizația *directorului*. De un tratament aparte „beneficiau” Roman Ciorogariu, dr. Vasile Chirvai, dr. Savu

¹ N, 25 martie 1919, p.2.

² *Ibidem*.

³ N, 28 martie 1919, p.1.

⁴ N, 25 martie 1919, p.1.

⁵ SZ 25 martie 1919, p.2.

Marta, dr. Teodor Popa și Nerva Traian Cosma, care trebuia să vină zilnic, la orele 17:00, la sediul vicariatului din str. Uri nr. 6 (actuala str. R. Ciorogariu), fiind verificați aici de un delegat al *directorului*. Ceilalți 20, la aceeași oră, zilnic, urmau să fie vizitați, prin sondaj, de către un reprezentant al aceleiași autorități.

Cei mai periculoși pentru bolșevici erau Coriolan Pop și Roman Ciorogariu, al căror domiciliu urma să fie supravegheat ziua și noaptea, de doi grăniceri înarmați.¹

A sosit și vremea răfuieiilor. În data de 25 martie, Iacob Crețulescu, secretarul Partidului Socialist Român, s-a prezentat împreună cu un alt secretar, agricultorul Szekely Sándor, la reședința comitatului, la sediul Consiliului Național Român. Crețulescu a fost însoțit de „20 de proletari români”, dintre care cei mai mulți erau înarmați. El a adus la cunoștința celor de față că nu se mai poate tolera existența Consiliului Național Român, aflat în slujba principiilor imperialiste. Au fost sechestrare toate actele găsite aici, iar dr. Sever Andru, secretarul acestui Consiliu, obligat să predea registrele. Au cerut apoi să se părăsească sediul și, totodată, au declarat dizolvat Consiliul Național Român.²

Iacob Crețulescu și Gheorghe Avramescu, care au activat în luna martie și în Oradea, erau conducătorii „*fracțiunii internaționaliste române*”, care au luptat în Rusia și care, la 26 decembrie 1918, au constituit la Budapesta „*gruparea comunistă română*”, cu sprijinul revoluționarilor ruși și unguri, pentru a acționa împotriva hotărârilor Adunării de la Alba Iulia.³

În sediul Consiliului Național Român a fost instalat Consiliul comunist românesc, care a propus conducătorilor români fuziunea deoarece, din acel moment, ei urmau să reprezinte națiunea română. Se insinua că, în caz de refuz, se va trece la represalii. Deși internată la domiciliu, conducerea Consiliului Național Român a refuzat, după ce Roman

Ciorogariu a respins categoric orice colaborare.⁴

În câteva zile Oradea a devenit un „oraș roșu”. Steaguri purpurii fluturau pe turnul și fațada Primăriei, ca și pe principalele clădiri. Pe frontispiciul Primăriei au pus, cu litere uriașe, binecunoscutul slogan „Proletari din toate țările, uniți-vă!”, iar într-unul din geamurile mari ale sălii festive un uriaș afiș reproducea lucrarea lui Biró Mihály, reprezentând muncitorul roșu lovind cu ciocanul.⁵

Foarte multe măsuri restrictive afectau viața de toate zilele a orădeanului: convorbirile telefonice se efectuau numai în limba maghiară; la fel, telegramele se trimiteau numai în această limbă.⁶ Era obligatorie declararea camerelor deținute „în plus” față de strictul necesar. Dreptul la spațiul locativ se reglementa în felul următor: o persoană singură - o cameră; o familie fără copii - două camere; cinci persoane - trei camere. Pentru birourile avocaților și cabinetele medicale - o sală de așteptare și una de lucru. Se rechiziționau toate vilele și locuințele de vară.⁷

S-a decretat obligația la muncă a tuturor cetățenilor orașului. Rația zilnică de pâine a fost ridicată de la 200 gr la 300 gr pentru muncitorii organizați, iar rația de untură de la 50 la 100 gr pe săptămână. Această dispoziție nu se referea la șomeri. Categoriile sociale ce nu aparțineau proletariatului muncitoresc, în loc de 200 gr de pâine beneficiau de numai 160 gr, dreptul la untură rămânând același.⁸

La 27 martie s-a declarat socializarea Băilor Episcopiei și a Băilor Felix, cu toate bunurile și dotările, pentru a fi folosite în exclusivitate de proletariat. Se confiscău și parcurile Episcopiei Romano-Catolice, care urmau să fie transformate în locuri publice de agrement⁹, în parcuri muncitorești.

Domeniul culturii și al artei, de care răspundea comisia de propagandă a *directorului*, i-a obligat pe posesorii de obiecte de artă - pictură, grafică, sculptură - să-și declare

¹ Documente Bihor 1918, p.444-445.

² SZ, 25 martie 1919, p.3; Ciorogariu 1926, p.230-232.

³ Magyarország V 1980, p.113-114.

⁴ Ciorogariu 1926, p.234.

⁵ N, 27 martie 1919, p.2.

⁶ N, 27 martie 1919, p.3.

⁷ SZ, 27 martie 1919, p.1-3.

⁸ Ibidem.

⁹ SZ, 28 martie 1919, p.3.

bunurile. O comisie urma să se deplaseze la fața locului și să constate valoarea lucrărilor. Cele mai de preț dintre ele deveneau patrimoniu public și erau sechestrate.¹ Chiar și Teatrul „Szigligeti” a fost comunizat, repertoriul său fiind pus sub control.

S-a interzis prin decret, predarea religiei în școli. În locul ei s-au introdus cunoștințele social – politice și lecțiile de răspândire a cunoștințelor științifice.² Au fost desființate instituțiile de învățământ ale ordinilor călugărești, membrii cinului monahal fiind îndrumați spre activități practice, în fabrici și uzine.

d) Contrarevoluția albă și eliberarea orașului de către armata română

Începutul lunii aprilie 1919 a fost marcat de mai multe manifestări de neliniste. S-au întetit raziile, s-au concentrat în oraș trupe străine (*„brigăzile internaționale”*), au fost înrolați în *„armata roșie”* și elevii din ultimele clase de gimnaziu, promițându-li-se facilități la examenul de bacalaureat, recunoașterea la școală a timpului petrecut în armată, etc.³ Ei erau trimiși, mai ales, în zona Vașcău, în sudul Bihorului, unde se aștepta un atac al trupelor române. La 9 aprilie chemarea de înrolare în *„armata roșie”* devine ordin.⁴ Între timp, au continuat măsurile specifice instaurării dictaturii proletariului.

Sfatul administrativ a dispus socializarea tuturor caselor. Dispoziția prevedea obligația locatarilor de a depune chiria în mână *„bărbăților de încredere”*, până în ziua de 8 a fiecărei luni. Cei a căror chirie nu depășea 2.000 coroane pe an, beneficiau de o reducere de 20%. Locatarii erau obligați să întrețină casele ca și cum ar fi ale lor. Nu plăteau chirie acei muncitori și funcționari ai orașului care și-au construit ei casele și care locuiau în ele atunci când s-a decretat socializarea⁵

În 12 aprilie, pentru oprirea haosului în oraș, provocat în primul rând de soldații demobilizați și de dezertori, dar și de proletariatul devenit agresiv, ia ființă *vörös örség* (*„garda roșie”*). Ea

avea, într-un fel, caracterul de poliție militară dar, de această dată, cu scopul de suprapază a ordinii în localitate, acționând independent de organele de poliție și, uneori, chiar peste capul acestora. Între obiectivele sale se afla, în primul rând, depistarea și anihilarea acțiunilor contrarevoluționare.⁶

Apelurile de înrolare în *„armata roșie”* deveneau tot mai insistente și mai categorice. Circulau foi volante, orașul era împânzit cu afișe roșii. În fiecare seară, la teatru și la cinematografe, oratori înflăcărați se adresau proletariului cerându-i să răspundă la această imperioasă necesitate. La orice spectacol, la toate ocaziile festive, se intona, *„La Marseillaise”*, singurul imn oficial acceptat.⁷

Se agrava situația alimentației publice. Țăranii nu-și mai aduceau demult produsele la oraș, terenurile fiind terorizate de bande înarmate de militari, care jefuiau orice produs alimentar. Comisia poporului, răspunzătoare de sectorul hrană, a anunțat că, în perioada 23 aprilie – 19 mai, se interzice vânzarea și consumarea cârnii de porc și de vită. Se ordona declararea rezervelor de miere. Era interzisă vopsirea ouălor de Paști și comercializarea acestora.⁸ Carnea de porc, produsă în micile crescătorii din jurul caselor, nu putea fi vândută decât prin *„biroul pentru porcine”*.⁹

Mișcările de trupe din oraș, defilările spre gară, concentrarea unor unități militare străine (în special subunități ale *„brigăzii internaționale nr. 1”*) lăsau să se întrevadă o precipitare a evenimentelor pe cele două fronturi din marginea Bihorului: de la Ciucea și de la Vașcău. Deși pentru autoritățile militare era evident că pericolul principal venea dinspre Ciucea, exista temerea unei spargerii a frontului de sud și atacarea Oradiei de către trupele române pe linia Vașcău – Beiuș – Ceica.

Știrea unor acțiuni militare românești de amploare s-a aflat în mod public la Oradea din ziarele de joi, 17 aprilie, când a fost semnalată intensificarea luptelor pe frontul de la Ciucea. Se

¹ *Ibidem*.

² SZ, 28 martie 1919, p.3.

³ SZ, 4 aprilie 1919, p.3.

⁴ SZ, 9 aprilie 1919, p.2.

⁵ SZ, 10 aprilie 1919, p.3.

⁶ SZ, 13 aprilie 1919, p.1-2.

⁷ SZ, 18 aprilie 1919, p.3.

⁸ *Ibidem*.

⁹ SZ, 17 aprilie 1919, p.2.

atrăgea atenția că zvonurile sunt false, răspândite de dușmanii intereselor proletariatului.¹ Dar, în gara din Oradea, trenurile veneau din direcția Cluj pline de răniți, al căror moral era mai mult decât scăzut. Totuși, seara, la teatru, s-a mai jucat *Trubadurul*, iar pentru 18 aprilie a fost în program drama proletară *Bent az erdön* (Înăuntru, în pădure) de Garvay Andor.²

În ziarele de vineri, știrile cu privire la front au fost ceva mai detaliate, dar nu se recunoșteau proporțiile luptelor. Se vorbea încă de frontul de la Ciucea, dar armatele române se aflau deja la Tileagd și la Jețchea, la 20 km est de Oradea.

Situația reală era, însă, cunoscută în cercurile oficiale ale orașului încă din dimineața zilei de 16 aprilie, atunci când armata română a pornit ofensiva la Ciucea. A trebuit să treacă 48 de ore pentru a se lua primele măsuri energice pentru mobilizarea tuturor efectivelor existente în oraș.³

În noaptea de 18 spre 19 aprilie, când era evidentă prăbușirea *directoriului* orădean, s-a declanșat acțiunea militară antibolșevică, inițiată de un grup de ofițeri din jurul comandantului poliției, căpitanul Jánossy Gyula.

Reconstituind filmul dens al evenimentelor ce s-au succedat în numai 24 de ore, putem stabili câteva din obiectivele acestei contrarevoluții albe:⁴

- stoparea escaladării violenței prin împiedicarea executării prin împușcare a fruntașilor români arestați;
- alungarea *directoriului* comunist, care ar fi fost capabil să sacrifice orașul într-o bătălie absurdă și inegală cu armata română;
- oprirea sosirii unei noi forțe militare „roșii” de la Budapesta; în acest scop constituirea unei linii defensive în partea de vest a orașului și aruncarea în aer a unei porțiuni din calea ferată Berettyóújfalu - Oradea.

Întregul plan avea la bază prezența în apropiere a armatei române, iar în cazul în care el nu putea fi realizat prin forțe proprii, urma să se apeleze la comandantul acestei armate, solicitându-se intrarea trupelor române în oraș.

Acțiunea a fost declanșată în urma eșecului întâlnirii ce a avut loc, în noaptea de 18 spre 19 aprilie, între Oroszlán (Löwi) Pal, împuternicitul politic al comisariatului poporului pentru război din Oradea, dr. Katz Béla și Jánossy Gyula. Aici, Oroszlán i-a informat pe cei convocați de el că trupele române sunt la 9 km est de oraș.⁵ Armata ungară va părăsi zona, dar va rămâne „armata roșie”, care va ține neapărat frontul până la sosirea forțelor principale de la Budapesta. În acel moment Oroszlán Pál credea că atacul românesc s-a produs numai într-un singur punct, la Ciucea, și că ar fi o acțiune singulară a unităților din zonă. Dacă nu se va reuși oprirea armatei române prin linia de tranșee ce urma să fie constituită între Oradea și Oșorhei, cu ajutorul burghezilor din oraș și a celor internați, vor fi executați prin împușcare fruntașii români.⁶

Acestui plan dement i s-a opus atât Jánossy, care a protestat atunci, imediat, cât și Katz Béla. Căpitanul șef al poliției a obținut predarea românilor care se aflau în detenție, în frunte cu Roman Ciorogariu și dr. Iustin Ardeleanu, iar la ora 3 dimineața a anunțat că a preluat comanda asupra orașului.⁷

Încă în cursul dimineții, forțele „albe” cu ajutorul ofițerilor proveniți din rândul funcționarilor, sub comanda căpitanului Halász, au ocupat reședința administrației comitatului, iar cu cei 300 de polițiști, jandarmi și membri ai gărzii civice aflați la dispoziția sa, Jánossy a pus mâna pe sediul Primăriei.⁸ Centrala telefonică a armatei, care avea legătură directă cu ministerul de război din Budapesta, a fost decuplată.

Statul major al „albilor” a fost stabilit la hotelul „Parc”, avându-l pe proprietarul acestuia,

¹ SZ, 17 aprilie 191, p.1.

² Ibidem.

³ Cu privire la ofensiva armatei române în direcția Oradea vezi Kirijescu II 1989, p.437; Pentru detalierea acestor acțiuni militare vezi mai ales Tepelea 1993, p.55-56.

⁴ Termenul de *contrarevoluție albă*, pentru ceea ce s-a întâmplat la Oradea cu începere din noaptea de 18/19 aprilie 1919 și până în zorii zilei de 20 aprilie, a fost preluat din memoriile citate ale lui Roman Ciorogariu, implicat în evenimentele respective.

⁵ Informația era inexactă deoarece trupele române erau încă în zona Tileagd - Jețchea.

⁶ SZ, 1 mai 1919, p.2.

⁷ Între cei arestați erau și canonicul dr. Iacob Radu, profesorul Fersigan, dr. Coriolan Pop, dr. Teodor Popa Ciorogariu 1926, p.252-253).

⁸ Ibidem.

Veiszlovich Gyula, ca om de bază. Sediul forțelor „roșii” era în cazarma honvezilor de pe Calea Rulikowsky, unde se aflau și depozitele de armament și muniție.¹

Dimineața la ora 9, „roșii” au încercat un atac asupra Primăriei, dar au fost respinși cu pierderi și scoși din piața Sf. Ladislau. Câteva ore mai târziu, o a doua bătălie de stradă s-a dat chiar în fața cazărmii respective, unde forțele „albe” au obținut o nouă victorie și au reușit, nu numai să pună mâna pe depozitul de arme atât de necesar ambelor părți, ci și să-i alunge pe „roșii” din oraș, spre vest. Din punct de vedere militar, controlul „albilor” asupra orașului era asigurat. La prânz, ostaticii români au fost eliberați.² Contrarevoluția albă triumfase.

Cu toată opoziția Consiliului comisarilor poporului de la Budapesta (ministrul de război Böhm Vilmos nu credea în veridicitatea informațiilor primite de la Oradea), Katz Béla a recunoscut că nu există altă soluție și, în numele *directorului*, l-a rechemat pe vechiul primar, Rimler Károly și i-a predat conducerea orașului.³ La prânz steagul roșu a fost coborât de pe Primărie.

Cu toate acestea, situația rămânea încă fierbinte. În seara zilei de 19 aprilie, a sosit vestea că mai multe trenuri cu soldați „roșii” au plecat din Budapesta spre Oradea, avându-l în frunte pe Landler Jenő, comisarul poporului pentru interne. Au fost luate măsuri ca, între Biharkeresztes și Borș, linia ferată să fie aruncată în aer în patru locuri, iar la intrarea în Gara Mare a Oradiei au fost postate cuiburi de mitraliere.⁴ Pe drumul către Borș și pe cel către Episcopia Bihor au fost instalate patru tunuri pentru a opri eventualele încercări de pătrundere a „roșiilor” în oraș.

Situația a devenit deosebit de încordată în noaptea de 19 spre 20 aprilie. Noua conducere a Oradiei neștiind cât timp va putea asigura oprirea forțelor bolșevice, a apelat la comandamentul român al Diviziei 6 de la Tileagd, solicitându-i ca trupele române să intre în oraș. În același timp, efective ale gărzii civice

au fost plasate în zona de vest și s-a asigurat o permanentă patrulare pe străzile orașului, a căror iluminare a fost asigurată la întreaga capacitate.⁵ Cererea oficialităților orădene a surprins comandamentul armatei române, care nu era pregătit pentru o asemenea operațiune, nu atât din punct de vedere militar, cât strategico-tactic. În cursul nopții s-au realizat mai multe contacte telefonice între căpitanul Jánossy Gyula, dr. Iustin Ardelean, pe de o parte, și reprezentanții statului major al armatei române, aflat la Tileagd, convenindu-se să se dea curs cererii orădenilor și armata română să intre în oraș a doua zi.

În dimineața primei zile de Paști, 20 aprilie 1919, fruntașii orașului au ieșit în întâmpinarea comandanților armatei române. În primele două mașini se aflau dr. Coriolan Pop, ca reprezentant al locuitorilor urbei și căpitanul Halász Sándor, comandantul militar al orașului, care a preluat această funcție de la Jánossy Gyula îndată după reușita contrarevoluției albe. Ei erau însoțiți de dr. Sever Andru, dr. Sever Erdeli și de căpitanul Csanády și Czeiszler. În cea de-a treia mașină au plecat dr. Iustin Ardelean, Grigorie Egri și Juricskai Barna. Aceștia, între Oșorhei și Săcădat, au întâlnit mașina în care se aflau generalii Traian Moșoiu, Holban și Sachelarie.⁶ În sfârșit, a patra mașină, cea în care se aflau fruntașii orașului, a rămas la intrarea în Oradea, la Uzina de apă de pe Calea Clujului. Aici a sosit generalul Traian Moșoiu și suita sa, întâmpinat fiind de Rimler Károly, primarul orașului, Lukács Ödön, notarul principal, Jánossy Gyula, comandantul poliției orașului, și de dr. Thuri László. După scurte alocuțiuni, eliberatorilor li s-a oferit pâine și sare.⁷

Întâlnirea de la Uzina de Apă a fost devansată de intrarea în oraș, la orele 11:00, a unei patrule românești de roșiori comandată de locotenentul Teodorescu. Această patrulă a străbătut, în ovațiile spontane ale locuitorilor, traseul: Calea Clujului – Piața Mică- Piața Teatrului și Strada Principală până la gară.⁸

Generalul Traian Moșoiu, însoțit de generalii săi și de ofițeri superiori au intrat în clădirea

¹ SZ, 1 mai 1919, p.2.

² Ciorogariu 1926, p.254.

³ N, 24 aprilie 1919, p.2.

⁴ SZ, 1 mai 1919, p.2.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*. Ciorogariu 1926, p.255.

⁷ SZ, 24 aprilie 1919, p.1; N, 24 aprilie 1919, p.1.

⁸ Ciorogariu 1926, p.255.

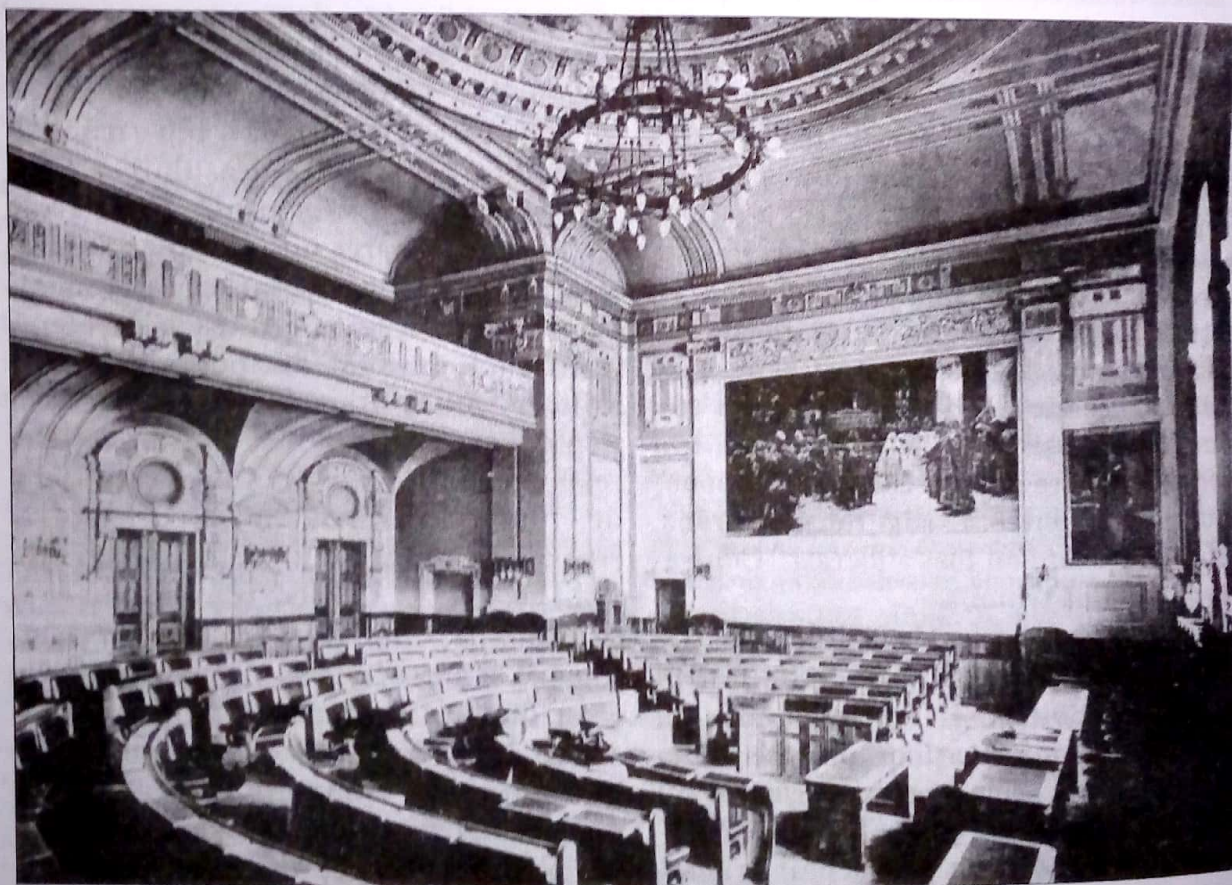

Primăriei orașului la ora 14, procedând la preluarea oficială a conducerii urbei. Festivitatea s-a încheiat în fața Primăriei, unde, la ieșire, au fost întâmpinați de vicarul episcopal Roman Ciorogariu și de corul *Hilaria* dirijat de Nicolae Firu.¹ Personalitatea generalului Moșoiu va domina viața socială și politică a orașului în anii următori. Născut în 1868 în Tohanu Nou, Făgăraș, după absolvirea studiilor medii la Brașov și a celor militare la Viena, în 1886 este ofițer în armata austro-ungară. În 1893 trece Carpații, intrând în armata română. La 1 aprilie 1916, Traian Moșoiu era deja colonel. A participat la toate marile acțiuni ale Primului Război Mondial: bătăliile de la Gura Râului, Rășinari, Cislădie (septembrie 1916), Mărăști (iulie 1917), Mărășești (august 1917).

În anul 1919, participă la campania din Transilvania, fiind numit, la 13 aprilie, comandantul grupului de nord, compus din 4 divizii. În această calitate, Traian Moșoiu a

comandat corpul de armată cu sediul la Ciucea, care a eliberat orașul Oradea. A participat la Campania asupra Budapestei (august 1919), apoi până în 1922 a fost comandant al Teritoriului Basarabia. În 1922 s-a retras din armată și s-a consacrat carierei politice, fiind președintele organizației județene Bihor a Partidului Național Liberal. În același an este ministru al comunicațiilor și lucrărilor publice. În Oradea, Traian Moșoiu a militat pentru ridicarea statuilor regelui Ferdinand și a Reginei Maria, reorganizând cu acest prilej Piața Mică și Piața Teatrului. A construit tronsonul de cale ferată Salonta – Arad. A înființat în Bihor, Asociația Plugarilor, al cărei președinte de onoare a fost. Traian Moșoiu a murit în anul 1932.

Intrarea armatei române în Oradea la 20 aprilie a avut semnificația unei eliberări, chiar dacă ea s-a desfășurat într-o perfectă liniște și ordine.² Pentru orașul Oradea aceasta a marcat sfârșitul real al războiului și începutul unei noi perioade în istoria sa.

Sala de întruniri a Primăriei

¹ SZ, 1 mai 1919, p.1; Ciorogariu 1926, p.257-258.

² Cu privire la eliberarea Bihorului de către armata română vezi și P.E. Papp, *Din trecutul Beiușului. Pagini de glorie și jertfă*, Beiuș, 1928; Dejeu 1926, p.39-45; Faur 1993, p.215-219; Borcea 1992, p.195-207.

VI. ORADEA ÎN PERIOADA INTERBELICĂ

Unirea Transilvaniei cu România s-a ratificat prin Decretul-lege emis la București la 26 decembrie 1918, stabilindu-se totodată modul de conducere a treburilor acestei provincii «*până la definitivă organizare a României întregite*». În această perioadă, serviciile publice din Transilvania au fost conduse de Consiliul Dirigent, cu sediul la Sibiu.

La Oradea, datorită conjuncturii create de desfășurarea evenimentelor locale, expuse pe larg în capitolul anterior, introducerea administrației românești a fost posibilă abia după 20 aprilie 1919.

Întrunit a doua zi după intrarea armatei române în Oradea și pentru prima dată în condiții de legalitate și siguranță, Consiliul Național Român din Oradea și Bihor și-a reluat activitatea, având de luat hotărâri importante.

În cele două ședințe ale sale din ziua de 21 aprilie 1919, prezidate de Roman Ciorogariu, s-a hotărât luarea unor măsuri provizorii, cu caracter interimar, menite să asigure continuitatea vieții sociale, ordinea publică și suveranitatea statului român, până când organele puterii centrale ar fi urmat să ia, la rândul lor, măsurile necesare integrării depline în structurile statului român. În procesele verbale redactate cu acest prilej, *noua stare de drept și noua situație politică creată prin încorporarea orașului Oradea în teritoriul României* a fost constatată și consemnată în mod oficial.

Comitetul Executiv al Consiliului Național Român a hotărât ca, pentru început, «...toate autoritățile și organele orașului și ale comitatului să rămână neschimbate în funcțiunea lor de până aci și [...] nimeni să nu fie înlocuit»¹. Pentru a avea însă siguranța respectării intereselor statului român în toată această perioadă, pe lângă principalele autorități publice ale orașului urma să fie numit câte un inspector român. Au fost astfel desemnați următorii: la Primăria orașului – avocatul Grigore Egri; la Poliție – Gheorghe Morariu; la Serviciul de alimentație – dr. Iustin Ardelean; la Direcțiunea de finanțe – Gavril Moroș; la Procuratură – avocatul Dimitrie Mangra; la *Oficiul silvanal* – inginerul silvic Ioan

Comănicu; cenzor al presei și șef al propagandei – Gheorghe Tulbure; la Direcțiunea poștei – avocatul Teodor Popa; inspectori școlari – canonicul Gheorghe Miculaș, Andrei Horvath și preotul profesor Vasile Chirvai; la Serviciul sanitar – medicii Nicolae Popovici și Vasile Maior; la controlul propagandei antiromânești – Vasile Popovici și preotul profesor Cornel Sabău.

Lista acestor inspectori a fost prezentată, într-un cadru festiv, de către membrii Consiliului Național Român, generalului de divizie Ștefan Holban, comandantul garnizoanei Oradea și reprezentant al guvernului român, care i-a confirmat în noile lor posturi. Generalul a făcut cunoscută cu acest prilej intenția sa de a veghea asupra treburilor orașului cu corectitudine și imparțialitate: «*Nu voi fi condus de duhul răzbnării, dar nu voi tolera nici o abatere... Ajunși la libertate, să inaugurăm pe toată linia condițiile unui stat civilizat*»².

Două zile mai târziu, la 23 aprilie 1919, inspectorii români au depus jurământul de credință față de statul român în fața generalului Holban, înmânându-li-se apoi decretele de numire pentru a-și putea începe, din acel moment, în mod oficial activitatea. Pe de altă parte, în fruntea «*deputăției senatului orășenesc*», primarul Rimler Károly se prezentase, la 21 aprilie, generalului Holban, pe care-l asigurase «*de concursul devotat al tuturor organelor orășenești*». La rândul său, generalul și-a reiterat intenția de «*a crea aici ordine și liniște perfectă și pentru a întrona principiile dreptății și ale civilizației*»³.

O zi mai târziu, la 22 aprilie, generalul a primit delegația juriștilor orădeni, în frunte cu Balázs Elemér, care i-a solicitat «*ocrotirea*», generalul Holban arătându-se «*gata a apăra interesele magistraturei pentru susținerea ordinei*»⁴.

În primele zile ale lunii mai 1919, în calitatea sa de șef al resortului justiție, Aurel Lazăr a fost împuternicit de Consiliul Dirigent să instaureze administrația românească în Oradea și în județul Bihor. Revenit la Oradea la 3 mai 1919, acesta a convocat adunarea generală a judecătorilor Curții de Apel cu scopul depunerii jurământului oficial de credință față de România.

În fața participanților, Aurel Lazăr a expus pe scurt derularea principalelor evenimente, arătând că: «*În urma situației create de război și poporul*

¹ Faur 1992, p. 230.

² Ibidem, p. 233.

³ În Zăinea 1999, p. 167 această întâlnire este plasată în ziua de 22 aprilie.

⁴ Faur 1992, p. 233.

român și-a exercitat drepturile care i se cuvin și suveranitatea lui la Adunarea Națională de la Alba Iulia, de la începutul lunii decembrie 1918. Pe baza acestei Rezoluții Oradea și comitatul Bihor fac parte din teritoriile asupra cărora națiunea română și-a declarat suveranitatea. Această hotărâre a fost sancționată de regele României și aceasta reprezintă o situație încheiată definitiv. Dar această hotărâre de la Alba Iulia nu are numai temeuri istorice, ci și toate premisele internaționale, care au făcut această hotărâre deplină și inatacabilă și din punct de vedere juridic¹. Apoi, Aurel Lazăr a arătat că, pe lângă proclamarea unirii tuturor românilor, în Rezoluția Adunării Naționale se preconiza și constituirea, pe întregul teritoriu al României Mari, a unui aparat de stat cât mai democratic.

Erau pregătite deja proiectele pe baza cărora principiile enunțate în Hotărârea de la Alba Iulia urmau să fie ridicate la rang de lege. Până atunci, prin continuitate de drept, judecătoriile puteau acționa pe baza legilor sancționate până la 18 octombrie 1918. Limba oficială a statului este limba română, dar, până la rezolvarea satisfăcătoare a acestei probleme, justiția urma să fie aplicată, față de toată lumea, în limba maternă, pentru învățarea limbii române fixându-se un termen de un an.

Invitându-i pe participanți ca, înainte de depunerea jurământului de fidelitate față de statul român, să-și expună eventualele obiecții, procurorul general Sztaniszlavsky Adolf a declarat că «nu consideră satisfăcătoare acea parte a argumentației de drept public a șefului de resort, care se referă la alipirea definitivă din punct de vedere juridic a comitatului Bihor și a orașului Oradea la România și prin urmare nu o acceptă...România deține aceste teritorii pe baza dreptului de cucerire, poate prelua jurisdicția și poate pretinde depunerea jurământului, dar din punctul de vedere juridic această situație încă nu a avut loc și se va întâmpla numai atunci când pacea va fi încheiată»². În final, vorbitorul își exprima dorința ca depunerea jurământului să fie amânată până după încheierea tratatului de pace.

Răspunzându-i, Aurel Lazăr a subliniat din nou: «Consiliul Dirigent Român nu a venit pe baza dreptului de cucerire, ci în numele justiției și al dreptății. Națiunea română nu a renunțat niciodată la dreptul pe care i l-a conferit istoria, ci cu prima ocazie l-a proclamat în mod public prin Rezoluția de la Alba-Iulia...Caracterul statal românesc al acestui teritoriu nu depinde de deciziile de pace ulterioare, din această cauză nu poate acorda amânare în privința depunerii jurământului».

Nemaieexistând nici o obiecție din partea participanților, aflăm din procesul verbal că, în cele din urmă, «Sedința plenară a Curții de Apel din Oradea recunoaște, în condițiile actuale, autoritatea Consiliului Dirigent Român din Sibiu și se supune jurisdicției românești»³. A urmat depunerea jurământului de către toți magistrații prezenți, iar în zilele următoare și de către funcționarii subalterni, personalul auxiliar și cel de serviciu.

La începutul lunii mai 1919, primarul Rimler a fost confirmat în funcție de Aurel Lazăr⁴. Administrația fiind astfel organizată, în prima decadă a lunii mai a fost organizată și jandarmeria.

În august 1919, profesorul Petru Fodor a fost numit *comisar al Consiliului Dirigent pentru repatriere*, implicându-se în acțiunea de repatriere a ardelenilor (studenți, refugiați etc.) pe care evenimentele revoluției bolșevice ungare îi despărțiseră de locurile de origine, majoritatea rămânând blocați la Budapesta. Pentru toți aceștia s-a organizat așa-numitul «*tren al repatriților*», cu care au fost readuși în țară⁵.

Prin Decretul regal nr. 2465 din 25 septembrie 1925⁶, orașul Oradea a fost declarat *municipiu*. În 1930, Comisia Consultativă Heraldică a stabilit stema municipiului Oradea⁷, cu următoarea înfățișare: pe un scut albastru o cruce latină argintie ținută în stânga de un arhanghel înaripat, nimbă cu aur, iar în dreapta de un leu auriu, încoronat, ridicat în două labe, cu coada bifurcată și limba roșie. Scutul este timbrat de o coroană murală cu șapte turnuri⁸.

În perioada interbelică, autoritatea administrativă cea mai înaltă a municipiului Oradea

¹ Báthory, Faur, Iancu 1990, p. 366.

² *Ibidem*, p. 367.

³ *Ibidem*.

⁴ Zănea 1999, p. 170.

⁵ Fehér 1937, p. 53, 126.

⁶ *Monitorul Oficial*, 1925, nr. 220 (7 octombrie).

⁷ *Ibidem*, 1930, nr. 171 (2 august), p. 6287.

⁸ Dejeu 1937, p. 41.

Regele Ferdinand și regina Maria la Oradea - mai 1919

era primarul, avându-l alături pe ajutorul de primar. Hotărârile referitoare la administrarea intereselor locale erau discutate și luate de către un organ deliberativ – Consiliul Municipal (alcătuit din consilieri aleși și consilieri de drept), din sânul căruia se desemna Delegația Permanentă, cu care primarul se consulta în mod operativ.

Legea pentru unificare administrativă din 14 iunie 1925 a introdus în administrația locală o nouă noțiune, aceea de *Comisie Interimară*, ca for de conducere temporar, cu atribuții de Consiliu Local. Spre deosebire de Consiliul Municipal, Comisia Interimară nu era aleasă, ci numită de formațiunea politică câștigătoare a alegerilor și urma să funcționeze până în momentul alegerilor locale și al instalării unui Consiliu Municipal. Președintele Comisiei Interimare, numit de guvern, era învestit cu toate atribuțiile primarului. Cu tot caracterul lor prezumtiv temporar, în fapt orașul Oradea a fost

administrat în perioada 1926-1937 de frecvente Comisii Interimare.

Administrația comunală efectivă se exercita prin serviciile Primăriei și funcționarii comunali ca organe de execuție.

Astfel, la Oradea existau șase servicii subordonate secretariatului general al Primăriei: serviciul administrativ; cel financiar; serviciul economic și al bunurilor; serviciul chestiunilor culturale; serviciul de instrucțiune publică și ocrotiri sociale; poliția comunală și autoritatea industrială, precum și contenciosul. Pe lângă acestea, mai funcționau cele trei servicii de specialitate subordonate direct primarului: serviciul tehnic, serviciul sanitar și serviciul zootehnic și sanitar-veterinar¹.

Prezentăm, în cele ce urmează, lista primarilor orașului Oradea, așa cum s-au succedat în răstimpul 20 aprilie 1919 – 5 septembrie 1940, incluzând și acoperirea perioadelor de interimat².

¹ Monit. Com. 1929, nr. 2, p. 1; nr. 4, p. 2.

² Fehér 1937, p. 54; Monit. Com. 1927-1940. Pentru amănunte privind primarii interbelici ai Oradei și mandatele lor vezi Oradea - Pagini de istorie 2003, p. 60-145.

Perioada	Numele și prenumele	Calitatea
20 apr. – 15 iun. 1919	Rimler Károly	Primar confirmat în funcție
15 iun. – 31 iul. 1919	Lukács Ödön	Primar interimar, în calitate de ajutor de primar
31 iul. 1919 – 8 feb. 1920	Komlóssy József	Primar numit
8 febr. 1920 – 1 iul. 1926	Coriolan Bucico	Primar numit
1 iul. – 20 sept. 1926	Gheorghe Tulbure	Președinte al Comisiei Interimare
20 sept. 1926 – 3 iun. 1927	Gheorghe Tulbure	Primar ales
3 iun. – 8 aug. 1927	Sever Erdeli	Președinte al Comisiei Interimare
8 aug. – 12 oct. 1927	Grigore Egri	Primar ales
12 oct. 1927 – 1 dec. 1928	Nicolae Zigre	Președinte al Comisiei Interimare
1 dec. 1928 – 26 iul. 1930	Aurel Lazăr	Președinte al Comisiei Interimare
26 iul. – 18 nov. 1930	Aurel Lazăr	Primar ales
18 nov. – 12 dec. 1930	Romulus Pop	Interimar, în calitate de ajutor de primar
12 dec. 1929 – 26 mai 1931	Grigore Egri	Primar ales
26 mai 1931 – 11 iul. 1932	Gheorghe Sofronie	Președinte al Comisiei Interimare
11 iul. – 20 oct. 1932	Grigore Egri	Președinte al Comisiei Interimare
20 oct. 1932 – 29 nov. 1933	Grigore Egri	Primar ales
29 nov. 1933 – 2 nov. 1935	Tiberiu Moșoiu	Președinte al Comisiei Interimare
2 nov. 1935 – 11 mai 1937	Vasile Bledea	Interimar, ca ajutor de primar, ulterior ca președinte al Comisiei Interimare
11 mai 1937 – 5 ian. 1938	Petru Fodor	Președinte al Comisiei Interimare
5 ian. – 11 feb. 1938	Dimitrie Mangra	Președinte al Comisiei Interimare
11 – 16 feb. 1938	Ioan Voștinar	Primar delegat, în calitate de secretar general al Primăriei
16 feb. – 1 iul. 1938	Constantin Constantinescu	Primar delegat
1 iul. – 13 sept. 1938	Cornel Cărpinișanu	Primar delegat
13 sept. 1938 – 5 sept. 1940	Augustin Chirilă	Primar delegat
16 nov 1940 – mart. 1944	Soós István	Primar delegat, ulterior primar ales
Mart. – 25 sept. 1944	Gyapai László	Interimar, în calitate de ajutor de primar

1. Situația demografică

În cele două decenii care s-au scurs între cele două războaie mondiale, suprafața orașului Oradea s-a dublat aproape, crescând de la 895 ha în 1918, la 1501 ha în 1939, suprafață străbătută de 643 de străzi, în lungime totală de 255 km¹.

În 1930, existau în perimetrul orașului 8.179 de clădiri, în care funcționau 20.341 de gospodării (menaje)². Între orașele transilvănene ale epocii, Oradea se încadra într-o primă grupă (compusă

din orașele Cluj, Brașov, Timișoara, Sibiu, Oradea, Arad, Satu-Mare și Târgu-Mureș) «cu un indice de urbanism mult mai ridicat decât restul orașelor și cu un cost al vieții la fel»³.

În ce privește numărul total al locuitorilor, ne stau la îndemână datele a trei recensăminte. În decembrie 1920, Oradea avea 68.081 locuitori⁴. În 1927 populația sa număra 81.123 de locuitori, iar în 1930 municipiul Oradea ajunsese să aibă 82.653 de locuitori⁵, rezultând deci un spor mediu anual al populației de circa 1.450 persoane. Această cifră se situează mult deasupra sporului

¹ Monit. Com., 1939, nr.3, p.1.

² Comunic. St., caiet nr.6-7, p.3.

³ Enciclopedia, vol. IV, p. 935.

⁴ Horváth 1923, p. 24.3

⁵ Tripon 1936, p. 214, 247, 248.

Vechea pasarelă pietonală peste Crișul Repede, în dreptul Străzii Romane

natural al populației, care era de circa 140 de persoane anual, existând chiar perioade întregi în care sporul natural a înregistrat valori negative, ca, de pildă, între anii 1923-1934¹.

Prin urmare, dacă populația orașului a crescut totuși relativ constant în perioada interbelică, acest lucru s-a datorat nu atât sporului natural al populației, cât mai ales aportului de populație din afara orașului. În sprijinul acestei idei vine și popularea și extinderea în această perioadă a unor cartiere ca, de pildă, loșia.

La constituirea unor noi cartiere a contribuit și punerea în aplicare și pe teritoriul orașului Oradea a reformei agrare din 1921, reformă prin care s-a atribuit celor îndreptățiți pământ provenind în principal de la Episcopia Romano-Catolică și de la Primăria orașului. Este vorba, desigur și de pământ arabil, fânețe etc., în zonele periferice, dar în acest caz ne interesează mai ales împroprietărirea cu locuri de casă prin parcelarea unor zone mai întinse din intravilan în vederea constituirii unor noi cartiere de locuințe: Râțul Comandantului, «la Depou», Seleuș etc. Așadar, una din consecințele aplicării reformei agrare pe teritoriul orașului a fost apariția

de străzi și cartiere noi, locuite mai ales de români, căci ei formau majoritatea celor ce îndeplineau întru totul condițiile cerute îndreptățiților la împroprietărire².

În ceea ce privește structura populației *pe naționalități*, conform datelor furnizate de recensământul din 1930, numărul românilor ajunsese la 22.945 (27,7%), un spor considerabil ținând seama de faptul că în 1918 acesta se cifra la abia 5.734 persoane³, iar în decembrie 1920 la 8.441 persoane⁴. Creșterea puternică a ponderei populației românești a fost în principal de natură migratorie, prin unirea Transilvaniei cu România situația devenind favorabilă accesului românilor în orașe. În condițiile în care domeniul meseriilor și comerțului era deja ocupat de populația maghiară și evreiască, o bună parte din locuitorii români ai orașului s-a recrutat din populația satelor românești înconjurătoare, stabilită mai ales în cartierele periferice ale Oradiei, dar și din persoanele care asigurau funcționarea noilor instituții publice românești.

Ponderea cea mai importantă a continuat să o dețină populația maghiară a orașului – 42.200

¹ Ibidem, p. 194.

² Mihoc 1980, p. 653-678.

³ Tulbure 1929, p. 2-4.

⁴ Horváth 1923, p. 243.

de persoane (51%) în 1930. Deși unii autori¹ amintesc, pentru perioada imediat următoare anului 1919, o mișcare de populație maghiară, în special intelectualitate, din zona orașului Oradea spre Ungaria, ca urmare a Unirii Transilvaniei cu România, credem însă că acest fenomen a fost, raportat la marea masă a populației maghiare care a rămas pe loc, nesemnificativ, neinfluențând în mod sensibil ponderea locală a populației maghiare.

Numeroasă a fost în perioada interbelică și populația evreiască a orașului: 20.262 de persoane înregistrate în 1927 și 14.640 (17,7%) în 1930. Scăderea ei aparent masivă în scurta perioadă dintre aceste două recensăminte ar putea părea nefirească dacă n-am ține seama de faptul că diferența, de circa 5.500 de persoane, se regăsește, aproape cu exactitate, în diferența ce rezultă, în plus, din înregistrarea populației maghiare a orașului: 36.779 de persoane în 1927 și 42.200 de persoane în 1930. Pe de altă parte, este imposibil ca numai populația maghiară să fi crescut în perioada 1927-1930 cu 5.421 de persoane, în condițiile în care întreaga populație a orașului înregistrase în acești ani un spor de abia 1.530 de persoane. Concluzia logică este că, probabil, la recensământul din 1930, care s-a realizat pe criteriu etnic, folosind conceptul autoidentificării după neam², o bună parte din populația evreiască s-a declarat de naționalitate maghiară. Această situație este confirmată și de analiza comparativă a numărului populației de religie mozaică și a numărului populației de etnie evreiască.

Alte naționalități au fost foarte slab reprezentate în cadrul populației Oradei. Singurii care mai depășeau 1% din populația orașului, cu 910 persoane, erau germanii, urmați de țigani (595 persoane), ruteni și ucrainieni (410 persoane), ruși (317 persoane), cehi și slovaci (232 persoane) și alte naționalități (armeni, italieni, francezi, greci, sârbi, bulgari, turci, polonezi) – 404 persoane.

Fiecare din naționalitățile ce alcătuiau populația orașului și-a folosit nestingherită limba maternă. Pentru funcționarii publici exista însă și obligativitatea cunoașterii limbii oficiale a statului – limba română, obligativitate instituită prin Statutul Funcționarilor Publici adoptat la 19 iunie 1923. Autoritățile locale au venit în întâmpinarea acestui deziderat, organizând, încă din vara anului 1919, cursuri pentru învățarea limbii române³. Cu toate acestea, încă și în 1934 se mai puteau întâlni printre angajații statului numeroase cazuri de necunoaștere a limbii române⁴. La Primărie, multă vreme, funcționarii de alte naționalități îi depășeau numeric pe funcționarii români. Astfel, dacă în 1918 Primăria avea doar doi funcționari români, în 1928 ponderea lor era încă de numai 40,7% (143 din 357)⁵. Abia după 1935 personalul Primăriei a ajuns să fie majoritar românesc⁶.

După confesiuni, conform datelor recensământului din 1927, ponderea locuitorilor orașului o dețineau protestanții – 21.079 (25,9%), dintre care, la rândul lor, majoritari erau reformații calvini, urmați de luterani și unitarieni. În anul 1921 s-a înființat *Eparhia Reformată de pe lângă Piatra Craiului*, fiind ales ca episcop pastorul orădean Sulyok István⁷. Comunitatea protestantă cea mai puțin numeroasă era aceea a unitarienilor, puțin peste 100 de persoane, aparținând ierarhic de Biserica Unitariană din Cluj⁸.

Imediat după protestanți urma comunitatea mozaică, constituind aproape un sfert din populația orașului – 20.261 de persoane, împărțită la rândul ei în două comunități religioase: ortodocșii și neologii. În perioada interbelică, comunitatea israelită ortodoxă din Oradea, condusă de rabinul - șef Kecskeméti Lipót, era considerată cea mai bogată din țară, în timp ce comunitatea evreilor neologi, condusă de rabinul - șef Benjamin Fuchs, era ceva mai modestă din punct de vedere material⁹.

¹ Fehér 1937, p. 51.

² Ilieș 1998, p. 98-99.

³ Dejeu 1926, p.53.

⁴ De pildă, la 1 august 1934 erau concediați 93 de angajați ai Uzinei Electrice, 56 ai Uzinei de Salubritate Publică și 29 de la Uzina de Apă pentru necunoașterea limbii oficiale a statului (*Monit. Com.* 1934, nr.8, p.4-5).

⁵ Tulbure 1929, p.2-4.

⁶ Tripon 1936, p. 182.

⁷ Pentru detalii privind istoria acestei Eparhii în perioada interbelică vezi Molnár 1999.

⁸ Tripon 1936, p.203.

⁹ *Ibidem*, p.203; Fehér 1937, p.54.

Un rol important a deținut și comunitatea romano-catolică, cu 21,5% din populația orașului, aceasta însemnând în 1927 – 17.462 de persoane. Episcopia Romano-Catolică a Oradiei a trecut în perioada interbelică prin transformări importante. Episcopul conte Széchenyi Miklós a murit în 1923. După moartea sa, fiind deja pe rol problema încheierii unui Concordat cu statul român, Sfântul Scaun a numit doar un administrator apostolic în persoana canonicului Bjelik Imre, urmat în funcție de Mayer Antal. Între timp, Vaticanul a încheiat Concordatul cu statul român, act care a intrat în vigoare în vara anului 1929. Pe baza acestuia, episcopiile de Oradea și Satu-Mare s-au contopit, la Oradea funcționând în continuare doar un vicariat, condus de canonicul Molnár Kálmán¹.

Credincioșii ortodocși (13.914 persoane) constituiau în 1927 - 17,1 % din populația orașului.

Prin Decretul Regal nr.3655 din 30 august 1920² a fost sancționată *Legea pentru restatornicirea în Ardeal a vechii episcopii din Oradea-Mare*, prin care se înființa Episcopia Ortodoxă Română a Oradiei, arhiereul vicar Roman Ciorogariu fiind ales episcop de către Sinodul Eparhial Extraordinar la 16 octombrie 1920. Totodată, *Biserica cu Lună* a fost ridicată la rangul de catedrală episcopală. Cu suma de 1.200.000 de lei a fost cumpărată clădirea actualei reședințe episcopale [din strada R. Ciorogariu nr. 3] care a fost amenajată în mod corespunzător³.

În timpul episcopatului lui R. Ciorogariu a început editarea unei publicații proprii - *Legea Românească* (din 1921). De asemenea, a fost inaugurată Academia Teologică Ortodoxă (1923). Din 1925, în incinta palatului episcopal a început să funcționeze Tipografia Diecezană, iar din 1927, într-o veche clădire de pe str. Andrei Șaguna nr.3 [vechea casă Gojdu de pe actuala str. G-ral Traian Moșoiu] s-a deschis Școala de Cântăreți Bisericești⁴.

După moartea lui Roman Ciorogariu, la 29 iunie 1936, a fost instalat ca episcop Nicolae Popovici, care fusese până atunci profesor de teologie dogmatică și fundamentală la Academia Teologică din Sibiu⁵.

În sfârșit, o ultimă comunitate religioasă orădeană care conta din punct de vedere numeric era cea greco-catolică - 7.659 de persoane (9,4%). Episcopul greco-catolic de Oradea, Demetriu Radu, senator de drept, a căzut victimă atentatului din 8 decembrie 1920 din Senatul României, organizat de grupul terorist condus de Max

Demetrie Radu,
episcop greco-catolic de Oradea

Goldstein. La data de 25 februarie 1922, în locul său, în fruntea Episcopiei Greco-Catolice a Oradiei, papa Benedict al XV-lea l-a numit pe Valeriu Traian Frențiu, a cărui instalare oficială a avut loc în același an la 3 mai⁶.

Covârșitoarea majoritate a credincioșilor greco-catolici erau români, dar tot de religie greco-catolică erau și cele câteva sute de ruteni din Oradea, pentru care slujbele religioase se țineau în limba slavonă, în biserica din actualul Parc "Traian" [actuala biserică ortodoxă cu hramul

¹ Dejeu 1926, p. 274; Fehér 1937, p.86.

² publicat în *Monitorul Oficial* nr. 129 din 14 septembrie 1920.

³ Tripon 1936, p. 196-197; Dejeu 1926, p. 152-156; Cuc 2002-2003, p. 229.

⁴ Fehér 1937, p.75.

⁵ Tripon 1936, p.485.

⁶ *Șematismul* 1934, p. 13.

Sfânta Treime]. Începând din anul 1921, mica parohie ruteană din Oradea a fost încorporată diecezei rutene a Siretului¹.

Restructurări importante au avut loc și în sânul comunității baptiste, care număra - în 1930 - 2.800 de membri. Astfel, imediat după 1920, comunitatea baptistă maghiară din Oradea a devenit Centrala tuturor adunărilor baptiste maghiare din România, formând o secție a Federalei Universale Baptiste cu centrul la Richmond (Virginia), în Statele Unite ale Americii². Cât despre bapțiștii români, aceștia până în 1923 erau integrați în comunitatea baptistă maghiară, neavând o organizare proprie. În 1923, prin strădaniile predicatorului Teodor Pușcaș, s-a organizat separat Comunitatea Bisericească Română Baptistă din Oradea, având ca sediu clădirea din str. Simion Bărnuțiu nr. 27 (azi Biserica Baptistă nr.2). În anii următori, numărul bapțiștilor a crescut constant, noii enoriași recrutându-se mai ales dintre credincioșii Bisericii Ortodoxe³.

În afara acestor comunități religioase mai importante, printre locuitorii orașului Oradea mai erau reprezentate și alte confesiuni, dar cu foarte puțini enoriași, așa cum erau unele culte neoprotestante: adventiștii, mileniștii, nazarinenii și penticostalii. Familiile celor câțiva comercianți turci stabiliți în Oradea alcătuiau comunitatea mahomedană.

Comunitățile religioase mai importante au susținut în perioada interbelică școli confesionale de toate gradele, de la grădinițe până la academii teologice, și au contribuit, prin numeroasele asociații pe care le-au patronat, la importante opere culturale sau de caritate.

2. Industrie, bănci, comerț și servicii în perioada interbelică

În perioada dintre cele două războaie mondiale, Oradea s-a menținut ca un puternic centru industrial și comercial, ponderea continuând să fie deținută de capitalul evreiesc și cel maghiar.

Conform recensământului din 1930, în oraș funcționau 2.735 de întreprinderi industriale și comerciale⁴. Desigur, nu toate erau la fel de importante, valoarea capitalului social, precum și numărul lucrătorilor angajați variind foarte mult.

Opt ramuri industriale importante au fost reprezentate în industria orădeană interbelică. Acestea erau, în ordinea ponderii deținute în viața economică a orașului: industria alimentară, industria chimică, industria textilă, industria tipografică, industria materialelor de construcții, industria metalurgică și a construcțiilor de mașini, industria pielăriei și încălțămintei, precum și industria exploatărilor forestiere și a prelucrării lemnului⁵.

Puternica dezvoltare a industriei alimentare ni se pare firească în condițiile unui oraș cu un comerț înfloritor, cu o mișcare de populație, autohtonă și străină, extrem de intensă, precum și cu o poziție geografică avantajoasă, în mijlocul unei zone agricole prospere, oferind resurse bogate, ce trebuia prelucrate.

Din cadrul industriei alimentare, cel mai mare număr (17 firme) îl dețineau întreprinderile profilate pe fabricarea spirtului, a drojdiei și a băuturilor alcoolice: rom și lichioruri, bere, șampanie și coniac. Alături de vechile fabrici de spirt - Stabilimentele Industriale *Moskovits S.P.A.* și *Lederer și Kálmán S.A.* -, care au continuat să lucreze și să prospere, au apărut întreprinderi noi.

Prin largirea și modernizarea vechii fabrici de bere a luat ființă Fabrica de Bere *Dreher-Haggenmacher S.A.*, înființată în 1923, care producea anual 165.000 hl de bere neagră și blondă. Cu un capital social de 50 milioane lei, ea se situa între primele cinci fabrici de bere din România acelor ani⁶.

Urmau apoi morile și fabricile de pâine. Alături de vechile mori de dinainte de război, ca Moara cu Aburi *László și Hunyadi* sau Moara de Lux *Ștefania* [proprietar Vas Adolf], au apărut altele noi, cum era Moara *Ardelean Ioan* din cartierul Seleuș [pe str. Franceză, azi Str.

¹ Dejeu 1926, p. 317-319.

² *Ibidem*, p. 329.

³ *Ibidem*, p.327. În *Monitorul Oficial* din 19 ianuarie 1928 s-a publicat *Statutul Comunității Bisericești Baptiste*, valabil pentru Transilvania.

⁴ Dejeu 1937, p. 64.

⁵ Pentru un tablou complet al industriei orădene în perioada interbelică se pot consulta: Horváth 1923; *Közzgazdasági lexikon* 1929; Tripon 1936; Somogyi 1938.

⁶ Hochhauser 2001, p. 328-330.

Beiușului] sau Moara Sistematică *Victoria*. Dintre brutării, cele mai moderne erau Brutăria *Steiner Victor* [pe Bld. Regele Ferdinand nr. 23, azi Str. Republicii] și Brutăria *Elisabeta* (str. Cuza Vodă nr. 44).

Dupa morărit și panificație, cea mai bine reprezentată era industria de prelucrare a cărnii, pe același plan cu industria dulciurilor, a ciocolatei și produselor zaharoase. În Oradea existau în 1930 patru fabrici de mezeluri, iar cu un an înainte, în 1929, se inaugurase prima lăptărie modernă - *Helga* - dotată cu aparate pentru pasteurizarea laptelui¹. Tot la Oradea funcționa în 1936 și cea mai mare fabrică de cacao din țară - *City* - proprietatea firmei *L. Citter et Comp. S.A.*

Industria chimică s-a dezvoltat mai ales în direcția fabricării produselor chimice farmaceutice, a lacurilor și vopselelor, precum și a prelucrării celuloidului. În 1920 s-a întemeiat întreprinderea *Vesta S.A.* [în Piața loșia nr. 5, azi Str. Chimiei], care a ajuns curând să-și desfacă produsele în întreaga țară: cloroform, eter, diferite lacuri, săruri și dezinfectante. În 1924 a luat ființă Fabrica de Perii *Celuloid S.A.* [pe str. Astra nr. 5-7, azi str. D. Cantemir], care asigura satisfacerea nevoilor în acest sector, alături de alte firme cunoscute ca: *Falk Armin S.A.* [pe str. L. Pasteur nr. 173] și Fabrica *Rippner Farkas*. O altă firmă cunoscută era *Esta-Sun*, pentru produse chimice diverse.

Din cadrul întreprinderilor cu profil textil, ca o curiozitate, majoritatea o dețineau fabricile și atelierele de confecționat pălării, dintre care cele mai cunoscute erau *Flora* [proprietari Heller și Deutsch] și Fabrica de Pălării *Klein Simon*. Urmau apoi, la egalitate, țesătoriile (una din firmele cele mai mari era *Regner & Weisz* - țesătorie de bumbac, pe Drumul Episcopiei, azi Bld. Ștefan cel Mare) și fabricile de dantele, panglici și șireturi. Dintre acestea din urmă, una dintre cele mai moderne și cu desfacere asigurată în întreaga țară era *Electra* [proprietatea lui Incze Lipót], secondată de Fabrica de Panglici *Unio S.A.*

Spațiul afectat acestui capitol în prezenta monografie nu ne permite detalierea tuturor industriilor orădene din perioada interbelică. Prin urmare, vom insista doar asupra anumitor aspecte caracteristice care au contribuit la

crearea unor tradiții și au marcat profilul industrial al orașului inclusiv pentru epocile următoare.

Astfel, în perioada interbelică în Oradea au funcționat 23 de tipografii, cea mai mare din oraș și printre cele mai mari din țară continuând să fie Tipografia *Sonnenfeld S.A.* [situată în str. Principele Carol nr. 6, azi Str. Moscovei], cu secții specializate (papetărie și cutii de carton). În 1925 s-a înființat și Tipografia și Compactoria Diecezană, pe lângă Episcopia Ortodoxă, având și o editură de cărți religioase. Covârșitoarea majoritate a tipografiilor orădene era deținută de proprietari din rândul minorităților. În acest sens avem de-a face cu aceeași situație paradoxală care se observă și în domeniul presei cotidiene minoritare: tipografiile aparținând minorităților au depășit chiar, ca număr și volum de activitate, perioada de dinainte de război². Printre cele mai importante s-au numărat Tipografia *Béres*, Tipografia *Szent László*, Tipografia *Pásztor Ede*, Tipografia *Kosmos*, Tipografia *Mercur*, Tipografia *Franklin* și Tipografia *Kálmán*. Pe lângă Tipografia Diecezană, mai sus amintită, au mai existat câteva tipografii românești: Tipografia și Litografia Românească S.A. [situată pe str. Fr. Deák nr. 2 - azi str. Romană] și Tipografia Administrativă S.A. de pe str. Avram Iancu [azi Str. Independenței], *Biharia*, Institut de Tipografie și Editură S.A. etc.

Caracteristic pentru Oradea a fost și numărul mare de fabrici de cărămidă, multe dintre ele producând și țiglă, cărămidă refractară și var, unele continuând vechi firme de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Prezența lor este absolut firească. În Oradea primei jumătăți a veacului al XX-lea s-a construit mult, începând cu boom-ul modernizării urbanistice de la începutul veacului și continuând cu dezvoltarea orașului între războaie prin aportul de populație rurală și prin constituirea a numeroase cartiere noi. Printre cele mai mari firme interbelice s-au numărat: *Delta* - firmă de construcții și fabrică de cărămizi și țiglă, *Vulcan S.A.* - fabrică de cărămizi și țiglă și *Hephaistos S.A.* - fabrică de cărămizi refractare, țiglă și var. Tot în domeniul materialelor de construcții, dar și al antreprizei, s-a remarcat și firma *Bitumen S.A.* - fabrică de

¹ *Monit. Com.*, 1931, nr. 1, p. 1.

² vezi lista acestor tipografii în Mălinaș 1995, p. 22-25.

asfalt, care a executat marea majoritate a lucrărilor edilitare întreprinse de Primăria orădeană în vederea întreținerii, extinderii și modernizării orașului.

În altă ordine de idei, Oradea era un oraș cu o mare abundență de prăvălii și magazine, a căror securitate trebuia asigurată. Astfel, au ajuns să fie cunoscute în întreg orașul cele două firme principale care se ocupau cu confecționarea de rulouri și obloane metalice: *Frații Halász* de pe str. Cuza Vodă nr. 17 și *Szántó Dezideriu & Fiul* de pe str. Mărășești [azi Str. Moților] nr. 8. Lucrările de turnătorie și confecționarea diverselor piese metalice erau asigurate de alte două firme cunoscute, din domeniul metalurgiei: Turnătoria *Frații Ivan* din str. Decebal și întreprinderea *Phoebus* - Turnătorie de Fier și Fabrică de Mașini S.A. O altă firmă, cunoscută mai ales în satele din jurul Oradiei, era Fabrica de Pluguri și Unelte Agricole *Dumitru Ghite* din Piața Velența [azi Piața Tineretului].

Industria pielăriei și încălțămintei, care a continuat să rămână emblematică pentru industria orădeană până la ora actuală, și-a pus bazele în perioada interbelică, perioadă în care numai fabricile de încălțăminte erau în număr de zece. În 1922 s-a înființat, ca societate anonimă, una din firmele cele mai prestigioase - *Carmen* S.A. [din str. S. Bărnăuțiu nr. 7], care ajunsese să producă, în 1936, 2.000 de perechi de încălțăminte pe zi. Fabrica dispunea de un capital de 10 milioane lei și avea 700 de lucrători angajați. Încălțămintea femeiască de lux, mult căutată, se producea la fabrica *Weg-Ego*.

După 1919, în Oradea a continuat să funcționeze o rețea importantă de **bănci**, care s-a restructurat și s-a adaptat în timp noii situații politice și economice¹.

O parte din instituțiile aparținătoare vechiului sistem bancar austro-ungar au dispărut, în schimb, alături de Banca *Bihoreana*, unica bancă românească din Oradea până la Unire, au apărut alte câteva bănci românești, precum și sucursale ale unor bănci din Vechea Românie. Astfel, sucursalele orădene ale *Băncii Anglo-Austriece* și ale *Băncii Comerciale Ungare* din Budapesta au mai funcționat câțiva ani, după care au dispărut din peisajul bancar orădean. În schimb, au apărut: *Banca Comercială Română* S.A. (1919), sucursala

Băncii Marmorosch, Blank & Co (1920)², Banca *Sentinela* S.A. (1920), sucursala *Băncii Generale a Țării Românești* S.A. (1921), sucursala *Băncii Românești* S.A. (1921), Banca Poporală *General Moșoiu* (1924), Banca *Unirea* S.A. (1929) și Banca *Mercur* S.A. (1930).

În total, am identificat până la această oră, din sursele pe care le-am avut la dispoziție, un număr de 46 de bănci, case de economii, institute și cooperative de credit care au activat în Oradea în perioada interbelică.

În evoluția instituțiilor bancare orădene din această perioadă se pot distinge mai multe faze. În primul rând, perioada refacerii economice din primii ani după război se caracterizează prin înființarea a numeroase instituții bancare și de credit. Pe lângă cele deja amintite, mai putem adăuga: Banca *Fortuna* S.A. Societate Comercială (1922), *Banca Proprietarilor de Case* S.A. (1923), *Banca de Credit Mărunt și Economii* S.A. (1928) și *Banca Centrală* S.A. (1930).

După 1919, în general, băncile și-au orientat activitatea spre sprijinirea comerțului și industriei. Acest lucru este și mai evident în cazul Oradiei, oraș în care cifra de afaceri comercială era demnă de luat în seamă. Dacă luăm în considerare băncile românești, ai căror debitori fuseseră în perioada antebelică mai ales țărani, observăm că, de pildă, Banca *Sentinela* S.A. a fost înființată în 1920 cu scopul declarat de a contribui la dezvoltarea industriei și comerțului românesc în Oradea și județ. N-a rămas însă independentă decât timp de un an, fiind nevoită în 1921 să fuzioneze și să devină sucursală a *Băncii Centrale pentru Industrie și Comerț* S.A., cu centrala la Cluj. În același scop s-a înființat în 1930 Banca *Mercur* S.A., dispărută însă și ea în scurtă vreme. Au existat și bănci a căror activitate era destinată în primul rând ajutorării țăranilor, așa cum a fost, în 1924, Banca Poporală *General Moșoiu*, al cărei scop consta în fructificarea economiilor țăranilor. Corporația Industriașilor a avut, de asemenea, propria cooperativă de credit.

Criza bancară din 1931 a afectat puternic și Oradea, numeroase bănci fiind nevoite să lichideze sau să fuzioneze. Procesul începuse mai demult, afectând în primul rând băncile cu capitaluri mai mici, s-a adâncit în perioada crizei economice și a continuat apoi pe tot parcursul

¹ Pentru rețeaua instituțiilor bancare orădene din perioada interbelică vezi: Tripon 1936, p. 310-311; Horváth 1923, p. 141-148; Somogyi 1938, p. 90-101.

² *Tribuna*, 1920, nr. 52, p. 3.

deceniului patru. Astfel, Banca *Frontiera* pentru Comerț și Industrie S.A., care se ocupase de stimularea import-exportului de mărfuri și mai ales de valorificarea cerealelor, a lichidat încă din 1928. Sucursala *Băncii Generale a Țării Românești* S.A., cu centrala la București, a fost nevoită să lichideze, după zece ani de existență, în timpul crizei din 1931. În 1936 erau în lichidare Banca *Economică și Casa de Schimb* S.A. și Banca *Comercială Fortuna* S.A., în aceeași perioadă înregistrându-se și falimentul Casei de Păstrare Generală S.A.

S-a produs deci, de-a lungul anilor, un proces firesc de decantare și în domeniul instituțiilor bancare și de credit, proces accelerat de criza din 1931, în urma căreia au supraviețuit doar cele mai solide instituții, cele care, bazându-se pe capitaluri importante, au dus o politică financiară și economică realistă. În cele ce urmează, vom enumera câteva din cele mai importante instituții bancare și de credit orădene din această perioadă.

Și-a continuat activitatea Banca *Agrară din Oradea* S.A., cu sediul în Bld. Regele Ferdinand nr. 6, colț cu str. R. Ciorogariu, având ca director general pe Demetrovits Elek, instituția fiind acreditată și pentru operațiuni valutare.

Dinainte de război exista și sucursala *Băncii Ardelene* S.A. cu centrala la Cluj, cu sediul în Piața Regina Maria nr. 1 [azi Piața Ferdinand], având un capital, în 1936, de circa 42 milioane lei.

Banca de Credit S.A., cu sediul în str. N. Iorga nr. 2 [azi str. V. Alecsandri] l-a avut în fruntea Consiliului de Administrație pe episcopul reformat Sulyok István.

Sucursala Oradea a *Băncii de Credit Român* S.A. din Bld. Regele Ferdinand nr. 4 [azi Str. Republicii] a fost înființată chiar în anul marii crize bancare -1931. În aceeași clădire a funcționat și Banca *Dacia* S.A., în fruntea căreia s-a aflat o lungă perioadă de timp Reményi Géza. Aceasta, la rândul său, a oferit sediu și Agenției de Voiaj C.F.R. și reprezentanței Societății *Wagons-Lits*, asigurând și operațiuni de schimb valutar.

Banca și Casa de Economie Fuzionată S.A. [din Piața Regina Maria nr. 4] a avut în frunte pe dr. Popper Ákos și apoi pe Ionel Șeitan.

Și-a continuat activitatea după război și vechea sucursală orădeană a *Băncii Generale de Credit Ungară* S.A. [cu sediul în Bld. Regele Ferdinand nr. 2], în fruntea căreia s-a aflat multă vreme Kardos Sándor.

Vechea Bancă Maghiară S.A. din perioada antebelică s-a transformat în perioada interbelică în Banca *Industria* S.A., cu sediul în Pasajul Vulturul Negru, avându-l ca director general pe Adorján Emil.

Pe Bld. Regele Ferdinand la nr. 9 și-a avut sediul sucursala puternicei Bănci *Marmorosch, Blank & Co*, care și-a început activitatea cu un capital de 125 de milioane lei și o rezervă de 180 milioane lei, iar în același sediu în care funcționează și astăzi [Parcul Traian nr. 8] și-a început activitatea în 1920 sucursala orădeană a *Băncii Naționale a României*.

Una din băncile mici, dar perseverente, a fost Banca *Proprietarilor de Case* S.A. [cu sediul în Parcul Traian nr. 12], condusă, încă de la înființare, de Váradi Ödön.

În Palatul "Apollo" [Bld. Regele Ferdinand nr. 12] și-a avut sediul sucursala *Băncii Românești* S.A., având ca director pe Theodor Papoudoff, care a fost multă vreme președinte al Camerei de Comerț și Industrie.

O parte a capitalului evreiesc local era rulată prin intermediul *Băncii de Scont și Ipotecă* S.A. [Piața Regina Maria nr. 1] în cadrul căreia deținea poziții puternice familia de industriași și bancheri Moskovits.

Una din băncile mai mici, dar care a rezistat în timp a fost Banca și Societatea Comercială *Bihoreană* S.A., cu sediul pe str. I. Vulcan nr. 4 [azi str. A. Lazăr], în fruntea căreia a stat multă vreme, ca director, Engel Arnold. Cam la același nivel de capital, în jur de 3 milioane lei, se situa și Banca *Union* S.A. [Bld. Regele Ferdinand nr. 1], condusă de familia de bancheri Rosinger.

Banca românească *Bihoreana* și-a continuat activitatea, dar din ce în ce mai greu, în condițiile concurenței celorlalte bănci românești nou înființate, astfel încât în 1931, pentru a putea ieși din criză, a fost nevoită să fuzioneze, devenind sucursală a Băncii *Victoria* S.A. din Arad. Lui Coriolan Pop, la conducerea băncii i-au urmat, ca directori generali, Romul Barbu, Demetriu Mangra și Gheorghe Dumitrescu.

O serie de cooperative de economii, case de păstrare și ajutor, multe dintre ele înființate la sfârșitul secolului al XIX-lea, și-au continuat activitatea prosperând și în perioada interbelică. Dintre acestea amintim: *Cooperativa de Economii și Ajutor Oradea-Velența* [cu sediul în Calea Victoriei nr. 1 - azi Str. Clujului], *Casa de Păstrare Civilă* S.A. [str. N. Iorga nr. 2 - azi str. V.

Alecsandri], al cărei director general a fost timp de două decenii Révész Béla, *Casa de Păstrare a Județului Bihor și Banca de Economii S.A.* [str. A. Iancu nr. 5 - azi Str. Independenței], al cărei capital se ridica în 1936 la 30 milioane lei, și *Institutul de Credit al Reuniunii Populare S.A.* [str. Principele Carol nr. 5], înființat în 1923.

Comerțul a continuat să rămână o activitate înfloritoare, caracteristică pentru orașul Oradea. Sute de firme, dintre cele mai diverse, funcționau și prosperau, covârșitoarea majoritate a patronilor acestora fiind evrei sau maghiari. În 1936 în Oradea erau înregistrate 2.418 firme comerciale, din care 195 de firme comerciale en gros, 124 de firme industriale, dar care practicau și comerțul en gros, și 2099 de firme comerciale en détail¹. Dintre toate acestea doar 145 de firme aveau proprietari români².

Faptul că după 1919 Oradea a devenit oraș de graniță n-a făcut decât să stimuleze activitatea comercială. Marile firme de import-export, antrepozitele și depozitele, marile societăți de transport intern și internațional au înflorit, realizând profituri însemnate. Oradea a figurat în perioada interbelică printre marile centre ale comerțului en gros din țară, alături de Timișoara, Arad, Cluj, Brașov etc³. Numele marilor firme orădene de comerț en gros, dispunând de clădiri proprii, cu zeci de milioane de lei capital investit, au rămas până astăzi în memoria generațiilor mai vârstnice. Amintim în continuare câteva dintre firmele comerciale mai importante.

Andrényi Carol și Fiul S.A. deținea un mare depozit și magazin de articole de fierărie în clădirea proprie din Piața Mihai Viteazul [azi Piața 1 Decembrie], având și alte depozite-filiale la Oradea și București. În același perimetru comercial își desfășura activitatea și firma concurentă *Schwartz și Ullmann*, cu același profil.

Dintre comercianții români, mult mai puțini de altfel, îl amintim în primul rând pe *Iacob Dance*, angrosist și mare exportator de cereale. În domeniul coloniilor, un nume cunoscut era *Virgil Andru*, cu magazin în Bld. Regele Ferdinand nr. 11. În acest domeniu, una dintre cele mai mari firme orădene a fost și *Czitter Ludovic & Comp. S.A.* [din str. Astra nr. 8 - azi str. D. Cantemir], firmă en gros de coloniale, specializată în importul de cacao, cafea, orez și ceai.

Comerțul en gros cu mărfuri textile era susținut de firme ca *Leitner Martin și Fiii* [din str. N. Iorga nr. 5] sau *Postăvăria Deutsch* [din str. A. Iancu nr. 1, clădire astăzi demolată], aceasta din urmă proprietară a unui mare depozit de stofe și postavuri deservind întreaga Transilvanie.

Desigur, repertorierea tuturor firmelor comerciale și a magazinelor, de o foarte mare diversitate, care au funcționat în Oradea în perioada interbelică nu face obiectul prezentei monografii. Trebuie însă să remarcăm faptul că această ramură de activitate, extrem de sensibilă la pulsul înnoirilor, a ținut și la Oradea pasul cu progresul și modernizarea. Astfel, de-a lungul anilor, orădenii au asistat la înmulțirea treptată a magazinelor de piese auto, de articole electrotehnice, de articole foto etc.

Interesele comerțului orădean au fost promovate prin intermediul Camerei de Comerț și Industrie⁴, precum și prin intermediul Bursei de Mărfuri și a unor organizații și asociații profesionale ca *Hala de Comerț*, *Asociația Comis-Voiajorilor din Ardeal și Banat* etc.

Camera de Comerț și Industrie din Oradea, ca instituție a statului român, a fost oficial creată la 1 mai 1920. Între 1919-1926, ea a înglobat în circumscripția sa și județele Satu-Mare și Maramureș, pentru a se restrânge apoi, între 1926-1934, la teritoriul județului Bihor, la care s-a adăugat, din 1934, și județul Sălaj. Începând cu 1925, Camera a funcționat conform noii *Legi pentru reorganizarea Camerelor de Comerț și Industrie*. În perioada dintre războaie ea a fost condusă de o serie de buni profesioniști, printre care Ioan V. Fătu, Romul Barbu, Alexandru Pacsimade, Theodor Pappoudoff, Gheorghe Dumitrescu etc. În 1925, Camera a cumpărat clădirea situată pe actuala str. Mihai Eminescu nr. 25, unde și-a stabilit sediul. Începând cu același an, aceasta a publicat și un buletin oficial - *Revista Economică*. Printre domeniile prioritare ale activității Camerei de Comerț și Industrie au figurat: lupta pentru libertatea comerțului și pentru constituirea de instituții comerciale viabile (antrepozitele libere, Bursa de Mărfuri), organizarea unei expoziții permanente și a unui Târg Internațional de Mostre, crearea oficiilor Registrului Comerțului și a Registrului Bancar, sprijinirea învățământului comercial, administrarea

¹ *Enciclopedia*, vol. IV, p. 420.

² Tripon 1936, p. 312-313.

³ *Enciclopedia*, vol. IV, p. 420.

⁴ *Ibidem*, p. 209.

târgurilor și piețelor, crearea unui Serviciu de Statistică și Informații Comerciale și a unei *asociații de studii* pe probleme economice¹.

Principalele perimetre și artere comerciale ale orașului au rămas aceleași ca și înainte de 1919: Piața Mihai Viteazul, Bld. Regele Ferdinand, str. Nicolae Iorga [azi str. V. Alecsandri], str. Avram Iancu [azi Str. Independenței] etc.

Prin sistematizarea Pieții Unirii², așa-numita «Piață Mică» a orașului s-a desființat, principala piață de alimente mutându-se în Piața Mihai Viteazul³. Existau și câteva mici piețe de cartier, așa cum era, de pildă, cea din cartierul Velența, în Piața Velența [azi Piața Tineretului]. Ziua de târg săptămânal era ziua de luni.

Controlul salubrității, precum și igiena produselor alimentare de origine animală din piețe și din târgurile de vite intrau în atribuțiile Serviciului Zootehnic și Sanitar-Veterinar al orașului, în fruntea căruia s-a aflat multă vreme medicul veterinar dr. Alexandru Hașaș. Acesta a fost și inițiatorul înființării și punerii în funcțiune a unui abator modern pentru porci, la începutul anului 1927⁴, căruia i-a adăugat ulterior un laborator dotat cu un trichinoscop, precum și instalații frigorifice moderne⁵. Tot în 1927, Ministerul Agriculturii și Domeniilor a autorizat pentru cinci orașe din România înființarea unor târguri de export pentru vite. Apreciindu-se importanța sa ca oraș comercial, Oradea s-a aflat printre acestea, primind autorizația să țină săptămânal un târg pentru export, jumătate din suprafața vechiului târg de vite fiind amenajată în acest scop⁶.

Principalele întreprinderi care asigurau **serviciile** esențiale pentru desfășurarea normală a vieții pe teritoriul orașului - energia electrică, apa potabilă, salubritatea publică - se aflau, după cum se știe, în proprietatea și administrarea Primăriei. În anii 1930-1931, conform *Legii pentru organizarea și administrarea pe baze comerciale a întreprinderilor și avuțiilor publice*,

aceste întreprinderi au fost transformate din regii administrative în regii publice comerciale, fiind considerate unități economice cu caracter comercial și trebuind să se întrețină din veniturile proprii pentru a nu mai greva bugetul general al orașului, dar contribuind în schimb la acesta prin predarea excedentului.

În 1937, toate aceste uzine și întreprinderi au fost reunite și reorganizate sub forma unei unice regii publice comerciale, sub denumirea de *Uzinele Comunale Oradea*. Acestea se compuneau din: Uzina Electrică, Uzina de Apeduct și Canalizare, Uzina de Salubritate Publică, Fabrica de Gheață și Ștrandul Comunal⁷.

*Uzina Electrică*⁸ furniza curentul necesar consumatorilor particulari, întreprinderilor industriale și diverselor instalații de pe cuprinsul municipiului Oradea, al Băilor Felix și Băilor Episcopiei, precum și din comuna Episcopia Bihor. Ea putea produce în 1936 până la 14 milioane kWh, având o putere instalată de 9.300 CP și asigurând și Societății Tramvaielor necesarul de curent continuu de 550 V. În 1936, personalul uzinei era alcătuit din 242 de persoane, dintre care 109 români, iar ceilalți de alte naționalități. Începând cu anul 1923, centrala uzinei a fost dotată constant cu mașini și instalații noi, în vederea măririi capacității de producție, reclamată de cerințele de consum mereu crescânde ale orașului. În perioada interbelică, în paralel cu modernizarea instalațiilor, reclamată de progresul tehnic și de necesități de rentabilizare, au avut loc și extinderi de rețele. Astfel, în cursul anului 1931 s-a introdus iluminatul electric în unul din cartierele, pe atunci noi, ale orașului - Râțul Comandantului. În același an s-a extins rețeaua electrică pentru iluminatul public în cartierul Ioșia⁹. În jurul anului 1935, rețeaua electrică a orașului însuma 80 de km de rețea primară (din care 30 km cabluri subterane) și 122 km de rețea secundară (din care 35 de km de cabluri subterane)¹⁰.

¹ Pentru mai multe informații privind activitatea Camerei de Comerț și Industrie din Oradea vezi Cornea 2003.

² Bucuța 1929, p. 1231-1242.

³ În ședința sa din 26 iunie 1923 Consiliul Orașenesc a decis mutarea târgului de alimente din Piața Unirii în Piața Mihai Viteazul, urmând ca Piața Unirii să fie transformată într-un parc modern (*Tribuna*, 1923, 1 iulie, p.1).

⁴ *Monit. Com.*, 1927, nr. 3-4, p. 16.

⁵ *Ibidem*, 1929, nr.1, p.1; Tripon 1936, p.193-194.

⁶ *Monit.Com.*, 1927, nr.2, p.1.

⁷ *Ibidem*, 1937, nr.14, p.1-5.

⁸ vezi *Regulament Uzina Electrică*.

⁹ *Monit.Com.*, 1931, nr.5, p.3.

¹⁰ Pentru mai multe informații privind activitatea Uzinei Electrice în perioada interbelică vezi *Un veac de lumină* 2003, p. 68-71, 222-225.

*Uzina de Apeduct și Canalizare*¹ alimenta orașul cu apă potabilă și se ocupa de întreținerea și extinderea rețelei de canalizare a orașului. La sfârșitul anului 1929 rețeaua conductelor de apă potabilă avea o lungime de 105,212 km², în paralel completându-se și canalizarea orașului, astfel încât în 1936 existau 50 de străzi canalizate, în lungime de peste 39 km. În această perioadă, cursul pârâului Paris care traversează centrul orașului a fost complet acoperit³.

*Uzina de Salubritate Publică*⁴ asigura curățatul, măturatul și stropitul străzilor, transportul gunoaielor menajere, precum și activitățile de hornărit și vidanjare⁵.

Apariția noilor cartiere de locuințe a confruntat Primăria cu diverse probleme de natură edilitară, a căror rezolvare urma să asigure acestora aspectul și gradul de confort proprii unor cartiere citadine. Astfel, de pildă, în 1931, locuitorii din loșia solicitau efectuarea unor lucrări edilitare urgente în cartier: introducerea curentului electric, repararea trotuarelor, acordarea de denumiri străzilor (până atunci doar numerotate), construirea unor fântâni⁶. Câțiva ani mai târziu, constatând că în general în cartierele noi ale orașului, dar mai ales în loșia și Seleuș, noile construcții de case se făceau adesea fără autorizație și din materiale neadecvate unor construcții în mediu urban, Primăria a emis o ordonanță privind interzicerea folosirii cărămizii nearse pentru construcțiile de pe teritoriul municipiului⁷.

Transportul în comun era asigurat de tramvaiul electric, cu cele patru linii principale: A, C, D și F. În perioada de care ne ocupăm, traseele liniilor de tramvai au fost completate⁸. Astfel, linia D a fost prelungită spre Cimitirul Central, linia A prelungită pe Calea dr. Iuliu Maniu [azi Bld. Ștefan cel Mare] și s-a realizat o deviație a ei spre Ștrandul Municipal. În 1936, lungimea totală a liniilor de tramvai atingea 45

km. În 1942, linia de tramvai de pe actuala arteră D. Cantemir a fost prelungită până la Fabrica de Bere.

În anii 1936-1937, Oradea a mai adăugat la zestrea sa câteva elemente de modernitate: darea în folosință a Ștrandului Municipal, precum și dotarea Aeroportului Oradea cu hangare noi și cu aerogară⁹.

În noul palat al Societății de Telefoane de pe str. Aurel Lazăr s-a instalat centrala telefonică automată. Conducerea lucrărilor a fost încredințată inginerului Karl Haynemans, olandez de origine. Centrala s-a dat în funcțiune în primăvara anului 1938, în același an cu centralele automate din Timișoara și Constanța¹⁰.

Asistența sanitară de bază pentru populația orașului era asigurată de Serviciul Sanitar aparținător de Primărie. Municipiul Oradea era împărțit în șase circumscripții sanitare, fiecare având în frunte un medic. Medicii de circumscripție ofereau consultații gratuite bolnavilor săraci (adică celor care puteau prezenta așa-numitul «certificat de paupertate»), care primeau și medicamente gratuite. Tot medicii de circumscripție asigurau și controlul curățeniei și igienei în localurile publice, școli, întreprinderi industriale etc¹¹.

În anul 1920 a fost înființat Ambulatorul Policlinic (în clădirea actualului Dispensar T.B.C.), având șase secții: T.B.C., boli venerice, pediatrie, obstetrică-ginecologie, oftalmologie și boli interne și ocupându-se în plus și de controlul medical al prostituatelor. Director al Ambulatorului Policlinic a fost doctorul Ioan Matei. Pentru a da o cifră orientativă, amintim că doar în cursul anului 1934 au fost examinați și tratați în acest ambulator peste 60.000 de bolnavi¹².

În același timp, la Spitalul Județean s-au înființat noi servicii: ginecologie - în 1927, radiologie - în 1928 și O.R.L. - în 1931. La sfârșitul anului 1931, Spitalul din Oradea, cu 360 de paturi, era considerat unul din cele mai mari

¹ Detalii în Regul.U.A.C.O. 1935.

² Monit.Com, 1930, nr.5, p.1.

³ Tripon 1936, p. 190-191.

⁴ Statutul 1922.

⁵ Tripon 1936, p. 191-192.

⁶ Gaz. de V., 1931, 4 noiembrie, p. 4.

⁷ Monit. Com., 1938, nr. 19, 1 octombrie, p. 3.

⁸ Horváth 1923, p. 113-114; Hochhauser 2001, p. 330.

⁹ vezi Givulescu 1937. Prima cursă de pasageri pe ruta Oradea-București a pornit în 1929 (Fleisz 2000, p. 36).

¹⁰ Op.publ., 1938, nr.4, p.8.

¹¹ Tripon 1936, p. 192.

¹² Ibidem, p.193.

spitale din țară, asigurând anual tratarea a 7000 de bolnavi, dintre care 2500 operați¹. În 1936, numărul paturilor sporise la 420, iar tratarea bolnavilor era asigurată în opt servicii².

Tot din rețeaua instituțiilor de stat făcea parte și Centrul pentru Ocrotirea Copiilor, aflat sub patronajul Ministerului Sănătății și Ocrotirilor Sociale, centru care a primit și îngrijit, timp de un deceniu și jumătate - între 1919-1934 - 22.167 de copii³.

Rețeaua spitalelor susținute de Biserică a crescut în perioada interbelică prin înființarea, în 1931, de către Congregația catolică a surorilor de caritate *Sfântul Vincențiu* din Oradea a Spitalului *Sfântul Iosif* [pe str. G-ral Holban nr. 50, azi str. Menumorut], spital cu 50 de paturi, având secții de: interne, obstetrică-ginecologie, chirurgie, radiologie, neurologie, dermatologie, stomatologie și balneo-fizioterapie⁴.

Asigurarea cu medicamente a populației orașului se realiza prin cele 21 de farmacii existente⁵, căci celor 16 farmacii care au funcționat până la război li se mai adăugaseră în anii 1921-1922 altele patru: *Crucea Albă*, *Sabina*, *Minerva* și *Cleopatra*, iar în 1927 se deschisese farmacia *Hygea*. Astfel, în întreaga perioadă interbelică, Oradea s-a situat pe primul loc între orașele ardeleni și pe locul șase pe țară ca număr de farmacii publice existente, iar cu indicele de 4.500 de locuitori care reveneau unei farmacie, pe locul cinci pe țară⁶.

Dacă rețeaua sanitară, atât cea de stat, cât și cea confesională și particulară era destul de bine organizată și eficientă, în domeniul asistenței sociale însă nu s-au făcut eforturi sistematice, eficiente, din partea statului în direcția ocrotirii categoriilor defavorizate ale populației orașului: săracii, orfanii, handicapații etc. Existau, este adevărat, societățile de caritate, laice și religioase, acestea din urmă organizate de diferitele culte, care au preluat parțial această îndatorire a statului. Dintre cele neconfesionale, s-a remarcat mai ales Societatea *Principele*

Mircea, care întreținea un dispensar și o grădiniță pentru copii⁷.

O perioadă deosebit de grea, care a solicitat în domeniul asistenței sociale eforturile conjugate ale tuturor compartimentelor societății, a fost *perioada crizei economice din anii 1929-1933*, care a afectat puternic întreaga viață economico-socială a orașului⁸.

Efectele crizei au fost resimțite de categorii foarte diverse ale populației. Între angajați și patroni au izbucnit frecvente conflicte de muncă, marea majoritate având ca obiect condițiile de salarizare și încheierea contractelor colective de muncă. În întreprinderile comunale patronate de Primărie aceste conflicte au început încă din anii 1928-1929 și au continuat în anii următori. În întreprinderile private, printre cele mai puternice conflicte de muncă au fost, în 1931, greva brutarilor și conflictul de la Morile Unite *László și Hunyadi*, iar cel de la Fabrica de ghetă *Derby* din același an s-a soldat, în final, cu închiderea întreprinderii. Industria încălțăminte a fost de altfel una dintre cele mai puternic afectate de criză. În anii 1932 și 1933 s-au înregistrat conflicte de muncă și greve la Fabrica de ghetă *We-Ego* și, respectiv, la Fabrica de ghetă *Frații Nagyar*⁹. Numeroase societăți au dat faliment. Doar în cursul anului 1931 un număr de 104 întreprinderi comerciale și industriale din Oradea au fost declarate în faliment, iar 109 societăți au adresat cereri pentru «concordat forțat». Printre societățile care au falimentat s-a aflat și Fabrica de Pâine *Elisabeta*, proprietatea fraților Moskovits¹⁰.

Ca urmare a falimentelor și concedierilor, numărul șomerilor a crescut mereu. O publicație orădeană zugrăvea foarte sugestiv situația: „*La fiecare șomer trebuie calculate alte două sau trei persoane cari suferă cu dânsul. Astfel, o armată de câteva zeci de mii de flămânzi sunt oarecum pe stradă și în sarcina societății să-i hrănească, să-i îmbrace și să-i adăpostească. Nu s-a văzut niciodată în omenire un spectacol mai tragic, mai grozav*»¹¹.

¹ *Gaz. de V.*, 1931, 1 decembrie, p. 2.

² Tripon 1936, p. 224-225.

³ *Ibidem*, p. 230.

⁴ *Ibidem*, p. 228; *Gaz. de V.*, 1932, 5 aprilie, p. 3.

⁵ Somogyi 1938, p. 24-26.

⁶ vezi Pop, Al. 1999.

⁷ Tripon 1936, p. 223.

⁸ Pentru această perioadă vezi Marinescu 1972, p. 405-425.

⁹ Popovici 1978, p. 260, 262-263, 266, 268.

¹⁰ *Gaz. de V.*, 1931, 3 decembrie, p. 2.

¹¹ *Imag. Crit. Lit.* 1933, fasc.II, p.1.

Fondurile necesare ajutorării șomerilor, solicitate de Primărie de la Ministerul Muncii au crescut mereu în valoare, ajungându-se în 1930 la 2 milioane lei, dar cererile n-au fost onorate decât parțial¹. În toamna anului 1931, Primăria a demarat acțiunea de ajutorare a șomerilor, cointeresând în această chestiune și sindicatele muncitorești, acestea urmând să întocmească o conșcriere a șomerilor, verificată ulterior de Primărie². La sfârșitul aceluiași an, o comisie specială organizată din inițiativa primarului G. Sofronie și alcătuită din reprezentanți ai instituțiilor bancare, ai societăților de binefacere, ai asociațiilor de industriași și comercianți, precum și ai principalelor confesiuni a început o acțiune concertată de ajutorare a șomerilor și săracilor. La ora aceea se înregistra existența în Oradea a unui număr de circa 5000 de șomeri capi de familie și circa 4000 de săraci și cerșetori³. Această comisie stabilea calitatea de șomer a petiționarilor, precum și cuantumul ajutorului ce urma a fi acordat, în natură sau în bani. Comisia conducea de asemenea și acțiunea de colectare a donațiilor benevole⁴.

S-au înregistrat și inițiative personale de ajutorare a populației sărace. Una dintre acestea a aparținut medicului Ignatie Markovits prin a cărui strădanie s-a asigurat zilnic pentru 228 de elevi săraci ai unei școli primare câte un pahar cu lapte și o felie de pâine⁵.

În 1930, Primăria a înființat patru cantine populare pentru populația săracă. Ele n-au funcționat însă prea multă vreme, închiderea lor hotărându-se începând cu luna iunie 1931⁶. În octombrie 1930, Consiliul Municipal aprobase și înființarea unor taxe speciale destinate fondului de asistență și ocrotiri sociale creat de Primărie la sfârșitul anului 1929 din inițiativa lui A. Lazăr.

Aplicarea «curebelor de sacrificiu» a fost resimțită de numeroase categorii de funcționari publici, inclusiv de salariații întreprinderilor comunale. Astfel, de la 1 septembrie 1931 au fost reduse salariile muncitorilor de la Uzina de Apă,

după ce, numai cu o lună înainte, avuseseră loc reduceri de salarii la Uzina Electrică⁷. Acestea erau efectele primei «curbe de sacrificiu», după care a urmat cea de-a doua, în septembrie 1932, când salariile au fost reduse cu 15% și cea de-a treia, în ianuarie 1933, care a adus o reducere cu 10-12% a salariilor și pensiilor.

Ajutoarele benevole pentru șomeri și săraci, venite din partea cultelor și a unor patroni de firme sporeau de obicei în preajma sărbătorilor. De exemplu, în ajunul Crăciunului anului 1931, Episcopia Greco-Catolică a oferit pentru șomeri și săraci doi porci grași, trei vagoane de lemne și 10.000 de lei; Episcopia Romano-Catolică - 60.000 de lei; Brutăria *Steiner* - 2.000 kg de pâine; industriașul Incze Leopold - 40.000 lei, iar firma *Helga* - 5.500 l lapte. Tot atunci Primăria achiziționase 1.055 m³ de lemne din sumele acordate de Ministerul de Interne pentru ajutorarea șomerilor⁸.

Situația a devenit și mai complicată în primăvara anului 1932 când, după o iarnă excepțional de aspră, orașul a fost afectat de inundații puternice, Primăria trebuind să facă apel la contribuția cetățenilor pentru ajutorarea sinistraților⁹.

În vara anului 1933, tot Primăria a hotărât ca, pentru executarea unor lucrări publice, să fie angajați cu prioritate șomerii existenți în evidența oficiului de plasare¹⁰. Însă în această perioadă criza începuse deja, treptat și în mod inegal, să regreseze, făcând loc unor fenomene de înviorare în viața economică a orașului.

3. Viața politică

Ca o consecință imediată a Unirii, viața politică a orașului a devenit mult mai complexă decât înainte de 1918.

Populația cu drept de vot a avut posibilitatea să participe la alegerile din noiembrie 1919 deja pe baza votului universal (introdus de *Decretul-lege pentru reformă electorală*, din 16 noiembrie 1918).

¹ ANR, DJBH, fond 8, dos. 14/1929, f.61; dos. 70/1928-1929, f. 90, 176, 239.

² *Gaz. de V.*, 1931, 31 octombrie, p. 3.

³ *Ibidem*, 11 decembrie, p. 3.

⁴ Givulescu 1937, p.11.

⁵ *Gaz. de V.*, 1931, 10 decembrie, p. 4.

⁶ *Monit. Com.*, 1931, nr.7, p.4.

⁷ *Ibidem*, nr.9, p.4, 6.

⁸ *Ibidem*, nr.12, p.5, 6.

⁹ *Gaz. de V.*, 1932, 9 aprilie, p. 2.

¹⁰ *Monit. Com.*, 1933, nr.9, p.5.

Aceasta a însemnat un progres net față de perioada anterioară, prin creșterea numărului de participanți la viața politică în condițiile constituirii unui regim politic democratic și mai ales prin posibilitatea oferită populației românești de a accede la viața politică în condițiile unui stat național unitar. Numeroși reprezentanți ai intelectualității și burgheziei române orădene au ajuns în Parlamentul României, unde au avut posibilitatea, timp de aproape două decenii, să se pronunțe în probleme fundamentale pentru destinul țării.

Factorul esențial al vieții politice l-au constituit partidele politice, alcătuind acum, după racordarea la viața politică românească, un sistem mult mai complex și mai complicat. S-au înmulțit astfel și s-au diversificat nuanțele pozițiilor și atitudinilor politice, lucru vizibil și în viața politică orădeană, unde putea fi întâlnit în perioada interbelică tot spectrul politic cuprins între extrema stângă și extrema dreaptă, trecând prin toată gama orientărilor politice, mai progresiste sau mai conservatoare, mai inspirate sau mai puțin inspirate, cu suport electoral sau fără, în funcție de unghiul de abordare a unor probleme esențiale ca: strategia dezvoltării României, atitudinea față de capitalul străin, protecția socială etc.

Partidele politice au fost prezente în viața orașului prin propaganda electorală, prin implicarea directă în administrarea treburilor orașului, printr-o presă politică destul de abundentă¹, care a exercitat o înrâurire puternică asupra opiniei publice, prin activitatea de club etc.

La Oradea, la fel ca în întreaga Transilvanie, **Partidul Național Român**, implicat direct în 1918 în pregătirea politică a Unirii și în rândurile căruia se formaseră mare parte din oamenii politici orădeni din perioada interbelică, a continuat să se bucure de popularitate în primii

ani după război, cu atât mai mult cu cât după Unire acest partid își însușise ca document programatic textul Declarației de la Alba Iulia. Președintele organizației bihorene a P.N.R. a fost Aurel Lazăr², secondat de Nicolae Zigre ca vicepreședinte³ și de Teodor Popa ca secretar⁴. Organul de presă al secției locale a partidului a fost în anii 1919-1920 săptămânalul *Glasul Bihorului*. În aprilie 1920, la Congresul P.N.R. de la Alba Iulia a participat, ca reprezentant al organizației bihorene, Sever Erdeli⁵. Ofensiva partidelor politice din Vechiul Regat a subțiat însă treptat rândurile P.N.R. În plus, în 1920, însuși președintele organizației din Oradea a partidului, Roman Ciorogariu, a demisionat din toate funcțiile deținute până atunci în partid și s-a retras din viața politică⁶. Printre parlamentarii bihoreni aleși pe listele P.N.R. s-au aflat: la Camera Deputaților - Grigore Egri (1919), Aurel Lazăr (1919-1925), Ioan Iacob (1919), Lazăr Iacob (1919), Teodor Popa (1919), Iosif Tărău (1922); la Senat - Coriolan Pop (1919), Andrei Ille (1919), Demetriu Kiss (1922)⁷. Aurel Lazăr, de pildă, s-a remarcat în anii 1919-1920 în comisia comunală și în cea destinată să modifice regulamentul Adunării Deputaților⁸. La Oradea, baza electorală a P.N.R. era formată din meseriași și intelectuali români și din reprezentanți ai bisericilor ortodoxă și greco-catolică⁹.

În perioada imediat următoare Primului Război Mondial s-a afirmat cu putere **Partidul Poporului**. Acesta a fost prima formațiune politică care și-a extins organizarea la scara întregii țări, atingând o popularitate destul de însemnată și în Transilvania, datorită prestigiului personal al mareșalului Averescu și mai ales datorită fuziunii cu o grupare a Partidului Național Român, în frunte cu Octavian Goga. Unul dintre cei care au aderat de la început la acest partid, datorită tocmai apropierei de Goga, a fost Gh. Tulbure. Acesta a

¹ Pentru presa politică orădeană vezi Cornea 1987, *passim*.

² Vezi, pentru problema refacerii organizației Bihor a P.N.R. și rezultatele obținute în alegerile din noiembrie 1919, Zăinea 1998-1999 a.

³ Zăinea 1999, p. 187.

⁴ Horváth 1923, p. 243. După 10 octombrie 1926, în urma ratificării fuziunii Partidului Național cu Partidul Țărănesc și a nașterii Partidului Național Țărănesc, amândoi au devenit fruntași ai noului partid astfel creat.

⁵ Zăinea 1999, p. 194.

⁶ Zăinea 1998, p. 91. Roman Ciorogariu, senator ales, a devenit în 1920, în calitate de episcop ortodox român de Oradea, senator de drept. A fost rănit în același an în atentatul din Senat, rămânând cu sechele de pe urma cărora a suferit întreaga viață. S-a remarcat cu prilejul discutării proiectului *Legii cultelor*, în 1928 (Ciorogariu 1928, p. 34).

⁷ Zăinea 2001, p. 341; Fehér 1937, p. 53.

⁸ *Monit. Ofic.*, 1919/1920, p. 94, 152.

⁹ Zăinea 1998, p. 94.

pus la dispoziția partidului ziarul *Tribuna*, primul cotidian de limbă română la Oradea, pe care l-a redactat el însuși între 1919-1922. Ziarul, devenit între timp săptămânal, a trecut apoi (până în 1932) sub conducerea lui Tiron Albani. Gh. Tulbure a manifestat încă de la început mult zel în scopul asigurării victoriei în alegeri a formațiunii în care intrase. Atât de mult încât la alegerile parlamentare din 1920 a fost acuzat că, profitând de poziția sa de inspector școlar general, ar fi patronat chiar o serie de abuzuri și ilegalități¹.

Organizația locală a Partidului Poporului i-a avut ca președinți între anii 1920-1923 pe protopopul Andrei Horvat și pe juristul Iosif Iacob, iar ca secretar pe juristul Victor Filip².

Un moment important l-a reprezentat pentru această formațiune politică victoria în alegerile din mai 1926. Ca urmare a acesteia, Gh. Tulbure a fost numit președinte al *Comisiei Interimare* și deci primar al Oradei, ulterior fiind primar ales³.

Disputele și disensiunile dintre Averescu și Goga n-au întârziat să se răsfrângă și asupra organizațiilor din teritoriu. În anii 1932-1933 a și intervenit divorțul politic între averescani și principalii fruntași locali ai Partidului Poporului. Gheorghe Tulbure, bun prieten cu Octavian Goga încă dinainte de 1918, s-a despărțit de ramura averescană și datorită atitudinii antimonarhiste a lui Averescu⁴. După ce, în 1926 condusesese delegația bihoreană la Congresul Partidului Poporului de la Cluj⁵, Iosif Iacob s-a orientat și el spre ramura «gogistă» a partidului, iar în 1932, când gruparea Goga a părăsit Partidul Poporului, s-a orientat spre Partidul Național Țărănesc⁶.

Din rândurile Partidului Poporului au intrat în Parlament ca deputați - Gh. Tulbure (1920), Ioan Iacob (1920), Lazăr Iacob (1920), Nicolae Firu (1920), Petru Vuruclas (1920)⁷

etc. Între membrii marcanti ai acestei formațiuni s-au mai aflat: ziaristul Gh. Bacaloglu, inspectorul școlar Pompiliu Dan, medicul Ioan Glăvan, avocatul Ștefan Mărcuș, industriașul Vasile Oraș etc.

În ce privește orientarea politică liberală, după instalarea sa la putere în 1922, **Partidul Național Liberal** a depus eforturi însemnate pentru a-și extinde organizațiile la scara întregii țări. O contribuție importantă la constituirea organizației județene Bihor a P.N.L. a avut-o, în 1921, Nicolae Zigre, care a fost și președintele organizației între 1921-1924⁸. În 1922, Zigre a făcut parte pentru câteva luni din guvernul Ion I. C. Brătianu, ca subsecretar de stat cu problemele minorităților în Ministerul de Interne⁹. La fel ca și Zigre, provenit dintre fruntașii P.N.Român, și avocatul Vasile Bleda s-a orientat tot spre P.N.L., dar ceva mai târziu, în 1926, când în P.N.R. s-a pus problema fuziunii cu țăranștii¹⁰.

La Oradea, tonul politicii liberale a fost dat de familia Moșoiu și de apropiatii acesteia. Între anii 1924-1932, președintele P.N.L. din Bihor a fost generalul Traian Moșoiu, secondat de fiul său, Tiberiu Moșoiu, ca vicepreședinte și de juristul Bogdan Ionescu, ca secretar¹¹. Generalul Moșoiu era o figură cunoscută și importantă în viața orașului încă din 1919 când, în condițiile grele de după război, se preocupase de interesele orașului, de rezolvarea problemei locuințelor, a scumpetei, a speculei. Tot atunci inițiasse pietruirea, cu forță de muncă militară, a drumurilor de acces către Băile Felix și Băile Episcopopești¹². În 1922, Traian Moșoiu a fost numit ministru al comunicațiilor și lucrărilor publice, calitate în care s-a preocupat și de orașul Oradea, militând pentru sistematizarea Pieții Unirii și pentru ridicarea statuilor reginei Maria (în fața

¹ Zăinea 2001, p. 331.

² *Ibidem*, p. 330; Horváth 1923, p. 243.

³ După expirarea mandatului de primar în 1927 a fost numit inspector-șef al învățământului.

⁴ Iorga 1939, p. 24.

⁵ N., 1926, 17 ianuarie, p. 2.

⁶ Tripon 1936, p. 467.

⁷ Zăinea 1999, p. 198; Zăinea 2001, p. 331-332; N. Firu a fost, la 13 august 1920, raportorul proiectului *Legii pentru restatornicirea în Ardeal a vechii episcopii din Oradea-Mare* (Cuc 2002-2003, p. 228).

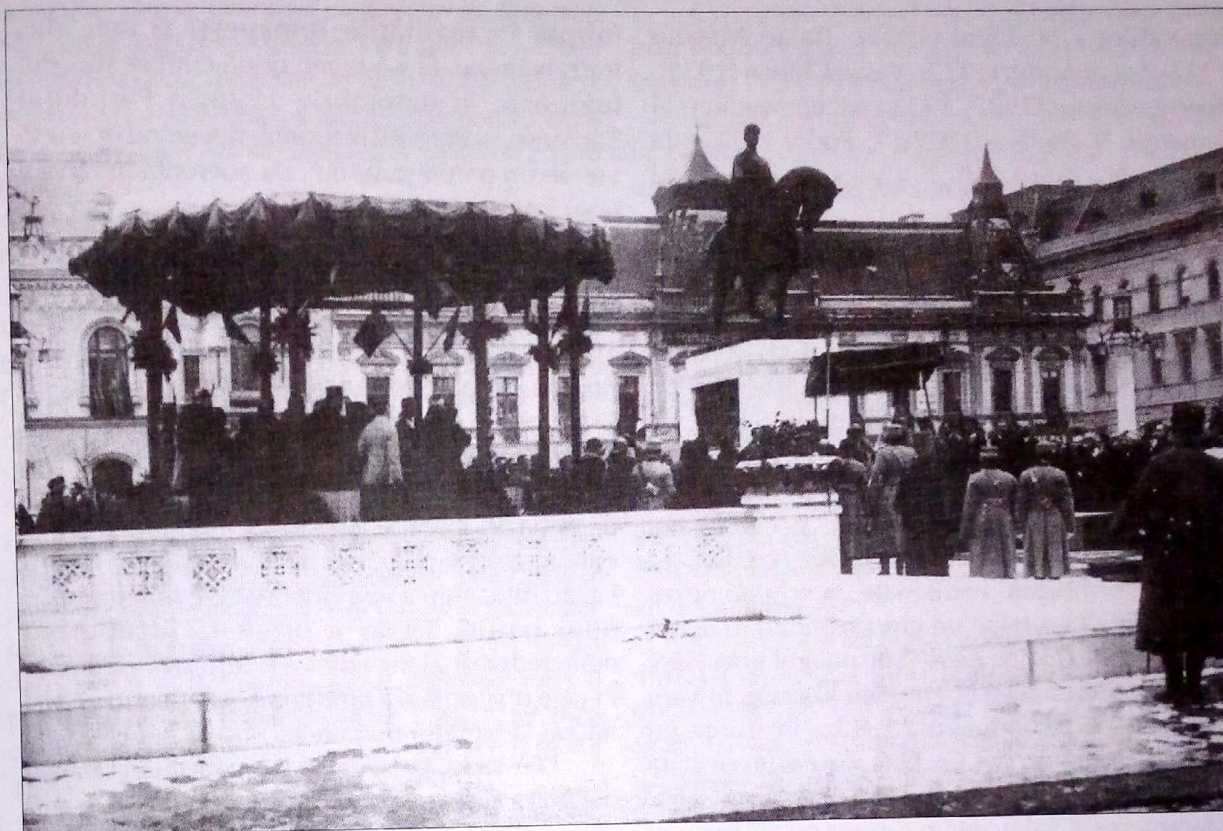
⁸ Zăinea 1999, p. 204.

⁹ Neagoe 1995, p. 88.

¹⁰ Zăinea 1999, p. 239.

¹¹ Horváth 1923, p. 243.

¹² Fehér 1937, p. 56.

Dezvelirea statuii regelui Ferdinand în Piața Unirii (21 noiembrie 1924)

Teatrului, în 1920) și regelui Ferdinand¹ (în centrul Pieții Unirii, în 1924)².

Întrucât generalul Moșoiu locuia la București, treburile partidului rămâneau în grija celorlalți membri ai conducerii locale: colonelul Atanasie Negulescu - fostul său șef de stat major din timpul campaniei Budapesta, Gheorghe Rocsin, Romulus Barbu etc.³. Colonelul Negulescu a condus în anii 1924-1926 cotidianul liberal *Sentinela de la Vest*.

Din 1932⁴, bătrânul general Moșoiu a fost urmat la președinția organizației liberale locale de fiul său, Tiberiu Moșoiu, avându-l ca vicepreședinte pe avocatul Ioan Picu Băncilă⁵. Tiberiu Moșoiu s-a bucurat de un respect absolut

printre liberalii bihoreni și de foarte bune relații la București. După moartea tatălui său, s-a îngrijit în continuare de foștii lui subalterni și colaboratori, încredințându-le presa de partid. Astfel, în cursul anului 1932, Alexandru Cristescu, fostul șef de cabinet al bătrânului general⁶, a fost directorul săptămânalului liberal *Voința Națională*. Lui Ioan Ionașcu, fost inspector C.F.R. și colaborator al lui Traian Moșoiu în organizarea rețelei de căi ferate din nord-vestul țării, i s-a încredințat în 1933 redactarea noii serii a ziarului *Liberalul*⁷. Între membrii organizației liberale locale s-au mai numărat: Coriolan Bucico, Ulpia Traian Gomboșiu etc. Printre parlamentarii bihoreni aleși pe listele P.N.L. s-au aflat: la Camera

¹ În ședința sa din 26 iunie 1923 Consiliul Orășenesc a decis, în vederea sistematizării Pieței Unirii, predarea statuii regelui Ladislau cel Sfânt Episcopiei Romano-Catolice, care urma s-o așeze în curtea reședinței sale, în locul ei urmând a se așeza statuia ecvestră a regelui Ferdinand aflată în lucru în atelierul sculptorului Mihai Kara (*Tribuna*, 1923, 1 iulie, p.1).

² *Ibidem*. După moarte, orașul Oradea i-a consacrat, la rândul său, un monument bătrânului general. În timpul guvernării liberale din anii 1934 -1937, la 7 noiembrie 1937 s-a dezvelit la Oradea un bust al generalului Traian Moșoiu, amplasat în Piața Unirii, în dreptul Catedralei greco-catolice (*N.G.V.*, 1937, 9 noiembrie, p. 1, 5). Imaginea acestui monument, astăzi dispărut, este reprodusă într-o planșă, în Givulescu 1937).

³ *N.*, 1926, 19 ianuarie, p. 2.

⁴ Traian Moșoiu a murit la 29 iulie 1932 (*Gaz. de V.*, 1932, 31 iulie, p.1).

⁵ Tripon 1936, p. 371.

⁶ *Ibidem*, p.476.

⁷ O serie mai veche a *Liberalului* apăruse la Oradea în cursul anului 1926. În 1935-1936 *Liberalul* a fost redactat de Virgil Givulescu.

Deputaților - N. Zigre (1922), Traian Moșoiu (1922), Sever Andru (1922), Vasile Chirvai (1922), Tiberiu Moșoiu (1927, 1933 - vicepreședinte al Camerei), V. Bledea (1927), P. Fodor (1927); la Senat - N. Zigre (1927 - vicepreședinte al Senatului)¹.

P.N.L. nu mai era însă un partid unit, așa cum fusese sub conducerea lui Ion I. C. Brătianu. După moartea acestuia (în 1927), politica liberală intrase în declin, un declin soldat cu sciziuni serioase, în urma cărora «bătrânii liberali» au rămas în jurul lui Vintilă Brătianu și a lui I. G. Duca, pe când «tinerii liberali» s-au grupat în jurul lui Gheorghe Brătianu.

La Oradea, familia Moșoiu și cercul său politic au rămas în prima categorie, credincioși principiilor liberale tradiționale, în schimb aripei «georgiste» i s-a raliat un grup avându-l în frunte pe avocatul Nicolae Zigre și pe notarul Ioan Filip.

În vederea refacerii unității liberale, în vara anului 1929, conducerea P.N.L., în frunte cu Vintilă Brătianu și I.G. Duca au convocat la Oradea organizațiile liberale din Bihor, Satu Mare, Maramureș și Sălaj, dar întrunirea nu s-a bucurat de succesul scontat².

Nicolae Zigre începuse să aibă conflicte cu conducerea centrală liberală încă din 1922, datorită diferențelor de vederi cu «bătrânii liberali». Acestor conflicte li se datorează și plecarea sa din guvern. În iunie 1930, odată cu restaurația carlistă, diferendele din interiorul P.N.L. s-au acutizat atât pe plan central, cât și local ducând la excluderea din P.N.L. a grupării liberale condusă de Gheorghe Brătianu. Nicolae Zigre se alăturase de mai multă vreme acestei aripi a «tinerilor liberali», împărtășind îndeosebi orientarea ei pro-carlistă. Excluz din Partidul Liberal tradițional, el s-a înscris în Partidul Liberal aripa Gheorghe Brătianu, devenind președintele organizației bihorene a acestuia.

Organul de presă al noii orientări liberale a fost săptămânalul *Viața Nouă*, apărut la Oradea între 1930-1934.

Partidul Național Țărănesc, moștenind baza electorală a P.N.Român își dovedise între timp viabilitatea și demonstrase că avea rădăcinile bine

înfipite în realitățile românești și mai ales transilvănene. El s-a creat, după cum se știe, din fuziunea, în octombrie 1926, a Partidului Țărănesc cu Partidul Național, devenind în scurtă vreme un partid puternic, cu aderență în rândul unor largi categorii sociale³.

Președinte al organizației național-țărăniste din Oradea și Bihor a fost, în mod firesc, între 1926-1930, Aurel Lazăr, care condusesese până în 1926 organizația locală a Partidului Național Român. Trebuie subliniat aici rolul politic al lui Lazăr, acela de mentor al unei întregi generații. Chiar dacă unii dintre apropiații lui au evoluat pe parcurs în altă direcție politică, așa cum a fost de pildă N. Zigre, ei au rămas și pe mai departe colaboratori și parteneri de dialog politic pentru Lazăr. Alții, cum a fost Grigore Egri, l-au urmat în noul partid. Lazăr a privit la început cu neîncredere fuziunea dintre P.N.R. și P. Țărănesc. În cele din urmă s-a pronunțat însă pentru ea și a aderat la partidul nou creat.

Din 1930, președinte al organizației Oradea a P.N.Ț. a devenit avocatul Gheorghe Crișan⁴, personalitate cunoscută încă din anii 1918-1919, colaborator apropiat al lui Vasile Goldiș, Ștefan Cicio-Pop și Alexandru Vaida și fost membru marcant al Partidului Național Român. Acesta a ajuns la demnități importante între anii 1931-1933, fiind subsecretar de stat la Ministerul Comunicațiilor și la Ministerul Finanțelor în timpul guvernelor Mironescu și Vaida și ministru al Ardealului în timpul ultimului guvern Maniu⁵. Moartea sa, în 1935, în plină maturitate, a însemnat o lovitură grea pentru organizația locală a P. N. Ț. În fruntea acesteia a fost ales, la 15 septembrie 1935, avocatul Teodor Roxin⁶.

Din conducerea locală a Partidului Național Țărănesc au mai făcut parte: avocatul Teodor Popa (vechi fruntaș al Partidului Național Român, colaborator apropiat al lui Aurel Lazăr), avocații Demetriu Chiș și Sever Erdeli, canonicul Augustin Maghiar, juristul Romul Pop, avocatul Titus Trif, profesorul Andrei Crăciun (a fost multă vreme secretar general al organizației), medicul Alexandru Crișan etc. Ideile național-țărăniste au fost răspândite cu ajutorul gazetelor *Steagul Nostru* și *Gazeta*

¹ Zănea 1998, p. 92; Zănea 1999, p. 239, 256; Zănea 2001, p. 341; Fehér 1937, p. 442.

² Zănea 1998, p. 92.

³ Vezi, pentru problema constituirii organizației național-țărăniste din Bihor, Zănea 1998-1999 b.

⁴ *Stg. Ns.*, 1930, 26 ianuarie, p. 1; *Gaz. de V.*, 1931, 17 noiembrie, p. 1. Secretar general al organizației era profesorul Andrei Crăciun.

⁵ Tripon 1936, p. 344-345; *Gaz. de V.*, 1932, 23 octombrie, p. 1.

⁶ *Gaz. Bh.*, 1935, nr. 1, 19 octombrie, p. 1.

Bihorului. Prima, avându-l ca director pe Augustin Barna, a apărut cu intermitențe între anii 1929-1938, iar cea de-a doua, redactată de Tiron Albani, a apărut în perioada 1935-1937. Clubul partidului își avea sediul în Palatul *Apollo* din Bld. Regele Ferdinand nr. 12.

Între parlamentarii bihoreni aleși pe listele P. N. T. s-au aflat: la Senat - Sever Erdeli (1928, 1932) și Titus Trif; la Camera Deputaților - A. Lazăr (1927-1930, în 1928 vicepreședinte al Camerei), Gh. Crișan, T. Roxin (1932), R. Pop (1932), T. Popa (1932) și Gh. Popescu-Ceica (1932). Ca parlamentar, A. Lazăr s-a ocupat de probleme de administrație publică, de legislația muncii și a cooperăției. În vederea dezbaterei consecințelor noii *Legi privind organizarea administrației locale* din 3 august 1929, tot el a inițiat organizarea la Oradea a unei Conferințe pe țară a municipiilor și orașelor. În sesiunea din 1932 a Parlamentului, Romul Pop a participat la promovarea *Legii pentru organizarea finanțelor locale* din 14 aprilie 1933¹.

După cum este cunoscut, la începutul anului 1927, din Partidul Național Țărănesc s-a desprins gruparea dr. Nicolae Lupu, care a înființat un nou partid țăărănesc, cu orientare mai de stânga, la care au aderat țărăniștii nemulțumiți de felul în care Iuliu Maniu conducea partidul. Până în 1934, când dr. N. Lupu a revenit în sânul Partidului Național Țărănesc, a funcționat și în Oradea o organizație locală a **Partidului Țărănesc (dr. N. Lupu)**, avându-l în frunte, până în 1931, pe profesorul Anastase Mavrodin², iar din 1932 pe medicul Victor Gherman³.

La originea organizației locale a acestei grupări a stat organizația din Bihor a Partidului Țărănesc constituită în 1925 de profesorul Andrei Crăciun și alcătuită în cea mai mare parte din cadre didactice, organizație care, în momentul fuziunii P.N.R. cu Partidul Țărănesc din Vechiul Regat a preferat să se afilieze Partidului Țărănesc al dr. N. Lupu⁴.

Orientarea țărănișă s-a exprimat pe plan local prin hebdomadul *Nădejdea Poporului*, apărut între anii 1932-1934 sub redacția lui Tiron Albani.

Dintre partidele organizate pe baze etnice, la Oradea a activat **Partidul Maghiar**. Până la înființarea acestuia, electoratul maghiar adoptase o poziție de pasivitate, abținându-se de la vot, iar presa maghiară făcea campanie în favoarea acelor formațiuni politice românești care păreau să avantajeze, prin programul lor, minoritatea maghiară⁵. În vara anului 1920, considerând că pasivitatea politică nu face decât să dăuneze bunelor relații dintre locuitorii români și maghiari și în general consolidării statului, Aurel Lazăr s-a adresat, prin intermediul ziarului *Nagyvárad*, comunității maghiare, cerându-i să părăsească starea de pasivitate și să adopte o atitudine politică activă în noul stat⁶.

Organizația locală a Partidului Maghiar s-a înființat în 1925, fiind condusă de avocatul Kocsán János⁷, urmat, din 1929, de avocatul Soós István. Acesta din urmă a avut un rol important în 1935 în organizarea Conferinței pe țară a Partidului Maghiar cu referire la minorități⁸. Un rol important în orientarea politicii maghiare locale a avut și ziaristul Árvay Árpád, care deținea funcția de secretar general al organizației pe țară a Partidului Maghiar. Pe listele acestui partid, au ajuns la un moment dat deputați în Parlamentul României Soós István și Hegedűs Nándor. Puternica dispută din anii crizei dintre radicalii și moderații din partid a dat în cele din urmă câștig de cauză aripii moderate, adeptă a unei atitudini mai maleabile în raport cu statul și cu autoritățile românești⁹.

La Oradea, pe lângă adeziunea populației maghiare, Partidul Maghiar s-a bucurat și de sprijinul politic al comunității evreiești, ceea ce a dus la completarea substanțială a bazei sale electorale. La alegerile din 1926, de pildă, reprezentanții comunității evreiești au declarat oficial că vor vota listele Partidului Maghiar¹⁰. În consecință, acest partid a obținut 6 din cele 32

¹ Tripon 1936, p. 425.

² *Ibidem*, p. 409.

³ *Nd. pop.* 1932, nr. 1, p. 1.

⁴ Zăinea 1998, p. 93.

⁵ Vezi, de pildă, Zăinea 2001, p. 332.

⁶ Zăinea 1998, p. 95-96.

⁷ Fleisz 2000, p. 35; *N.*, 1926, 26 ianuarie, p. 1.

⁸ *Oradea - Pagini de istorie* 2003, p. 122.

⁹ Zăinea 1998, p. 93.

¹⁰ *N.*, 1926, 5 februarie, p.2.

de locuri din Consiliul Municipal¹, pentru ca la alegerile din 1930 numărul locurilor ocupate în același Consiliu să crească la 11. În 1930 s-a înființat și organizația de tineret a partidului². Sediul Partidului Maghiar a funcționat în str. G-ral Berthelot nr. 9 [azi str. Dunărea]³. Între fruntașii Partidului Maghiar s-au mai aflat Thury Kálmán, Adorján Emil, Perédy György, Konrad Béla, Kellen Béla etc.

A existat la Oradea și o secție locală a **Partidului Evreiesc**, întemeiată în 1923, avându-i ca președinți pe I. Mittelmann și pe avocatul Bárdos Imre, iar ca secretar general pe medicul Klein Ernő⁴. Ca orientare generală, Partidul Evreiesc a secondat Partidul Maghiar, având totuși o atitudine mai realistă și mai pragmatică⁵, cu atât mai mult cu cât, adoptând o atitudine conjuncturală, ambele partide ale minorităților erau conștiente de faptul că opțiunea lor politică putea înclina balanța în favoarea unuia sau altuia din partide.

În deceniul al patrulea au încercat să se impună în viața politică locală și organizațiile de extremă dreaptă. O oarecare aderență a avut organizația **Partidului Național-Creștin**, condusă de profesorul Aurel Popa⁶, care condusesese, până la fuziunea Goga-Cuza, organizația locală a Partidului Național-Agrar⁷. Organul de presă al Partidului Național-Creștin a fost *Făclia*, care a apărut între 1935-1938.

Au existat la Oradea și alte publicații care, fără a-și declara neapărat apartenența la vreo organizație politică, profesau idei naționaliste și chiar antisemite. Un astfel de exemplu îl reprezintă *Arena*, apărută în 1937 sub redacția învățătorului Horia Toader. Astfel de publicații au avut însă o existență efemeră.

Incidente serioase de natură etnică sau rasială nu au existat la Oradea până în 1940.

Cunoaștem un singur eveniment care a antrenat tulburări și dezordini antisemite mai ample, dar acesta rămâne o excepție. În 5-6 decembrie 1927, cu ocazia unui congres studentesc ținut la Oradea, unele elemente extremiste din rândul studenților s-au dedat la devastarea unor prăvălii și sinagogi evreiești. Întrunit în ședință specială, Consiliul Municipal și-a exprimat regretul și a dezaprobat cele întâmplate, cerând stabilirea răspunderilor de către Ministerul de Interne, precum și despăgubirea integrală de către stat a celor prejudiciați. Comercianții și particularii care suferiseră pagube au fost scutiți de plata taxelor comunale până la refacerea lor. O comisie a Consiliului Municipal a exprimat regrete parohiilor evreiești⁸.

Acest eveniment a rămas însă singular și nu caracteriza viața publică orădeană din acea perioadă. «*Caracterul și calitățile sufletești ale poporului român stau departe de excesele săvârșite*» – au ținut să sublinieze și consilierii municipali, protestând în același timp împotriva exploatarei și generalizării acestor evenimente «*de către o anumită presă străină, care se servește de informațiuni intenționate false cu scopul de a defăima țara*»⁹.

Primul partid de extremă dreaptă care s-a prezentat în alegeri (1926) cu liste proprii a fost **Liga Apărării Național-Creștine** [L.A.N.C.] a lui A.C. Cuza, care a avut și la Oradea o organizație proprie, întemeiată și condusă, până în 1933, de Petru Fodor¹⁰. Desprinsă din L.A.N.C., a apărut mai târziu pe scena politică românească **Garda de Fier**¹¹. În 1931 președinte al organizației ei din Oradea și Bihor era profesorul Ioan Bușița¹². Acesta s-a retras însă din organizație la sfârșitul aceluiași an «*neavând încrederea necesară în conducerea acestei organizații*»¹³. Cu toate acestea, numele său a mai fost vehiculat și cu

¹ *Hiv. Közl.*, 1943, nr. 4 (aprilie), p. 128.

² Fleisz 2000, p. 38.

³ Somogyi 1938, p. 67.

⁴ *Bihorul strajă* 1933, p. 145-146.

⁵ Zainea 1998, p. 93.

⁶ Tripon 1936, p. 428.

⁷ *Bihorul strajă* 1933, p. 57.

⁸ Amănunte despre incidentele din timpul Congresului studentesc din 1927 în Moisa 1998.

⁹ *Monit. Com.*, 1927, nr. 5, 30 decembrie, p. 2. «*Faptele au avut o repercusiune dureroasă în străinătate*» – recunoaște și Armand Călinescu în memoriile sale (Călinescu 1990, p. 76).

¹⁰ Zainea 1999, p. 206.

¹¹ După cum se știe, la 24 iunie 1927, C. Zelea Codreanu, care părăsise L.A.N.C. în urma unor neînțelegeri cu A. C. Cuza, a întemeiat *Legiunea Arhanghelului Mihail*, iar în aprilie 1930, denumirea acestei organizații s-a schimbat în *Garda de Fier*.

¹² *Gaz. de V.*, 1931, 25 octombrie, p. 1. Până în 1930, I. Bușița a făcut parte din conducerea organizației de extremă dreaptă *Liga antisemită* [Zainea 1998, p. 94].

¹³ *Gaz. de V.*, 1931, 21 noiembrie, p. 2.

ocazia alegerilor din 1932 când *Garda de Fier* a depus o listă de candidați independentă. După Bușița, la conducerea organizației a venit avocatul Liviu Mihali¹. O organizație a *Gărzii de Fier* a existat și printre studenții Facultății de Drept, organizație condusă în anii 1932-1933 de Iosif Bozântan². După dizolvarea *Gărzii de Fier*, foștii membri ai organizației au luat hotărârea ca la alegerile din decembrie 1933 să voteze cu Partidul Național Agrar³.

În strânsă legătură cu evoluția generală a mișcării legionare, *Garda de Fier* a fost autoarea unor agitații antisemite ocazionale în oraș. Tot pe seama mișcării legionare a fost pusă și asasinarea, la 1 noiembrie 1938, a avocatului Böszörményi Emil, președintele Partidului Social-Democrat din Oradea⁴. Cu toate acestea, atitudinile extremiste de dreapta nu au caracterizat niciodată populația orașului în ansamblul ei. Ele au fost mai degrabă atitudini personale. Pentru a susține această idee reamintim numele lui Petru Fodor, care, după ce L.A.N.C. și-a încetat existența ca atare, a devenit simpatizant al Partidului Național Agrar și apoi al Partidului Național-Creștin, ajungând, în timpul guvernării Goga-Cuza, chiar primar al Oradiei⁵.

Vorbind în general despre viața politică locală în perioada interbelică, trebuie să specificăm că acest capitol mai reclamă încă o cercetare aprofundată și o tratare istoriografică adecvată.

O problemă încă insuficient elucidată este, de pildă, aceea a organizațiilor politice de stânga și de extremă stângă. Este clar că o istorie obiectivă a social-democrației locale și cu atât mai puțin a mișcării comuniste n-a fost încă scrisă, lucrările apărute în anii epocii Ceaușescu, încărcate de balast ideologic și exagerări partizane, neputând fi folosite decât într-o măsură relativ mică. Reconsiderarea acestui capitol al vieții politice locale urmează, așadar, a se realiza de-acum înainte, pornindu-se de la sursele primare. Câteva concluzii însă se pot desprinde chiar în acest stadiu precar al cercetării.

Social-democrația locală era puternic legată de activitatea sindicatelor legale ale muncitorilor și lucrătorilor din diferite domenii⁶. Sediul mai multor sindicate se afla în clădirea Căminului Muncitoresc, care, din această pricină, a fost unul din punctele asupra căruia s-a concentrat și propaganda comunistă⁷. Căci o propagandă comunistă a existat, neîndoindu-se și ea a ținut cont de toate perioadele de recesiune economică, de pauperizarea societății, așa cum s-a întâmplat în anii imediat postbelici sau în perioada crizei economice din 1929-1933. De pildă, câteva nuclee comuniste activau în cartierul Velența, descoperite de Siguranță în 1928⁸. La 2 iunie 1931, într-un raport al Direcției Învățământului Particular către Direcția Învățământului Superior asupra agitațiilor comuniste din Oradea, se relatează că în oraș funcționau 7 nuclee comuniste din care făceau parte «16 inși – studenți, elevi, absolvenți ai Academiei de Drept»⁹. Propaganda comunistă s-a extins apoi, astfel încât în ianuarie 1933 presa cotidiană orădeană era nevoită să recunoască că «în ultima vreme agitațiile comuniste în Oradea au luat proporții înspăimântătoare»¹⁰.

Pe de altă parte, cercetătorul preocupat de aspectele politice locale ale perioadei interbelice, va constata și reacția de respingere a acestei propagande. Reacția de respingere a «bolșevismului» a fost aproape generală, începând cu autoritățile statului și terminând cu diferite medii intelectuale, care au perceput imediat primejdia pe care această ideologie o reprezenta pentru valorile consacrate ale societății, precum și intențiile destabilizatoare, anti-statale și prosovietice, ale politicii comuniste cominterniste. În 1929, de pildă, după Congresul Sindicatelor Unitare de la Timișoara, la Oradea s-au luat măsuri drastice pentru a împiedica eventualele manifestații comuniste¹¹.

Partidul Comunist era scos înafara legii, după cum se știe, din 1924. Cu toate acestea, au

¹ *Ibidem.*, 1932, 3 iulie, p. 6.

² *Bihorul strajă* 1933, p. 113.

³ *Gaz. de V.*, 1933, 17 decembrie, p. 1.

⁴ Bodea, Marinescu 1978, p. 286.

⁵ *Oradea - Pagini de istorie* 2003, p. 110.

⁶ Horváth 1923, p. 245-246.

⁷ Körösi 1971, p. 327-337.

⁸ Marinescu 1972, p. 418.

⁹ Pop, S. 1970, p. 41.

¹⁰ Popovici 1978, p. 268.

¹¹ *Gaz. de V.*, 1929, 30 august, p. 2.

Căminul muncitoresc în construcție (2 septembrie 1924)

existat persoane care, deși cunoscute pentru convingerile lor comuniste, au continuat să desfășoare activități publice. Comuniștii, factor de care a trebuit să se țină seama în viața politică locală, s-au manifestat în principal prin intermediul Blocului Muncitoresc-Țărănesc, organizație legală de extremă stângă controlată de ei, dar și prin intermediul Sindicatelor Unitare.

Astfel, de pildă, din Comisia Interimară au făcut parte ani la rând consilieri ca Ulmann Sándor, secretarul sindicatului lucrătorilor din comerț și al funcționarilor particulari, cunoscut pentru vederile sale comuniste, sau avocatul Eugen Rozvan, militant notoriu al Partidului Comunist. La alegerile comunale din 1926, datorită succesului obținut de Blocul Muncitoresc Țărănesc, opt reprezentanți ai acestuia au intrat în noul Consiliu Municipal¹. Discuții aprinse a prilejuit în 1931 alegerea pe listele Blocului și apoi infirmarea ca deputat de Bihor a lui Aladár

Imre². În vara aceluiași an a avut loc un celebru proces al unui grup de 32 de comuniști din Oradea, în frunte cu Eugen Rozvan și Ullmann S., acuzați de răspândirea, în 1930, cu ocazia alegerilor comunale, de «*foi volante cu conținut incendiar*». Grupul comuniștilor a fost apărat de avocatul Kertész Rezső, și el fost candidat de deputat pe lista Blocului Muncitoresc. Încă în timpul procesului, Rozvan a dispărut în străinătate³. În 1932, consilierul municipal Gyarmati Miklós, cunoscut pentru ideile sale comuniste, a fost și el arestat pentru motivul de a fi răspândit manifeste cu conținut antistatal și prosovietic⁴. Trebuie să arătăm aici că activitatea consilierilor comuniști a fost percepută în epocă în general ca un factor de dezordine. Începând cu 1932, participarea B.M.Ț. la alegeri fusese de altfel interzisă de autorități. Cu toate acestea, din Consiliul Municipal au continuat să facă parte persoane cunoscute pentru activitatea lor comunistă, căci conducerea organizației

¹ Marinescu 1972, p. 418; Pavel 1971, p. 83-93.

² Gaz. de V., 1931, 8 septembrie, p. 3.

³ Ibidem, 23 octombrie, p. 4. Este posibil ca acesta să fi fost momentul plecării lui spre Uniunea Sovietică.

⁴ Popovici 1978, p. 259.

orădene se adaptase rapid noii situații. Într-o întrunire a conducerii organizației P. Comunist din Oradea și Bihor care a avut loc înaintea alegerilor din 1933, comuniștii hotărâseră deja că în cazul în care nu vor putea depune liste separate în alegerile generale vor candida pe lista altui partid și toți comuniștii vor fi îndrumați să voteze lista respectivă¹. Între consilierii locali comuniști și cei social-democrați au avut loc adesea ciocniri, comuniștii acuzându-i pe social-democrați că «*nu reprezintă pe muncitori și sunt numai remorca capitaliștilor*». Trebuie subliniat încă o dată faptul că grupările de stânga au avut câștig de cauză în general în perioade economice dificile (imediat după Primul Război și mai târziu, la începutul mării crize economice), atrăgând spre ele opțiunea unei părți importante a electoratului.

În ce privește propaganda comunistă la Oradea, ar mai fi de adăugat faptul că marea majoritate a celor implicați în activități comuniste erau, din punct de vedere etnic, evrei sau maghiari. Ajunge să amintim nume de notorietate ca Breiner Béla, Minszki Lajos, Haia Lifszit, Máté Ernő, Schwartz Ferenc sau Francisc David. Cele câteva publicații care propagau idei comuniste, interzise de altfel curând de autorități (*Erdélyi Szikra* [Scânteia Ardeleană] – 1931, *Szemle* [Observatorul] – 1932) erau de expresie maghiară². Ultimul era considerat de altfel de opinia publică «*oficiosul organizației comuniste din localitate*»³.

În ce privește **Partidul Social-Democrat**, ai cărui membri erau în principal muncitorii sindicalizați, una din personalitățile sale cunoscute a fost avocatul Böszörményi Emil, președintele secției locale. Din conducerea acestui partid au mai făcut parte I. Hübschenberger, Ioan Pelle, Ștefan Raffay etc. P.S.D. nu a avut întotdeauna o atitudine politică bine conturată. El s-a mărginit adesea să secondeze atitudinea conjuncturală a Partidului Maghiar⁴.

Sarcina de a face lumină asupra stângii politice locale, pe care, mai devreme sau mai târziu, istoriografia va trebui să și-o asume, nu este deloc ușoară, dacă ne gândim doar la faptul că aceasta va trebui să discearnă între ceea ce a

fost acțiune benignă, de promovare a intereselor muncitorimii, în direcția îmbunătățirii condițiilor sale de muncă și de viață și a ridicării nivelului său cultural, și ceea ce a însemnat propagandă, de import sau autohtonă, demolatoare de valori și subminând înseși temeliile statului în ultimă instanță.

La capitolul vieții politice orădene trebuie să amintim și acele partide, care, deși cu o pondere și o influență foarte mică, au contribuit totuși la completarea peisajului politic local. Așa a fost **Uniunea Agrară** a lui C. Argetoianu, care deținea la Oradea săptămânalul *Dacia*, apărut între 1926-1929 și care promova o politică procarlistă.

Din rândul intelectualității orădene s-au recrutat membrii organizației locale a **Partidului Naționalist-Democrat**, partid aflat în umbra personalității covârșitoare a întemeietorului său - Nicolae Iorga și care punea un accent deosebit pe dezvoltarea culturală și pe factorul moral. Din comitetul de conducere al organizației orădene au făcut parte medicul Dumitru Gâldău, profesorul Eugeniu Sperantia și avocații Ciprian Hubic, Valer Popa, Dumitru Popon și Nicolae Tatu. Clubul organizației funcționa în str. V.Alecsandri nr.34. În perioada discutării *Legii conversiunii datoriilor agricole*, membrii partidului au oferit informații gratuite țăranilor care se interesau de această problemă⁵. Ideile partidului lui N. Iorga au fost expuse în coloanele ziarului *Neamul Românesc din Bihor și Sălaj*, apărut la Oradea în 1937, sub conducerea lui D. Gâldău și a profesorului Eugen Hâncu.

De fapt, la scara întregii țări, de o viață politică de tip parlamentar, de tip burghez democrat se poate vorbi doar pentru perioada 1919-1937. La începutul deceniului al patrulea și mai ales după 1933, monarhia a început să se amestece din ce în ce mai mult în viața politică. Cercetătorul acestei perioade remarcă astfel procesul de degradare treptată a regimului burghezo-democratic, alunecarea sa tot mai accentuată spre desființarea vieții constituționale, pentru a se ajunge în cele din urmă la dictatura regală și apoi la cea antonesciană, care au modificat în mod esențial regimul politic anterior. La 30 martie 1938 s-a promulgat Decretul-lege

¹ Gaz. de V., 1933, 23 noiembrie, p. 2.

² Broinaș 1971, p. 113.

³ Gaz. de V., 1932, 10 aprilie, p. 3.

⁴ Zănea 1998, p. 95.

⁵ Gaz. de V., 1932, 19 mai, p. 3.

prin care erau dizolvate toate asociațiile, grupările sau partidele politice. Primarii Oradei, de pildă, nu mai erau aleși, ci numiți dintre persoanele de încredere ale dictaturii carliste. A fost răsplătită astfel atitudinea constant pro-carlistă a unor personalități politice cum a fost N. Zigre, numit ca membru în Consiliul Superior Național al Frontului Renașterii Naționale¹, iar în cursul anului 1939 ministru al Cultelor și Artelor pe durata a trei guverne².

4. Instituții școlare în perioada interbelică

În 1919 statul român a moștenit o situație precară a învățământului românesc din întreaga Transilvanie, îndeosebi în mediul urban. Excepție făceau câteva orașe care găzduiau instituții școlare secundare românești cu tradiție ca Blajul, Brașovul, Beiușul sau Aradul. Oradea nu se afla însă în această situație.

Începând din 1919 și la Oradea a avut loc preluarea vechilor școli austro-ungare de către autoritățile românești și reorganizarea lor, proces ce a implicat numeroase probleme. S-au înființat școli noi, acolo unde era necesară completarea unor goluri în sistemul de învățământ. O problemă acută a fost și aceea a localurilor de școli, unele inexistente sau, dacă existau, neîncăpătoare și neigienice. S-au refăcut câteva localuri de școli primare, iar pe parcursul perioadei au fost renovate și extinse localurile unor școli secundare. Au fost implementate noile programe școlare menite să ducă la unificarea învățământului în întreaga Românie.

Învățământul orădean s-a dezvoltat sub îndrumarea *Inspectoratului Regiunii a II-a Școlare Oradea* și a organului executiv din subordinea sa - Revizoratul Școlar al Județului Bihor, instituții în cadrul cărora s-au remarcat inspectori și revizori ca Al. Pteancu, Gh. Tulbure, Simion Gocan, Ioan Silaghi-Corbu, Augustin Caba, Ion Bărbulescu etc.³.

Școala orădeană interbelică a fost slujită de cadre didactice valoroase, cu un prestigiu profesional și social bine consolidat. Pe lângă

activitatea didactică, numeroși profesori și învățători au desfășurat și o remarcabilă activitate culturală ca membri și de multe ori conducători ai unor importante asociații culturale, ca autori de lucrări de specialitate din diverse domenii, ca și colaboratori la presa pedagogică și culturală a timpului. Despre activitatea editorială din sfera învățământului va fi vorba mai pe larg în capitolul consacrat vieții culturale.

Școli primare

În ce privește procentul știutorilor de carte, situația în orașul Oradea era ceva mai bună decât în mediul rural. Conform recensământului din 1910, din totalul populației orădene de peste 6 ani, 84,8% erau știutori de carte, pentru ca în 1930 procentul acestora să ajungă la 89,8%⁴. Principala schimbare în sectorul învățământului primar a reprezentat-o apariția școlilor primare de stat cu limba de predare română, organizate imediat după 1919 în locul fostelor școli primare de stat austro-ungare. Ca urmare, cele două școli primare confesionale ortodoxe românești (din Velența și Orașul Nou) și-au încetat existența, în schimb cele câteva școli primare confesionale cu limba de predare maghiară au continuat să funcționeze. Biserica Catolică susținea de pildă trei școli primare pentru băieți și două școli primare pentru fete⁵. Pe măsură ce orașul se dezvoltă, au fost înființate noi școli primare de stat, care deserveau mai ales cartierele periferice. Așa a fost de pildă școala înființată în 1930 în așa-numita *colonie Munk*⁶. În 1934 s-a inaugurat *Școala Primară de Stat nr. 10* de pe str. Mărăști⁷, prima școală primară zidită din temelie de administrația românească după 1919, care urma să deservească noul cartier Râțul Comandantului, locuit în principal de funcționari și cadre militare. În anul 1940 funcționau în Oradea zece școli primare de stat.

Una dintre cele mai active a fost *Școala Primară de Stat nr. 2* (din str. Decebal) al cărei director a fost multă vreme Nicolae Firu⁸. Școlile primare erau întreținute pe cheltuiala municipiului. Pe lângă școlile normale mai

¹ Mamina, Scurtu 1996, p. 256.

² Neagoe 1995, p.125-129.

³ Dejeu 1926, p. 73-77, 81; Fehér 1937, p. 50.

⁴ *Comunic. St.* 1945, p. 12.

⁵ Dejeu 1926, p. 174, 314.

⁶ *Gaz. de V.*, 1931, 25 august, p. 4.

⁷ *Legea Rom.*, 1934, nr. 11, p. 95.

⁸ La începutul anului școlar 1931/32 N. Firu a fost înlocuit la conducerea școlii cu V. Vornicu (*Gaz. de V.*, 1931, 24 octombrie, p.4).

funcționau și școli primare cu statut de *școală de aplicație*.

Învățământul profesional

Școala de Ucenici a rămas principala instituție care asigura calificarea în diferite meserii. Ea a fost frecventată de un număr mare de elevi. În anul școlar 1922/23 de pildă erau înscriși 2280 de băieți și fete. Școala era susținută financiar de Primărie care a și cumpărat pe seama ei un local propriu - cel din str. Ep. Demetriu Radu nr. 7. De această școală și-a legat numele Iuliu Muth, cel care i-a fost director timp de două decenii, începând din 1920¹.

Școala de Ucenici a avut la început statut de școală mixtă, apoi din cadrul ei s-a desprins în 1925 **Școala Profesională de Fete** (cu sediul în str. Gral Holban nr. 9) care asigura calificarea în principal în domeniul croitoriei și al țesătoriei. Elevele, absolvente a patru clase primare, după ce urmau timp de cinci ani cursurile acestei școli aveau posibilitatea să-și continue studiile la școlile profesionale de grad superior din Cluj sau București, devenind maistre. Corpul didactic al școlii era alcătuit în 1931 din 14 profesoare, directoare fiind Elena Ștefănescu². Școala a primit ulterior denumirea de Școala Profesională de Fete *Domnița Ileana*.

Școala de Arte și Meserii, frecventată înainte de 1918 de extrem de puțini elevi români, a fost reorganizată după 1919 având trei secții: lemnărie, metalurgie și sculptură. Directorul școlii a fost timp de două decenii Vasile Dragomir. Pe lângă cursurile de zi, se mai asigurau și cursuri serale pentru obținerea de certificate de calificare în diferite meserii. Un inconvenient în activitatea acestei școli l-a reprezentat faptul că, localul fiind neîncăpător, sălile de cursuri, atelierelor și internatul funcționau în trei locații diferite³.

A mai existat și o **Școala de Ucenici Comercială**, administrată de Camera de Comerț și Industrie, precum și o **Școala de Menaj**.

Pentru găzduirea elevilor nelocalnici din școlile de ucenici existau *Căminul de Stat pentru Ucenici* și *Căminul Evreiesc de Ucenici*.

Învățământul secundar

În 1919 existau foarte mulți elevi români care urmau să intre în școlile secundare, dar care nu cunoșteau aproape deloc sau doar foarte slab limba română. Ca urmare, în vara lui 1919, înainte de începerea anului școlar, s-au organizat cursuri de vară pentru învățarea limbii române. În presa epocii găsim notat: «...la cursurile de limba română ce s-au aranjat în vara anului 1919 pentru elevii secundari în circumscripția Orăzii-Mari au participat 166 elevi români, cari în urma vitregiei împrejurărilor nu știau deloc, sau abia știau românește...» și tot acolo se arăta că, neputând fi rezolvată dintr-o dată, situația s-a perpetuat și în cursul anului următor. «Cu ocazia inspecțiilor făcute...» - arăta directorul Al. Pteancu - în Oradea-Mare la Școala civilă de băieți și de fete, am găsit 50, iar la Școala de meserii 150 elevi, cari aproape nu știau deloc românește»⁵.

Rețeaua instituțiilor învățământului secundar orădean s-a conturat în anii 1920-1921.

Gimnaziul de Stat pentru Băieți «Alexandru Roman» situat în cartierul Velența (cu sediul pe Calea Victoriei nr. 10, colț cu str. Șt.O. Iosif) și instalat în 1921 în localul unei mai vechi școli civile comunale austro-ungare pentru băieți i-a avut printre directori pe Aurel Gaja, Iosif Pogan, I. Pop de Popa și Gh. Vornicu. Gimnaziul avea în 1931 un număr de 172 de elevi. Dintre cei 14 profesori care au predat în această școală amintim pe Gh. Vornicu (istorie-geografie și drept), Petre Dejeu (matematică, fizică și chimie), Mottl Roman (caligrafie, desen și limba maghiară), Ioan Silaghi-Corbu (caligrafie și lucru manual)⁶.

Gimnaziul de Stat pentru Fete (situat în strada Prințul Carol nr. 22), preluat de statul român în 1920 și deservit de un corp didactic alcătuit din 6-10 profesoare, funcționa cu patru clase fiind frecventat anual de circa 120-200 de eleve, dintre care multe din rândul minorităților. Directoarea Gimnaziului a fost Elena Tămaș⁷.

La nivel de gimnaziu au existat și câteva **școli confesionale**: *Gimnaziul pentru Fete al*

¹ Tripon 1936, p. 64.

² Gaz. de V., 1931, 24 septembrie, p. 2.

³ Tripon 1936, p. 64-65.

⁴ Camera de Comerț 2003, p. 79.

⁵ C.T.C., 1920, nr.8, p. 28.

⁶ Fehér 1937, p. 109; Gaz. de V., 1931, 25 septembrie, p. 2; Tripon 1936, p. 66.

⁷ Gaz. de V., 1931, 26 septembrie, p. 2; Tripon 1936, p. 66.

Institutului «Immaculata» (romano-catolic), Gimnaziul pentru Fete al Institutului «Sfânta Ursula» (romano-catolic), Gimnaziul pentru Fete al Congregației Surorilor Vincentine (romano-catolic) și Gimnaziul Calvin pentru Fete, acesta din urmă fără drept de publicitate. Existau totodată și două gimnazii evreiești - unul pentru fete și unul pentru băieți¹.

O școală cu caracter mai special, întrucât limba de predare era franceza, a fost Institutul «Notre Dame de Sion» administrat de congregația cu același nume. Pe lângă acest Institut au funcționat [în clădirea actualului Spital C.F.R.] o grădiniță, o școală primară și un liceu².

Una dintre cele mai prestigioase școli secundare, care s-a impus în peisajul cultural orădean a fost **Liceul de Stat pentru Băieți «Emanuil Gojdu»**³, al cărui nucleu l-a constituit Liceul Real Român de Stat creat în 1919 prin preluarea de către statul român a vechii Școli Reale Superioare de Stat austro-ungare. Prima școală românească de acest gen din cuprinsul județului Bihor, Liceul Real Român de Stat a inaugurat astfel învățământul secundar cu profil real cu limba de predare română. În anul școlar 1920/21 Liceul Real a fuzionat cu Liceul Clasic-Modern «Emanuil Gojdu» înființat în 1919 și care funcționase până atunci în aceeași clădire cu Școala Normală Greco-Catolică de Băieți. Școala astfel întregită a continuat să poarte numele lui Emanuil Gojdu. În 1923 liceului i s-a anexat o secție maghiară, alcătuită din elevii fostului Liceu Premonstratens desființat în acel an. Limba de predare în această secție era maghiara, cu excepția a trei materii (istoria, geografia și constituția) care erau predate în limba română. În anul școlar 1927/28, de pildă, mai mult de jumătate (52,1%) din elevii liceului făceau parte din rândul minorităților⁴.

În anul școlar 1934/35 numărul total al claselor cu care funcționa liceul era de 18. Numărul elevilor care au frecventat această școală a oscilat între 335 - 1156, stabilizându-se în

deceniul al patrulea în jurul cifrei de 600-700 de elevi⁵. De pildă, în 1931 liceul funcționa cu două secții - română (cu 411 elevi) și maghiară (cu 202 elevi).

La începutul perioadei, fluctuația cadrelor didactice era extrem de mare. Un recenzent al anuarului liceului pe anul școlar 1921/22 remarcă: «Cine vrea să cunoască greutățile extraordinare prin care trece școala românească de astăzi cu mutările și schimbările continue în personalul didactic, să citească la istoricul anului școlar 1921/22 punctul 1 despre schimbările în corpul profesoral»⁶.

De-a lungul anilor, Liceul Emanuil Gojdu a devenit una dintre cele mai prestigioase școli secundare orădene. Directori au fost: Ioan Pop - profesor de limbi clasice, urmat de Teodor Neș - profesor de fizică și chimie⁷ și, din 1938⁸, de M. Cătană. În fruntea Comitetului școlar s-au aflat personalități ca Aurel Lazăr și Nicolae Zigre. În 1931, corpul didactic al liceului era alcătuit din 22 profesori la secția română și 17 la secția maghiară.

Dintre cadrele didactice de la secția română amintim pe: Sabin Anca (lb. română și lb. latină), Augustin Cosma (lb. latină și lb. română), Aurel Popa (filozofie și lb. română), Victor Felea (matematică), Iosif Pogan (matematică), Ioan Pop (lb. latină și lb. greacă), Ioan Cotruș (istorie și geografie), Simion Gocan (istorie), Eugen Hâncu (muzică), Nicolae Irimie (caligrafie și desen), Anastase Mavrodin (lb. franceză), Octav Șuluțiu (lb. franceză), Eugen Ciontea (lb. germană), Damaschin Ioanovici (lb. germană), Paul Voștinariu (științele naturii), Gheorghe Strat (muzică) etc. La secția maghiară au predat: Jágits Pál (matematică, fizică și chimie), Anton Ander (istorie și geografie), Ardos Frigyes (științele naturii), Iosif Sălăjan (drept, istorie și geografie), Maurițiu Wetzenkircher (lb. latină și lb. germană) etc.

Liceul era dotat cu o sală de gimnastică, o sală de muzică, un muzeu, o sală de desen și

¹ Dejeu 1926, p. 80.

² Tripon 1936, p. 65-6.6

³ Pentru perioada interbelică a acestei școli poate fi consultată lucrarea monografică *Liceul Emanuil Gojdu la 50 de ani*, Oradea, 1971. A se vedea, de asemenea, Neș 1929.

⁴ Tripon 1936, p. 79.

⁵ *Ibidem*, p. 78, 79.

⁶ *Transilvania*, 1922, nr.11-12, p. 755.

⁷ Fehér 1937, p. 118-119; *Gaz. de V.*, 1931, 5 noiembrie, p. 4.

⁸ Cu data de 15 septembrie 1938, T. Neș a plecat la Cluj, fiind promovat inspector general al învățământului secundar din ținutul Someș.

două biblioteci - una a cadrelor didactice și una a elevilor, precum și cu laboratoare de geografie, fizică, chimie și științele naturii¹. Între 1925-1932 liceul a avut și internat propriu, deservit de cinci pedagogi și condus de profesorul Ioan Pop, internat care asigura cazare pentru 120 de elevi. În perioada crizei economice internatul și-a încetat existența, iar elevii au fost găzduiți după cum urmează: elevii ortodocși bursieri beneficiau de găzduire cu reducere de taxe² în Internatul Ortodox de Băieți al Fundației *Nicolae Jiga*³, cei greco-catolici la Seminarul Greco-Catolic, iar elevii maghiari în câteva instituții confesionale romano-catolice⁴.

În paralel cu Liceul *Emanuil Gojdu* a funcționat la Oradea și un liceu pentru fete - **Liceul de Fete «Oltea Doamna»** [în Parcul Ștefan cel Mare nr. 4 - azi Parcul Traian], transformat din vechea Școală Civilă pentru Fete dinainte de 1919. În perioada dintre războaie acesta a fost deservit în medie de 16 profesoare, fiind frecventat anual de circa 250-300 de eleve din Bihor, Sălaj și județul Arad. Directorul liceului a fost Paul Voștinar. Liceul avea internat propriu.

La Oradea a funcționat și **Liceul Evreiesc pentru Băieți «Dr. Kecskeméti Lipót»** înființat în 1920, cu limba de predare inițial maghiară, ulterior, în temeiul legii, cu limba de predare română. Directori ai acestui liceu au fost Hegedűs Árpád, Szilas Izidor și Salamon Ernő (profesor de matematică și fizică). Printre profesori s-au numărat: Sabin Anca (lb. română), Andrei Crăciun (istorie și geografie), Szilágyi Adolf (lb. greacă și lb. latină), Barát Móric (desen) etc. În anul școlar 1933/34 liceul era frecventat de 246 de elevi⁵.

Școlile normale au constituit o categorie de instituții școlare foarte frecventate. Într-o epocă în care taxele de învățământ erau în general foarte ridicate, școlile normale erau acelea care percepeau taxele cele mai mici. Din această cauză ele au fost tot timpul suprapopulate, pe de o parte datorită motivului arătat, dar, pe de altă parte, și datorită unei nevoi reale de

învățători care se făcea simțită în Bihor, unul din județele mari ale țării. Lipsa acută de învățători pentru școlile cu limba de predare română a fost, de altfel, resimțită în întreaga Transilvanie în perioada imediat următoare Unirii. Pentru a suplini acest gol au luat ființă și la Oradea școlile normale de stat în limba română, gen de instituții care lipsiseră cu desăvârșire înainte de 1918. Acestea veneau să înlocuiască vechile preparandii și corespundeau în primul rând aspirațiilor păturii țărănești, ca fiind mai accesibile din punct de vedere material și răspunzând în același timp unor cerințe imediate - preluarea directă a copiilor ieșiți din școala primară de la țară pentru a le oferi la ieșirea din școală o profesie⁶. Școlile normale de stat erau deschise elevilor de toate confesiunile. Elevii școlilor orădene proveneau în primul rând din cuprinsul județului Bihor, dar și din alte părți ale Transilvaniei și chiar din alte zone ale țării. Ca mediu social, majoritatea lor proveneau din familii de învățători, preoți, cadre militare și funcționari români. Un rol important în menținerea populației școlare a școlilor normale de stat l-a avut sistemul burselor acordate de Ministerul Instrucțiunii Publice și de comitetele școlare. Pentru că învățătorul trebuia să devină un adevărat model pentru comunitatea rurală, inclusiv în domenii practice de activitate, școlile normale de stat au fost dotate cu ferme și împroprietărite cu suprafețe agricole, unde elevii, în urma practicii efectuate, dobândeau cunoștințele necesare de agricultură, pomicultură, legumicultură, zootehnie sau apicultură.

În 1920 a luat ființă **Școala Normală de Stat pentru Băieți «Iosif Vulcan»**, situată în imediata vecinătate a Liceului *E. Gojdu* și instalată în localul vechii Școli Civile Comunale de dinainte de 1919. De-a lungul existenței sale, școala s-a confruntat cu greutăți provenite din lipsa unui local propriu. Directori ai școlii au fost: Constantin Sudețeanu, George Bota, Augustin Fritea, Nicolae Mihulin, Andrei Crăciun și Anastase Mavrodin⁷. În 1931 avea 148 de elevi, în majoritate interni. Școala a fost încadrată cu 16-18 cadre didactice,

¹ *Gaz. de V.*, 1931, 23 septembrie, p. 2; Fehér 1937, p. 119.

² Elevii interni care urmau alte școli din oraș plăteau preț întreg.

³ Director al Internatului a fost între 1919-1934 juristul Augustin Chirilă. În această perioadă numărul elevilor găzduiți a crescut de la 20 la 60 (Fehér 1937, p. 503).

⁴ *Ibidem*, p. 119.

⁵ *Ibidem*, p. 112-113.

⁶ Zănea 2004, p. 569.

⁷ *Gaz. de V.*, 1931, 2 octombrie, p.3; 5 decembrie, p. 2; 1932, 2 octombrie, p. 1.

dintre care amintim pe: George Bota (pedagogie și psihologie), Andrei Crăciun (istorie și geografie), Damaschin Ioanovici (lb. română), Augustin Fritea (biologie), Toma Ștefănescu (lucru manual), Gheorghe Strat (muzică), Ambroziu Iluțiu și Eugen Hâncu pentru vioară etc. Igiena era predată de medicul școlii, Teodor Iluța. Pe lângă școala normală mai funcționa și o școală de aplicație, al cărei director era profesorul de limba română Eugeniu Sperantia, având în subordine doi învățători care asigurau funcționarea ei. Între dotările *Școlii Normale pentru Băieți* figurau în 1931 un muzeu, o bibliotecă și o sală de lucru manual. În 1935 s-a mai înființat un atelier mecanic și unul de tâmplărie¹. Școala mai deținea și o fermă situată în cartierul Loșia², precum și teren agricol în suprafață de 54 de iugăre. În perioada crizei, din rațiuni bugetare, *Școala Normală pentru Băieți* a fost amenințată cu desființarea, funcționând în cursul anului 1932 în sistem extrabugetar. Pentru menținerea ei au luptat câțiva parlamentari bihoreni - deputații Ștefan Munteanu, Gh. Sofronie și Eugen Hâncu³. În cele din urmă școala a fost salvată, iar în 1934 localul ei reparat și dotat cu instalații noi. Până în 1936, această școală dăduse peste 500 de absolvenți.

Erau necesare însă și alte școli normale, îndeosebi pentru fete. La 1 noiembrie 1920 s-a deschis *Școala Normală pentru Fete «Doamna Stanca»* (nume atribuit în 1923), într-o clădire aparținând Primăriei orașului [azi str. Jean Calvin nr. 3]. Școala a fost frecventată între 1920-1940 de 4592 de eleve⁴. Dispunând și de internat propriu, ea a fost tot timpul suprapopulată. Directoare ale școlii au fost Alexandrina Teodorescu (1920-1929) și Adriana Ciorogariu (1929-1940)⁵. Conducerea școlii a făcut eforturi pe tot parcursul perioadei pentru mărirea spațiului destinat procesului didactic și pentru îmbunătățirea condițiilor oferite elevelor interne, pentru dotarea școlii cu cele necesare. Cea mai importantă investiție s-a realizat în 1937-1938

prin supraetajarea clădirii școlii⁶. Prin împrumut, școala a primit un lot de 43 de iugăre pe care s-a amenajat ferma școlară⁷, ale cărei produse erau valorificate în internatul școlii sau comercializate pe piața liberă.

La fel ca și în cazul *Școlii Normale pentru Băieți*, perioada de criză economică a adus după sine zvonul desființării iminente a școlii. Din nou, protopopul Ștefan Munteanu, care era și președintele Comitetului școlar, precum și episcopul Roman Ciorogariu, a făcut demersuri la cele mai înalte foruri, inclusiv la primul ministru Al. Vaida-Voievod și în cele din urmă decizia de desființare a școlii a fost anulată⁸. Dintre cele 21 de cadre didactice câte a avut școala la încadrarea sa maximă amintim pe Alexandrina Teodorescu (lb. română și lb. germană), Adriana Ciorogariu, Elena Tămaș, Eugeniu Sperantia (pedagogie practică), Lucreția Niculescu (lb. română), Ana Strat (muzică), Elena Olteanu (țesătorie) etc. Religia ortodoxă era predată de preotul Ioan Bonațiu, iar cea greco-catolică de I. Clintoc. Și pe lângă această instituție a funcționat o *școală de aplicație*, deservită de trei învățătoare⁹.

*Școala Normală Română Unită pentru Băieți*¹⁰, patronată de Episcopia Greco-Catolică de Oradea, și-a continuat activitatea în noile condiții de după Unire, trecând în 1923 la sistemul școlilor normale similare din România. Pe lângă pregătirea didactică necesară, această școală a dat elevilor ei și o temeinică pregătire muzicală, fanfara și orchestra simfonică a elevilor fiind cunoscute și apreciate. La 28 mai 1934, cu ocazia sărbătoririi a 150 de ani de existență, s-a inaugurat noul local al școlii, care găzduiește astăzi Liceul Greco-Catolic¹¹. În 1936 școala funcționa cu 16 profesori și trei învățători la *școala de aplicație*. Dintre directorii acestei școli amintim pe Petru Tămâian și Cornel Sabău¹².

Au mai funcționat la Oradea în perioada interbelică și două *școli normale confesionale*

¹ Zăinea 2004, p. 572.

² *Gaz. de V.*, 1931, 23 septembrie, p. 2.

³ *Ibidem*, 1932, 14 aprilie, p. 1; 16 aprilie, p. 1.

⁴ Zăinea 2004, p. 582.

⁵ Tripon 1936, p. 69-70; Zăinea 2004, p. 573.

⁶ Zăinea 2004, p. 576.

⁷ *Ibidem*, p. 587.

⁸ Zăinea 2004, p. 574.

⁹ *Ibidem*, p. 579-580.

¹⁰ O parte din activitatea interbelică a acesteia este consemnată în Bolca 1934.

¹¹ *Legea Rom.*, 1934, nr. 11, p. 96.

¹² Tripon 1936, p. 70-71.

romano-catolice pentru fete; una din acestea se afla sub patronatul *Societății Maicilor Ursuline*, iar cealaltă funcționa pe lângă *Institutul «Immaculata»*. A mai existat la începutul perioadei și o școală normală pentru fete care aparținea de Eparhia Reformată, dar aceasta a funcționat doar până în 1924, în continuare rămânând ca Eparhia să se îngrijească doar de *Școala Civilă de Fete*, înființată în 1919, care avea statut de gimnaziu¹.

Învățământul comercial a fost asigurat în primul rând de cele două școli superioare comerciale de stat. Mai veche era **Școala Superioară de Comerț pentru Fete** care data din 1920, fiind singura școală de acest gen din cuprinsul județelor Bihor, Satu-Mare, Maramureș și Sălaj. Direcțiunea școlii a fost asigurată de Paul Voștinariu, Eugenia Drăgănescu și Elena Manea. La început, școala a funcționat în localul Liceului de Fete *Oltea Doamna*. În 1925, *Camera de Comerț și Industrie* a amenajat și a pus la dispoziția școlii localul deținut în imobilul din str. V. Alecsandri nr. 11 [astăzi str. Primăriei, actualul sediu al Regiei Apă-Canal]. Școala era urmată anual de circa 60-70 de eleve. În 1936 corpul didactic al școlii era alcătuit din 11 profesoare².

Școala Comercială Superioară de Stat pentru Băieți (cu sediul pe strada I.C.Brătianu nr. 14) a luat ființă în 1927 și i-a avut ca directori pe Gh. Spălățelu, Iosif Sălăjan, Gavril Saghin - profesor de economie și drept și Nicolae Mihulin - profesor de științele naturii, fizică și chimie³. Școala funcționa cu patru clase într-un local considerat neîncăpător, care avea în dotare și o bibliotecă, dar era complet lipsit de atât de necesarele laboratoare. În 1931 școala avea 151 de elevi și 11 profesori⁴.

Pe lângă școlile comerciale de stat au mai funcționat la Oradea și două **Școli Superioare Comerciale Societare**, una pentru băieți și una pentru fete. Acestea aparțineau Asociației Comercianților și funcționau pe lângă Hala de Comerț.

Învățământul comercial orădean s-a bucurat și de sprijinul *Camerei de Comerț și Industrie*, prin subvenționarea școlilor și prin acordarea de burse.

Învățământul superior a fost reprezentat la Oradea de Academia de Drept, precum și de Academii Teologice. În primii ani după Unire a existat în mediile intelectuale românești ideea dezvoltării Academiei de Drept într-o Universitate orădeană cu mai multe facultăți. În acest scop, episcopul ortodox Roman Ciorogariu a și tratat cu administratorul apostolic Bjelik Imre problema cedării, contra sumei de 40 de milioane lei, a clădirii reședinței episcopale romano-catolice pentru a fi transformată în sediu al viitoarei Universități. Cu toată disponibilitatea arătată de Episcopia Romano-Catolică pentru această idee, proiectul a căzut, datorită în parte și opoziției întâmpinate din partea centrului universitar Cluj⁵.

Academia de Drept (mai târziu **Facultatea de Drept**) a fost organizată de statul român în 1920, după preluarea vechii Academii de Drept. La preluare, majoritatea cadrelor didactice au refuzat să depună jurământul de credință față de statul român, renunțând astfel la catedre. Singurii care au fost dispuși să presteze acest jurământ au fost profesorii Hoványi Gyula și Sigmond András, care și-au continuat astfel activitatea. Începând din 1921, toate cursurile *Academiei* s-au ținut în limba română. Pentru catedrele rămase fără profesori au fost numiți la început suplinitori, aleși dintre magistrați și avocați, primele numiri de titulari având loc în toamna anului 1921⁶.

Academia a fost frecventată în primul an de doar 70 de studenți, pentru ca în 1934 numărul lor să ajungă la aproape 800, recrutați din Bihor și județele limitrofe: Sălaj, Satu-Mare, Arad. Decani au fost: Hoványi Gyula (1919-1925), Lazăr Iacob (1925-1927), Bogdan Ionescu (1927-1929), Victor Cădere (1929-1932) și Constantin Petrescu-Ercea (1932-1934). Printre cadrele didactice de la *Academia de Drept*, juriști de renume, s-au aflat: C. Petrescu-Ercea (drept comercial și cambial), Victor Cădere (drept civil și procedură civilă), Hoványi Gyula (drept penal și procedură penală), Sigmond András (statistică și finanțe; drept administrativ), Dumitru Mototolescu (drept roman), Bogdan Ionescu

¹ Dejeu 1926, p. 81; Fehér 1937, p. 110, 112-113.

² *Camera de Comerț* 2003, p. 79.

³ *Gaz. de V.*, 1931, 2 octombrie, p.3.

⁴ *Ibidem*, 24 septembrie, p. 2; Tripon 1936, p. 72.

⁵ *Legea Rom.*, 1934, nr. 14, p. 124.

⁶ *Buletinul Acad. de Drept*, p. 7, 8.

(drept civil), Lazăr Iacob (drept bisericesc; istoria dreptului român), Eugeniu Sperantia (sociologia și filosofia dreptului¹), Tiberiu Moșoiu (drept roman), Gheorghe Sofronie² (drept internațional public), Liviu Lazăr (legislație agrară și industrială), Ion I. Polydor (drept constituțional), Iosif Iacob (drept administrativ, drept constituțional), Alexandru Angelescu (drept civil), Aurelian Ionașcu (drept bisericesc), Gheorghe Strat (economie politică), dr. Mihail Kernbach (medicină legală) etc.

Căminul studentesc a fost organizat în timpul decanatului lui L. Iacob. În 1926, primăria a cedat Academiei clădirea din Parcul "Carmen Sylva" în care funcționase până atunci Internatul Liceului de Fete *Oltea Doamna*. Clădirea a fost renovată, iar la 25 mai 1927 Căminul a fost inaugurat în mod festiv³. Acesta primea anual în gazdă circa 80-90 de studenți⁴.

Între 1919-1928 Academia de Drept din Oradea a dat 247 de absolvenți⁵. În 1932, prin noua *Lege a învățământului universitar*⁶, denumirea Academiei de Drept din Oradea a fost schimbată în Facultatea de Drept *Regele Carol al II-lea*, fiind în același timp afiliată Universității din București⁷.

În 1934, din rațiuni financiare, Facultatea de Drept din Oradea a fost mutată la Cluj, contopindu-se cu Facultatea de Drept a Universității clujene. Această decizie a stârnit dezamăgirea și nemulțumirea intelectualității orădene și a prilejuit intervenția profesorului și istoricului Ioan Lupaș de la Cluj în favoarea rămânerii la vechea stare de lucruri. Cu toate acestea, pe baza unei legi speciale⁸, prin Decretul Regal nr. 2424 din 22 august 1934⁹, studenții, personalul și patrimoniul facultății orădene au fost transferate la Cluj. Contopirea celor două facultăți s-a făcut cu aprobarea Consiliului Interuniversitar, alcătuit din rectorii și decanii universităților și facultăților din întreaga țară. Senatul universitar

clujean, la rândul său, prin hotărârea luată în ședința din 16 iunie 1934, a aprobat schimbarea, Universitatea din Cluj primind în mod definitiv în rândurile sale corpul profesoral al fostei Facultăți de Drept din Oradea¹⁰.

Academia Teologică Română Unită a fost înființată în 1922, în timpul episcopatului lui Valeriu T. Frentiu pentru a oferi posibilități de studiu candidaților la preoție care erau până atunci nevoiți să urmeze școlile din Blaj sau Gherla. La 30 octombrie 1924 a fost inaugurată noua clădire, care putea găzdui, cu necesități de studiu, cazare și masă 60 de studenți. Toți studenții erau, fără excepție, interni. Rectorul Academiei a fost Gheorghe Miculaș, iar printre profesori s-au numărat Ioan Georgescu, Aloisiu Tăutu, Francisc Hubic, Gavril Stan, Coriolan Tămâian etc. Studenții acestei Academii activau în cadrul Societății de Lectură *Sfântul Ioan Gură de Aur*¹¹.

Academia Teologică Ortodoxă Română din Oradea, prima academie teologică ortodoxă inaugurată în Transilvania după Unire, s-a înființat din necesitatea de a forma preoți calificați pentru parohiile bihorene, preoți care până atunci erau școlarizați la Institutul Teologic-Pedagogic din Arad. Înființată în 1923, *Academia* orădeană nu a avut la început local propriu, funcționând mai întâi în vechea reședință vicarială situată vis-a-vis de reședința episcopală, iar începând din 1924, timp de un deceniu, în aceeași clădire cu Facultatea de Drept. În fosta cazarmă a Cercului de Recrutare din Parcul "Carmen Sylva" nr.1 [azi Parcul "Petofi"], cedată cu drept de proprietate Eparhiei Ortodoxe de Oradea și refăcută cu un ajutor extraordinar de 1,2 milioane de lei din partea Ministerului Cultelor, s-a instalat Internatul Academiei, inaugurat la 6 decembrie 1924¹² și tot acolo au fost mutate și sălile de curs după

¹ Două din cursurile ținute de acesta la Oradea au fost publicate (vezi Sperantia 1931 și Sperantia 1932).

² Unul din cei mai buni specialiști români în drept internațional din perioada interbelică. Are numeroase cărți și studii de specialitate, multe dintre ele apărute la Oradea (vezi, de pildă, Sofronie 1930 și Sofronie 1931).

³ *Buletinul Acad. de Drept*, p. 47.

⁴ *Gaz. de V.*, 1931, 20 septembrie, p. 6.

⁵ *Buletinul Acad. de Drept*, p. 38.

⁶ Publicată în *Monitorul Oficial* din 22 aprilie 1932.

⁷ *Gaz. de V.*, 1932, 27 aprilie, p. 1.

⁸ *Legea pentru simplificarea serviciilor publice și pentru luarea unor măsuri economice sau financiare urgente* publicată în *Monitorul Oficial* nr. 115 din 9 iulie 1934.

⁹ *Monitorul Oficial* nr. 192 din 22 august 1934.

¹⁰ Neagoe 1980, p. 51.

¹¹ Dejeu 1926, p. 267-268; Tripon 1936, p. 83.

¹² *Legea Rom.*, 1934, nr. 13, p. 113.

strămutarea la Cluj a Facultății de Drept. Toți studenții erau, fără excepție, interni.

Durata studiilor era de patru ani, iar numărul mediu al studenților înscriși anual de circa 60-80. Din punct de vedere organizatoric a fost urmat modelul Facultății de Teologie din Cernăuți, iar din punct de vedere educațional cel al Institutului Teologic-Pedagogic din Arad¹. Din programa de învățământ făceau parte: studiul biblic al Vechiului Testament și al Noului Testament, teologia istorică, sistematică și practică, apologetica-dogmatica, discipline filozofice și pedagogice, cântare și tipic². Avându-se în vedere faptul că erau în principal pregătiți pentru a prelua conducerea unor parohii în mediul rural și deci rolul de îndrumători ai comunității, studenții primeau și anumite cunoștințe practice de agricultură și meserii. Academia dispunea de o bibliotecă (2503 volume în august 1940), iar studenții erau organizați începând din 1925 în Societatea de lectură *Sf. Atanasie cel Mare*, în cadrul căreia prestau activitate culturală și de propagandă religioasă³. La scurtă vreme de la înființare și-a câștigat notorietate și apreciere corul *Academiei* condus de profesorul Cornel Givulescu.

Rectorul *Academiei* a fost între 1923-1935 arhiereul vicar Andrei Magier Crișanul, urmat, după alegerea sa ca episcop de Arad, de Ștefan Munteanu (1936-1939) și Ștefan Lupșa (1939-1942)⁴. Printre cadrele didactice s-au numărat: Ștefan Munteanu, Petre Procopovici, Vasile Lăzărescu, Lazăr Iacob, Cornel Givulescu, Ștefan Lupșa, Eugeniu Sperantia, Teodor Savu, Damaschin Ioanovici, Nicolae Firu etc⁵. În toamna anului 1940, după punerea în aplicare a prevederilor Dictatului de la Viena, *Academia Teologică Ortodoxă* s-a refugiat la Timișoara.

Biserica Romano-Catolică a susținut la rândul ei în perioada interbelică un **Seminar Teologic Romano-Catolic** care funcționa în clădirea palatului episcopal⁶.

Pentru a încheia capitolul dedicat instituțiilor școlare, este necesar să amintim și existența la

Oradea a unui învățământ cu caracter special - cel **militar**. Este vorba de *Școala de Jandarmi* (1919-1940)⁷, de *Școala Specială de Cavalerie* (1919-1920)⁸, de *Școala Militară de Ofițeri de Administrație* (1921-1923)⁹ și de *Școala Militară de Subofițeri de Infanterie* (1923-1930)¹⁰.

5. Spiritualitatea orădeană. Instituții culturale, presă și activitate editorială

Unirea a însemnat și crearea posibilității de participare directă, fără opreliști, la viața culturală românească pentru toate provinciile țării. În acest context, începând din 1919 viața culturală orădeană nu s-a mai desfășurat în cadrul unui stat potrivit ideii de cultură română, ci a tins să se integreze organic în viața culturală a României întregite.

La fel ca și în cazul altor orașe mari din vestul Transilvaniei, eforturile s-au îndreptat spre transformarea Oradei într-un puternic centru cultural românesc.

Cadre didactice, oameni de cultură, intelectuali de diverse profesii din alte părți ale țării s-au stabilit la Oradea, unii definitiv, alții numai pentru o perioadă de timp, mulți dintre ei aducând o contribuție importantă, alături de intelectualitatea locală, la dinamizarea vieții culturale a orașului și la așezarea ei pe baze noi.

Pe lângă societățile culturale existente înainte de 1919, care și-au restructurat acum activitatea și și-au stabilit obiective noi, s-au înființat și altele noi. Pierderea, după Unire, a rolului primordial în promovarea culturii și spiritualității românești, rol preluat din 1919 în principal de școală, a obligat vechile asociații culturale românești la reorientare programatică.

ASTRA, cea mai importantă asociație românească din epoca dualistă, și-a continuat activitatea, regrupându-și forțele, restructurându-și întreaga activitate și adaptându-se, după o scurtă perioadă de

¹ Acad.Teol. Ort. 1995, p.18.

² Regulamentul...1939, p. 9-11; Acad.Teol. Ort. 1995, p. 19.

³ Acad.Teol. Ort. 1995, p. 20.

⁴ Ibidem, p. 19, 36.

⁵ Tripon 1936, p. 83-85; Acad.Teol. Ort. 1995, p. 19.

⁶ Fehér 1937, p. 111.

⁷ Anton, Morar 1998, p. 11-34.

⁸ Ibidem, p. 197-198.

⁹ Ibidem, p. 199-209.

¹⁰ Ibidem, p. 210-218.

dezorientare, noii situații. Un eveniment însemnat în activitatea despărțământului orădean a fost găzduirea, la 17-18 octombrie 1920, a adunării generale a *ASTREI*¹.

Adunarea de reorganizare a despărțământului Oradea s-a ținut la 15 martie 1923, dată la care Aurel Lazăr a fost ales director. Sub conducerea sa, activitatea culturală a debutat cu «prelegeri populare» (conferințe) ținute mai ales în mediul rural, dar și pentru intelectuali și meseriași, la Oradea. Conferințele aveau drept scop deșteptarea interesului auditoriului față de carte, cultură, istorie, literatură, în general întreținerea dragostei și respectului față de istoria și cultura națională. Conferențiarilor erau recrutați mai ales dintre cadrele didactice de la școlile secundare, dar erau și medici, avocați, ingineri etc.

În 1930, președinte al *ASTREI* orădene a fost ales Teodor Neș. Pentru revigorarea activității, asociația a cerut sprijinul *Extensiunii Universitare*, societate culturală alcătuită de profesorii universitari clujeni.

Pe lângă prelegeri, în deceniul al patrulea, o formă de activitate caracteristică a constituit-o «școala țărănească»². Cel care și-a legat numele de organizarea școlilor țărănești între anii 1936-1940 a fost președintele Teodor Popa, ales în fruntea *ASTREI* în 1936.

Un capitol important în activitatea asociației l-a constituit marcarea prin festivități a unor aniversări de importanță cultural-națională și mai ales a zilei de 1 Decembrie, adoptată din 1926 și ca zi a *ASTREI*.

În 1934, din inițiativa lui Teodor Popa, asociația a organizat o festivitate comemorativă a personalității lui Aurel Lazăr (mort în 1930), cu care ocazie a avut loc și dezvelirea, la 1 Decembrie, a plăcii de pe fațada casei sale din Oradea³.

Numeroase acțiuni culturale importante ale despărțământului orădean al *ASTREI* au fost organizate în colaborare cu **Reuniunea Culturală Cele Trei Crișuri**. Aceasta a luat ființă în 1919, având, așa cum se afirma în statutele sale,

«caracter cultural, educativ, social și de propagandă națională»⁴. Cel care a condus efectiv această societate culturală a fost George Bacaloglu⁵, colonel în retragere, stabilit din 1919 la Oradea.

Reuniunea *Cele Trei Crișuri* cuprindea trei «secțiuni», purtând în mod simbolic numele celor trei râuri. «Salonul permanent de artă *Crișul Alb*» urma să organizeze expoziții de artă și cu caracter etnografic, «Secțiunea de propagandă *Crișul Negru*» avea ca principală îndatorire tipărirea de broșuri și cărți⁶, cea de a treia fiind «Secțiunea Casele Naționale *Crișul Repede*».

Printre cele mai însemnate realizări ale *Reuniunii* poate fi considerată în primul rând apariția regulată a revistei *Cele Trei Crișuri*⁷, între 1920-1940, primul periodic cultural românesc tipărit la Oradea după 1918. În 1923, odată ajuns secretar general al *Reuniunii*, Gheorghe Tulbure a inițiat redactarea revistei «*Cele Trei Crișuri pentru popor*»⁸, continuată din 1928 de *Revista satelor «Cele Trei Crișuri»* sub redacția lui Dimitrie Gâldău.

Între formele de activitate ale *Reuniunii*⁹, imediat după activitatea editorială și publicistică trebuie amintite șezătorile literar-artistice. De-a lungul anilor s-au ținut sute de astfel de șezători, la buna lor reușită contribuind de multe ori conferințele susținute de personalități ale culturii române, intelectuali orădeni sau cadre didactice universitare de la Cluj, concertele Societății Filarmonice din Oradea, spectacolele actorilor de la Teatrul Național din București sau Cluj, ale corului *Hilaria* din Oradea etc.

Printre obiectivele cele mai importante ale *Reuniunii Cele Trei Crișuri* s-a aflat și înființarea de biblioteci. În aprilie 1920 s-a inaugurat prima «bibliotecă populară *Cele Trei Crișuri*» din Oradea¹⁰. Cea mai bine dotată a rămas însă biblioteca sa centrală, care însuma câteva mii de volume. Sediul central al *Reuniunii*, o adevărată instituție culturală, arăta de altfel, după mărturiile contemporanilor, ca o «veritabilă expoziție

¹ Cornea 1991.

² Cornea, Ștefănescu 1982.

³ ANR, DJBH, fond 216, dos. 43, f. 64-69, 75-76; *Gaz. de V.*, 1932, 4 decembrie, p. 5.

⁴ vezi *Cele Trei Crișuri - Statute* 1919, precum și Romînașu 2004 a.

⁵ Câteva date biografice referitoare la G. Bacaloglu se găsesc în Moșincat 2005.

⁶ Pentru activitatea editorială a *Reuniunii* a se vedea Cornea 1977 și Romînașu 2002-2003, p. 242-245.

⁷ Vezi Romînașu 2002-2003, p. 231-237.

⁸ *Ibidem*, p. 238-239.

⁹ Pentru detalii privind diferitele forme de activitate ale *Reuniunii* vezi Romînașu 2004 b.

¹⁰ *C.T.C.*, 1920, nr.2, p. 31.

permanentă de artă, documente și colecții prețioase»¹.

Reuniunea Culturală *Cele Trei Crișuri* s-a distins și prin inițiativa de a ridica la Oradea câteva monumente dedicate unor personalități: în 1927, bustul în bronz al lui Iosif Vulcan, operă a sculptorului craiovean Anghel Chiciu, în scuarul din spatele Teatrului; în 1934, bustul lui Mihai Eminescu, operă a sculptorului Oscar Hahn, ridicat pe malul Crișului, în Parcul "Eminescu" [azi Parcul Libertății] și bustul lui B. Șt. Delavrancea, sculptat de Cornel Medrea², în Parcul "Traian". Finalizarea fiecăreia din aceste inițiative a fost marcată de festivități impresionante, care au concentrat la Oradea scriitori și oameni de cultură prestigioși.

O altă inițiativă, paralelă cu aceea a «școlilor țărănești» ale *ASTREI* și venind în completarea ei, a fost înființarea școlilor pentru adulți. Aceste școli se adresau în principal funcționarilor, meșteșugarilor și muncitorilor, funcționând cu sprijinul Asociației Profesorilor Secundari din Oradea. În 1935 se înregistrau peste 1000 de absolvenți ai acestor școli³.

O asociație culturală cu activitate specifică a fost **Casa Națională a Județului Bihor**, al cărei principal rol era acela de a centraliza și coordona în mod unitar activitatea numeroaselor asociații culturale românești, pe care le-a găzduit la sediul său.

Adunarea de constituire a *Casei Naționale* a avut loc la 23 iunie 1929, când s-au votat și statutele⁴. Activitatea sa urma să se desfășoare în cadrul a șapte secții, dintre care primele trei – cele mai însemnate – erau secția pentru cultură și propagandă națională, secția pentru etnografie și secția pentru muzică națională.

În septembrie 1929, Primăria a cedat pentru scopurile *Casei Naționale* clădirea din Bld. Regele Ferdinand nr. 13. Inaugurat la 26 ianuarie 1930, noul local a mai găzduit alte 12 asociații, printre care: cotidianul *Gazeta de Vest*, puternic sprijinit de Casa Națională, de asemenea, Asociația Profesorilor Secundari din Oradea,

Clubul Sportiv *Crișana*, despărțământul orădean al *ASTREI* și Reuniunea Femeilor Române. În aceeași clădire și-a găsit sediu și Reuniunea Culturală *Cele Trei Crișuri*, care a pus la dispoziția membrilor *Casei Naționale* bogata sa bibliotecă și sala de lectură cu periodicele abonate. La sala de lectură se aflau în 1931 la dispoziția cititorilor 25 de ziare românești centrale și din provincie și 44 de reviste literare și științifice românești și franțuzești, din diverse specialități. Tot atunci biblioteca Reuniunii însuma circa 4000 de volume⁵.

Timp de peste un deceniu, *Casa Națională* a constituit un punct central în viața culturală orădeană prin șezătorile culturale, conferințele, concertele și reprezentațiile teatrale organizate. Alte două direcții însemnate în activitatea ei au fost organizarea unui muzeu și activitatea editorială.

*Muzeul Casei Naționale*⁶, conceput inițial sub forma unui muzeu etnografic al vestului țării, s-a numit ulterior Muzeul Etnografic al Județului Bihor, obiectele fiind expuse în sălile de la etajul I al sediului Casei Naționale. În 1934, anul inaugurării sale (28 mai), muzeul etala circa 200 de exponate, majoritatea aparținând colecțiilor *ASTREI* și ale Primăriei, celelalte provenind în mare parte din donații. Numărul donatorilor a crescut mereu. În octombrie 1934, Valeria Lazăr, văduva lui Aurel Lazăr, a donat muzeului «*masa de scris istorică pe care s-a redactat actul solemn citit de Alexandru Vaida Voivod în parlamentul maghiar, în 1918, și steagul pe care a jurat Consiliul Național și care a fost dus la adunarea de la Alba Iulia*»⁷. Preocupările pentru completarea colecțiilor s-au extins; au apărut exponate de numismatică, arheologie și istorie propriu-zisă. În 1937, inventarul muzeului cuprindea 1.108 exponate, în afară de obiectele arheologice, inventariate la alt capitol. Dictatul de la Viena a pus capăt brusc activității muzeului, astăzi nemaștiindu-se ce s-a ales din bogata sa colecție.

În Oradea, în perioada interbelică a continuat să funcționeze și **muzeul care aparține**

¹ Speranția 1970, p. 17.

² Pentru toate aceste chestiuni, inclusiv dezvelirea bustului lui Iosif Vulcan, a se vedea Faur 1970, p. 99-110. Rectificăm doar, față de textul articolului citat, că actualul bust al lui Iosif Vulcan, aflat la Muzeul Memorial «Iosif Vulcan», nu este același cu bustul dezvelit în 1927.

³ Bradu 1974 a, p. 180.

⁴ Tripon 1936, p. 94-95. Detalii privind organizarea *Casei Naționale* vezi în Romînașu 2005.

⁵ *Gaz. de V.*, 1931, 31 octombrie, p. 2.

⁶ Popovici, Maxim 1972.

⁷ ANR, DJBH, fond 216, dos. 43, f. 60.

Societății de Arheologie și Istorie, redeschis în 1920, ineficient însă sub raport cultural, cu un program de vizitare destul de zgârcit și cu colecțiile, de altfel bogate și interesante, zăcând într-un prăfuit abandon.

În clădirea *Căsei Naționale*, după cum s-a amintit, era găzduită și **Reuniunea Femeilor Române din Oradea**. Aceasta a luat ființă în 1919, începându-și activitatea prin acțiuni caritative-umanitare față de soldații care se întorceau de pe front. Ulterior, activitatea ei a urmărit și scopuri culturale. Prima sa președintă a fost Aurelia Pop, soția lui Coriolan Pop. Curând după moartea soțului ei, aceasta s-a retras de la conducerea Reuniunii. În anii următori, funcția a fost deținută de profesoara Veturia Candrea, o foarte bună organizatoare.

În 1928, *Reuniunea* a primit statut de persoană morală și juridică¹. Ea s-a remarcat prin eforturile făcute în direcția cultivării tradițiilor, a portului și dansurilor populare românești, prin aniversarea în fiecare an a zilei de 20 aprilie - ziua intrării armatei române în Oradea după Unire.

Între anii 1925-1931, o parte din cerințele activității culturale orădene au fost preluate de **Universitatea Liberă «Emanuil Gojdu»**, asociație culturală inițiată de profesorii de la liceul cu același nume din Oradea, în frunte cu Teodor Neș, care și-a desfășurat activitatea sub forma unor stagii de conferințe. Deși inițiativa a aparținut cadrelor didactice de la Liceul *Emanuil Gojdu* (Teodor Neș, Iosif Sălăjean, Augustin Cosma), curând printre conferențieri au fost cooptați și alți intelectuali orădeni (George Bota, Gheorghe Tulbure), profesori de la Facultatea de Drept (Gheorghe Strat, Eugeniu Sperantia, Gheorghe Sofronie) și chiar cadre didactice de la Universitatea din Cluj: Theodor Capidan, G. Bogdan-Duică, Silviu Dragomir, Ioan Lupaș etc. Timp de cinci ani această asociație culturală a organizat numai în Oradea peste 100 de conferințe, în 1931 cedând prerogativele sale *ASTREI*, după ce contribuise din plin la dinamizarea vieții culturale orădene.

Tot prin conferințe, ca principală formă de activitate, s-a manifestat și **Ateneul Român din Oradea**, filială a Ateneului Român din București.

Inițiatorul (în 1925) și animatorul Ateneului Român orădean a fost profesorul Bogdan Ionescu de la Facultatea de Drept din Oradea. În 1934, după plecarea lui, la conducerea *Ateneului* a venit medicul Ioan Glăvan².

Pentru a contracara influența culturală maghiară și pe cea a propagandei comuniste în mediile muncitorești, în 1923 a luat ființă **Asociația Meseriașilor Români**, din care a derivat apoi *Asociația Națională Română a Muncitorilor din Oradea și Bihor* (1933)³.

Alături de asociațiile culturale românești, au continuat să activeze și principalele asociații culturale maghiare⁴. Printr-o ordonanță a Consiliului Dirigent, în 1919 dreptul de funcționare a tuturor asociațiilor cu caracter social din Transilvania fusese temporar retras. Lucrul acesta a atras după sine existența unei perioade de întrerupere în activitatea vechilor asociații culturale maghiare, până când, reînscrindu-se la Tribunal ca persoane juridice, acestea au dobândit astfel dreptul de a funcționa legal în cadrele Statului român. În aceste condiții, se observă rolul tot mai important pe care și l-au asumat bisericele romano-catolică și reformată, prin asociațiile patronate de ele, de garante ale conservării identității etnice și tradițiilor culturale ale comunității maghiare. Tranziția bruscă de la situația de națiune conducătoare la aceea de minoritate a influențat puternic viața culturală a comunității maghiare. Concepte de genul «zonă culturală», «ofensivă culturală», promovate de statul român în partea de vest a țării, au fost privite de comunitatea maghiară pe tot parcursul perioadei interbelice dacă nu cu ostilitate, cel puțin cu suspiciune. Reacția a apărut prompt și s-a materializat în accentuarea componentei naționale a vieții culturale a comunității maghiare.

În 1920 s-a înregistrat o încercare de refacere a *Societății Literare Ady Endre*⁵, care funcționase timp de câteva luni în 1919 sub președinția lui Tabéry Géza. Încercarea a eșuat însă, societatea neprimind aprobare de funcționare, astfel că obiectivele ei au fost asumate pe la mijlocul deceniului al treilea de **Societatea Szigligeti**, o societate cu vechi tradiții,

¹ Tripon 1936, p. 87.

² *Ibidem*, p. 98.

³ Cornea 1995, p. 148.

⁴ Câteva considerații privind asociaționismul cultural interbelic se găsesc în Cornea 1995.

⁵ Tóth 1994.

care își reluase activitatea în 1922. În fruntea acesteia se afla canonicul Karácsonyi János, urmat din 1929 de canonicul Németi Gyula. Vicepreședinte era avocatul Adorján Ármin, iar secretar ziaristul Perédy György. În fruntea secției literare se afla ziaristul Tabéry Géza, iar secția de științe sociale, înființată în 1931, era condusă de avocatul Kocsán János¹. Începând cu 1922 Societatea *Szigligeti* s-a remarcat prin organizarea de concursuri de creație pentru scriitorii bihoreni de limbă maghiară, în domeniul poeziei și prozei, dar și al istoriei. Sfera de acțiune a societății a cuprins toată partea de vest a României, ea fiind capabilă să organizeze manifestări culturale de anvergură.

O altă societate veche care și-a continuat activitatea și după 1919 a fost **Societatea de Medicină, Farmacie și Științele Naturii din Județul Bihor**, asociație profesională cu scopuri culturale care organiza periodic prelegeri cu caracter științific pentru membrii săi. Președintele acesteia era Konrád Béla, iar secretar Rosskopf Béla².

În domeniul teatrului, o problemă care s-a pus cu acuitate în perioada interbelică a fost înființarea unui teatru românesc profesionist.

La Oradea **activitatea teatrală** a continuat și după 1919, fiind susținută, până la înființarea *Teatrului de Vest*, de trupa de teatru maghiară. Aceasta a fost subvenționată în continuare de Primărie, sala Teatrului fiindu-i pusă la dispoziție cu încălzit și iluminat gratuit. Nici o condiție în plus n-a fost impusă directorilor concesionari față de situația existentă înainte de 1919³. Ca repertoriu, trupa maghiară prefera comedia și opereta, jucând totuși și câteva din piesele de rezistență ale dramaturgiei clasice și moderne. Câtva timp, această trupă a fost condusă de actorul Gróf Laszló, care a militat pentru promovarea unui repertoriu de calitate, raliindu-se și ideii de apropiere culturală româno-maghiară.

În ce privește spectacolele de teatru în limba română, acestea au fost reprezentate până în 1928 de turneele trupei Teatrului Național din Cluj, după înființarea sa în 1919, precum și de o serie

de turnee teatrale bucureștene organizate în cadrul acțiunii mai largi de propagandă culturală în Ardeal. Unele din acestea au fost efectuate de trupe valoroase, ca acelea ale Marioarei Voiculescu, Agepsinei Macri-Eftimiu, a lui Toni Bulandra etc. Tot atât de adevărat este însă că multe alte turnee au fost susținute de trupe teatrale înghebate în pripă, cu un repertoriu slab, care nu aduceau decât prejudicii ideii de teatru românesc. Mai trebuie amintite apoi spectacolele susținute de «trupa de diletanți» (actori amatori), în bună tradiție a anilor antebelici. De pildă, la 24 ianuarie 1927, s-a jucat cu mult succes feeria lui Victor Eftimiu – *Înșir' te mărgărite*⁴.

În aceste condiții, ideea înființării la Oradea a unui teatru care să deservească întreaga parte de vest a țării, a existat încă din 1921 în concepția intelectualității orădene, în frunte cu Ștefan Mărcuș, idee împărtășită și de unii reprezentanți ai Ministerului Artelor. Din 1927, când se întrevedea posibilitatea concretizării ideii, orădenii au primit sprijinul lui Victor Eftimiu, numit de puțină vreme director al Teatrului Național din Cluj.

O formulă «de tranziție» spre realizarea unui teatru stabil la Oradea a fost adoptată pentru stagiunea 1927-1928, când sala teatrului a fost închiriată Teatrului Național din Cluj, la Oradea activând un «birou» al acestei instituții, care se ocupa direct de problemele concrete ale organizării stagiunii sale permanente la Oradea⁵. La 15 ianuarie 1928, intelectualii orădeni au organizat o consfătuire în urma căreia s-a semnat o moțiune pentru înființarea trupei stabile de teatru, inițial prin detașarea unor actori de la Teatrul Național din Cluj. De la bun început, problemele financiare s-au impus ca fiind esențiale.

Problema teatrului a fost preluată de Asociația *Vestul Românesc*, înființată la 28 ianuarie 1928, cu scopul «*de a promova și susține, pe cale publicistică și pe alte căi, cultura, unitatea și solidaritatea națională*». Din comitetul central al asociației au făcut parte, printre alții: Valeriu Traian Frențiu, Iacob Radu, Ștefan Mărcuș,

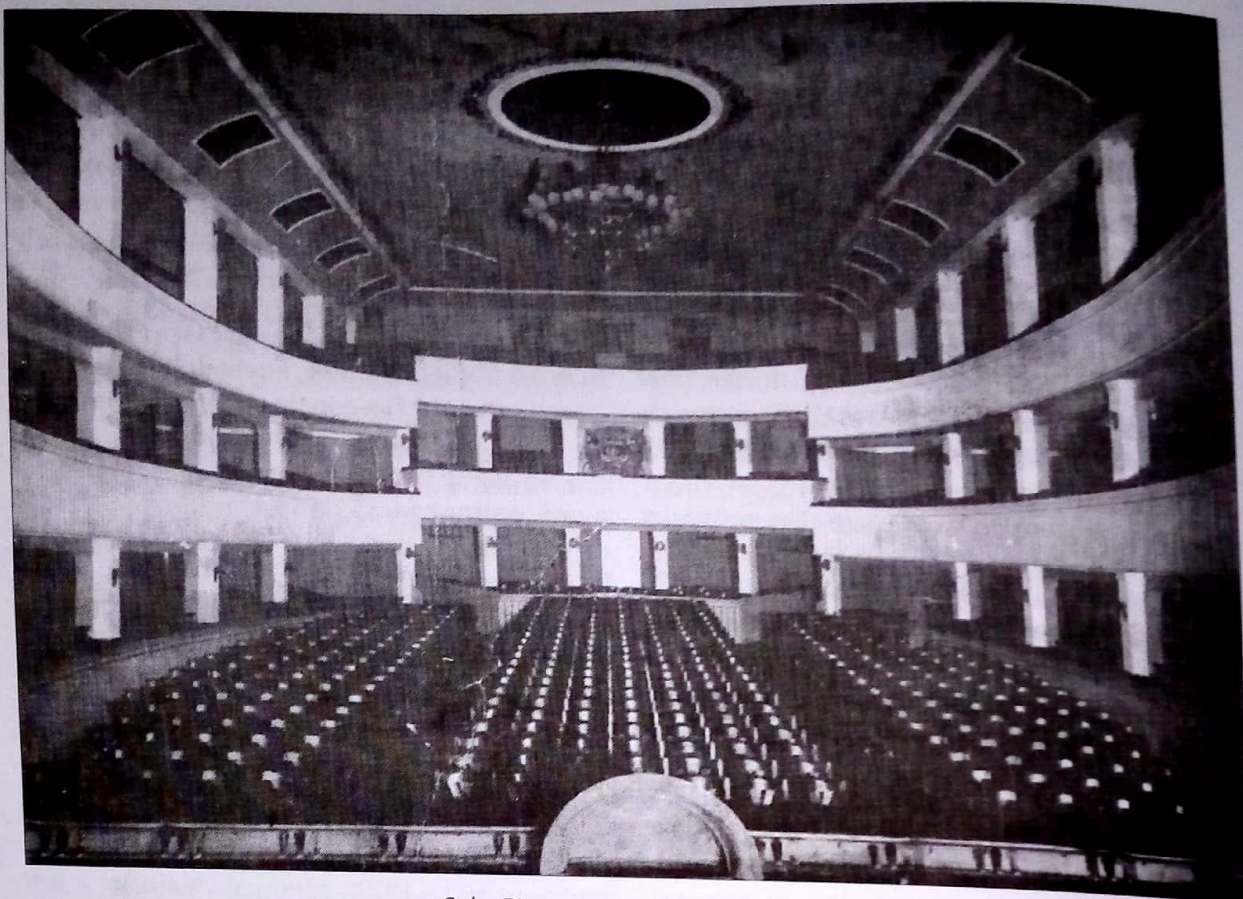
¹ Horváth 1923, p. 237; Fehér 1937, p. 56.

² Horváth 1923, p. 236-237.

³ Tripon 1936, p. 291-292. Un exemplu: deși în plină perioadă de criză, în ședința din 10 februarie 1931, Consiliul Municipal, răspunzând cererii directorului trupei maghiare de teatru, Erdélyi Miklós, a hotărât ordonanțarea imediată a sumei de 75.000 de lei, urmând ca o sumă echivalentă să-i fie acordată după primirea cotei cuvenite Primăriei din fondul de spectacole (*Monit. Com.*, 1931, nr.2, p.3).

⁴ Samarineanu 1927, p. 23.

⁵ Pentru problema înființării și funcționării *Teatrului de Vest* poate fi consultat Faur, Popovici 1972.

Sala Cinematografului "Heymann"

Gheorghe Tulbure, George Bota, Constantin Doboș, Victor Cădere, Anastase Mavrodin, Victor Gherman, Teodor Neș, M. G. Samarineanu etc.

Asociația își propunea editarea unui cotidian, crearea unei case de editură și a unei trupe de teatru românesc. Ca urmare a eforturilor depuse, *Teatrul de Vest* a intrat la sfârșitul lunii septembrie 1928 în deplină legalitate. Spectacolul inaugural a avut loc la 13 octombrie cu *Fântâna Blanduziei* de V. Alecsandri, cu Zaharia Bârsan în rolul principal. Director administrativ al teatrului a fost Ștefan Mărcuș. Dar, deși *Teatrul de Vest* a debutat sub aceste auspicii favorabile¹ și, deși, ca urmare a unor succese obținute cu diferite spectacole și turnee, a primit promisiuni de subvenționare de la primăriile unor orașe din vestul țării, în curând lipsa de experiență și dificultățile financiare și-au spus cuvântul. În a doua jumătate a anului

1929, pentru a ieși din impas, s-a ajuns la ideea înființării unei trupe de teatru unică, cu sediul la Timișoara, a cărei activitate artistică și culturală să concorde cu prevederile statutului Asociației Vestul Românesc.

În clădirea teatrului orădean funcționa, începând din 1932 și un cinematograful², administrat, ca și Teatrul³, de Primărie. În perioada interbelică în Oradea au existat în total șapte cinematografe. Cel mai vechi a funcționat în sala Vigadó din Palatul Vulturul Negru. Au mai existat apoi: cinematograful de vară *Atlantic*, cinematograful *Heymann* [azi demolat], *Apollo* [în Piața Regina Maria], *Dorian*, [fostul Cinema *Libertatea*, în Palatul Vulturul Negru] și *Tivoli* [vechiul cinematograful de pe str. Clujului]⁴.

Între cele două războaie au avut loc la Oradea și câteva încercări de organizare a unor

¹ Timp de aproape doi ani, din trupa Teatrului Asociației Vestul Românesc a făcut parte și actorul Dinu Macedonski, fiul poetului Alexandru Macedonski (Faur 1974, p. 301-331).

² *Monit. Com.*, 1932, nr.3, p.6.

³ *Ibidem*, 1939, nr.9, p.1-5.

⁴ Somogyi 1938, p. 30; Fleisz 2000, p. 34, 35.

elemente de *viață muzicală*, de instituționalizare a lor, în general de canalizare pe același făgaș al eforturilor făcute de o seamă de specialiști sau de iubitori ai muzicii. Au fost reactualizate tradiții care se afirmaseră încă înainte de război.

Noile condiții social-culturale create după Unire au impus revizuirea obiectivelor Reuniunii de Cântări *Hilaria*¹. Conform noilor statute adoptate în 1920, scopul Reuniunii era acela de a cultiva muzica națională, de a îndruma și sprijini elementele talentate, de a constitui un cor mixt permanent și o orchestră filarmonică. În scurtă vreme *Hilaria* a început din nou să-și facă simțită prezența în viața culturală a orașului, deși cu mai puțină pregnanță decât înainte de 1919. Caracteristică pentru activitatea sa interbelică a fost strânsa colaborare în cadrul unor acțiuni culturale complexe, cu celelalte societăți culturale orădene, îndeosebi cu Reuniunea *Cele Trei Crișuri* și cu *ASTRA*. Un

moment important l-a constituit concertul din seara zilei de 23 mai 1921, cu poemul *La șezătoare*, de față fiind și autorul, Tiberiu Brediceanu. Un răsunet important a avut și aniversarea în 1926 a 50 de ani de activitate a *Hilariei*², an în care s-a ales și noul comitet de conducere din care făceau parte: Teodor Popa - președinte, Liviu Lazăr - vicepreședinte, Nicolae Firu - dirijor, printre membrii din comitet figurând Ștefan Mărcuș³, Teodor Roxin, Ioachim Marta etc. Corul *Hilaria* aparținea comunității ortodoxe române, la fel ca și asociația religioasă și culturală *Oastea Domnului*, înființată în 1932⁴ și foarte activă în a doua jumătate a deceniului al patrulea.

Corul *Hilaria* a primit în perioada interbelică vizita unor societăți similare din țară, aceste întâlniri soldându-se cu manifestări muzicale de ținută, care au constituit o reală desfătare pentru publicul meloman. Astfel, în

Corul "Hilaria" la aniversarea a 50 de ani de activitate (9 mai 1926)

¹ vezi Chira 1975.

² vezi Popa 1926.

³ vezi Mărcuș 1935.

⁴ Președinte laic era Pompiliu Dan, iar președinte spiritual preotul Andrei Lupșa.

Corul muncitorilor și funcționarilor ceferiști din Oradea

1924, la Oradea a sosit corul *Carmen* din București în frunte cu D. G. Kiriac; în 1928, Reuniunea de Muzică *Gheorghe Dima* din Sibiu, în anul următor corul *Ion Vidu* din Lugoj, în 1931 corul *Banatul* condus de Sabin Drăgoi, iar în 1939 corul *Gavril Musicescu* din București¹.

Începând din 1922, alături de *Hilaria*, a apărut la Oradea o altă societate corală - *Societatea de Cântări Unirea*, greco-catolică, alcătuită dintr-un cor mixt ce cuprindea câteva zeci de persoane. Evoluând la început sub bagheta lui Iosif Vomacska, din 1924 corul a fost condus de Francisc Hubic, transferat de la Beiuș². Activitatea acestui cor s-a făcut remarcată mai ales în anii 1933-1934. În 1933 membrii săi au efectuat un pelerinaj la Roma și în alte orașe ale Italiei, repurtând un succes important, fiind primiți și ascultați și de papa Pius al XI-lea³.

Alături de ortodocși și greco-catolici, și celelalte comunități religioase mai importante au susținut formațiuni corale de calitate, unele cu tradiție, cum era corul mixt al catedralei romano-catolice condus de Resch Mihály sau cele două coruri reformate conduse de Juhász Károly (Parohia Olosig) și Vásárhelyi Sándor (Parohia Orașul Nou). Comunitatea baptistă maghiară avea de asemenea un cor, condus de Laszczik Ernő⁴.

Dat fiind numărul mare de iubitori ai muzicii, devenise necesară organizarea vieții muzicale pe un plan mai larg, instituționalizarea ei. La 23 decembrie 1923 a avut loc adunarea de constituire a *Societății Filarmonice din Oradea*⁵ la care au participat artiști instrumentiști de toate naționalitățile, stabilind două obiective principale pentru societatea nou creată - cultural și artistic. Pe lângă organizarea și susținerea unor concerte,

¹ Faur 1970 a, p. 70-79.

² vezi Torsan 1975.

³ Tripon 1936, p.295-297.

⁴ Horváth 1923, p.240.

⁵ vezi Bradu, Firez 1973.

care au impulsionat și îmbogățit viața muzicală și, în general, viața culturală a orașului, membrii *Societății Filarmonice* au militat pentru înființarea unui conservator. În 1925 s-a întemeiat *Societatea Artiștilor de Muzică și Artă Dramatică*, dar rezultate ceva mai concludente s-au întrezărit abia din 1928, când s-au pus bazele *Conservatorului*, avându-l în frunte ca director pe Francisc Hubic¹.

Un sprijin activ pentru această Școală de Educație Muzicală, care a dat în 1930 examenul final cu prima sa promoție de elevi, l-au constituit membrii orchestrei filarmonice. Aceasta, deși a reputat de-a lungul anilor numeroase succese, lucru dovedit și de afluența spectatorilor la concertele sale, după 1935, datorită dificultăților întâmpinate, și-a micșorat mereu numărul membrilor, autointitulându-se în cele din urmă «orchestră de cameră» și funcționând în forma aceasta până în 1941.

Printre alte asociații create cu scopul de a cultiva muzica și de a contribui la educația muzicală a publicului amintim asociația *Amicii Muzicii* din Oradea, creată la 28 iulie 1932, cuprinzând artiști instrumentiști amatori, «fără deosebire de naționalitate». Președintele asociației era Ștefan Mărcuș, iar secretar general Eugen Ceontea². Amintim, de asemenea, cvartetul *Da Capo*, alcătuit din Eugen Ceontea, Aurel Tripon, Cornel Torsan și Emil Pop³.

Tuturor acestor asociații și formațiuni muzicale le-au stat la dispoziție sălile de concert din Oradea, în număr de patru. Cea mai veche era sala mare de la *Vigadó* (Redoute), în *Palatul Vulturul Negru*, urmată de sălile de la Cercul Catolic [pe actuala Str. Moscovei, astăzi găzduind Filarmonica orădeană], Hala Comercială [în Piața 1 Decembrie nr. 10, azi Facultatea de Medicină] și Casa de Cultură Reformată [pe actuala Str. Primăriei nr. 27]⁴.

În cadrul acțiunii largi de dezvoltare a interesului pentru muzică și de cultivare a ei și-au găsit locul și corurile muncitorești. În 1923 au luat

ființă *Cercul Coral al Muncitorilor*, *Corul Oțelarilor*⁵ și *Corul Turnătorilor de Fier*. În anul următor, 1924, susținea programe *Corul Muncitorilor Constructori din Oradea*, dirijat de Andrassy Ede, același care, începând din 1930, a condus Asociația Maghiară de Cântece. Foarte apreciat a fost și *Corul Muncitorilor și Funcționarilor Ceferiști din Oradea*, precum și orchestra salariaților P.T.T. Printre cele mai viabile formații s-a dovedit a fi și Cercul Muzical *Gutenberg* al muncitorilor graficieni, care a activat între 1918-1934. Începând din 1925, numeroase programe culturale muncitorești s-au desfășurat pe scena Căminului Muncitoresc, unde își aveau sediul diferite sindicate și uniuni sindicale.

Oradea nu a fost ocolită nici de marile personalități ale vieții muzicale românești. Marele compozitor și interpret George Enescu a concertat la Oradea în câteva rânduri⁶: pentru prima dată în 1921, acompaniat de pianistul Nicolae Caravia⁷, apoi în 1927 și 1929. În cadrul recitalului susținut la 16 ianuarie 1927, împreună cu același N. Caravia, Enescu a prezentat la Oradea, în primă audiție absolută, *Sonata a III-a pentru pian și vioară cu caracter popular în la minor*, piesă compusă în 1926⁸. În sfârșit, un concert important susținut la Oradea de marele compozitor a fost cel din 28 noiembrie 1931 când, cu prilejul împlinirii vârstei de 50 de ani, Enescu a fost declarat cetățean de onoare al municipiului Oradea. Cu acest prilej, E. Sperantia, consilier cultural al municipiului, a rostit o cuvântare și i-a înmănat diploma, lucrată artistic de pictorul Nicolae Irimie. Salutul Casei Naționale l-a rostit N. Zigre, care a oferit lui Enescu și «o frumoasă cunună de aur»⁹.

Pentru a încheia această trecere în revistă a vieții muzicale orădene, este necesar să amintim și activitatea merituosă pe tărâmul educației muzicale desfășurată de cadrele didactice de specialitate: Eugen Hâncu, George Strat, Ambrozie Iluțiu, surorile Boda, Breuer (Boda) Oszkár, Szallay Stefánia etc.

¹ vezi Pop D. Popa 1973.

² *Gaz. de V.*, 1932, 7 august, p. 1.

³ *Ibidem*, 31 iulie, p. 2.

⁴ Somogyi 1938, p.30.

⁵ Horváth 1923, p. 240.

⁶ În Fleisz 2000, p. 34 se afirmă că Enescu ar fi concertat în total la Oradea în perioada 1921-1938 de 11 ori. Din păcate, nu indică sursa acestei statistici.

⁷ *C.T.C.*, 1921, nr.11, p.350.

⁸ Bruchenthal 1966.

⁹ *Gaz. de V.*, 1931, 1 decembrie, p. 1.

Alături de viața muzicală, **artele plastice** au venit și ele în întâmpinarea iubitorilor de frumos, fiind reprezentate în Oradea perioadei interbelice de pictori și graficieni ca Tibor Ernő, Maczalik Alfred, Balogh István, Mikes Ödön, Leon Alex, Nicolae Irimie, Mottl Roman Pál și de sculptori ca Mihai Kara și I. Szabó¹. Remarcându-se și în calitate de cadru didactic, Nicolae Irimie a fost, prin excelență, pictorul peisajului orădean, alături de Maczalik Alfred, care a mai pictat și numeroase portrete și autoportrete, nativități statice și interioare. Semnificative scene din viața oamenilor simpli a pictat Tibor Ernő², pe când Leon Alex s-a exprimat îndeosebi prin grafica sa socială. Începând încă din 1919, la Oradea s-a desfășurat o susținută activitate expozițională, prin expoziții personale, de grup sau organizate în cadrul *Asociației Artelor Frumoase*. Presa timpului a publicat numeroase cronici de expoziție și aprecieri privitoare la activitatea artiștilor plastici orădeni.

În peisajul expozițional orădean a început să se remarce și fotografia artistică, promovată atât de fotografii profesioniști, cât și de fotografii amatori, aceștia din urmă din ce în ce mai numeroși și mai activi în această perioadă³.

Deși scriitorii și ziariștii orădeni s-au confruntat în primul deceniu după Unire cu existența cenzurii, desființată abia în 1929⁴, se poate totuși afirma că **activitatea editorială** orădeană din perioada interbelică a fost remarcabilă.

Politica editorială românească avea ca principal scop îmbogățirea și lărgirea orizontului spiritual al primei generații după Unire, adică, în ansamblu, educația în spirit național. În paralel, activitatea editorială de expresie maghiară s-a dezvoltat nestingerită, comunitatea maghiară cultivându-și în continuare propriile tradiții.

În primii ani după Unire, ca urmare a senzației general resimțite de descătușare spirituală îndelung așteptată și din necesitatea de a asigura temelia unei vieți culturale românești, la Oradea a avut loc o introducere masivă de carte și presă românească în circuitul cultural⁵.

Cei mai stăruitori, mai temeinici editori români au fost cele două societăți culturale, deja

amintite – Reuniunea Culturală *Cele Trei Crișuri* și *Casa Națională a Județului Bihor*, ambele acționând în mod programatic și având fiecare, conform statutelor, scopuri declarat educative și de propagandă națională.

În ce privește întemeierea și susținerea unor periodice, cele două societăți au produs în mod categoric presa românească cea mai viabilă, la același nivel cu revista *Familia*. Ne referim la revista de cultură *Cele Trei Crișuri* (1920-1940), urmată de «*Cele Trei Crișuri*» pentru popor (mai târziu *Revista Satelor «Cele Trei Crișuri»*) și, respectiv, de cotidianul *Gazeta de Vest* (din 1929), continuat din 1936 de *Noua Gazetă de Vest*.

Casa Națională și-a mai legat numele de câteva lucrări de referință cum este *Monografia-almanah a Crișanei - Județul Bihor* (1936), cuprinzătoare enciclopedie locală de care nu ne putem încă dispensa în cercetarea anumitor aspecte din istoria Bihorului interbelic, sau *Oameni din Bihor* (1937) a lui Teodor Neș, cunoscuta galerie de portrete de oameni de seamă grefată pe rememorarea tradițiilor istorico-culturale locale.

Pe lângă activitatea editorială a societăților culturale, s-a remarcat și aceea a învățământului, în ansamblu. În primul rând, toate școlile orădene mai importante editau anuare. Urmau apoi organele de presă ale serviciului local de învățământ și ale revizoratului școlar Oradea. Între 1922-1923, Gh. Tulbure a întemeiat și condus *Școala Nouă*. Au urmat *Foaia Școlară* (începând din 1925) - revistă pedagogico-culturală a revizoratului școlar orădean și *Buletinul Școlar* (1935-1937) al serviciului local de învățământ Oradea. O a treia categorie o constituiau asociațiile învățătorilor și ale profesorilor. De pildă, în 1932, profesorii de la Școala Normală «Iosif Vulcan» editau *Școala de Vest*. Asociația Învățătorilor Maghiari a editat între 1933-1937 *Erdélyi Magyar Tanító [Învățătorul Maghiar Ardelean]*⁶ și, aproximativ în aceeași perioadă, hebdomadarul *Erdélyi Tanítók Lapja [Foaia Învățătorilor Ardeleni]*.

Erau apoi revistele școlare, dintre care cel mai cunoscut exemplu îl constituie *Țara Visurilor Noastre* a Liceului *Emanuil Gojdu*. Ca editor a

¹ Fehér 1937, p.54.

² vezi Roșu 1977.

³ Pentru acest subiect vezi Cornea 1999, *passim*.

⁴ Fehér 1937, p. 55-56. Decretul de ridicare a cenzurii s-a dat la 21 noiembrie 1928.

⁵ Cornea 1987, p. 715-733; vezi și Cornea 1990.

⁶ Colecția acestei publicații se găsește la B.A.R., cota P.II 13.888.

acționat și revista *Familia*, care a publicat mai ales autori locali - gazetarul M. G. Samarineanu, juristul Tiberiu Moșoiu etc.

Numeroase grupuri profesionale aveau publicații proprii. Baroul avocaților a editat *Justiția* (1925-1929), Camera de Comerț și Industrie - *Revista Economică* (1925-1940) ș.a. În limba maghiară apăreau *Corvina* - revista comercianților de librărie și papetărie, *Pénzvilág* [*Lumea Banului*] - revistă de economie, *Kereskedelmi Utazók Lapja* [Foaia Voiajorilor Comerciali]¹ etc.

Prezența Academiei de Drept în perioada 1920-1934, precum și existența unui număr mare de avocați - români, maghiari, evrei - au făcut ca la Oradea să se tipărească un important număr de lucrări de drept: de la drept administrativ până la drept internațional, cursuri universitare ori lucrări de popularizare, tipăriturile din acest domeniu formând un tot compact care se detașează în cadrul editorial general.

Primăria, ca editor, a tipărit între 1926-1940 *Buletinul*, continuat de *Monitorul Comunal*.

Din producția editorială orădeană, o unitate aparte din punct de vedere tematic o formează acele cărți care evocă evenimente legate de Unire. Începutul l-a făcut Reuniunea Culturală *Cele Trei Crișuri* printr-o serie de broșuri publicate de *Secția de propagandă «Crișul Negru»*. Au urmat apoi *Cuvinte din Bihor* de Gheorghe Tulbure (1923), cartea lui Roman Ciorogariu - *Zile trăite* (1926), lucrarea colectivă tipărită la Oradea în 1938 din inițiativa lui Tiron Albani - *Douăzeci de ani de la Unire* etc.

În anii interbelici s-a editat la Oradea o singură lucrare de sinteză, interdisciplinară, mai cuprinzătoare, cu referire la Bihor. Este vorba de *Monografia almanah a Crișanei - Județul Bihor* (Tipografia Diecezană, 1936), deja amintită, cu redactarea căreia a fost însărcinat Aurel Tripon și care include descrierea condițiilor naturale locale, aspecte ale economicului, socialului, financiarului, edilitarului etc., având și un substanțial capitol istorico-cultural. Ca un pendant al acesteia, intelectualitatea maghiară a publicat aproximativ în aceeași perioadă un almanah similar, mai puțin cuprinzător sub aspect enciclopedic, dar mai bogat în ce privește portretele personalităților locale. Este vorba de *Bihor-Bihar megye, Oradea-Nagyvárad kulturtörténete és oregdiákjainak emlékkönyve* [*Istoria culturală și albumul personalităților din*

Oradea și Bihor], de tipărirea căruia s-a ocupat, începând din 1933, din însărcinarea comitetului de redacție, Fehér Dezső, cunoscutul redactor și proprietar al cotidianului *Nagyvárad Napló* [*Jurnal Orădean*]. Prin moartea lui, această întreprindere a rămas însă neterminată și a fost încheiată abia în 1937, după ce Primăria a hotărât să acorde o subvenție de 10.000 lei văduvei ziaristului pentru a putea încheia tipărirea lucrării².

În domeniul presei, ceea ce se remarcă de la bun început este încercarea de recuperare a rămănerii în urmă a presei românești, marcată, în comparație cu presa maghiară, de condițiile vitrege de apariție de dinainte de 1919. S-a încercat, în primul rând, să se pună bazele unei presei cotidiene românești, aceasta însă continuând să rămână o problemă deschisă până în 1940, presa cotidiană românească aflându-se, de-a lungul întregii perioade interbelice, în inferioritate numerică față de presa cotidiană de expresie maghiară.

Prima încercare de a edita un cotidian românesc s-a făcut în 1919 prin *Tribuna* (1919-1932), înființată de Gheorghe Tulbure, care a apărut la început zilnic, apoi săptămânal. Redactorul ei a fost Tiron Albani. Între anii 1923-1925 a apărut *Vestul Românesc*, întemeiat de Ștefan Mărcuș, ziar fără nuanță politică, având printre colaboratori pe M.G. Samarineanu, G. Bota, G. A. Petre etc. O altă încercare s-a făcut în 1931 prin apariția *Timpului*, ziar politic, social, cultural și literar, care după doar zece numere și-a sistat apariția, deși începutul fusese promițător, stilul și calitatea informațiilor vădind iscusita mână de gazetar a lui M. G. Samarineanu.

Singurul cotidian românesc care s-a menținut o perioadă mai lungă a fost *Gazeta de Vest* (1929-1936), urmată apoi, până în 1940, de *Noua Gazetă de Vest*. Ziar politic independent, *Gazeta de Vest* a fost redactată de George A. Petre, împreună cu Augustin Barna, Tiron Albani, Lascăr Tuduciuc și V. Grădinaru. Nici măcar *Gazeta de Vest* nu a avut tot timpul statut de cotidian. Copleșită de greutăți financiare, a avut perioade, cum a fost cea de-a doua jumătate a anului 1932, când a apărut doar săptămânal.

Trebuie să subliniem că în tot acest răstimp presa cotidiană de limbă maghiară s-a dezvoltat fără restricții, la Oradea existând în perioada

¹ Horváth 1923, p.234.

² *Monit. Com.*, 1937, 15 septembrie, p.2.

interbelică opt cotidiane maghiare de diverse orientări, alături de alte câteva periodice de largă circulație. *Nagyvárad Napló* [Jurnal Orădean], cotidianul politic de dimineață al lui Fehér Dezső, a fost deja amintit. În paralel, a continuat să apară *Nagyvárad* [Oradea], intitulat din 27 ianuarie 1934 *Szabadság* [Libertatea], avându-l ca redactor șef pe Hegedűs Nándor, iar printre redactori pe cunoscuții ziariști Perédy György, Tabéry Géza, Gulácsy Irén, Bárdos László etc. Tot în cursul dimineții apărea și *Nagyvárad Friss Ujság* [Știri Proaspete Orădene] sub redacția lui Pásztor Ede. După-amiaza apărea *Nagyvárad Estilap* [Foaia de Seară Orădeană], al cărei redactor- responsabil era Katona Béla.

Din 1932 au început să apară alte patru cotidiane, dintre care *Erdélyi Lapok* [Pagini Ardelene], intitulat din 1936 *Magyar Lapok* [Pagini Maghiare] și *Erdélyi Magyarorság* [Maghiarimea Ardeleană] s-au menținut până după 1940. Celelalte două - *Erdélyi Magyar Szó* [Cuvânt Maghiar Ardelean] și *Erdélyi Néplap* [Foaia Populară Ardeleană] au avut o existență mai scurtă.

Personalitatea cea mai influentă în domeniul presei maghiare din Oradea a fost Hegedűs Nándor. Patron al cotidianelor *Nagyvárad*, *Estilap* și, ulterior, după moartea lui Fehér Dezső și al lui *Nagyvárad Napló*, acesta conducea și o întreprindere de import de cărți și avea, la începutul Bld. Regele Ferdinand, un mare magazin-depozit de cărți, articole de papetărie și articole muzicale. În același local funcționa și biroul său de presă, precum și o bibliotecă publică de împrumut numărând câteva mii de volume și fiind axată în special pe autori moderni de literatură beletristică¹. Nu era singura bibliotecă de împrumut, căci mai exista și *Biblioteca publică a orașului* care aparținea de Primărie și care în perioada interbelică s-a axat în principal pe completarea fondului de carte românească, deficitar până la 1919².

Presa periodică orădeană, atât cea românească, cât și cea maghiară, a avut un profil foarte divers. La o parte a periodicelor ne-am referit mai sus vorbind despre editori. Merită însă să ne îndreptăm mai temeinic atenția asupra periodicelor culturale.

Dintre cele românești, cel mai prestigios rămâne, desigur, *Familia*, cu cele două serii interbelice, redactate de M. G. Samarineanu: seria a II-a (1926-1929), care mai păstra în oarecare măsură rubricile și formatul vechii *Familiei* a lui Iosif Vulcan, dar mai ales seria a III-a (1934-1940), cu un pronunțat caracter literar, cu numeroase colaborări de certă autoritate, preocupată în permanență de menținerea unui nivel ridicat al valorii colaborărilor³.

Seriile interbelice ale revistei *Familia* au existat în paralel cu revista *Cele Trei Crișuri* (1920-1940), al cărei prim număr a apărut la 15 aprilie 1920. Aceasta completa în mod necesar activitatea societății culturale pe care o reprezenta, reunind în paginile sale colaboratori de vază și oferind informații culturale abundente și prețioase pentru întreaga parte de vest a țării.

În domeniul presei culturale românești au existat și încercări mai efemere, cum a fost, de pildă, apariția promițătoare, dar de scurtă durată, a revistei *Muguri Noi* în 1932⁴. Un răstimp ceva mai lung (1933-1934) a apărut *Flori de Crâng* (mai târziu *Suflet Românesc*), revistă literară destinată mai ales debutanților.

Dintre revistele culturale maghiare amintim, pentru începutul perioadei de care ne ocupăm, revistele *Magyar Szó* [Cuvânt Maghiar] și *Tavaszi* [Primăvara], care au apărut timp de un an și jumătate în perioada 1919-1920⁵. Având la origine publicația *Várad Hét* [Săptămâna Orădeană], înființată în 1917, revista literară *Magyar Szó* a fost editată de scriitorul și ziaristul Tabéry Géza cu ajutorul financiar al lui Fehér Dezső. Tot în 1919, Zsolt Béla, fost secretar al poetului Ady Endre, a început să redacteze săptămânalul *Tavaszi*⁶. Acesta, continuator al mișcării literare *A Holnap* [Mâine] de la începutul veacului al XX-lea, s-a constituit încă de la prima apariție într-un propagator al unor idei generoase, de pace, de solidaritate internațională etc. Trebuie remarcată, de asemenea, și participarea celor două reviste orădene la orientarea literaturii maghiare din România imediat după Unire.

În deceniul al patrulea a apărut din nou o serie de publicații maghiare interesante: revista

¹ Horváth 1923, p. 186, 233, 237; Isaiu 1968, p. 23.

² vezi Călușer, Ilea 2002-2003.

³ Cornea 1980; vezi și Cornea 1978 a.

⁴ Cornea 1985, p. 343-348.

⁵ Kovács 1974, p. 329-344.

⁶ Fehér 1937, p. 51.

cultural-artistică *Az Irás [Scrisul]*¹, revistele *Szabad Szó [Cuvântul Liber]* și *A Hét [Săptămâna]*, sub conducerea lui Bárdos László, precum și *Szemle [Observatorul]* și *Tömegkultura [Cultura de Masă]*, sub redacția lui Máté Ernő. În cursul anului 1936 a apărut revista de literatură și critică *Új Út [Drum Nou]*. Iubitorii teatrului și ai cinematografului se puteau informa din săptămânalele *Színházi Ujság [Jurnal Teatral]*, avându-l ca redactor responsabil pe Fodor Frigyes și, respectiv, *Filmriport [Reportaj Cinematografic]*, revistă bilingvă de cultură cinematografică având redacția la cinematograful *Dorian*.

În domeniul presei, la fel ca și în alte domenii ale vieții culturale, au existat mai ales în primul deceniu după Unire câteva inițiative de apropiere culturală între români și maghiari, pentru bună înțelegere și o cunoaștere reciprocă prin intermediul culturii. Trebuie evidențiate eforturile făcute în această direcție de Reuniunea *Cele Trei Crișuri*, materializate în revistele bilingve *Aurora* (1922-1923)², *Curierul de Luni - Hétfői Kurir* (1925), precum și în antologia de poezie *Laura* (1922) cu traduceri din poezii moderni maghiari. Revista *Aurora (literară, artistică, teatrală, socială)* era redactată de George A. Petre, Al. Keresztury-Olteanu și Salamon László. Militând cu adevărat pentru o cunoaștere reciprocă a celor mai mari valori ale culturii române și maghiare, a publicat traduceri reciproce de poezie, precum și știri teatrale și literare etc. *Curierul de Luni* apărea sub direcția lui Ștefan Mărcuș, având ca redactorșef pe același Al. Keresztury³.

Trebuie evidențiate totodată și cele câteva apariții interesante de carte din anii interbelici, vizând cunoașterea reciprocă a unor valori ale culturii române și maghiare. Antologia *Laura*, publicată de Iustin Ilieșiu, a fost deja amintită. Tot în 1922 a apărut și un volum cu traduceri din poezi români, intitulat *Új román költők [Noi poeți români]*, datorat lui Al. Keresztury.

În 1926 s-a înființat, din inițiativa ziariștilor maghiari, *Clubul Ziariștilor din Oradea*, care-și stabilea, prin statute, ca obiectiv pacea socială și apropierea culturală româno-maghiară. Conducerea Clubului era alcătuită în mod egal

din ziariști români și maghiari care acționau în numele «*înțelegerii și solidarității de breaslă*»⁴. Clubul s-a manifestat prin organizarea de conferințe, concerte, întâlniri cu scriitori și editare de carte, reușind să aducă la Oradea personalități de marcă ale culturii române și maghiare, de la Mihail Sadoveanu și Móricz Zsigmond până la George Enescu și Bartók Béla. În anul 1930, în tălmăcirea românească a lui George A. Petre a apărut în editura Cercului Ziariștilor volumul de versuri al lui Ady Endre - *Sânge și aur*, o ediție elegantă, ilustrată de pictorul Ruzicska György.

În 1937 a apărut traducerea în limba română a romanului lui Jókai Mór - *Sărmanii bogați*⁵.

VII.

ORADEA ȘI DICTATUL DE LA VIENA. PERIOADA ADMINISTRAȚIEI UNGARE

Imediat după semnarea tratatului de pace de la Trianon, Ungaria postbelică, considerându-se nedreptățită, și-a manifestat fără echivoc intenția de a promova o politică revizionistă, trecând de îndată la fapte, la început mai discret, apoi, pe măsura trecerii anilor, din ce în ce mai zgomotos.

Ca o reacție firească de contracarare a acestei politici, a apărut, în zonele vizate, mișcarea antirevizionistă. Aflat în primul eșalon al localităților transilvănene vizate pentru a fi realipite la Ungaria, Oradea, oraș de graniță, a reacționat prompt la pericolul revizionist, a cărui prezență se făcea simțită atât din exterior, cât și din interior, din partea anumitor segmente ale societății orădene.

Astfel, din a doua jumătate a deceniului al treilea, întreaga viață spirituală a orașului s-a resimțit de pe urma atmosferei create sub influența politicii revizioniste a statului ungar, receptată imediat de unele cercuri maghiare locale, pe de o parte, dar și sub influența reacției antirevizioniste a populației românești, pe de altă parte.

În strânsă legătură cu coagularea și întărirea treptată a tendințelor antirevizioniste s-a aflat și

¹ Jancsó 1975, p.2.

² Vezi Romînașu 2002-2003, p. 240-241.

³ O mențiune specială se cuvine pentru activitatea acestui gazetar, îndreptată în direcția realizării unei bune înțelegeri româno-maghiare, desfășurată atât în coloanele presei românești, cât și ale celei maghiare.

⁴ Iványi 1933, p. 217.

⁵ vezi Dávid 1978.

Publicul orădean asistând la demonstrația de 10 mai (1939)

activitatea publicistică și editorială românească. Numeroase articole cu conținut antirevizionist au apărut de-a lungul anilor în cele două serii ale *Familiei* și în *Gazeta* și *Noua Gazetă de Vest*. Dintre asociațiile culturale, cele care au adoptat imediat o atitudine antirevizionistă activă au fost *Casa Națională*, *ASTRA* și *Reuniunea Femeilor Române*.

Mai ales după 1930, încercările de apropiere culturală româno-maghiară au devenit tot mai rare. Nu se mai editau publicații bilingve, ca în anii '20; în schimb, se organizau anchete și sondaje de opinie în rândul unor personalități marcante ale culturii românești și ungare, care încercau să analizeze în mod lucid situația, scoțând în evidență posibilități de înțelegere chiar în atare condiții¹. La sfârșitul anului 1931, Gheorghe Sofronie, primar al Oradei și deputat, îngrijorat de noua direcție spre care păreau să se îndrepte lucrurile în plan internațional, a făcut în Camera Deputaților o interpelare în legătură cu dimensiunile și eficiența propagandei antirevizioniste românești în străinătate².

La sfârșitul anului 1932, în Ungaria a ajuns la putere guvernul condus de Gömbös Gyula, moment din care revizionismul a devenit politică oficială a guvernului ungar. În România s-a înregistrat o reacție imediată prin organizarea unor mari demonstrații antirevizioniste în numeroase localități, începând cu Bucureștiul. La Oradea, *Casa Națională a Județului Bihor* a inițiat și organizat două astfel de mari demonstrații - la 27 noiembrie 1932 și la 28 mai 1933³. Cu prilejul celei din urmă, participanții au ținut în mod deosebit să aprecieze politica externă românească promovată de ministrul de externe Nicolae Titulescu⁴.

În România, campania împotriva revizionismului ungar începuse de fapt în mod oficial în 1931 prin înființarea la București a Ligii Antirevizioniste Române, condusă de Stelian Popescu, directorul ziarului *Universul*. Secția Oradea și Bihor a Ligii Antirevizioniste s-a constituit la 1 aprilie 1934, cel mai important conducător al acesteia fiind profesorul Teodor Neș⁵.

¹ Este deja bine cunoscută ancheta realizată de revista *Familia* în 1935, la care au participat Mihai Sadoveanu, Lucian Blaga, Camil Petrescu, Victor Eftimiu, Cezar Petrescu, Petru Comarnescu, Szemlér Ferencz, precum și câțiva scriitori din Ungaria - Zilahy Lajos, Benedek Marcell, Babits Mihály și Illyés Gyula.

² *Gaz. de V.*, 1931, 10 decembrie, p. 3.

³ Pentru amănunte se poate consulta *Bihorul Strajă* 1933.

⁴ *Ibidem*, p. 143.

⁵ Tripon 1936, p. 99; ANR, DJBH, fond 35, dos. 19, f. 22.

În același an, profesorul Gheorge Sofronie publica la Oradea un studiu de drept internațional referitor la absența fundamentului juridic al acțiunii revizioniste ungare¹.

Din a doua jumătate a deceniului al patrulea, acțiunea revizionistă a început să fie susținută din ce în ce mai mult și de Italia fascistă. La 1 noiembrie 1936, la Milano, Mussolini făcea o declarație provocatoare cu privire la necesitatea revizuirii granițelor țărilor dunărene. În replică, în numeroase localități din Transilvania au avut loc în cursul lunii noiembrie mari demonstrații antirevizioniste. Între acestea s-a situat și demonstrația de la Oradea din 17 noiembrie 1936². În același an, la 1 Decembrie, cu ocazia aniversării Unirii, profesorul Andrei Crăciun a susținut conferința intitulată *Al cui e Ardealul?* care, tipărită ulterior, a cunoscut două ediții însumând un tiraj de 16.000 de exemplare³.

După 1935, orientarea din ce în ce mai pronunțată a regimului politic românesc spre naționalism și autoritarism a contribuit la alimentarea tendințelor revizioniste.

La sfârșitul anului 1937 și începutul anului 1938, situația internațională s-a agravat, România evoluând de-acum într-un context internațional extrem de dificil. Dinspre vest se simțea din ce în ce mai mult amenințarea unei eventuale agresiuni germano-ungare. În aceste condiții, statul român a trecut la întărirea fortificațiilor și sistemelor de apărare de la granița de vest, accelerând și construirea unor obiective militare.

Lucrările de fortificații de la granița de vest au fost susținute financiar, în perioada 1937-1940, prin contribuția unor largi pături ale populației. Prefectura Județului Bihor a lansat un apel în acest sens încă din noiembrie 1937. Imediat după aceasta, populația orașului a subscris și a vărsat la bancă peste 700.000 de lei destinați acestui scop, printre donatorii benevoli aflându-se: Școala de Stat nr.10, personalul de la Turnătoria de Fier și Fabrica de Mașini, de la C.F.R., de la Uzina

Electrică, cadre didactice și funcționari publici⁴. Membrii *Comisiei Interimare* a municipiului au oferit la sfârșitul lunii noiembrie 1937 retribuția lor pe 10 zile pentru a contribui la cheltuielile necesare pentru aceste fortificații⁵.

An de an, contribuția populației orădene a sporit. Pentru trimestrul I al anului 1940, de pildă, populația municipiului vărsase în *contul apărării* suma de 1.517.000 lei⁶. Sacrificiile materiale reclamate de efortul de întărire a granițelor au fost acceptate de întreaga populație, fără deosebire de naționalitate. Rapoarte oficiale specificau că, în această privință și-au adus contribuția, deopotrivă, «*atât românii cât și minoritarii*»⁷.

În perioada cuprinsă între septembrie 1938 (semnarea Acordului de la München) și martie 1939 (ocuparea Cehoslovaciei), opinia publică orădeană, prin intermediul presei, și-a manifestat simpatia și solidaritatea față de poporul cehoslovac. Refugiați cehoslovaci au fost primiți cu prietenie și înțelegere la Oradea, fiind sprijiniți sub diverse forme: cazare, aprovizionare, transport⁸.

După dezmembrarea Cehoslovaciei, cercurile revizioniste ungare și-au intensificat propaganda împotriva României. În martie 1939 statul român a convocat pentru concentrări primele contingente de rezerviști. Pături largi ale populației își exprimau voința de a apăra cu orice preț independența și integritatea teritorială a țării. În acest context se înscrie și vizita istoricului Nicolae Iorga la Oradea la sfârșitul anului 1938. La 1 Decembrie, în sala Teatrului, cu prilejul aniversării a două decenii de la Unire, Iorga a rostit un fulminant discurs antirevizionist⁹. Cu prilejul acestei vizite s-a obținut și acordul său pentru publicarea la Oradea a unei antologii din conferințele sale cu caracter antirevizionist¹⁰.

În această perioadă s-au înregistrat și unele luări de poziție ale unor intelectuali maghiari care continuau să militeze încă pentru buna înțelegere

¹ vezi Sofronie 1934.

² Bodea, Suciu, Pușcaș 1988, p. 56.

³ vezi Crăciun 1936.

⁴ Ciubăncan 1981, p. 212-214.

⁵ *Monit. Com.*, 1938, nr. 1 (3 ianuarie), p. 2.

⁶ Ciubăncan 1981, p. 214.

⁷ Bodea, Marinescu 1978, p. 291.

⁸ Pavel, Drecin 1969, p. 23.

⁹ vezi Iorga 1939 b.

¹⁰ vezi Iorga 1939 a.

dintre cele două etnii. În 1938, profesorul Bánya László, secretar general al *Madosz* [*Uniunea Muncitorilor Maghiari*] conferența la Oradea pe această temă. La 31 iulie 1939, cu prilejul aniversării a nouă decenii de la moartea poetului Petőfi Sándor, ziaristul Tabéry Géza se pronunța în sprijinul aceleiași idei, a necesității luptei comune împotriva fascismului¹. Voci, chiar mai categorice, răsunau și din tabăra comunistă. În martie 1939, Alexandru Sencovici publica la Oradea, într-un tiraj de 10.000 de exemplare, broșura *Nem kapitulálni! Ellenálni! [Să nu capitulăm! Să ne împotrivim!]*, în care arăta: «Suntem de aceea în mod categoric împotriva revizionismului, în interesul ungarilor și al întregului popor din România»².

În această perioadă, Ungaria trecuse deja la acțiuni subversive concrete, organizând rețele conspirative în rândul minorității maghiare din România. Membri ai organizației *Rongyos Gárda* [*Garda Zdrențăroasă*] au fost descoperiți și la

Oradea de Poliție și Siguranță³. Locul de întâlnire al agenților acestei organizații se afla la atelierul fotografic *Angelo* din Oradea, proprietatea soților Aschner⁴.

În primăvara anului 1939, conform planurilor Marelui Stat Major al armatei ungare, au început să ia ființă în zona de frontieră a Transilvaniei secțiile locale ale organizației *Önvédelmi Szervezet* [*Organizația de Autoapărare*], ale cărei obiective pe teritoriul României erau: atacarea la nevoie a trupelor regulate, organizarea de atentate împotriva personalităților oficiale, organizarea de formațiuni paramilitare și de spionaj. Se consideră că cea mai importantă secție din întreaga Transilvanie a lui *Önvédelmi Szervezet*, atât numeric, cât și ca activitate, era cea din Oradea⁵.

În 1940, sucursala din Oradea a Societății de Asigurări *Transilvania* obținea, prin agenții săi, informații din țară, pe care le transmitea apoi la Budapesta⁶.

Nicolae Iorga la Oradea - 1 decembrie 1938

¹ Bodea, Suciu, Pușcaș 1988, p. 116, 120.

² Pavel, Drecin 1969, p. 24-25.

³ Bunesu 1971, p. 23-25.

⁴ Bodea, Suciu, Pușcaș 1988, p. 107-108; Cornea 1999, p. 30, 43.

⁵ Bodea, Suciu, Pușcaș 1988, p. 94 -96.

⁶ Bodea, Marinescu 1978, p. 286.

În vara anului 1940, acțiunile diplomatice și militare revizioniste ale Ungariei, sprijinită de Germania și Italia, au fost completate cu activități de tip terorist desfășurate pe teritoriul românesc, activități menite a pregăti o eventuală intervenție armată. În perioada desfășurării tratativelor de la Turnu-Severin dintre guvernul român și cel ungar, pe teritoriul României au fost organizate numeroase grupe teroriste. Centrul lor coordonator se afla la Oradea, fiind condus de agentul Szalkai László, dar, întrucât organele de resort românești au procedat, la mijlocul lunii august 1940, la arestarea principalilor organizatori și participanți, misiunea lor n-a putut fi dusă la îndeplinire¹.

În ce privește minoritatea germană, în primăvara anului 1940, consulul german onorific din Oradea, Ludwig Schuster, alături de cei 150 de membri ai secției orădene a *Comunității poporului german*, desfășurau o asiduă propagandă național-socialistă, sprijinind toate acțiunile revizioniste².

Din partea română, în vara anului 1940 s-au înmulțit acele acțiuni prin care populația, în multiple forme, cerea guvernului să organizeze rezistența armată, să nu cedeze nici o palmă din pământul țării.

La 13 august 1940, la Prefectura Județului Bihor s-a organizat o întrunire cu reprezentanții oficiali ai județului, chemați să-și precizeze poziția. A luat cuvântul și doctorul Victor Gherman, ajutorul de primar al municipiului Oradea. După o alocuțiune cu ample referiri de ordin istoric la populația românească a Transilvaniei, a încheiat, la fel ca și ceilalți vorbitori, în ideea de a nu se abdica: *«În aceste împrejurări, noi suntem gata de orice, căci pentru noi instinctul de prevedere nu se poate erija în a susține acțiuni de abdicare»*³.

După reluarea lucrărilor conferinței de la Turnu-Severin, chestura poliției din Oradea raporta că *«populația românească de pe frontieră este disperată, temându-se că se vor face concesii teritoriale Ungariei»*⁴.

La 22 august 1940 a avut loc la Oradea o adunare la care au luat parte fruntași ai populației românești din oraș și din întregul județ, precum

și reprezentanți ai locuitorilor din județele Sălaj, Maramureș și Satu-Mare. Participanții au protestat împotriva pretențiilor revizioniste ale Ungariei, votând, în încheierea adunării, o moțiune care afirma voința unanimă a populației românești de a apăra frontierele țării și hotărârea sa de a nu ceda nici un petec de pământ. O delegație aleasă de adunare a fost însărcinată să prezinte moțiunea președintelui Consiliului de Miniștri, Ion Gigurtu, și șefului delegației române la tratativele de la Turnu-Severin, Valer Pop⁵.

La 29 august a avut loc o întâlnire a membrilor grupului maghiar din Parlamentul României, la Cluj, sub conducerea contelui Bánffy Miklós, pentru a întocmi un protest împotriva politicii de concentrări promovată de statul român. Protestul urma să fie înmânat primului ministru Gheorghe Tătărescu. De la Oradea a participat la această întrunire Soós István, președintele Partidului Maghiar din Oradea⁶.

Guvernul român fusese însă deja invitat, în seara zilei de 27 august, să-și trimită, la 29 august, împuterniciții la Viena în vederea soluționării pretențiilor revizioniste ungare, o invitație similară fiind adresată și guvernului de la Budapesta. La Viena, miniștrii de externe ai Germaniei și Italiei au impus reprezentanților guvernului român să accepte cedarea părții de nord-vest a Transilvaniei în favoarea Ungariei, amenințând că în caz contrar România va deveni obiectul unei acțiuni militare, fiind invadată și ștearsă de pe harta Europei.

Astfel, la 30 august 1940, România a fost constrânsă să accepte Dictatul de la Viena, cedând Ungariei partea de nord-vest a Transilvaniei în suprafață de 42.243 km², cu o populație de peste 2,6 milioane de locuitori, în majoritate români.

Orașul Oradea făcea parte din teritoriul cedat.

Populația Oradei a aflat de hotărârile adoptate la Viena în după-amiaza aceleiași zile, la orele 16:00, prin intermediul radioului, știrea fiind primită cu disperare și revoltă de populația română și cu euforică bucurie de populația maghiară.

A doua zi, la 31 august, Soós István, în calitate de deputat în Parlamentul României și de președinte al organizației orășenești a

¹ Bodea, Suciu, Pușcaș 1988, p. 107-109.

² vezi Danciu, Pavel 1967.

³ Ciubăncan 1981, p.217.

⁴ Danciu, Pavel 1967, p. 60-61.

⁵ Simion 1972, p. 172.

⁶ Hiv. Közl., 1942, nr. 9 (septembrie), p.1.

Partidului Maghiar, a luat legătura cu primarul orașului, Augustin Chirilă și cu prefectul județului, generalul Vasile Todoruț, toți trei declarându-se de acord că lucrul esențial în noile împrejurări era păstrarea liniștii și a ordinii în oraș. Ca urmare, reprezentanții populației maghiare au redactat textul unui scurt apel adresat conaționalilor lor în care aceștia erau chemați la păstrarea ordinii, liniștii și disciplinei. Apelul era semnat de episcopul reformat Sulyok István, vicarul romano-catolic Schriffert Béla, Thury Kálmán – administrator teritorial bisericesc, Markovits Mánó, Soós István – deputați și Árvay Árpád – secretarul general al Partidului Maghiar¹.

În aceeași zi s-a constituit o *gardă civilă*, organizată de fruntașii comunității maghiare și de autoritățile române, stabilindu-se că din această gardă pot face parte atât maghiari, cât și români. De organizarea gărzii civile maghiare s-a ocupat Árvay Árpád, iar de cea română avocatul Nicolae Mocan, „*dar nimeni nu s-a prezentat pentru garda civilă română, astfel că s-a putut forma doar garda civilă maghiară*” – ne informează o sursă oficială maghiară². Această gardă civilă a vegheat ca, pe lângă menținerea siguranței publice, să împiedice evacuarea documentelor de valoare de către autoritățile române. Acest lucru s-a și reușit, de altfel, „*peste tot fără vărsare de sânge și apărându-se interesele maghiare*” – precizează aceeași sursă.

Încercări făcute de partea maghiară de a împiedeca evacuările sunt amintite și de alte surse, ba, mai mult, se menționează organizarea, la 1 septembrie 1940, a unei *gărzi naționale* maghiare, condusă de inginerul Dobozy Géza, tehnicianul Kozma Oszkár, Wallner László și funcționarul de la Uzina Electrică - Teleki Kálmán, toți foști membri ai organizației *Önvédelmi Szervezet*, care au trecut acum la acțiuni deschise: arborarea de drapele maghiare, dezarmarea unor soldați români, ocuparea unor instituții, printre care și Poșta etc.³.

În ziua de 1 septembrie, Oradea a fost martora unor mari demonstrații la care au participat mase mari de oameni. În primul rând, numeroși cetățeni români s-au adunat, unii în

fața Spitalului, alții în centrul orașului, după care au pornit cu toții spre piață. Aici, numărul demonstranților a crescut mereu cu noi grupuri de cetățeni care-și manifestau indignarea față de hotărârile Dictatului. Revoltat și umilit pentru că era nevoit să se retragă de pe frontieră fără luptă, un ofițer superior din armata română, decorat cu Ordinul «Mihai Viteazul», și-a rupt sabia și și-a aruncat mantia în fața mulțimii în semn de protest. Comandantul Regimentului 1 Fortificații, aflat în retragere cu unitatea, s-a alăturat, în fața Primăriei, demonstranților, împreună cu unitatea sa. Demonstrația s-a mutat apoi în fața Consulatului German, devenind violentă. Demonstrații au fost împrăștiate în cele din urmă prin intervenția Poliției. Acest eveniment este semnalat și în rapoartele Legației Militare Germane de la București⁴.

În tot acest timp, străzile orașului erau străbătute de trupele române demoralizate, nevoite să se retragă de pe graniță fără luptă, în timp ce tinerimea maghiară din oraș purta în mod provocator însemne tricolore maghiare⁵. Exista în permanență pericolul izbucnirii unor ciocniri sângeroase.

În aceeași zi la Oradea au început tratativele între comisiile militare ungară și română pentru stabilirea amănunțelor procesului de predare-ocupare a teritoriului cedat.

Sursele bibliografice maghiare ignoră marea demonstrație antigermană și antirevizionistă menționată mai sus, descriind pe larg doar entuziasmul cu care comisia militară ungară a fost primită de-a lungul B-dului Regele Ferdinand, de către populația maghiară a orașului, de la gară până la Primărie, continuând apoi în fața Primăriei, unde membrii comisiei militare ungare au fost purtați în triumf pe umeri de către mulțime.

În clădirea Primăriei, cele două comisii militare au deliberat până în dimineața zilei de 2 septembrie, la ora 3:00, stabilind printre altele, intrarea trupelor ungare în Oradea pentru data de 6 septembrie. La aceste discuții au fost prezenți din partea română generalul Șteflea, maiorul Tilichiu și locotenent-colonelul de jandarmi Bucea⁶.

¹ *Ibidem*, p. II.

² *Ibidem*, p. III.

³ Bodea, Suci, Pușcaș 1988, p. 142-143.

⁴ Simion 1972, p. 208; Bodea, Suci, Pușcaș 1988, p. 142-143.

⁵ *Hiv. Közl.* 1942, nr. 9 (septembrie), p. IV.

⁶ *Ibidem*.

În ziua de 2 septembrie, conducerea Partidului Maghiar a fost nevoită să dea o nouă proclamație către populația maghiară a orașului pentru păstrarea liniștii și ordinii, arătând că, până la intrarea trupelor ungare în oraș, păstrarea ordinii publice este de dreptul și datoria armatei române și a autorităților locale¹.

În timp ce în numeroase localități din țară cele mai largi și diverse pături ale populației române își exprimau public indignarea față de Dictat și revolta față de neputința de a-și apăra frontierele, guvernul român era obligat să pregătească în grabă cedarea nord-vestului Transilvaniei.

Începând cu data de 3 septembrie 1940 au început să se formeze primele trenuri speciale pentru evacuarea celor care luau calea refugiului². Autoritățile române s-au străduit și la Oradea să evacueze, în măsura posibilităților, unele bunuri de valoare materială și spirituală. Așa au fost, de pildă, arhivele Reuniunii Culturale *Cele Trei Crișuri* și ale revistei *Familia*, încărcate în camioane și evacuate la București, sau statuia ecvestră a regelui Ferdinand, evacuată în noua reședință a județului, la Beiuș³. În ce privește Reuniunea Culturală *Cele Trei Crișuri*, G. Bacaloglu a reușit să ridice din localul Casei Naționale tot inventarul acesteia, improvizând ulterior la București un local provizoriu, unde au fost adăpostite biblioteca și colecțiile ei⁴. Revista *Cele Trei Crișuri* și revista *Familia* au continuat să apară la București.

În seara zilei de 4 septembrie, generalul român Ghergheli i-a convocat la Primărie pe fruntașii maghiari, aducându-le la cunoștință că în tot cursul zilei de 5 septembrie și al nopții, până în dimineața zilei de 6 septembrie la ora 7:00, vor traversa orașul ultimele detașamente de ostași români în retragere. Generalul a atras atenția și și-a declinat răspunderea pentru consecințe în cazul în care în tot acest răstimp se va înregistra vreun caz de insultare a armatei române, cu vorba sau cu fapta, interzicând totodată arborarea drapelului maghiar până în dimineața zilei de 6 septembrie, la ora 8:00.

Amănuntele primirii trupelor ungare au fost discutate de o delegație ungară de ofițeri, mai

întâi cu fruntașii populației maghiare, apoi cu reprezentanții autorităților și populației românești. La aceste discuții, din partea maghiară au participat Markovits Manó - președintele organizației județene a Partidului Maghiar, Soós István - președintele organizației orașenești a Partidului Maghiar, Thury Kálmán - vicepreședinte pe țară al Partidului Maghiar și Árvay Árpád - secretar general pe țară al Partidului Maghiar. Din partea română au fost prezenți Vasile Popovici - protopop ortodox, Augustin Maghiar - protopop greco-catolic, avocații Romulus Pop și Nicolae Mocan, precum și primarul Augustin Chirilă.

Oradea era orașul în care amiralul Horthy urma să-și facă prima intrare „triumfală” în teritoriul anexat ca urmare a Dictatului, alături de avangarda Armatei a II-a ungare.

În dimineața zilei de 6 septembrie, în oraș a fost arborat pretutindeni drapelul ungar, la intrarea în oraș s-a construit un arc de triumf, iar în Piața Sfântul Ladislau [azi Piața Unirii] o tribună festivă. La orele prânzului se adunase deja în acel loc o mare mulțime de oameni. La orele 14:00, în piață și-a făcut apariția, în fruntea oficialităților și a trupelor ungare, călare pe un cal alb, amiralul Horthy. În cortegiul festiv al regentului erau incluși și atașații militari străini de la Budapesta. În aclamațiile mulțimii, oficialitățile ungare au urcat pe estrada festivă, de unde s-au rostit cuvântările de bun soset. Din partea populației române a vorbit avocatul Vasile Bledea, în limba română⁵. Astfel se încheia o etapă din viața orașului și începea alta.

Oradea aparținea acum Ungariei.

Între 6 septembrie - 25 noiembrie 1940, în nord-vestul Transilvaniei a funcționat administrația militară. Prin Ordinul Consiliului de Miniștri nr. 6440 / 1940 starea de asediu, în vigoare pe teritoriul Ungariei, a fost extinsă și asupra nord-vestului Transilvaniei⁶.

În consecință, în fabricile și atelierele din Oradea s-au instalat comandanți militari. Membrii organizației *Rongyos Gárda*, în acord cu autoritățile militare, au interzis ca în oraș să se vorbească limba română. Cei care erau auziți vorbind românește, erau duși la Poliție pentru

¹ Hiv. Közl., 1942, nr.9 (septembrie), p. IV.

² Simion 1972, p. 135.

³ ANR, DJBH, fond 12, dos. 74, f.11.

⁴ Sperantia 1970, p. 17.

⁵ Hiv. Közl., 1942, nr.9 (septembrie), p. VI-VII.

⁶ Bodea, Suci, Pușcaș 1988, p. 290.

Nicolae Popovici,
episcop ortodox de Oradea

cercetări, bătuți și invitați să părăsească țara¹. Muncitorii și intelectualii de naționalitate română au fost concediați în masă². Numele persoanelor de altă origine decât maghiară au fost maghiarizate³. În aceste condiții, numeroși români din Oradea s-au refugiat oficial în România (în principal la Beiuș⁴, Arad și Timișoara) sau au trecut granița clandestin.

În lunile septembrie-octombrie 1940, autoritățile ungare au luat măsuri de expulzare a românilor care încă nu se refugiaseră. În ziua de 4 octombrie 1940, un număr de 285 de intelectuali, funcționari, comercianți și preoți români din Oradea, cu soțiile și copiii lor, au fost arestați, închiși o vreme în penitenciarul orădean, apoi duși în convoi spre gară, îmbarcați în vagoane de marfă, închise și sigilate și expediate spre Arad prin punctul de frontieră Curtici⁵. Acest episod a fost pe larg descris de episcopul ortodox Nicolae Popovici,

care se afla printre expulzați⁶. În presa din România a apărut și lista nominală a persoanelor expulzate cu această ocazie. Printre ei se aflau: episcopul ortodox Nicolae Popovici, Alexandru Nemeș - medic, Ionel Șeitan (director de bancă) cu soția, Nicolae Turla - avocat, Augustin Chirilă (ultimul primar român al Oradei) cu soția și copiii, Octavian Ganea (medic chirurg, arestat în timp ce executa o operație), Valeria Lazăr - văduva lui Aurel Lazăr, Romulus Costa - medic, Iosif Iacob - avocat, Victor Gherman - medic și ultimul ajutor de primar român, Coriolan Tămâian - preot și profesor, Vasile Bledea - avocat, Virgil Andru - comerciant, Alexandru Peleş - administratorul Spitalului Județean, Iacob Dance - comerciant, Theodor Papoudoff - director de bancă și fost președinte al Camerei de Comerț etc.

La acea dată la Oradea funcționa deja un Consulat Român, înființat de Statul român la 21 septembrie 1940. Primul consul numit a fost Gheorghe Micou, fost consul român la Budapesta, iar secretar - Anghel Lupescu⁷. Aceștia au fost urmați în funcție de consulul Mihai Marina și viceconsulul Ion Romoșan. Consulatul avea rolul de a proteja interesele românilor rămași în teritoriul cedat, de a culege permanent diverse informații despre situația lor și, dacă era cazul, de a înainta forurilor competente propuneri de remediere. Circumscripția consulară a Consulatului Român din Oradea cuprindea județele Bihor, Sălaj, Satu-Mare și Maramureș⁸.

La 16 noiembrie 1940, dr. Hlatky Endre a fost numit prefect al orașului Oradea⁹.

Câteva zile mai târziu, la 25 noiembrie 1940, funcționarii publici, în frunte cu primarul, au depus jurământul de credință față de Statul ungar. Primar al orașului Oradea fusese numit Soós István, iar ajutor de primar - Gyapay László.

Imediat după aceasta au fost instalate noile servicii ale Primăriei, în număr de zece: prezidențial, financiar, economic, social și cultural, al sănătății publice, administrativ, de sistematizare, de alimentație publică, juridic și militar¹⁰.

¹ Bodea, Marinescu 1978, p. 298.

² *Ibidem*, p. 305.

³ *Ibidem*, p. 301.

⁴ Pentru problemele refugiaților de la Beiuș vezi Țărău 2005.

⁵ Bodea, Marinescu 1978, p. 301.

⁶ Fătu, Mușat 1985, p. 115.

⁷ Bodea, Suciu, Pușcaș 1988, p. 432-433.

⁸ vezi Grad 1983.

⁹ *Hiv. Közl.*, 1941, nr. 1 (22 aprilie), p.2.

¹⁰ *Ibidem*, 1941, nr. 5 (august), p. 137.

Consiliul Municipal s-a constituit la 2 aprilie 1941, din el făcând parte și cinci români: canonicul greco-catolic Vasile Barbul, avocații Sever Erdeli și Emil Fildan, protopopul ortodox Vasile Popovici și medicul Ștefan Vărzar¹.

Toate referirile noii administrații, maghiare, la perioada administrației românești dintre anii 1919-1940 sunt, fără excepție, peiorative. Nici o realizare, cât de minoră, nu i se recunoaște administrației românești. Resentimentele izbucneau cu diferite prilejuri. Așa, de pildă, Biserica Reformată din Oradea luase inițiativa turnării unui clopot al «revenirii», marcând «*eliberarea miraculoasă*» a celor ce au «*mâncat timp de douăzeci de ani pâinea amară a robiei*» - după cum scria pastorul Csernák Béla².

În 1942, primarul Soós István propunea Consiliului Municipal aprobarea demersurilor necesare dezvelirii unei noi statui, ecvestre, a regelui Ladislau cel Sfânt, monument destinat să marcheze «*eliberarea de sub ocupația română de 22 de ani*» și care urma să fie amplasat pe locul statuii regelui Ferdinand, «*pe acel loc unde timp de două decenii domnitorul unei puteri străine a uzurpat locul sfântului rege*»³.

O veche dușmănie refuțată exprimau cuvintele deputatului Kortsmáros László, consilier municipal, rostite într-o ședință a Consiliului

Municipal, cu prilejul realegerii lui Soós István ca primar al orașului: «*Să ne gândim numai, cum au privit străinii ocupanți [administrația românească - n.n. - L.C.] acest oraș, ce a însemnat acest oraș pentru dominația străină? Nimic altceva decât un teritoriu de vânătoare bun de jecmănit, o pradă publică din care toți cei care au venit aici, pe capul acestui oraș, și-au tăiat cât au putut, și-au însușit cât au putut din averea orașului, din sursele sale de venituri... Noi, care suntem într-adevăr la noi acasă, privim cu alt suflet la acest vechi și mândru oraș maghiar*»⁴ etc. etc. De altfel, printr-o serie de tipărituri cu caracter propagandistic apărute mai ales în 1942, an aniversar atât pentru Cetatea Oradea, cât și pentru Episcopia Romano-Catolică de Oradea, orașul a fost reintegrat în circuitul turistico-propagandistic al Ungariei⁵.

În 1941, autoritățile ungare au organizat recensământul populației. Acesta a fost pregătit dinainte, ca dovadă că Biroul Statistic Militar al Prefecturii Județului Bihor era informat că cel puțin 60% din populația română urma să fie înregistrată ca «*element unguresc de origine*». La fel s-a procedat și cu populația evreiască. Din cei aproape 30.000 de evrei locuitori ai orașului Oradea, doar o mică parte au fost înscrși ca atare, restul fiind considerați de origine etnică maghiară. În urma

Intelectuali români expulzați din Oradea (Arad, 4 octombrie 1940)

¹ Ibidem, nr.1 (22 aprilie), p. 18-19.

² Bodea, Marinescu 1978, p. 298.

³ Hiv. Közl., 1942, nr.5 (mai), p. 8.

⁴ Ibidem, 1943, nr. 4 (aprilie), p. 126.

⁵ vezi Hlatky 1942, precum și Nagyvárad története 1942.

acestor operațiuni, la recensământul din 1941, Oradea se înfățișa ca un oraș cu o populație maghiară de o majoritate zdrobitoare¹.

Conform rezultatelor recensământului din 1941, numărul total de locuitori ai Oradei era de 92.942, care se împărțeau, după naționalitate, în felul următor: 85.383 (91,9%) maghiari, 4.835 (5,2%) români, 1.546 (1,7%) evrei, 671 (0,7 %) germani, 107 (0,1%) țigani, 93 (0,1%) slovaci, 61 (0,1%) ruteni, restul încadrându-se sub procentul de 0,1% (sârbi – 25 locuitori, croați - 5)².

În ce privește situația economică a orașului, deși părerea generală, exprimată de câte ori se ivea prilejul, a fruntașilor comunității maghiare din Oradea era că perioada anilor 1919-1940 a însemnat pentru Oradea un puternic regres (pe toate planurile, dar mai ales economic și cultural) și asuprire (din punct de vedere etnic) a populației maghiare³, într-un raport al Primăriei se recunoștea totuși că «*După retragerea românilor am găsit casieria orașului în ordine, românii, datorită vigilanței Partidului Maghiar din Oradea și Gărzii civile, nu au dus cu ei valorile*»⁴.

Cu toate acestea, în loc să se producă, așa cum ar fi fost de așteptat după asemenea afirmații, un reviriment imediat odată cu preluarea puterii de către autoritățile ungare, din contră, situația economică s-a deteriorat treptat după 1940, la acest proces contribuind și starea de război în care se afla Ungaria, participantă, începând cu 6 aprilie 1941, la războiul împotriva Iugoslaviei, iar de la 27 iunie 1941 și împotriva Uniunii Sovietice. Pe de altă parte, noua frontieră a amputat un sistem economic deja bine statornicit și acest lucru s-a resimțit mai ales la început, până când întreprinderile industriale mai importante au intrat treptat în sfera de interes a capitalului ungar prin cumpărare, luare în arendă etc.

Situația materială a populației s-a înrăutățit treptat. În octombrie 1940, jumătate din cei aproximativ 5.500 de muncitori din Oradea deveniseră deja șomeri⁵. În iarna anului 1941-1942 se înregistra o situație materială precară a majorității populației. Într-un document al parohiei ortodoxe

se vorbea despre «*mizeria ce s-a înstăpânit în rândurile românilor noștri: vetrele reci, cămarile pustii, copii goi, desculți și flămânzi, mame neajutorate și cu ochii în lacrimi. Și de la cei ce organizează mizeria generală a orașului n-avem ce aștepta*». Nici situația populației maghiare sărace nu era mai bună. Din rândul acestora se puteau auzi adesea afirmații de genul că «*sub regimul românesc aveau posibilitatea să muncească și să trăiască în mod omenesc, ceea ce în Ungaria mare le este exclus*»⁶.

La 16 aprilie 1941, câteva sute de șomeri din Oradea «*au manifestat în mod demonstrativ în piețele publice, cerând pâine și muncă, altfel vor fi siliți să moară de foame, împreună cu familiile lor, tocmai în statul maghiar atât de mult visat de întreaga iredentă maghiară timp de 20 de ani*». Îngrijorat de amploarea demonstrațiilor, consulul german cerea informații de la poliție «*dacă nu cumva manifestația s-a făcut contra Germaniei*»⁷. În întreprinderile orădene se înregistrau numeroase conflicte de muncă, manifestări mai importante de ordin revendicativ având loc la Fabrica Rippner, la Fabrica de Bere Dreher și la Fabrica de Piepteni⁸.

La toate acestea s-a adăugat, începând din 1942, organizarea detașamentelor de muncă forțată, care au absorbit o bună parte din forța de muncă masculină, numeroși orădeni fiind încadrați în aceste detașamente și duși în Ungaria, Germania sau pe frontul din Ucraina la lucrări genistice și de fortificații.

Românii rămași la Oradea după Dictat au încercat să se mobilizeze, folosindu-se de organizații economice proprii. Rețeaua cooperatistă românească primise inițial o lovitură prin obligația de a adera la *Országos Központi Hitelszövetkezet* [Centrul Național al Cooperativelor de Credit], dar a reușit în cele din urmă să treacă la centrala cooperatistă românească *Plugarul* din Cluj. La Oradea funcționa și sucursala uneia din puținele bănci românești rămase în teritoriul ocupat de Ungaria⁹.

Pe plan politic, în 1941 Ministerul de Interne a interzis toate adunările, întrunirile și «*orice*

¹ Popovici 1980, p. 295.

² *Comunic. St.*, caiet nr.3, p. 14.

³ *Hiv. Közl.*, 1941, nr.1 (22 aprilie), p. 1-18.

⁴ *Ibidem*, nr. 5 (august), p. 138.

⁵ Simion 1972, p. 242.

⁶ Popovici 1980, p. 294.

⁷ *Ibidem*, p. 295.

⁸ Bodea, Marinescu 1978, p. 313.

⁹ *Ibidem*, p. 309.

manifestare contrară statului maghiar»¹. Erau încurajate doar organizațiile oficiale, care făceau politica statului ungar. Una din acestea era organizația paramilitară pentru tineret *Levente*, care asigura pregătirea militară a tineretului din Ungaria și cuprindea băieții și tinerii între 12-21 de ani și fetele în vârstă de 16-24 de ani, urmărind educația lor în spirit naționalist și revizionist. La Oradea, acestei organizații i s-a cedat, încă din vara anului 1941, ca poligon de trageri și teren de exerciții, stadionul din Parcul "Rhédey" [azi Parcul "N. Bălcescu"]², iar la scurtă vreme după aceasta, pe baza unui decret al Ministerului Apărării Naționale, s-a constituit Comitetul local al organizației³.

Tot cu caracter oficial, la 19 martie 1943 a luat ființă la Oradea prima filială din provincie a *Societății Ungaro-Bulgare*, acțiune sprijinită și de colonia bulgară din oraș. La constituire a participat și ambasadorul Bulgariei la Budapesta, Dimitri Toseff. «*Această sedință de constituire - se sublinia cu acest prilej - a însemnat concretizarea solidarității frățesti a celor două națiuni*»⁴.

În perioada 1940-1944, mișcarea politică de stânga s-a manifestat în primul rând prin intermediul *Partidului Social-Democrat*, legal admis de autoritățile ungare, dar și prin intermediul sindicatelor.

Muncitorii orădeni fuseseră încadrați în organizația *Nemzeti Munka Központ* [Centrala Națională a Muncii], dar marea masă a lor tindea tot către *Partidul Social-Democrat* și către vechile sindicate muncitorești. De această acțiune de «dezorganizare» în sânul Centralei Muncii erau acuzate, de către autorități, elementele comuniste din Oradea⁵. Un exemplu de sustragere de la încadrarea în Centrala Muncii și de raliere la sindicatele legale social-democrate îl reprezintă muncitorii brutari și tipografi la începutul anului 1941⁶.

Organizația din Oradea a *Partidului Social-Democrat* a luat ființă la 31 august 1943, ajungând la sfârșitul anului la peste 500 membri de partid și 400 membri de sindicat. S-au înființat noi sindicate

pe ramură în industria alimentară, în construcții, în industria pielăriei și încălțămintei. La începutul anului 1944 organizația social-democrată din Oradea număra 800 membri. După ocuparea Ungariei de către trupele germane, *Partidul Social-Democrat* a fost interzis.

În pofida condițiilor vitrege, mișcarea comunistă s-a organizat și ea, încă din toamna anului 1940, când, în a doua jumătate a lunii noiembrie, la Cluj, a avut loc o conferință regională menită să organizeze revigorarea activității comuniste în partea de nord a Transilvaniei. În astfel de activități au fost implicați la Oradea comuniști ca: Knezsinek Gyula, Lucaci Imre, Gecz Jakab, Borghida L., D. Mărcuș, Gyarmati Miklós etc.⁷. La începutul lunii septembrie 1941, la Oradea, la fel ca și în alte centre urbane, s-a ținut o consfătuire ilegală a organizației comuniste locale, care a analizat problema reorganizării activității comuniste în noile condiții⁸. În aceeași perioadă, tineri comuniști erau amintiți în rapoartele oficiale ca fiind acuzați de scrierea de lozinci pro-comuniste și antirăzboinice.

În vara anului 1943 a avut loc autodizolvarea Internaționalei Comuniste. La puțină vreme după aceasta, *Partidul Comunist din Ungaria* a hotărât, la rândul-i, autodizolvarea și constituirea sa în *Partidul Păcii*. Manifeste ale acestui nou partid, condus de comunistul Józsa Béla, au fost răspândite și la Oradea.

În primăvara anului 1944 Ungaria a fost ocupată de trupele germane. Primele unități ale acestora au sosit la Oradea în noaptea de 27-28 martie 1944, apoi numărul lor a sporit. La 19 aprilie 1944, Ministerul de Interne a emis un ordin confidențial prin care autoritățile locale erau obligate să sprijine munca organelor de siguranță (*Sicherheits Dienst*) germane, care aveau o «*experiență deosebită în lupta contra bolșevismului*»⁹.

Populația evreiască a fost supusă unor legiuiri rasiste înjositoare¹⁰. În cursul lunii mai 1944 a avut loc operațiunea întreprinsă de Gestapo, în colaborare cu jandarmeria locală, de deportare a

¹ *Ibidem*, p. 314.

² *Hiv. Közl.*, 1941, nr.5 (august), p. 142.

³ *Ibidem*, nr.6 (septembrie), p.193.

⁴ *Ibidem*, 1943, nr. 5 (mai), p. 203.

⁵ Bodea, Marinescu 1978, p. 304-305.

⁶ *Ibidem*, p. 314.

⁷ *Ibidem*, p. 305-309.

⁸ *Ibidem*, p. 303-304.

⁹ *Ibidem*, p. 322.

¹⁰ Au existat și câteva persoane, foarte puține de altfel, exceptate de la acestea. Una din aceste persoane a fost, pentru servicii deosebite aduse cauzei revizionismului, ziaristul și patronul Hegedűs Nándor, fost vicepreședinte al *Partidului Maghiar* din județul Bihor (Isaiu 1968).

populației evreiești în lagărele de exterminare hitleriste. Circa 90% din evreii din Oradea au pierit în aceste lagăre, în principal în cele de la Auschwitz și Dachau. Numeroase familii de evrei au reușit totuși să fie salvate de la moarte de către cetățeni români și maghiari deopotrivă, care, fie că i-au adăpostit în oraș, fie că i-au ajutat să treacă granița în România¹.

În ce privește situația românilor rămași la Oradea după Dictat, aceștia au încercat să se mobilizeze în cadrul unor organizații cultural-religioase.

Posibilitățile de instruire în limba maternă oferite de sistemul de învățământ erau foarte restrânse. Din cele 13 școli primare (8 de stat și 5 confesionale) existente în Oradea în anul școlar 1940-1941, doar într-o singură școală exista și o secție română². Școala Normală de Stat pentru Băieți «Iosif Vulcan», precum și Școala Normală de Stat pentru Fete «Doamna Stanca» se refugiaseră în 1940 la Arad, de unde au revenit abia în 1945³.

În învățământul secundar, la Liceul de Stat maghiar din Oradea, în care au predat în total 37 de cadre didactice, exista și o secție română. Dintre profesori, în anul școlar 1942-1943 de pildă, numai doi erau români⁴. De altfel, din 124 de profesori secundari care funcționau în Oradea în 1941, doar 4 erau români⁵.

În anul școlar 1940-1941 a existat o secție română și la Liceul Comercial, dar în anul școlar următor aceasta a fost deja desființată. În aceste condiții, populația română din Oradea s-a orientat spre învățământul confesional. S-a cerut aprobarea înființării unui liceu confesional românesc, dar această dorință a fost calificată de autorități ca «făcând parte din domeniul exagerărilor românești»⁶.

Singura care s-a menținut și sub regimul administrației ungare la Oradea a fost Școala Normală Greco-Catolică de Băieți. Aceasta avea, în toamna anului 1940, 325 de elevi înscriși, din care au terminat anul școlar doar 106, restul

refugiindu-se ori fiind expulzați peste frontieră împreună cu părinții⁷. Anul școlar 1941-1942 a început cu 172 de elevi, dar, din dispoziția Ministerului Culturii și Învățământului, la 2 octombrie 1941, cursul inferior a fost sistat și școala a rămas doar cu cei 94 de elevi din cursul superior⁸. În anul școlar următor, numărul lor a scăzut și mai mult, ajungând la 87 de elevi⁹.

În timp ce situația școlilor românești se prezenta astfel, autoritățile administrative locale făceau eforturi pentru deschiderea la Oradea a unei Universități Tehnice, dată fiind importanța industrială și comercială a orașului. Dacă acest lucru nu era posibil, se cerea măcar reinstalarea Academiei de Drept, ori întemeierea unei Academii Comerciale sau a unei școli superioare economice. Cererea fusese adresată guvernului în 1941¹⁰. În 1943 Consiliul Municipal insista din nou la Ministerul Cultelor și Învățământului pentru întemeierea Universității Tehnice cu cel puțin două facultăți: inginerie generală și mecanică. Orașul se angaja să cedeze terenul și să suporte cheltuielile de construcție necesare¹¹.

În perioada 1941-1944, cea mai mare parte a activităților culturale românești s-a refugiat sub patronajul Bisericii, singura exceptată, într-o anumită măsură, de la rigorile politicii de deznaționalizare aplicată cu consecvență de autorități.

Episcopii români, Nicolae Popovici și Valeriu Traian Frentiu, au rămas amândoi pe teritoriul României, cele două confesiuni, ortodoxă și greco-catolică, fiind reprezentate la Oradea la nivel de vicariate. Sediul Episcopiei Ortodoxe s-a mutat la Beiuș, la Oradea rămânând un vicariat, aflat sub îndrumarea pastorală a episcopului Nicolae Colan al Clujului. Academia Teologică Ortodoxă Română s-a mutat și ea, mai întâi la Caransebeș, apoi la Timișoara. Școala de Cântăreți Bisericești s-a desființat¹².

Prin Biserică s-a continuat totuși cultivarea limbii și a tradițiilor culturale proprii. Datorită

¹ Bodea, Marinescu 1978, p. 323.

² Popovici 1980, p. 296.

³ Zănea 2004, p. 573, 576.

⁴ Ciubăncan 1983 a, p. 345.

⁵ Popovici 1980, p. 296.

⁶ Bodea, Marinescu 1978, p. 316.

⁷ *Ibidem*, p. 309-310.

⁸ *Ibidem*, p. 316.

⁹ Ciubăncan 1983 a, p. 345.

¹⁰ *Hiv. Közl.*, 1941, nr.6 (septembrie), p. 184.

¹¹ *Ibidem*, 1943, nr. 12 (octombrie), p. 450.

¹² Fătu 1985, p. 130.

împrejurărilor, Reuniunea de Cântări *Hilaria* a redevenit o instituție importantă, care polariza o bună parte din activitatea culturală desfășurată de populația română. Corul și-a sporit numărul de membri, ajungând la 54 de persoane. Erau puse în scenă spectacole teatrale cu conținut religios, se cântau piese corale românești, se recita din creația marilor poeți români¹.

În perioada administrației ungare, atât presa cotidiană românească, cât și cea periodică, au dispărut cu desăvârșire. Mai mult, la 9 octombrie 1941, Ministerul de Interne ungar interzicea răspândirea și citirea ziarelor și revistelor din România care erau trecute clandestin peste frontieră. Printre acestea figurau și fostele reviste orădene *Familia* și *Cele Trei Crișuri*², care apăreau în refugiu, la București. Tipografia Diecezană se refugiase și ea la Beiuș.

Intellectualii români orădeni au fost însă ajutați și găzduiți de editura ziarului *Tribuna Ardealului* de la Cluj, unde s-au publicat câteva lucrări importante încă din 1941. În acel an au apărut două lucrări ale lui Vasile Vartolomei - *Vechea cultură românească în Țara Bihariei* și *Iustin Popfiu - La centenarul nașterii*, precum și lucrarea lui Ioan Georgescu - *Iosif Vulcan, 100 de ani de la naștere*³.

Vasile Vartolomei era profesor la Școala Normală Greco-Catolică de Băieți din Oradea. În 1944 el a publicat în aceeași editură clujeană o lucrare mai amplă, intitulată *Mărturii culturale bihorene*⁴. Prefața, semnată de Emil Hațeganu, sublinia meritele cărții ca un mijloc de susținere a conștiinței naționale a românilor din teritoriul cedat. «*Vom căuta să înfățișăm cultura românească din Bihor, ca prin aceasta să ne dăm seama de dragostea cu care strămoșii noștri au îmbrățișat toate problemele vitale ale poporului românesc din aceste părți, ca și noi să facem așijderea*» - scria și autorul în *Cuvântul înainte*.

Cu multă greutate, cele două episcopii românești au reușit să publice la Oradea câteva calendare și almanahuri. Episcopia Greco-Catolică a publicat *Calendarul Țăranilor* (1941-1943) și *Almanahul Tineretului Român* (1941-1943), iar Episcopia Ortodoxă - *Calendarul Școlarului* (1943-1944) publicat sub îngrijirea lui Ioan Evuțianu⁵.

VIII.

SFÂRȘITUL CELUI DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL. ADMINISTRAȚIA MILITARĂ SOVIETICĂ

În mai 1944 autoritățile ungare au decretat mobilizarea generală. Evenimentele militare din vara aceleiași an pe fronturile celui de-al Doilea Război Mondial și îndeosebi pe frontul sovieto-german au creat împrejurări favorabile României pentru a întoarce armele împotriva Germaniei și pentru a trece apoi la eliberarea nord-vestului Transilvaniei. Imediat după aflarea noii turnuri pe care o luaseră evenimentele în România la 23 august, guvernul ungar, conștient de însemnătatea acestora, a luat măsuri excepționale în partea de nord a Transilvaniei. În noaptea de 23/24 august 1944, această zonă a fost declarată teritoriu de război, interzicându-se orice manifestații, demonstrații, adunări și ședințe. În decurs de numai câteva ore, în urma unor ordine speciale, au fost arestate numeroase persoane devenite suspecte pentru autorități. Consulatul Român din Oradea și membrii săi au fost puși sub pază polițienească, legăturile telefonice au fost tăiate, automobilele confiscate și aparatele de radio ridicate⁶. În dimineața zilei de 24 august a fost arestat un grup masiv de intelectuali români. Aceștia au fost duși mai întâi la sediul Poliției, apoi internați la reședința Episcopiei Greco-Catolice⁷. A fost arestat, de asemenea, întregul personal al *Băncii Românești* din Oradea, banca închizându-și astfel porțile.

În vara și toamna anului 1944 orașul a fost bombardat de câteva ori de aviația aliată. Primul bombardament a avut loc la 2 iunie, când în zona gării centrale a fost lovit triajul, așa numita *colonie Nilgesz* și o parte a actualului bulevard Ștefan cel Mare. Tot atunci a fost distrusă aripa dreaptă a Spitalului Județean și clădirea cazarmii fostei Legiuni de Jandarmi din actualul Parc "Petőfi". Conform unui bilanț apărut în presa locală acest prim bombardament a făcut 105 victime, asupra orașului căzând circa 260 de bombe, dintre care

¹ Bodea, Marinescu 1978, p. 310.

² *Ibidem*, p. 315.

³ Ciubăncan 1983 b, p. 297.

⁴ vezi Vartolomei 1944.

⁵ Ciubăncan 1983 b, p. 299.

⁶ Popovici 1980, p. 299-300.

⁷ *Ibidem*, p. 300.

mai multe de câte 800 kg. Au fost distruse 159 de case și circa 840 avariate¹.

La 30 august, aviația aliată a bombardat din nou orașul, fiind atinsă în principal zona aeroportului².

La 6 septembrie³ a avut loc un nou bombardament, mult mai intens, fiind lovite cartierul și gara Velența. Un martor ocular descrie distrugerile săvârșite cu acest prilej în cartierul Velența: *«Toată strada Seleușului ca și începutul străzii Clujului numai cratere scobite de bombe, pomii scoși din rădăcini. Fabrica de Spirt Moscovici era la pământ. Gara C.F.R. Velența a fost lovită în plin. La fel - cimitirul Velența»*³. Podul de cale ferată peste Criș s-a rupt în două. Acest ultim bombardament a făcut circa 180 de victime⁴.

În cursul lunii septembrie, pe măsură ce frontul înainta spre Oradea, populația civilă era tot mai mult obligată să ia parte la munci obștești. Locuitorii de atunci ai Oradei își amintesc de pildă de munca obositoare de la săpatul unor șanțuri de apărare în zona aeroportului⁵.

Spre sfârșitul lunii septembrie, trupele române și sovietice, în înaintarea lor dinspre sud, ajunseseră în imediata apropiere a orașului. La 27 septembrie 1944, Divizia 3 Vânători de Munte ajunseseră la vest-sud-vest de Oradea, pe linia satelor Leș - Cheresig - Toboliu. Divizia *Tudor Vladimirescu* înainta pe șoseaua dinspre Beiuș, pe tronsonul Hidișel - Băile Felix - Sânmartin, îndreptându-se spre Oradea. Această divizie a ajuns la 27 septembrie la porțile orașului. Regimentele 1 și 3 Infanterie au pătruns în oraș, cucerind prin lupte grele Fabrica de Cărmidă, Cimitirul Municipal, cazărmile din zonă și Școala de Jandarmi, precum și aeroportul cu 20-30 de avioane la sol⁶. Tot atunci au reușit să pătrundă pe teritoriul orașului și unele unități ale Diviziei 337 sovietică, dar în scurtă vreme atât trupele române, cât și cele sovietice au fost respinse, suferind pierderi.

Din partea inamică, în zona Oradei luptau Diviziile ungare 4, 9 și 12 Infanterie, întărite cu Diviziile de Blindate 23 și 76, din Armata a VI-a germană.

A doua zi, la 28 septembrie, trupele ungaro-germane au dezlănțuit un contraatac masiv cu

trupe de infanterie, tancuri și aviație pe direcția Haieu-Cordău și Sânmartin-Hidișelu de Jos. În cursul acestui contraatac a fost scoasă mai întâi din poziție Divizia 337 sovietică, fiind apoi periclitată situația flancului drept al Diviziei *Tudor Vladimirescu* și mai ales a Regimentului 2 Infanterie al acestei divizii, al cărui comandant, locotenent-colonelul Ion Buzoianu, a murit în luptă, iar șeful de Stat Major al marii unități, colonelul Iacob Teclu, a fost grav rănit⁷.

În ziua de 25 septembrie, confruntate cu iminența atacului româno-sovietic asupra orașului, autoritățile administrative și militare ale orașului au evacuat Primăria și s-au refugiat din oraș, reîntorcându-se abia la data de 2 octombrie. Funcționarul cu rangul cel mai înalt rămas în Primărie era secretarul general al Primăriei, dr. Borbély Dezső.

În condițiile acestea, Andrei Silviu, fost funcționar public înainte de 1940, a luat inițiativa organizării unei gărzi civile, asociindu-se cu frizerul Nicolae Rajkovié și obținând și asentimentul lui Papp Tibor, funcționar al Primăriei⁸.

Această gardă, alcătuită din circa 40-45 de persoane și înarmată cu arme din magazia părăsită de Poliție, a procedat la păzirea unor instituții și obiective mai importante din oraș, contribuind astfel la păstrarea ordinii publice. În cursul acestor acțiuni au fost dezarmați câțiva soldați unguri și a fost percheziționată mașina cu care se refugia consulul german din Oradea.

După revenirea autorităților în oraș, în primele zile ale lunii octombrie, în urma unui denunț⁹, cei trei organizatori ai gărzii civile au fost arestați, acuzați de *«tentativă de infidelitate la adresa statului ungar»* și de *«organizare de trupe de partizani armate în spatele frontului»* și trimiși în fața Curții Marțiale.

După cercetări sumare, aceasta i-a condamnat la moarte. Singur Papp Tibor a fost grațiat, iar pedeapsa cu moartea i-a fost comutată în 15 ani de muncă silnică. Andrei Silviu și Nicolae Rajkovié au fost împușcați și înmormântați în șanțul cetății. Ulterior, după război, noua administrație a orașului a recunoscut că cei doi au acționat *«pentru salvarea*

¹ Jósá 2004, p. 5-6, 31.

² Bodea, Marinescu 1978, p. 325.

³ Roșu, Mierluțiu 1969, p. 44-45. Amănunte despre cele două bombardamente se găsesc și în Jósá 2004.

⁴ Jósá 2004, p. 37, 55.

⁵ Roșu, Mierluțiu 1969, p. 45.

⁶ Faur, Marinescu, Giuran 1981, p. 310.

⁷ Marinescu 1977, p. 273.

⁸ Marinescu 1974, p. 333-345.

⁹ Denunțul a fost formulat de doi oameni de serviciu de la Primărie - Hincz Iosif și Haldenwang Ioan.

bunurilor orășenești și a ordinii publice», permițând familiilor exhumarea cadavrelor și înmormântarea lor în cimitir¹.

Eliberarea propriu-zisă a orașului Oradea de către trupele române și sovietice a fost pregătită de luptele grele care s-au dat la sud de oraș în primele zile ale lunii octombrie, în zona centurii de sate din imediata vecinătate a Oradiei: Păușa, Leș, Nojorid, Sânicolau Român, Berechiu și Roit, acoperind porțiunea dintre dealurile Miersigului și cursul Crișului Repede. În aceste lupte s-a distins Divizia 3 Vânători de Munte, comandată de generalul Leonard Mociulschi, divizie care, «*pentru vitejia și curajul dovedite în luptele pentru eliberarea orașului Oradea*» a fost citată prin Ordinul nr. 1/1944 al Armatei I².

La 12 octombrie 1944 a avut loc atacul decisiv asupra Oradiei.

Disponerea trupelor în această acțiune a fost următoarea: dinspre sud Divizia *Tudor Vladimirescu* ataca frontal, încadrată la stânga (sud-vest) de Divizia 3 Vânători de Munte, la est de Divizia 337 sovietică, iar dinspre nord (de pe Dealul Viilor) atacau unitățile de tancuri și cavalerie ale generalului Pliev³.

Trupele ungare și germane s-au retras din oraș prin culoarul rămas liber la vest, lăsând în urmă doar grupuri mici ce aveau misiunea de a distruge clădirile și instalațiile mai importante.

Eliberarea orașului Oradea s-a făcut deci, de către trupele române și sovietice, din mișcare. Desfășurarea rapidă a acțiunilor de luptă a făcut ca trupele ungaro-germane să nu dispună de timpul necesar pentru reorganizarea apărării masive a orașului. Acest lucru a favorizat trupele române și sovietice, care n-au întâlnit în felul acesta rezistențe prea mari în interiorul orașului⁴.

Podurile peste Crișul Repede fuseseră distruse de trupele ungaro-germane. Doar podul din dreptul străzii Decebal mai era întreg și pasarela pietonală din dreptul străzii Romane. Podul Decebal fusese și el minat, dar un grup de muncitori orădeni a reușit să-l demineze la timp⁵.

Locuitorii orașului se ascunseseră în adăposturi și pivnițe, unde așteptau, flămânzi și îngroziți, deznodământul evenimentelor. În panica generală din zilele de 11-12 octombrie au existat și persoane care nu și-au pierdut cumpătul, onorându-și profesia chiar în acele condiții. Așa a fost medicul șef dr. Török András, apoi medicii dr. Bogdándi și dr. Julier, care în ziua de 11 octombrie își țineau cabinetele medicale deschise, la dispoziția tuturor locuitorilor orașului. Farmacia Asigurărilor Sociale era, de asemenea, deschisă. «*Aceștia au ajutat și ajută pe oricine bate la ușa lor, fie maghiari, fie români, fie germani. În fața lor nu sunt naționalități, ci oameni și bolnavi care trebuie ajutați*» - scria un ziarist în *Új Nagyvárads [Oradea Nouă]*⁶.

În ziua de 12 octombrie, la orele 16:00, Divizia *Tudor Vladimirescu* a primit ordin să pătrundă în oraș. Regimentele 1 și 3 ale Diviziei au fost primele unități care au intrat în oraș pe șoseaua dinspre comuna Nojorid, înaintând pe actuala Stradă a Primăriei, fiind nevoiți să facă față unor puncte izolate de rezistență ale inamicului. Un cuib de mitralieră era, de pildă, amplasat în clădirea brutăriei de pe Str. Primăriei. Acesta a fost neutralizat de o baterie de tunuri antitanc a Regimentului 3 Infanterie din Divizia *Tudor Vladimirescu*⁷. Crișul Repede a fost trecut de ostașii români și sovietici prin apă până la brâu, cu întregul armament.

Populația orașului începea să iasă din pivnițe și adăposturi, primindu-i pe ostașii români și sovietici cu urale de bucurie. Pe clădirea Primăriei a fost arborat tricolorul românesc.

După traversarea orașului, trupele române și sovietice au ocupat o poziție de apărare la nord de Oradea, angajându-se apoi, în zilele următoare, în realizarea «operațiunii Debrețin».

În oraș a rămas un comandament militar român, al cărui sediu a fost instalat în clădirea actualului Institut Teologic Greco-Catolic⁸.

După 12 octombrie, timp de câteva zile, orașul a fost lipsit de apă și lumină electrică.

¹ Papp Tibor a fost eliberat din penitenciar în primele zile după 12 octombrie, reluându-și ulterior serviciul la Primărie. Cei doi denunțatori au fost inițial condamnați de Tribunalul Poporului la câte 15 ani de temniță grea, dar au fost apoi achitați de Curtea de Apel.

² Romanescu, Loghin 1971, p. 102.

³ Faur, Giuran 1989, p. 367.

⁴ Bogdan 1968, p. 56.

⁵ Roșu, Mierluțiu 1968, p. 47.

⁶ *Ibidem*, p. 46-47.

⁷ Faur, Giuran 1989, p. 369.

⁸ Roșu, Mierluțiu 1968, p. 47.

Refacerea rețelelor electrice a durat circa două săptămâni. Tramvaiele nu circulau, întrucât șinele fuseseră distruse de șenilele tancurilor¹.

Pentru industria și comerțul orădean trecerea frontului s-a soldat cu daune importante aduse clădirilor, utilajelor, magazinelor și mărfurilor. Se păstrează lista cu 266 de firme din Oradea și județ care și-au evaluat și declarat pagubele. Dintre ele, 102 firme au suferit distrugerii importante chiar în ziua eliberării orașului, la 12 octombrie. Distrugerile au continuat chiar și după această dată, până în jurul datei de 20 octombrie. La cele 266 de firme din lista amintită trebuie să adăugăm, desigur și pe cele care nu și-au declarat pagubele suferite².

Treptat însă, viața în oraș a început să revină la normal. Au fost puse în funcțiune întreprinderi importante: *Carmen*, *We-Ego*, Fabrica de spirt, conserve și ulei *Moskovits* etc.³.

Trupele de pionieri ale armatei române (Regimentul 5 Căi Ferate) au refăcut liniile de cale ferată din zona gării și instalațiile aruncate în aer de trupele germano-ungare aflate în retragere.

La 11 noiembrie 1944, la Oradea, ca și în întreaga parte de nord a Transilvaniei, s-a instituit administrația militară sovietică. Potrivit declarației guvernului sovietic, aceasta urma să asigure în spatele frontului ordinea necesară continuării operațiunilor militare împotriva armatelor fasciste. La Oradea, toate unitățile militare românești, cu excepția Regimentului 5 Căi Ferate, au fost evacuate la ordinul Comendurii sovietice. A urmat o perioadă marcată de absența aparatului de stat românesc, perioadă în care, profitând de statutul încă incert al Transilvaniei de nord-vest, reinstalarea autorităților românești a fost sistematic obstrucționată⁴. Comandant militar al Oradiei în această perioadă a fost maiorul Mașkov, iar la conducerea treburilor Primăriei a fost desemnat Csiki Gyula, în calitate de primar interimar⁵.

În perioada imediat următoare, Partidul Comunist și organizațiile dirijate de acesta au câștigat din ce în ce mai mult teren. S-au

reorganizat syndicatele pe bază de front unic, a fost reorganizat *Madosz*-ul și Frontul Plugarilor.

Întreaga activitate economică era subordonată necesităților frontului. La 12 noiembrie 1944 a luat ființă organizația locală a *Apărării Patriotice*, iar la 15 noiembrie 1944 s-a constituit Comitetul Județean al Partidului Comunist Român⁶. Din inițiativa Partidului Comunist, în întreaga Transilvanie, la fel ca și în restul țării, s-au constituit organizațiile Frontului Național Democrat. La Oradea, președinte al organizației locale a fost Mihai Balogh. În curând au apărut și noile gazete: *Viața Nouă* și echivalentul ei în limba maghiară - *Új Élet*.

Crăciunul anului 1944 a mai fost sărbătorit încă în mod festiv și tradițional. După mai bine de patru ani de absență, episcopul Nicolae Popovici s-a întors la Oradea pentru a sărbători Crăciunul în mijlocul enoriașilor orădeni. În după-amiaza zilei de 24 decembrie a avut loc o serbare la teatru, cu prezentarea unor colinzi și datini tradiționale. Alături de Nicolae Popovici a fost prezent și episcopul greco-catolic Ioan Suciu, ofițeri români și ruși și numeroși locuitori români ai orașului. În ziua de Crăciun, în decursul liturghiei solemne, ca o recunoaștere a meritelor dobândite pe plan cultural și bisericesc la Oradea în anii 1940-1944, preotul Andrei Lupșa a fost ridicat la rangul de protopresbiter onorific. Totodată au fost subliniate și meritele Corului mixt al Catedralei Ortodoxe (*Hilaria*)⁷.

Aceasta a fost de fapt una din ultimele manifestări ale unei lumi ce sta să apună.

În perioada imediat următoare instaurării guvernului dr. Petru Groza, la 9 martie 1945 în partea de nord a Transilvaniei a fost restabilită administrația românească. La Oradea a fost numit primul primar «democrat» al orașului în persoana muncitorului Ványai Károly. Ajutori de primar erau Mihai Balogh (care era în același timp și președintele Frontului Național Democrat)⁸ și Dumitru Vanea⁹.

Odată cu numirea noii administrații se inaugura de fapt o nouă epocă - epoca comunismului stalinist.

¹ *Ibidem*, p. 48-49.

² ANR, DJBH, fond 65, dos. 9, p. 68-82.

³ Deliman 1968, p. 331.

⁴ Miha 2002-2003, p. 324-325, 328, 332, 334, 338-340.

⁵ *Oradea - Pagini de istorie* 2003, p. 149-150.

⁶ *Bihor* 1979, p. 65.

⁷ *Leg. Rom.*, 1945, nr.1-2 (1-15 ianuarie), p. 10-11.

⁸ ANR, DJBH, fond. 8, dos. 9/1945, f. 46.

⁹ Țărău, Miha 2000, p. 389.

IX.

PERIOADA
POSTBELICĂ

Începând cu 1945, România a intrat în sfera hegemonică sovietică. Un "plan trienal" de comunizare al României elaborat de Moscova, începea să fie pus în practică în cazul țării noastre, fiind menit a organiza societatea românească potrivit normelor sovietice¹. La capătul aceluia plan, cuprinzând anii 1945-1948, anii "democrației populare", România urma să intre într-o nouă eră, epoca stalinismului comunist.

Asemeni întregii societăți românești, Oradea a intrat, începând cu martie 1945, în zodia "ciumei roșii". Imediat după instaurarea administrației civile românești în aceeași lună, conducerea politică și administrativă a orașului Oradea a fost preluată de elemente comuniste locale. Acestea au fost cele care au gestionat treburile orașului până în 1989². În întregul interval în care românii au construit socialismul pentru "o viață mai bună", administrația Oradiei au fost supuși vremurilor, cei mai mulți încadrați în această structură fiind ei înșiși reprezentanți de soi ai epocii. Ei au încercat, atât cât a fost posibil, să rezolve multiplele probleme curente ale urbei. Nu de puține ori au fost îngrădiți în eforturile lor de directivă politică. Este la fel de adevărat că unii primari au reușit să-și dovedească zelul mai mult decât era nevoie, sperând probabil într-o ascensiune ierarhică pe linie de partid.

În întreaga perioadă comunistă, în instituția primarului s-au îmbinat două prerogative ale puterii, existând o permanentă dualitate din acest punct de vedere, a celei politice și administrative. Odată cu trecerea timpului, această dualitate a înclinat tot mai mult în favoarea puterii politice. De asemenea, Consiliul Municipal, care cel puțin teoretic avea un rol major în funcționarea Primăriei, a fost plasat tot mai mult în plan secund în raport cu Comitetul orașenesc, mai apoi Municipal al PCR, respectiv cu biroul acestuia. Până în decembrie 1989, funcția de primar și cea de prim-secretar al Comitetului orașenesc al PCR se confundau³.

În ciuda acestor realități, în această perioadă Oradea s-a dezvoltat foarte mult. Dacă în 1948 populația orașului era de 83.830 locuitori, în 1977 de 170.531, în 1992 populația s-a ridicat la 222.741, după ce în 1989 fuseseră chiar 229.823. În același timp s-a dezvoltat constant infrastructura orașenească extinzându-se mult în spațiu și teritoriul orașului prin construirea de noi cartiere de locuit și zone industriale. Perioada a cunoscut o dezvoltare industrială semnificativă, fapt care a avut și efecte negative cauzate tocmai de politica de industrializare forțată, efecte ce s-au resimțit mai ales în anii '70, pentru ca o adevărată criză economică să domine viața orașului în anii '80, asemeni întregii României.

Industrializarea forțată a condus, în principal, la triplarea populației între 1944 și 1989. Acest proces a necesitat și o forță de muncă serioasă, atrasă din mediul rural din jurul Oradiei și nu numai, zone majoritar românești, ceea ce a condus la creșterea semnificativă a numărului românilor din oraș.

Ca o caracteristică interesantă a perioadei comuniste se remarcă faptul că până la mijlocul anilor '70, mai precis în 1974, odată cu instalarea lui Gheorghe Vaida în funcția de primar, toți edilii-șefi ai Oradiei au provenit din rândurile minorității maghiare, care a dominat viața social-economică a orașului până în epoca respectivă, întrucât, deși la nivel național maghiarii reprezentau o minoritate, în Oradea ei au fost majoritari.

Momentul decembrie 1989 a schimbat cursul evolutiv al Oradiei, ca de altfel și al vieții tuturor locuitorilor săi⁴. După această dată, lumea veche lasă locul uneia noi pline de speranțe, materializate multe dintre ele în cei cincisprezece ani trecuți de la acele evenimente.

1. Conducerea orașului. Primarii

A doua zi după întoarcerea armelor de către armata română împotriva Germaniei și a aliaților săi, la 23/24 august 1944, Oradea, asemeni tuturor teritoriilor administrate de Ungaria în Transilvania, a fost declarată teritoriu de război. Câteva săptămâni mai târziu, la sfârșitul lunii

¹ F. Constantiniu, M.E. Ionescu, 1993, p. 657-661.

² *Democrație occidentală*, 2004, p. 102-169.

³ *Raport*, Oradea, 1994, p. 2.

⁴ M. Bradu, G. Moisa, 2000, p. 30-76.

septembrie 1944, trupele române și sovietice au ajuns în înaintarea lor în preajma Oradei, pregătindu-se de eliberarea orașului.

La 25 septembrie 1944, de teama unui atac româno-sovietic asupra orașului, autoritățile administrative și militare maghiare ale orașului au evacuat Primăria, refugiindu-se din oraș. Acest atac s-a și desfășurat, însă Oradea nu a fost cucerită în totalitate. În aceste condiții, armatele germano-maghiare au organizat o contraofensivă care s-a soldat cu reocuparea orașului, iar la 2 octombrie 1944, funcționarii Primăriei s-au reîntors în instituție¹. În acest interval de timp, practic, Oradea nu a avut un primar, funcționarul cu cel mai înalt rang rămas în Primărie fiind Borbély Deszö, secretarul general al instituției. El a fost de fapt cel care a gestionat problemele curente ale orașului în acest scurt interval.

Odată cu retragerea autorităților militare și administrative maghiare, în oraș nu a existat de fapt nici o autoritate. În aceste condiții, doi orădeni au avut inițiativa organizării unei gărzii civile. Cei doi au fost Andrei Silviu, fost funcționar public înainte de 1940, și Nicolae Rajkovic, frizer. În această întreprindere au avut concursul unui funcționar din Primărie, Papp Tibor, rămas la rândul său pe loc, el dându-și acordul verbal pentru constituirea sa² spre binele urbei de pe Crișul Repede. Scopul constituirii acesteia era evitarea declanșării unor tulburări care ar fi putut conduce la distrugeri materiale precum și de asigurare a pazei unor instituții publice și private. Formată din 40-45 de membri, această gardă s-a înarmat cu arme din magazia părăsită de Poliție. Ea a asigurat paza unor instituții și obiective importante din oraș, fiind un element de păstrare a ordinii publice în Oradea. Dacă între 25 și 28 septembrie 1944 autoritatea orășenească cea mai importantă a fost cea a lui Borbély Deszö, secretarul general al Primăriei, între 28 septembrie și 2 octombrie autoritatea supremă a fost exercitată într-un fel de către această gardă și liderii acesteia, Andrei Silviu și Nicolae Rajkovic.

După revenirea autorităților maghiare în Oradea, pe 2 octombrie 1944, Andrei Silviu,

Nicolae Rajkovic și Papp Tibor au fost arestați. Ei au fost acuzați de tentativă de infidelitate față de statul maghiar și de organizare de trupe de partizani în spatele frontului pentru a lupta împotriva armatelor maghiare. Cei doi au fost denunțați, alături de Papp Tibor, de către doi oameni de serviciu din Primărie, rămași pe loc în momentul retragerii, Hincz Iosif și Haldenwang Ioan, ca fiind organizatorii gărzii civile. După arestare, toți trei, Andrei Silviu, Nicolae Rajkovic și Papp Tibor, au fost judecați și condamnați la moarte. Papp Tibor, avantajat și de faptul că făcea parte din comunitatea maghiară, a fost ulterior grațiat și eliberat din penitenciar, mai mult, el a fost reangajat în Primărie în scurtă perioadă în care administrația maghiară a revenit în Oradea, în timp ce Andrei Silviu și Nicolae Rajkovic au fost împușcați și îngropați în șanțul Cetății³. După război, cei doi fiind reabilitați, au fost deshumați și înmormântați de familii în cimitirul orașului.

După cum se știe Oradea a fost eliberată pe 12 octombrie 1944. La conducerea treburilor Primăriei a fost desemnat Csiki Gyula, având calitatea de primar interimar. Acesta și-a desfășurat activitatea în condiții vitrege, fiind subordonat în fapt comandantului administrației militare sovietice instituite în Oradea, ca peste tot în Transilvania de nord, începând cu mijlocul lunii noiembrie 1944⁴.

Între această dată și mijlocul lunii martie a anului 1945 administrația militară sovietică a controlat cele mai multe dintre deciziile emise de Primăria orădeană. Comandantul militar sovietic al Oradei în această perioadă a fost maiorul Maskov. Deși, cel puțin teoretic, administrația militară sovietică în Transilvania de nord a fost înlocuită începând cu 9 martie 1945, pe maiorul Maskov îl regăsim încă în această postură și cu ocazia festivităților desfășurate cu ocazia celebrării zilei de 1 mai 1945⁵ în orașul de pe Crișul Repede.

Mandatul de "primar" al lui Csiki Gyula a expirat la mijlocul lui martie 1945. Schimbările rapide care aveau loc în România au avut consecințe și asupra primarului Oradei de atunci.

Lui Csiki Gyula i-a urmat în funcție Ványai Károly. El este cunoscut îndeobște drept "primul

¹ Istoria, 1995, p. 403.

² Ibidem.

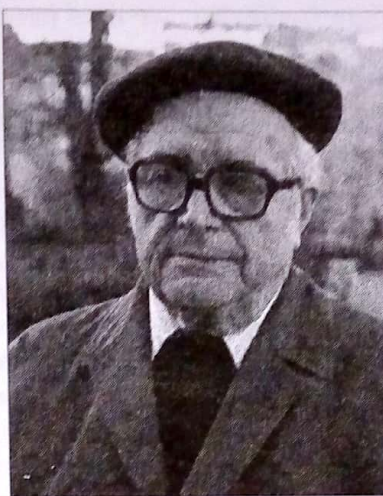
³ Ibidem.

⁴ Gh. I. Bodea, 1989-1993, p. 398.

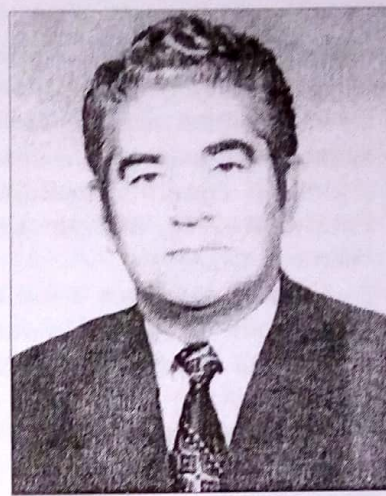
⁵ Măjus I, 1945, p. 2.

Primari ai orașului Oradea

Ványai Károly
(1945-1949)

Dregus Ernő
(1961-1965)

Gheorghe Vaida
(1974-1975)

Petru Demeter
(1976-1980)

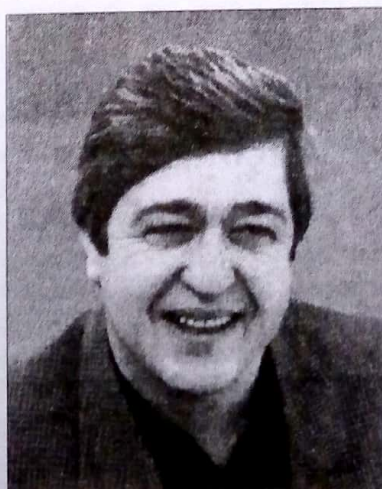
Paraschiv Alecu
(1981-1985)

Mircea Bradu
(decembrie 1989)

Octavian Bot
(8 martie-10 august 1990)

Mihai Sturza
(1996-2000)

Petru Filip
(1991-1996, 2000-2007)

primar democrat” al orașului¹. El a ajuns în funcția de primar, fiind numit în această calitate, nu ales², în contextul amplelor prefaceri din societatea românească începând cu instalarea la putere la 6 martie 1945 a guvernului Petru Groza, moment care a inaugurat perioada democrației populare, etapă pregătitoare pentru instaurarea deplină a regimului comunist în România. De aici și catalogarea lui Ványai Károly ca primar “democrat”.

Ajutor de primar a fost desemnat Balogh Mihai, care îndeplinea în paralel și funcția de președinte al Frontului Național Democrat-Bihor³, precum și pe aceea de președinte al Partidului Național Popular-Bihor. Întrucât erau numiți în funcție, nu aleși, era necesară confirmarea lor de către instanțele politico-administrative superioare. Astfel, prin Decretul Regal numărul 1993, din 21 iunie 1945, aceștia au fost reconfirmați în funcțiile de primar, respectiv viceprimar⁴. Printr-un nou Decret Regal, datat 13 august 1945, a fost numit în funcția de viceprimar și Dumitru Vanea, reprezentant al Partidului Social Democrat, Oradea având din acel moment doi viceprimari⁵. În toată această perioadă, componența Consiliului Politic al orașului asigura cât se poate de clar superioritatea numerică a reprezentanților PCR, PSD, Frontul Plugarilor. Celelalte partide, PNL-Tătărescu, PNȚ-Alecsandrescu au avut câte un singur reprezentant în timp ce PNȚ-Maniu nici unul⁶.

Urmașul lui Ványai Károly în funcția de primar al orașului Oradea a fost Pusztai Sándor. Acesta a condus treburile orașului de pe Crișul Repede între 1949 și 1953, între 1949 și 1950 ca președinte al Comitetului Provizoriu al orașului, iar după reforma administrativă din 1950 ca președinte al Sfatului Popular al orașului. Calitatea de primar îi conferea automat și această funcție. În această perioadă, lucrurile au început să se așeze și viața să-și urmeze cursul normal, atât cât se putea în contextul noilor realități politice. Orașul trebuia să funcționeze, indiferent de autoritatea politică, la fel cum o făcuse și în timpul celui de-al Doilea Război Mondial.

Din 1954 primar a fost Boros István. El a stat în fotoliul de primar doar un an de zile, ceea ce nu a permis lăsarea unei amprente serioase asupra orașului de pe Crișul Repede. Ajuns în Primăria Oradiei în 1954, el a fost debarcat un an mai târziu din această funcție, în 1955⁷.

În locul lui Boros István a ajuns primar al Oradiei, în 1956, Vig András. El a stat la cârma instituției timp de patru ani, până la sfârșitul anului 1960. Spre deosebire de predecesorul său, noul primar a fost mult mai activ din toate punctele de vedere. El a fost mult mai implicat în problemele locuitorilor și mult mai receptiv vizavi de necesitățile de înnoire și evoluție ale orașului.

Între cei mai importanți edili-șefi ai Oradiei în perioada comunistă a fost Dregus Ernő. El a ocupat această funcție între 1961 și 1965. A fost unul dintre primarii care s-au implicat cel mai mult în viața cetății, evidențiindu-se în primul rând prin numeroasele realizări pe care le-a patronat pentru îmbunătățirea condițiilor de viață ale orădenilor. Este adevărat că mersul înainte al societății au făcut necesare aceste măsuri, ele fiind inseparabil legate de atributul de oraș civilizat al Oradiei. Cu sau fără Dregus Ernő aceste măsuri ar fi fost luate, meritul acestuia fiind acela că nu a pus frână nici un moment, ci a lăsat liberă dezvoltarea urbană în toate dimensiunile sale.

Lui Dregus Ernő i-a urmat Roman Barna. El a stat în fotoliul de primar numai un an de zile, 1966-1967, precum unul dintre predecesorii săi, Boros István, între 1954-1955. Tocmai de aceea prea multe lucruri nu pot fi spuse despre activitatea depusă de el în această funcție. A preluat de la antecesorul său programele de investiții și proiectele aflate în derulare, pe unele reușind să le finalizeze în timpul mandatului său, cele mai multe transmițându-le urmașului acestuia în fotoliul de primar.

Ștefan Szantó a fost cel mai longeviv primar orădean din timpul regimului comunist. El a stat în fruntea Primăriei nu mai puțin de cinci ani, între anii 1968 și 1973. În timpul mandatului său, în 1968, Oradea a dobândit statutul de municipiu,

¹ Vezi *Istoria*, 1995; *Május 1*, 1945 etc.

² Arhivele Naționale Române. Direcția Județeană Bihor, *fond 8*, dos 9/1945, f. 46 (În continuare ANR.DJBH).

³ *Ibidem*.

⁴ *Istoria*, 1995, p. 406.

⁵ ANR.DJBH, *fond Primăria orașului Oradea*, inv. 97, dos. 18/1946, f. 13.

⁶ *Istoria* 1995, p. 406.

⁷ *Ibidem*, p. 486.

odată cu reîmpărțirea administrativ-teritorială din anul respectiv, prin care s-a constituit județul Bihor¹.

Primul primar de naționalitate română al Oradiei postbelice a fost urmașul lui Ștefan Szantó, Gheorghe Vaida. El face parte din categoria primarilor postbelici de un an de zile, asemeni lui Boros István și Roman Barna. Gheorghe Vaida a ocupat fotoliul de primar o perioadă foarte scurtă, cuprinsă între 1974 și 1975.

Lui Gheorghe Vaida i-a urmat Petru Demeter, care a ocupat fotoliul de primar între 1976 și 1980. Mandatul său, ca și al celorlalți primari care au urmat până în 1989, s-a desfășurat într-o perioadă din ce în ce mai neagră a societății românești. După o oarecare destindere evidentă între mijlocul anilor '60 și începutul anilor '70, începând cu 1971-1972 lucrurile au luat o turnură nefavorabilă societății românești. În aceste condiții, primarii au avut de înfruntat greutăți reale în administrarea orașului din cauza lipsurilor tot mai evidente din toate domeniile.

Penultimul primar al Oradiei din perioada comunistă a fost Paraschiv Alecu. El a condus destinele orașului de pe Crișul Repede între anii 1981-1985. A fost o perioadă extrem de dificilă, ca și cea care a urmat până în 1989.

Gheorghe Groza a fost ultimul primar al Oradiei din perioada regimului comunist. El s-a aflat în fruntea Primăriei orădene între 1986 și decembrie 1989. A fost o perioadă extrem de dificilă pentru orădeni, ca de altfel pentru toți locuitorii României. Perioada nu se distinge prin nimic altceva decât prin existența unei atmosfere cenușii, asemeni celei generale românești.

Aceste realități sumbre se regăseau în întreaga țară. În consecință, alături de alte cauze, ele au condus la declanșarea evenimentelor din decembrie 1989, urmate de schimbări profunde în întreaga societate românească. La Oradea, evenimentele din decembrie 1989 au adus cu sine schimbări importante. Aici, manifestațiile prilejuite de căderea regimului Ceaușescu nu au fost violente decât într-o foarte mică măsură² încheindu-se cu constituirea noilor organe de conducere ale orașului. Astfel s-a constituit organizația municipală a Frontului Salvării Naționale care a preluat conducerea orașului în decembrie 1989. Primul primar *emanat* de

mulțimea adunată în fața Primăriei a fost Mircea Bradu, directorul de atunci al Teatrului de Stat din Oradea³. Din motive medicale acesta a fost nevoit să renunțe la calitatea de primar al municipiului Oradea. El rămâne totuși în istoria Primăriei orădene drept primul primar postdecembrist al Oradiei, chiar dacă numai pentru câteva zile.

În același timp, s-a creat noul organism de conducere a orașului, ales pe principii democratice, în trend cu noile realități ale României: Consiliul Municipal Provizoriu de Uniune Națională, care urma să gestioneze, alături de primar, treburile curente ale Primăriei. În ședința Consiliului din 17 ianuarie 1990 a fost ales ca primar Horia Văideanu, care a rămas în funcție până pe 7 martie 1990. În locul său a fost desemnat primar de către Consiliul Municipal Provizoriu de Uniune Națională Octavian Bot. El și-a terminat mandatul pe 10 august 1990, în locul său fiind numit Matei Ivan. Acesta a stat ceva mai mult la cârma Primăriei, până în 6 mai 1991. Începând cu 7 mai 1991, în fruntea orașului a fost numit de către Prefectură inginerul Petru Filip. El avea menirea de a asigura buna funcționare a treburilor Primăriei, în interesul cetățeanului, până la primele alegeri anticipate, desemnate a avea loc în februarie 1992⁴. În urma primelor alegeri locale desfășurate la Oradea în două tururi de scrutin, în 7 și 23 februarie 1992, Petru Filip a câștigat Primăria Oradiei. El a candidat ca și independent pe listele Frontului Salvării Naționale (transformat ulterior în Partidul Democrat-F.S.N). Viceprimar a fost ales economistul Nicolae Tăutu, reprezentant al Partidului Democrat Agrar. Cu această ocazie a fost ales și Consiliul Local, ca organ deliberativ, format din 31 de consilieri, organism menit a conduce treburile orașului în colaborare cu primarul Petru Filip.

În cel de-al doilea mandat, viceprimari ai orașului au fost: Constantin Jurcă, din partea Partidului Național Țărănesc Creștin Democrat, schimbat ulterior cu Rozalia Biró, reprezentantă a Uniunii Democrate Maghiare din România, și Gavrilă Ghilea, reprezentant al Partidului Social Democrat din România.

Petru Filip este unul dintre cei mai longevivi primari pe care i-a avut Oradea în Epoca Modernă.

¹ Raport, 1994, p.2.

² M. Bradu, G. Moisa, 2000 *passim*.

³ *Ibidem*, p. 48.

⁴ Istoria, 1995, p. 418.

El a condus orașul în trei mandate, 1992-1996, 2000-2004 și 2004-2008, la care se adaugă perioada 7 mai 1991-23 februarie 1992, în care actualul primar al Oradei a fost desemnat de Prefectura Județului Bihor să gestioneze destinele orașului. În legislatura 1997-2000, Petru Filip a făcut parte din Consiliul Local al municipiului Oradea, fiind în paralel și consultant pentru România al *Urban Institut* din Washington în probleme de administrație publică. Înainte de 1989 a lucrat la Întreprinderea Mecanică de Piese de Schimb Oradea, șef serviciu control tehnic de calitate între 1986-1989, iar între 1990 și 1991 la S.C. Mecord, unde a ocupat funcția de director tehnic.

Născut la Slobozia, jud. Ialomița, și adoptat de primitorul oraș de pe Crișul Repede, Petru Filip a dominat primăria orașului în perioada care a urmat evenimentelor din decembrie 1989. Absolvent în 1979 ca șef de promoție al Facultății de Mecanică din Timișoara, specialitatea Tehnologia Construcțiilor de Mașini, și autor a peste 11 lucrări științifice în domeniu, Petru Filip a devenit în timp un cunoscut specialist în domeniu. Primarul Oradei și-a luat doctoratul în inginerie mecanică în 2001, în cadrul Facultății de Mecanică Timișoara, actualmente fiind doctorand al Facultății de Științe Economice din Timișoara, în managementul administrației publice. În paralel, Petru Filip este și cadru didactic la Facultatea de Inginerie Tehnologică a Universității Oradea, din 1992, și al Facultății de Științe Politice, din cadrul aceleiași Universități orădene, fiind unul dintre profesorii de la care studenții au, cu siguranță, multe de învățat. În această calitate a participat la mai multe cursuri de specializare și seminarii atât în țară, cât și în străinătate: SUA, Franța, Germania, Italia, Anglia, Belgia, Olanda, Spania, Suedia etc.

În urma alegerilor locale din 1996, Petru Filip a pierdut bătălia electorală în fața lui Mihai Sturza. Acesta a fost în fruntea urbei de pe Crișul Repede între 1996 și 2000. Candidat al Partidului Național Liberal, Mihai Sturza a câștigat alegerile pentru primăria Oradei din 1996, fiind susținut de o largă coaliție de forțe politice grupate în Convenția Democrată din România, din care făcea parte și partidul care l-a propus pentru această demnitate. Viceprimarii ai Oradei au fost în această perioadă Florian Hârcă, reprezentant

al Partidului Național Liberal, și Kapy István, reprezentant al Uniunii Democrate Maghiare din România.

Mihai Sturza s-a născut în 1950 în localitatea Surduc, județul Bihor. Încă din același an acesta devine locuitor al orașului pe care avea să-l păstorească între 1996 și 2000 și pe care nu l-a mai părăsit decât pe durata studiilor universitare. A urmat cursurile Școlii Generale nr. 2 din Oradea, după care pe cele ale prestigiosului Liceu "Emanoil Gojdu". După absolvirea Facultății de Calcul și Cibernetică Economică, s-a reîntors în Oradea, unde a lucrat ca și analist programator la întreprinderea orădeană *Solidaritatea*. Ulterior, a lucrat ca șef al Oficiului de calcul al Stației pilot a Centralei Tricotajelor - Miorița și ca director comercial la aceeași societate.

După 1990 s-a remarcat în domeniul inițiativei private devenind un întreprinzător particular cu realizări remarcabile¹. Este căsătorit și tată a doi copii. Atât cât a putut, Mihai Sturza a încercat să se achite de sarcinile pe care le incubă calitatea de primar al orașului. Intervalul de timp în care Mihai Sturza a fost la conducerea primăriei orădene a fost unul care a continuat proiectele începute de vechea administrație a orașului.

Alegerile locale din iunie 2004 i-au adus lui Petru Filip un nou mandat de primar. Este, cu siguranță o mare performanță, unică, poate, în România. Practic, cu excepția perioadei 1996-2000, între 1991 și 2008 Oradea a avut în fruntea sa aceeași persoană: Petru Filip. După alegerile din 2004, viceprimarii Oradei sunt Biró Rozalia, din partea UDMR, și Mihai Groza, din partea Partidului Democrat.

2. Evoluții demografice

În general, populația orașului Oradea a cunoscut o creștere continuă de când se fac măsurători exacte ale numărului locuitorilor săi. Două sunt momentele în care numărul acestora a cunoscut un recul. Primul este legat de ce de-al Doilea Război Mondial, dar scăderea a fost de scurtă durată fiind în directă legătură cu marea conflagrație mondială. Cel de-al doilea moment de scădere este observabil după 1989, din motive ce țin de evoluția societății românești după liberalizarea sa. Din păcate, în acest al doilea caz, descreșterea populației tinde să

¹ Fluturaș, 1996.

devină o constantă extrem de periculoasă și, dacă nu se iau măsuri serioase de stopare a fenomenului, acesta va continua cu siguranță.

Evoluția populației orașului Oradea între 29 decembrie 1930 – 1 iulie 2004¹

29 dec. 1930 - 88.830
25 ian. 1948 - 83.991
21 feb. 1956 - 98.950
15 mart. 1966 - 122.534
5 ian. 1977 - 170.531
7 ian. 1992 - 222.741
18 mart. 2002 - 206.614
1 iul. 2004 - 206.235

Potrivit Recensământului populației efectuat în 1930, populația Oradei număra 88.830 locuitori. După cum se poate însă observa, în 1948 numărul locuitorilor a scăzut cu circa 5000. Războiul și-a lăsat serios amprenta asupra populației orașului în ansamblul său, fiecare dintre comunitățile etnice ale urbei de pe Crișul Repede având, la rândul lor, pierderi mai mult sau mai puțin semnificative. Așa cum vom vedea, cel mai mult au avut de suferit din acest punct de vedere comunitățile evreiască și română. Regimul maghiar horthist, care a ocupat Oradea între 1940 și 1944, a deportat, după cum se știe, pe toți evreii din oraș, trimițându-i în lagărele de concentrare naziste², în timp ce mulți români au fost expulzați de noile autorități maghiare³. Faptul că populația orașului a scăzut cu numai circa 5000 de locuitori, când numai evreii fuseseră peste 14.000 în Oradea interbelică, se datorează migrării unui număr mare de locuitori din mediul rural către oraș în primii trei ani de după terminarea războiului, până la momentul recensământului din 1948.

De asemenea, alături de scăderea numărului de locuitori, după război, în Oradea, s-au produs importante modificări și în structura confesională prin interzicerea unor biserici: greco-catolică, baptistă, adventistă, penticostală etc., mare parte

dintre enoriașii acestor biserici plecând către Biserica Ortodoxă⁴.

Românii. Perioada 1948-1992 se caracterizează prin oscilații importante în evoluția numerică a românilor orădeni, trendul general fiind cel de creștere a ponderii lor. Astfel, se constată o evoluție progresivă a numărului populației românești, cu o accentuare în intervalul 1967-1977. Practic, între 1948 și 1977 asistăm la dublarea ponderii românilor și creșterea de 3,5 ori a numărului acestora⁵. A urmat o oarecare perioadă de stagnare urmată de o alta, după 1990, în care românii cunosc o evoluție regresivă. Printre cauzele care au generat această situație amintim exodul din mediul rural, mai ales între 1948 și 1977 și după 1990, ca urmare a industrializării, dar și creșterea determinată de sporul natural ridicat caracteristic intervalului 1966-1977 și ca urmare a interzicerii avorturilor⁶.

Evoluția numerică și procentuală a populației românești 1948-1992

1948 - 20.914 – 25,3 %
1977 - 91.925 – 53,9 %
1992 - 144.244 – 64,7 %

Maghiarii. Imediat după război este sesizabilă o creștere a populației maghiare caracteristică perioadei de refacere. A urmat o etapă de scădere de circa 10 ani, între 1956-1966, în care se observă o reducere a numărului maghiarilor determinată și de un spor natural redus. Precum în cazul românilor, între recensămintele din 1966 și 1977 a existat o creștere semnificativă a populației maghiare cauzată și de apariția decretului antiavort. După 1977 asistăm la o scădere a procentului lor ca urmare a căderii economice, a sporului natural negativ, corelat cu emigrarea legală și ilegală, accentuată după 1990, când mai ales tinerii maghiari au ales să plece peste hotare, cu predilecție în Ungaria⁷. Fenomenul poate fi detectat încă de la începutul anilor '80.

¹ Populația, 2005.

² Tereza Mozeș, 1995, *passim*.

³ Teroarea, 1985, p. 100-148.

⁴ C. Vasile, 2003, p. 178-212.

⁵ Al. Ilieș, 1998, p. 46.

⁶ Gail Kligmann, 2000, *passim*.

⁷ Al. Ilieș, 1998., p. 61.

Evoluția numerică și procentuală a populației maghiare între 1930-1992

1930 - 47.731 – 53,7 %
 1948 - 42.630 – 51,6 %
 1992 - 74.185 – 33 %

Germanii. În Oradea numărul germanilor a scăzut sistematic în secolul XX. După război, scăderea a fost însă dramatică. O parte a acestora au plecat în 1944 cu armata germană, în timp ce alții au emigrat în Germania mai târziu, mai ales în anii regimului Ceaușescu. Ponderea germanilor a scăzut și mai mult după 1989 când, odată cu liberalizarea regimului, mulți au luat drumul Germaniei¹.

Evoluția numerică și procentuală a populației germane în secolul XX

1900 - 1404 – 2,8 %
 1992 - 907 – 0,7 %

Țigani. Țigani au cunoscut cea mai mare creștere a numărului și procentului de locuitori dintre toate etniile orașului Oradea pe parcursul secolului trecut. Cea mai consistentă creștere a avut loc între 1966 și 1977 când, prin acțiunea Decretului antiavort din 1966, a crescut considerabil numărul nașterilor în rândul acestei etnii. Mai mult, după 1977, când sporul natural al celorlalte etnii a fost unul accentuat negativ, țigani au continuat să fie beneficiarii unui spor natural pozitiv. Creșterea numărului țiganilor nu a fost la fel de mare ca și între 1966 și 1977, dar a continuat să fie pozitivă². Creșterea a mai fost alimentată și de migrarea unui număr însemnat de țigani din satele județului, dar nu numai de aici, spre Oradea.

Evoluția numerică și procentuală a țiganilor între 1930 și 1990

1930 - 571 – 0,7 %
 1992 - 2137 – 1 %

În această situație, rezultatele recensământului nu oferă o imagine tocmai completă a realității numerice a acestei etnii deoarece, cu ocazia recensămintelor, mulți țigani se declară de etnie română sau maghiară.

Evreii. La 1900, Oradea era cea mai reprezentativă localitate cu populație evreiască nu numai din Comitatul Bihor, ci din toată Transilvania. În anul respectiv, în Oradea locuiau 12.294 evrei reprezentând 24,5 % din totalul locuitorilor orașului. În 1930, evreii erau în număr de 14.816, cu o pondere de 16,7 % din orădeni³.

Situația s-a schimbat dramatic după război. Ca urmare a deportărilor efectuate de regimul maghiar horthyst⁴, în 1946, în Oradea mai erau circa 6.500 evrei. Nu toți erau însă băștinași. Aici intrau, alături de evreii vechi orădeni, și cei sosiți din tot cuprinsul Transilvaniei și Banat și circa 1000 persoane refugiate din Bucovina⁵. Scăderea populației evreiești a continuat să fie o caracteristică a acestei etnii și în perioada următoare. După 1990, în Oradea mai erau circa 600 de evrei⁶. Scăderea drastică a numărului evreilor orădeni după cel de-al Doilea Război Mondial are două cauze principale: emigrarea spre Israel sau Occident a multor familii și scăderea populației ca urmare a cauzelor naturale, bună parte a populației evreiești fiind una îmbătrânite încă de la sfârșitul anilor '40.

În Oradea au existat și alte etnii, dar ponderea acestora a fost foarte scăzută. Merită amintiți aici **slovacii**, a căror pondere procentuală a scăzut continuu, chiar dacă numărul lor a crescut simțitor după război. Astfel, dacă în Oradea, în 1930, erau înregistrați 36 de slovaci, cu o pondere de 1,4 % din total, în 1992 erau recenzați 534, ponderea acestora scăzând însă la 0,2 %⁷. **Rutenii (ucrainieni)**, la rândul lor apar ca o etnie distinctă în Oradea după cel de-al Doilea Război Mondial. Dacă, în 1930, Oradea nu avea nici un locuitor aparținând acestei populații, în 1992 erau consemnați 54 ruteni cu o pondere procentuală de 0,02 %⁸.

¹ *Ibidem*, p. 89.

² *Ibidem*, p. 107.

³ *Ibidem*, p. 138-142.

⁴ Tereza Mozeș, 1995, *passim*.

⁵ *Buletinul*, 1946.

⁶ *Istoria*, 1995, p. 476.

⁷ Al. Ilieș, 1998, p. 129-132.

⁸ *Ibidem*, p. 121-125.

Instaurarea comunismului a avut implicații majore în evoluția vieții religioase a populației orașului Oradea. Din punct de vedere confesional populația a cunoscut traiectorii dintre cele mai complicate.

După cel de-al Doilea Război Mondial, confesiunea **ortodoxă** a fost într-o continuă expansiune. Creșterea considerabilă a fost în perioada imediat următoare anului 1948 și nu s-a datorat unor cauze religioase, ci unor motive de ordin politic. Este vorba, desigur, despre desființarea Bisericii Greco-Catolice, când majoritatea credincioșilor acestui cult au trecut la ortodoxie. Evoluția ascendentă a confesiunii ortodoxe în întreaga perioadă postbelică se datorează apoi creșterii numerice și procentuale a populației orașului de etnie română, principalul izvor al acestei confesiuni. În date procentuale, după război, confesiunea ortodoxă aproape și-a triplat dimensiunile. Dacă înainte de război ortodocșii erau 20 %, în 1992 au ajuns la 55,3 %¹.

Greco-catolicismul a fost o confesiune inexistentă, cel puțin în documentele oficiale, până după 1989. În 1948, Biserica Greco-Catolică din România a fost desființată oficial². În consecință, între 1948 și 1989, în Oradea nu putem vorbi despre existența acestui cult. Abia după 1989, recensământul din 1992 consemnează din nou existența acestei confesiuni. Astfel, atunci Oradea avea 7605 greco-catolici, cu o pondere de 3,2 % între confesiunile Oradiei³. Făcând o comparație cu perioada interbelică, singurele date de comparație plauzibile, constatăm că numărul greco-catolicilor a rămas aproape constant. Nu însă și ponderea procentuală a acestora. Astfel, în 1930, în Oradea erau înregistrați 7659 practicanți ai acestui cult, având o pondere de 9,5 % între religiile practicate în oraș⁴.

După ortodocși, cultul cel mai numeros în perioada postbelică în Oradea a fost cel **reformate**. Evoluția confesiunii reformată a urmat același curs cu celelalte. Dacă în perioada imediat postbelică numărul reformatilor a scăzut (emigrare, retragere cu armata maghiară și germană), în intervalul

1966-1977 există o creștere a numărului reformatilor, situație susținută în egală măsură și de același decret antiavort din 1966. După 1980 se constată din nou o scădere a membrilor acestui cult, cauzată de emigrări, mai ales după 1990, și ca urmare a sporului natural extrem de scăzut⁵. Exprimând situația în cifre, în 1930 numărul reformatilor orădeni declarați era de 20.394, ponderea fiind de 24,7% din plaja confesională, în timp ce, în 1992, numărul reformatilor a crescut la 43.878, având o pondere în scădere la 19,6 %⁶. În majoritate covârșitoare, reformații se suprapuneau pe o parte a etniei maghiare.

Romano-catolicii orădeni ocupau, în majoritate, celălalt segment al etniei maghiare. Confesiunea romano-catolică a cunoscut o evoluție crescătoare constantă în toată această perioadă. Mulți practicanți ai acestui cult au părăsit Oradea între 1948 și 1989. Cu toate acestea, numărul credincioșilor a crescut mereu. Creșterea nu s-a produs însă pe cale naturală, ci prin exod rural masiv în primii ani după război și, mai apoi, după 1989, când orașul s-a "*deschis*" din nou⁷. Ca și în celelalte cazuri, exceptând confesiunea ortodoxă și etnia română, deși numărul enoriașilor a crescut, ponderea procentuală a scăzut în permanență. Astfel, în 1930, în Oradea, erau înregistrați 18.132 de romano-catolici, adică 21,9 %, în timp ce în 1992 existau 29.723 de reformați, cu un procent de numai 13,3 % din totalul confesiunilor din Oradea.

Culte neoprotestante pot fi luate în considerare, sub aspect demografic, abia după 1990 deoarece, între 1948 și 1989, acestea nu sunt cuprinse în datele oficiale, fiind interzise de autoritățile comuniste. În ciuda acestui fapt, aceste culte au existat și în perioada amintită, fiind practic tolerate, mai ales în ultimele decenii ale vechiului regim. În plus, au fost printre confesiunile cele mai dinamice, mai ales după 1990.

Baptiștii au fost înregistrați pentru prima dată în statisticile oficiale orădene în 1930. Atunci existau în Oradea 458 de baptiști, cu o pondere de 0,6 % din populația orașului. După cel de-al Doilea Război Mondial cultul baptist a fost interzis. Cu toate acestea, acesta a cunoscut o serioasă

¹ *Ibidem*, p. 185-188.

² C. Vasile, 2003, p. 140-162.

³ Al. Ilieș, 1998, p. 206.

⁴ *Istoria*, 1995, p. 359.

⁵ Al. Ilieș, 1998, p. 26.7

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*, p. 234.

expansiune, fiind poate cel mai dinamic din acest punct de vedere, astfel că, în 1992, Oradea număra 6799 de practicanți ai acestei confesiuni, reprezentând 3 % din totalul populației¹.

Biserica adventistă de de ziua a șaptea este o confesiune mai slab reprezentată demografic în urbea de pe Crișul Repede. În 1930 existau în Oradea 67 de practicanți ai acestui cult pentru ca, după o perioadă de reclusiune în care religia a fost interzisă de autoritățile comuniste, în 1992 să fie consemnați un număr de 397 enoriași, cu o pondere de 0,2 % din ansamblul locuitorilor².

Cultul penticostal s-a constituit în perioada interbelică³. Cu toate acestea, recensământul din 1930 nu-i consemnează, fiind un cult semiacceptat de autoritățile vremii. Pentru prima dată penticostalii au fost semnalati după 1989 și nu într-un număr nesemnificativ. Aceasta înseamnă că, în ciuda interzicerii sale de autoritățile comuniste, a progresat constant numeric în anii regimului trecut. Astfel, la începutul ultimului deceniu al secolului XX, cu ocazia recensământului din 1992, Oradea număra 7954 practicanți, având o pondere de 3,6 % între locuitorii Oradiei⁴.

Alte culte, de mai mică importanță demografică, au existat în Oradea în această perioadă. Nici una însă nu poate fi luată în calcul din punct de vedere demografic, decât după 1989, pentru simplul motiv că ele nu sunt consemnate până atunci, nici măcar în perioada interbelică, neavând astfel nici un termen de comparație. Cert este că ele există după 1989.

Între acestea amintim **Biserica Ortodoxă de stil vechi**, care număra, în 1992, 117 persoane (în Bihor erau în total 224), **Biserica evanghelică C.A.**, cu un număr de 229 de enoriași (în Bihor erau în total 295), **Biserica evanghelică S.P.**, care avea în același an 268 de credincioși (în Bihor erau în total 331) și **Biserica unitariană** cu 307 credincioși (în total în Bihor 420)⁵.

Cultul mozaic este un caz aparte, el fiind practicat exclusiv de etnia evreiască. Astfel, numărul și ponderea practicanților acestui cult în Oradea a fost în permanență egal cu cetățenii evrei din Oradea.

3. Evoluții economice. Servicii

Dezvoltarea economică a municipiului Oradea, în perioada cuprinsă între terminarea războiului și evenimentele din 1989, a purtat amprenta epocii traversate. După aceasta, odată cu liberalizarea societății românești, lucrurile au luat firesc o traiectorie diferită. În general, dezvoltarea economică a orașului Oradea a fost favorizată de existența aici a unui nod de circulație în mai multe direcții. Oradea postbelică beneficiază de o serie de funcții ce-i determină profilul social-economic. Funcția industrială determină decisiv dezvoltarea municipiului de pe Crișul Repede. În anii '80, producția industrială a orașului reprezenta 65 % din cea a întregului județ. În toată această perioadă principalele ramuri economice orădene au fost: alimentară, construcții de mașini și de prelucrare a metalelor, chimică, energia electrică, confecții, pielărie, blănuri și încălțăminte⁶.

În perioada care a urmat instaurării primului primar "democrat", la 6 martie 1945, au fost luate o serie de măsuri pentru normalizarea vieții orașului și refacerea economică a acestuia. Astfel, imediat după preluarea puterii de către reprezentanții FND, aceștia s-au preocupat de aprovizionarea orașului cu cele necesare traiului zilnic. De asemenea, de o importanță capitală pentru derularea unei vieți normale s-au dovedit a fi măsurile care au vizat refacerea construcțiilor avariate în timpul războiului, redeschiderea instituțiilor publice și a celor de cultură și, nu în ultimul rând, al școlilor și întreprinderilor economice. În același timp au fost depuse eforturi pentru repunerea în circulație a transportului de persoane și de mărfuri precum și repararea podului de peste Criș din zona centrală a orașului. Primăria s-a implicat activ în obținerea de fonduri financiare necesare derulării acestor acțiuni. Grație perseverenței manifestate au fost obținute credite de circa 420 milioane lei, sume absolut necesare pentru refacerea infrastructurii orășenești⁷. La refacerea clădirilor avariate au fost chemați toți locuitorii bărbați ai orașului. În 1946 s-a instituit

¹ *Ibidem*, p. 283.

² *Ibidem*, p. 295.

³ *Istoria*, 1995, p. 479.

⁴ Al. Ilieș, 1998, p. 300.

⁵ *Ibidem*, p. 311-312.

⁶ *Bihor. Monografie*, 1979, p. 90.

⁷ ANR. DJBH, *fond Primăria orașului Oradea*, dos 9/1945, f. 79; vezi și *Crișana*, 27 aprilie 1945, p.

obligativitatea efectuării a cinci zile de muncă pe an în folosul obștesc¹, pentru toți bărbații din Oradea, exceptând invalizii de război, preoții etc.

Conducerea orașului s-a îngrijit și de refacerea linilor de tramvai, distruse în parte de război. Mai mult, Ványai Károly a găsit și resursele ca imediat după încetarea războiului să construiască noi tronsoane de cale ferată. Astfel, în 1945 era dat în folosință tronsonul ce lega Piața Malinovsky (fostă și actuală Unirii) cu actualul ștrand al orașului, iar în 1947, cel ce lega Piața Teatrului (actuală Ferdinand), pe calea Progresului, cu ceea ce va fi în viitor cartierul Rogerius².

Iarna anului 1945-1946 a fost una deosebit de grea pentru locuitorii orașului Oradea, marcată de tot felul de lipsuri. Pentru mai buna aprovizionare a populației au fost înființate economatele, încercându-se inclusiv combaterea speculei. Printre cel mai greu de suportat era lipsa

combustibilului de încălzit și a energiei electrice. Primarul Ványai Károly a făcut numeroase demersuri în acest sens. Chestiunea a fost rezolvată abia spre sfârșitul iernii anului 1946, când au fost finalizate lucrările de montare a liniei ferate înguste Tătăruș-Țigănești, care asigura alimentarea Uzinei Electrice din Oradea cu cărbune din bazinul Derna-Voivozi. În consecință, aprovizionarea cu cărbune a populației s-a făcut ritmic, iar începând cu 16 februarie 1946 au fost ridicate toate restricțiile privind furnizarea energiei electrice în oraș³.

Lucrurile păreau că reintră într-o normalitate firească. Nu a fost însă așa. Realitățile românești începeau să se schimbe dramatic și acestea au fost resimțite și la Oradea. Pe măsură ce noua putere se înstăpânea în România, semnele noilor comandamente economice se vedeau tot mai clar.

Unul din primele blocuri construite după al Doilea Război Mondial (Bulevardul Decebal)

¹ *Crișana*, 1 august 1946, p. 3.

² L. Borcea, 2003, p. 180.

³ *Istoria*, 1995, p. 410.

După instaurarea administrației românești la Oradea, economia orașului începea să pulseze din nou. În august 1945, când Camera de Comerț și Industrie Oradea inventaria societățile comerciale care funcționau în Oradea, numărul acestora era de 102¹. Operațiunea s-a desfășurat sub directa supraveghere a Comisiei Aliate de Control (Sovietică) a Aplicării Convenției de Armistițiu, care era interesată de acest demers datorită faptului că dorea să cunoască posibilitățile economice ale țării în vederea rambursării datoriei de război către URSS. Începutul anului 1946 a însemnat introducerea regimului militarizat în cele mai multe dintre societățile orădene. Sarcinile uriașe izvorâte din obligațiile fixate României prin Convenția de Armistițiu au condus la decizia de a se recurge la soluția mobilizării angajaților în unitățile economice în care lucrau². Economia orașului câștiga tot mai mult din „experiența sovietică”. Punctul culminant a fost, desigur, naționalizarea întreprinderilor particulare ale orașului la 11 iunie 1948. O parte a întreprinderilor naționalizate din Oradea apar publicate în Monitorul Oficial, puține totuși, restul, marea lor majoritate, fiind evidențiate numai în documentele întocmite de către Comitetul Județean al PMR³. Atunci au trecut în proprietatea statului cele mai importante întreprinderi orădene, între care *Înfrățirea*, *Sinteza*, *Solidaritatea*. *Înfrățirea* își schimbase numele cu puțin timp înainte de naționalizare, la 6 iunie 1948, din fosta *Phoebus*⁴, în timp ce *Solidaritatea* s-a dezvoltat pe scheletul fabricii de ghetă *Carmen*, fondată în 1923⁵. După numai o săptămână, la 11 iunie 1948, era trecută în proprietatea statului. Imediat erau adresate în cel mai pur stil stalinist întreceri socialiste între întreprinderi. Cele care s-au evidențiat în întrecerea socialistă în mod deosebit, în primul an de după naționalizare, au fost, între altele, *Întreprinderile Solidaritatea*, *Fabrica de Ulei Interindustrial* și *Fabrica de Spirit Victoria*. La începutul anului 1949 a fost

desființată și Camera de Comerț și Industrie din Oradea, ca ultim element al economiei „retrograde” burghezo-moșierești⁶. Se intra de atunci definitiv în sfera economiei socialiste centralizate.

După trecerea în proprietatea statului a societăților comerciale interbelice, practic, sistemul economic privat dispărea din Oradea. În anii următori au luat ființă noi întreprinderi subsumate modelului economic de tip sovietic. Un caz mai aparte este cel al *Întreprinderii comunale a orașului Oradea*, subordonată direct conducerii orașului. În anul 1948, *Întreprinderea comunală a orașului Oradea* cuprindea: Uzina Electrică⁷, Uzina de Apă, Canalizarea, Salubritatea, Fabrica de Gheață, Ștrandul și Baia Comunală. Era vorba deci despre ceea ce numim astăzi utilitățile orășenești. După naționalizare, aceasta s-a desființat ca societate pe acțiuni devenind „o unitate economică socialistă” subordonată Primăriei. În februarie 1950, ea va fi botezată *Întreprinderea comunală 12 octombrie Oradea*⁸. *Întreprinderea* își va diversifica activitatea de la un an la altul în ton cu cerințele evoluției urbanistice a orașului. În 1973, ca urmare a trendului centralizant tot mai evident al economiei românești, *Întreprinderea comunală Oradea* a fost comasată cu *Întreprinderea de locuințe și construcții Oradea*, cu *Întreprinderea de amenajări tehnico sanitare Oradea* și cu *Întreprinderile de gospodărire comunală și locativă Aleșd, Beiuș, Petru Groza, Marghita și Salonta*. Dintr-o întreprindere locală orășenească, prin comasare, s-a născut o întreprindere mamut, ce acoperea o realitate larg bihoreană, intitulată *Întreprinderea Județeană de Gospodărire Județeană și Locativă Bihor* (IJGCL)⁹. Această formă de organizare a rămas până în 1989.

Alte întreprinderi au fost create pe parcursul anilor '50 ca urmare a dezvoltării orașului. Pentru a reface fondul locativ, serios avariat de trecerea frontului, și pentru a se construi noi locuințe, absolut necesare ca urmare a creșterii populației orașului, care a cauzat o adevărată criză a locuințelor, în 1950 a fost înființat *Trustul de*

¹ Camera de Comerț, 2003, p. 118-121.

² ANR. DJBH, fond 65, dos.12/1946, f.67-71.

³ Monitorul Oficial, nr. 133 bis, Legea Nr. 119 din 11 iunie 1948.

⁴ Bihor-Monografie, 1979, p. 111.

⁵ Ibidem, p. 115.

⁶ Monitorul Oficial, nr. 47 din 25 februarie 1949.

⁷ pentru istoricul Uzinei Electrice vezi: Un veac, 2003.

⁸ Monografia, 1978, p. 29.

⁹ Ibidem, p. 35.

*construcții locale Oradea*¹. Aceasta a fost întreprinderea care a construit multe din obiectivele orașului, mai ales apartamente pentru locuitori. Tot atunci s-a înființat *Întreprinderea de accesorii pentru mijloace de transport Oradea*². Crearea acesteia era o necesitate stringentă deoarece asigura piese de schimb pentru mijloacele de transport în comun orășenești aflate în subordinea Primăriei și care se găseau în cea mai mare parte într-un stadiu destul de avansat de uzură. Ea și-a început activitatea la 1 aprilie 1951. Pe lângă cele menționate mai sus, întreprinderea mai avea ca profil de activitate producerea de articole de larg consum pentru populație: sobe de încălzit, mașini de gătit, articole de menaj, unelte pentru zidari și constructori, paturi metalice atât de necesare în spitalele orașului și nu numai, dar și multe alte produse care se găseau destul de greu pe piața orașului. La câțiva ani de la înființare, *Trustul de construcții locale Oradea* a și dat în folosință locuințe pentru cetățenii Oradiei. Primele blocuri din Oradea au fost terminate în anul 1956, atunci fiind predate locatarilor 20 de apartamente³ situate în imediata vecinătate a podului Decebal. În consecință, numărul apartamentelor construite a crescut de la un an la altul, astfel că, în 1960, au fost definitive nu mai puțin de 530⁴. De altfel, din această perioadă datează prima schiță de sistematizare pentru Oradea conform principiilor locative comuniste. Aceasta a fost întocmită în anul 1960 de către un institut de proiectare din București, ISCAS București, populația orașului fiind în acel moment de 105.000 locuitori⁵. În consecință, începând cu prima parte a anilor '60, apar cele dintâi grupări de blocuri din Oradea în zonele Rogerius, Str. 1 Mai, str. Magheru, Piața 1 Decembrie, Piața București etc.

Tot în această perioadă, s-a dezvoltat semnificativ rețeaua de termoficare, astfel că, începând cu a doua jumătate a anului 1960, în ultimele luni de mandat, un număr de 541 de

apartamente convenționale din Piața 23 August (actuală Independenței) au fost racordate la punctul termic ce asigura încălzirea locuințelor și furnizarea apei calde menajere⁶.

Începând cu sfârșitul anilor '60, s-a îmbunătățit situația transportului în comun pentru călători. În Oradea, tramvaiul era folosit încă din perioada antebelică, din 1906⁷, iar rețeaua de cale rulantă s-a dezvoltat continuu din acel moment. Din 1963 avem în Oradea primele taxifurgonete⁸.

La finele anilor '50, în Oradea ia ființă o nouă unitate economică. Aceasta merită a fi amintită deoarece va deveni una dintre puținele întreprinderi economice performante ale Oradiei în deceniile următoare. Este vorba despre *Întreprinderea de confecții Oradea*, desprinsă din Cooperativa *Cootex*⁹, înființată în 1959. Aici și-a găsit un loc de muncă o parte însemnată a populației feminine a orașului. Datorită acesteia Oradea a fost recunoscută ca centru economic profilat pe industria ușoară.

Deceniul șapte este și pentru dezvoltarea economiei orașului unul deosebit. S-a urmat îndeaproape modelul megaloman românesc, promovat de conducerea politică a României, de industrializare într-un ritm accentuat a României. La Congresul al III-lea al PMR, Gheorghiu Dej a dat semnalul¹⁰. Oradea nu putea face notă discordantă. Ca urmare, în anii '60, în Oradea s-au construit marile obiective industriale arhicunoscute de orădeni, unde era angrenată cea mai mare parte a forței de muncă a orașului. A fost o adevărată explozie a construcțiilor industriale, elemente ale viitoarei industrii românești, din păcate neperformantă în bună parte, așa cum a fost gândită ea de liderii politici români, pentru a asigura „independența” țării.

La începutul deceniului șapte s-a început construirea zonei industriale de vest a Oradiei. Acolo au fost amplasate în timp câteva dintre cele mai importante obiective economice și industriale ale orașului. Primăria a fost printre primele instituții ale orașului puse în temă cu

¹ Bihor-Monografie, 1979, p. 133.

² Ibidem, p. 114.

³ Ibidem, p. 133.

⁴ Bihor-Trecut, 1969, p. 6.

⁵ Istoria, 1995, p. 418.

⁶ Bihor-Monografie, 1979, p. 148.

⁷ L. Borcea, M. Apan, Istoria, 1996, passim.

⁸ Monografia, 1978, p. 31.

⁹ Ibidem, p. 115.

¹⁰ Dej, 1960, p. 22.

planurile de dezvoltare din zona respectivă, deoarece se creau condiții pentru realizarea utilităților (apă, canal, energie termică și electrică, drumuri etc.).

Construirea zonei industriale în zona de vest a adus cu sine și dezvoltarea masivă a construcțiilor de locuințe în această parte a orașului. A început astfel să se dezvolte cartierul Rogerius. Prin concentrarea construcțiilor de locuințe în această parte a municipiului Oradea, a apărut necesitatea înființării unei rețele comerciale și de prestări servicii corespunzătoare. Primul complex comercial a luat ființă în 1964 prin deschiderea unui magazin alimentar cu autoservire, un magazin de mezeluri și brânzeturi, un magazin de pâine, un magazin de legume și fructe, precum și o tutungerie, totalizând o suprafață utilă de 390 mp.¹

Bazele industriale ale zonei au fost puse în anul 1962, prin demararea lucrărilor de investiții, construcții la șantierul Uzinei de Alumină². Acesta a și, de altfel, primul obiectiv industrial major pus în funcțiune pe platforma industrială din Zona de Vest în primul trimestru al anului 1965. Un alt obiectiv industrial de primă importanță pentru Oradea, construit aici, a fost Centrala Electrică de Termoficare, cu o capacitate de 100 MW³. Construcția ei a început în timpul mandatului lui Dregus Ernő, dar finalizarea lucrărilor a avut loc spre sfârșitul anilor '60. Alte obiective industriale vor fi terminate după 1965⁴.

În această perioadă a sporit mult și parcul de tramvaie. Astfel, dacă în 1955 Oradea dispunea de un număr de 44 de garnituri, în 1965 numărul lor a ajuns la 78. În schimb, s-au extins mai puțin căile de rulare a acestora. În 1965, lungimea liniilor de tramvai era de 29,7 km, cu numai 1 km mai mult decât cu zece ani mai înainte⁵. De asemenea, cu directa implicare a Primăriei, s-a îmbunătățit substanțial alimentarea cu apă potabilă a orașului. Alimentarea s-a realizat aproape în întregime prin captarea acviferului freatic din albia majoră a Crișului

Repede, pe malul drept al acestuia, în amonte de Oradea. După ce Oradea a fost printre primele orașe est-europene alimentate cu apă în mod centralizat, prin captarea realizată în 1894 și dată în folosință în 1895, în 1964 a intrat în funcțiune o nouă captare S.P.1, cu un debit de 52.000 mc/zi. În anii respectivi, rețeaua de distribuție a orașului era concepută în sistem inelar, constituit din 8 inele principale⁶. Tot în deceniul șapte a fost dată în folosință în Oradea o clădire nouă pentru Centrul de recoltare și conservare a sângelui.

În paralel, a crescut mult numărul de apartamente de bloc care, chiar dacă erau departe de confortul normal, au soluționat parțial criza de locuințe. În anii 1966-1967 au fost date în folosință circa 4000 de apartamente⁷. Tot în acești ani s-a demarat activitatea de construcție a trei zone comerciale în Zona de Vest, Piața București și cartierul Cantemir, iar pista Aeroportului din Oradea a fost modernizată și dată în folosință în 1967, putând găzdui din acel moment orice avion aflat în dotarea TAROM⁸. În 1966 a fost dată în folosință, de asemenea, o nouă întreprindere: Întreprinderea agricolă de stat *Avicola*⁹, tot atunci fiind începute lucrările la fabrica de zahăr și la cea de mobilă.

Dezvoltarea constantă a cartierului Rogerius, ca urmare a apariției de noi obiective pe platforma industrială din acea parte a orașului, reflectată inclusiv în creșterea populației, a făcut necesar ca spre sfârșitul anului 1967 să ia ființă un nou complex comercial, după cel inaugurat în 1964, având 11 magazine și trei unități de prestări servicii. Acest complex își desfășura activitatea pe o suprafață de 1620 mp¹⁰.

Anii 1968-1973 au însemnat pentru urbea de pe Crișul Repede noi și noi realizări în vederea industrializării. Perioada s-a caracterizat printr-o dinamică deosebită, dezvoltarea economică a Oradei înscriindu-se într-un trend general românesc marcat de industrializarea forțată a României promovată după Dej și de Nicolae Ceaușescu. Cum una dintre ramurile economice

¹ G. Lalescu, 1969, p. 74.

² *Ibidem*, p. 71.

³ *Un veac*, 2003, p. 239-265.

⁴ *Ibidem*, p. 72-75.

⁵ *Bihor-Monografie*, 1979, p. 149.

⁶ *Ibidem*, p. 147.

⁷ *File de monografie*, 1969, p. 29.

⁸ *Cincinalul*, 1971, p. 44.

⁹ G. Lalescu, 1969, p. 73.

¹⁰ *Ibidem*, p. 74.

cele mai agreate de puterea politică de la București era cea chimică, aceasta a beneficiat și la Oradea de o dezvoltare deosebită. Astfel, în cadrul întreprinderii de lacuri și vopsele *Transilvania* s-a constituit secția de pigmenți anorganici. Amplasarea acestei secții s-a făcut în urma unui așa-zis studiu "tehnico-economic aprofundat luându-se în considerare apropierea de sursa de materie, existența specializării în producția de pigmenți și asigurarea cu forță de muncă calificată"¹. Aceasta a intrat în funcțiune la sfârșitul anului 1969. Pentru dezvoltarea mai impetuoasă a industriei chimice orădene, în același an 1969, cele două fabrici de profil din Oradea, *Transilvania* și *Sinteza* s-au reunit într-o singură întreprindere numită *Întreprinderea chimică Sinteza*². Capacitățile de producție ale acesteia au crescut continuu încât ponderea acestei ramuri economice în industria bihoreană a ajuns în 1969 la 6,9 % din total³.

Aceeași tendință de unificare a unităților economice de profil, într-un context general centralizant existent atunci în România, o regăsim și în alte ramuri de producție ale orașului. Este cazul industriei lemnului și a mobilei. În acest sens, în 1973 s-a creat *Combinatul de prelucrare a lemnului Oradea* în care intrau unitățile de profil atât din Oradea, cât și din județ⁴. În cadrul acestuia intrau: Fabrica de mobilă *Alfa*, Fabrica de mobilă de pe Strada Vrancei (Oradea), Secția de mic mobilier de pe strada Griviței (Oradea), dar și Secția de mobilă din Tileagd și cea de uși, ferestre și mobilă din Oraș Dr. Petru Groza (azi Ștei). Toate acestea erau mai vechi, dar în 1973 ele erau reunite într-o singură întreprindere⁵.

În această perioadă s-au pus, de asemenea, bazele *Întreprinderii de materiale de construcții Oradea*, Secția de betoane grele (1971) și Secția de beton celular autoclavizat (1972), iar începând cu anul 1968 s-a început construirea unui nou local, tot pe platforma industrială de

vest a Oradiei, o nouă clădire pentru *Întreprinderea de accesorii pentru mijloace de transport Oradea*⁶.

În acest interval, 1968-1973, populația orașului a mai beneficiat, pe lângă crearea de noi locuri de muncă mai ales în zona industrială de vest a orașului, de noi facilități normale de altfel pentru un locuitor al unei urbe a secolului XX. La toate acestea Primăria și-a adus aportul său. În 1973, bunăoară, Oradea a fost conectată la rețeaua de telefonie automată interurbană⁷. Tot în 1973 au fost date în folosință Sala sporturilor din cartierul Ioșia și Casa de cultură a sindicatelor, în timp ce, începând din 1969, Oradea avea și o Casă de Modă⁸. De asemenea, s-a început construirea magazinului *Crișul*, care se dorea a fi un supermarket la standarde moderne. Acesta avea o suprafață utilă de 12.300 mp⁹. Continuând pe aceeași linie, în cartierul Rogerius a fost dat în folosință în 1969 un spital de copii, cu o capacitate de 605 paturi, în timp ce un an mai devreme fusese pusă în funcțiune o policlinică de copii în imediata vecinătate a spitalului¹⁰. Din această perioadă, 1970, datează cea de-a doua schiță de sistematizare a orașului întocmită de ISART București. Populația orașului ajunsese atunci la 138.888 locuitori¹¹.

Tot acum s-a încercat și reușit îmbunătățirea aprovizionării cu apă potabilă și menajeră a orașului. Astfel, ca urmare a dezvoltării industriale a orașului, în 1968 a intrat în funcțiune o nouă stație orășenească de epurare a apei, care cuprindea și o treaptă de epurare ecologică artificială, pe lângă cea mecanică și biologică naturală existentă la Oradea încă din 1912, cu nămol activ și un debit proiectat de 1000 l/m. În această formă, stația de epurare orășenească a municipiului Oradea era atunci cea mai complexă din țară. Concomitent s-au construit noi canale selectoare, lucru reclamat mai ales de dezvoltarea fondului de locuințe și construirea

¹ *Ibidem*, p. 71.

² *Bihor-Monografie*, 1979, p. 112.

³ P. Mălan, 1969, p.60.

⁴ *Bihor-Monografie*, 1979, p. 112.

⁵ G. Lalescu, 1969, p. 71.

⁶ *Ibidem*, p. 71-72.

⁷ *Bihor-Monografie*, 1979, p. 137.

⁸ *File de monografie*, 1969, p. 20.

⁹ *Bihor-Monografie*, 1979, p.144.

¹⁰ G. Lalescu, 1969, p. 75.

¹¹ *Istoria*, 1995, p. 419.

de noi drumuri și străzi. Canalizarea orașului era concepută mai departe în sistem divizar, cu două canale pentru apele pluviale și cele uzate¹.

După 1974-1975, ritmul de dezvoltare economică a Oradei a fost mult încetinit. Acest fenomen este observabil mai ales în ultimul deceniu al regimului comunist. Cu toate acestea, câteva lucruri merită menționate, mai ales în sfera serviciilor. Astfel, în anii 1974-1975 au fost finalizate mai multe ansambluri de locuit situate în Zona de Vest, Dimitrie Cantemir, Piața 23 August (actuală Independenței), Calea 1 Mai, cartierele Nufărul și Ioșia Nord. De asemenea, s-au realizat și restructurări importante pe principalele căi de penetrație în oraș, în sensul modernizării acestora². În această perioadă a fost terminat și dat în folosință complexul comercial *Crișul*³, în cadrul unui proces mai amplu de reintroducere în circuitul comercial a întregii zone centrale a orașului, care fusese defavorizată din acest punct de vedere în favoarea cartierelor nou construite. Demnă de remarcat este și amplasarea în 1975, cu largul concurs al primarului Gheorghe Vaida, în cartierul Dimitrie Cantemir, a statuii de bronz a fostului domnitor al Moldovei cu același nume, operă a reputatului sculptor român, Ion Irimescu.

La finele anilor '70 a început *sistematizarea* mai accentuată a orașului de pe *Crișul Repede*. După ce prima schiță de sistematizare a orașului a fost întocmită tocmai în 1960 de către un institut de proiectare din București, iar a doua zece ani mai târziu, în 1970, de către o altă firmă bucureștenă, în 1976 s-a realizat prima schiță de sistematizare de către un institut de proiectare local: *Întreprinderea de Proiectare Județeană. Bihor*⁴. În *cincinalul* 1976-1980 s-a trecut astfel la reorganizarea mai multor zone de locuit de pe principalele artere de penetrație în oraș: străzile 6 Martie (astăzi B-dul. Dacia), B-dul. Magheru, Dimitrie Cantemir și Leontin Sălăjan. Toate erau sistematizate conform indicațiilor și planurilor megalomane venite de la București. Deoarece tehnicile tradiționale de construit nu mai făceau față numărului mereu sporit de apartamente ce erau planificate, s-a

trecut la utilizarea metodelor industriale de construit. Elementele de construcție devin tipizate, îngrădindu-se posibilitățile de proiectare. Din această perioadă s-a trecut la construirea de blocuri de locuință din panouri prefabricate⁵.

În anii 1976-1980 s-a extins serios lungimea traseelor tramvaielor orădene de la 31,5 la 60,6 km, ceea ce însemna destul de mult. Este poate singurul aspect important major realizat în această perioadă. S-au extins foarte mult căile de rulare ale tramvaielor, mai ales în noile zone de locuit construite în anii '70. După o perioadă de modernizare constantă a parcului de autobuze și tramvaie, începând cu 1979 lucrurile au urmat o curbă descendentă. În 1975, în parcul I.J.G.C.L. Bihor se găseau 90 de tramvaie, 113 autobuze, 34 de taximetre, 18 camioane pentru transportul de mărfuri⁶. În 1979 a fost emis Decretul 277, care a afectat puternic capacitatea de transport auto, aceasta reducându-se drastic. Parcul auto existent în 1979 era de 182 de autobuze și 43 de taximetre și a fost redus la 93 de autobuze și 10 taximetre⁷. Toate acestea au avut consecințe dezastruoase asupra transportului în comun. În același timp, aspectul calitativ al rețelei stradale a cunoscut o degradare continuă, încă un factor de eliminare a condițiilor normale de transport în comun. În plus, rețeaua stradală a Oradei avea un aspect destul de neorganizat, care, alături de numărul mic de poduri peste *Crișul Repede*, a creat mari probleme în organizarea unui transport în comun civilizat.

Creșterea constantă a dimensiunilor orașului și sporirea populației au făcut necesară extinderea rețelei de canalizare. În 1978, aceasta a ajuns la 298 km, din care în secțiunea vizitabilă 15 km. În 1978, numărul consumatorilor racordați la instalația de canalizare a fost de 9800.

Anii '80 au fost cei mai negri pentru orădeni și întreaga societate românească. Efectele politicii de industrializare forțată și-au arătat "*roadele*" și în viața Oradei. Privațiuni de toate felurile afectau zilnic bunul mers al locuitorilor orașului. Oradea a traversat în acești ani o perioadă dificilă cu destule lipsuri și greutăți. Au fost ani în care s-a

¹ *Bihor-Monografie*, 1979, p.144.

² *Ibidem*, p. 91.

³ *Ibidem*, p. 144.

⁴ *Istoria*, 1995, p. 419.

⁵ *Ibidem*, p. 419-420.

⁶ *Monografie*, 1978, p. 30.

⁷ *Istoria*, 1995, p. 414.

Tramvai orădean la începutul anilor '80

început cartelarea alimentelor de bază, mai puțin pâinea, Oradea fiind printre puținele orașe din țară unde pâinea nu a fost cartelată în primii ani ai deceniului nouă. A fost epoca în care, deși serviciile orășenești au fost menținute prin eforturile Primăriei, ele au avut mult de suferit, inclusiv din cauza deselor întreruperi de curent electric, apă caldă și caldură.

În prima parte a deceniului nouă s-a continuat construirea de locuințe și cartiere anoste, supuse unor planuri standard în care arhitectul putea jongla, eventual, la forma balcoanelor, logiilor, zonelor de intrare și a acoperișurilor. S-au construit astfel locuințe identice, pe același calapod, în strada Decebal, Ștefan cel Mare, în Nufărul, Calea Aradului, Ioșia sau Zona de Vest. Aici locuiau cei mai mulți dintre noii locuitori ai orașului, aduși din diverse zone ale județului și nu numai, care în cadrul procesului de industrializare au năvălit în oraș. S-a mers, în general, pe construirea locuințelor colective, a blocurilor, unde oamenii erau mai ușor de supravegheat. Ritmul de construire era foarte ridicat ajungându-se încă în această

perioadă la un număr de 4000 de locuințe anual¹. Evident, calitatea lor avea mult de suferit datorită economiilor la materiale de construcție. Populația orașului s-a situat astfel la mijlocul anilor '80 în jurul cifrei de 200.000 de locuitori, după ce, în 1948, avea 87.774².

Dacă s-au mai făcut investiții în anii optzeci în direcția confortului orădeanului de rând atunci acest lucru a fost în zona dezvoltării căilor de rulare a tramvaiului, care a cunoscut în perioada respectivă o evoluție de-a dreptul spectaculoasă. În anul 1981 s-a dat în folosință linia de pe Strada Transilvaniei-Bulevardul Dacia, până la podul CFR, în lungime de 2,4 km. A urmat în anii 1981-1982, linia de la Podul CFR până la Întreprinderea Sinteza, în lungime de 5 km. Lucrările de extindere a căilor de rulare nu s-au oprit aici. În 1983 s-a realizat tronsonul de la intersecția străzilor Leontin Sălăjan (azi Str. Primăriei) cu Decebal, până la podul Decebal, în lungime de 2,4 km. În anul următor, 1984, s-a realizat conectarea liniei de tramvai care se oprea la Podul Decebal cu cea din strada Olimpiadei, în lungime de 1,6 km.

¹ *Ibidem*, p. 421.

² *Ibidem*, p. 412.

Ultimii cinci ani ai regimului comunist au fost pentru economia orădeană unii de stagnare. În ciuda propagandei oficiale, industria orădeană devenise, cu unele excepții, una neperformantă, grevând asupra nivelului de trai. A fost o perioadă extrem de dificilă pentru orădeni, ca de altfel pentru toți locuitorii României. Perioada nu se distinge prin nimic altceva decât prin existența unei atmosfere cenușii. Anii respectivi au consemnat continuarea construcțiilor de locuințe începute în anii anteriori, precum cele din Bulevardul Dacia, Decebal, din Nufărul, loșia sau Calea Aradului. Este vorba despre aceleași locuințe anoste, îngrămădite și neconfortabile. În condițiile în care populația orașului era în continuă creștere, mai ales pe palierul muncitoresc, fără prea mari pretenții de confort, așadar, acestea erau binevenite și utile. În această perioadă s-a continuat cu demolarea de străzi pentru a se construi bulevardele socialismului, definitivându-se așa zisul *centru-civic*. O jumătate din Strada Independenței a fost sacrificată, cu clădiri

de patrimoniu, pentru a aerisi, chipurile, centrul orașului¹.

Primarul Gheorghe Groza nu a reușit să realizeze prelungirea linilor de tramvai, așa cum fusese prevăzut, între cartierul Nufărul și Băile Felix, idee ce fusese lansată încă din 1906². Fondurile de investiții erau direcționate în altă parte sau nu existau deloc având în vedere criza profundă în care se găseau societatea și economia românească în anii '80.

Un segment important al vieții economice postbelice orădene, cu ceva tradiții în epoca interbelică, a fost cel al cooperatiei meșteșugărești. Cea mai importantă cooperativă, înființată în aprilie 1945, a fost "*Cootex*". Cooperativa "*Cootex*" a fost naționalizată în 1959. Alături de aceasta au mai existat și altele, între care amintim: "*6 Martie*", "*Casnica*", "*Sîrguința*", aceasta din urmă fiind naționalizată în 1959, primind numele de Fabrica de încălțăminte "*Arta*", "*Munca invalizilor*", "*Higiena*",

Centru civic

¹ L. Borcea, 2003, p. 152.

² *Ibidem*, p. 180.

"Constructorul", "Lemn și mobilă", ultimele două reunite din 1950 în cooperativa "Lemnul" din care, în 1969, s-a desprins cooperativa "Constructorul"¹. În 1962 s-a creat cooperativa "Arta populară" din care, în 1968, se desprind "Arta Crișana" și "Tricotextil". Din 1959 a funcționat și Cooperativa "Prestarea" cu secțiile: foto, reparații radio-tv, bijuterii, reparații ceasuri².

După 1989, lucrurile s-au schimbat mult în ceea ce privește evoluția economiei orașului. Noile realități politice și-au lăsat amprenta și asupra Oradei. În ciuda dificultăților întâmpinate de o economie în tranziție, viața economică a orașului de pe Crișul Repede a fost, în general, una în continuă ascensiune. După o perioadă mai grea, circumscrisă primei părți a anilor '90, a urmat o perioadă fastă, caracterizată prin refacere economică.

În această perioadă au continuat să se dezvolte activitățile economice tradiționale, mai ales în câteva domenii specifice: industria lemnului, textile și încălțăminte, confecții. Astăzi, în 2005, orașul are o economie a cărei structură

cuprinde majoritatea domeniilor și realizează 63% din producția industrială a județului: construcții de mașini, chimie, textile și confecții, tricotaje, încălțăminte, pielărie și blănărie, prelucrarea lemnului, materiale de construcții, confecții metalice, piese de schimb, mase plastice, industrie alimentară, energetică.

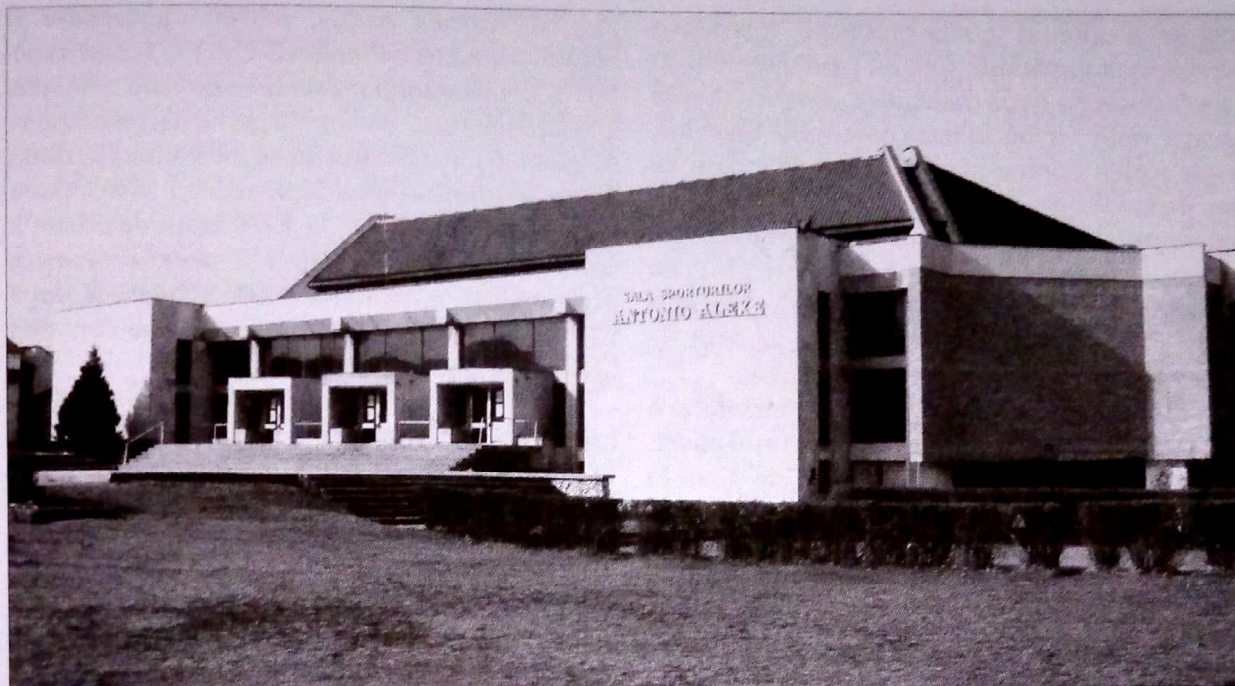
Municipiul Oradea dispune de o rețea de instituții și servicii de interes public general: transport, proiectare, construcții, instalații, turism, activitate hotelieră. Toate activitățile economice sunt sprijinite de asistența indispensabilă a mai multor bănci, cu filiale în oraș și județ. Ultimele două bănci care au deschis filiale în orașul nostru sunt importante instituții internaționale: ABN-AMRO Bank și ING Bank. În Oradea există actualmente peste 25 de bănci. Mari complexe comerciale și-au făcut loc, de asemenea, în spațiul orădean. Pe de o parte, aici și-au deschis puncte de lucru rețele internaționale arhicunoscute precum METRO, PRAKTIKER, ARTIMA sau SELGROS, iar pe de altă parte, investitori locali au construit spații

Casa de Cultură a Sindicatelor

¹ *Istoria*, 1995, p. 415-416

² C. Pavel, I. Völgyesi, 1986, p. 6.

Sala Sporturilor "Antonio Alexe"

comerciale moderne precum LOTUS MARKET sau LEONARDO. După aproape cincizeci de ani de comunism, Oradea se află în continuare într-o perioadă de tranziție către economia de piață, eforturile autorităților locale și ale oamenilor de afaceri concentrându-se în direcția refacerii economice, rețehnologizării, îmbunătățirii infrastructurii și a serviciilor către populație. Omul de afaceri, în căutare de parteneri, dornic să investească sau să găsească noi piețe de desfacere pentru produsele sale, găsește în Oradea un loc propice de start. Companiile private din orașul nostru acoperă un spectru larg: industrie, transport, construcții industriale, servicii și agricultură, în aceste domenii fiind disponibil personal de înaltă calificare. Oportunitățile de afaceri sunt multiple, întreprinzătorul găsind aici nu numai solul favorabil sădirii sămânței inițiativei, dar și oameni bine instruiți, ambițioși, dornici de muncă și afirmare.

4. Învățământul orădean

Învățământul orădean în perioada postbelică, până în 1989, a fost supus rigorilor epocii în care a funcționat¹. Fizionomia sa a fost aceea a regimului care l-a creat. După 1989,

lucrurile s-au schimbat în bine, dar nu neapărat în toate cazurile. Nesfârșita tranziție și-a pus amprenta serios asupra acestuia. Învățământul orădean s-a dezvoltat în această perioadă pe toate palierele sale, de la cel preșcolar la cel universitar, cu accente speciale pe învățământul universitar, care după 1989 a cunoscut o adevărată explozie.

Învățământul preuniversitar

În primii ani de după cel de după cel de-al Doilea Război Mondial autoritățile au depus eforturi pentru revenirea la normalitate. Imediat după terminarea războiului au fost redeschise școlile românești închise în perioada ocupației horthiste. În anul școlar 1945-1946, în Oradea au fost redatate în funcțiune cele 13 școli românești care cuprindeau 2750 de elevi și 225 de profesori. În același timp, s-au luat o serie de măsuri pentru repararea edificiilor școlare distruse, parțial sau total, în urma trecerii frontului². Pentru aceasta, primarul Oradiei, Vanyai Carol, a alocat din bugetul Primăriei, pentru anul financiar 1946-1947, suma de 35.374.000 lei, respectiv 27.462.000 mii lei, reparațiilor, renovărilor și ștergerii oricăror urme ale războiului asupra instituțiilor școlare de toate nivelurile³.

Anul 1948 a însemnat o cotitură radicală în viața școlii orădene. Reforma învățământului din

¹ A. Petrencu, 1991, *passim*.

² Istoria, 1995, p.422.

³ Ibidem.

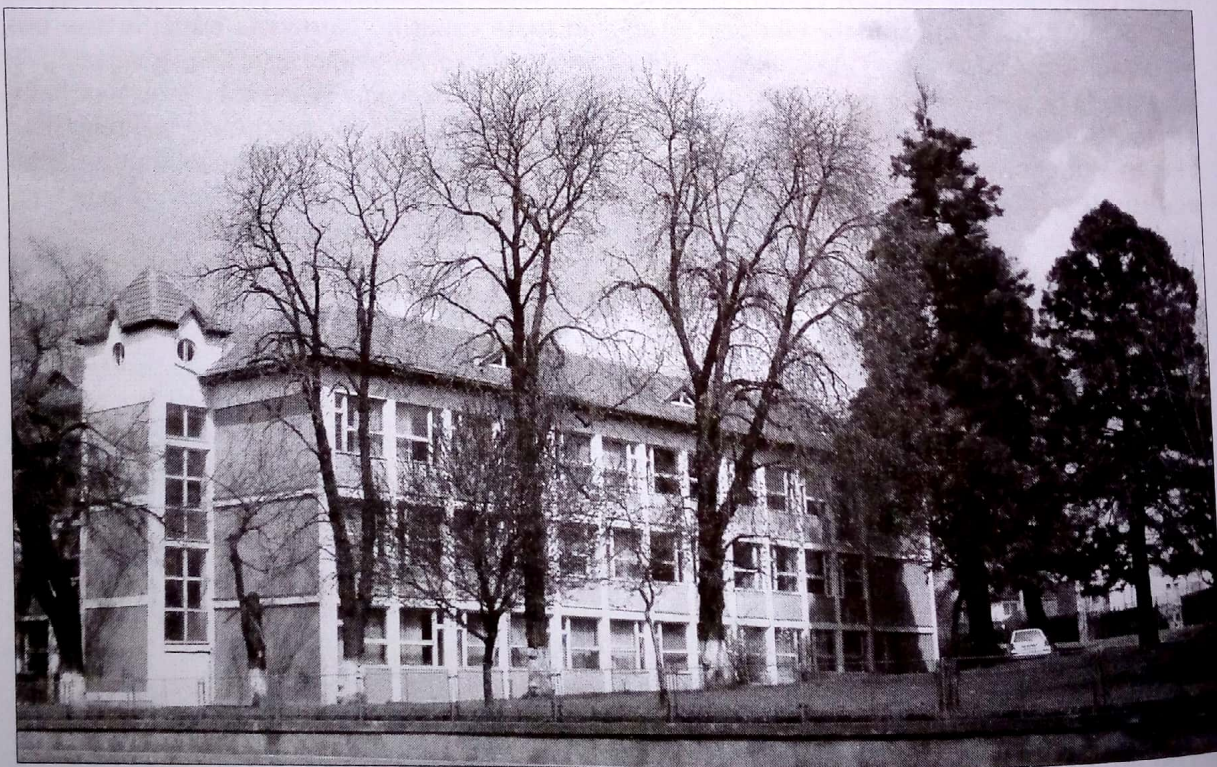

acel an a orientat școala orădeană, asemenea întregii școli românești, spre un model sovietic în care "concepția nouă materialist științifică despre lume și viață"¹ stătea la baza procesului educativ. Toate școlile confesionale și cele particulare au fost naționalizate. În acest context, multe cadre didactice au avut de suferit, fiind eliminate din procesul didactic, datorită faptului că erau considerate incompatibile cu noile realități școlare². Au fost inclusiv elevi care au avut de suferit în urma noii legi a învățământului³.

Structura organizatorică a învățământului a fost schimbată de mai multe ori în decursul anilor. Astfel, s-a trecut de la învățământul de 4 ani la cel de 7 ani. Până în anul școlar 1961-1962 acest deziderat a fost atins. Din 1965 s-a trecut la învățământul de cultură generală de 8 ani, iar din 1969, la cel de 10 ani⁴. Anii '80 au adus cu ei extinderea învățământului de cultură generală obligatoriu la 12 clase sau 10 plus școala profesională de un an și jumătate. Extinderea învățământului de cultură generală s-a făcut și în

jos, nu numai în sus. Astfel, ca urmare a hotărârilor luate la Plenara C.C al P.C.R. din iunie 1973, învățământul preșcolar a devenit o treaptă a învățământului de cultură generală, stabilindu-se generalizarea acestui tip de învățământ în două etape. În prima pentru copii de 5 ani și în a doua pentru cei de 3-4 ani⁵. În 1977 acest deziderat a fost atins. După 1990 s-a revenit asupra obligativității învățământului de 12 clase și, după mai multe ezitări, cel puțin astăzi, s-a convenit asupra variantei cu 8 clase.

Rețeaua școlară orădeană a cunoscut o creștere simțitoare în toată această perioadă, inclusiv după 1990. Conform datelor oficiale, în 1974, în Oradea existau 64 de grădinițe cu 5800 de copii, 17 școli generale cu 17.000 de elevi și 7 licee industriale, 2 de matematică-fizică, câte unul economic, sanitar, pedagogic și de filologie-istorie. Numărul liceenilor era în 1974 de circa 8000⁶. Mai funcționau, de asemenea, școli speciale ajutătoare și școli profesionale pentru copii cu dizabilități.

Școala Generală "Dacia"

¹ Bihor. Monografie, 1979, p. 165.

² C. Crăciun, 2003, p. 104-10.9

³ N. Mișu, 2000, p. 561-569.

⁴ Istoria, 1995, p.422.

⁵ Bihor. Monografie, 1979, p. 165.

⁶ Gh. Suci, 1974, p. 7.

În 1989, ultimul al regimului comunist, în Oradea învățau 25.899 de elevi în cadrul școlilor generale, din aceștia 6519 învățau în limba maghiară și 17.123 de elevi în licee, 2754 la secțiile de limbă maghiară, în timp ce în grădinițe era cuprins un număr de 7129 de copii, din care 538 la secțiile în limba maghiară¹. În același an, conform datelor oficiale, baza materială a învățământului era formată din 1185 de săli de clasă, 141 de laboratoare, 162 de cabinete școlare, 19 săli de gimnastică, 24 de baze sportive, 5 săli festive, 5392 de locuri în internate școlare, 2350 de locuri în cantine școlare, 3142 de locuri în ateliere școlare, 57 de grădinițe și 19 cabinete școlare și 2147 de cadre didactice². Cu toate că aceste cifre par mari, totuși numărul școlilor era insuficient, ca să nu vorbim despre dotarea tot mai precară, odată cu trecerea timpului, cu materiale didactice. Criza economică traversată de sistemul comunist s-a răsfrânt și asupra calității învățământului. S-a recurs la soluții care, pe moment, rezolvau criza din sistem. Între acestea, în primul rând trebuie pomenit învățatul în două sau trei schimburi.

După 1990 s-au luat o serie de măsuri care vizau îmbunătățirea sistemului de învățământ orădean. Mai ales în prima parte a anilor '90 s-a încercat îmbunătățirea bazei materiale. Astfel, în 1991 s-a început construirea unor corpuri de clădiri la Școala nr. 3 din cartierul "Nufărul 1", devenită ulterior, în 1995, Liceul "*Onisifor Ghibu*"³. În 1992 a fost dată în folosință cantina Liceului "*Aurel Lazăr*", cu 266 de locuri, iar în 1993 a fost inaugurat noul corp al Școlii nr. 2, cu 23 săli de clasă și 3 laboratoare⁴.

Ca urmare a schimbărilor petrecute în 1989, în rețeaua școlară orădeană au avut loc și alte modificări. Astfel, în 1990 s-a constituit Liceul "*Aurel Lazăr*", în fostul sediu al Școlii interjudețene de partid, din secția română a Liceului "*Ady Endre*", fost "*Alexandru Moghioros*", iar din 1992, Școala nr. 15 a devenit Liceul Teoretic "*Lucian Blaga*". În același timp, s-au reînființat școlile confesionale după ce fuseseră desființate cu mai bine de 40 de ani mai înainte⁵.

În 2004 rețeaua școlară cuprindea mai multe unități de învățământ, după cum urmează: preșcolar – 48, primar și gimnazial – 19, profesional – 8, liceal – 22 și postliceal – 5. După cum se poate constata, Oradea are un număr mare de licee. Elevii orădeni au rezultate bune la învățătură, acest lucru fiind observabil la fazele naționale și chiar internaționale ale olimpiadelor școlare, mai ales la disciplinele: fizică, informatică, limba română și limba maghiară. Pentru activități extrașcolare, copiii pot frecventa Palatul Copiilor, care oferă elevilor o paletă largă de oferte extrașcolare.

Învățământul universitar

Anii '60 aduc cu ei reînnodarea tradiției universitare pe malurile Crișului Repede⁶. Creșterea succesivă a obligativității învățământului de cultură generală, de la patru la 10 ani în 1968, a determinat pregătirea unui număr mai mare de profesori. Ca urmare, în România au apărut, pe lângă universitățile existente deja aici, și o serie de institute pedagogice de trei ani. Între acestea unul a luat ființă la Oradea⁷.

În baza Ordinului Ministerului Învățământului nr.83 din 15 septembrie 1963, începând cu 1 octombrie 1963, la Oradea lua, așadar, ființă un Institut Pedagogic de trei ani. Din primul său an de existență au fost create două facultăți care au funcționat cu cursuri de zi, Facultatea de Filologie, cu 80 de locuri în anul I, și Facultatea de Matematică-Fizică, cu 70 de locuri în primul an⁸. La numai un an distanță, ca urmare a imperativelor existente în învățământul de cultură generală, celor două facultăți li s-au adăugat încă două: Facultatea de Educație Fizică, cu 40 de locuri în anul I și cea de Istorie-Geografie, cu un număr de 40 de studenți înscriși în anul I.

După o perioadă de 10 ani în care tânărul centru universitar orădean a contabilizat numeroase succese, începând cu anul universitar 1972-1973 acesta va urma panta declinului, declin facilitat și de conducerea de atunci a instituției⁹. Din 1983 centrul universitar orădean dispare practic din peisajul vieții universitare

¹ Raport, 1994, p. 20.

² Ibidem, p. 19-21.

³ Realitatea bihoreană, 28 mai 2005, nr. 1409, p. 5.

⁴ Raport, 1994, p. 19.

⁵ Ibidem, p. 20.

⁶ M. Drecin. Gh. Măhăra, 2004, p. 9.

⁷ Ibidem, p. 10.

⁸ Institutul, 1973, p. 23-24.

⁹ M. Drecin. Gh. Măhăra, 2004, p.37.

Corp de clădire din cadrul campusului Universității din Oradea

românești, rămânând aici un simplu Institut de Subingineri.

Răsturnările politice din 1989 au dat o nouă șansă revigorării învățământului universitar la Oradea pe scheletul Institutului de Subingineri existent. Ca urmare a inițiativei mai multor foste cadre didactice ale fostului Institut Pedagogic, la 2 mai 1990, prin Hotărârea de Guvern nr. 460, se aproba înființarea Universității Tehnice din Oradea. Profilul inițial tehnic al instituției a fost completat între anii 1990-1992 cu specializări din domeniul științelor umaniste. În consecință, pentru a exprima mai exact noile realități, din anul universitar 1992-1993, titulatura instituției devine Universitatea din Oradea¹. Un rol important în dezvoltarea Universității din Oradea l-a avut prof. univ. dr. Teodor Maghiar, multă vreme rector al acestei instituții în acești ani.

Astăzi, Universitatea din Oradea este o instituție de învățământ superior completă, care integrează în sine 18 facultăți și 4 colegii universitare: Facultatea de Electrotehnică și

Informatică, Facultatea de Energetică, Facultatea de Inginerie Managerială și Tehnologică, Facultatea de Arhitectură și Construcții, Facultatea de Științe Economice, Facultatea de Științe Juridice, Facultatea de Științe Politice și Științele comunicării, Facultatea de Științe Socio-Umane, Facultatea de Istorie-Geografie, Facultatea de Protecție a Mediului, Facultatea de Textile Pielărie, Facultatea de Medicină și Farmacie, Facultatea de Științe, Facultatea de Litere, Facultatea de Teologie Ortodoxă, Facultatea de Muzică, Facultatea de Arte vizuale, Facultatea de Educație Fizică și Sport, Colegiul Universitar de Institutori – Oradea, Colegiul Universitar de Institutori – Beiuș, Colegiul Universitar Tehnic, Economic și de Administrație, Colegiul Universitar Medical.

În cadrul Universității din Oradea funcționează un Departament de Pregătire și Perfecționare a Personalului Didactic care asigură pregătirea pedagogică a studenților și perfecționarea prin definitivat și grade didactice a profesorilor într-o gamă largă de specialități. Pentru crearea unor structuri de învățământ mai deschise și mai

¹ Ibidem, p. 41.

flexibile, concepute în funcție de necesitățile de adaptare la condițiile pieței de muncă, în cadrul Universității din Oradea continuă dezvoltarea formei de învățământ deschis la distanță, în acest sens existând Departamentul pentru Învățământ la Distanță (I.D.)

Toate cele 18 facultăți și 4 colegii universitare, cu toate cele 123 de specializări, sunt acreditate ori autorizate. Învățământul postuniversitar cuprinde 151 de specializări și 10 domenii de doctorat.

Anii '90 înseamnă pentru Oradea înființarea de noi instituții de învățământ superior, atât de stat, cât și particulare. Astfel, la mijlocul anilor '90, a luat ființă Departamentul din Oradea al Facultății de Teologie Greco-Catolică din cadrul prestigioasei Universități Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca, având trei specializări: Teologie greco-catolică didactică-istorie, Teologie greco-catolică didactică-filosofie și Teologie greco-catolică didactică-pastorală.

În Oradea au mai luat ființă, de asemenea, trei universități particulare. Astfel, în conformitate cu Legea nr. 88 din 1993 privind acreditarea instituțiilor de învățământ superior, a fost înființată Universitatea Emanuel. Ea a primit acreditarea instituțională prin Legea nr. 468 din 2002. De asemenea, toate specializările din cadrul universității au primit autorizarea provizorie de funcționare în anul 2003. Diplomele absolvenților sunt eliberate de Ministerul Educației Cercetării și Tineretului, fiind recunoscute atât în țară, cât și în străinătate. Universitatea Emanuel din Oradea are în componență următoarele facultăți: Facultatea de Teologie (specializările Teologie baptistă pastorală, Pedagogie muzicală și Teologie baptistă didactică-Asistență socială) și Facultatea de Management. Universitatea Emanuel din Oradea este, de asemenea, în directă colaborare cu Universitatea din Oradea, în cadrul căreia funcționează Catedra de Teologie baptistă-Litere ca parte a Facultății de Litere. În procesul academic își desfășoară activitatea 73 de cadre didactice din România, Statele Unite ale Americii și Marea Britanie. În prezent, școala are un număr de 428 de studenți dintr-un amplu spectru geografic: România, Austria, Republica Moldova, Rusia, Statele Unite, Ucraina și Ungaria.

Altă universitate particulară înființată la Oradea este Universitatea Agora. Prin decizia Comitetului de direcție al Fundației Agora din 17

martie 2000, la Oradea lua ființă Universitatea Agora, fiind organizată în conformitate cu Legea învățământului nr. 84 din 1995 și cu Legea privind acreditarea instituțiilor de învățământ superior și recunoașterea diplomelor nr. 88 din 1993. În prezent, Universitatea are patru specializări autorizate de Consiliul Național de Evaluare Academică: Drept, Management, Contabilitate și informatică de gestiune și Informatică economică și 1400 de studenți.

În fine, în Oradea mai funcționează și Universitatea Creștină Partium. Aceasta a luat oficial ființă prin Hotărârea de Guvern 1215 din 2000, pe scheletul Școlii Superioare Reformate Sulyok István, înființată în 1990, având mai multe specializări. Acestea sunt Teologie didactică-Asistență socială, Limba și literatura germană, Management, Pedagogie muzicală, Institutori-limbă străină, Literatură engleză, Engleză-română, Sociologie, Turism, Grafică publicitară. În iunie 2004, Universitatea Creștină Partium a fost acreditată definitiv.

5. Repere culturale.

Viața culturală a orașului s-a înscris în trendul general românesc al epocii, purtând desigur, amprenta specifică a locului. După o perioadă neagră, în care actul veritabil de cultură își făcea loc cu greu în peisajul cultural orădean, începând cu anii '60 lucrurile au început să se schimbe, într-un context politic intern ceva mai relaxat. Însă, abia după 1989, eliberată de orice constrângere ideologică, cultura orădeană s-a putut manifesta cu adevărat liber.

După război, viața culturală orădeană a încercat să revină la normalitate. Acest lucru nu s-a putut, evident. Vechile instituții culturale interbelice au fost suprimate. Totul era subsumat noilor realități. Cultura trebuia să devină una de masă. De fapt, imediat după instaurarea administrației civile s-au luat măsuri în vederea masificării culturii și de ținere a acesteia sub control. Este vorba, în primul rând, despre crearea "*Ateneului Muncitoresc*", sub egida căruia trebuia să se desfășoare întreaga viață culturală a orașului¹. Sub îndrumarea sa, în 1945 și-a reluat activitatea Teatrul Maghiar și, vreme de doi ani, între 1946-1948, până ce actorii români au fost transferați la Arad, și Teatrul de Vest în limba română. Inclusiv activitatea

¹ L. Drimba, 1969, p. 90.

muzeistică orădeană în primii săi ani a stat sub semnul "Ateneului Muncitoresc".

Cu toate acestea, Oradea a beneficiat de o viață culturală activă, exceptând poate deceniul șase al secolului trecut. Aceasta s-a manifestat mai ales prin intermediul unor instituții culturale de prestigiu precum: Muzeul Regional "Crișana", anterior (1947-1950) Muzeul "Petöfi-Bálcescu", ulterior (din 1971), Muzeul Țării Crișurilor, cu Muzeele Memoriale "Iosif Vulcan" și "Ady Endre", Teatrul de Stat din Oradea cu cele două secții, română și maghiară, precum și cel de păpuși și Filarmonica de Stat din Oradea.

Muzeul Țării Crișurilor

În Oradea au existat antecedente de organizare a unui muzeu încă din secolul al XIX-lea. Între 1872 și 1896, aici a funcționat Muzeul Societății de Istorie și Arheologie a Județului Bihor. În 1896 a avut loc deschiderea Muzeului în local propriu, iar în 1921 a fost redeschis, după ce, pe perioada Primului Război Mondial, fusese închis. Anul 1948 a însemnat și pentru instituția orădeană intrarea în proprietatea statului. Între 1950-1970, muzeul a funcționat sub mai multe denumiri: Muzeul Regional Crișana și Muzeul Județean Bihor. În 17 ianuarie 1971, sub numele de Muzeul Țării Crișurilor, instituția și-a mutat sediul în clădirea Palatului Baroc, construit în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, clădire în care mai funcționează și în prezent¹. Alături de acesta și-au mai deschis porțile în Oradea și două muzee memoriale: Muzeul Memorial "Iosif Vulcan", în 1964, și Muzeul Memorial "Ady Endre", în 1955, ambele făcând parte din Complexul Muzeal Orădean.

În perioada postbelică, la conducerea instituției muzeale s-au aflat următorii directori: S. Știrban (1947-1948), Vlad Spoială (1948-1961), L. Galamb și T. Jurcsak (1961-1965), Virgil Giurcă (1965-1974), Sever Dumitrașcu (1974-1990), Barbu Ștefănescu (1990-1994), Aurel Chiriac, din 1994 până în prezent.

Prestigioasă instituție locală de cultură, muzeul orădean a beneficiat în această perioadă de specialiști de excepție, pasionați de cunoașterea istoriei locului. Paleta științifică abordată a fost una foarte largă, orientată în mai multe direcții, acoperind toate epocile istorice, de la Antichitate la contemporaneitate. După 1990, muzeul orădean și-a dezvoltat constant o nouă dimensiune, aceea a dialogului cu alte instituții de profil din

lume, îndeosebi din centrul Europei, precum Debrețin, Kosice, Lublin, St. Gallen, Trento, Virșet etc.

În domeniul arheologiei și istoriei vechi au ieșit în evidență prin cercetările efectuate și materialele publicate de Ivan Ordentlich, Nicolae Chidioșan și Sever Dumitrașcu. În zona Evului Mediu semnalăm contribuțiile semnate de Liviu Borcea și Gheorghe Gorun, iar în cel al Epocilor Modernă și Contemporană pe cele ale istoricilor Lucia Cornea, Viorel Faur și Blaga Mihoc. O nouă generație de tineri muzeografi se afirmă cu tărie după 1990. Între aceștia îi pomenim pe Doru Marta, Sorin Bulzan, Gruia Fazecaș și Gabriel Moisa.

În câmpul etnografiei și etnologiei s-au remarcat specialiști de prestigiu, între care îi amintim pe: Tereza Mozeș, Aurel Chiriac, Barbu Ștefănescu, Ioan Goman, Vasile Todinca și Ioan Godea. Toți și-au lăsat serios amprenta asupra cunoașterii istoriei Bihorului și nu numai, datorită contribuțiilor de substanță consacrate istoriei artei, cazul lui Aurel Chiriac, și etnografiei, datorate lui Barbu Ștefănescu. Ioan Godea s-a aplecat îndeosebi asupra istoriei artei bisericești și etnologiei.

În domeniul artei s-au remarcat Coriolan Hora și Aurel Roșu, iar în cel al științelor naturale Tiberiu Jurcsak, Mircea Paina sau Márton Venczel. Cu toții și-au adus un aport serios la creșterea prestigiului instituției culturale orădene.

Muzeul Țării Crișurilor din Oradea are o veche tradiție publicistică. Cea mai cunoscută tipăritură este, desigur, anuarul *Crisia*, apărut în 1971. Înainte de aceasta au mai existat însă o serie de publicații, în primul rând ale ale Secției de Istorie și, mai înainte, ale Societății de Arheologie și Istorie a Oradiei și Comitatului Bihor. Chiar dacă nu au avut ritmicitatea aparițională a *Crisiei*, acestea merită pomenite. Astfel, la finele secolului al XIX-lea au apărut, sub egida Societății de Arheologie și Istorie a Oradiei și Comitatului Bihor, mai multe publicații, între care amintim: *A Biharvármegyei és Nagyvárad Részletéről és Történelmi Egylet Jelentése az 1888/92 évekről*, *A Biharvármegyei és Nagyvárad Részletéről és Történelmi Egylet 1896/97-iki évkönyve*.

În perioada interbelică, slujitorii muzeului orădean nu au reușit să reînvie tradiția publicistică antebelică. Cu toate acestea, ei făceau cunoscute rezultatele cercetărilor lor în principalele reviste culturale orădene: *Familia* și *Cele Trei Crișuri*.

¹ Ghidul, 2000, p. 52-53.

După cel de-al Doilea Război Mondial, preocuparea pentru cercetarea științifică a fost tot mai prezentă, începând mai ales cu mijlocul anilor '60, într-un context politic intern favorabil. Acest lucru s-a concretizat prin apariția primelor publicații ale muzeului orădean, începând cu anul 1966. Este vorba despre cunoscutele *Caiete* unde muzeografilor orădeni puteau aduce la cunoștința comunității științifice și nu numai rezultatele propriilor cercetări. *Caietele* și-au încetat apariția la cel de-al nouălea număr, în 1971. Cauza a fost una fericită pentru breasla muzeografilor istorici orădeni: apariția anuarului *Crisia*.

Crisia este publicația Muzeului Țării Crișurilor din Oradea. Inițial aceasta nu a fost revista muzeului orădean, ci a Facultății de Istorie-Geografie din cadrul Institutului Pedagogic din Oradea și l-a avut ca fondator pe istoricul Sever Dumitrașcu.

Cum facultatea orădeană avea deja un un periodic cu oarecare tradiție, *Lucrări științifice*, odată cu numirea profesorului Sever Dumitrașcu în funcția de director al Muzeului Țării Crișurilor din Oradea, *Crisia* a devenit publicația științifică a colectivului de istorie de la această instituție de cultură.

Din 1973 apar încă două publicații aferente Secțiilor de etnografie și artă, *Biharea*, și științe naturale, *Nymphaea*. Ele au fost, alături de *Crisia*, volumele în care muzeografilor orădeni au putut să-și publice cele mai noi rezultate ale cercetării științifice. Fondatorii acestora au fost: Sever Dumitrașcu, pentru *Nymphaea*, și Ioan Godea și Sever Dumitrașcu, pentru *Biharea*.

1984 a fost un an important în evoluția tipăriturilor patronate de instituție. Atunci au avut loc modificări substanțiale în regimul anualelor muzeului, prin reorganizarea întregii activități publicistice. Ca urmare a constrângerilor epocii, *Nymphaea* și *Biharea* au fost nevoite să-și înceteze apariția, singurul anuar care a rămas pe mai departe a fost *Crisia*, revista colectivului de la Secția de istorie. Cu toate acestea, s-au făcut eforturi serioase pentru permanentizarea apariției celor două publicații. Astfel, în paginile *Crisiei* au continuat să apară studii și articole de artă, etnografie și științe naturale. Acestea au apărut apoi sub formă de extrase copertate, care continuau, de fapt seriile care și-au încetat apariția.

Practic, anualele orădene au cunoscut trei etape distincte în evoluția lor: 1971 (1973)-1983, 1984-1989 și 1990 până astăzi. În prima perioadă,

Crisia a fost exclusiv o publicație a colectivului Secției de istorie, cu excepția primelor două numere. Între 1984 și 1989, prin desființarea celorlalte reviste ale muzeului, *Biharea*, a Secțiilor de etnografie și artă, *Nymphaea*, a Secției de științele naturii, *Crisia* a devenit singurul anuar al instituției în care publicau specialiștii tuturor secțiilor. După 1990, lucrurile au revenit la situația de dinainte de 1983.

Scopul declarat al revistelor a fost acela de a publica rezultatele cercetărilor de istorie și arheologie, artă, etnografie și științele naturii, prin studii și materiale referitoare, în principal, la județul Bihor. Toate cele trei anuale au fost prin excelență publicații locale. Acest lucru nu a împiedicat cu nimic asupra importanței acestora. Prin valorificarea unor informații inedite și interesante, acestea și-au adus o contribuție importantă la dezvoltarea istoriografiei transilvănene.

Anii '90 au însemnat o creștere a valorii științifice a revistelor, nemaexistând nici o reticență vizavi de abordarea subiectelor științifice. *Crisia* a revenit la situația de anuar separat, la fel ca și de celelalte două, *Biharea* și *Nymphaea*. Colectivele redacționale ale celor trei reviste s-au schimbat fundamental datorită infuziei de tineri muzeografi din primul deceniu postdecembrist.

Statistic, între 1971 și 2005 există un număr impresionant de anuale tipărite, în toate cele trei cazuri: *Crisia* - 31 de volume, *Biharea* - 22 de volume, *Nymphaea* - 20 de volume.

În paralel cu tipărirea anualelor, între 1971 și 2005, în Editura Muzeului Țării Crișurilor din Oradea au mai fost publicate numeroase cărți de autor aparținând muzeografilor și cercetătorilor științifici de la cele patru secții ale instituției muzeale: Istorie - 22 volume, Etnografie - 7 volume, Artă - 3 volume, Științe Naturale - 3 volume.

Teatrele orădene

Teatrul de Stat din Oradea

Secția română

Viața culturală a Oradiei în primii ani postbelici a fost marcată de urmările războiului. La finele anului 1944, în cel mai pur spirit al epocii, lua ființă la Oradea un "*Ateneu muncitoresc*", care a preluat întreaga activitate culturală a orașului. În acest context, în noiembrie 1945, se înființează o asociație numită *Prietenii teatrului*, în frunte cu generalul Paul Alexiu. Scopul principal al asociației era acela de a

conlucra la crearea unui teatru în limba română¹. O lună mai târziu, în 15 decembrie 1945, lua ființă teatrul românesc la Oradea sub conducerea actorului Ștefan Iordănescu, societar la Teatrul Național din Craiova², sub numele de Teatrul de Vest, nume purtat o un timp și în perioada interbelică.

Pornit cu entuziasm la drum la începutul anului 1946, treptat, teatrul românesc din Oradea și-a pierdut din avânt, astfel că, în 1948, ca urmare a neasigurării bazei materiale și a lipsei publicului românesc lipsit de solidaritate culturală, Teatrul de Vest s-a mutat la Arad³. Vreme de șapte ani, până în 1955, când a luat ființă Teatrul de Stat din Oradea cu două secții, română și maghiară, publicul românesc din Oradea nu a mai avut un teatru al său⁴. Atmosfera proletcultistă a epocii a adus în fruntea teatrului orădean pentru șapte ani de zile un muncitor pantofar, Molnár János⁵. În septembrie 1955, pe scena teatrului orădean reîncepeau repetițiile pentru spectacolele în limba română. Primul colectiv a fost format din actori cu vechi state de activitate, dar și din proaspeți absolvenți din promoția 1955, nouă la număr, ai Institutului de Teatru și Artă Cinematografică "I.L. Caragiale" din București⁶.

După o perioadă de glorie a teatrului românesc, la Oradea, vreme de 10 ani, până în 1965, la înființarea revistei "*Familia*", această instituție a fost nucleul dur al culturii orădene. Ulterior a urmat o perioadă de oarecare criză în activitatea teatrului⁷. Plecarea din Oradea a unor regizori bine cotați la nivel național, precum Radu Penciușescu, și-a lăsat serios amprenta asupra valorii reprezentațiilor.

Situația s-a schimbat însă de la un an la altul și, mai ales, în perioada directoratului lui Mircea Bradu, între 1977-1992 secția română a teatrului orădean a cunoscut mari succese, devenind unul dintre cele mai bine cotate la nivel național și nu numai. Nume mari ale scenei românești au jucat în piese montate la Oradea. Între acestea amintim

doar câteva: Dina Cocea, Mihai Fotino, Ion Marinescu, Octavian Cotescu, Ștefan Iordache, Mircea Diaconu, Tamara Buciuceanu, Dorel Vișan, Olga Tudorache, Adrian Pinte, Maia Morgenstern și mulți alții.

Teatrul orădean a organizat, începând din 1976, un festival de teatru intitulat "Săptămâna teatrului scurt". În momentul debutului festivalului acesta era singular în România. După un început mai timid, manifestarea s-a impus în peisajul teatral românesc tot mai mult de la o ediție la alta⁸. După 1990, anvergura festivalului a devenit una internațională, fiind prezente trupe de teatru din mai multe țări europene.

Secția maghiară

Teatrul maghiar a fost mai prezent în viața culturală a orașului în primii ani de după război. Sub egida "Ateneului Muncitoresc", în cursul anului 1945, Teatrul Maghiar și-a reluat activitatea sub conducerea directorului Farkas Sándor⁹.

După reforma teatrelor din România din 1948, teatrul în limba maghiară a rămas să funcționeze mai departe, cel românesc dispărând din peisajul cultural pentru o vreme. Colectivul teatrului maghiar din Oradea a fost unul valoros, ceea ce, combinat cu susținerea din partea publicului prin prezența în număr mare la spectacolele puse în scenă, a făcut ca secția maghiară să nu dispară în 1948. Acest specific al teatrului maghiar orădean se menține și astăzi. Colectivul de actori și regizori a oferit publicului iubitor de teatru de-a lungul timpului piese de teatru remarcabile. Și în viața acestei secții au fost plusuri și minusuri, însă, în general, trupa maghiară a fost una care și-a mulțumit publicul¹⁰.

Teatrul de Stat pentru copii și tineret "Arcadia" Oradea

La 1 februarie 1950, Comitetului Provizoriu al Comunei Urbane Oradea decidea înființarea la Oradea a unui Teatru de păpuși¹¹. Inițiativa înființării acestei instituții i-a revenit conducerii Teatrului maghiar din Oradea¹², iar spectacolele

¹ T. Călugăru, 1949, p. 1.

² *Teatrul românesc*, 2001, p. 72.

³ *Ibidem*, p. 80.

⁴ *Ibidem*, p. 81.

⁵ *Ibidem*, p. 222.

⁶ *Ibidem*, p. 86.

⁷ *Ibidem*, p. 124.

⁸ *Ibidem*, p. 258.

⁹ *Istoria*, 1995, p. 426.

¹⁰ Nagy B., 1998, *passim*.

¹¹ *Teatrul Arcadia*, 2000, p. 2.

¹² *Fáklya*, 15 februarie, 1950, p. 2.

se țineau atât în limba română, cât și în maghiară. De-a lungul timpului, trupa de actori, regizori și scenografi și-a câștigat un bun renume printre micuții spectatori. Începând cu 1 iunie 1955, printr-o decizie a Sfatului popular al orașului Oradea, secția de păpuși a Teatrului maghiar din Oradea a devenit unitate independentă, dată la care Teatrul de Păpuși, ca denumire oficială, s-a mutat în lăcașul actual din cadrul Complexului "Vulturul Negru" din str. Vasile Alecsandri¹.

Odată cu trecerea anilor, prin consolidarea an de an a repertoriului prezentat, actorii de la Teatrul de Păpuși orădean au format o echipă cotate ca fiind printre cele mai bune din țară². În același timp, atelierele de pictură, grafică, tâmplărie etc., în ciuda unor greutăți cauzate de lipsurile tot mai acute în ceea ce privește dotarea cu cele necesare recuzitei spectacolelor, au realizat lucruri la înălțime.

După 1990, evoluția ascendentă a instituției a fost remarcată de tinerii spectatori. La aniversarea a 50 de ani de păpușerie în Oradea, începând cu anul 1999, teatrul orădean și-a schimbat numele din Teatrul de Stat de Păpuși din Oradea în Teatrul de Stat pentru Copii și Tineret "Arcadia" Oradea, pentru a reflecta, se spunea în argumentație, genul de spectacole ce se prezintă cât și categoriile de spectatori care le urmăresc.

Filarmonica de Stat din Oradea

Preocupările muzicale orădene sunt reluate după cel de-al Doilea Război Mondial sub egida aceleiași "*Ateneu Muncitoresc*". Orchestra filarmonică și-a reluat activitatea în 1945, întrunind un colectiv de instrumentiști conduși de dirijorul Romulus I. Botto³. În 1949, Societatea filarmonică devine instituție de stat, funcționând sub numele de Filarmonica de Stat din Oradea. Din acest moment, devenind instituție de stat, se supunea rigorilor culturale ale vremii. Tocmai din această cauză, în primii ani de după 1949 programele concertelor erau destul de eterogene ca și compoziție reflectând ingerințele politicului. Nu de puține ori, Filarmonica era nevoită să execute o serie de programe de promenadă, care se adresau de fapt clasei muncitoare, mai puțin familiarizată cu concertele simfonice⁴.

Începând cu anul 1953 s-a observat o revigorare a vieții muzicale orădene. Din acel an

au sosit la Oradea o serie de absolvenți de specialitate și dirijori, care au ridicat treptat nivelul reprezentațiilor. Cel mai cunoscut nume sosit la Oradea în 1953 a fost cel al dirijorului Aurel Popa. El a fost urmat patru ani mai târziu de alte nume devenite celebre precum: Miron Rațiu și Remus Georgescu, iar din anii '60 de Ervin Acél⁵.

Conducerea Filarmonicii s-a preocupat constant de lărgirea repertoriului. Începând cu stagiunea 1956-1957, în fiecare seară de luni erau prezentate cu regularitate concerte. Încet, încet s-a format și un public iubitor de muzică de acest gen, care frecventa cu regularitate concertele de luna seara. Rigorile epocii au făcut ca instrumentiștii să fie nevoiți să participe la acțiuni de culturalizare a maselor. Astfel, erau organizate concerte în unități militare, cămine culturale, case de cultură, școli și chiar fabrici, unde erau aduși, desigur că fără prea mare entuziasm, elevi, militari și "*oameni ai muncii*". Pentru diversificarea ofertei de programe a Filarmonicii au fost organizate cvartetul orchestrei și mai multe formații camerale. În organizarea acestora a jucat un rol important maestrul de concert Lóránt István⁶.

Filarmonica de Stat din Oradea a avut colaborări cu nume importante ale vieții muzicale românești și internaționale. Pe scena orădeană au fost prezenți de-a lungul timpului artiști și dirijori de prestigiu. Anul 1989 a adus o deschidere importantă din acest punct de vedere. Instrumentiștii și dirijorii orădeni au fost tot mai mult prezenți pe marile scene internaționale. Din Europa până în Asia și America Centrală și de Sud, Filarmonica de Stat din Oradea și-a făcut auzit "glasul".

În cadrul Filarmonicii de Stat din Oradea funcționează încă din 1950 Orchestra de muzică populară "*Crișana*"⁷. Aceasta a fost de-a lungul timpului unul dintre cei mai renumiți ambasadori ai Oradiei și Bihorului, ai folclorului bihorean, atât în țară, cât și peste hotare. Au fost organizate spectacole pe scenele orădene, turnee în țară și străinătate, iar prezențele la radio și televiziune erau un lucru absolut obișnuit.

În toată această perioadă, în Oradea a funcționat și Școala Populară de Artă. Încă din 1925-1926, un grup de artiști muzicieni, în frunte

¹ *Teatrul Arcadia*, 2000, p. 3.

² R. Boureanu, 1961, p. 3.

³ Al. Firez, I. Bradu, 1973, p. 61.

⁴ *Ibidem*, p. 62.

⁵ *Istoria*, 1995, p. 428.

⁶ Al. Firez, I. Bradu, 1973, p. 75.

⁷ *Ibidem*, p. 99.

cu compozitorul și dirijorul Francisc Hubic, a încercat să să înființeze un Conservator de muzică după modelul celor din București, Cluj și Timișoara. După cel de-al Doilea Război Mondial acesta a primit titulatura de Conservator de Muzică și Artă Dramatică. Tot în anul 1945, la inițiativa unor artiști plastici orădeni, în frunte cu pictorul Roman Mottl senior, a luat naștere Școala de Arte Frumoase.

Conservatorul de Muzică și Artă Dramatică s-a unificat cu Școala de Arte Frumoase la data de 7 Noiembrie 1954 sub denumirea de Școala Populară de Artă. Până în anul 1947, la conducerea Conservatorului s-a aflat chiar Francisc Hubic, apoi până în 1952, va fi director, dirijorul Romulus Botto. Din anul 1952, destinele Școlii Populare de Artă vor fi preluate până în 1982, cu o întrerupere de doi ani, 1959-1961, când a fost directoare Ecaterina Mihaly, de către Rea Silvia Pop D. Popa, de numele căreia se leagă deosebite succese în activitatea profesorilor și elevilor școlii și multe împliniri artistice. În toată această perioadă s-au remarcat câteva nume de rezonanță ale unor absolvenți ai școlii: Aurel Mirișan, decan al Conservatorului „Gh. Dima” – Cluj-Napoca, violoncelistul Radu Aldulescu, violonistul Gheorghe Hamza, solist și concert maistru al operei din București, Domnița Munteanu, regizor și redactor la Televiziunea Română, actorii Ana Szeles și Adrian Pinte, solistele de muzică populară Florica Ungur, Florica Duma, Florica Zaha, Maria Haiduc și mulți alții. Între anii 1982 și 1988 au fost directori ai școlii Ersilia Geoldeș și Crăciun Parasca, iar din 1988 până în prezent, Marian Boboia. Din 1990, Școala Populară de Artă a primit numele celui care a creat-o, Francisc Hubic¹.

Alte aspecte culturale

Alături de aceste instituții culturale orădene, viața culturală a orașului a pulsant și prin prestigioase reviste de cultură. Este vorba, în primul rând, de revista *Familia*. Începând cu 1 septembrie 1965, după o întrerupere de câteva decenii, reapărerea așadar, la Oradea, revista *Familia*, seria a V-a, redactor șef fiind poetul Alexandru Andrițoiu. Publicație de o incontestabilă respirație culturală, dar și de mare tradiție, aceasta a acordat o atenție deosebită culturii locale și nu numai². Revista a construit în Oradea un spațiu spiritual excepțional.

Nucleul dur al revistei, constituit de redactorul șef Al. Andrițoiu, format din Ovidiu Cotruș, Nicolae Balotă și Radu Enescu, alături de alți membri de prim rang, dar mai tineri, avea un orizont cultural extraordinar. Cei trei pomeniți mai sus veniseră din Cercul Literar de la Sibiu și trăiseră alături de mari personalități ale culturii românești: Lucian Blaga și D.D. Roșca³. *Familia* era, tocmai din această cauză, altceva în peisajul publicistic românesc al vremii, iar apariția ei a fost în sine un fapt excepțional. Din noua redacție a *Familiei* mai făceau parte: S. Vasilescu, F. Pamfil, D. Chirilă, M. Bradu, C. Bejan și Ghe. Grigurcu⁴.

Altă revistă cu rădăcini în perioada interbelică, reapărută însă după 1989, a fost *Cele Trei Crișuri*. De apariția acesteia și-a legat numele istoricul orădean Viorel Faur. Publicație culturală de prestigiu, ea s-a ancorat temeinic în peisajul cultural orădean. Tot în această perioadă în Oradea a apărut și revista *Cetatea Bihariei*. Inițiatorii ei sunt istoricii Viorel și Antonio Faur. Alte publicații care își fac loc în peisajul științific orădean sunt *Revista de istorie contemporană*, redactor șef Corneliu Crăciun și „*Revista bihoreană de istorie*”, redactor șef Radu Milian.

În perioada postbelică, în peisajul cultural orădean un loc distinct l-a ocupat Biblioteca orașenească. Înființată încă din 1911, după ce a avut mai multe locații, din 1951 ea este găzduită de fostul sediu al Episcopiei Greco-Catolice de Oradea⁵, sediu pierdut în 2005 în favoarea proprietarului, noul sediu al instituției fiind în Piața Independenței. În decursul timpului, aceasta a avut mai multe denumiri, în funcție și de organizarea administrativ-teritorială a țării. Astfel, în 1950, aceasta a fost Biblioteca Regională, ea devenind din acel moment cu adevărat publică prin desființarea taxelor. După reorganizarea administrativ teritorială din 1968, biblioteca a devenit municipală, iar din 1974 – județeană⁶. Din 15 noiembrie 1991, prin decizia Prefecturii Județului Bihor, Bibliotecii Județene Bihor i s-a atribuit denumirea „Gheorghe Șincai”.

Dacă până în 1989 principala funcție a bibliotecii a fost, în primul rând, aceea de a-i deservi pe cititorii săi, după această dată instituția

¹ Școala de arte, 2005.

² L. Cornea, 1978, p. 204-212 ; *Idem*, 1980, p. 703-732; *Idem*, 1978, b, p. 667-703; *Idem*, 1979, p. 847-865.

³ *Ziaristul*, 2005, p. 11.

⁴ E. Engel, 2005, p. 125-140.

⁵ Gh. Suciu, 1992, p. 4.

⁶ *Ibidem*.

s-a implicat mai activ în viața culturală a cetății, grație mai ales directorului său, Constantin Mălinaș, inclusiv prin publicarea unei reviste de cultură intitulată *Familia română*, unde în prim plan sunt prezentate aspecte din viața românilor din afara granițelor țării.

Creația literară orădeană a continuat tradițiile orașului și sub acest aspect. Mai multe nume s-au impus în circuitul literar național în perioada postbelică. Între acestea le amintim pe cele ale lui Titus Popovici, Ana Blandiana, Horvath Imre, Alexandru Andrițoiu, Dumitru Radu Popescu, Gheorghe Grigurcu, Mircea Bradu.

Arta plastică orădeană a fost, de asemenea, prezentă într-o anumită măsură în întreaga perioadă. Încă în 1945 s-a deschis, așa cum am mai spus, la Oradea, Școala de Belle-Arte, devenită apoi Școala Populară de Artă. În 1946 s-a înființat secția locală a Sindicatului Mixt al Artiștilor, Scriitorilor și Ziariștilor¹, din care s-a desprins, în 1947, Cenaclul Artiștilor Plastici, viitoarea Filială a Uniunii Artiștilor Plastici. În 1948, de asemenea, a fost organizat Fondul Plastic, în fruntea sa regăsindu-l pe cunoscutul sculptor orădean Iosif Fekete².

Oradea a beneficiat de artiști de valoare care au participat la numeroase saloane naționale și internaționale, câștigând numeroase premii. Între cele mai reprezentative nume amintim aici pe: Makalik Alfred, Iosif Fekete, Coriolan Hora, Traian Goga, Mottl Roman, Aurel Pop, Kristofi Janos, Jakobovits Marta, Nistor Coita, Gheorghe Gherman, Aurel Roșu, Ioan Augustin Mureșan, Dan Perjovschi, Gheorghe Praja și mulți alții.

Alături de arta profesionistă a mai existat și o mișcare artistică de amatori, desigur fără pretenții majore, dar activând în marele concert național proletcultist intitulat *"Cântarea României"*.

6. Presa

În intervalul de timp 1945-2004, presa bihoreană a cunoscut două etape distincte. Prima este cea cuprinsă între 1945 și 1989, când toată presa era subordonată puterii politice. Începând cu 1945, presa interbelică, una foarte bogată în titluri³, a fost suprimată, locul acesteia fiind luat

de noile publicații ale regimului comunist. Anul 1989 a fost și din acest punct de vedere unul de turnură. Despre această dată, comparativ cu epoca precedentă, asistăm la o adevărată explozie publicistică. Dacă în prima parte a deceniului zece presa a fost una aproape exclusiv scrisă, începând cu mijlocul anilor '90 aceasta și-a mutat centrul de greutate în zona audiovizualului, fie ca stații radio și de televiziune de sine stătătoare, fie ca stații locale ale unor posturi de radio și televiziune din București.

Perioada 1945-1989

În ton cu modificările care au avut loc în societatea românească după 1945, Oradea și Bihorul au fost racordate pe deplin, din toate punctele de vedere, evoluției generale a corpului social românesc. Conform canoanelor regimului, vechea presă orădeană nu mai putea exista și, în consecință, a trebuit să apară un alt gen de presă, controlată de tânărul regim instituit la București. Începând cu 1945 au apărut o serie de publicații de gen.

Cronologic, primul ziar al noilor vremuri a fost *"Viața nouă"*, primul număr apărut la începutul anului 1945, la 16 ianuarie. Acesta era ziarul oficial al județului Bihor pentru cititorii de limba română întrucât pentru cei de limbă maghiară apărea *"Új Élet"* (în traducere tot *"Viața nouă"*), pandantul celui în limba română⁴. În 1946, *"Viața nouă"* și-a schimbat denumirea în *"Crișana"*, nume pe care l-a purtat până în 1989. După 1989, numele s-a păstrat, chiar dacă din zilele imediat următoare Revoluției el s-a numit *"Crișana liberă"*, ulterior revenindu-se la numele inițial.

Tot în 1945, mai exact în decembrie, apărea săptămânalul *"Voința poporului"*, un ziar care în prima parte a existenței sale va fi cel puțin diferit decât gazetele oficiale, el fiind organul de presă al unui partid, Partidul Social Democrat Român, un partid agreeat și tolerat de comuniști între anii 1945-1948. În 1948, după "unificarea" PSD cu PCR, ziarul a dispărut din peisajul publicistic orădean⁵.

După perioada de glorie a săptămânalului *"Voința poporului"*, care a coincis cu anul 1947, anul cu cei mai mulți abonați, la sfârșitul căruia s-a editat chiar și un *"Almanah Voința poporului"*⁶, anul 1948 nu a debutat sub cele mai bune auspicii. În februarie 1948, la București, Partidul Social

¹ *Crișana*, 10 decembrie 1946, p. 2.

² M. Joca, 1983, p. 8.

³ L. Cornea, 1986, p. 97-117.

⁴ Aurica Broinaș, 1969, p. 43.

⁵ G. Moisa, 2000, p. 541.

⁶ *Voința poporului*, an IV, nr.1, p. 1, 1948.

Democrat Român se "unifica" cu cel comunist, noua entitate politică numindu-se Partidul Muncitoresc Român¹. Noul partid își avea însă propriul organ de presă, "*Scânteia*". În consecință, presa controlată până atunci de P.S.D a fost desființată. De un tratament similar a avut parte și "*Voința poporului*", care dispărea după numai trei ani și jumătate de la apariție, nereușind să-și realizeze dezideratul cu care a pornit la drum, acela de a deveni cotidian. De fapt, anul 1948 a însemnat începutul sfârșitului pentru ultimele publicații de presă, altele decât cele controlate de Partidul Comunist Român.

Din aceeași categorie face parte și ziarul "*Plugarul*", organ de presă al Regionalei Crișana-Maramureș al Frontului Plugarilor. Asemeni "*Voinței poporului*", acesta a naufragiat într-un context ideologic dominat de comuniști. După o scurtă existență, în 1945 acesta a dispărut. A fost revigorat însă începând cu anul 1947. Organ al Frontului Plugarilor, o organizație politică dominată de comuniști, el avea menirea de a conlucra la penetrarea ideologiei comuniste în lumea satelor. Astfel, la 7 august 1947 reapărea la Oradea "*Plugarul. Organ de presă al Frontului plugarilor din Crișana-Maramureș*". Tot atunci a fost reorganizat și colectivul de redacție, format în marea majoritate din activiști de partid. Secretarul de redacție era Gavril Stanca, iar printre redactori mai erau Dumitru Manciu, redactor pentru Satu Mare, Nicolae Popescu, redactor pentru Maramureș, Haralambie Pescaru, redactor pentru Sălaj, Stana Adalbert, Ioan Troe, Zizi Stana și Traian Cuc, redactori pentru județul Bihor².

Alături de aceste ziare, în Oradea au mai apărut și alte publicații începând cu 1947. Este vorba "*Fáklya*" și "*Lupta poporului*", cu o apariție destul de efemeră, și "*Carnetul agitatorului*", o publicație lunară în limba română și maghiară, "*Az*

agitátor zsebkönyve", care a apărut timp de șapte ani între 1955 și 1962³.

Dintre toate aceste ziare două au rezistat până în 1989. Ele au fost consacrate ca gazete oficiale ale regimului, una pentru limba română, "*Crișana*", și una pentru limba maghiară, "*Fáklya*"⁴. Dacă în primii ani de apariție "*Crișana*" și "*Fáklya*" au avut tiraje de 5000 de exemplare, la finele anilor '60 acestea au crescut de câteva ori. "*Crișana*" a ajuns la 32.000 de exemplare, iar "*Fáklya*" la 22.000 de exemplare.

Încă de la începuturile sale, presa postbelică comunistă a jucat un rol primordial în propagarea ideologiei comuniste. Aceasta era în permanență racordată la ideea promovării "*marilor prefaceri*" din istoria contemporană a României.

Încă din primul an de apariție a presei controlată ideologic, 1945, e vorba aici mai ales de "*Viața nouă*" - "*Crișana*", aceasta a publicat pagini întregi în care mobiliza populația, sub imperiul lozincii "*Totul pentru front, totul pentru victorie*", la a fi generoasă în direcția sprijinirii frontului. De asemenea, încă din primele numere apărute în ianuarie 1945, "*Viața nouă*" a susținut o serioasă campanie, asemeni întregului câmp mediatic național controlat de comuniști, pentru înfăptuirea reformei agrare într-o vreme în care nu exista nici o lege în această privință - ea va fi votată abia la 23 martie 1945⁵ - îndemnând, asemeni suratelor sale ideologice, la preluarea pământurilor pe cale revoluționară⁶. În anii următori, "*Crișana*" a susținut tot mai insistent ideea reformei agrare și exproprierea marii chiaburimi, dușmanul declarat numărul unu al noului regim, subliniind consecvent rolul comuniștilor în înfăptuirea reformei agrare⁷.

"*Momentele decisive*" pentru istoria românilor care se derulau "*sub ochii oamenilor*" au fost, de

¹ Fl. Constantiniu, 1997, p. 476.

² ANR. DJBH, *Fond Comitetul Județean Bihor al Frontului plugarilor*, Dos. 12, f. 43.

³ Aurica Broinaș, 1969, p. 43.

⁴ După 1965 au mai apărut o serie de publicații, dar care sunt altceva decât presă și nu fac obiectul intervenției noastre. Merită totuși să le amintim pe cele mai importante. Este vorba, între altele, de *Țara visurilor noastre*, *Pași*, *Ritmuri* etc. apărute la Oradea sau *Ani de ucenicie* a apărut la Beiuș în diferite intervale de timp. În aceeași categorie putem menționa și publicația *Gaudeamus* a studenților de la Institutul Pedagogic din Oradea. De asemenea, în Oradea au mai apărut și alte publicații, științifice de această dată: *Lucrări științifice*, apărută sub egida aceluiași Institut Pedagogic din Oradea, sau *Crisia*, *Nymphaea* și *Biharea*, apărute sub patronajul științific al Muzeului Țării Crișurilor din Oradea, dar și *Familia* seria a V-a, reapărută începând cu 1965, avându-l ca redactor șef pe poetul Alexandru Andrițoiu. Mai apărea, de asemenea, sub patronajul Episcopiei Ortodoxe de Oradea publicația *Îndrumător bisericesc, misionar și patriotic. Episcopia de Oradea*.

⁵ D. Șandru, 1993, p. 363-387.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Crișana*, III, 1947, nr. 191, 23 august 1947.

asemenea, amplu prelucrate pentru a le face cunoscute cititorilor. Astfel, în campania electorală pentru alegerile din 1946, "*Crișana*", "*Voința poporului*" și "*Plugarul*", atât cât a apărut, au rezervat spații largi "*partidelor democratice*" conduse de comuniști lovind concomitent în partidele istorice, considerate reacționare¹. Presa orădeană a reflectat, de asemenea, într-un mod triumfal "*marile prefaceri ale României în regimul de democrație populară*", precum: refacerea țării după război în urma conducerii înțelepte a comuniștilor, stabilizarea monetară din 1947, prezentată fără excepție drept una justă, măsurile pentru democratizarea țării, măsuri abuzive în fond, precum înlăturarea monarhiei și multe altele².

În toate aceste "*mărețe realizări*" presa comunistă bihoreană a stat "*necurmat la postul său, vigilentă, pentru a demasca uneltirile politice dușmănoase, sabotajul unor elemente potrivnice, acțiunile antipatriotice, susținând cu ferveare și fermitate politica partidului clasei muncitoare*"³.

În ciuda faptului că minoritatea maghiară din Oradea, la fel ca cea din întreaga Transilvanie, mai spera, cel puțin până la încheierea Conferinței de pace de la Paris, din 1947, la revenirea la Ungaria, presa maghiară din Oradea, în speță "*Új Élet*" și "*Népakarat*", prezentau o situație idilică de înfrățire creatoare româno-maghiară sub sceptrul comunismului pentru propășirea ambelor comunități. În nenumărate numere, "*Új Élet*" prezenta modul în care cele două părți își organizau viața comună fericită⁴, în continuarea unor vechi tradiții comune româno-maghiare de luptă împotriva exploatării de clasă (sic)⁵.

Anii următori au menținut în presa orădeană același ton. Număr de număr paginile ziarelor inserau noi și noi izbânzi ale noului regim, presa fiind pe mai departe un element esențial, indispensabil în consolidarea regimului. Presa a fost un sprijin serios al PCR în anii următori. La alegerile care au urmat celor grosolan falsificate din noiembrie 1946⁶, cele din martie 1948, chiar dacă s-au desfășurat sub o cu totul altă zodie decât

cele din 1946, opoziția fiind la data respectivă practic complet anihilată⁷, întreaga presă orădeană îndemna oamenii să voteze "*forțele democratice*" conduse de comuniști. De asemenea, aceasta a susținut mediatic și "*cea mai radicală reformă a vremii*" adică naționalizarea din 11 iunie 1948, în fapt marea confiscare și desființare a proprietății private. Acest act a fost prezentat, evident, ca unul progresist, revoluționar, spre binele românilor⁸.

După această perioadă, a copilăriei presei orădene postbelice, ea a sprijinit rând pe rând, ca un utilaj propagandistic de primă mână ce era, toate celelalte demersuri comunizante ale regimului: reforma învățământului, organizarea miliției, a primelor consilii populare, planurile anuale, apoi cele cincinale, toate sărbătorite cu mult fast. În ton cu modificările de nuanță ale regimului comunist⁹, presa bihoreană a reflectat la rândul său aspecte privind însemnătatea Congreselor PCR, acordând largi spații Directivelor Congreselor sau Rapoartelor CC ale PCR, ajungându-se ca în anii '70, dar mai cu seamă în ultimul deceniu al regimului comunist cultul personalității să fie pregnant reliefat. Atât "*Crișana*", cât și "*Fáklya*" nu lăsau să lipsească de pe prima pagină poza sau informații diverse despre șeful statului. Existau apoi o serie de momente, din ce în ce mai mult legate de persoana liderului român, precum ziua de naștere, crearea PCR, 23 August sau Ziua Recoltei, care erau foarte prezente în paginile ziarelor orădene legate de numele lui Nicolae Ceaușescu. Nenumărate scrisori, fie de omagiere, fie de mulțumire pentru "*viața îmbelșugată și viitorul luminos al Patriei*", fie de raportare a noi și noi succese în toate domeniile, erau prezentate în paginile ziarelor. Acestea au devenit, cu timpul, mai degrabă adevărate instrumente de informare politică decât o presă în adevăratul sens al cuvântului. Poate rubrica sportivă să se apropie de ziaristică cu mențiunea că succesele sportivilor erau închinat aceleiași "*conducător iubit*"¹⁰.

¹ ANR, DJBH, Fond Comitetul Județean Bihor al Frontului plugarilor, Dos. 8, f. 38.

² *Crișana*, III, 1947, nr. 298, 31 decembrie 1947, p. 1.

³ Aurica Broinaș, 1969, p. 37.

⁴ "*Új Élet*", I, nr. 10, 1945.

⁵ *Idem*, I, nr. 28, 1945.

⁶ R. Pisciă, 1996, *passim*.

⁷ Opoziția se mai manifesta doar sporadic și prin diverse opinii verbale, exprimate de foști membri ai PNTJ mai ales. Vezi în acest sens DJBAN, Fond Comitetul Județean Bihor al Frontului plugarilor, Dos. 23, f. 9.

⁸ *Crișana*, IV, 11 iunie 1948.

⁹ G. Moisa, 2002, *passim*.

¹⁰ *Crișana*, 8 mai 1986.

În toată această perioadă, mai ales după declanșarea revoluției culturale, presa orădeană a acordat o atenție deosebită formării omului nou, îndreptându-și obiectivul în direcția tinerilor care trebuiau însuflețiți de cele mai adevărate "sentimente patriotice"¹.

În același context, "*Crișana*" și "*Fáklya*" au acordat pe mai departe o atenție deosebită chestiunii coeziunii în jurul partidului și a înfrățirii poporului român cu naționalităților conlocuitoare. În acest sens, trebuia să se demonstreze cum românii, maghiarii și germanii, călăuziți de idealurile socialismului și comunismului, muncesc pentru propășirea comună. Comemorarea unor personalități bihorene de origine maghiară, precum Arany János, Ady Endre, Horvath Imre sunt numai câteva argumente ale presei epocii în acest sens².

Vizitele lui Nicolae Ceaușescu în Bihor, înscrise de-acum într-un ritual general al liderului politic român³, erau evident amplu reflectate în presă, atât în "*Crișana*", cât și în "*Fáklya*", la fel cum paginile ziarelor erau pline de reportaje despre viața economică, socială și culturală a bihorenilor. Au fost astfel popularizate marile "*fabrice și uzine*" construite în anii socialismului, precum *Alumina*, *Înfrățirea*, *Rafinăria Suplac*, *I.M. Voivozi*, *Sinteza*, *Avântul*, *Miorița*, *Bihoreana Marghita* și multe altele. Conform materialelor de presă, oamenii munciau cu un entuziasm nestăvilit, mulțumiți până peste poate de viața pe care o duceau, asta chiar și în ultimele zile ale regimului.

Inevitabil, presa a prezentat și aspecte neutre din punct de vedere ideologic. În paginile ziarelor erau adesea prezente diverse informații despre o serie de manifestări culturale și științifice orădene și bihorene, diverse informații utilitare privitoare la cetățenii orașului și ai județului. Meseria de ziarist a fost destul de ingrată în anii respectivi. Majoritatea ziariștilor erau absolvenți ai "*prestigioasei instituții de învățământ superior*" numită Academia "Ștefan Gheorghiu", locul de pregătire a cadrelor și propagandiștilor de bază ai partidului. Modul în care aceștia s-au achitat de sarcinile gazetărești reiese din lectura articolelor pe care le-au scris.

Într-un articol "fundamental" asupra presei bihorene postbelice, scris la finele deceniului

șapte, autorul definește în faza de final cât se poate de plastic rolul presei din epocă: "*Iar ca sarcină permanentă se desprinde educarea patriotică a maselor, ridicarea conștiinței oamenilor muncii la nivelul înaltelor exigențe ale timpului nostru istoric plin de demnitate și măreție*"⁴.

Perioada postdecembristă

După 1989, și în domeniul presei, la fel ca întreaga societate românească, lucrurile au cunoscut o schimbare fundamentală. După câteva decenii, în care accesul la informație a fost puternic cenzurat, explozia jurnalistică a fost un lucru aproape firesc. Nevoia de informare și diversificare a ofertei informaționale era acută și tocmai de aceea au apărut numeroase titluri de ziare. Între 1990 și 2003 au apărut peste 25 de titluri de ziare. Nu intră în atenția noastră cele din sfera culturală care și-au diversificat, de asemenea, oferta.

Trebuie să spunem, în primul rând, că ziarele din perioada comunistă au continuat să apară, schimbându-și instantaneu tonul. Chiar dacă mai greu la început, ele s-au adaptat ușor, ușor noului discurs politic postdecembrist⁵. Este vorba aici despre "*Crișana*", devenită o perioadă "*Crișana liberă*", după care va reveni la denumirea de *Crișana*, dorind parcă să renunțe la filiația anterioară și să demonstreze că înainte, ziarul, fiind supus cenzurii nu a putut fi realizat profesionist. Același lucru se poate spune și despre "*Fáklya*", care, imediat după evenimentele din decembrie 1989, și-a schimbat numele în "*Bihari Napló*". Beneficiind de aproape aceeași echipă redacțională ca și ziarul de la care provin, acesta a devenit un ziar aproape exclusiv al comunității maghiare.

Tot în 1990 a apărut și "*Bihorul*". Era un săptămânal "*de informare și opinie al Prefecturii Bihor*", scopul său fiind publicarea în paginile sale a rezultatelor activității acestei instituții a statului român. Urmând un curs evolutiv firesc, anul 1990 a cunoscut cel mai mare număr de apariții în presa orădeană din întreaga perioadă postrevoluționară. În același an mai apar "*Kelet Nyugat*", "*Phoenix*", un săptămânal evident "*independent*", apărut o perioadă limitată între 1990-1992, "*Țara Crișurilor*", "*Gazeta de Vest*", un ziar în mare vogă la vremea

¹ L. Caba, 1969, p. 1 etc.

² L. Blum, 1968, p. 1.

³ Cristina Petrescu, 1997, p. 105-115.

⁴ Aurica Broinaș, 1969, p. 42.

⁵ A se vedea mai ales *Crișana* și *Fáklya* din perioada decembrie 1989 și din anul 1990.

respectivă, autointitulat atunci săptămânal de atitudine, informare și cultură. Din 1992 s-a numit "*Noua Gazetă de Vest*". Nu a rezistat mult timp, după o perioadă dispărând din peisajul publicistic bihorean. În 1990 a apărut și primul număr din "*Unu*", o publicație "de opinie, informare culturală și divertisment". Cu destule sincope, aceasta a apărut până la finele anilor '90.

Anul 1990 poate fi considerat anul copilăriei presei bihorene postdecembriste, care a ars însă etapele trecând rapid la adolescență. În 1991 a apărut "*Erdelyi Napló*", un ziar strict politic și care a existat până în 2003. A urmat apoi o perioadă de circa opt ani în care piața presei bihorene a fost dominată de "*Jurnalele*" bihorene, este vorba de "*Jurnalul de dimineață*", autointitulat cotidian de informație, și, din 1993, "*Jurnal bihorean*", un cotidian de informare de bună calitate, cel puțin în primii ani. Cele două, alături de "*Crișana*" și "*Bihari Napló*", au fost cele care au dictat direcțiile presei bihorene în această perioadă.

În acest interval au mai fost câteva încercări, toate fiind mai mult sau mai puțin efemere. Este vorba de trei apariții care în titlul lor au avut apelativul "vest". Este vorba, în primul rând, de cotidianul "*Vest*", apărut între 1998 și 2000. Este cel mai semnificativ din această serie. El a fost secondat de "*Vest Magazin*", apărut în 1993, și "*Vestul Românesc*", un "*săptămânal de atitudine socială și națională*", apărut în 1995.

Un moment important în evoluția presei scrise bihorene l-a reprezentat anul 2000. Atunci au apărut nu mai puțin decât trei noi cotidiane în peisajul publicistic bihorean. Este vorba despre "*Știrea*", un cotidian "*zonal de informații*", de "*Observator de vest*", autointitulat, de asemenea, "*cotidian zonal de informații*" și "*Realitatea bihoreană*". Dintre acestea însă numai ultimul s-a dovedit viabil, el existând și în prezent.

În fine, ultimii ani au adus în prim plan mai multe cotidiane sau săptămânale cu un profil mai diferit decât cele de până atunci. Este vorba aici despre săptămânalele "*Bihoreanul*", "*Gazeta de Oradea*", "*Informația de vest*" și "*Impact*". Toate sunt săptămânale de informare politică, socială și de investigații asupra unor aspecte mai mult sau mai puțin întunecate ale societății bihorene, la acest ultim capitol excelând mai ales "*Gazeta de Oradea*". În fine, mai trebuie semnalată apariția la finele anului

2003 a publicației lunare "*Tricolorul*", organ al filialei locale a Partidului România Mare.

După 1989, în Oradea a luat ființă și presa audio-vizuală. Astfel, aici amintim televiziunea T.T.V., televiziunea T.V.S., dar și stații locale ale unor televiziuni centrale precum Antena 1 și Pro Tv. Posturile de radio au fost, de asemenea, bine reprezentate. Cele mai cunoscute au fost și sunt: Radio Sonvest, Radio Transilvania și Radio Maria.

7. Sistemul de sănătate

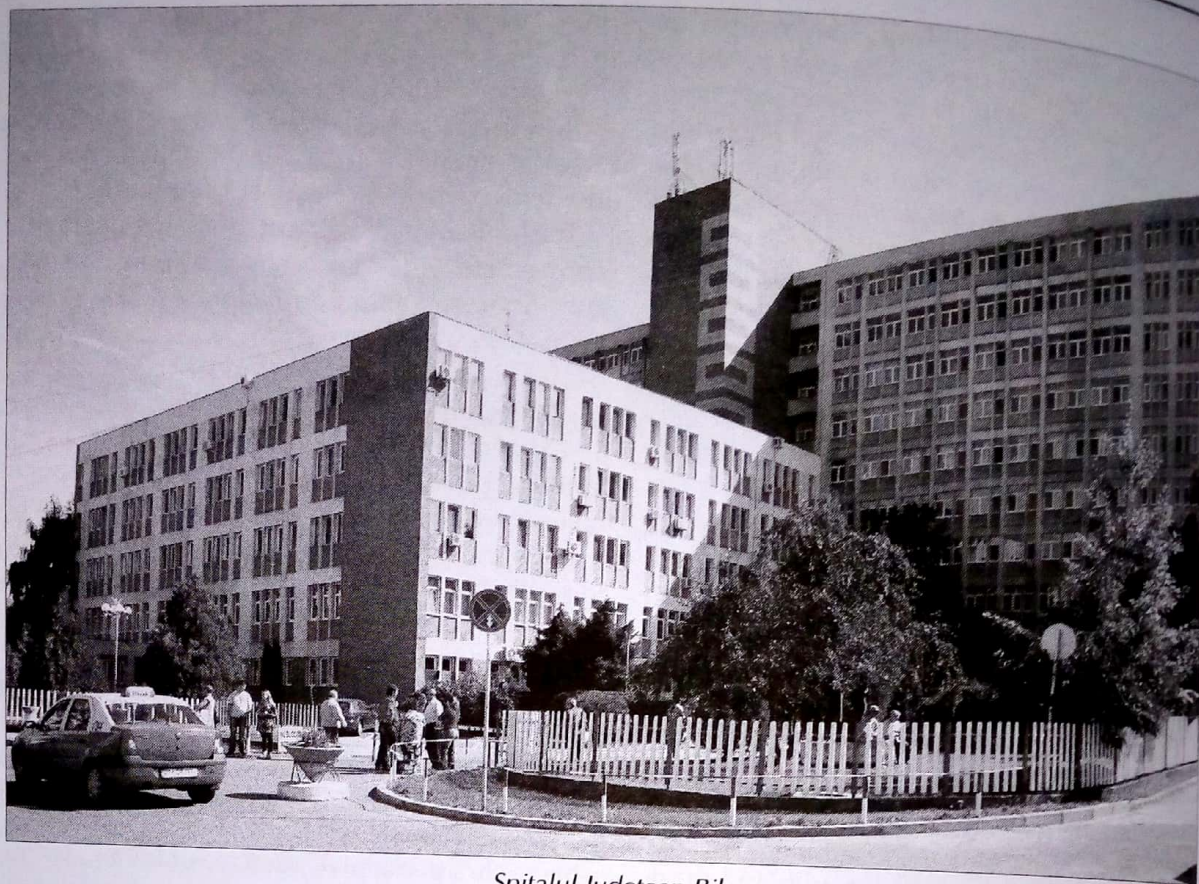
Sistemul sanitar orădean a cunoscut în perioada postbelică, în general, în ciuda epocii traversate, o evoluție ascendentă. După o perioadă în care s-a investit destul de mult în acest domeniu, anii '60-'70, a urmat o etapă, anii '80, în care investițiile s-au redus simțitor din motive ce țin de declinul general economic al țării. Un lucru trebuie precizat de la început. În lipsa altor date în analiza sistemului sanitar orădean din această perioadă, am recurs la datele oficiale ale regimului. Arhivele și investigațiile orale ne păstrează însă o serie de mărturii, colaterale, este adevărat, despre unele aspecte ale sistemului de sănătate orădean, dar nu numai¹, relevând unele chestiuni care trădează măcar falsitatea unor date oficiale². Un lucru este însă sigur. Chiar dacă datele nu sunt reale în totalitatea lor, pașii înainte în evoluția sistemului sanitar orădean în această perioadă sunt evidente.

După război, situația sanitară a orașului era dezastruoasă. Lipsa cadrelor medicale devenise deja cronică. Unii pieriseră în război sau se retrăseseră cu armata maghiară, în timp ce alții, mai ales evrei, au dispărut din Oradea urmând calea lagărelor de concentrare. În vederea remedierii acestei stări de lucruri, mai ales ca urmare a lipsei cadrelor medicale cu pregătire de specialitate, în 1948 a fost înființat primul Grup Școlar Sanitar. Scopul școlii era de a forma cadre medii bine pregătite pentru spitalele orădene și nu numai. Profesorii școlii erau medicii orădeni. Prima promoție de cadre medii sanitare a ieșit de pe băncile școlii în 1952³. Numărul cadrelor sanitare medii este în continuă creștere de la un an la altul. La fel și medicii orădeni, absolvenți ai unor instituții de învățământ superior, îndeosebi a Facultăților de Medicină din Cluj și Timișoara. Astfel, în 1952,

¹ A. Neculau (coord.), 2004, p. 244-264; Gail, Kligman, 2000

² A. Tărau, 2001, p. 245-254

³ Bihor-Monografie, p. 153

Spitalul Județean Bihor

În Oradea erau 127 de medici de diferite specializări. Conform datelor oficiale din perioada respectivă, dacă în 1938 unui medic îi reveneau 2218 locuitori, în 1978 îi reveneau 636 locuitori¹.

Încă de la începutul anilor '50 s-au luat primele măsuri în domeniul mai bune funcționări a sistemului de sănătate. Astfel, în martie 1951 a fost înființat la Oradea "*Centrul sanitaro-antiepideemic al Regiunii Crișana*". În 1973 aceasta se transformă în "*Centrul sanitar antiepideemic județean*"². În 1958 a fost creată Stația de Salvare care funcționa cu 10 autosanitare. În timpul mandatului de primar al lui Dregus Ernő, în 1963, în Oradea a fost dată în folosință o clădire nouă pentru Centrul de recoltare și conservare a sângelui³.

Continuând pe aceeași linie, în cartierul Rogerius a fost dat în folosință în 1969 un spital de copii cu o capacitate de 605 paturi, în timp ce un an mai devreme fusese pusă în funcțiune o Policlinică de copii în imediata vecinătate a spitalului⁴. În 1984 a fost dat în folosință noul Spital

Județean cu 700 de paturi, cuplat, de asemenea, cu o Policlinică.⁵

În primele trei decenii postbelice, ca urmare a rezultatelor investițiilor pomenite mai sus, dar și ca urmare a trendului general din această perioadă, s-au făcut progrese remarcabile în îmbunătățirea principalilor indicatori sanitari. Astfel, morbiditatea a scăzut foarte mult, iar bolile considerate sociale cunosc niște indici ne semnificativi. În privința bolilor transmisibile situația s-a îmbunătățit considerabil. Până în 1965 malarie a fost eradicată, iar altele, ca poliomielite și difteria, figurează cu indici zero în 1975. De asemenea, morbiditatea prin tetanos a fost aproape eradicată. Boli grave, precum tuberculoza și bolile venerice, și-au redus simțitor incidența.

Tot mai multe specialități medicale au apărut în Oradea, mai ales după darea în folosință a Spitalului Județean. Dintre ele amintim: urologia, gastroenterologia, chirurgia toracică, cardiologia, anestezia și terapia

¹ Ibidem.

² Ibidem, p. 157.

³ Oradea, 2003, p. 159.

⁴ G. Lalescu, 1969, p. 75.

⁵ Raport, 1994, p. 33.

intensivă, ortopedia, oncologia, neuropsihiatria, ginecologia, ginecologia infantilă, bolile metabolice și de nutriție, medicina legală etc¹.

Aprecieri de același gen se pot face și asupra unităților farmaceutice. Asigurarea cu medicamente s-a făcut oricum într-un mod onorabil, cel puțin până în anii '80. Dacă în 1948 existau în Oradea un număr de 29 farmacii publice², la sfârșitul anilor '80 numărul acestora ajunsese la 36 de unități din care opt erau cu circuit închis³. Dacă până în 1949 toate farmaciile, exceptându-le pe cele ale spitalelor, erau private, începând cu 2 aprilie 1949 acestea au fost naționalizate⁴.

La acest capitol nu putem să nu pomenim și extinderea serviciului medico-balnear. Existența factorilor balneoclimaterici în stațiunile din imediata vecinătate a Oradiei, ne referim la Băile Felix și Băile 1 mai, a însemnat o posibilitate în plus pentru cetățenii orașului de îngrijire a sănătății, mai ales în domeniul bolilor aparatului locomotor.

Toate aceste realizări din cadrul sistemului de sănătate orădean au condus, după cum era și firesc, la creșterea confortului din acest punct de vedere și la creșterea duratei medii de viață. Anii '80, mai cu seamă a doua parte a acestora, au însemnat însă o reducere drastică a investițiilor în sistemul sanitar. Acest lucru s-a repercutat asupra întregului sistem, afectând direct starea de sănătate a populației. Fenomenul nu era unul caracteristic doar Oradiei, ci unul general românesc.

După 1989, lucrurile au început să se schimbe. Structura sistemului de sănătate orădean s-a schimbat de la un an la altul. Apar noi instituții care gestionează sănătatea oamenilor. Între acestea amintim: Direcția de Sănătate Publică Bihor și Casa Națională de Asigurări de Sănătate Bihor. De asemenea, sistemul medical de stat este tot mai mult concurat de cel privat. După 1990 au apărut numeroase policlinici, cabinete medicale și farmacii particulare, în cazul ultimelor două categorii existând o adevărată explozie cantitativă.

Conform datelor oficiale, la sfârșitul anului 2004, structura sistemului de sănătate orădean arăta în felul următor: spitale – 6, dispensare

medicale – 28, policlinici – 7, centre de recoltare și conservare a sângelui – 1, farmacii – 68, servicii de ambulanță și serviciu medical de urgență – 1. La aceasta se adaugă aportul sistemului medical privat format din 214 unități. Dintre acestea 75 sunt cabinete medicale de specialitate, 85 stomatologice și 54 cabinete de medicină generală. De asemenea, pentru asistența medico-socială a copilului existau un Centru de plasament cu 450 de paturi și mai multe creșe de cartier cu 595 de paturi⁵. În ciuda greutăților generate de realitățile sistemului, cauzate în primul rând de lipsa banilor, calitatea actului medical orădean s-a îmbunătățit după 1989, măcar și prin existența alternativei private.

8. Arhitectură și urbanism

Cel de-al Doilea Război Mondial a provocat pagube importante orașului. Oradea a fost bombardată în anul 1944, în lunile august și septembrie. Cu ocazia acestor bombardamente au fost distruse numeroase clădiri de locuit, clădiri industriale și au fost avariate o serie de zone, în special cele din jurul gării, din jurul fabricilor din Velența și cartierul Seleuș.

O primă etapă de după război o constituie refacerea, reconstrucția sau repararea distrugerilor. Odată cu stabilizarea vieții economice și sociale încep primele parcelări pentru locuințe individuale.

Ca o necesitate dictată de ritmul de dezvoltare al economiei planificate, în toată țara se introduc studiile de sistematizare teritorială. Acestea au constituit baza pentru proiectarea zonelor industriale din preajma orașelor mari, a căilor de comunicații și a orașelor înseși. Odată cu sistematizarea teritorială se introduce și conceptul dezvoltării pe etape a orașelor, ținând cont de dezvoltarea populației active. Astfel, între 1952-1958 se întocmesc primele schițe de sistematizare care au servit ca bază pentru stabilirea amplasamentelor noilor construcții. Prima schiță de sistematizare pentru Oradea este întocmită în anul 1960 de către un institut de proiectare central – I.S.C.A.S. București – când populația orașului era de 105000 de locuitori. A

¹ Bihor-Monografie, 1979, p. 153.

² Al. Pop, 1999, p. 191.

³ Raport, 1994, p. 36.

⁴ Al. Pop, 1999, p. 191.

⁵ www.oradea.ro.

doua schiță de sistematizare avea să se întocmească peste 10 ani, în 1970, de I.S.A.R.T. București, când populația orașului ajunsese deja la 138000 de locuitori. Începând cu această dată s-a întocmit și o optimizare a amplasamentelor de locuințe în vederea determinării cât mai corecte a dezvoltării orașului. În 1976, când s-a întocmit prima schiță de sistematizare de către un institut de proiectare local – I.P.J. Bihor –, populația orașului atinsese 156000 de locuitori, iar suprafața orașului 2787 ha.

După război, primele clădiri de locuit colective – blocuri de locuit – încep să se construiască în Oradea prin anii 1957 pe str. Decebal nr. 5 (lângă podul Decebal), blocul actorilor de pe malul stâng al Crișului și blocul ofițerilor sovietici pe Str. Republicii, aproape de spital. Densitatea scăzută a unor asemenea zone, extensiunea pe care ar fi căpătat-o rețelele de alimentare – sau chiar teritoriul orașului – au impus ideea viitoarelor locuințe în blocuri mai înalte, P+4, P+8 etaje, grupate în mari ansambluri.

Începând din anii '60, apar primele grupări de blocuri în zonele Rogerius, str. 1 Mai, str. Magheru, Piața 1 Decembrie, Piața București, în cartierul Velența, str. D. Cantemir, Splaiul Crișanei. În cazul acestora se adoptă ca formă de organizare cvartalul, recurgându-se la o tramă stradală geometrică cu dispuneri de blocuri-cutie simetrice, perimetrale, făcându-se abstracție de cerințele naturale de teren, orientare, proprietăți etc. Dotările comerciale se amplasează în general la stradă, iar cele sociale în spațiile libere din interiorul cvartalelor.

Întrucât tehnicile tradiționale de construcție nu făceau față numărului sporit de apartamente ce erau planificate, se începe introducerea metodelor industriale în construcții. Elementele de construcții devin tipizate, clădirile urmând a fi proiectate după anumite proiecte-directive, limitându-se posibilitățile de proiectare. Un alt pas s-a făcut prin folosirea elementelor de construcții prefabricate cât mai mari, ce se ansamblau pe șantier, obținându-se productivități mai mari, dar și posibilități mai reduse de proiectare.

În fine, prin înființarea Fabricii de prefabricate s-a ajuns la industrializarea completă și producția de serie. Clădirile au devenit un produs industrial. Prin construirea în Oradea a "Fabricii de case" s-a trecut la realizarea blocurilor de locuințe din panouri mari,

prefabricate. Astfel, prin anii '80 se realizează o serie de cartiere anoste, alcătuite în mare parte din blocuri de locuințe identice, repetate la infinit. S-au realizat cartierele din zona str. Decebal, Ștefan cel Mare, Nufărul, Calea Aradului, Ioșia, Zona de Vest. În prezent, populația municipiului, de peste 230000 de locuitori, este cazată în circa 73000 de locuințe din care 59000 sunt locuințe colective. Întrucât aceste clădiri nu satisfăceau din punct de vedere estetic, s-a căutat să fie "ascunse", construindu-se pe arterele principale clădiri în general mai înalte, cu spații comerciale la parter, la proiectarea cărora arhitecții aveau voie să se "joace" cu forma balcoanelor, logiilor, zonelor de intrare și eventual a acoperișurilor. Din păcate, în Oradea există foarte puține exemple reușite de clădiri de locuit sau de zone rezidențiale.

Printre blocurile de locuințe mai reușite se pot enumera cele din fața Cetății Oradea, amplasate însă greșit, întrucât nu s-a ținut seama de apropierea Cetății (arh. Szabó Arnold, Valentin Zisu, Máté László), str. Magheru cu Str. Spitalului (arh. Horia Goga), blocul turn, str. Tudor Vladimirescu (arh. Szabó Arnold), blocurile turn de pe malul drept al Crișului (arh. Lia Abrudan), str. Decebal – vis-a-vis de Înfrățirea, (arh. Terdik Magdalena și arh. Tivadar Iuliu), str. Cazaban (arh. Némethy László), str. D. Cantemir (arh. Némethy László), Bulevardul Dacia (arh. Lantos Tibor), Calea Aradului (arh. Vladimir Ionescu), str. Gh. Doja (arh. Alexandru Moisi), Str. Nufărului (arh. Vági László), blocul de garsoniere de pe Str. Nufărului (arh. Alexandru Maxim) etc.

În zona centrală s-au realizat câteva clădiri de locuit – în condiții de plombă – unde arhitecții au încercat să proiecteze clădiri care să armonizeze și să se încadreze în arhitectura tradițională existentă. Astfel de exemple sunt clădirile de pe Str. Republicii (arh. Vági László), str. Mareșal Antonescu (arh. Vági László), Piața Republicii (lângă Casa de Modă, arh. Ioan Ardelean), plombă malul Crișului (arh. Vági László), intersecția Străzii Republicii cu str. R. Ciorogariu (arh. Pataki László).

Populația orașului fiind într-o continuă creștere, odată cu construirea noilor cartiere s-a impus realizarea unor dotări social-culturale adecvate. S-au realizat numeroase dotări: creșe, grădinițe, școli, dispensare, centrale telefonice, săli de sport, după proiecte tip, dar din fericire și câteva realizări cu caracter unicat. În

Bloc de locuințe pe malul Crișului Repede (str. Tudor Vladimirescu)

domeniul sanitar s-au construit Policlinica și Spitalul de Copii (1968) și Spitalul Județean – toate aparținând arh. Terdik Magdalena. În cartierul Ioșia s-a realizat Sala Sporturilor (1973), conform proiectului arh. Vladimir Ionescu, iar în imediata sa vecinătate, Casa Tineretului, arh. Vági László.

În centrul vechi al orașului s-a construit Casa de Cultură a Sindicatelor (1972), arh. Ioan Regman, Magazinul Universal "Crișul" (1978), arh. Ioan Ardelean, Complexul comercial "Mercur", arh. Emil Moga și Hotelul "Dacia" (1970), arh. Vladimir Ionescu.

De asemenea, se pot aminti ca realizări importante cinematografele "Crișana" și "Patria", întreaga Piață a Transilvaniei (arh. Lantos Tibor), noua clădire a Imprimeriei de Vest, alături de alte clădiri industriale.

Majoritatea lucrărilor de artă monumentală, care se găsesc azi în piețele publice ale orașului, provin din perioada de după cel de-al Doilea Război Mondial. În Piața 1 Decembrie, în anul

1959, s-a amplasat Monumentul Ostașului Român, realizat din bronz de sculptorul Iulia Onița¹.

Dintre statuile existente în oraș amintim statuia din bronz a lui Nicolae Bălcescu de Iosif Fekete și amplasată în parcul Bălcescu în anul 1970, statuia din piatră "Dansul Felegii" din Piața București (1971) sculptor Boris Leonovics, statuia "Avântul", din metal, realizată de sculptor Rodica Stanca-Pamfil în 1971 și amplasată în B-dul Dacia², statuia de bronz a lui Dimitrie Cantemir (1975) aparținând lui Ion Irimescu, statuia de piatră a lui Emanuil Gojdu (1989), din Piața Unirii, aparținând lui Mircea Ștefănescu și statuia lui Mihai Eminescu executată în bronz de Ovidiu Maitec, amplasată în anul 1990 pe Str. Independenței.

De asemenea, în oraș s-au amplasat o serie de busturi ale unor personalități: bustul lui Ady Endre (marmură), de sculptorul Vetro Artur, amplasată în Parcul Traian în anul 1958³, bustul lui George Enescu executat din marmură de

¹ Rep.Bh., p. 146

² Ibidem, p. 228-229

³ Ibidem, p. 228

sculptorul C. Popovici și amplasat, în 1984, pe Aleea Ștrandului, și bustul lui Petöfi Sándor, executat de Farkas József, în bronz, amplasat în Parcul Petöfi în 1960 și reamplasat în 1991.

Dacă până în anul 1989 ritmul construcțiilor de locuințe (colective) a crescut anual, ajungându-se în ultimii ani la peste 4000 de apartamente, începând din 1990 statul s-a retras din domeniul construcției de locuințe, problemele legate de terminarea clădirilor început devenind extrem de grave.

După 1990 se relevă programe de arhitectură "uitate" în ultimele decenii:

biserici, clădiri social-culturale, sedii de firme particulare și locuințe individuale. Dintre lucrările cele mai importante în domeniu enumerăm: Sediul *Finanțelor de Stat* și al *Băncii Comerciale Române* (arh. Horia Goga), Mănăstirea Franciscană Greco-Catolică *Sfânta Maria* de pe Str. Ostașilor), proiectată de arhitecții Octavian Muth, Alexandru Moisi, Dan Costa sau Complexul Bisericesc Baptist format dintr-o sală de biserică de 3000 de locuri, școală cu 12 săli de clasă, camere de cazare și birouri, proiectată de arhitecții Paľka Ernest, Paľka Carmen și Andreika István, ș.a.

COMUNITĂȚILE RELIGIOASE

I. BISERICA ORTODOXĂ ROMÂNĂ

Începuturile creștinismului în Bihor se contopesc cu începuturile formării limbii și poporului român. Și aici vor fi rămas creștini izolați în secolele migrațiilor, numărul lor crescând apoi mereu. Existând creștini trebuie să admitem că existau și preoți și diaconi – deci o formă de organizare bisericească. Din sudul Dunării, din puternicele centre bisericești, existente acolo încă din epoca Sfinților Apostoli și a urmașilor acestora, au trecut spre ținuturile din nord – Banat și Crișana – acei horepiscopi care au activat și în părțile bihorene.¹

Lipsa documentelor cu privire la realitățile de aici nu înseamnă inexistența unei forme de organizare a populației băștinașe, români și slavi, în comunități proprii. În perioada migrațiunilor nu poate fi vorba de o patriarhie care să cuprindă pe toți ortodocșii români. Prin canonul 28 al Sinodului al IV-lea Ecumenic de la Calcedon (451), toți creștinii de pe teritoriile supuse politic popoarelor barbare erau sub jurisdicția patriarhului din capitala Imperiului Bizantin.² Întinderea aici a ierarhiei constantinopolitane este sugerată și de cronică Notarului Anonim al regelui Bela, care

informează despre raporturile strânse dintre voievodatul bihorean al lui Menumorut și Bizanț. Încă înainte de aceasta știm că un episcop al românilor aflați sub stăpânire avară, posibil din Crișana, pe nume Ursus, a participat în 787 la al VII-lea Sinod Ecumenic de la Niceea.

În secolele următoare, mai ales mărturiile arheologice atestă mănăstiri “de rit grecesc” pe întregul teritoriu al Crișanei. Ele sunt atestate și documentar, începând cu veacul al XIII-lea, atunci când papa Inocențiu III scria episcopului catolic de Oradea să viziteze mănăstirile ortodoxe din dieceza sa și să așeze acolo călugări latini. Ar fi posibil ca să fie vorba de așezămintele monahale a căror existență a fost dovedită arheologic la Voievozi, Sânicolau de Beiuș, Șeghiște.³

În tot Evul Mediu cărmuirea duhovnicească a acestor părți de țară au avut-o mitropolii Transilvaniei. Astfel, în Evanghelia cu învățătură tipărită de diaconul Coresi, în 1581, mitropolitul Ghenadie este numit “luminatul mitropolit din tot ținutul Ardealului și al Orăzii”. La 4 decembrie 1628, Ghenadie II se intitula “arhiepiscop al scaunului Bălgradului și al Vadului și al Oradiei și al Sîtmarului și toată țara Ardealului”. Așezarea Oradiei alături de Vad și Sătmar – cu episcopi atestați istoric – este o mărturie a existenței Episcopiei Ortodoxe Române a Oradiei, fiind cunoscut obiceiul

¹ Păcurariu 1980, p. 154-155.

² Păcurariu 1991, p. 131.

³ Păcurariu 1980, p. 157.

ierarhilor de a înscrie în titulaturile lor numai scaune episcopale existente.

După anul 1660, anumite regiuni din vestul țării noastre, între care și Bihorul, au ajuns sub stăpânire otomană, creându-se pașalâcul de Oradea. Turcii, mai îngăduitori în cele religioase, preocupați mai mult de adunarea contribuției populației subjugate, au permis apariția și activitatea unor ierarhi ortodocși trimiși, cu aprobarea marelui vizir, se pare chiar de către Patriarhia din Constantinopol. Este perioada din care s-au păstrat cele mai vechi matricole ale bisericii ortodoxe din Velența (1667). În 1671, deci în plină stăpânire turcească, un credincios din familia Trifa-Găvrus, locuitor în același cartier, cumpără pentru biserică de aici o Evanghelie slavonă la Lemberg.¹

În 1692, teritoriile fostului pașalâc, odată cu întregul Principat al Transilvaniei, au ajuns sub dominația habsburgilor. Prozelitismul calvin foarte puternic înainte de 1660, a luat sfârșit acum, revenind, în schimb, cel catolic. Întregul secol al XVIII-lea și cel următor este dominat de frământări religioase.² Ultimul episcop de Oradea, Efrem, a murit în 1695, după ce, la 4 martie 1695, fusese reconfirmat de Leopold, atunci când s-a pornit mișcarea pentru atragerea la greco-catolicism a populației românești și din această zonă. Pentru a se asigura succesul acțiunii, cei interesați au făcut tot ce le-a stat în putință ca scaunul Episcopiei Ortodoxe de la Oradea să nu mai fie ocupat.³ Un ultim episcop care a păstorit aici și care a dispărut în împrejurări necunoscute a fost Petru Hristofor (probabil din familia ctitorilor *Bisericii cu Lună*), care păstorea prin anii 1711-1712, apoi Episcopia Oradiei a rămas vacantă până în 1920.

Înainte de unificarea părților componente ale viitorului oraș Oradea, pentru istoria bisericească, Velența – puternică așezare românească – prezintă o importanță deosebită. Din timpuri străvechi românii locuiau aici în număr foarte mare. În schimbul unor privilegii ei erau datori

să păstreze obligații militare, să dea soldați pentru garnizoana cetății, să lupte în banderia episcopală atunci când aceasta trebuia să participe la bătălii. "Din această epocă de vitejie a neamului românesc din Oradea – scrie istoricul Nicolae Firu – se păstrează până azi în biserica din Velența, un drapel, drapelul miliției din Oradea, din secolul al XVI-lea."⁴ Azi nu se mai află acolo, fiind dus, în 1940, peste graniță.⁵

Pe de altă parte, în Velența se află cea mai veche biserică ortodoxă din Oradea și, alături de ea, vechea reședință episcopală. Existența acestora o confirmă, până azi, ruinele vechii reședințe, cît și obiectele de cult, specifice serviciului divin oficiat de arhierei, păstrate în biserică.⁶ Cărmuirea duhovnicească a fost exercitată de episcopii de la Arad (sârbi până la 1829 și, după aceea, români), care locuiau în cea mai mare parte a anului în vechea reședință din Velența, vizitau satele bihorene și conduceau lupta pentru apărarea ortodoxiei, împotriva prozelitismului catolic. Între aceștia s-a distins în mod deosebit episcopul Sinezie Juvanovici (1751-1768). Aceștia erau ajutați de protopopii de la Velența, numiți și vicari, omul de încredere fiind protopopul Ioan care, în primii ani ai secolului al XVII-lea, a ctitorit biserica de lemn – modestă, desigur – pe locul căreia urmașii au ridicat apoi marea biserică de zid existentă și azi, o adevărată podoabă de arhitectură și decorație. Acest protopop Ioan este figura centrală a vieții bisericești din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, atât în Oradea, cât și în Bihor. A fost și un om cu multă știință de carte.

Românii erau însă, nu mai în Velența, ci și în cartierele înconjurătoare, mai ales în Orașul Nou, la sud de Criș. O statistică din 1758, anexată la unul dintre numeroasele memorii înaintate Curții de la Viena pentru aprobarea construirii unei biserici în acest cartier, arată că aici sunt de două ori mai multe case ortodoxe, separate de Velența, care nu pot fi lipsite de biserică, fără pagubă sufletească.⁷ Astfel, la

¹ Tulbure 1990, p. 73.

² Pentru frământările religioase din Bihor în secolele XVIII – XIX vezi: Lupșa 1935; Firu 1934; Lupșa 1942; Lițiu 1980

³ Tulbure 1909, p. 69.

⁴ Descrierea acestui drapel împreună cu un clișeu, N. Firu 1943, p. 13.

⁵ Drapelul a fost ridicat din biserica din Velența în toamna anului 1940. Se spune că s-ar afla într-un muzeu din Debrețin.

⁶ A. Horvat, *Despre bisericile ortodoxe din Oradea*, în *Calendar pe anul de la Hristos 1902*, Arad, 1901, p. 111-118. Andrei Horvat este și autorul unei interesante cronici pomelnice al ctitorilor și întâmplărilor trăite de el (1880-1926), păstrate în biserica din Velența. Vezi și Gh. Ciuhandu, *Un grăitor pomelnice de două sute de ani de la Velența*, în *IR*, 15 septembrie 1930, p. 6.

⁷ *Arhiva episcopiei Aradului, Codicele Sinezie*, p. 726-728. Sub numirea de Codicele Sinezie se înțelege o serie de copii contemporane făcute de ucenicii episcopului Sinezie Jivanovici al Aradului (1751-1768) de pe actele vechii arhive a Episcopiei Aradului, azi dispărute, copiate de Șt. Lupșa și Gh. Lițiu din Arhiva Bibliotecii Mitropoliei din Sibiu, unde se păstrează, provenind din lăsamântul fostului mitropolit Vasile Mangra.

1758 existau în Velența 75 de case ale românilor iar în Orașul nou, 148. În acest din urmă cartier românii erau concentrați pe trei străzi: strada Peța (86 case), str. Grecească (44 case) și Str. Crișului (18 case).¹

Ponderea elementului românesc din Oradea, la începutul secolului al XVIII-lea (și, desigur, cu mulți ani înainte) o dovedește Convenția sau Contractul încheiat la Viena de deputații orașului, aleși din toate naționalitățile conlocuitoare, în 3 ianuarie 1713. Deputații se aflau la Viena pentru a solicita împăratului dreptul de a se organiza liber, fără ingerința Episcopiei Latine și a Capitlului ei. Această episcopie, abia restaurată după desființarea ei de către calvini și după eliberarea de sub turci, era lipsită de credincioșii trecuți la Reformă, era dornică să-i recruteze și dintre ortodocșii români. Contractul la care ne referim² subliniază că aceste naționalități au trăit în "armonie frățească între ele", suportând împreună sarcinile și greutățile din timpul deselor războaie ce s-au abătut asupra orașului. Se angajează să se respecte reciproc și să se ajute în rezolvarea intereselor lor, amenințând cu pedepsirea celor ce vor strica această armonie. Contractul a fost reconfirmat în mai multe rânduri (1743 și 1783), subliniindu-se de fiecare dată contribuția ortodocșilor la eforturile pentru încadrarea Oradei în rândul "orașelor libere", contestată de autoritatea ecleziastică, statut pe care îl aveau alte orașe (Aradul, de pildă) și care ar fi permis o dezvoltare rapidă a acestuia.³

Solidaritatea orașenilor de toate naționalitățile, precum și epoca inaugurată de domnia lui Iosif al II-lea, mai ales Edictul de Toleranță din 1781, a dat prilej ortodocșilor orădeni să stăruiască pentru aprobarea construirii *Bisericii cu Lună* din Orașul Nou. Era anul când o comisie comitatensă constata că în Orașul Nou locuiesc 209 de familii români ortodocși care dispun deja de banii necesari ridicării bisericii.⁴ La aceștia se adăugau și cele

câteva familii de negustori aromâni cu largi posibilități materiale. În vara anului 1784, cei doi reprezentanți ai comunității ortodoxe din Oradea, Ioan Püspöki și Mihai Kristoff (Hristofor), ambii nobili, cu avere frumoasă, versați în legi și puternic atașați credinței lor ortodoxe, au reușit să obțină aprobare pentru zidirea bisericii. Guvernul a cerut împăratului să revină asupra aprobării date. La 16 august 1784, împăratul reîntărește aprobarea dată mai înainte.⁵ Pe baza ei, comunitatea pornește în grabă la lucru așezând, în ziua de 9 noiembrie 1784, piatra fundamentală prin slujirea episcopului Petru Popovici al Aradului. O notiță scrisă de preotul Ioan Clintoc, în 1807, pe un Meneiu al lunii ianuarie, arată greutățile întâmpinate în cursul celor șase ani, chiar după începerea lucrărilor. Prima o reprezenta împotrivirea și protestul vehement al episcopului unit Moise Dragoș, privind planul și dimensiunile, dar, mai ales, împotriva turnului care se ridica măreț către cer, într-o vreme când nici o biserică din Oradea nu avea încă turn, cu excepția micii biserici rutene de pe malul drept al Crișului. Succesul strădaniilor de ridicare a *Bisericii cu Lună* a fost asigurat de existența unei însemnate comunități ortodoxe, demonstrată de situația oferită comisiei imperiale încă în anii 1754-1758⁶ și, ca rezultat imediat, vizita canonică a marelui episcop Sinezie Jivanovici al Aradului⁷, din primăvara și până în toamna anului 1759, care dădea drept ortodocșilor de a se constitui în parohie independentă față de Velența.⁸

La patru ani după mărețele serbări legate de sfîntirea acestei biserici prin episcopul Maxim Manuilovici al Vârșețului, fostul ei paroh și protopop, atunci administrator al Aradului și Oradei, a izbucnit marele incendiu (1836) care a nimicit mare parte a orașului Velența, până în centrul orașului. Biserica a scăpat ca prin minune, deși înnegrită de fum, spre marea mângâiere a credincioșilor.⁹

¹ Tulbure 1909, 7. 73.

² Contractul în cauză e reprodus de N. Firu în *Monografia Bisericii cu Lună*, în original și în traducere românească. Cf. ASO Fond Primăria orașului Oradea, Protocolul anilor 1776-1784, text în limba maghiară colaționat de noi cu traducerea lui N. Firu în N. Firu 1934.

³ G. Gorun, Aspecte ale luptei cetățenilor din Oradea pentru autonomia orașului, I, în *Crisia*, Oradea, 1980, p. 85-104

⁴ Tulbure 1909, p. 71.

⁵ Lupsa 1935, p. 64, după actul din *Staats Archiv Wien*, NR 3253/1784.

⁶ G. Lițiu, Eșecul "uniației" și reacția românilor ortodocși din Bihor în secolul al XVIII-lea, în *Biserica Ortodoxă Română* XCIII, nr. 9-10, 1975, p. 1114-1123.

⁷ G. Lițiu, O vizitație canonică în Bihor, în secolul al XVII-lea, în *Omagiu mitropolitului Nicolae Bălan*, Sibiu 1956, p. 374-380

⁸ Codicele Sinezie, p. 694-703.

⁹ Amănunte la G. Lițiu, *Monografia bisericii "cu Lună"*, p. 83-87.

Un eveniment de o importanță deosebită în viața românilor orădeni l-a constituit înființarea Consistoriului ortodox din Velența, prin decretul împărațesc al lui Leopold din 20 februarie 1792, în frunte cu un arhimandrit sau protosinel, cu precizarea de a fi al doilea Consistoriu al Eparhiei arădene. Episcopul Aradului, Pavel Avacumovici (1786-1815), printr-o scrisoare circulară redactată în termeni sărbătorești, a comunicat decizia împărațescă "Cinstului Cliros și slăvitului norod ortodox" din ținutul Oradiei, la 24 august 1793, când s-a și făcut organizarea Consistoriului în frunte cu protopopul Teodor Arsici. Clerul și credincioșii bihoreni au acordat mult interes acestei instituții prin care a fost condusă viața bisericească din Bihor până la restaurarea Episcopiei Oradiei, în 1920.¹

Comunitatea bisericească a românilor ortodocși din Oradea și Bihor a avut norocul să numere printre membrii ei, oameni de frunte, cu frumoase posibilități materiale, animați de un puternic atașament față de interesele poporului, dintre care unii au devenit ctitori și întemeietori de fundații ca: Emanuil Gojdu, Nicolae Jiga, Ioan Papp, Nicolae Lazăr și fiul său, Aurel Lazăr, Nicolae Zigre, fără a uita să pomenim pe primii ctitori ai *Bisericii cu Lună*, Mihai Kristoff și Ioan Püspöki.

Unul din meritele de seamă ale membrilor acestei comunități, preoți și credincioși mireni, îl reprezintă întemeierea și susținerea unei școli românești, alături de biserică, pentru creșterea tinerimii în limba și cultura maternă, precum și în tradițiile frumoase ale neamului românesc.

Lupta națională a românilor din Bihor, ca și din întreaga Transilvanie, a primit un impuls puternic începând cu anul 1870, odată cu aplicarea Statutului organic șagunian. Ca într-un adevărat parlament bisericesc, se întrunesc, începând din acest an, cei mai de frunte reprezentanți ai românilor ortodocși din Arad și Bihor, prilej potrivit pentru schimbul de păreri și dezbateri, nu numai în probleme bisericești, ci și în cele școlare, economice și chiar politice, pe cât îngăduiau împrejurările. Aici, în "sinoadele eparhiale", ca și în cele protopopești și parohiale" s-a respirat în deplină libertate o viață națională și s-au putut lua măsuri pentru ocrotirea și progresul neamului. Tocmai din acest motiv, guvernul a venit să limiteze autonomia ce-i fusese recunoscută, sub pretextul "supremei inspecții",

iar "legea Apponyi" a constituit o grea lovitură dată școlilor confesionale românești, singurele care mai puteau păstra un caracter național în Transilvania (1907).

Odată cu făurirea statului național român în forma sa definitivă, la 2 Decembrie 1918, la Alba Iulia, și viața bisericească în Bihor, ca și în toată țara, a intrat pe făgașul unei depline libertăți de organizare. La acea dată, în fruntea Consistoriului orădean se afla ca vicar, începând din 1917, arhimandritul Roman Ciorogariu, puternică personalitate bisericească și politică națională a românilor din Arad și Bihor.

Roman Ciorogariu (1852-1934) s-a născut la Pecica Română, județul Arad. După studii primare și medii la Arad, Bratislava și Hódmezővásárhely, în 1873-1874 este student la Academia de Drept din Oradea, în 1875 la Institutul Teologic din Arad, apoi, în anii 1876-1877 frecventează cursurile universităților din Leipzig și Bonn. Din 1891 a fost profesor la Institutul Pedagogic-Teologic din Arad. În anul 1900 a intrat în cinul monahal, iar din 1901 a devenit și director al Institutului Pedagogic-Teologic din Arad. Între 1 ianuarie 1900 – 1 octombrie 1917, Roman Ciorogariu a redactat *Biserica și Școala*, organul oficial al Eparhiei Arad. În 1917 a fost ales de adunarea eparhială ca vicar episcopesc la Oradea, post pe care îl ocupă la 3 octombrie. Aici se situează în fruntea mișcării naționale românești, fiind unul din principalii redactori ai cotidianului *Tribuna Bihorului* unde semnează și cu pseudonimul *Unchiașul*. În preziua eliberării Oradiei de către armata română este arestat și condamnat la moarte, dar salvat odată cu izbucnirea contrarevoluției albe, iar apoi de intrarea armatelor române în oraș.

Cu prilejul vizitei făcută de regele Ferdinand I la Oradea, în 23 mai 1919, Roman Ciorogariu, întâmpinându-l pe suveran în fruntea unei delegații, a primit de la acesta asigurarea regală că "Episcopia Oradiei Mari se va reînființa mai curând decât credeți". Au urmat, pe rând, luarea măsurilor pentru reînființarea Episcopiei, mai întâi votarea legii, în Parlamentul și Senatul României, sancționată de rege. Foarte curând Episcopia s-a organizat pe protopopiate, Roman Ciorogariu fiind ales și hirotonit întru arhiereu. Întronarea s-a putut face numai după ce nou-alesul episcop scăpat ca prin minune, doar cu mâna dreaptă frântă, din atentatul din Parlament. Instalarea a avut loc la 11/24 aprilie 1921. Cu sprijinul

¹ Despre întemeierea și activitatea acestui Consistoriu până în 1920 avem știri bogate în lucrarea Lupșa 1935, p. 60-80.

substanțial al guvernului, ministrul cultelor fiind Octavian Goga, prieten și colaborator al episcopului în lupta națională, încă din tinerețe, a fost cumpărat actualul edificiu de reședință, pentru episcop și serviciile administrative.¹ Activitatea sa publicistică a fost încununată de volumul memorialistic *Zile trăite*, o cronică vie, a anilor Primului Război Mondial la Oradea (1926).

De numele său se leagă o serie de așezăminte prin care s-a pus temelie puternică eparhiei. Iată-le cum au apărut, în ordine cronologică²:

- Legea Românească, organ de presă al noii Eparhii. Primul număr a apărut la 7/20 noiembrie 1920. Acesta s-a dovedit, pe parcursul existenței sale, până în 1948, nu numai un simplu organ de presă, ci o adevărată revistă teologică, ducând, săptămânal, în casele preoților și credincioșilor, raze de lumină și mângâiere sufletească, îndrumări și orientări sănătoase în problemele de actualitate³.

- În toamna anului 1923 își inaugurează cursurile Academia Teologică din Oradea, iar în decembrie 1924 și Internatul Teologic.

- Amenajarea capelei (paraclisului), la etajul reședinței care a devenit, în urma pictării, o adevărată capodoperă picturală.

- Constituirea bibliotecii eparhiale, îmbogățită substanțial prin achiziționarea bibliotecii fostului mitropolit Vasile Măngra, de la moștenitorii acestuia⁴. Astăzi ea numără peste 20.000 de volume.

- Tipografia diecezană (19259, cu legătorie, situate în subsolul reședinței.

- Atelierul de lumânări (1928). Azi acest atelier este complet modernizat, într-o clădire nouă.

- Căminul preoțesc, aflător azi într-o clădire nouă, cu două etaje, având tot confortul necesar.

- Școala de Cântăreți Bisericești.

- Muzeul bisericesc, întemeiat încă în 1921, azi este complet reorganizat. Este adăpostit în cinci săli mari de la reședința episcopală, cuprinzând exponate de mare valoare istorică, bisericească națională și artistică din întreaga Eparhie.

- Calendarul diecezan a fost editat încă din 1918, ca un almanah, având un cuprins foarte bogat și variat, pe înțelesul tuturor. El a devenit, în perioada interbelică, dar și după cel de-al Doilea Război Mondial, cartea cea mai de seamă a credincioșilor de la sate, urmând modelul celor mai vechi, editate la Sibiu și Arad, încă din secolul al XIX-lea.

- Mănăstirea Izbuc a fost până de curând singura mănăstire din eparhie. Azi sunt în curs de organizare două schituri, unul în marginea orașului și altul la Stâna de Vale. Mănăstirea Izbuc este un așezământ monahicesc, dar și cu scopul întăririi vieții duhovnicești, a vieții religioase și morale a credincioșilor care o cercetează, cu deosebire la sărbătoarea hramului Adormirea Maicii Domnului. Începuturile modeste ale chiliilor au fost continuate de curând prin ridicarea unor edificii corespunzătoare.

După moartea episcopului Roman Ciorogariu, ctitorul restaurator al Episcopiei Oradiei (21 ianuarie 1936), a urmat în scaun, potrivit dorinței sale, împărtășită și mitropolitul Nicolae Bălan, profesorul de teologie de la Sibiu, Dr. Nicolae Popovici (1936-1950). A păstorit în anii grei din perioada premergătoare celui de-al Doilea Război Mondial, în anii plini de privațiuni ai marii conflagrații și apoi, în nu mai puțin greii ani ce au urmat, împrejurări care l-au împiedicat să-și poată duce la îndeplinire, în măsura în care ar fi voit, mărețele planuri de desăvârșire a vastei opere a marelui său înaintaș. A fost unul dintre cei mai învățați ai vremii, cu studii la Cernăuți și în centre de peste hotare (Atena, München). Lui i se datorează în mod indirect, frumoasa capelă "Hașăș" din Cimitirul Municipal, rod al legăturilor sale de suflet cu medicul veterinar Dr. Alexandru Hașăș. La Beiuș, episcopul Nicolae Popovici și-a legat numele de două mari edificii de interes obștesc, Internatul ortodox de fete și, celălalt, proiectat a fi Orfelinatul pentru urmașii eroilor căzuți pe câmpurile de luptă, astăzi fiind un spital. În Oradea ar fi dorit să aducă la îndeplinire gândul episcopului Roman Ciorogariu de a înălța o nouă catedrală, căreia voia să i se spună *Biserica cu Soare*.

¹ Pentru desfășurarea evenimentelor legate de reînființarea și organizarea Episcopiei Oradiei, a se vedea Actele Sinoadelor eparhiale, pe anii 1922 și urm.

² Le redăm după T. Savu din volumul *Din activitatea Episcopiei Ortodoxe a Oradiei 1784-1984*, Oradea, 1984, p. 176.

³ A. Lupșa, "Legea Românească", rolul ei în presa bisericească din Ardeal, în vol. cit.

⁴ St. Lupșa, *Monografia Academiei Teologice Ortodoxe Române din Oradea*, Beiuș, 1944.

T. Savu, op. cit., p. 144-177.

În anul 1951, la cârma Episcopiei Oradiei a urmat arhimandritul Valerian Zaharia, care, în cei 18 ani de arhipăstorie, s-a preocupat de consolidarea unificării bisericești. Pe lângă numeroasele vizitații canonice întreprinse în toată eparhia, pe lângă participarea la numeroase conferințe intercreștine și pentru pace, episcopul Valerian a fost autorul multor lucrări de teologie pastorală, între care cea mai importantă și utilă este concordanța biblică intitulată *Flori alese din grădina Sfintei Scripturi* (1955). Este perioada când Episcopia Oradiei avea sub oblăduirea sa, parohiile din, pe atunci, regiunile Oradea și Baia Mare, precum și raioanele Zalău și Jibou din regiunea Cluj.

La 13 decembrie 1970, Colegiul electoral bisericesc a ales pe protopopul de la Brașov, Dr. Vasile Coman, ca episcop al Oradiei. Ca protopop și profesor de religie, acesta a depus o rodnică activitate pastorală, didactică și publicistică. Ca episcop la Oradea s-a remarcat, de asemenea, printr-o susținută activitate de ordin pastoral-duhovnicească, prin numeroase scrieri cu conținut liturgic-pastoral, ca și prin bogate realizări economico-gospodărești. A fost episcopul care a reunit în chip fericit activitatea gospodărească cu cea pastorală. Astfel, în cursul arhipăstoriei sale, au fost hirotoniți sute de preoți pentru parohiile vacante și au fost ridicate sau renovate cele mai multe biserici și case parohiale în urma îndemnurilor și îndrumărilor sale. A sprijinit apariția unor lucrări de istorie (volumul *Mărturii-Evocări*, Oradea, 1980) precum și monografia bisericilor de piatră din eparhie, o amplă și valoroasă lucrare, cu colaborarea unor distinși specialiști.

Trecând episcopul Vasile Coman la cele veșnice, în august 1992, i-a urmat ca episcop Dr. Ioan Mihălțan, căruia i-a revenit misiunea de a conduce mai departe viața bisericească a românilor ortodocși din eparhie. Începuturile sunt promițătoare și, între alte sarcini, revenindu-i cea de a împlini visul marilor săi înaintași, ridicarea unei Catedrale a Bihorului. Cu începere de la 1 octombrie 1991, în cadrul Universității orădene funcționează Facultatea de Teologie, cu două secții: teologie pastorală și teologie-litere. Au fost

reluat, astfel, vechile tradiții ale învățământului superior teologic din orașul de pe malurile Crișului Repede. Cu această ocazie, în incinta Universității, s-a înființat o capelă (bisericuță de lemn adusă din Sălaj), monument de arhitectură populară, dar și de credință ortodoxă.

II.

BISERICA GRECO - CATOLICĂ

Cele mai vechi informații documentare referitoare la comunitatea greco-catolică din Oradea datează din perioada imediat următoare asediului din 1692 al cetății orădene când, la numai două săptămâni după încheierea acestuia prin victoria trupelor creștine, la 13 septembrie 1692, preoții români din jurul orașului Oradea au trecut de sub autoritatea spirituală a superintendentului calvin din Debrețin sub aceea a episcopului greco-catolic Ioan Iosif de Camillis, care își avea reședința la Muncaci.¹ Apoi, în anul următor, la 6 septembrie 1693, episcopul de Camillis a înființat la Oradea un protopopiat greco-catolic în fruntea căruia l-a instalat pe Demetriu Paulin,² același care, peste câțiva ani, la 20 iulie 1701, a fost invitat de episcopul transilvănean Atanasie Anghel să treacă sub autoritatea sa episcopală.³

Dar evenimentul cel mai important de la sfârșitul secolului al XVII-lea pentru Biserica Greco-Catolică din Oradea și Bihor a fost, fără îndoială, prezența episcopului Ioan Iosif de Camillis în fața congregației nobiliare a comitatului Bihor, întrunită la Cetariu în 17 ianuarie 1695,⁴ ocazie cu care a prezentat forului administrativ suprem al comitatului originalul diplomei imperiale emise de Leopold I, la 23 august 1692, prin care a legalizat existența acestei biserici.⁵ Episcopul a cerut atunci recunoașterea oficială a Bisericii sale și pe teritoriul comitatului Bihor. Ceea ce s-a și întâmplat, congregația bihoreană a dat curs cererii episcopului de Camillis și a validat oficial Biserica Greco-Catolică pe teritoriul comitatului

¹ Zsarkovics 1895, p. 716. Zenovie Păclișanu, în celebra sa *Istorie a Bisericii române unite*, nu știa nimic despre această perioadă de început a Bisericii bihorene (Păclișanu 1995, p. 174-178).

² *Ibidem*, p. 721. Vezi și Gorun 2004/c, p. 210-211.

³ Nilles 1885, I, p. 387-388; Ghitta 2001, p. 141.

⁴ Gorun 2004/c, p. 211.

⁵ Vezi în această privință prezentarea ei în Gorun 2004/b.

Bihor, punând doar condiția ca, în fiecare localitate, să nu existe mai mult de un preot de rit unit. Alături de protopopul orădean Demetriu Paulin, de problemele comunităților greco-catolice s-a mai ocupat însă și prepozitul romano-catolic Farkas István, desemnat de episcopul orădean Benkovics (în dubla sa calitate de comite suprem al Bihorului și de stăpân domenial) să sprijine instituționalizarea tinerei biserici.¹

Evenimentele tulburi din primele două decenii ale secolului al XVIII-lea au complicat viața bisericească locală: deopotrivă mișcarea antihabsburgică din anii 1713-1711, războiul antiotoman încheiat cu pacea de la Passarowitz din 1718, dar și refacerea domeniilor Episcopiei Romano-Catolice, care a impus în viața cotidiană schimbări atât de profunde (stăpâni noi, legi noi, populații noi, culte religioase noi), încât informațiile despre evoluția vieții religioase orădene au devenit, din păcate, de rang secundar și oferă prea puține informații suficient de lămuritoare. Dar dacă avem în vedere evenimentele ulterioare, am putea deduce că, din moment ce izvoarele documentare nu vorbesc despre anumite întâmplări, înseamnă că ele nu s-au produs. Ca atare, tot prin deducție, concluzionăm că pînă în anii după pacea de la Satu Mare (1711) Biserica Greco-Catolică locală a funcționat oarecum normal, pe măsura în care i-au permis-o condițiile istorice concrete.² Abia apoi, odată cu apariția în Oradea a episcopului din Arad, Ioanichie Martinovici, informațiile devin ceva mai abundente. Acesta, instalat în fruntea Episcopiei Ortodoxe din Arad în 1710, în baza unei tradiții relativ recente, care nu a fost mai veche de anul 1695, a revendicat și autoritatea spirituală asupra locuitorilor de rit răsăritean din Bihor, care i-a fost recunoscută de Curtea imperială, dar numai după ce a trecut (obligat sau nu, practic nu a contat) la Unire, depunând – la Oradea, în 22 iunie 1714, – profesiunea de credință.³ Prin urmare, pînă la moartea lui Martinovici, survenită în cursul anului 1721, nu au existat impedimente de natură

instituțională în viața comunității greco-catolice orădene. Cu atât mai mult cu cât, cam în aceeași perioadă, de soarta ei s-a ocupat și un alt personaj important, László Pál, numit în anul 1718, prepozit pentru rutenii greco-catolici din eparhia orădeană, mai apoi, din 1724 protopop pentru români.⁴

Urmașii de la Arad ai lui Ioanichie Martinovici nu au mai putut fi convinși să treacă la Unire, dar nici să nu încerce să își extindă autoritatea episcopală asupra Bihorului și, implicit, a Oradiei. Și aceasta, cu atât mai mult cu cât, la Velența, a existat o importantă comunitate sârbească, conaționali cu episcopii ortodocși de la Arad din întregul secol al XVIII-lea, ce își câștigase merite cu totul remarcabile în slujba Casei imperiale în luptele cu curuții lui Francisc Rákóczi al II-lea și cu turcii. Prin urmare, în anul 1727 și, mai târziu, în 1736-1737, au izbucnit tulburări religioase din cauza încercărilor episcopilor sârbi din Arad, Vichentie Ioannovici, respectiv Isaia Antonoievici, de a-și extinde autoritatea și asupra Oradiei și a Bihorului. Din aceste conflicte, Biserica Greco-Catolică a ieșit totuși fortifiată în ansamblul ei, 178 de noi comunități declarându-se adepte ale Unirii. Printre semnatarii actului de la finele ostilităților, datat 28 mai 1738, îl găsim și pe Petru Pap, protopopul greco-catolic din Oradea⁵, atunci cea mai înaltă personalitate a greco-catolicilor din Bihor.

În același an 1738, la cererea episcopului romano-catolic Csáky Miklós, care a solicitat episcopului blăjean Inochentie Klein un preot greco-catolic de origine română care urma să preia conducerea Bisericii Greco-Catolice locale, a sosit la Oradea fostul paroh din Făgăraș, Vasile Hataș, care a îndeplinit demnitatea de protopop orădean. Conștient de importanța transferului conducerii Bisericii Greco-Catolice în mâinile celor care formau marea majoritate a enoriașilor acestui cult, episcopul romano-catolic orădean a solicitat Sfântului Scaun confirmarea protopopului orădean ca episcop sufragane.⁶ Până când la Roma s-a reflectat asupra propunerii

¹ Bunyitai 1892, *passim*; Firu 1913, p. 40, supralicitează rolul acestuia. Vezi mai nou Mihoc 2003, p.7-98, care nu aduce nici o contribuție lămuritoare a chestiunii, ci mai degrabă perpetuează viziuni istoriografice deja devenite de-a dreptul arhaice.

² Prezența în Oradea unui episcop ortodox în perioada luptelor antihabsburgice din anii 1703-1711, după cum susține Firu (1913, p.29), nu se susține documentar.

³ Jurământul a fost prestat în fața împunericului arhiepiscopului de la Kalocsa și administrator al Eparhiei Romano-Catolice orădene, Csáky Imre, vicarul Mihail Kébell. Gorun 2003/a, p. 176-177.

⁴ Gorun 2004/c, p. 222-223.

⁵ Bunyitai 1892, p. 50.

⁶ *Ibidem*, p. 51; Radu 1932, p. 18.

episcopului orădean de rit latin, acesta s-a străduit să alcătuiască baza materială strict necesară funcționării viitoarei Episcopii Greco-Catolice orădene, achiziționând în anul 1739, de la oraș, un teren necesar construirii clădirii viitoarei Episcopii, la doar câțiva zeci de metri de biserica ce funcționa de numai câțiva ani.¹ Clădirea a și fost construită în anii următori, exact pe locul actualei clădiri a palatului episcopal greco-catolic orădean, având atunci opt încăperi. Același episcop a cerut și patru locuri pentru studenți la Roma, pentru pregătirea preoților greco-catolici locali la nivelul cel mai înalt al epocii.²

Răspunsul la solicitările episcopului Csáky a sosit abia în 1746: Maria Tereza îl anunța pe episcopul latin din Oradea că Sfântul Scaun a îmbrățișat ideea numirii unui episcop greco-catolic sufragane la Oradea, cu condiția să fie desemnată o persoană demnă de această poziție, iar din cele patru locuri de studenți, care urmau să studieze la Roma, s-au aprobat doar două. La 22 februarie 1748, noul episcop latin orădean, contele Paul Forgács, l-a și propus ca episcop greco-catolic sufragane de Oradea pe Meletie Kovács, a cărui candidatură a fost acceptată de nunciul apostolic din Viena. La 15 decembrie 1748, Meletie a fost consacrat la Máriapócs de episcopul de Muncaci, Emanuel Olsavszki, ca episcop sufragane greco-catolic,³ în subordinea episcopului catolic orădean de rit latin. Prin această numire, comunitatea greco-catolică din Oradea a devenit una din cele mai importante comunități greco-catolice din Europa Centrală, alături de cele din Mukacevo, Blaj și Krusevac.

În ciuda progresului spectaculos înregistrat de comunitatea greco-catolică orădeană și în condițiile unor adversități uneori agresive ale conaționalilor lor supuși ierarhiei ortodoxe sârbești, aceasta a trebuit să se confrunte, din nou, cu contestarea legitimității existenței sale. În urma unor mișcări sociale combinate cu motivații religioase, în 1754 o comisie imperială prezidată de cardinalul Klobusiczky și, mai târziu, de arhiepiscopul conte Batthyányi Imre, a cercetat timp de doi ani și jumătate (1754-1756) raporturile religioase românești din Bihor și

comitatele învecinate. Drept rezultat al cercetărilor au fost formulate două rapoarte: unul al comisiei de anchetă și un altul, în divergență, al generalului de Ville.⁴ Cele două rapoarte au relevat însă același adevăr: viața spirituală românească din Bihor și comitatele învecinate era dezbinată din motive exterioare cultelor (privilegii, interese de grup, tendințe de supremație etnică etc.), nivelul mediu de instrucție și de practicare a vieții religioase era foarte redus, chiar și în cazul preoților. S-au propus remedii care să repare stările de lucruri, în primul rând calitatea vieții spirituale românești. Câștigătorul de necontestat al întregii dispute a fost episcopul sufragane greco-catolic de Oradea, care urma să fie scos de sub supremația structurilor de rit latin, urmând ca Biserica Greco-Catolică să își desfășoare activitatea în mod independent.

După încetarea ofensivei deschise care a urmărit punerea sub semnul întrebării a legitimității Bisericii Greco-Catolice, aceasta a trebuit să treacă și printr-un proces de înnoire interioară, generat de problemele interne legate de persoana episcopului sufragane Meletie.⁵ Cel care a condus acest proces a fost protopopul orădean – venit și el din Transilvania în anul 1752, dar numit în funcție abia în 1761 – Moise Dragoș, devenit și vicar episcopal cu acel prilej. Devenind personalitatea cea mai importantă a Eparhiei Greco-Catolice orădene, chiar în timpul vieții episcopului Meletie Kovács, a putut ocupa cea mai înaltă demnitate a Eparhiei abia după moartea acestuia din urmă, survenită în 1775.⁶ Dar episcopul Moise Dragoș (1777-1789) a putut păstori în condiții complet diferite față de predecesorul său, mult mai bune calitativ: el a fost independent de episcopul catolic orădean de rit latin, atât din punct de vedere juridic și canonic, cât și economic, întrucât a beneficiat de un venit anual de 10.800 florini.

Începând cu păstoria episcopului Moise Dragoș, comunitatea greco-catolică orădeană a beneficiat de o serie de lideri de excepție care au propulsat-o în mod decisiv într-o direcție ascendentă. Fiind cea mai importantă comunitate a Episcopiei, comunitatea orădeană a beneficiat

¹ Bunyitai 1892, p. 53.

² Bunyitai 1892, p. 54.

³ *Ibidem*, p. 57.

⁴ *Ibidem*, p. 69-70; Firu 1913, p. 59-61, dar care nu știe nimic despre raportul generalului de Ville.

⁵ A fost suspectat de simonie. Foarte probabil că motivul real a fost raporturile sale (mult prea mercantile pentru un ierarh) cu negustorii greci din Oradea, conaționali ai săi. Gorun 2002, p. 95.

⁶ Bunyitai 1892, p. 85.

nu numai de atenția specială a conducătorilor Eparhiei, ci și de prezența elitei acesteia, a canonicilor, preoților, profesorilor și oamenilor de cultură care au intrat în sfera de atracție a scaunului episcopal orădean. Chiar și o simplă enumerare a acestora este impozantă, atât din punctul de vedere al istoriei vieții confesionale românești, cât și al istoriei culturii, a celei românești și a celei din Europa Centrală. Păstorirea episcopilor Ignatie Darabant (1789-1805), Samuil Vulcan (1806-1839) și Vasile Erdeli (1840-1861) a atras la Oradea o parte însemnată a elitei românești a vremii, începând cu corifeii Școlii Ardelene, Samuil Micu-Klein, Gheorghe Șincai și Petru Maior, al căror final de carieră s-a desfășurat cu sprijinul și îndemnul episcopilor Ignatie Darabant și Samuil Vulcan, după programul schițat, în linii mari, de episcopul Darabant în urma experienței dobândite cu prilejul momentului *Supplex Libellus Valachorum* pe care l-a cunoscut din interior. Programul viza în mod limpede ridicarea culturală, materială și spirituală a enoriașilor greco-catolici, a românilor în ansamblul lor, indiferent de apartenența lor confesională.

Totuși, principala direcție de acțiune a episcopilor orădeni a fost aceea a educației și învățământului, linie semnalată ca foarte necesară încă cu prilejul anchetelor din anii 1754-1756. Atenția lor a cuprins, în egală măsură, atât nivelurile inferioare de instrucție, ca și cele superioare, absolut necesare ridicării sociale a coreligionarilor lor. În afara școlilor confesionale existente încă din epoci anterioare, fiecare ierarh s-a preocupat de largirea învățământului primar, înființând alte școli noi. Semnificativ a fost efortul lor de pregătire modernă a învățătorilor, care s-a făcut în școala preparandială din Oradea, în fruntea căreia au fost numite, cu multă grijă, numai personalități de valoare certă: Simeon Maghiar (1780-1790), Ioan Corneli (1792-1806, 1817-1847), Mihai Benei (1808-1814), Nicolae Borbola (1814-1816). Studenții selecționați de Episcopia Greco-Catolică orădeană au urmat școli de grad universitar în centre de mare prestigiu ale vremii: Viena, Eger, Lwow, Buda, Trnava, ca bursieri ai Eparhiei orădene, care s-a străduit să-și pregătească cadrele necesare prin eforturi proprii și asumându-și responsabilitatea formării

lor. De altfel, atât episcopul Ignatie Darabant, cât și Samuil Vulcan au fost oameni ai școlii, conducând ei înșiși școli superioare (la Blaj, respectiv Lwow) în care și-au format o vastă experiență. Trebuie menționată preocuparea orădenilor pentru redactarea și tipărirea de manuale școlare, domeniu în care a excelat Simeon Maghiar și Ioan Corneli, cel de-al doilea fiind cel care a și întocmit o listă a manualelor¹ absolut necesare școlilor românești. Conștient de importanța unei strategii unitare a tipăririi cărților românești, episcopul Ignatie Darabant a inițiat - și după cinci ani de eforturi a reușit - să obțină controlul asupra tuturor tipăriturilor românești realizate la Tipografia din Buda, impunând numirea în postul de cenzor și corector al cărților românești de acolo a oamenilor săi de încredere²: Samuil Micu-Klein (1804-1806) și Gheorghe Șincai (1805-1807); mai apoi Samuil Vulcan l-a impus pe Petru Maior (1808-1821) și pe urmașii acestuia, cu toții implicați în editarea *Lexiconului de la Buda*. Acest monument al limbii române, apărut în anul 1826, a fost rodul colaborării elitei intelectuale românești a epocii, dar și a intelectualilor de importanță secundară, grupați la curtea episcopului Vulcan. Însuși înaltul prelat orădean a avut un merit decisiv în pregătirea și apariția *Lexiconului* prin faptul că a organizat întreaga întreprindere pe parcursul a mai bine de două decenii.³

La sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, grație activității prelaților orădeni, comunitatea greco-catolică din Oradea a devenit al doilea centru al românilor din Imperiul Habsburgic, iar din punct de vedere cultural și politic a preluat inițiativa de la centrul blăjean. Cel mai concludent argument în acest sens îl reprezintă evenimentele legate de momentul redactării și înaintării memoriului națiunii române, *Supplex Libellus Valachorum*, în care episcopul Ignatie Darabant a jucat un rol esențial. A fost momentul în care episcopul Ioan Bob a fost obligat de împrejurările politice să bată în retragere, lăsând mișcarea românească din Transilvania pentru drepturi politice naționale fără un conducător apt de a o reprezenta cu vigoare. În această situație, în mod firesc, mișcarea românească din Transilvania l-a solicitat pe cel de-al doilea episcop greco-catolic român, Ignatie

¹ Bolca 1934, p. 47-48.

² Gorun 1992, p. 146-158.

³ Gorun 1990, p. 210.

Darabant, care a îmbrățișat imediat cauza și s-a angajat să prezinte petiția națională românească suveranului.¹ Poziția episcopului orădean față de *Supplex* i-a conferit acestuia un prestigiu covârșitor, care s-a răsfrânt benefic și asupra Oradei. În această situație, Oradea a devenit o veritabilă capitală politică a românilor transilvăneni, chiar dacă, din punct de vedere politico-administrativ nici orașul și nici comitatul, nu făceau parte din marele Principat al Transilvaniei. În deceniile următoare, dimensiunii politice i s-a alăturat și cea culturală, fapt recunoscut în 1920 și de Nicoale Iorga care a afirmat, într-o conferință rostită la Oradea, că curtea episcopală a lui Darabant și Samuil Vulcan „...a îndeplinit misiune de Academie științifică românească patronând întreaga operă culturală românească, fără deosebire de confesiune.”²

Odată cu încetarea din viață a episcopului Samuil Vulcan (25 decembrie 1839), în istoria comunității greco-catolice orădene s-a încheiat epoca marilor ctitori, în care au fost puse bazele mai tuturor instituțiilor fundamentale ale Eparhiei orădene. Noul episcop orădean, Vasile Erdeli (1843-1862) a deschis seria unei noi generații de personalități, bună parte din ei foști studenți ai generației de „aur” de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor.

Episcopul Vasile Erdeli s-a dovedit un excelent organizator al Eparhiei orădene, pe care a condus-o în buna tradiție a ierarhilor iluștri care l-au precedat. Ca fost rector al Seminarului Greco-Catolic orădean, odată ajuns în scaunul episcopal a construit pentru acesta o clădire nouă (1846), a reorganizat școala normală pentru băieți și a militat pentru înființarea catedrei de limba română de la Universitatea din Budapesta. A avut meritul de a conduce cu succes comunitatea greco-catolică din Oradea în anii furtunoși și periculoși ai revoluției de la 1848-1849, într-o manieră care, chiar dacă nu s-a bucurat de o apreciere unanimă, i-a ferit pe membrii ei de violențe și vexațiuni imediate.³ De altfel, episcopul Vasile Erdeli a fost adeptul convins al federalizării popoarelor din bazinul dunărean, idee a cărei promotor a fost Nicolae Bălcescu.

Urmașii episcopului Vasile Erdeli, care a încetat din viață în 1862, au avut de înfruntat situații cu totul noi, trebuind să traverseze o perioadă de tranziție care le-a marcat activitatea. Episcopii Iosif Papp Szilágyi (1863-1873) și Ioan Olteanu (1873-1877), au condus cu demnitate comunitatea orădeană preocupată să-și găsească locul în epoca tumultuoasă a noului regim politic dualist, dublat de explozia economică a industrializării din acei ani. În plus, episcopul Olteanu a avut neșansa să înceteze din viață pe neașteptate, la numai 38 de ani, neputând confirma speranțele puse în el. Cu atât mai importantă s-a arătat a fi păstoria episcopului Mihail Pavel (1879-1902), mutat la Oradea din fruntea Episcopiei din Gherla, unde îndeplinise aceeași înaltă demnitate (1873-1879). Respectând tradiția precursorilor, Mihail Pavel s-a arătat a fi mai preocupat de construcții, înnoind radical catedrala episcopală orădeană și ridicând în vecinătatea acesteia locuințele canonice. S-a arătat însă a fi interesat și de școlile din eparhie, construind în Oradea o școală primară și întemeind o fundație în favoarea elevilor săraci din Seminar. Cele mai multe lucruri le-a realizat însă la Beiuș, încercând să apropie substanțial comunitatea de acolo de nivelul atins de comunitatea din Oradea. A avut șansa să-și poată realiza, în cea mai mare parte, proiectele pe care le-a preconizat, fiind gratificat de posteritate cu titlul de „regenerator și al doilea mare fondator al tuturor instituțiilor culturale din dieceză”.⁴

La începutul secolului al XX-lea, comunitatea greco-catolică din Oradea a fost dominată de personalitatea ieșită din comun a episcopului Demetrie Radu (1902-1920). Absolvent al Congregației de Propaganda de Fide din Roma, a funcționat la București (1886-1896) unde, pe lângă obligațiile sale sacerdotale, de administrator al bunurilor Eparhiei Catolice bucureștene și de director al Seminarului Catolic, a putut frecventa elita politică din Capitală, câștigând prietenia lui I. C. Brătianu și încrederea suveranului. Ca atare, a fost trimis în două rânduri de către regele Carol I la Vatican, cu misiuni diplomatice de care s-a achitat cu

¹ Gorun 1991, p. 52-53.

² Radu 1932, p. 103-104.

³ *Ibidem*, p. 115-117. În 29 august-1 septembrie 1848 a avut loc și un sinod eparhial, în care preoții semnatari ai unui manifest cunoscut ca „Proclamația de la Sarcău” au cerut alăturarea lor la revoluția ungară. Intuind pericolul, episcopul Erdeli a suspendat lucrările sinodului, punând capăt unei aventuri care ar fi putut avea urmări incalculabile. Despre atitudinea lui din timpul revoluției, Gorun 2003/b, p. 199-210. Vezi și Pop 2005, p. 201-207.

⁴ Dejeu 1926, p. 218, care redă integral textul encomiastic de pe monumentul funerar al episcopului.

⁵ Radu 1932, p. 176.

succes.⁵ Apoi a fost numit episcop la Lugoj (1897-1903) și, după încetarea din viață a episcopului Pavel, transferat la Oradea. În ciuda evidentelor predispoziții și calități intelectuale, preocupările sale s-au îndreptat în direcția modernizării construcțiilor bisericești greco-catolice din Oradea, construind palatul episcopal din centrul orașului (1903-1905), dotând Seminarul cu o aripă nouă și refăcând turnul catedralei episcopale orădene, distrus de un incendiu în anul 1911. În afara realizărilor din Oradea, a mai construit o mulțime de edificii noi la Beiuș, Stâna de Vale, Holod ș.a., modernizând sensibil baza materială a diecezei orădene. Nu a reușit să-și continue proiectele din cauza izbucnirii Primului Război Mondial, iar cursul evenimetelor din preajma marii conflagrații l-au obligat să revină în diplomatie. În cursul lunii mai 1912, episcopul Radu a fost trimis la Roma de către conferința episcopală greco-catolică de la Blaj pentru a se opune direct înființării Episcopiei de Hajdudorog. Deși nu a putut să împiedice înființarea noii Episcopii, în anul următor a izbutit să obțină revizuirea Bulei papale de înființare a episcopiei-pirat, care s-a dovedit a fi o diversiune politică a primului-ministru Tisza István.

Deși condiția sa de înalt prelat al Bisericii Catolice era incompatibilă cu activitatea partizană de partid, episcopul orădean Demetrie Radu a participat la pregătirea marii Uniri din anul 1918. A fost prezent la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia de la 1 Decembrie 1918, fiind unul din copreședinții ei. Întors la Oradea abia în mai 1919, l-a primit în palatul episcopal greco-catolic pe regele Ferdinand și pe regina Maria, având onoarea de a-i găzdui pe perioada prezenței lor în oraș. În anii următori încheierii Primului Război Mondial, episcopul Radu a fost, fără îndoială, una din cele mai importante personalități orădene, cu acces la cele mai însemnate fotolii ale vieții politice românești. A fost senator de drept în Parlamentul român, reprezentând statul român în demersurile întreprinse încă în cursul desfășurării Conferinței de pace de la Paris pentru reglementarea raporturilor cu Sfântul Scaun și încheierea Concordatului cu acesta. Cu două zile înainte de plecarea la Roma pentru începerea tratativelor directe, a căzut victimă atentatului cu bombe, săvârșit împotriva Parlamentului în ziua de 8 decembrie 1920.

După martirajul episcopului Radu, scaunul episcopal vacant a fost ocupat de Valeriu Traian

Frențiu (3 mai 1922), până atunci episcop al Lugojului. Acesta a condus comunitatea greco-catolică în perioada dintre cele două războaie mondiale, o epocă prielnică dezvoltărilor multiple. Episcopul Frențiu a obținut ridicarea Seminarului Teologic Greco-Catolic orădean la rang de Academie Teologică, căruia i-a adăugat un etaj nou pentru a-i mări capacitatea. Și școala normală de băieți a fost dezvoltată, numărul anilor de școală fiind sporit la opt pentru a ridica calitatea absolvenților. Ca senator de drept, a participat activ la viața politică românească, îndeosebi cu ocazia dezbaterilor parlamentare privind Legea cultelor și a Concordatului încheiat cu Vaticanul în 1929. A sprijinit publicistica românească din Oradea, îndeosebi cele două gazete confesionale greco-catolice: *Vestitorul* din Oradea și *Observatorul* din Beiuș.

Ultimul deceniu al păstoririi episcopului Frențiu a fost poate cel mai greu din întreaga istorie a comunității. După ce, în septembrie 1940, în Oradea și-au făcut apariția armata și, mai apoi, administrația ungară, ca efect al Dictatului de la Viena, comunitatea greco-catolică orădeană a fost nevoită să suporte dificultățile inerente unei asemenea situații. În mod firesc, cel de-al Doilea Război Mondial s-a resimțit și la Oradea, comunitatea greco-catolică suportând cu destulă greutate privațiunile. Și totuși, abia ceea ce a urmat în anii de după încheierea războiului a fost cu adevărat greu.

Instalarea dominației comuniste în România postbelică s-a făcut simțită, în relativ scurtă vreme, în acțiuni îndreptate, între altele și împotriva Bisericii Greco-Catolice, cât și a celei Romano-Catolice. Dacă la început scenariul părea de neînțeles, datorită atacurilor mai mult sau mai puțin disimulate desfășurate începând cu congresul partidului comunist din februarie 1948, intențiile puterii comuniste au devenit limpezi: desființarea Bisericii Greco-Catolice printr-o pseudo-unificare cu cea Ortodoxă. Și fiindcă era limpede că proiectul regimului comunist nu va fi realizabil decât prin forță, au început atacurile violente ale celor interesați. La congresul menționat mai înainte, Gheorghe Gheorghiu-Dej nu s-a sfiit să declare că cele două rituri catolice sunt singura piedică în calea desăvârșirii democrației populare în România. În alt registru, dar cu aceeași finalitate a vorbit și mitropolitul ortodox al Sibiului, Nicolae Bălan, la aniversarea unui secol de la Adunarea de pe Câmpia Libertății de la Blaj de la 3/15 mai 1848, desfășurată tot acolo la 15 mai 1948,

spunând că pentru înfăptuirea unității naționale românești mai era nevoie de realizarea unității bisericești care trebuia să se facă neapărat în biserică și în credința strămoșească dinainte de 1700, regimul la putere oferind prilejul refacerii acestei unități. Peste numai două luni, s-a desfășurat la Moscova Congresul pan-ortodox care a declarat catolicismul ca pe o erezie, iar politica Vaticanului și a bisericilor catolice ca fiind anticreștină, antidemocratică și antinațională, suprimarea lor fiind o necesitate.¹

În vara anului 1948, au fost promulgate trei legi care au lovit în mod direct în bisericile catolice din România. La 19 iulie 1948, fost denunțat Concordatul încheiat de statul român cu Vaticanul în 1929, prin care se recunoscuse statutul și organizarea Bisericii Greco-Catolice române. Legea pentru reforma învățământului a impus laicizarea și ateizarea învățământului, confiscând toate școlile care nu vizau pregătirea teologică a preoților. În fine, legea pentru regimul general al cultelor (decretul 177) din 4 august 1948,² care a contravenit jurisdicției internaționale și principiilor dreptului canonic creștin care stătea la baza organizării cultelor religioase din întreaga lume creștină, cu excepția celor din țările ajunse sub dominația politică sovietică. Reflectând o mentalitate tipic bolșevic-polițistă de sorginte sovietică, în esență această lege interzicea relațiile cultelor cu organisme lor din străinătate, ele fiind totuși posibile doar prin ministerul cultelor și cel de externe.

La 27 august 1948, episcopii catolici de ambele rituri s-au întrunit la Oradea pentru a întocmi un memoriu către ministerul cultelor în care semnalau cinci puncte în care decretul 177 contravenea libertății religioase prevăzute de Constituție și, prin urmare inacceptabile. Răspunsul oficial la acest memoriu a sosit sub forma unui decret prin care episcopii greco-catolici din Oradea - Valeriu Traian Frențiu, din Blaj - Ioan Suciu, din Baia Mare - Alexandru Rusu, și din Lugoj - Ioan Bălan, au fost destituiți,³ deși nici un organism statal nu avea această competență. Procedura a fost fără precedent în istoria bisericilor creștine, cu excepția Ucrainei, unde distrugerea Bisericii Greco-Catolice s-a

petrecut, în anul 1946, în linii mari, după același scenariu.

La 27 septembrie 1948, Siguranța a declanșat, în mod concertat, operațiunea de intimidare a unor personalități de frunte ale comunităților greco-catolice din întreaga țară, cât și pe aceea de obținere a semnăturilor de adeziune la ortodoxie. „Acțiunea” a avut un oarecare succes, mai ales datorită recurgerii la binecunoscutele metode de convingere prin violență: un protopop și un preot din Oradea au semnat actele de adeziune. Numele celor „reveniți” a fost folosit mai apoi pentru smulgerea - prin dezinformare - a unor noi adeziuni mai ales printre credincioși, care trebuiau să semneze pentru împrumutarea preoților delegați la „Conciliabul” de la Cluj, sortit să consfințească unirea cu Biserica Ortodoxă. Propaganda oficială și de partid s-a grăbit să anunțe, la numai trei zile de la începerea acțiunii, că 430 de preoți și sute de mii de enoriași greco-catolici au aderat la ideea unirii bisericilor românești,⁴ altminteri imposibil de realizat în doar trei zile.

La 1 octombrie 1948, la Cluj, în sala de sport a Liceului G. Barițiu, s-a desfășurat „Conciliabul” la care au participat 37 de preoți greco-catolici care au fost nevoiți să fie de acord cu unirea cu Biserica Ortodoxă, deși nu aveau dreptul de a reprezenta Biserica din punct de vedere juridic, fiind excomunicați de episcopul I. Hossu încă înainte de începerea întâlnirii.⁵ În graba mare, cei prezenți la „Conciliabul” au fost transportați la București unde, la 3 octombrie 1948, a fost regizată ceremonia de primire a „reveniților” de către Sinodul Bisericii Ortodoxe. În același timp, în bisericile greco-catolice din țară s-a dat citire unei scrisori de protest a episcopului I. Hossu, iar episcopul orădean V. T. Frențiu a făcut publică în catedrala sa din Oradea prigoana la care erau supuși credincioșii și preoții cultului greco-catolic. Tot atunci, nunțul apostolic Gerald Patrick O'Hara, a protestat pe lângă Ministerul Român de Externe, acuzând guvernul român de încălcarea libertăților garantate de Tratatul de pace de la Paris și chiar de Constituția din 1948. Peste câteva zile, la 7 octombrie 1948 episcopii greco-catolici români au reușit să se întrunească în conferință și au

¹ Rațiu 1994, p. 27-29.

² *Monitorul oficial* din 4 august 1948.

³ *Ibidem*, din 3 septembrie 1948.

⁴ *Scânteia* din 30 septembrie 1948.

⁵ Decenii la rând numele celor 37 de „reveniți” nu au fost cunoscute.

redactat o scrisoare de protest adresată lui C. I. Parhon, președintele prezidiului Parlamentului român, în care au cerut încetarea persecuțiilor la care era supusă Biserica Greco-Catolică. Apoi, în aceeași zi, s-au reunit cu episcopii catolici de rit latin, redactând împreună o scrisoare adresată primului ministru dr. Petru Groza, predată personal ministrului cultelor, Stanciu Stoian, scrisoare la care regimul aflat atunci la putere a răspuns prin declanșarea represiunilor ce au urmat la sfârșitul aceleiași luni.

La Oradea arestările au fost făcute la 29 octombrie 1948, când au fost ridicați episcopul Valeriu Traian Frentiu, canonicul C. Tămăian, protopopii Gh. Sălăjean și Virgil Munteanu, călugărul franciscan Gh. Vamoșiu și preoții Al. Rațiu (a doua oară în aceeași lună), Victor Ghergariu, Nicolae Ember, Ilie Borz, Gh. Morna, Al. Chiș și alții.¹

Simultan, au început și presiunile împotriva credincioșilor de a trece la ortodoxie, fiind stabilit un termen final de 15 octombrie 1948, la care acțiunea trebuia încheiată, întrucât la 21 octombrie 1948, cu prilejul împlinirii a 250 de ani de la nașterea Bisericii Greco-Catolice din Transilvania,² suprimarea acesteia trebuia consemnată în mod festiv.

Episcopii și preoții arestați în zilele de 27-29 octombrie 1948 au fost internați, primii la Dragoslavele, iar cei din urmă la Seminarul Monahal de la Mănăstirea Neamțului, fără acte oficiale de reținere sau hotărâri judecătorești. Catedrala episcopală din Oradea a fost confiscată și reconsacrată ca ortodoxă, la 31 octombrie 1948. Palatul episcopal a fost și el sechestrat, fiind transformat în școală populară, iar clădirea Seminarului Teologic transformat în școală profesională de tractoriști. În grădina seminarului s-au construit, ulterior, blocuri de locuințe.³ Călugării și călugărițele au fost alungate. Apoi, la 1 decembrie 1948, a fost emis decretul 358, prin care s-a reglementat situația juridică a cultului greco-catolic din țară, declarând toate structurile Bisericii Greco-Catolice ca inexistente, iar averea lor mobilă și imobilă a fost pusă la dispoziția ministerelor de finanțe, culte, interne, agricultură și învățământ.⁴ Oficial, autoritățile statului comunist au considerat că Biserica Greco-Catolică nu mai exista. Dar ea a

continuat să trăiască prin preoții care au refuzat să „revină” și prin credincioșii care au rămas fideli cultului părinților lor. S-a constituit *Biserica Tăcerii* care a continuat practicarea pe ascuns a confesiunii, expunându-se urmării și represiunilor nou createi poliții politice secrete, Securitatea.

La începutul anului 1949, atât episcopii, cât și preoții reținuți au fost mutați la Mănăstirea Căldărușani, iar la 24 mai 1950 la închisoarea din Sighet, unde au fost concentrați toți deținuții aparținând elitei intelectuale a țării. În acest veritabil gulag românesc, la 11 iulie 1952, a decedat episcopul orădean Valeriu Traian Frentiu, iar la 16 august 1951, canonicul orădean Augustin Maghiar. Supraviețuitorii au rămas în această închisoare până în octombrie 1955, când au fost eliberați și li s-a stabilit domiciliul obligatoriu în zone compact ortodoxe. Episcopii rămași în viață au fost internați, cu domiciliu obligatoriu, la Mănăstirea Curtea de Argeș.

Dar, pentru ca viața confesională greco-catolică să poată funcționa în condițiile clandestinității, nunțul apostolic din București, episcopul O'Hara, a consacrat patru episcopi noi: Iuliu Hirte, I. Dragomir, I. Ploscariu și Al. Todea, cât și vicari episcopali, ca de exemplu, orădeanul Augustin Maghiar. În iunie 1950, noile structuri greco-catolice au fost arestate, împreună cu preoții încă liberi. Au fost arestați toți cei patru episcopi, alături de preoții Nicolae Ember, Paul Sever, Vasile Gavriș, Dumitru Pele, Iosif Pal, Dumitru Mureșan, Vasile Hossu, Teodor Dărăban și Virgil Maxim.⁵

Relaxarea politică relativă care a survenit în România în anul 1955 din cauza demersurilor guvernamentale pentru ca România să devină membră O.N.U. a dat speranța posibilității reînființării Bisericii Greco-Catolice. Episcopii internați la Mănăstirea Curtea de Argeș au pregătit, în aprilie 1956, un memoriu prin care solicitau repararea greșelii săvârșite în 1948 și revenirea asupra decretului 358/1948, punând în libertate Biserica Greco-Catolică. Memoriul a fost trimis nu numai conducerii a țării, ci și marilor puteri garante, semnatare a Tratatului de pace de la Paris din 1946. În același timp, preoții *Bisericii Tăcerii* aflați în libertate au adunat circa 500.000 de semnături ale enoriașilor greco-catolici, care erau destinate a sprijini memoriul episcopilor. Dar odată

¹ Rațiu 1994, p. 61.

² *Ibidem*, p. 64.

³ *Ibidem*, p. 74.

⁴ *Ibidem*, p. 79.

⁵ *Ibidem*, p. 99.

ce România a fost primită în O.N.U., regimul comunist nu a mai fost interesat de imaginea externă a țării și a reprimat drastic întreaga mișcare de regenerare a Bisericii Greco-Catolice. Cei trei episcopi reținuți la Curtea de Argeș au fost separați, fiind mutați la mănăstiri ortodoxe diferite (iulie 1956). La 13 august au fost arestați, simultan, de către Securitate la Baia Mare și Cluj, două grupuri de preoți și laici, care au fost implicate în acțiunea de strângere a semnăturilor: la Baia Mare canonicul vicarul episcopal L. Vida, protopopul Gh. Marian, preoții Al. Săsăran, Sever Pavel și Victor Fanca, iar la Cluj episcopul clandestin I. Cherteș și preoții Augustin Prunduș, V. Chindriș, Teofil Băliban, Liviu Oprea, Leon Manu, D. Sângeorzan și judecătorul Al. Fărcaș, împreună cu dactilografa Dârlea. Primul grup, cel de la Baia Mare, a fost judecat la Oradea de către un complet al Tribunalului Militar Cluj, la 14 februarie 1957, condamnările variind între doi și unsprezece ani, iar grupul clujean a fost judecat în orașul de pe Someș la 9 mai 1957, după ce i-a fost alăturat și episcopul Rusu, condamnările variind între cinci și cincisprezece ani. Cu toții au fost încarcerați la Gherla, fiind transferați ulterior la „colonia de muncă” de la Salcia.

Dar arestările și condamnările au continuat, însă izolat, pentru a nu produce vâlvă. La Oradea au fost arestați, în primăvara anului 1957, preoții Eugen Foișor, Teodor Dărăban, Vasile Șuta, Ioan Osianu, Gheorghe Morna, Gheorghe Oros, Ilie Borz, și condamnați, unul câte unul, de la patru la zece ani închisoare. Patru din ei au murit în închisoare în 1960. În anul 1958 a fost arestat istoricul canonic Ioan Georgescu și condamnat la 6 ani închisoare. Supraviețuitorii regimului de detenție inuman din închisorile românești au fost eliberați prin amnistia din 1964, acordată tot din rațiuni de imagine politică a regimului comunist. La Oradea s-au întors, printre alții, episcopul clandestin Iuliu Hirte și preoții Virgil Maxim, Dumitru Mureșan, Iosif Pal și Teodor Dărăban.¹ În anii următori, viața comunității greco-catolice a continuat în clandestinitate, în frunte cu episcopul Iuliu Hirte și ordinarul Coriolan Tămăian.

Schimbarea regimului politic la sfârșitul anului 1989 a permis Bisericii Greco-Catolice să iasă din *Tăcere la Lumină*. La 27 mai 1990, a fost sfințit noul episcop greco-catolic de Oradea în persoana lui Vasile Hossu, care a trecut la cele veșnice în 8 iunie 1997, poziția sa fiind ocupată de episcopul

său coadjutor, Virgil Bercea. Viața comunității s-a revitalizat rapid, în primul rând datorită preoților supraviețuitori ai gulagului comunist. Din toamna anului 1992 a început să funcționeze din nou Seminarul Teologic Greco-Catolic de rang universitar, reconstituit de un grup de credincioși în frunte cu rectorul Gheorghe Cozmuța, ca mai apoi, de la 1 octombrie 1998, să intre în componența Facultății de Teologie Greco-Catolică a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj, ca Departament cu trei linii de specializare (teologie pastorală, teologie-istorie, teologie-filosofie) și un Colegiu de institutori care a fost organizat cu scopul de a continua mai vechea preocupare a Bisericii Greco-Catolice de pregătire a învățătorilor.

În ciuda unei bunăvoințe aparente, și în ciuda dreptului de proprietate indiscutabil, recunoscut și garantat ca inalienabil chiar și de Constituția țării, vechile sale locașuri de cult (în anul 1948 aveau șase biserici și o capelă) nu i-au fost retrocedate. Până și Catedrala episcopală *Sf. Nicolae* a reintrat în posesia proprietarului de drept, episcopul locului, abia după 15 ani, în 20 noiembrie 2005. Prin urmare, s-a început un program de construcție de biserici noi, prima, Biserica *Adormirea Maicii Domnului*, construită prin bunăvoința comunității greco-catolice internaționale, fiind consacrată, în septembrie 1994, precum și încă două realizate în ultimii ani.

La începutul celui de-al treilea mileniu al Creștinătății, miile de credincioși greco-catolici din Oradea își trăiesc viața spirituală comunitară în 10 parohii, frecventând cele patru lăcașuri de rugăciune pe care le au deocamdată. Renașterea incontestabilă a comunității greco-catolice orădene se datorează unui adânc sentiment religios al enoriașilor săi, iar trecutul său de mai bine de 300 de ani permite ca viitorul să poată fi privit cu ceva mai multă încredere.

III. BISERICA ROMANO-CATOLICĂ

Cartulariul Capitlului din Oradea menționează că „fondatorul bisericii noastre din Oradea este Sfântul Ladislau, fostul rege al Ungariei, fiind aceasta fundată și sfințită în onoarea Prefericitei Fecioare Maria, punând în ea un prepozit și, în afară de acesta, 24 de canonici; mai

¹ *Ibidem*, p. 142.

târziu ridicând-o la rang de biserică episcopală și, îmbogățind-o cu multe moșii, drepturi și privilegii.”¹

Nu se știe cu precizie când a fundat Sfântul Ladislau biserica sa din Oradea. Este însă cert că, mai întâi, a întemeiat aici o prepozitură și, abia apoi, o episcopie. Mai este sigur și faptul că mănăstirea pe care a construit-o a fost situată pe locul actualei cetăți, după cum săpăturile arheologice întreprinse în anii 1881-1883,² 1911-1912³ și, mai nou, după 1991⁴ au confirmat-o cu destulă certitudine.

După primul secol de la fundare în jurul bisericii și a mănăstirii de aici și-au făcut apariția călugării benedictini, praemonstratenși, augustinii și iohaniți. Locul a fost foarte atrăgător pentru acești călugări, fiindcă în biserică se aflau moaștele unui sfânt - Sfântul Ladislau -, iar nu departe de aici, la Sâniob, se afla o parte din moaștele Sfântului Ștefan, mai exact mâna sa dreaptă. Ambele locuri au devenit, cu timpul, locuri importante de pelerinaj, mai ales după ce s-a răspândit știrea că trupul Sfântului Ladislau, îngropat inițial la Nitra, a ajuns la Oradea în anul 1116 într-un mod miraculos, iar la mormântul său „...mulți orbi, șchiopi și ciungi își caută alinarea... din cauza meritelor sfântului rege.”⁵ Dar la mormântul Sfântului Ladislau au venit și oamenii sănătoși, din motive de judecată, pentru așa - numita „judecată a lui Dumnezeu”, ca însuși Dumnezeu să facă dreptate în pricinile dintre ei, prin mijlocirea sfântului înhumat aici. S-a venit aici în pelerinaj din cele mai îndepărtate colțuri ale țării; printre ei regi, regine, mari seniori; unii dintre ei și-au ales acest loc pentru a fi înmormântați, motiv pentru care aceștia au îmbogățit biserica din Oradea cu multe danii.

Sanctificarea Sfântului Ladislau a fost celebrată în anul 1192. După acest eveniment a pornit, de fapt, marele pelerinaj de la mormântul său și, tot atunci, a început și dezvoltarea intensivă a orașului, din nevoia de a satisface cererea de servicii ale numeroșilor pelerini sosiți aici. În afara Bisericii și a Episcopiei orădene, Sfântul Ladislau a mai înființat și Episcopia din Zagreb. Chiar cu prilejul sărbătorilor s-a dovedit

că biserica din cetate, construită de acesta în ultimul deceniu a secolului al XI-lea, devenise prea modestă. Prin urmare, în anii următori s-au început lucrările pentru mărirea ei, lucrarea fiind terminată în 1204. Dar, în 1241, tătarii au distrus-o în întregime, odată cu cetatea și cu așezările din jurul ei. Stă mărturie acestui eveniment scrierea canonicului Rogerius, „*Carmen miserabile*”, care a descris foarte plastic proporțiile nenorocirii care se abătuse asupra lăcașului de cult din cetate.⁶ După retragerea tătarilor, în 1242, s-a început imediat reconstrucția întregului centru religios orădean. În acel moment au venit aici călugări aparținând ordinelor călugărești înființate mai nou: franciscani, dominicani, paulini, clarise, care au putut deveni participanți activi ai refacerii, întrucât ei s-au ocupat și cu meșteșugurile.

La începutul secolului al XIV-lea, în timpul episcopului Báthori András, *Biserica Sfântului Ladislau* a fost reconstruită în întregime, în stil gotic. În fața edificiului a fost instalată, în 1342, cu prilejul pelerinajului săvârșit de regele Ludovic cel Mare, statuia ecvestră a *Sfântului Ladislau*, turnată în bronz de artiștii clujeni Martin și Gheorghe. Tot atunci a fost făcută și Herma Sfântului Ladislau, păstrată astăzi la Győr.

Importanța deosebită a centrului religios catolic de la Oradea în primele secole ale existenței sale este ilustrată și de faptul, nu lipsit de semnificație, că în *Catedrala Sfântului Ladislau* au fost înmormântați, în afara sfântului întemeietor, și alte capete încoronate: regele Ștefan al II-lea (1131), regina Fennena (1295), regina Beatrix de Luxemburg (1319), regina Maria, fiica lui Ludovic cel Mare și soția lui Sigismund de Luxemburg (1395) și, nu în ultimul rând, însuși împăratul romano-german Sigismund de Luxemburg (1437), al cărui mormânt a fost descoperit în 1755, cu prilejul săpării unei fântâni în curtea cetății. La aceștia s-au mai adăugat un număr - azi greu de precizat - de mari personalități politice, culturale și spirituale.

Secolul al XV-lea a reprezentat pentru Biserica Romano-Catolică orădeană o epocă de mare înflorire spirituală. Curțile episcopilor

¹ *Schematismus* 1896, p. 7.

² Raportul de săpături al lui Henszelmann Miklós, publicat în *Bunyitay* 1883-1884, II, p. 147-174. Vezi și Romer 1883, XVI-XXVI; *Schematismus* 1896, p. 9.

³ *Gyalokay* 1913, p. 43-60.

⁴ *Cetatea Oradea* 2002, *passim*.

⁵ *Schematismus* 1896, p. 10.

⁶ *Ibidem*.

Andrea Scolari (1409-1426) și apoi Ioan Vitéz de Zredna (1445-1465), au devenit centre culturale de importanță europeană. Aici s-au concentrat unele personalități culturale și științifice cu mare faimă. A fost celebră în epocă biblioteca episcopului Ioan Vitéz de Zredna, formată din cărțile copiate aici, sau comandate în Italia, bibliotecă ce a ajuns să alcătuiască baza unei și mai celebre biblioteci, *Corviniana* a regelui Matei Corvin.¹

La școala capitulară orădeană și-au completat studiile nenumărați tineri, unii din ei devenind ulterior domnitori (Matei Corvinul), înalți prelați (Nicolaus Olahus), funcționari de stat și diplomați etc.

La sfârșitul secolului al XV-lea, episcopul Kálmáncsehi Domokos (1495-1501) a ridicat în Oradea o biserică în onoarea primului rege - martir al Europei Centrale-, Sfântul Ștefan, devenit loc de adevărire și desființat de protestanți în 1557.

Foarte frământatul secol al XVI-lea a fost și pentru Biserica Romano-Catolică orădeană extrem de agitat, uneori cu urmări tragice. Împotriva Reformei inițiate în Germania de Martin Luther în 1517 - și care s-ar fi voit a fi o reformă a Bisericii Catolice și nu crearea unei biserici creștine complet noi - a fost convocat în 1524 un sinod eparhial al cărui efecte au fost anulate de catastrofa bătălie de la Mohács (31 august 1526), în care au pierit nu numai episcopul orădean Perényi cu banderile sale, ci și o parte din preoții săi. În ciuda marilor pierderi, în deceniile următoare Reforma n-a făcut în Oradea progrese prea însemnate. Doar episcopul Martinuzzi a fost pus în situația, de nimeni dorită, de a lua unele măsuri mai dure împotriva unor localnici exagerat de înfierbântați de ideile protestante. Epoca Reformei a fost declanșată în Oradea în jurul anului 1557, în urma asediului cetății de către trupele lui Ioan Sigismund Zápolya, devenit între timp protestant (mai întâi calvin, apoi unitarian). Cucerirea cetății, în urma unui asediu ce durase nouă luni, a însemnat punerea, prin forță, sub semnul întrebării a legitimității existenței Bisericii Romano-Catolice în întregul său ansamblu. În Oradea, Biserica Romano-Catolică a fost pur și simplu interzisă de armata transilvăneană a lui Ioan Sigismund Zápolya, domeniile sale fiind confiscate pe seama

tezaurariatului Transilvaniei și administrate de căpitanul Varkocs Tamás, comandantul trupelor asediatoare, în virtutea hotărârii Dietei de la Cluj din 24 noiembrie 1556.²

Însă, în mâinile lui Varkocs nu au ajuns o mare parte a obiectelor de cult de mare preț, păstrate în Catedrala din Cetate, precum și acelea care s-au găsit în posesia Capitlului, întrucât, încă în anul precedent, prevăzând parcă mersul evenimentelor din anii următori, Capitlul orădean le-a transportat în cetatea de la Ecsed a fraților Báthori András și Miklos, cărora le-au fost încredințate pentru „a le păstra pe seama bisericii din Oradea”. Canonicii din Capitlul orădean au fost nevoiți să părăsească orașul, împrăștiindu-se în alte dieceze romano-catolice. La Oradea au revenit doar urmașii lor, peste 135 ani, timp în care în Oradea Biserica Catolică a fost prezentă doar sporadic și pentru perioade foarte scurte. Dar, lovitura de grație, a fost dată Bisericii Catolice orădene de către Dieta de la Turda, din 10 martie 1566, care a decretat că toți cei care nu vor să renunțe la catolicism, să fie expulzați din țară.³ Prin urmare, la 7 aprilie 1566, cu prilejul procesiunii de Florii, preoții și credincioșii catolici din Oradea, atâția câți au mai rămas, au părăsit Catedrala din Cetate, fondată de Sfântul Ladislau, și nu au mai revenit. Catedrala a rămas părăsită; în anul 1600 acoperișul s-a prăbușit, iar un cutremur care a survenit câțiva ani mai târziu, i-a fisurat foarte grav zidurile. Neîngrijită eficient, construcția abandonată s-a ruinat în câțiva ani. Interesat în construirea cât mai rapidă a palatului princiar din incinta Cetății, principele Gabriel Bethlen (1613-1629) a dispus în 1618 ca materialele de construcție ce mai puteau fi recuperate din ruinele Catedralei Sfântului Ladislau să fie refolosite la edificarea noii construcții.⁴ Urmările ordinului se mai văd și astăzi în zidurile interioare ale palatului.

În plină epocă de dominare a Reformei, comunitatea catolică orădeană a înregistrat totuși unele perioade de reflux ale prigoanei. În 1580, căpitanul cetății, Cristofor Báthori, a înapoiat catolicilor Biserica Sf. Egidiu situată în Olosig, pe locul actual al Seminarului Teologic Greco-Catolic. Ceva mai târziu au fost duși în oraș câțiva călugări iezuiți, cu intenția de a recâștiga, măcar în parte, unele din pozițiile pierdute. Dar locuitorii

¹ Jakó 1976, p. 150-155.

² *Schematismus* 1896, p. 20-21.

³ *Schematismus* 1896, p. 21.

⁴ Balogh 1982, I, p. 56.

protestanți nu au acceptat conviețuirea cu vechea confesiune, ajungându-se la dese conflicte și chiar la agresiuni fizice. Stările tensionate din oraș au fost rezolvate de Dieta din 1588, care a decis îndepărtarea călugărilor iezuiți din Oradea.¹ Peste câțiva ani, la începutul domniei principelui Sigismund Báthori, iezuiții au fost aduși din nou în oraș. Însă, din cauza opoziției locuitorilor protestanți, ei au fost așezați în Seleuș, o mică așezare din vecinătatea Oradiei, unde au avut voie să își practice confesiunea. Dar, în 1606, armatele principelui Bocskai au pus capăt și parohiei catolice din Seleuș,² iar odată cu aceasta și liberei practicări a confesiunii catolice, până în anul 1692.

După alungarea trupelor turcești din cetatea orădeană, în iunie 1692, vechea Episcopie Romano-Catolică din Oradea a fost repusă, printr-o diplomă imperială, în vechile sale drepturi. Primul episcop orădean de după recucerirea Cetății de către creștini a fost Benkovics Ágoston, o personalitate foarte puternică, ce s-a angajat imediat în reconstruirea structurilor catolice ale Episcopiei orădene. În primul rând, acesta a construit, cu cea mai mare repeziciune, Biserica *Sfânta Brigitta*, care a servit de catedrală în cursul păstoririi sale.³ Această biserică mai există și astăzi, fiind folosită de confesiunea ortodoxă și este unul din cele mai vechi monumente ale orașului. Însă, izbucnirea luptelor conduse de principele Francisc Rákóczi al II-lea (1703-1711) a împiedicat refacerea Bisericii Catolice orădene și repunerea acesteia în drepturile stabilite de diploma leopoldină din 1693, pe o perioadă destul de lungă. Abia în timpul episcopului conte Csáky Imre (1702-1732) s-a construit o nouă catedrală consacrată Sfântului Ladislau⁴ - aflată astăzi în centrul orașului - și o biserică în Seleuș, iar fratele său, episcopul conte Csáky Miklós (1737-1747) a construit, pe locul actualei Primării a orașului Oradea, un palat episcopal și un institut teologic.⁵

Dar cele mai mari construcții le-a proiectat episcopul Forgács Pál (1747-1757), care a pus, la 1 mai 1752, piatra fundamentală a unei noi catedrale. A reușit doar să ridice zidurile acesteia

și, înainte de a realiza și acoperișul, a fost mutat în eparhia din Vác.⁶ Urmașul său, episcopul baron Patachich Ádám (1759-1776) a continuat construirea catedralei și a început edificarea unui nou Palat episcopal în anul 1762, chiar și în ciuda unei anumite opoziții a Mariei Tereza, care nu a agreat prea mult această idee, nici după ce, în 1773, vechiul palat episcopal a ars în întregime.⁷

Paralel cu construirea catedralei și a Palatului episcopal, s-a început edificarea locuințelor canonicilor din Capitlul Episcopiei Catolice orădene. În 1762, canonicul Alapi a început, din veniturile proprii, să ridice prima clădire dintr-o serie de zece, primele nouă fiind realizate până în 1777, iar ultima, cea de-a zecea, a fost terminată în 1870. Acest ansamblu arhitectonic, cunoscut sub numele *Șirul Canonicilor*, întregește într-un mod fericit unul din cele mai impozante și frumoase ansambluri arhitectonice baroce din Europa Centrală, construit de Biserica Romano-Catolică și care ilustrează și astăzi locul pe care aceasta l-a ocupat în evoluția istorică a orașului Oradea.

Dincolo de programul grandios de construcții cu caracter eclesiastic realizat - în cea mai mare parte a sa - în cursul secolului al XVIII-lea, Biserica Catolică orădeană s-a preocupat și de alte domenii de interes. În prima jumătate a secolului au venit la Oradea o serie de călugări din Ordinele Franciscan, Praemonstratens, Paulin, Iezuit, Capucin ș.a., care au jucat un rol esențial în viața culturală, școlară și socială a orașului.⁸ În ciuda acestui fapt, ele au fost desființate, în cea mai mare parte, în timpul domniei împăratului Iosif al II-lea. Pe tărâm școlar, cei mai insistenți au fost iezuiții, care au înființat încă în anul 1718 o școală. În anul 1722, această școală avea deja două săli de clasă, iar în 1735 șase. Gimnaziul lezuit a supraviețuit desființării ordinului în 1773, bunurile acestuia fiind confiscate în folosul fondului școlar local, după care gimnaziul a intrat sub patronajul Ordinului Praemonstratens. La începutul secolului al XX-lea această școală avea 19 profesori laici, 500 de elevi, aparținând la șase confesiuni diferite, fiecare cu propriul său profesor de religie. A fost desființat în 1948.

¹ *Schematismus* 1896, p. 27.

² *Ibidem*, p. 29.

³ Péter 1992, p. 11-13.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Bunyitay 1935, p. 258.

⁶ Péter 1992, p. 27-28.

⁷ Bunyitay 1935, p. 338-343.

⁸ *Schematismus* 1896, p. 35.

În 1761, episcopul Patachich a organizat seminarul teologic și liceul catolic, acesta din urmă cu două clase de filosofie.¹ În anul 1771, a fost înființată școala de fete patronată de călugărițele ursuline, devenită, după 1859, școală normală de învățătoare. În paralel cu aceasta, în mănăstirea ursulinelor au mai funcționat, simultan, două școli: una civilă și una elementară, ambele pentru fete.

Tot la mijlocul secolului al XVIII-lea, Biserica Romano-Catolică a ridicat Spitalul-azil al mizericordienilor, care a funcționat până în urmă cu câțiva ani ca Spital ORL. Proiectat inițiat de canonicul Gyöngyösy, ca azil pentru bătrâni, a fost în final realizat și ca spital la sugestia episcopului Forgács. La parterul clădirii a fost înființată una din cele mai vechi farmacii din Oradea, care funcționează și astăzi în același spațiu.²

În cursul domniei lui Iosif al II-lea, raporturile dintre stat și Biserică au devenit tot mai rezervate, separația dintre cele două instituții fundamentale ale societății accetându-se mai mult sau mai puțin brutal. Iosif al II-lea a retras episcopului romano-catolic orădean titlul de comite suprem perpetuu al comitatului Bihor, titlu devenit - de altfel - mai mult onorific. Accesul structurilor Bisericii Romano-Catolice la viața politică a statului a fost limitat tot mai mult, mai ales la nivelurile înalte. Accesul la viața politică s-a făcut, în epoca următoare, datorită calității de proprietar de bunuri imobiliare și nu a poziției ocupate în ierarhia ecleziastică. Prin urmare, Biserica Catolică s-a preocupat tot mai mult de problemele spirituale, culturale, de educație și de asistență socială a enoriașilor proprii, dar și a acelor aparținând altor confesiuni, investind o mare parte din veniturile sale, mai cu seamă în aceste domenii. Astfel, în cursul secolului al XIX-lea, Biserica Romano-Catolică orădeană a întreținut, în afara Seminarului Teologic propriu, a Gimnaziului Praemonstratens, a școlii normale de fete și, separat de băieți, o școală normală pentru educatoare, o creșă și o grădiniță (începând cu 1868), o școală elementară de fete (1871), o altă școală elementară de fete patronată de călugărițele din Ordinul Sf. Vincențiu, o a treia școală elementară de fete în Oradea Subcetate, precum și o școală elementară de băieți aflată sub patronajul comun al Episcopiei și al Capitlului.

După anul 1870 a debutat un nou program de construcții patronat și finanțat de Biserica Romano-Catolică din Oradea, program ce a contribuit la crearea noii imagini - moderne - a orașului. În afara Institutului Sf. Vincențiu, ridicat de episcopul Nogáll, au mai fost edificate Biserica Sfintei Maria Imaculata (1872) în Velența și Biserica Sfântului Spirit în Olosig,³ iar în anul 1872, turnurile Catedralei au fost acoperite cu plăci din aramă și s-au realizat câteva altare noi. În anul 1892 s-au sărbătorit 700 de ani de la canonizarea Sfântului Ladislau. Cu acest prilej, a fost comandată la Viena și realizată Herma Sfântului Ladislau ce conține un fragment din moaștele sfântului patron, precum și o statuie, turnată în bronz de sculptorul Tóth István, amplasată atunci în centrul orașului, în vecinătatea Bisericii Sf. Ladislau și mutată, ulterior, după încheierea Primului Război Mondial, în fața Catedralei.

După Primul Război Mondial Biserica Romano-Catolică din Oradea a trecut, din nou, printr-o lungă perioadă dificilă. În cursul războiului clopotele Catedralei au fost demontate și topite. După încheierea păcii de la Paris, de la sfârșitul Primului Război Mondial, teritoriul asupra căruia Episcopia orădeană și-a exercitat jurisdicția, a fost rupt în două părți, Oradea rămânând orașul de reședință al episcopului și a nouă din 16 canonici. După moartea episcopului Széchényi (6 decembrie 1923) scaunul episcopal a rămas vacant o lungă perioadă. În anul 1925, au fost montate patru clopote noi, în locul celor topite în cursul războiului. În perioada anilor 1926-1929 Eparhia a fost condusă de canonicul Mayer Antal, ce fusese numit de Sfântul Scaun ca și guvernator apostolic. Acesta a mutat Seminarul Teologic Romano-Catolic din vechea clădire igrasioasă, la etajul al II-lea al palatului episcopal, unde a funcționat până în 1949, când a fost desființat de regimul comunist.

În anul 1929, în urma Concordatului încheiat între Regatul român și Sfântul Scaun, Eparhia orădeană a fost desființată, teritoriul ei fiind alipit la acela al Episcopiei Romano-Catolice din Satu Mare. De acum încolo, un număr de ani, noua Episcopie s-a numit de Satu Mare și Oradea. În perioada interbelică au fost construite, cu contribuția enoriașilor catolici orădeni, patru

¹ Bunyitay 1935, p. 236.

² Farmacia s-a numit „Rodia”, fiind înființată în anul 1760 și a fost proprietatea Ordinului călugărilor Mizericordieni până în anul 1948, când a fost naționalizată. Vezi Pop 1987, p. 328.

³ Péter 1992, p. 90 și 94.

biserici noi în cartierele de la marginea orașului. În 1938 s-a ținut la Oradea sinodul eparhial, în cadrul căruia au fost dezbătute hotărârile sinodale ce sunt valabile în parte și astăzi. În anul 1939, episcopul Fiedler a fost implicat într-un proces politic și, chiar dacă s-a dovedit că a fost nevinovat, a fost nevoit să demisioneze. Eparhia a fost încredințată de Vatican episcopului din Alba Iulia, Márton Áron, care a condus-o până în 1942, în calitate de administrator apostolic.

În anul 1940, Eparhia orădeană s-a reîntregit pentru o scurtă vreme, Sfântul Scaun despărțind-o în 1941 de Eparhia Romano-Catolică din Satu Mare. În ciuda acestui fapt, Episcopia orădeană nu a primit un episcop, Sfântul Scaun însărcinându-l pe episcopul sătmărean Scheffler Ițnos cu conducerea acesteia. În 1941, cu prilejul aniversării a 750 de ani de la canonizarea Sfântului Ladislau, au fost organizate ample sărbători, prilej cu care au fost aduse la Oradea în pelerinaj moaștele Sfântului Ștefan (Sfânta Dreaptă).

După cel de-al Doilea Război Mondial, noua modificare a granițelor statale a rupt iarăși în două teritoriul de sub jurisdicția Episcopiei orădene. La 9 aprilie 1948, papa Pius al XII-lea a emis un decret prin care Eparhia Catolică orădeană a fost din nou unită cu cea sătmăreană, dar unirea nu s-a mai făcut, fiindcă episcopul Scheffler, care ar fi trebuit să execute decretul papal, a fost arestat împreună cu alți patru episcopi romano-catolici, de noile autorități comuniste. Episcopul a murit la Jilava în anul 1952, rămășițele pământești ale episcopului-martir fiind înhumate la Satu Mare. Canonizarea sa se află în curs de soluționare. La fel a murit în închisoare, ca martir, și episcopul orădean sfințit în secret, Bogdánffy Szilárd, împreună cu un număr - astăzi încă greu de precizat - de preoți și credincioși catolici.

În anul 1948, toate proprietățile Bisericii Romano-Catolice orădene au fost confiscate de statul comunist care și-a făcut din ateism un stindard de luptă împotriva tuturor Bisericilor creștine. Școlile pe care Biserica orădeană le-a patronat au fost închise, clădirile mănăstirilor au fost și ele confiscate. Călugării și călugărițele orădene au fost izgonite, nu înainte de a li se interzice portul sutanelor călugărești. Tot în 1948 a fost închis și Seminarul Teologic, iar Palatul episcopal a fost și el confiscat, inițial fiind mutați aici refugiații greci ce au fost nevoiți să-și părăsească țara în urma înfrângerii mișcării de partizani comuniști susținuți de Uniunea

Sovietică. Cu acel prilej, au fost distruse toate bunurile care s-au acumulat în perioada 1692-1948: biblioteca episcopală cu aproape 100.000 de volume, colecția de artă plastică, mobilierul de mare valoare etc. Eparhia a fost practic lichidată, fiind degradată juridic de statul comunist la rang de protopopiat.

Dar valul de distrugere a Bisericii Romano-Catolice dus de statul comunist nu a ocolit nici parohiile. În anii 1950-1951 au fost confiscate din parohii toate registrele de stare civilă (botezați, căsătoriți și decedați) sub pretextul că oficiile de stare civilă ale statului ar avea nevoie de ele. În 1955 a fost dărâmată Biserica *Calvaria* din „Dealul Oradiei”, construindu-se în loc restaurantul „Ciuperca”. În anul 1958, a fost confiscată grădina din spatele Șirului Canonicilor, unde au fost construite câteva blocuri de locuințe.

Deposdarea Bisericii Catolice orădene de absolut toate bunurile sale a continuat și în deceniile următoare. După ce, în 1954, un grup de studenți de la Universitatea din Cluj, conduși de un profesor, au selecționat câteva sute de volume de cărți și manuscrise din proprietatea Bisericii și le-au transportat la Biblioteca Academiei din Cluj, în 1962 arhiva istorică a Episcopiei și a Capitlului a fost confiscată de Arhivele Statului din Oradea, care le-a păstrat până în august 1992, când le-a transportat la o altă filială județeană din sudul Carpaților, într-o încercare de a le face pierdute. În 1973-1974 au fost confiscate, tot de Arhivele Statului din Oradea, arhiva, biblioteca și manuscrisele parohiei centrale a catedralei episcopale. În 1975, a fost preluat „pentru folosință” Șirul Canonicilor, iar în anul 1978 au fost duse la București, la Biblioteca Centrală de Stat, circa 200 de volume extrem de prețioase din ceea ce mai rămăsese din Biblioteca catedralei episcopale. În același an a fost preluată în „custodie” monstrața din 1751 făcută cadou catedralei episcopale de Maria Tereza, fiind expusă în expoziția de tezaure a Muzeului de Istorie din București până în 1992, când a revenit la Oradea cu prilejul sărbătorilor „Varadinum '92”.

La 18 octombrie 1982, Sfântul Scaun a decis despărțirea - a doua oară, în decurs de o jumătate de secol - Episcopiei orădene de cea din Satu Mare, ceea ce s-a și realizat la Alba Iulia, la 31 mai 1983, în prezența reprezentanților celor două Episcopii. Prin acest act juridic papal s-a arătat că, din punct de vedere canonic, Sfântul Scaun nu a recunoscut reducerea celor două Eparhii catolice la rang de protopopiate pe care o

săvârșise - în întregime ilegal - statul comunist. Actul papal a avut o importanță deosebită după decembrie 1989, când noua putere instalată la conducerea țării a fost nevoită să permită reînființarea Episcopiei Catolice, printre care și cea din Oradea. La începutul anului 1990, papa Ioan Paul al II-lea l-a numit pe abatele de Sâniob, Tempfli József, ca cel de-al 81-lea episcop orădean. Consacrarea sa a avut loc la 27 aprilie 1990.

Apoi, a început o febrilă activitate de refacere a structurilor Episcopiei orădene, greu lovită de politica ateistă a regimului comunist, instaurat la conducere în urmă cu peste patru decenii.

În aprilie 1990, s-au reîmbrăcat în sutane călugării și călugărițele din Oradea. În toamna anului 1990 a început pregătirea profesorilor de religie, iar la 15 septembrie 1991 a început să funcționeze din nou Liceul Romano-Catolic "Sfântul Ladislau", cu câte două clase paralele. Au fost restaurate Biserica din Cetate, aflată în imediata apropiere a locului unde a fost înhumat, în 1116, Sfântul Ladislau, și Capela Azilului Sfântul Ladislau din curtea Școlii Generale nr. 9 din Oradea.

Între 10-17 mai 1992 s-a sărbătorit, în prezența a zeci de mii de credincioși și a sute de invitați din străinătate, 900 de ani de la înființarea Episcopiei orădene, 800 de ani de la canonizarea sfântului Ladislau, patronul Bisericii Catolice orădene și 300 de ani de la alungarea turcilor din cetatea orădeană și reînființarea Episcopiei. Cu acel prilej s-a deschis Muzeul "Sfântul Ladislau" din galeria catedralei episcopale. Ulterior a fost realizată și o Pinacotecă din tablourile care au scăpat confiscărilor din deceniile anterioare.

Ca recunoaștere a importanței evenimentelor petrecute în sânul Bisericii Romano-Catolice din Oradea și ca semn a aprecierii rolului pe care aceasta îl îndeplinește în sânul Bisericii Universale a lui Christos, la 16 decembrie 1991, Sfântul Scaun a acordat catedralei episcopale din Oradea rangul de *Basilica minor*.

Încă în primele zile de după căderea dictaturii comuniste din decembrie 1989, îngrijorate de starea în care se aflau locuitorii acestei țări, diverse asociații de binefacere din străinătate au început să trimită diferite ajutoare. În acest context, în noile împrejurări politice, a debutat activitatea Caritas-ului catolic din Oradea. Această instituție de asistență socială ce își are sediul în una din clădirile din Șirul Canonicilor, s-a ocupat la început cu distribuirea cât mai echitabilă a ajutoarelor benevole sosite în anii 1990 și 1991, iar după ce a câștigat o oarecare experiență, a trecut la o

diversificare a activității, în funcție de necesitățile cele mai acute prezentate de enoriași. Și-a deschis un punct farmaceutic unde bolnavii - indiferent de confesiunea de care aparțin - își pot procura gratuit medicamentele necesare. Apoi, tot serviciul Caritas, intermediază trimiterea unor gravi bolnavi la clinici din vestul Europei, în măsura posibilităților acestora de a primi la tratament pacienții noștri. Din 1993, a fost deschisă cantina săracilor unde circa 100 de persoane, lipsite de posibilități materiale, sunt hrănite zilnic pe cheltuiala Bisericii Catolice.

În Oradea funcționează zece parohii romano-catolice, serviciul divin fiind efectuat în limbile maghiară și latină în majoritatea lor, dar și în limba română (în *Biserica Ordinului Capucinilor*) și slovacă (în *Biserica Ordinului Praemonstratens*). În ciuda unui prezent care este încă departe de a fi limpede, încrederea în viitorul Bisericii Romano-Catolice orădene se bazează pe speranța că moștenirea Sfântului Ladislau va trăi și înflori, grație ajutorului lui Dumnezeu, a protecției Sfântului Ladislau și a muncii enoriașilor și preoților noștri.

IV. BISERICA REFORMATĂ

La începuturile Reformei religioase din secolul al XVI-lea, reformatorii nu au dorit ruperea definitivă de Biserica Catolică, ci numai la o reformă a Bisericii lui Hristos. Tot așa au dorit și orădenii când au militat pentru o purificare lăuntrică și exterioară a Bisericii, în scopul restaurării priorității Evangheliei.

Perioada episcopatului lui Perényi Ferenc, episcopul catolic al Oradei, a coincis cu Reforma lui Martin Luther. Învățăturile lui Luther ajung și la Oradea, încă în epoca acestuia, probabil aduse de negustori. Perényi, ca un adevărat intelectual umanist, nu a ridicat nici un obstacol în contra Reformei, și nici împotriva celor care au urgentat reformarea Bisericii. Dar ca să-și apere credința, el a convocat la Oradea, la 24 iulie 1524, un sinod eparhial. Hotărârile sinodului nu au putut fi însă aplicate fiindcă a urmat bătălia catastrofală de la Mohács (august 1526), în care au pierit nu numai regele, ci și cea mai mare parte a episcopatului catolic, printre care și episcopul de Oradea. Răscoala lui Gheorghe Doja, înfrângerea de la Mohács și conflictele cu habsburgii care au dus

Biserica Romano-Catolică în criză, ceea ce a jucat un rol foarte important în convertirea sufletelor în favoarea Reformei.

Suveranul habsburg Ferdinand I, după moartea episcopilor Perényi, Czibak și Martinuzzi, a lăsat vacant scaunul episcopal catolic din Oradea și l-a trimis aici pe căpitanul Varkocs Tamás de la Eger, în persoana căruia reformatorii au găsit un sprijinitor puternic. Când aceasta a ajuns la Oradea, la 10 mai 1552, aici erau deja prezenți predicatorii care fuseseră expulzați de la Timișoara, printre ei și Köleséri Kristóf, care s-a distins prin lupta sa vehementă împotriva Bisericii Romano-Catolice pe care a considerat-o coruptă.

Köleséri a fost primul reformator al orașului Oradea. În acele zile, catolicii au înaintat o plângere adresată episcopului din Eger, Nicolaus Olahus, care era și cancelar regal, în care s-a cerut transferarea lui Varkocs Tamás din Oradea. Drept urmare, domnitorul l-a transferat pe Varkocs din căpitănia Oradiei, în locul lui numindu-l pe Zabárdi Mátyás, care a fost simultan căpitan al cetății, comite suprem al Bihorului și episcop al Oradiei. Folosind forța militară de care dispunea, Zabárdi a încercat să înăbușe mișcarea reformatoare, și i-a expulzat din Oradea pe inițiatori. Răzbunător și intolerant, acesta i-a persecutat cu vehemență pe acei oameni care s-au ridicat împotriva Curții habsburgice. Din această cauză, mulți dintre susținătorii lui i-au întors spatele. Un renumit istoric catolic constata că „atunci nobilimea l-a urât pe Ferdinand și pe conducătorii lui”.

Când, la 13 august 1556, Zabárdi a fost omorât, o delegație de nobili din Transilvania a plecat în Polonia, la regina – văduvă Izabela și la fiul ei, Ioan Sigismund, atunci în vârstă de 16 ani, invitându-i să vină acasă și să preia conducerea țării. Când Izabela s-a întors, printre cei care au primit-o îl regăsim și pe Varkocs Tamás. Din însărcinarea Izabelei, acesta a asediat Cetatea Oradiei, dorind alungarea Habsburgilor și cucerirea cetății în favoarea reginei și a fiului ei. Încă nu se terminase asediul Oradiei, când, în noiembrie 1556, regina Izabela a convocat Dieta țării, care a hotărât ca celor care, în decurs de o lună nu vor depune jurământul de fidelitate față de noua conducere a țării, să li se confiscă toate averile în favoarea statului. La termenul fixat, nici episcopul orădean numit de Ferdinand și nici adepții acestuia nu au depus jurământul de credință solicitat și nici nu predaseră cetatea. După un

asediu de nouă luni de zile, cetatea orădeană a căzut, iar membrii Capitlului au părăsit Cetatea Oradiei refuzând să își manifeste fidelitatea față de regină.

Foarte probabil că flacăra Evangheliei trăia în sufletele locuitorilor orașului Oradea și a lipsit doar o scânteie ca aceasta să înceapă să ia foc. Ziua de 13 iunie 1557 este considerată drept momentul în care Oradea și-a deschis porțile în fața Reformei, de la această dată, Oradea devinind un centru reformat foarte important. Primul ei reformator, Köleséri Kristóf, a fost urmat de Czeglédi György, continuatorul reformării orașului Oradea. Acesta a fost primul preot al parohiei reformat locale. Ca om cu înalte studii teologice și luptător pentru Reformă, el a devenit un militant de seamă al disputelor și sinodurilor protestante. A avut și un sprijinitor, în persoana lui Sásvári Gergely, care era profesor, și Károlyi Péter, preot din Oradea, care mai târziu a devenit și episcop.

Pastorația și activitatea pentru Reformă a lui Czeglédi a deschis propriu-zis drumul glorios al Reformei din Oradea, care avea să dureze până la cucerirea turcească (1660) și să influențeze generațiile următoare.

La început, populația din Oradea a îmbrățișat luteranismul, dar în scurt timp, a luat contact cu reforma helvetică și a acceptat reforma lui Jean Calvin. Ca urmare a activității lui Kálmáncsehi Sánta Márton și a celorlalți reformatori, s-a înființat Eparhia (numită Superintendență) Oradea - Debrețin. La 18 august 1559, la Sinodul din Oradea, în urma disputelor încordate dintre luterani și reformați asupra tezei teologice a „cuminecăturii”, în orașul de pe Criș au sosit preoți importanți, ca de exemplu: Kopácsi István, reformatorul orașului Sárospatak, Mélius Juhász Péter, reformatorul orașului Debrețin, Dávid Ferenc, Heltai Gáspár, Molnár Gergely, Szegedi Gergely și alții. La acest Sinod s-a hotărât, printre altele, că, în locul îngenunchierii, rugăciunea se va face în picioare, iar la cuminecătură să se folosească pâine obișnuită.

Dacă cercetăm viața religioasă din acele timpuri, se poate constata că viața obișnuită a credincioșilor a fost transformată în mod radical, ei trăind, de fapt, după noile precepte biblice, putându-se constata că Biserica nu mai era aceeași, fiind vizibil reînnoită. Problemele de mare importanță ale credinței au fost stabilite pe baza Cuvântului lui Dumnezeu, în cadrul Reformei continue (*semper reformada*): problema

comuniunii cu Hristos, problema cuminecăturii, cunoașterea lui Dumnezeu, a Revelației și a Sfintei Treimi.

În 24-26 februarie 1567, la Debrețin, a fost ținut un Sinod unde teologii orădeni, alături de ceilalți participanți, au acceptat *Catechismul de la Heidelberg* și *Crezul al II-lea (Confessio) „helvetic”*. Acceptând aceste doctrine teologice de bază, credincioșii - care cred în Sfânta Treime - au intrat în lumea creștinătății reformate. Mai apoi, în octombrie 1569, unitarienii și reformații s-au întâlnit la Oradea pentru a pune de acord doctrinele diferite pe care le aveau fiecare. Cel care a stabilit ordinea de zi la 20 octombrie 1569 a fost moderatorul disputei, Békés Gáspár, stabilindu-se următoarea ordine: în prima zi: Cine este unicul Dumnezeu?, în a doua zi: Cine este unicul Fiu al Tatălui?, în a treia zi: Despre Sfântul Duh; în a patra zi: Divinitatea lui Isus Hristos.¹ Disputa a durat 6 zile și s-a încheiat fără să se ajungă la o înțelegere. Reformații și unitarienii nu s-au mai întâlnit niciodată pentru tranșarea disputei lor teologice. După moartea lui Ioan Sigismund, care a fost un unitarian convins, a fost ales ca principe al Transilvaniei Ștefan Báthori, care era de rit catolic. Acesta, ca fost căpitan al Oradiei, s-a arătat tolerant față de credincioșii reformați din oraș, Biserica Reformată din Oradea fiind practic organizată în timpul domniei sale.

La începutul anului 1569, a ajuns preot în Oradea profesorul Károlyi Péter,. În timpul disputei de la Oradea el a fost și protopopul comitatului Bihor. A scris numeroase lucrări teologice despre îndatoririle preoților, o carte despre pastorație (*Bonus Pastor*, 1570), o carte despre moarte, înviere și viața veșnică (1575), despre Crezul Apostolic, care a apărut după moartea sa, la Debrețin, în anul 1584. În anul 1572, după moartea episcopului Meliusz, Károlyi Péter a fost ales în locul lui. A murit în floarea vârstei, la 10 aprilie 1576, având numai 33 ani.

La 4 februarie 1577, la Oradea s-a întrunit Sinodul constituțional, al cărui președinte a fost episcopul Gönczi Kovács (Fabricius) György. Un acest Sinod s-a adus la cunoștința celor prezenți hotărârea Sinodului din Debrețin (*Articuli maiores* - 1567) despre omiterea tezelor dogmatice din articolele mari și realizarea unui extras, *Articuli minores*. La organizarea structurală a Bisericii

Reformate din Oradea au contribuit, împreună cu Károlyi Péter, Czeglédi György și Sásvári Gergely. După plecarea celui din urmă, pastorația credincioșilor a fost continuată de Beregszászi Péter. În anul 1579, când Ștefan Báthori a ajuns regele Poloniei, Dieta Transilvaniei a hotărât ca iezuiții să fie readuși în țară. Nici chiar nobilimea protestantă nu s-a putut opune venirii lor. În anul 1581 iezuiții și-au făcut apariția în Oradea. În fruntea lor s-a găsit pe Szántó (Arator) István, un foarte bun orator, care a ajuns renumit în scurt timp. Cu sprijinul regelui Poloniei, el a înființat la Oradea o mănăstire, iar Biserica *Sfântul Egidiu* le-a fost atribuită lor.²

Prezența iezuiților în orașul Oradea nu a constituit pentru Biserica Reformată un pericol, dar pacea și liniștea orașului au dispărut. Au început discuții între Biserica Reformată și cea Catolică, din care populația din Oradea nu a avut nimic de câștigat. Disputele dintre Szántó și Beregszászi au trecut și în domeniul polemicii scrise. La începutul anului 1585 Beregszászi a publicat o voluminoasă pledoarie în care apăra învățăturile Reformei în fața contraargumentelor iezuiților. Rezultatul cel mai important al activității lui Szántó la Oradea a fost că i-a convins pe părinții lui Pázmány Péter să-l trimită pe eminentul tânăr la școala iezuiților din Cluj.³

Lupta lui Beregszászi cu iezuiții a fost continuată de preotul-paroh Derecskei Ambrus. În anul 1588, pentru menținerea păcii în orașul Oradea și în alte orașe nobilii protestanți au cerut expulzarea iezuiților. Expulzarea a fost cerută pentru că protestanții au sesizat influența iezuiților asupra lui Sigismund Báthori, temându-se că principele ar putea deveni un aliat și vasal al Habsburgilor, fapt considerat de ei drept unul periculos pentru Transilvania.⁴ Principele Transilvaniei a fost de acord ca iezuiții să fie expulzați, dar iezuiții nu au părăsit țara și intrigile lor au tulburat Biserica Reformată și populația din Oradea.

Cu acordul populației Oradiei, generalul austriac Rödern a intrat în Cetatea Oradea. Aceste momente grele au fost folosite de pașa Mohamed care, la 28 septembrie 1598, a încercat să ocupe Cetatea Oradea. După lupte crunte, care au durat 5 săptămâni, acesta a ordonat incendierea caselor din oraș. Școala și biserica mare au fost distruse în urma acestui incendiu. Derecskei a început

¹ Nagy, Simén 1870, p. 417-418.

² Tóth, Szabó 1904, p. 63.

³ Csernák 1992, p. 98-99.

⁴ Jancsó 1931, p. 117.

reconstrucția bisericii și școlii a distruse. După Derecskei, Biserica Reformată din Oradea a fost condusă de Alvinczi Péter, el fiind, în același timp, și protopop.

Ajunsă să stăpânească pe deplin Oradea, Casa austriacă a început distrugerea bisericilor protestante. În 28 octombrie 1603, împăratul Rudolf al II-lea i-a scris generalului Basta: „Nimic nu doresc mai stăruitor decât întărirea religiei ortodoxo-catolice și stărpirea din această țară.¹ Preotul Alvinczi a avut un rol foarte dificil în asigurarea serviciului religios reformat într-un oraș și într-o cetate ocupată de o armată și un general catolic.

La începutul secolului al XVII-lea, la Oradea s-a conturat lupta dintre preotul și protopopul Szilvásujfalvi Anderko Imre cu episcopul Hodászi Pap Lukács asupra temei episcopalismului. Poziția de principiu a lui Szilvásujfalvi a fost cea de desființare a instituției Superintendenței și de a accepta instituția Protopopiatului. În iunie 1609, un Sinod organizat din Oradea, s-a ocupat de problemele lui Szilvásujfalvi și a ordonat ca la ocuparea funcției toți predicatorii și protopopii să depună un jurământ de supunere către superintendent (episcop).² Hotărârea Sinodului ținut la Oradea, la 20 noiembrie 1620, prevedea ca în scaunul protopopului să fie ales un om pregătit și cu trăsături de caracter valoroase.

În timpul principelui Gabriel Bethlen, reformații din Oradea, în frunte cu Pécsvárdai Péter, au polemizat cu Pázmány Péter, publicând numeroase lucrări religioase. În timpul principilor din familia Rákóczi, Biserica Reformată orădeană a cunoscut o viață spirituală înfloritoare. Oradea a fost împărțită în două comunități parohiale: Cetatea Oradea și orașul Oradea. Din anul 1640, căpitanul Cetății Oradea a devenit Gheorghe Rákóczi al II-lea. Principele Gheorghe Rákóczi I și-a educat fiul în spiritul respectului față de Biserica Protestantă și față de popor.

Studentii reformați din Oradea au mers la universitățile din Olanda, Germania și Anglia unde s-au perfecționat în domeniul teologiei protestante. În rândurile studenților plecați la studii în Occident îi găsim pe Tolnai Dali János, care și-a făcut studiile în Anglia și unde a intrat sub influența pietismului și puritanismului. Tot aici a făcut cunoștință și cu mișcările religioase de factură presbiteriană.³

Pietismul și puritanismul au ajuns la Oradea prin intermediul lui Medgyesi Pál, care a tradus cartea lui Lewis Bayle, *Praxis Pietatis*, și prin pastorația și învățătura lui Tolnai Dali János și prin activitatea pedagogică a lui Aptczai Csere János (1625-1659) desfășurată la Alba Iulia și Cluj.

Cu toate că Oradea a fost un bastion al mișcărilor puritane și presbiteriene propovăduite de Tolnai, acesta nu a putut înființa aici presbiterii. În locul presbiteriilor s-a înființat un organism deosebit, cu multe trăsături comune cu presbiterianismul, dar fără a fi identic și care a avut și un alt nume: *Scaunul Curatorilor*. Și acesta a fost un organism de conducere și de disciplină care intra sub autoritatea preotului, în componența căruia intrau preoții, dar și laicii. Scaunul Curatorilor, această instituție specifică orașului Oradea, a fost înființat de către orădeni în anul 1657, prin consens. Curatorii erau aleși, prin voința unanimă a locuitorilor, dintre cetățenii considerați cei mai cinstiți și deștepți. Aceștia funcționau sub jurământ. Datoria lor era de a promova interesele orașului și ale Bisericii. Ei supravegheau bisericile, școala și se îngrijeau de săraci. În fiecare situație, curatorii trebuiau să respecte reguli dinainte stabilite. Îndatoririle lor se extindeau asupra stării interioare și exterioare a bisericilor și școlilor, asupra avuției comunității, caselor de bătrâni și cimitirelor. Aceste măsuri luate au ordonat viața civică în așa măsură încât, în anii 1658 și 1659, nu a fost înregistrat nici un caz de crimă, viața publică luând un accentuat caracter confesional. S-au luat măsuri ca slujbele religioase să fie asistate regulat de toată lumea. Săracii erau îngrijiți în două case de săraci, problemele lor fiind tratate de doi curatorii, care gospodăreau veniturile de orice fel ale caselor de săraci și ale săracilor credincioși. Astfel, de pe străzile din Oradea au dispărut cerșetorii, care, prin grija curatorilor, aveau asigurate cele necesare traiului.

După războiul lui Gheorghe Rákóczi al II-lea împotriva Poloniei (1656), terminat cu înfrângerea lui, dezvoltarea comunității reformate orădene s-a oprit brusc, orașul rămânând fără ocrotitori. La 13 iulie 1660, conducătorul pașalâcului de la Timișoara a început asediul Cetății Oradea. La 27 august 1660, garnizoana cetății a capitulat. Tipografia a fost salvată, dar

¹ Csernák 1992, p. 119.

² Szűcs 1871, p. 566.

³ Zoványi 1911, p. 23.

colegiul și biserica mare din afara cetății au căzut pradă flăcărilor. Valoroasa arhivă a fost dusă în Slovacia, iar *Biblia de la Oradea*, tipărită numai parțial de Szenczi K. Ábrahám, a fost transportată la Cluj și imprimarea ei a fost încheiată acolo în anul 1661.

Cu ocazia Dietei de la Turda din anul 1557, Czeglédi György, căpitanul Varkócs Tamás și cei doi Csáki (Pál și László), au primit aprobarea principelui de a transforma fosta mănăstire catolică a Tuturor Sfinților în școală. Primul dascăl numit a fost Sásvári Gergely. Acesta și-a făcut studiile în străinătate, iar din anul 1558, a predat la Oradea limba și literatura greacă, ocupându-se, în paralel, și de pastorația credincioșilor. După Sásvári, ca profesor al școlii a urmat lingvistul Károlyi Péter, originar din Carei. Károlyi s-a ocupat și cu predarea limbilor Sfintei Scripturi, scriind mai multe manuale de gramatică. Ca profesor eminent, la baza învățaturii sale a stat hotărârea Sinodului de la Debrețin, din 1567, care preciza că școala este grădina Bisericii. În școală s-au predat limba latină, greacă, ebraică și, totodată, s-a studiat teologia și filosofia. Fiecare clasă a avut profesorul sau preceptorul ei, care trebuia să predea lecțiile învățăceilor cu mare demnitate și prestanță umană.

După căderea orașului Gyula, la 11 septembrie 1566, Institutul de la Oradea a fost ridicat la rangul de *Colegiu*, întrecând prin valoare colegiul din Debrețin.¹ Studenții îi ajutau pe preoți în anumite ocazii la slujbele religioase, la citirea Sfintei Scripturi, la înmormântări și cântau în corul bisericii parohiale. Studenții erau cazați în incinta Colegiului, sub supravegherea permanentă a profesorilor. Ei făceau curățenie în săli, iar studenții săraci erau patronați de cetățenii din oraș.² După terminarea Colegiului, studenții își completau studiile la diferite universități din Europa occidentală. Sinodul din 12 iunie 1582 a hotărât ca tinerii trimiși la studii în străinătate, pe banii comunității sau ai patronilor, să facă un angajament scris că, după absolvire, vor sluji Bisericii ca preoți, iar în caz contrar, se obligau să restituie cheltuielile de școlarizare.³ La începutul secolului al XVII-lea, aici au activat profesorii: renumitul Alvinczi Péter (1603-1604), Szegedi Dániel (1607-1608), Váradi Gergely

(1609), Szepsi S. István (1613-1615), Kismarjai Veszeli Pál (1625-1626) etc.

Sinoadele orădene din anii 1620 și 1624 s-au ocupat și de problemele școlii, reglementând admiterea la studii, programa de studii și îmbrăcămintea studenților. Astfel de reglementări existau deja în articolul LXV al Sinodului din 1567, care hotărâ: „Sfântul Duh cere școlarilor sânguință continuă, fidelitate, supunere, măsură, modestie în etică și comportare, precum și în îmbrăcămintă.”⁴ În prima jumătate a secolului al XVII-lea, principele Gheorghe Rákóczi I și soția lui, Lorántffy Zsuzsánna, au ajutat mult Colegiul, care a înflorit sub patronajul lor. În secolul al XVII-lea, Colegiul din Oradea a avut trei profesori, la fel ca și *Colegium Bethlenianum* din Alba Iulia. În tot timpul existenței sale, colegiul a ținut o legătură foarte strânsă cu universitățile din Wittenberg și Heidelberg din Germania. Studenții care terminau la Oradea se înscriau de regulă atât la universitățile mai sus amintite, cât și la altele. La mijlocul secolului al XVII-lea studenții Colegiului au devenit, prin intermediul profesorilor lor, adepți ai puritanismului. Sub influența lui Tolnai Dali János ei au renunțat la vechile manuale, în locul acestora folosind *Dialectica* lui Petrus Ramus, precum și operele lui Wilhelm Amesius care, în anul 1653, au și fost tipărite în tipografia locală.

Ultimii doi profesori ai Colegiului au fost Köleséri Sámuel și Martonfalvi György. Amândoi și-au făcut studiile în străinătate. În Anglia, Köleséri – la fel ca și Tolnai – a făcut cunoștință cu puritanismul. Venind acasă, el a corespondat cu studenții în limba greacă. Martonfalvi se înscrie în galeria marilor pedagogi, împreună cu Apáczai Csere János și Karácsony Sándor.

Pe lângă școală, interesele Reformei din Oradea au fost slujite și de tipografie. Auzind că în orașul Oradea există o viață culturală intensă, Hoffhalter Rafael a întemeiat aici o tipografie. Primul volum care a fost tipărit la această tipografie a fost traducerea și explicarea cărții lui Iov (din Biblie), de Melius Juhász Péter. La această tipografie s-au mai tipărit, în anul 1566, cântările bisericesti a lui Szegedi Gergely. Tipăriturile lui Hoffhalter au apărut de obicei cu niște ilustrații foarte frumoase. El a mai tipărit predici și dispute. După moartea lui Hoffhalter, conducerea

¹ Barcsa 1905, p. 12.

² Fraknói 1873, p. 56.

³ Tóth 1894, p. 3.

⁴ Kiss 1881, p. 602-603.

tipografiei a fost preluată de fiul său Rudolf,. Sub direcțiunea acestuia apare cartea lui Meliusz, *Polemici* (1568).

În anul 1640, Szenczi Kertész Ábrahám a adus din Olanda caractere noi de literă, pentru o tipografie permanentă, ajutat și finanțat de nobilii: Gheorghe Rákóczi I, Bethlen István, Rhédei Ferenc, Acațiu Barcsai și Gyulay Ferenc. În Olanda, maestrul său tipograf a fost renumitul Isaac Elzevir. Până la căderea Cetății Oradea (1660), la această tipografie s-au editat mai mult de 100 volume. *Cântările bisericesti* (Psalmii) lui Szenczi Molnár Albert au fost editate de trei ori, în anii 1648, 1651 și 1654. La această tipografie a apărut și meditația lui Komáromi István despre *Tatăl nostru*. Din edițiile lui Szenczi Kertész Ábrahám, cea mai importantă a fost *Biblia de la Oradea*, tipărită după traducerea lui Károlyi Gáspár (Vizsoly, 1590), dar făcându-se modificări esențiale în textul original. În ceea ce privește revizuirea textului și explicarea ideilor și cuvintelor originale, un rol foarte important l-a avut profesorul Köleséri Sámuel. Tipărirea *Bibliei de la Oradea* a început în anul 1657, în 10.000 de exemplare. În prima fază a fost tipărit *Noul Testament*, care a văzut lumina zilei în anul 1660, în zilele în care a avut loc cucerirea Oradei de către turci. Tipografia a fost mutată la Cluj, unde (tot sub conducerea lui Szenczi Kertész Ábrahám) s-a terminat tipărirea *Sfintei Scripturi* în anul 1661. Din exemplarele tipărite la Oradea, 4.000 de bucăți au dispărut. Prin tipărirea *Bibliei de la Oradea* protestantismul și-a adus o contribuție însemnată la viața culturală atât a Transilvaniei, cât și a Europei.

În prima fază a cuceririi otomane, locuitorii orașului și-au părăsit orașul natal, convinși fiind că invazia otomană nu are zile multe. Dar, după pacea de la Vasvár (1664), aceștia au rămas deziluzionați, fiindcă orașul lor a rămas sub ocupație otomană stabilă. Biserica mare din fața cetății a fost arsă și distrusă, iar Colegiul dărâmat. În orașul Oradea activitatea instituțională a Bisericii Reformate a luat practic sfârșit. Credincioșii, puțini la număr, au cerut pașei Sinan o autorizație pentru ținerea slujbelor religioase, dar autoritățile i-au refuzat. Nemaivând alte soluții pentru slujbele religioase, aceștia s-au deplasat în localitățile învecinate cu Oradea: Seleuș, Episcopia Bihorului, Săldăbagiu și Oșorhei. Pentru Nógrádi Mátyás, care a fost ales episcop în anul 1665 și a fost recunoscut

de autorități în 1666, conducerea obștii credincioșilor reformați din Oradea a fost o sarcină foarte grea. După cucerirea turcească (1660), studenții Colegiului de la Oradea s-au refugiat la Debrețin, împreună cu profesorul Martonfalvi György. Episcopul Nógrádi a cerut bani suplimentari pentru susținerea Colegiului din Debrețin în noile condiții, principele Apafi dăruind sume importante pentru aprovizionarea studenților și a profesorilor.

După moartea lui Apafi, în anul 1690, existența Transilvaniei ca principat autonom a încetat, începând astfel etapa a doua a Contrareformei. Scopul acesteia a fost restaurarea hegemoniei Bisericii Catolice. În jurul anului 1700, mica și persecutata Biserică Reformată orădeană l-a avut ca levitic (preot fără studii teologice complete, pe Szőnyi István. În anul 1707, cu ocazia luptelor antihabsburgice conduse de Francisc Rákóczi al II-lea, această comunitate și-a găsit adăpost în Seleuș.¹

Extinderea Contrareformei a fost împiedicată, o bună perioadă de timp, de lupta antihabsburgică condusă de Francisc Rákóczi al II-lea, până în 1711 (pacea de la Satu Mare) când, întrucât catolicismul a devenit religie de stat, acesta dobândește un câmp larg de acțiune și o libertate deplină. În anul 1712, călugării iezuiți se întorc în țară și, cu aprobarea și sprijinul Curții de la Viena, încep recatolicizarea țării. Suveranul Carol al III-lea (1711-1740), ca rege ungur, și Maria Tereza (1740-1780) au folosit toate modalitățile și metodele posibile pentru restaurarea catolicismului. Cine trecea la religia catolică era răsplătit, iar cei care părăseau cultul catolic erau pedepsiți. Frecventarea universităților din străinătate de către protestanți a fost îngreunată. În anul 1732, Carol al III-lea a alipit Partiumul de Ungaria. După acest an, reformații din Oradea au frecventat bisericile din Episcopia Bihorului și Săldăbagiu, unde își botezau copiii, făceau cununiile, iar după înmormântări, veneau tot aici să primească mângâierea lui Dumnezeu. Credincioșii contribuiau și la susținerea parohiei și a bisericilor pe care le frecventau.² Când orașul a început să se dezvolte, mulți credincioși reformați s-au stabilit în oraș. Episcopul romano-catolic, contele Forgács Pál, a început construirea catedralei catolice din Oradea (1752-1780) și a distribuit terenuri intravilane credincioșilor

¹ Csernák 1933, p. 6.

² *Ibidem*.

reformați, pe lângă pârâul Paris, unde își puteau construi case. Dar, neavând biserici, până spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, toți credincioșii frecventau bisericile din satele învecinate cu Oradea. În anul 1730, la ordinul cardinalului Csáky Imre, biserica din Seleuș și casa parohială reformată au fost ocupate de către credincioșii romano-catolici.¹ În timpul domniei Mariei Tereza, atât reformații din Oradea, cât și din alte părți nu au avut dreptul să își construiască biserici și nici să angajeze preoți parohiali. Începând cu domnia lui Iosif al II-lea (1780-1790), în viața Bisericii Reformate au loc schimbări pozitive și începe o nouă etapă. În octombrie 1781, Iosif al II-lea a emis *Edictul de Toleranță*, în care dă drepturi religioase, cu foarte mici îngrădiri, tuturor cultelor necatolice.

Reformații din Oradea au primit cu bucurie *Edictul de Toleranță*, care a pus capăt Contrareformei, dar a fost nevoie de încă doi ani până când au putut să-și construiască o biserică. Conform *Edictului de Toleranță*, se interzicea construirea unei noi biserici necatolice, dacă la o distanță de o oră de mers pe jos exista o altă biserică protestantă. Dorind să dovedească că în orașul Oradea nu era nevoie să se construiască biserici reformate, episcopul catolic, contele Kolonits László, și prepozitul mare, contele Kornis Ferenc, au mers pe jos de la Oradea la Episcopia Bihorului în mai puțin de o oră, aplicând astfel clauza defavorabilă a *Edictului*.² În anul 1783, după o pauză îndelungată, s-a format comunitatea reformaților din Oradea. Primul preot al acesteia a fost Keresztesi József.

După o perioadă de 124 de ani de stagnare și conflict, prima slujbă religioasă publică reformată a fost ținută la 1 ianuarie 1784, întrucât între anii 1660-1784, în orașul Oradea nu a existat nici o biserică reformată. În această perioadă credincioșii își țineau slujbele în aer liber, sau plecau pentru slujba religioasă în așezările învecinate. Prima slujbă religioasă s-a ținut într-un cort, în spatele Bisericii Reformate *Olosig* de astăzi, aflată atunci în construcție. Slujbaa a fost ținută de episcopul Piskárosi Szilágyi Sámuel. De la această dată, reînnoirea structurii Bisericii Reformate din Oradea s-a dezvoltat în mod rapid pe toate planurile. Tot în această perioadă, s-a întocmit proiectul bisericii reformate din Oradea-Olosig, iar la 20 septembrie 1784, s-a și pus piatra de temelie. Construcția bisericii a fost terminată în anul 1787, iar după 100 de ani i s-a adăugat și clopotnița.

După Keresztesi József a urmat preotul Szaklányi Zsigmond, care a terminat construirea bisericii și, la 18 noiembrie 1787, a ținut prima slujbă religioasă pe baza textului biblic din Psalmul 100 versetele 4 și 5: *Intrați cu mulțumiri pe porțile Lui, cu laude în curțile Lui! Mulțumiți-L și bine cu vântați-L Numele! Căci Domnul este bun; bunătatea Lui ține în veci și credincioșia Lui din generație în generație.*

În anul 1822 s-a făcut despărțirea parohiilor din județul Bihor. S-au creat 4 protopopiate: Biharia, Eriu, Salonta și Debrețin. De exemplu, protopopiatul Biharia, căruia îi aparținea și comunitatea Oradea, cuprindea 42 de parohii și 142 de filiale, însumând 51.912 suflete. Între anii 1835-1853 s-a construit biserica din Oradea-Orașul Nou.

Pe lângă școlile existente, Biserica Reformată a susținut și un gimnaziu cu patru clase. La 1 septembrie 1859, o patentă imperială a vrut să distrugă libertatea cultului protestant cucerită de-a lungul secolelor. Într-o „Înștiințare” editată în anul 1860, conducătorii bisericilor reformate și ai altor biserici necatolice au adus la cunoștința credincioșilor în cauză acest decret, îndemnându-i să protesteze împotriva lui. Drept răspuns, guvernul imperial de la Viena a recurs la metode violente de intimidare: conducătorii prinși au fost duși în fața Curții Marțiale. O astfel de instituție juridică funcționa și în Oradea. Aceasta a citat în fața ei pe superintendentul din Debrețin Balogh Péter, pe primul curator conte Degenfeld Imre și pe viitorul prim-ministru Tisza Kálmán. Tribunalul orădean nu și-a putut exprima hotărârea asupra „agitatorilor vinovați”, pentru că, sub influența nemulțumirilor din întreaga țară, Francisc Iosif I a retras, la 15 mai 1860, patentă imperială.

La Sinodul din Debrețin din anul 1881, s-a înființat organul comun al bisericilor reformate și a intrat în funcție sistemul presbiterial, care constă în: a) autonomia eparhiilor istorice; pe lângă aceasta, Sinodul a primit un rol legislativ și nu de conducere; b) acordarea unei astfel de autorități funcției episcopale și protopopiale care să permită, în anumite cazuri, luarea unor decizii personale; c) în fruntea organelor alese (în parte preoți și în parte laici) stau curatorii.

În anul 1898, s-a înființat *Internatul Fetelor* din Oradea. În anul 1905 s-a înființat *Institutul Pedagogic Reformat*, *Organizația Caritativă Reformată* din Oradea și, în anul 1909, s-a înființat *Cercul Reformat*. Dar, activitatea de organizare

¹ Erdélyi egyházaink 1992, p. 197

² Borovszki 1901, p. 436. Csernák 1933, p. 15

interioară și exterioară a fost oprită în anul 1914 de izbucnirea Primului Război Mondial.

În 16 august 1921, conducătorii protopopiatelor, întruniți într-o ședință comună, au declarat înființarea *Eparhiei Reformate de pe lângă Piatra Craiului*, cu sediul la Oradea. În anul 1922, pentru susținerea economică a parohiilor, Eparhia a introdus contribuția benevolă a credincioșilor. Între cele două războaie mondiale s-a făcut mult pentru reînnoirea Bisericii, prin misiuni caritative și sociale, întărindu-se viața comunitară. Prin contribuția credincioșilor s-au realizat următoarele:

- în Oradea-Velența, în anul 1922, s-a construit o casă de rugăciune; forma actuală a primit-o în anul 1969.

- în 1929, în Oradea-Rât, s-a construit o biserică, care a fost bombardată în timpul războiului. Biserica nouă a fost construită între anii 1946-1956.

- în anul 1928, în Oradea-Ioșia s-a construit o casă de rugăciune; suferind mai multe reconstrucții, biserica a primit forma actuală în anul 1954.

- în anul 1933, notarul eparhial Csernák Béla a alcătuit *Regulile pentru slujbele religioase și Regulamentul disciplinar al Bisericii reformate*. Ședința eparhială a aprobat aceste documente în anul 1935.

- în anul 1936, în timpul episcopului Sulyok István, s-a construit sediul, adică palatul Episcopiei din Oradea, tot cu contribuția enoriașilor din parohie.

După primul sfert al secolului nostru, ca urmare a activității teologice a lui Karl Barth, în viața Bisericii Reformate a câștigat puternic teren „curentul teologic neoreformator”. Acest curent a cultivat, în special, atenția față de conținutul textului biblic. Efectele acestui curent s-au resimțit în faptul că Biserica Reformată s-a detașat, după un naționalism secular, de miturile naționale, populare și rasiale și, totodată, în timpul celui de-al II-lea Război Mondial și chiar după acesta, a consfințit suveranitatea lui Dumnezeu, libertatea cuvântului biblic și universalitatea comunității credincioșilor (*communio sanctorum*).¹

După încheierea celui de-al II-lea Război Mondial, Biserica Reformată a trecut prin multe încercări economice și politice, dar cu toate acestea, comunitatea reformată a supraviețuit cu ajutorul lui Dumnezeu. În cartierul Oradea-Steaua, s-a ținut, în anul 1950, slujba religioasă într-o casă

de rugăciune și s-a construit biserica actuală, abia între anii 1988-1990, dar fără clopotniță. În Oradea-Seleuș casa de rugăciune a fost transformată în biserică în anul 1974.

În anul 1948, s-au întocmit Legile Bisericii Reformate din România, adică *Statutul Bisericii*. În cuprinsul Oradiei, până în anul 1952, toate parohiile au alcătuit o singură parohie. De la această dată s-a stabilit să se înființeze parohii de sine stătătoare. În momentul de față, în Oradea, există 8 parohii reformate, cuprinzând și Episcopia Bihorului. Din anul 1921, Oradea este centrul Episcopiei și, din 1952, sediul Protopopiatului. În urma revoluției din 22 Decembrie 1989, în fața Bisericii Reformate se ridică multe sarcini de rezolvat.

Din 26 martie 1990 noul episcop al Eparhiei Reformate este Tőkés László, fost preot la Timișoara. Pregătirea cadrelor pentru preotie se face la Cluj-Napoca la Institutul Teologic Protestant. În anul 1990 s-a înființat, avându-se în vedere catechizarea copiilor în școli, un institut pentru pregătirea profesorilor de religie, și anume *Institutul Superior Reformat Sulyok István* din Oradea care, din anul 1995, s-a transformat în *Universitatea Creștină Partium* la care își fac studiile tineri de pe tot cuprinsul țării, indiferent de confesiunea lor religioasă. În anul școlar 1991-1992 și-a început activitatea *Liceul Reformat Lorántffy Zsuzsánna*, inițial într-un sediu achiziționat, apoi în vechiul său sediu istoric. După revoluție au apărut revistele religioase *Harangszó*, *Közlöny*, și *Nagyvárad* *Református Híradó*.

În spiritul ecumenismului, în anii 1990-1991, s-a construit împreună cu Biserica Romano-Catolică, pentru preamărirea lui Dumnezeu, o biserică ecumenică pe dealul Oșorhei.

V.

COMUNITATEA EVREIASCĂ

Din cauza distrugerii arhivelor reconstituirea trecutului evreilor din orașul Oradea în Epoca Medievală este aproape imposibilă. Informații răzlețe atestă prezența lor în Oradea și înainte de anul 1660², însă nu avem documente sigure privind existența vreunei vieți comunitare. Oradea, ca reședință episcopală romano-catolică, în conformitate cu legile antievreiești din anii

¹⁶ Erdélyi egyházaink 1992, p. 173.

² IMRER I, 1986, p. 22-23.

1101-1102, făcea parte din localitățile unde se restrângea dreptul de domiciliere al populației evreiești.¹ Nu avem date certe nici despre existența evreilor în Oradea în timpul pașalâcului otoman, deși turcii aveau o atitudine mai tolerantă față de aceștia.

Prima mențiune privind prezența evreilor în oraș datează din anul 1715². De la această dată, numărul lor este în continuă creștere. Datele furnizate de diferite documente³ nu sunt totdeauna concordante, întrucât documentele nu vorbesc despre actualul oraș Oradea, ci despre localitățile independente, din unirea cărora s-a format orașul, azi suburbii ale acestuia. În anul 1722 a luat ființă comunitatea evreiască din Oradea⁴. În anul 1731 se înființează Chevra Kadișa (Confreria Sacra) al cărei act de întemeiere este semnat de 68 de enoriași. Întrucât membrii Confreriei puteau fi – după cum rezultă din textul actului de fundație, păstrat până azi – numai acei bărbați care dădeau dovadă de o viață familială și socială exemplară și de un înalt spirit de sacrificiu, presupunem că numărul evreilor în această perioadă pe teritoriul viitorului oraș Oradea mare, era deja apreciabil.⁵

La timpul respectiv, locuirea sau stabilirea evreilor în oraș era legată de aprobări speciale. Dar chiar și cei care aveau astfel de aprobări, nu aveau dreptul să cumpere imobile, să locuiască în chirie, li se interzicea practicarea unor meserii, precum și întreținerea legăturilor economice sau comerciale cu restul populației.⁶ Din acest motiv presupunem că majoritatea membrilor comunității locuiau în Velența sau Seleuș, sate independente la timpul respectiv, unde documentele menționează un număr mai mare de evrei decât în Orașul Nou și Olosig. În 1721, în Velența, au fost conscrise 20 de familii⁷, iar în 1736 în satul Seleuș erau 82 de suflete⁸.

Conform unei conscripții din anul 1735 evreii din Orașul Nou și Olosig erau veniți, pe de o parte, din Moravia și Cehia și, într-o măsură

mai mică, din Polonia⁹. Această imigrație din cele două direcții a purtat în sine viitoarea scindare a comunității evreiești din Oradea din a doua jumătate a secolului următor¹⁰. Olosigul a manifestat o toleranță mai mare față de evrei decât Orașul Nou. Acesta din urmă fiind profilat pe meșteșuguri și comerț, avea și magistratura alcătuită mai ales din meseriași și comercianți, care vedeau în evrei o concurență nedorită. În 1740 se stabilesc în Olosig familiile Hönigsberg, Michel Fr. (Mihelfy) Puliczner și alții¹¹, ai căror urmași au avut un rol important în viața economică, intelectuală și socială a orașului Oradea până la deportarea evreilor din anul 1944. Acești evrei, puțini la număr, au beneficiat de aprobări speciale pentru a putea locui în unul din cele două orașe. Majoritatea însă nu aveau nici măcar drept de înnoptare în localitățile în care își câștigau existența. În această situație, comandantul cetății a permis ca evreii să-și construiască bordeie și cocioabe în jurul cetății, pe terenul viran utilizat de armată pentru exerciții militare, precum și pe teritoriul dintre Velența și cetate, care cădea în afara sferei de competență a celor două orașe. În aceste cocioabe au trăit multe familii de evrei până la Edictul de toleranță al împăratului Iosif al II-lea. Acest teren fiind în afara jurisdicției orașelor, conscripțiile nu s-au ocupat de ei și, astfel, nu cunoaștem nici numărul lor.

În 1742 o patentă imperială a adus unele înlesniri privind posibilitățile de trai ale evreilor, însă după războiul de șapte ani (1756-763), Maria Tereza a introdus "Impozitul de toleranță" pentru evrei¹².

Nu cunoaștem când s-a construit prima sinagogă. Slujbele religioase s-au ținut în locuințele particulare, amenajate drept case de rugăciuni. În 1749 evreii au plătit "onoratei camere" suma de 6 ducăți pentru terenul pe care se găsea sinagoga¹³, iar mai târziu, în anul 1771,

¹ Ujvári 1929, p. 449.

² "Georg Zsidó (Georg Evreul), comerciant care posedă 9 prășile de vie și un venit anual de 40 fl." – vezi *IMRER* II/1, 1988, p. 27

³ *IMRER* II/1 1988, p. 72, și 76-78.

⁴ Ujvári 1929, p. 637-639.

⁵ Leitner, Freund 1931, p. 23.

⁶ Lakatos 1912, p. 52.

⁷ Lakos 1912, p. 130-131.

⁸ *IMRER* II/1, 1988, p. 77; Lakos 1912, p. 85.

⁹ Lakos 1912, p. 85.

¹⁰ Schön 1981, p. 21.

¹¹ Lakos 1912, Op. 85.

¹² Szabolcsi 1934, p. 349.

¹³ *IMRER* II/1, 1988, p. 174.

Confreria Sacră a contribuit cu 40 de florini renani pentru construirea unei noi sinagogi.¹

După tradiție, comunitățile evreiești erau conduse de rabini, aleși de către enoriași. Începând din anul 1766, comunitatea avea deja un prim-rabin în persoana lui Eliahu Zahlen din Iaroslav, un mare talmudist. El a fost urmat în funcție de Reb Naftali Cvi Lipchowitz, a cărui piatră funerară, datată 1773, a fost transportată și păstrată până azi în cimitirul din Velența. Între 1775-1792 el a fost urmat de prim-rabinul Ieremia.²

Conform aceleași tradiții seculare, evreii trebuia să cunoască scrisul și cititul pentru a putea studia cărțile sfinte. Instruirea copiilor se făcea în școlile confesionale regionale (Cheder), conduse de câte un învățător (Melamed), precum și de instructori particulari. Confreria Sacră avea în sfera sa de preocupări, printre altele, supravegherea bolnavilor, aceștia fiind îngrijiți la domiciliu.

Nu cunoaștem data înființării primului cimitir evreiesc. Dintr-un document din anul 1776, în care se cere reamenajarea, îngrădirea și paza cimitirului, reiese că acesta se afla în afara orașului, intrarea în cimitir fiind pe Str. Lebedei. Acest cimitir a funcționat până în anul 1880.³

În anul 1778, împăratul Iosif al II-lea a inițiat noi înlesniri privind viața evreilor, iar după anul 1781 a emis ordonanțele de toleranță care dispuneau și școlarizarea copiilor evrei în școli confesionale și primirea lor în toate școlile publice⁴. Tot el le-a permis evreilor să muncească pământul și să practice toate meșteșugurile și meseriile de la care au fost opriți până atunci. A dispus utilizarea limbii germane ca limbă oficială în locul limbii ebraice, aceasta din urmă fiind rezervată în exclusivitate slujbelor religioase. A acceptat construirea de sinagogi, fără aprobări speciale, și i-a scutit pe evrei de obligativitatea de a purta semne distinctive. În 1783 le-a acordat dreptul de strămutare, precum și libertatea de a se stabili în orașe. În 1785 a desființat vama

personală și a schimbat denumirea impozitului de toleranță în "taxă camerală", noțiune mai puțin discriminatorie⁵. În 1787 a dispus atribuirea de nume germane în locul celor ebraice.⁶

Autoritățile administrative locale au temporizat aplicarea în practică ale ordonanțelor imperiale. Astfel, măsurile privind înlesnirea comerțului pentru evrei a fost publicată în Oradea abia în anul 1786, datorită protestelor repetate ale breslelor negustorilor. În această situație, mulți evrei au părăsit orașul. Abia în 1787 s-a aprobat local munca câmpului și construirea unor case de rugăciuni.

Ordonanțele imperiale și ale Consiliului Locumtenețial privind înlesnirea vieții evreilor, coîncid cu dispozițiile Consiliului Superior de Război din anul 1783 privind dezafectarea cetății Oradea⁷. Armata nemaivând nevoie de spațiul de manevră din jurul cetății, s-a hotărât parcelarea acestui teritoriu pentru locuri de casă. Comandamentul cetății, colonelul Georg Roth, a acordat, încă din anul 1789, locuri de casă pentru mulți evrei, fără ca aceștia să fi avut dreptul de a cumpăra imobile. În 1783 colonelul Roth s-a adresat comendurii generale din Bratislava, care a aprobat comercializarea parcelelor și pentru evrei. Aici evreii au construit case de locuit, o casă de rugăciune și o parohie⁸. În 1786, lângă casa de rugăciune, pe teritoriul actualei Maternități, au înființat un mic spital, numit Hecdeș, asemănător bolnițelor mănăstirești și care avea sarcina să asigure găzduirea peste noapte a evreilor străini și săraci, aflați în trecere prin oraș și să îngrijească de bolnavii lipsiți de posibilități materiale.⁹

În anul 1792, noua așezare a primit oficial numele de Subcetate, unde au trăit 46 familii de evrei, din care 26 proprietari de casă¹⁰. Localitatea Subcetate, înființată de evrei, a devenit târg independent, cu aprobarea autorităților militare. Judele lor a devenit judele superior evreu, având aceleași atribuții ca și judele primar al altor localități. De la această dată evreii din Orașul Nou și Olosig care înainte erau subordonați

¹ Leitner, Freund 1931, p. 47.

² *Ibidem*, p. 49.

³ *Ibidem*, p. 40.

⁴ *Systematica Gensis Judaeae Regulatio* – Ordonanța din 31 martie 1783, Bratislava.

⁵ Ujvári 1929, p. 212-213.

⁶ Ordonanța din 23 iulie, 1787, Viena.

⁷ Lakos 1912, p. 58-59.

⁸ Lakos 1912, p. 94-95.

⁹ Leitner, Freund 1931, p. 46.

¹⁰ Lakos 1912, p. 94-95.

judelui evreu din Velența, Bród Samu, au trecut în subordinea judeului primar din Subcetate. Primul jude primar evreu de aici a fost Mihály Samuel¹, fiind urmat de Bród Samu și alții. Din anul 1796 și celelalte două orașe și-au avut juzii lor evrei.

Cu timpul în Subcetate s-au stabilit și mulți locuitori neevrei, care și-au format conducerea lor separată. Mai târziu, aceștia au pretins chiar subordonarea evreilor, ba chiar și restabilirea unor situații de dinaintea edictului de toleranță, inclusiv contribuții bănești. Confruntarea dintre cele două magistraturi din Subcetate, ajunsă în fața instanței comitatense, s-a încheiat abia în anul 1803, când adunarea nobiliară a comitatului Bihor, a dat câștig de cauză evreilor. Începând din 1815 toți locuitorii din Subcetate s-au subordonat unei magistraturi unice.

Funcția de jude primar evreu s-a menținut până în anul 1849, data constituirii orașului Oradea Mare. Conscripția din anul 1835 găsește în Subcetate 107 familii de evrei, dintre care 55 proprietari de casă². După reglementarea jurisdicției din Subcetate, situația lor s-a îmbunătățit și în așezările vecine. Ei s-au întărit economic, s-a intensificat practicarea meseriilor și, la începutul secolului al XIX-lea, au pus bazele unor întreprinderi industriale. Pe Dealul Viilor mai multe familii s-au ocupat de viticultură.

În anii 1848-1849, evreii, sperând în emanciparea lor, s-au alăturat revoluției și, după începerea ostilităților militare, s-au prezentat în umăr mare ca voluntari în armata revoluționară³. Ultima Dietă revoluționară, cea din 29 iulie 1849, a proclamat emanciparea evreilor, însă legea nu a mai fost pusă în aplicare. Apoi au urmat și pentru evreii din Oradea ani de grele încercări. Majoritatea celor înstăriți și-au pierdut averea. Drepturile comunităților evreiești au fost desființate de regimul absolutist, însă participarea evreilor la revoluție a dus la câștigarea simpatiei populației.

În 1850 în Oradea trăiau 1.438 de evrei⁴. În 1851, când s-a format Asociația comercianților și

a meseriașilor din Oradea Mare, din cei 28 membri aleși, 6 au fost evrei⁵. În această perioadă ei au realizat legături comerciale cu multe orașe din țară și străinătate. În oraș au existat un mare număr de mici meseriași evrei.⁶

În această perioadă au fost construite două sinagogi mari. Prima, în stil baroc, a fost dată în folosință în anul 1803 sub președinția lui Grosz Mór și era cunoscută sub numele de Sinagoga Veche. În 1851 s-a construit încă o sinagogă cu 1000 de locuri, ambele fiind construcții impunătoare ca volum și ca stil arhitectonic⁷, fiind situate pe locul actualei aripi noi a maternității.

Până în anul 1792 în fruntea obștei a stat prim-rabinul Reb. Ieremia. El a fost urmat în funcție de Reb. Wiener Feis, iar după decesul acestuia în 1803, de eminentul Reb. Iosef Rosenfeld până în 1839. În 1842 a fost invitat în funcție prim-rabinul Dr. David Wahrmann din Vișnița care, pe lângă studiile rabinice superioare, era doctor în filozofie și un bun cunoscător al limbii latine și ebraice⁸. După moartea lui, în anul 1852, magistratura orașului și a județului (care i-a privat pe evrei de dreptul de a-și alege prim-rabinul) a trăgănat numirea unui nou prim-rabin. Abia în 1853 a fost numit Reb. Ithac Aron Landesberg, care și-a făcut studiile rabinice la Bratislava. El a rămas în funcție până în anul 1879.

Prima școală publică evreiască la Oradea și-a deschis porțile în anul 1796⁹. Timp de 29 de ani, școala a fost condusă de învățătorul director Friedländer Samuil (originar din Moravia), fiind urmat în funcție de cantorul Laski, ei fiind ajutați de numeroși învățători de seamă¹⁰. În anii revoluției din 1848-49 școala și-a sistat activitatea. Se pare că în acești ani a funcționat doar așa-zisa Armenschule (școala pentru săraci)¹¹. În anul 1851 din 452 de copii evrei, 386 frecventau școala. Din cele 18 cadre didactice, patru activau în școala comunitară, iar 14 în cadrul unor școli particulare¹². Paralel, funcționau și școlile religioase, Cheder, conduse de câte un Melamed

¹ *Ibidem*, p. 101.

² *Ibidem*, p. 125.

³ Bernstein 1939, p. 90 și 211-259.

⁴ 120 în Orașul Nou, 118 în Olosig, 200 în Velența, 1000 în Subcetate – după Fényes 1851, p. 262-266.

⁵ Lakos 1912, p. 197.

⁶ A.S.O., *Fond Mici meseriași*, înv. 84 (1861-1872).

⁷ Borovszky 1901, p. 440.

⁸ Venetianer 1986, p. 76.

⁹ *IMRER* II/2, p. 257.

¹⁰ Biro 1943, Gábel, Jakab 1896.

¹¹ Lakos 1912, p. 153.

¹² A.S.O., *Fond Primăria*, înv. 42 f.185-187.

(învățător tradițional). În 1857 a luat ființă Asociația *Talmud Tora*, care a asigurat educația religioasă la un nivel superior. În 1853 a luat ființă o școală comunitară cu două clase, care, peste doi ani, a fost reorganizată în Școală publică superioară elementară, cu patru clase¹.

Oradea, care avea medici evrei vestiți încă înaintea ocupației otomane², în secolul al XVIII-lea nu a mai avut nici unul. Hekdeșul, conceput după modelul spitalelor călugărești, funcționa fără medic. Primul medic evreu care s-a stabilit la Oradea în 1829 a fost Grosz Frigyes. Născut la Oradea, Grosz Fr., doctor în medicină și filozofie, a înființat Institutul curativ al orbilor săraci, unde se acorda asistență oftalmologică gratuită, fără deosebire de religie sau naționalitate. El va deveni primul director al Spitalului Evreiesc din Oradea. Menționăm în continuare pe dr. Grosz Albert, medic șef al orașului din anul 1852 și medic legist al comitatului din anul 1866³, precum și pe doctorii Grosz Lajos, Pollák Hermann, Berkovits Zsigmond și alții. Creșterea numerică a locuitorilor evrei a impus înlocuirea Hekdeșului cu un spital corespunzător timpurilor, care și-a deschis porțile în anul 1876 sub președinția lui Jakab Sámuil.

Între oamenii de seamă ai orașului, de origine evreiască, menționăm pe Mihelffy Albert, nepotul fostului jude primar evreu din Subcetate, care în 1851 – deci cu mult înainte de emanciparea evreilor – a fost ales consilier orășenesc⁴; Munk Adolf, sub numele de Meir Abraham a fost un renumit scriitor de limbă ebraică și unul din primii protagoniști ai reînnoirii acestei limbi. Fiul lui, născut la Oradea, mare lingvist, etnolog, inspector al școlilor evreiești din țară, sub numele de Munkácsi Bernát, a devenit membru al Academiei ungare⁵.

În anul 1800 s-a deschis noul cimitir din Velența. După 60 de ani rămășițele pământești ale celor înhumați în vechiul cimitir din Str. Lebedei, au fost strămutate în noul cimitir.

În anul 1867, anul emancipării evreilor, numărul lor în Oradea era de 6.438, reprezentând 22,4% din populația orașului⁶.

După legiferarea emancipării civile și politice a evreilor, în vederea organizării autonomiei bisericii mozaice unice, a fost convocat, la Budapesta, Congresul evreilor din Ungaria și Transilvania. La acest congres s-au evidențiat contradicțiile latente, care dăinuie deja de câteva decenii, chiar și în sânul comunității din Oradea. Încă în anii 1847-49 a funcționat vremelnic la Oradea o casă de rugăciune reformistă, în frunte cu predicatorul Rokkonstein Lipót⁷. În 1848 s-a înființat la Oradea Uniunea Ebraică Reformată. În 1961 s-a constituit prima comunitate evreiască de limbă maghiară având 220 de familii. Această manifestare cu caracter vremelnic propovăduia desprinderea evreilor de unele forme tradiționale de cult precum și introducerea limbii maghiare în slujba religioasă⁸. În 1865, evreii din Oradea s-au reunit în Comunitatea israelită de cult care cuprindea toate orientările, sub președinția lui Löv Samuel⁹. Insistențele reformiștilor au dus însă la convocarea unui Congres, și apoi la ruptură în cadrul comunității. La Congres, Oradea a fost reprezentată de prim-rabinul Landesberg I. Aron și de președintele comunității, Löbl Frankl, amândoi adepți ai ortodoxiei, deci ai liniei vechi, tradiționale¹⁰. Congresul, în loc să-i unească pe membrii comunităților într-o singură organizație religioasă, i-a scindat în mai multe – practic în două – fracțiuni: ortodocșii, care au optat pentru aplicarea întocmai a principiilor rituale fixate de Rabi E. Iosef Caro (sec. XVI) în lucrarea sa *Sulchan Aruch*¹¹, și congresiștii cu vederi liberale, considerați progresiști la timpul respectiv.

Astfel, în 1870 și comunitatea din Oradea s-a scindat în două. Despărțirea s-a făcut în prezența primarului orașului. Prim-rabinul Landesberga rămas în comunitatea ortodoxă; ca președinte a fost ales Kurländer Elias. Prim-rabinul comunității congresiste a fost ales Rosenberg Sándor, iar președintele comunității a devenit dr. Pollák Hermann. Comunitatea congresistă a primit, ulterior, numele de comunitate neologă. Între anii

¹ Biró 1941.

² Medicul Leo Sîia și medicul Ryberius, vezi *IMRER*, I, 1986 p. 94-96.

³ Leitner, Freund 1931, p. 65-78.

⁴ Schön 1981, p. 45.

⁵ Ujvári 1929, p. 620.

⁶ Lakos 1912, p. 193.

⁷ Borovszky 1901, p. 442.

⁸ *Ibidem*.

⁹ Lakos 1912, p. 157-160.

¹⁰ Schön 1981, p. 53-54.

¹¹ Szabolcsi 1934, p. 356.

1881-1885 o parte a evreilor s-au desprins din ambele comunități și au format o a treia comunitate, Status Qua Ante, care urmărea restabilirea situației anterioare Congresului, având ca președinte pe Held Hermann și prim-rabin pe Kunstadt Isac¹. Împărțirea evreilor în două comunități a abătut, pentru un timp, atenția comunităților de la școli, de la conducerea registrelor de stare civilă, de la evidențele demografice și altele². Totuși unitatea evreilor din Oradea s-a menținut prin Confreria Sacra, care a rămas unică și comună. Spitalul, fiind proprietatea Confreriei, a rămas la dispoziția membrilor ambelor comunități. De altfel, spitalul a internat și o mare parte a bolnavilor neevrei din cartierele Subcetate și Velența. Între anii 1881-1911, funcția de prim-rabin ortodox a fost deținută de marele om de cultură iudaică Fuchs Mór. În cinstea amintirii acestuia, strada din fața Sinagogii Mari a purtat numele marelui rabin până în anul 1961, când a devenit Mihai Viteazul.

În cadrul comunității neologe, după dr. Rosenberg S., în funcția de prim-rabin a urmat Kohut Sándor, mare rabin și filolog semit, apoi pentru scurt timp, provizoriu, rabinul Schekkendorf, iar între anii 1890-1936, prim-rabinul dr. Kecskeméti Lipót.

În condițiile noi de dezvoltare economico-socială, rolul evreilor în viața economică, intelectuală și socială a orașului Oradea a crescut. Aceștia au jucat un rol de pionierat în industria morăritului, în industria chimică, în cea de încălțăminte, textile, prelucrarea lemnului, în industria de medicamente, în poligrafie. Din evidențele Asociației Micilor Meseriași reiese că evreii și-au însușit noi meserii: mecanica de precizie, acordarea pianelor etc. În 1868, un anume Grünfeld Ioan a inițiat linii de omnibus în oraș până la Băile Felix³, Roth János a realizat în regie proprie rețeaua telefonică a orașului care, la începutul secolului al XX-lea, a fost preluată de stat.

Evreii au luat parte, în mare măsură, la realizarea unei rețele comerciale moderne, care a avut legături trainice cu toate orașele din Transilvania și cu numeroase case comerciale din

Austria, Germania, Anglia și țările Orientului Apropiat. Modernizarea vieții bancare din Oradea se leagă de numele lui Reismann Mór. Din inițiativa lui a luat ființă, în 1869, Hala Comercială. Primul președinte al ei a fost Brüll Lipót, care a deținut această funcție până în anul 1881⁴. Numeroși evrei ca: Sonnenfeld József, Kurländer Rafael, Stein Lipót, Stern Jakab, Bródy Samu și alții sunt menționați în paginile cotidianului *Nagyvárad* între anii 1870-1880, ca oameni cu inițiativă în viața economică, industrială și bancară a orașului.

Evreii au contribuit și la urbanizarea orașului, nu numai prin construcții de sinagogi și școli, ci și prin realizarea a numeroase clădiri, dintre care multe reprezintă și azi mândria orașului: palatele Ullman (lângă Sinagoga Ortodoxă), Stern, Weislovits, Moskovitz (Str. Republicii), Vulturul Negru, Moskovits (Piața Unirii), Füchsl, Munk-Schönberger (Str. Independenței, ultimul demolat în 1952) și altele, care nu numai că au fost construite din inițiativa unor evrei, dar majoritatea lor au și fost proiectate de către arhitecți evrei.

În 1910, la Oradea erau 48 de medici, 58 de avocați, 10 ingineri, 6 farmaciști, 8 jurnaliști și 29 învățători evrei⁵. Dintre intelectualii de seamă ai orașului menționăm pe dr. Schieff Ernő, primul medic șef, director al Spitalului de Copii, dr. Grosz Menyhért, inițiatorul Dispensarului Antituberculos din Oradea. Dr. Schieff a fost primul care a adus în Oradea un aparat Röntgen. Dr. Berkovits René a fost medicul general al garnizoanei din Oradea, dr. Berkovits Ferencz inițiatorul uzinei de apă din Oradea⁶. Gerő Ármin a fost comandantul poliției din Oradea.

Alți evrei s-au remarcat în viața administrativă, precum și în viața culturală: Pásztor Bertalan, jurist, consilier orășenesc, ziarist, l-a adus pe poetul Ady Endre din Debrețin la Oradea. Pásztor Ede, redactorul-șef al cotidianului *Friss Ujság* a fost și președintele Asociației Naționale a Tipografilor. Sonnenfeld Simon a pus bazele unei tipografii care a devenit una din cele mai importante din Transilvania⁷. Poetul Emőd Tamás și scriitorii Biró Lajos, Miklós Jutka au făcut parte din asociația literară de avangardă *Holnap*, precum și alți artiști

¹ A.S.O., fond *Primăria Orașului Oradea*, înv. 42, f. 39-52.

² Registrele de stare civilă ale Comunității Evreiești au fost conduse din anul 1842 – vezi A.S.O., fond *Registre de stare civilă, Comunitatea evreiască*.

³ A.S.O. fond *Asociația micilor meseriași*, înv. 84, reg.D (1884-95).

⁴ Fehér 1937, p. 291.

⁵ Lakos 1912, p. 255.

⁶ Munteanu 1956, p. 3-27.

⁷ Blaj, Szántó, Chira 1979, p. 104.

de seamă, ca pictorul Tibor Ernő, Fleischer Miklós, Barát Móric și muzicianul Reinitz Béla. Din Oradea era originar și marele pictor Bihari Sándor¹.

La Oradea și-au desfășurat activitatea numeroși arhitecți evrei, contribuind la făurirea stilului secession, caracteristic arhitecturii orașului. Unii dintre ei au fost chiar deschizători de drum, nume de rezonanță internațională: Frații Vágó (József și Laszló) născuți la Oradea, dintre care József proiectant al Palatului Națiunilor Unite din Geneva, precum și Komor Marcell și Jakab Dezső (născut la Vadu Crișului) au proiectat Palatul "Vulturul Negru" și alte construcții monumentale la Oradea și în alte orașe, precum Budapesta, Bratislava etc².

Datorită neînțelegerilor ivite în sânul comunității, și învățământul evreiesc a avut de suferit. În această perioadă a crescut simțitor prezența elevilor evrei în școlile comunale ale orașului: din 2077 de elevi, 1201 copii au fost de religie mozaică (57,6%). În 1869, școala confesională s-a desființat, iar după redeschidere aceasta s-a dezvoltat în două direcții. Din inițiativa prim-rabinului Fuchs Mór, susținut de Ullmann Izidor, președintele comunității ortodoxe, în 1882 s-a deschis școala de rit ortodox. În anii următori aceasta s-a dezvoltat până la patru clase elementare și patru clase normale³. În anul școlar 1891-92 școala s-a mutat în noul local, director fiind Gabel Jakab, rabin și profesor cu renume. În 1897 și-a deschis porțile și școala elementară și normală pentru fete⁴.

La început, Comunitatea neologă nu a avut școală proprie. În 1868, Auschpitz Adolf, pedagog și scriitor, a deschis la Oradea o școală elementară coeducațională, particulară, cu patru clase, care în 1872 a obținut dreptul de școală publică. Ea a fost preluată de Comunitatea neologă⁵. Numeroși copii evrei au frecventat școli publice, de stat, precum și școli particulare. În 1878, Comunitatea neologă a construit o sinagogă monumentală în centrul orașului (Str. Independenței), cu o capacitate de peste 1000 de locuri. Impozantă, cu o cupolă centrală uriașă, care domină și azi

imaginea centrului orașului, este construită în stil neomaoric, fiind proiectată de arhitectul orașului, Busch David, și construită de Rimanóczy Kálmán (tatăl). Fresca contemporană a sinagogii a fost executată de Horovitz Mór, pictor din Kosice⁶.

În anul 1890 s-a construit, după proiectul lui Knapp Ferencz și sub conducerea arhitectului Bach Sándor, o nouă sinagogă ortodoxă⁷, tot în stil neomaoric, în cartierul Orașul Nou. În anul 1908, în curtea sinagogii, s-a construit o a doua sinagogă (Sas Chevra) după proiectul lui Incze Lajos.

În cadrul și pe lângă comunitățile evreiești au funcționat o serie de organizații și asociații religioase și de binefacere. Pe lângă Chevra Kadișa, în a doua jumătate a secolului trecut au fost înființate: Comitetul femeilor evreice, Asociația *Talmud Tora*, Asociația de ajutorare a talmudiștilor săraci, Asociația de ajutor pentru căsătorie a fetelor sărace, Asociația de ajutor reciproc a evreilor, Asociația de răspândire a studiului Torei⁸. În iarna deosebit de grea a anului 1887-88 a fost înființată, în cadrul Confreriei *Sacra*, Asociația *Prietenii copiilor*, prima organizație din oraș pentru ocrotirea copiilor. În 1891 s-a înființat Cantina rituală pentru săraci.

Până în anul 1905 spitalul a fost reconstruit și extins la 80 de paturi. Confreria *Sacra*, împreună cu cele două comunități evreiești, nu au rămas străine nici de asistența medicală destinată locuitorilor de altă credință din oraș. Astfel, la construcția primului spital de copii (pe actuala str. Gen. Magheru) acestea au contribuit cu 2000 de coroane.

În 1889, Comunitatea neologă a deschis un nou cimitir în complexul de cimitire Rulikowsky (azi Cimitirul Municipal). În anul 1910, în preajma Primului Război Mondial, numărul evreilor din Oradea era de 15155, reprezentând 23,6% din populația orașului⁹.

În campaniile militare din Primul Război Mondial evreii din Oradea au participat în număr proporțional cu numărul lor. Localurile școlilor, precum și spitalul evreiesc au fost puse la dispoziția

¹ Ujvári 1929, p. 122-123.

² Constantin 1972, p. 97 și 127, Ujvári 1929, p. 405, 500 și 932-933.

³ Biró 1941, p. 10-11.

⁴ Gábel 1897, p. 17.

⁵ Lakatos 1912, p. 227-229.

⁶ Péter 1992.

⁷ Borovsky 1901, p. 441.

⁸ Lakos 1912, p. 172-180.

⁹ Sós 1943, p. 81.

armatei. Comunitățile evreiești, împreună cu organele lor de caritate au organizat ajutorarea familiilor rămase fără sprijin. Comunitatea neologă a înființat un orfelinat pentru copiii celor căzuți în lupte¹, în care, spre sfârșitul războiului, au fost plasați și copiii care au supraviețuit pogromurilor sângeroase din Galiția din anul 1918 și care au fost aduși la Oradea. În tot timpul războiului a funcționat cantina populară rituală a comunității ortodoxe, unde a fost primit orice nevoie, fără deosebire de religie sau naționalitate.

În anul 1915, când armatele ruse au ocupat Galiția și Bucovina, cu ajutorul organelor românești din Moldova, s-a refugiat la Oradea Reb. Israel Hager, rabinul din Vișnița, împreună cu anturajul său. Prezența rabinului din Vișnița la Oradea a atras aici un mare număr de evrei, adepți ai hasidismului, din Maramureș, Rusia Subcarpatică, Bucovina și Galiția².

Nemulțumirile generale ale populației, determinate de greutățile inerente războiului, au fost canalizate, încetul cu încetul, împotriva evreilor. Acțiunile antievreiești au început cu procesul înscenat președintelui Comunității ortodoxe, Ullmann Sándor (proces trăgănat și încheiat, în cele din urmă, prin achitarea sa), continuate cu articole denigratoare în presă și culminând cu apariția de cărți antisemite. În 1918, în funcția de prim-rabin al Comunității ortodoxe (vacantă din anul 1911) a fost ales Fuchs Benjamin, fiul fostului prim-rabin Fuchs Mór.

Noul guvern Károlyi Mihály al Republicii ungare a numit, la sfârșitul lui 1918, în fruntea județului Bihor pe prof. univ. Ágoston Péter, cunoscut antisemit. Manifestările antisemite au culminat cu comunicarea în public a Declarației Balfour, care considera "Căminul național al evreilor" țara străbună a acestora³. Sub influența acestor evenimente, la Oradea s-a format Asociația de colonizare a Palestinei, avându-l ca președinte pe Fuchs Solomon, fratele prim-rabinului care a editat revista *Jövendő* (Viitorul), chiar în zilele "dictaturii proletariului", din anul 1919.

În perioada dezmembrării monarhiei austro-ungare și a constituirii statelor naționale central-europene, evreimea din fosta monarhie și-a pus și ea problema identității sale naționale. În Oradea,

evreii ortodocși – cuprinși în mai mică măsură în procesul de asimilare din perioada liberală a Ungariei – s-au orientat spre organizațiile sioniste, la început mai ales către organizația Mizrahi, constituită la Oradea imediat după instaurarea administrației române. Sub același nume, începând din anul 1921, aceștia au editat un săptămânal, care se axa pe apărarea intereselor minorității naționale evreiești și construirea noului cămin pe baze religioase. Ideile propovăduite de această organizație s-au extins repede printre evreii ortodocși, care, sub numele de Partidul Național Evreiesc, un partid comunitar, au obținut majoritatea absolută în alegerile comunitare din anul 1920 și a rămas în fruntea comunității până în 1932⁴.

Evreii constituiți în Comunitatea neologă – care se găseau într-o fază mult mai înaintată de asimilare – considerându-se maghiari de religie mozaică, ideologie susținută și de prim-rabinul dr. Kecskeméti Lipót, s-au orientat spre Partidul Maghiar. Cu sprijinul alegătorilor evrei din Comunitatea neologă, Hegedüs Nándor, redactorul șef al cotidianului Nagyvárad, a fost ales, și apoi reales, între anii 1927-1931, în cursul a trei legislații ca deputat în Parlamentul Român din București⁵.

Industria și comerțul din Oradea s-au acomodat rapid la noile condiții politice din România de după Primul Război Mondial. În acest proces de reîntinerire a economiei și-au găsit rostul și evreii din Oradea. Instituțiile evreiești au înregistrat noi succese. Alături de școlile comunității ortodoxe, în anul 1920, la intervenția Asociației Naționale a Evreilor din Transilvania, s-a aprobat înființarea Liceului Evreiesc⁶. Comitetul școlar îl avea în frunte pe dr. Konrád Béla. Acest liceu a funcționat până la deportarea evreilor. Alături de programa analitică a școlilor de stat în liceu s-a predat limba ebraică și istoria evreilor, ceea ce a dirijat în mare măsură interesul elevilor în direcția solidarității naționale evreiești. Prin recrutarea unui corp didactic deosebit de valoros și exigent, în frunte cu prim-rabinul dr. Kecskeméti Lipót (al cărui nume îl purta liceul) și profesorii dr. Szilas Izidor, Salamon Ernő, dr. Simonyi Ernő, Anca Sabin, dr. Gheorghe Sofronie, Péter Gyula, Domuța

¹ Faragó 1936, p. 9-11.

² Schön 1981, p. 96-98.

³ Dubnov 1934, p. 23-245.

⁴ Schön 1981, p. 108-112.

⁵ Ujvári 1929, p. 354.

⁶ Hegedüs 1921, p. 3-7.

Gheorghe, Kelemen Izsó, Iuliu Schapira, școala a instruit 24 generații de absolvenți. Absolvenții acestuia, supraviețuitori ai Holocaustului, se întâlnesc și azi, din doi în doi ani, în Israel.

Sub președinția lui Leitner Lázár, Confreria Sacra a extins Spitalul evreiesc prin înființarea unei Maternități și prin deschiderea de noi secții ORL, oftalmologie și laborator. În 1928, Comitetul femeilor evreice și Uniunea femeilor pentru sprijinirea spitalului (TEALA), au deschis în cadrul spitalului un cămin de bătrâni. S-a extins orfelinatul de băieți și s-a înființat un cămin de ucenici. În locul vechii case de rugăciuni din Piața Capelei, Comunitatea ortodoxă a construit un templu impunător. În 1926 s-a deschis noul cimitir ortodox.

Munca creatoare și strădania evreilor, precum și caracterul liberal al noii administrații românești au dus la dispariția neîncrederilor reciproce, dispariție care a avut drept urmare învierea economică a orașului, la care au contribuit în bună măsură și evreii. Astfel, au fost înființate sau modernizate Fabricile de încălțăminte *Derbi* (Moskovits Farkas) și *Carmen* (Steiner N.), viitoarea fabrică *Dobrogeanu Gherea* (Steiner N.), Filatura și țesătoria Oradea (Silbermann Iosif), Fabrica de piepteni (Rippner Farkas) care avea să devină Fabrica de mase plastice *Viitorul*, Fabrica de medicamente și materiale chimice *Vesta* (Meszinger Armin) – viitoarea *Sinteza*, Întreprinderea de panificație a familiei Steiner, care și-a păstrat această denumire până în ziua de azi, și altele. Această conviețuire pașnică și echilibrată a fost perturbată de Congresul Național Studentesc, ținut la Oradea în luna decembrie 1927. Cu această ocazie, un grup de câteva sute de adepți ai Gărzii de Fier, demonstrând în public cu svastica, au maltratat peste 100 de evrei: ziariști, enoriași, au distrus toate magazinele evreiești din centrul orașului și au devastat șase sinagogi, profanând sulurile sfinte ale Torei și alte obiecte de cult. Numai sulurile din sinagoga mare ortodoxă au fost salvate de un ofițer superior, colonelul Constantinescu. Comandantul militar al orașului a organizat, pe propria sa răspundere, scoaterea din oraș a studenților extremiști.

În 1929, Vasserstrom Sándor a lansat săptămânalul *Népünk* (Poporul nostru) care, sub redacția lui Leitner Zoltán, și-a menținut activitatea

până la interzicerea tuturor publicațiilor evreiești de către regimul horthyst. La început, săptămânalul *Népünk* a apărut ca oficios al organizației *Mizrachi*, dar, în scurt timp, a devenit reprezentantul tuturor evreilor din Oradea. Leitner Zoltán a redactat și seria de volume *Zsidó renaissance könyvtár* (Biblioteca renașterii evreiești).

O parte însemnată a neologilor și-a însușit, de asemenea, ideile sioniste, ceea ce a dus la făurirea grupului local orădean al Uniunii Naționale a Evreilor din Transilvania¹.

Pe măsură ce fascismul câștiga teren în Europa, dar mai ales după apariția legilor antievreiești din Ungaria, cele două comunități și-au strâns rândurile, lăsând la o parte diferențele ideologice. Numărul evreilor în această perioadă era de circa 25000 de suflete.

În urma Dictatului de la Viena, evreii din Oradea au fost loviți pe neașteptate de legile rasiale introduse în Ungaria încă din anii 1938-39. Acestea i-au înlăturat din viața economică, socială și culturală. Încă din primele zile, administrația militară a dezlănțuit o campanie de denigrare și de înjosire a evreilor. În toate întreprinderile aflate în proprietatea evreilor a fost numit câte un administrator militar sau câte un "om de încredere". Numărul angajaților evrei a fost redus la minim. În baroul avocaților au fost admiși dor 10% din foștii membri evrei, dintre cei care aveau merite militare deosebite obținute în primul război militar. Ziariștii, medicii precum și alți intelectuali evrei, au fost înlăturați în masă. Situația nu s-a îmbunătățit nici după înlocuirea administrației militare cu cea civilă. Alături de prefect și primar, orădenii de origine au fost puși ca "loțiiatori" oameni de încredere ai regimului, din pricina cărora evreii din Oradea au avut mult de suferit. Dintre toți s-a remarcat viceprimarul dr. Gyapay László, sosit la Oradea din Győr². În scurtă vreme mase mari de evrei și-au pierdut posibilitățile de existență zilnică.

În vara anului 1941, Oficiul pentru controlul străinilor (KEOKH) a dispus strângerea evreilor de cetățenie străină (polonezi, austrieci, cehi etc.). Evreii refugiați din străinătate și stabiliți la Oradea cu mulți ani în urmă au fost arestați împreună cu familiile lor. Cei arestați au fost transportați, în condiții inumane, în Polonia unde, după ce au fost

¹ Schön 1981, p. 117.

² Gapay, 1992.

predați administrației germane, au fost exterminați la Kamenet-Podolsk¹.

Bărbații între 18-45 de ani au fost concentrați pentru muncă forțată. Detașamentele formate au fost trimise în Ucraina, în zona operațiunilor militare, fără arme. În detașamentele de muncă forțată pentru evrei s-a instaurat de la început un regim de o sălbăticie extremă². Mii de oameni îmbrăcați în haine civile, slab hrăniți, au fost supuși la munci grele, sub un tratament inuman din partea unor ofițeri, subofițeri și soldați, special instruiți pentru torturarea celor din detașamentele de muncă forțată. Au fost cazuri când evreii din aceste detașamente de muncă au fost exterminați prin înfometare, maltratare sau împușcare. La Doroșici, 770 de evrei – dintre care mulți orădeni – bolnavi de tifos exantematic, închiși într-un șopron, au fost incendiați. Mulți au murit în așa-zisa "acțiune de deminare" la care au fost duși cu mâinile goale, fără nici un echipament³. După cum a declarat șeful Statului Major al armatei ungare, general-colonel Szombathelyi Ferenc, mai ales pe front, dar și în spatele lui, atrocitățile și acțiunile individuale au luat proporții de masă.⁴

Familiile celor concentrați, rămase fără nici o posibilitate de a-și câștiga existența, au fost sprijinite de organizații evreiești special create. La Oradea, la fel ca și în întreaga țară, a luat ființă organizația OMZSA și Biroul de Patronaj, care s-au îngrijit de cei nevoiași și de plasarea persoanelor rămase fără serviciu. Pentru funcționari și intelectuali s-au organizat cursuri de recalificare. La Oradea, în fruntea Biroului de Patronaj s-a aflat Ullman István, urmat de Leitner Sándor și dr. Meer Samu, președinții celor două comunități⁵.

Odată cu ocuparea Ungariei de către armata germană, la 19 martie 1944, încă din prima zi, evreilor li s-a interzis să-și părăsească localitatea de domiciliu. Cei care au fost găsiți în drum spre casă, pe trenuri, în gări, au fost arestați și internați fără să mai poată lua legătura cu familia. Dispozițiile antievreiești au fost înăsprite, urmărind înlăturarea totală a evreilor din viața economică și socială. La 31 martie 1944,

Gestapo-ul a rechiziționat Spitalul Evreiesc, precum și o serie de locuințe evreiești cu tot inventarul lor.⁶

La 5 aprilie 1944 s-a dispus obligativitatea purtării semnului distinctiv al stelei galbene de către evrei⁷. O zi mai târziu au avut loc arestări masive, care au continuat și în zilele următoare, sub acuzația că evreii "au sabotat eforturile de război". Printre cei închiși au fost dr. Adorian Emil, președintele societății anonime *Vulturul Negru*, Leitner Nándor, fratele președintelui Comunității ortodoxe, dr. Váli Péter, erou al Primului Război Mondial, numeroși funcționari, ziariști etc⁸. La 16 aprilie 1944 s-a dispus, prin hotărâre guvernamentală, sechestrarea tuturor averilor evreiești. Nimeni nu putea reține mai mult de 3000 pengö. În ziua de 17 aprilie 1944 au fost închise și sigilate toate magazinele evreiești, mărfurile fiind confiscate⁹. La 21 aprilie, Sinagoga Veche din Subcetate a fost rechiziționată și transformată în cazarmă pentru trupele germane. Ziarele ațâtau spiritele împotriva evreilor.

În ziua de 26 aprilie 1944, Consiliul de Miniștri al Ungariei a adoptat ordonanța privind rechiziționarea locuințelor evreilor și desemnarea unui nou domiciliu pentru ei. Tot atunci, Consiliul de Miniștri a hotărât trimiterea în Germania, la cererea germanilor, a 50000 de muncitori evrei, împreună cu familiile lor¹⁰. Aceste ordonanțe prevesteau înființarea Ghetoului și deportarea evreilor, în vederea soluționării finale a "problemei evreiești".

Evenimentele își urmau cursul cu rapiditate. La 3 mai 1944 sute de afișe – semnate de Gyapay László, adjunctul primarului – anunța populația evreiască a orașului despre înființarea Ghetoului și limitarea ieșirii evreilor pe străzi la o oră pe zi, între orele 9 și 10 a.m. O sută de comisii, repartizate pe cartiere și străzi, au împânzit orașul, au pătruns în casele locuite de evrei și au somat locatarii să-și părăsească căminele, putând să ia cu ei un bagaj de maximum 50 kg de persoană. Banii, ceasurile de mână, stilourile, până și ultima verighetă au fost confiscate pe loc. Ziarul *Estilap*,

¹ Randolph I. 1988, p. 169-174; Dawidowicz 1977, p. 454.

² Fătu, Mușat 1985, p. 183.

³ Grossman 1981, p. 211-217.

⁴ Fătu, Mușat 1985, p. 184.

⁵ Raport OMZSA, 1943.

⁶ Leitner 1981, p. 266-267.

⁷ Beneschofsky Karsai 1958, p. 83-84 și 267.

⁸ Katona 1945, p. 114.

⁹ Stanciu și colab. 1991, p. 259.

¹⁰ Beneschofsky Karsai 1958, p. 208-210.

din 4 mai 1944, a anunțat că: "Ghetoul din Oradea va avea 30000 de locuitori..." și "Mutarea evreilor se va face probabil în patru zile"¹.

Ghetoul desemnat evreilor orădeni avea o suprafață de 130 iugăre cadastrale, teritoriu extrem de redus față de numărul populației închise aici, aceasta însemnând concentrarea a 15-16 persoane într-o cameră. Acesta a inclus străzile din jurul Sinagogii mari ortodoxe, zona cea mai dens locuită de evreii cei mai săraci. Împrejmuit cu un gard de scânduri de doi metri înălțime, Ghetoul a fost închis și păzit cu strictețe. În afară de acesta, la Oradea a mai funcționat încă un Ghetou, în Cazarma Crișului, cel al măturătorilor de stradă, precum și în jurul acestuia, unde, sub cerul liber, a fost amplasată populația evreiască din provincie, în jur de 8000 de oameni².

Viața internă a Ghetoului a fost condusă de Consiliul Evreiesc numit din oficiu. Acesta îl avea în frunte pe Leitner Sándor, președintele Comunității ortodoxe și ca membri pe dr. Vaida István, prim-rabinul Comunității neologe, avocatul Lörincz Sándor, medicul Ozsváth René și Motzen Sámuel, vicepreședintele Comunității ortodoxe. Consiliul, prin comisii și subcomisii, a soluționat problemele vieții cotidiene (alimentația, asistența medicală, igiena publică, ordinea internă etc.) asigurând, în limita posibilităților, o viață relativ omenească în Ghetou.

La data de 10 mai 1944 comanda Ghetoului a fost preluată de jandarmerie. Comandantul Ghetoului a fost locotenentul-colonel Vitéz Péterffy Jenő, secondat de căpitanul de jandarmi Garay István. Regulamentul de ordine interioară al Ghetoului³, un adevărat regulament de lagăr, a sporit și mai mult suferințele și umilințele obștei evreiești, lovind din plin în demnitatea ei umană. Acest regulament, care cuprindea 80 de interdicții și dispoziții, a dat o tristă faimă orașului. Printre altele, se interzicea părăsirea Ghetoului, prevăzându-se pedeapsa cu împușcarea pentru orice tentativă de fugă. Se interzicea părăsirea camerei în care erau cazați și, în plus, se cerea ca: "Ghetoul să fie pustiu și mut atât ziua cât și noaptea"⁴. Totuși, e drept, puțini la număr, au reușit să se ascundă fie în Ghetou, fie în oraș, sau să fugă în sudul Ardealului, în România, unde au găsit refugiu. Cei care au dat ajutor la salvarea

evreilor au fost declarați – ulterior – de statul Israel, respectiv Institut Jad-Vasem din Ierusalim "Drepti ai popoarelor". Între aceștia îi amintim pe soții Appán, Szakadáthi Iuliana și Farkas Rozalia. Un ajutor substanțial au mai dat dr. Virgil Maxim, profesor la Institutul Teologic Greco-Catolic, preotul Gheorghe Mangra, consulul român de la Oradea, dr. Mihai Marina și adjunctul lui, dr. Ion Isaiu, preotul reformat dr. Szabó Lajos, preotul romano-catolic Opaloty János, Antal Rozalia, Pap Sándor, Szabó Mária, Țibulac Martin.

Perioada cea mai dramatică din viața celor închiși în Ghetou a început odată cu înființarea oficiului de anchetă al jandarmilor, numit pe scurt "Dréher" (fiind instalat în birourile fabricii de bere Dréher-Haggenmacher). Anchetarea evreilor în scopul de a stoarce eventuale declarații sau mărturisiri privind numele unor cetățeni creștini la care ar fi lăsat valori pentru păstrare, au fost făcute de către anchetatori care au folosit metode de torturare rafinate și bestiale. Oamenii au fost schilodiți, mulți omorâți și numeroși s-au sinucis în timpul anchetei de teama unor noi torturi. Anchetatorii nu au ținut cont de prestața socială, vârsta sau sexul victimelor, printre mulți alții fiind "anchetați" și părinții președintelui Comunității ortodoxe, în vârstă de peste 80 de ani. Însuși Leitner Sándor a fost reținut timp de 13 zile cerându-i-se, fără succes, să alcătuiască o listă a evreilor înstăriți⁵.

Înghesuiala din Ghetou, degradarea condițiilor de igienă, și așa minime, întreruperea curentului electric, teama permanentă de a ajunge pe mâna călăilor din camerele de tortură, au dus la o stare de decepție extremă în rândurile evreilor. În aceste condiții, autoritățile au lansat un zvon: evreii din Ghetou vor fi concentrați într-un oraș-ghetou undeva în Ungaria, dincolo de Dunăre, unde vor fi asigurate condiții de lucru și un trai mai acceptabil. Induși în eroare în felul acesta, oamenii au fost liniștiți, preocupați fiind de pregătirile de drum. Înșelați în repetate rânduri, ei nu și-au dat seama că închiderea în Ghetou nu a fost un scop în sine. Aceasta constituia doar un mijloc de a-i concentra fără panică, de a-i liniști, de a limita încercările de evadare și de a-i ține, până la deportare, sub supravegherea jandarmeriei.

¹ Arh. F.C.E.R. Mapa: Transilvania de Nord, *apud*. Stanciu și colab. 1991, p. 251.

² Randolph I. 1988, p. 459-461.

³ Táborrend a ghetóban (Ordinea interioară de lagăr în Ghetou); 1944 – afiș.

⁴ *Ibidem*; Fătu, Mușat 1985, p. 255-256.

⁵ Leitner 1981, p. 291-304.

La 25 mai 1944 a început evacuarea Ghetoului. Între 25 mai și 3 iunie 1944, au fost ridicați în mod planificat, zilnic câte 2500-3000 de evrei și depozitați de toate bunurile lor. Evacuarea evreilor din Ghetou s-a făcut prin Str. Sucevei (denumită după război str. Martirilor Evrei), în Parcul "Bălcescu" unde au fost înghesuiți câte 70-80 de persoane în vagoane pentru transportul vitelor. După o călătorie de 4 zile în vagoane ferecate, nemâncăți, fără apă, lipsiți de minimele condiții de igienă, evreii au fost predați germanilor la Kosice și duși mai departe în lagărele de exterminare de la Auschwitz-Birkenau. Ajunși aici, doar aproximativ 10% din cei sosiți au fost selecționați – temporar – pentru muncă, restul au fost imediat gazați și arși. Evreii din Oradea au fost nimiciți spre sfârșitul perioadei de funcționare a Auschwitz-ului. Nu s-a păstrat nici o statistică cu privire la numărul evreilor care au pierit în camerele de gazare și a celor morți în diverse lagăre de muncă, dispersate pe teritoriul Europei ocupate de germani. Cert că din evreimea de altădată, după război s-au întors la Oradea aproximativ 2000 de supraviețuitori ai lagărelor și ai detașamentelor de muncă, trimise încă în anii anteriori în Ucraina. Nimicirea comunității evreiești din Oradea a fost prezentată în numeroase lucrări, semnate de Leitner Sándor¹, dr. Nyisli Miklós², Katona Béla³, Simon Magda⁴, Zsolt Béla⁵, Rózsa Ágnes⁶, Heyman Eva⁷, Mózes Teréz⁸.

La data eliberării orașului, la Oradea s-au găsit foarte puțini evrei. Alături de cele 16 familii exceptate de legile rasiale s-a mai găsit un efectiv de 450 de bărbați, care făceau parte din două detașamente de muncă 110/64 și 10/66 – aduși la Oradea pentru deservirea unităților de apărare antiaeriană, precum și acei câțiva care s-au ascuns sub diverse forme. Apoi, încetul cu încetul au apărut cei întorși din refugiu, din nordul Ardealului, precum și supraviețuitorii lagărelor de exterminare și ai detașamentelor de muncă. Evreii, slab îmbrăcați, erau sleiți de putere, fără locuință, fără mijloace de existență lovindu-se de acute griji

materiale, spirituale și morale. Necesitatea rezolvării neîntârziată a problemelor de întraajutorare a dus la crearea unei instituții denumită Gruparea Democratică Evreiască. Aceasta s-a îngrijit, în afară de primirea și înzestrarea cu strictul necesar a celor întorși, și de reintegrarea lor în viața normală, în recâștigarea demnității umane. Din această instituție s-a desprins o organizație specială denumită DEFAB (Deportáltak Fekutatására Alakult Bizottság – Comitetul pentru Depistarea Deportărilor), care, sub președinția dr. Ludovic Karl, și-a propus depistarea și aducerea acasă a supraviețuitorilor lagărelor. În condițiile în care mersul trenurilor nu era încă reabilitat, cu sprijinul guvernului au fost organizate șase curse cu trenul în Polonia. Ruta trenului a fost Oradea – Cracovia, de unde, cu camionul, au fost cercetate lagărele de concentrare din împrejurimi, inclusiv Auschwitz-ul. Pe această cale s-au întors 4500 de supraviețuitori ai lagărelor, originari din Ardealul de Nord⁹.

Gruparea Democratică Evreiască a acordat atenție deosebită tinerilor rămași fără părinți, fără vreo pregătire profesională. Cu ajutorul organizațiilor de femei și a altor subsecții speciale – cu sprijinul J.D.C. (Joint Distribution Committee), organizație de caritate americană – s-a constituit un cămin de fete pentru 70 de tinere și unul pentru 100 de băieți. De asemenea, s-a înființat o școală ORT (Organization, Reconstruction, Travail) în localul fostului liceu evreiesc, unde 150 de tineri și-au însușit diverse meserii (tractorist, lăcătuș, soră medicală, dactilografie etc.). Pe moșiile unor evrei care nu s-au întors, au fost organizate patru stații de recalificare agricolă¹⁰. Pe plan cultural s-a redeschis școala evreiască pentru copiii celor veniți din sudul Ardealului, s-a înființat o bibliotecă, Universitatea de vară, organizația IKUF pentru promovarea limbii iddiș etc. În 1945, Gruparea Democratică Evreiască a aderat la Comitetul Democrat Evreiesc, înființat la nivel național la 22 iunie 1945, continuând activitatea în cadrul acestuia până în anul 1953¹¹. Unica

¹ Leitner 1981, p. 291-304.

² Nyiszli 1946.

³ Katona 1945.

⁴ Simon 1969.

⁵ Zsolt 1970.

⁶ Rózsa 1971.

⁷ Heyman 1991.

⁸ Mózes 1993.

⁹ Seidman 1981, p. 183-184.

¹⁰ Varga 1953.

¹¹ Blum 1988.

organizație reprezentativă a evreimii din Oradea a devenit Comunitatea evreiască (M).

Paralel s-a trecut la reînvierea vieții de cult. Frumoasele sinagogi din Oradea se găseau într-o stare deplorabilă. Prima sinagogă dată în funcție în noiembrie 1944 a fost Sinagoga *Sas Chevra*, din curtea Comunității ortodoxe. În 1945 s-a reorganizat și Comunitatea neologă sub președinția medicului dr. Kecskeméti Andor, fiul marelui rabin. De asemenea, au fost reînființate unele din instituțiile comunităților: Chevra Kadișa, Spitalul evreiesc, Baia rituală, Comisia de femei și de fete, Cantina rituală etc. Instituțiile de caritate – multe la număr – au fost unificate sub denumirea Comitetul Unic de Asistență, organizat pe diferite secții, cu sarcini concrete și buget aparte.

După o statistică întocmită în 1946 de către Comitetul Democrat Evreiesc, numărul evreilor aflați la Oradea era în jur de 6500¹. În acest număr intrau, alături de vechii orădeni, evreii sosiți din tot cuprinsul Transilvaniei și Banatului, precum și un număr de peste 1000 de persoane, refugiate din Bucovina.

În funcția de prim-rabin, după război, a fost ales Rev. Ițhak Iacov Weiss, care a ocupat această funcție până în anul 1947, când a plecat în Israel. El a fost urmat în funcție, pentru o scurtă vreme, de Pollák Aser, acesta urmat fiind, între anii 1950-1962, de Pollák Moses. Ultimul prim-rabin a fost Schwartz Gavriel. După moartea lui, funcția a fost ocupată doar temporar de rabini delegați din alte localități pentru celebrarea sărbătorilor mari. Primul președinte al Comunității ortodoxe a fost Edmund Grosman, urmat fiind de dr. Elemér Deutsch.

În 1948 instituțiile evreiești: Spitalul, Baia rituală, Școala evreiască, Școala ORT, Căminele de fete și băieți etc., întocmai ca și proprietățile celorlalte culte, au fost naționalizate. Majoritatea locașurilor de cult au fost demolate sau profanate. Încă din primii ani de după război, cele două sinagogi mari din cartierul Subcetate, inclusiv cea veche, în stil baroc, precum și Sinagoga *Șil Chevra* din strada Cuza Vodă, au fost demolate în împrejurări insuficient cunoscute. Acestea au fost urmate de alte demolări în cadrul procesului de urbanizare, de exemplu, Sinagoga *Machzike Tora* de pe str. Heinrich Heine. Sinagoga din Piața Prahovei a fost transformată în depozit de ambalaje, cea a rabinului din Vișnița în fabrică

de mobilă, iar cea de pe str. Tudor Vladimirescu în grajd (azi atelier de fierărie).

Încă din anul 1948, regimul totalitar a atras numeroși evrei cu competență profesională ca specialiști în întreprinderi industriale și comerciale, în instituții medico-sanitare, precum și instituții culturale și învățământ. Însă, începând cu anii 1960 majoritatea lor au fost înlăturați din funcții de răspundere. De asemenea, din anul 1948, după constituirea statului național evreiesc – Israelul – la Oradea s-a întărit mișcarea sionistă. Un prim val de evrei a plecat în Israel. După 1950, conducătorii sioniști – considerați de regimul totalitar trădători de țară – au fost arestați. Cei care s-au înscris pentru plecare în Israel au fost concediați sau trimiși "la munca de jos". Împotriva sioniștilor și a pretins sioniștilor s-au înscenat procese care s-au sfârșit cu condamnări la temniță grea de zeci de ani sau pe viață². După ani grei de diplomație înțeleaptă, Șef rabinul dr. Moses Rosen a reușit să câștige înțelegerea autorităților românești, care au permis plecarea evreilor în Israel. Din România au emigrat în Israel aproape 400000 de evrei³, între care și marea majoritate a evreilor din Oradea.

Azi, la Oradea, cu sprijinul Federației Comunităților Evreiești mai funcționează trei sinagogi și două cimitire. Comunitatea din Oradea depune eforturi pentru a asigura supraviețuitorilor Holocaustului (bătrâni, bolnavi sau persoane fără familie) o viață liniștită, demnă, fără griji.

Comunitatea din Oradea – care cu câteva decenii în urmă reprezenta aproape o treime din populația orașului – azi nu depășește 600 de suflete, majoritatea peste 60 de ani, multe octogenare. Amintirea fostei comunități evreiești – cea mai mare comunitate evreiască din Transilvania – este păstrată de monumentul comemorativ al celor pieriți în Holocaust, monument în marmură neagră, aflată în apropierea Sinagogii mari ortodoxe.

VI.

COMUNITĂȚILE CREȘTINE NEOPROTESTANTE

În ce privește detaliile religioase ale cultelor neoprotestante din Oradea, cele peste o sută de diferite forme (asociații, biserici, comunități, culte)

¹ Buletinul C.D.E. 1946.

² Rosen 1990, p. 128-135.

³ Ibidem, p. 311.

întâlnite în oraș la ora actuală se prezintă ca un mozaic confesional aparte. O simplă enumerare a lor nu ar avea o utilitate deosebită din punct de vedere istoric, în schimb gruparea lor, în linii mari, în trei grupe – biblice, nebiblice, pseudoreligii - se impune de la sine.

După cum reiese și din titlul capitolului, vom prezenta câteva aspecte privind unele comunități din grupa celor biblice. În secolul al XIX-lea s-a resimțit o decădere a spiritului religios și, atunci, s-a declanșat un nou val de Reformă în Europa și America de Nord (SUA, Canada). Această mișcare a fost denumită neoprotestantă, pentru a fi deosebită de cea din secolul al XVI-lea, dar deosebirea constă mai mult în terminologie și mai puțin în problemele de cult.

Orașul Oradea, prin poziția sa geografică de tranziție de la spațiul central-european la cel sud-est și est-european, de contact între Occident și Orient, a fost în permanență un spațiu de întrepătrundere și de confluență a ideilor și curentelor, un spațiu de interferență și de efervescență culturală și religioasă. În acest sens, Oradea nu putea fi ocolită de acest amplu proces de emulație spirituală, fapt ce explică actualul mozaic religios ce caracterizează viața orașului.

În altă ordine de idei, trebuie remarcat faptul că aceste Biserici Neoprotestante, în special curentele reprezentative pe plan mondial, și-au adus un aport considerabil la revigorarea vieții morale și sociale a comunităților în care își desfășoară existența. De asemenea, de-a lungul existenței lor, aceste Biserici au creat și o cultură specifică, o literatură de factură religioasă, o artă muzicală proprie, lucrări în domeniul eticii și moralei, medicinei naturiste, istoriei și arheologiei, explicării unor probleme ale științei pornind de la învățăturile Bibliei.

Pornind de la aceste considerente, ne propunem prezentarea câtorva dintre comunitățile creștine neoprotestante, și anume, baptistă, penticostală, creștină după Evanghelie și adventistă.

I. BISERICA CREȘTINĂ BAPTISTĂ

În peisajul religios al Oradiei baptiștii constituie o prezență remarcabilă. În municipiul nostru există, în prezent, 10 biserici baptiste – 8 românești și 2 maghiare -, cu un total de circa 6.000 de membri adulți botezați, plus copiii lor.

Cea mai mare dintre ele este Biserica *Emanuel*, care are peste 3.000 de membri botezați adulți, plus un număr de 1.500 de copii, fiind cea mai mare biserică baptistă, atât din România, cât și din întreaga Europă. Monumentala clădire a bisericii, situată la intersecția B-dului Decebal cu Calea Aradului, are o sală de închinăciune cu o capacitate de 2.700 de locuri și un corp de clădire pentru birouri. Alăturat funcționează Liceul Baptist "Emanuel", inițial cu un singur corp de clădire, căruia, în scurt timp, i s-a mai adăugat încă unul, deoarece, pe măsura afirmării sale în peisajul școlar orădean, a devenit o unitate școlară tot mai căutată de părinții și copii orădeni pentru performanțele sale educaționale și pentru baza sa instructiv-educativă.

Bihorul a fost poarta prin care au intrat baptiștii în Transilvania. Prima biserică baptistă a fost înființată la Salonta, în 1875. În primul grup de opt persoane (de limbă maghiară) care s-au botezat atunci, se afla și românul Mihai Cornea. După câțiva ani de instruire în preceptele noii sale credințe, Mihai Cornea a devenit unul dintre cei mai destoinici predicatori ai credinței baptiste, pe care a început să o răspândească atât între maghiari, cât mai ales, între români. Mihai Cornea a înființat prima biserică baptistă din Oradea (de limbă maghiară) prin botezul pe care l-a ținut în apele Crișului Repede în anul 1885.

Biserica Baptistă nr.1 își are sediul vis-a-vis de hotelul Dacia Continental, într-o clădire ce datează din anul 1912. Numără peste 1.100 de membrii botezați, plus 300 de copii, păstoriți de către predicatorii Veres Ernő și Simon Ioszeif, actualmente președintele Convenției Bisericilor Baptiste Maghiare din România. În anul 1930, un grup de credincioși maghiari au întemeiat Biserica Baptistă *Bethel*, pe Strada Beișului nr.12, care este păstorită tot de păstorii Bisericii nr.1. În anul 1990, credincioșii baptiști maghiari s-au desprins din comunitatea baptistă orădeană, care includea credincioși români și maghiari la un loc, și și-au constituit o comunitate separată pe strada G-ral Henri Berthelot, lângă Biserica Baptistă nr.1.

Prima biserică baptistă română din Oradea a fost întemeiată în anul 1912 sub numele de Biserica Baptistă nr.2. În primii ani de existență a acesteia, credincioșii s-au adunat la închinăciune în case particulare. În anul 1923, aceștia au cumpărat o casă pe strada Simion

Bărnăuțiu nr.31 și au transformat-o în casă de rugăciune și închinăciune. De-a lungul anilor, casa a fost mărită de mai multe ori, ultima adăugire făcându-se în anul 1979, când s-a ajuns la 900 de locuri, plus 5 săli anexe, folosite pentru școala duminicală a copiilor. Pastorul Nicolae Covaci deține recordul de longevitate în păstoriarea unei biserici, îndeplinind această slujbă în Biserica nr.2 timp de 42 de ani. Sub păstoriarea sa biserica a ajuns la 500 de membri. La începutul anului 1974, lui Nicolae Covaci i s-a alăturat pastorul Liviu Olah. Prin predicile sale inspirate s-au convertit și au fost botezați în doi ani și jumătate un număr de 650 de noi credincioși.

În perioada 1977-1981, sub păstoriarea predicatorului Iosif Țon, biserica a crescut la 1.700 de membri, iar sub păstoriarea predicatorilor Nicolae Gheorghită și Paul Negruț, Biserica nr.2 a continuat să crească în același ritm, în tot timpul anilor de atunci încolo. În anul 1989 echipei de pastori ai bisericii li s-au adăugat Cornel Iova și Petre Vidu, iar din 1990 a revenit la păstoriarea bisericii și Iosif Țon. Biserica a ajuns la peste 3.000 de membri în anul 1993, când se întalase în noul lăcaș al Bisericii Baptiste *Emanuel*. Vechiul lăcaș de cult de pe strada Simion Bărnăuțiu nr.31 funcționează în prezent ca Biserica Baptistă *Decapole*.

În anul 1948 un grup de credincioși din Biserica nr.2 au decis să întemeieze o nouă biserică pe Strada Clujului nr.8, aceasta devenind Biserica Baptistă nr.3. Sub conducerea pastorului Teodor Vereș, biserica a ajuns la un număr de 400 de membri. În anul 1993, pentru că localul din Strada Clujului devenise neîncăpător, credincioșii au decis să construiască o frumoasă clădire de cult pe Strada Olteniei, la nr.12. Cea mai mare parte a credincioșilor din biserica de pe Strada Clujului s-au mutat în noua biserică, denumită Biserica Baptistă *Golgota*. Ceilalți credincioși au rămas în biserica din Strada Clujului, devenită Biserica Baptistă *Elim*, în prezent ei lucrând la ridicarea unui nou lăcaș de cult câteva case mai încolo.

În anul 1976, un alt grup de credincioși de la Biserica nr.2, a întemeiat Biserica Baptistă nr.4, în cartierul Loșia, pe Strada Piteștilor nr.18, actualmente Biserica Baptistă *Sion*. La începutul anilor '90 biserica avea 150 de membri și era păstorită de către pastorul Gheorghe Pădure.

După 1990, credincioșii din partea de est a orașului, pentru a avea un lăcaș de cult mai aproape, mai accesibil, au întemeiat Biserica Baptistă *Salem* pe Calea Clujului nr.213. Tot la începutul anilor '90, în cartierul Rogerius, lângă magazinul *Artima* a fost ridicat un frumos lăcaș de cult unde funcționează Biserica Baptistă *Harul*. De asemenea, credincioșii din zona B-dului Ștefan cel Mare – cartierul Oncea și-au întemeiat, după 1990, un lăcaș de cult al lor pe Strada Lăcrămioarelor nr.7 cu denumirea Biserica Baptistă *Sf. Treime*.

În data de 19 decembrie 2004, a avut loc consacrarea noii clădiri a Bisericii Baptiste *Providența* din Oradea, de pe Strada Ciheiului. Biserica s-a înființat în anul 1996 de către un grup de credincioși din cartierul Nufărul, purtând inițial numele *Credința*. Din partea oficialităților orașului au participat viceprimarul Mihai Dan Groza, deputatul Cornel Popa și senatorul Radu Țârle.

Bisericile baptiste sunt conduse de pastori care sunt ordinați (hirotonisiți) pe viață. Pe lângă aceștia sunt aleși, pe o perioadă de 2 ani, din rândul membrilor bisericii, presbiteri și diaconi, care îndeplinesc o serie de atribuțiuni atât pentru bunul mers al activității de cult, cât și al celei administrative. Bisericile se unesc în asociații zonale, denumite comunități de biserici, iar pe plan național, toate acestea sunt cuprinse în Uniunea Bisericilor Baptiste din România. Pe aceste trepte organizatorice bisericile își aleg, pentru un mandat de 4 ani, conducători, pentru un mandat de 4 ani, care însă nu reprezintă grade ierarhice.

Baptiștii consideră că trebuie să fie cetățeni corecți, cinstiți și harnici, care să se implice în viața politică, socială și culturală a țării. Din acest motiv, începând din anul 1923, Biserica Baptistă nr.2 a avut o tipografie proprie care a fost, ulterior, intezisă și confiscată de regimul comunist. Din anul 1925 până în 1929, baptiștii au avut un azil de bătrâni și orfelinat pe strada George Enescu. În anul 1929 și-au construit un azil de bătrâni și orfelinat pe strada G-ral Henri Berthelot. Aceste așezăminte de caritate creștină au fost interzise și închise de către regimul comunist.

După Revoluția din decembrie 1989, baptiștii din Oradea și-au reluat misiunea de implicare activă în viața socială prin construirea orfelinatului din Sânmartin, proprietate a Bisericii Baptiste *Emanuel*, cunoscut sub numele

de Căminul *Felix*. Reușita acestui prim proiect a condus, după câțiva ani, la înființarea unui al doilea obiectiv de acest tip în zona Sântandrei.

În anul 1990, Biserica Baptistă nr.2, în paralel cu demararea proiectului viitorului lăcaș de cult, s-a lansat activ și în domeniul educațional prin înființarea Liceului Baptist și a Institutului Biblic Baptist. Liceul Teologic Baptist "Emanuel" a fost înființat pe același amplasament cu Biserica Baptistă *Emanuel*. În anul 1992 școala a devenit membru al Asociației Internaționale a Școlilor Creștine. Din anul 1998, în cadrul școlii funcționează învățământul gimnazial, iar din anul 2002 și cel primar. Specializări: Teologie baptistă, Matematică-Informatică. Oferta specifică a școlii: muzică, studiul Bibliei, cor, capelă, consiliere spirituală.

Denumit inițial Institutul Biblic Baptist, acesta a fost înființat prin hotărârea Adunării generale extraordinare din 13 septembrie 1990 și a fost aprobat prin Hotărârea Guvernului României din 10 ianuarie 1991. Până în ianuarie 1998 s-a numit Institutul Biblic "Emanuel" din Oradea ca urmare a aprobării Secretariatului de Stat pentru Culte nr. 1008 din 11 octombrie 1993. Universitatea funcționează în sistem non-profit, fiind proprietate a Bisericii Creștine Baptiste *Emanuel* din Oradea. După ce înființarea Universității "Emanuel" din Oradea a fost aprobată de către Guvernul României, a fost încheiat „Protocolul între Ministerul Învățământului și Științei, Secretariatul de Stat pentru Culte și Uniunea Bisericilor Creștine Baptiste, privind cooperarea în probleme de învățământ...”. Prin adeverința nr. 152 din 1 martie 1995 „Conducerea Uniunii Bisericilor Creștine Baptiste din România adevărește că Institutul Biblic "Emanuel" din Oradea (actualmente Universitatea "Emanuel" din Oradea) funcționează de la înființare (1990). Înființarea acestei universități a fost avizată de conducerea Uniunii Bisericilor Creștine Baptiste din România prin Consiliul Uniunii”. Din același document reiese că Uniunea Bisericilor Creștine Baptiste din România sprijină atât moral, cât și financiar Universitatea "Emanuel" din Oradea. Actualmente universitatea funcționează sub autoritatea spirituală a Bisericii Baptiste *Emanuel* din Oradea și sub autoritatea academică a Ministerului Educației Naționale, prin acordarea acreditării instituționale. Începând cu ianuarie 1998, datorită proiectelor de dezvoltare a școlii, prin înființarea unei noi facultăți, pe lângă

Facultatea de Teologie, Facultatea de Management, s-a propus schimbarea numelui în Universitatea "Emanuel" pentru a reflecta mai clar prin denumire, aria de interes a specializărilor care sunt cuprinse în cadrul școlii. Universitatea dispune de un campus modern la ieșirea din Oradea spre Băile Felix, construit în anii '90.

Societatea Misionară Română a construit la începutul anilor '90 pe strada Cuza Vodă o impresionantă Casă de Editură pentru producția de carte creștină. Alături de aceasta, un grup de bapțiști orădeni au construit o mare și modernă tipografie de carte creștină *Romflair Press*.

Împreună cu alte culte neoprotestante membre ale Alianței Evanghelice, bapțiștii au creat și postul de radio creștin "Vocea Evangheliei", post ce emite pe unde ultrascurte (FM), dar poate fi în prezent accesat și prin internet. Studioul de radio era instalat inițial în clădirea Casei de Editură de pe strada Cuza Vodă și emitea pentru municipiu și zona învecinată. În prezent dispune de un frumos sediu pe Strada Zlatnei nr.13, unde activează o echipă tânără și plină de entuziasm condusă de pastorul Daniel Burtic. De asemenea, Radio "Vocea Evangheliei" mai are deschise studiouri la București, Timișoara, Cluj-Napoca, Sibiu și Suceava.

Bapțiștii sunt patrioți care își iubesc țara și orașul, dar, în același timp, ei sunt larg deschiși pentru colaborare internațională. Ei caută să atragă spre Oradea bapțiști și alți evanghelici din multe țări din apusul Europei și din SUA, pentru investiții și pentru lucrări social-culturale care să ducă la o viață mai frumoasă, la bunăstare.

2. BISERICA LUI DUMNEZEU APOSTOLICĂ PENTICOSTALĂ

Penticostalii reprezintă un cult religios puternic în municipiul Oradea, în întregul județ, potrivit ultimelor statistici, numărând circa 30.000 de credincioși. Bine organizați, ei își aduc un aport substanțial la dezvoltarea orașului nostru, alături de ceilalți credincioși neoprotestanți.

În România, prima biserică penticostală s-a deschis la 10 septembrie 1922 în localitatea Păuliș, județul Arad, ca urmare a vindecării miraculoase a unei credincioase baptiste, pe nume Persida Bradin. În urma acestui eveniment, soții Bradin au îmbrățișat credința penticostală, iar Gheorghe Bradin a devenit unul dintre

principalii conducători penticostali din țară. În județul Bihor, prima biserică penticostală s-a înființat în anul 1927, în localitatea Picleu. Păstorul acestei biserici a fost Pavel Ciuciu, care, în urma evenimentului de la Păuliș, se hotărăște să ia legătura cu Gheorghe Bradin și să se inițieze în noua credință. În jurul Aleșdului s-au deschis, aproape concomitent cu aceasta, mai multe biserici penticostale – la Peștiș, Lugașul de Jos, Groși, Peștera, Bratca și Vadu Crișului –, păstorite de Mihai Șorhent, Mihai Urs, Ioan Urs și Ilie Platona. Începând cu anul 1936 încep să ia ființă biserici penticostale în zona dintre Oradea și Beiuș, la Orvișele, Tășad, Incești, Ceișoara și Codru.

În Oradea, prima biserică a fost întemeiată de un grup de credincioși români și maghiari condus de Lerr János, anul probabil al acestui eveniment fiind 1928. La început, credincioșii penticostali nu au avut un lăcaș de cult propriu, serviciile religioase ținându-se în casele acestora.

În anul 1932, românii s-au separat și au deschis prima *Biserică Penticostală Română* din Oradea – actuala Biserică Penticostală nr.1 –, pe Strada Fluierașilor, responsabilul acestei biserici fiind, la început, pastorul Balogh Jozsef. Între anii 1937-1938, biserica a funcționat în locuința lui Ioan Abrudan. Până în anul 1938, când a fost ordinar ca pastor Petru Tivadar, pastorația și actele de cult în această biserică au fost oficiate de către Pavel Ciuciu. În anul 1939, Biserica Penticostală s-a mutat pe strada Decebal.

Perioada 1939-1944 a fost perioada cu cele mai multe persecuții. Aproape pretutindeni în județ, pastorii și conducătorii bisericilor penticostale au fost arestați și aduși la Oradea pentru interogatoriu.

Între anii 1946-1954, Biserica penticostală a funcționat pe Strada Iacobinilor nr.28, în cartierul Ioșia. În anul 1954 s-a cumpărat o clădire ce aparținea Întreprinderii PLAFAR Oradea, pe strada Ion Ghica nr.13 și, în vara aceluiași an, clădirea respectivă a fost amenajată, devenind lăcaș de cult al Bisericii Penticostale nr.1 Oradea. În această perioadă au fost ordinați ca și pastori Mihai Chișe și Ioan Abrudan, care au colaborat în pastorația bisericii cu Petru Tivadar până în 1965, când acesta a emigrat în SUA. În perioada 1965-1975 în pastorația bisericii s-au succedat pastorii Florea Iuliu și Constantin Creangă, iar între anii 1975-1990 pastorul bisericii a fost Traian Ștrengaru.

În anul 1979, clădirea a fost demolată și s-a început construirea unui lăcaș de cult spațios și corespunzător, finalizat în anul 1981. La acea dată, Biserica Penticostală nr.1 din Oradea era una dintre cele mai mari biserici penticostale din țară.

În anul 1990, pastorația bisericii a fost preluată de către Florian Mudura, unul din absolvanții primei promoții a Seminarului Teologic Penticostal din București, împreună cu Florian Damian. După plecarea acestuia din urmă în SUA, pastorului Florian Mudura i s-au alăturat, la conducerea bisericii, pastorii: Traian Ștrengaru, Ioan Marinău, Gheorghe Băbălaie și Liviu Apolzan. În anul 1994 s-au finalizat lucrările unei frumoase clădiri cu 4 etaje, unde au fost acordate și 10 săli de clasă pentru a se asigura funcționarea Seminarului Liceal Penticostal Oradea, proaspăt înființat.

Liceul Teologic Penticostal "Betel" a fost fondat în anul 1994 de către Biserica Penticostală nr.1 BETEL din Oradea, str. Ion Ghica nr.13, fiind proprietatea acesteia și funcționează sub călăuzirea Bisericii și a Inspectoratului Școlar al Județului Bihor. Liceul Teologic Penticostal "Betel" este o instituție școlară finanțată de către stat, fiind cuprinsă în rețeaua școlilor subordonate Ministerului Educației și Cercetării și Inspectoratului Școlar Județean Bihor. Acesta funcționează din anul 1994 pe baza Dispoziției cu nr. 73 din 23.06.1994, inițial sub denumirea de Seminarul Teologic Penticostal, denumire care a fost schimbată în anul 2001 prin Dispoziția cu nr. 3093 din 18.05.2001 de către ISJ Bihor, în Liceul Teologic Penticostal Oradea, iar din anul școlar 2005-2006, cu numele de Liceul Teologic Penticostal "Betel", Oradea, prin Decizia 5419/17.10.2005. Din 1994 și până în anul școlar 2004-2005, liceul a funcționat în clădirea din Ion Ghica nr. 13, în cele 10 săli puse la dispoziție de către Biserica Penticostală Betel. Anual școala s-a dezvoltat numeric și prin introducerea ciclului gimnazial începând cu anul școlar 2000-2001, fapt ce a dus la demararea unui proiect de construcție a unei noi clădiri. Începând cu anul școlar 2005-2006, Liceul Teologic Penticostal "Betel" își desfășoară activitatea într-o clădire nouă în Cartierul Nufărul II, pe strada Nicolae Șova nr. 6, clădire ce a fost inaugurată odată cu începerea noului an școlar, respectiv în 12 septembrie 2005.

Biserica Penticostală nr.2 maghiară, și-a început activitatea în anul 1931 într-o casă pe Dealul Viilor, sub conducerea lui Ler István. În anul 1946, această biserică s-a mutat pe strada Constanței nr.10, avându-i ca pastori pe Kosma István și Káloy Alexandru, până în anul 1976, când pastorația a fost preluată de Boros István. În anul 1980, Nacsadi Mihai a oferit, din proprietatea sa, un teren, pe Strada Nistrului nr.43, pentru construirea unei clădiri ca sediu pentru biserică, construcția fiind terminată în anul 1982. De la această dată, pastorația bisericii a fost asigurată și de pastorul Ioan Berar, pastorul Bisericii Penticostale nr.3 din cartierul Oncea. În prezent, pastorul Bisericii Penticostale nr.2 este Lucza Imre, absolvent al Seminarului Teologic Penticostal.

Biserica Penticostală nr.3 s-a deschis în anul 1978 datorită faptului că localul Bisericii Penticostale nr.1 devenise neîncăpător pentru numărul mare de credincioși pe care ajunsese să îl aibă aceasta. În anul respectiv s-a cumpărat pe Strada Bihorului nr.53 o casă mare și spațioasă, pe care credincioșii penticostali din Oncea au transformat-o și reamenajat-o, reușind să realizeze un frumos lăcaș de cult. De la fondare și până în martie 1993, pastorul acestei biserici a fost Ioan Berar, de la această dată, pentru circa un an de zile, pastorația a fost preluată de Ilie Jolța, după care la conducerea bisericii revine Ioan Berar, asistat de Ilie Jolța.

Ca urmare a libertății religioase de după 1989, credincioșii penticostali din Oradea folosesc oportunitatea de a pune în aplicație o viziune mai veche a Bisericii Penticostale nr.1, și anume, ca în fiecare cartier să existe o biserică penticostală. Astfel, între anii 1990-1994, în Oradea au fost fondate 7 noi biserici penticostale.

Biserica Penticostală nr.4 a funcționat inițial pe strada D.Cantemir nr.36, în casa pastorului Gabor Iancu, fiind alcătuită din credincioși români și rromi. Pastorația acestei biserici a fost asigurată de pastorul Mudura Florian de la Biserica Penticostală nr.1, asistat de Gabor Iancu. De câțiva ani Biserica Penticostală nr.4, supranumită *HOREB*, dispune de un lăcaș de cult nou și frumos pe aceeași stradă, la nr.38.

Biserica Penticostală nr.5, supranumită *TABOR*, este amplasată în cartierul Nufărul, pe Strada Meiului nr.5, primul pastor al acestei biserici fiind Teodor Ciuciui. Ulterior pastorația a fost asigurată de pastorii Ioan Bogdan și

Gheorghe Popa. Credincioșii acestei biserici au construit un lăcaș de rugăciune modern și impunător, care adăpostește și Colegiul Biblic Est-European care pregătește tineri pentru lucrare în cursuri la zi de trei ani, constituit prin transformarea Departamentului de educație și învățământ al S.P.M.C.R.. Biserica are ca obiective de viitor deschiderea unei grădinițe creștine și a unui azil de bătrâni.

Biserica Penticostală nr.6, supranumită *MARANATA*, funcționează în cartierul Loșia, pe Strada Greierului nr.17, în clădirea fostului Cinematograf *Loșia*, avându-l ca pastor pe Teodor Ivan. Clădirea a fost foarte deteriorată, practic scoasă din uz. La începutul anului 1991, credincioșii penticostali au început lucrările de reparații și reamenajare a clădirii și, în ultima duminică din luna iulie 1991, s-a oficiat slujba de deschidere (de sfințire) a bisericii.

Biserica Penticostală nr.7, supranumită *PHILADELFIA*, este situată în apropiere de Gara centrală Oradea, pe strada Ana Ipătescu nr.11, avându-l ca pastor pe Ilie Jolța. Această biserică și-a construit un frumos edificiu, probabil cel mai impunător din zona respectivă. Între obiectivele sale de viitor pot fi menționate deschiderea, în cooperare cu Primăria și cu celelalte biserici, a unei cantine pentru săraci și a unui cabinet medical.

Biserica Penticostală nr.8 a fost deschisă în anul 1992 în cartierul Eminescu, pe Strada Recoltei nr.5, și funcționează sub pastorația lui Ioan Marinău. Și credincioșii de aici și-au construit un lăcaș nou de închinăciune.

Biserica Penticostală nr.9, supranumită *EFRATA*, este situată pe Strada Dobrogei nr.1/A. Prin efortul financiar al credincioșilor ce alcătuiesc biserica, s-a cumpărat o casă care a fost transformată în lăcaș de închinăciune. Inaugurarea acestuia a avut loc în data de 11 decembrie 1994, biserica fiind păstorită de pastorii Gheorghe Pașca și Grigore Bănoiu.

Bisericile penticostale din județele Bihor, Satu Mare și Maramureș funcționează sub conducerea **Comunității Penticostale Regionale Oradea**. Sediul acesteia a fost până la începutul anilor 90 pe strada Horea nr.12 și era condusă de pastorii Florian Mudura-președinte și Teodor Ivan-secretar. Conducerea comunității regionale este asigurată de un comitet format din 11 pastori din județele respective. În prezent, comunitatea dispune de un nou și modern sediu pe strada Eftimie Murgu, nr. 2A. Biroul permanent al

comunității este alcătuit din: Jolta Ilie - președinte, Bogdan Ioan - vicepreședinte, Bodog Ionel - secretar și membrii Moldovan Ioan, Apolzan Liviu, Băbălaie Gheorghe, Blaga Florian, Haidău Ionel, Pustan Ioan, Jula Vasile, Berce Iosif.

Originile **Centrului Creștin Betania**, situat în cartierul Rogerius, pe strada Doina nr.19, datează din 8 septembrie 1991, când a avut loc deschiderea Bisericii Penticostale **BETANIA**, într-o baracă-pavilion, de către un grup însemnat de credincioși penticostali care locuiesc în acest cartier, dar care până la data respectivă făceau parte din alte biserici penticostale din Oradea. În luna martie 1992, aceștia au început construirea clădirii principale a unui viitor complex social, respectiv clădirea care va adăposti Sala de conferințe, cu 1.000 de locuri capacitate, împreună cu corpul sălilor anexe, cu patru niveluri, pentru clasele de Școală duminicală și birourile administrative. În ziua de 22 decembrie 1996 a avut loc dedicarea actualei clădiri a bisericii, care are o capacitate de 1100 de locuri, sală de mese, bucătărie, studio audio, bibliotecă, 6 birouri, 2 săli de consiliere, 5 săli de clasă pentru școala duminicală, 2 camere de oaspeți, spații de depozitare. Alături de impunătoarea clădire a Sălii de conferințe urmau a se construi alte două obiective de interes social: o școală și un dispensar policlinic.

În martie 1993, sub conducerea pastorului Teodor Bulzan, credincioșii acestei biserici fondează **Centrul Creștin Betania-Oradea**, denumire sub care sunt înregistrați ca persoană juridică autonomă.

Obiectivele prioritare ale Centrului Creștin **Betania** sunt: a) părtășia credincioșilor în închinare, proclamarea Evangheliei și instruirea biblică a acestora; b) implicarea socială în activități de caritate, învățământ, asistență medicală etc.

În paralel cu activitățile aferente Centrului Creștin **Betania**, pastorul Teodor Bulzan, președintele acestuia, în asociere cu dl. Lars Hornberg, pastor suedez stabilit în Oradea, a întemeiat în anul 1993, **Fundația Speranța**, cu sediul pe strada Mehedinți. Aici, pe un teren atribuit de către Primăria Oradea, în martie 1994, au început lucrările de construcție la primul obiectiv al fundației: Clinica-centru de zi pentru recuperarea copiilor handicapați, instituție socială cu o capacitate de 75 de locuri, dată în folosință la 17 octombrie 1994. Aici

beneficiază de asistență medicală și pedagogică competentă și gratuită copii handicapați din Oradea și din județul Bihor, rod al colaborării dintre **Fundația Speranța** și organizația suedeză a **Lion's Club**.

De asemenea, cu sprijinul **Dorcas Aid International**, Centrul Creștin **Betania** a derulat un alt demers pentru realizarea proiectului social **CASA DE TRANZIȚIE PENTRU FETE – ORADEA**. Scopul este asigurarea integrării sociale a adolescentelor provenite din centre de plasament prin: oferirea unui spațiu rezidențial; asigurarea necesarului alimentar, igienic; integrarea profesională a tinerelor; pregătirea acestora pentru viața independentă; asistență spirituală pe baza moralei creștine.

Festivalul de Dramă și Pantomimă "Ierihon – Zidurile au căzut!" a avut loc joi și vineri, 8 și 9 mai 2008, la Centrul Creștin **Betania** din Oradea, strada Doinei nr. 19. Evenimentul este singurul festival dramatic de factură creștină din Europa care, spun organizatorii, are ca scop creșterea numărului tinerilor implicați într-o activitate teatrală, urmărindu-se ca, prin teatru, tinerii să își promoveze libertatea de exprimare cu ajutorul cuvintelor, dar și al mișcării.

Societatea Penticostală de Misiune Creștină din România

În perioada imediat următoare evenimentelor din decembrie 1989, odată cu dobândirea deplinei libertăți religioase în țara noastră, independent de Filiala Bihor a Cultului Penticostal, dar nu din dorința de separare de aceasta, ci din rațiuni practice, s-a constituit **Societatea Penticostală de Misiune Creștină din România** (SPMCR), organizație juridică, non profit, cu în sediul Oradea, Piața 1 Decembrie 1918 nr.11. Activitatea SPMCR este coordonată de Consiliul de Conducere, format din 13 pastori din toate zonele țării, conducerea executivă fiind asigurată de Biroul executiv, format din 5 directori de departamente, avându-i în frunte pe pastorii Teodor Bulzan-președinte și Ioan Bogdan-vicepreședinte. Scopul SPMCR este: de a răspândi Evanghelia în România prin tipărirea de cărți, reviste, tratate și alte materiale cu conținut creștin; pregătirea misionarilor și evangheliștilor și trimiterea lor în zonele neevanghelizate ale țării; asistența spirituală pentru problemele specifice tinerilor și familiilor; ajutorarea săracilor prin asistență materială; înființarea și susținerea de orfelinate și azile de

bătrâni. Activitatea societății este susținută prin donații benevole din partea membrilor, susținătorilor și a simpatizanților.

Câteva dintre realizările *Societății Penticostale de Misiune Creștină din România*: editarea periodică a revistei **Mesaj evanghelic**, revistă ce se adresează colaboratorilor, tinerilor și tuturor celor care doresc să se implice în lucrarea de misiune; inițierea PROIECTULUI 2000, care vizează plantarea de noi biserici în localitățile țării unde nu există biserici neoprotestante; inițierea unor programe de instruire, cursuri de studiere a Bibliei prin corespondență; tipărirea de literatură creștină. S.P.M.C.R. a fost prima organizație care a inițiat conferințe de pregătire de lideri în cadrul Conferințelor Naționale de Tineret de la Oradea - Băile Felix. Unii dintre ei au devenit pastori, alții evangheliști, plantatori de biserici, lideri de tineret, lideri muzicali, învățători de școală duminicală, iar alții s-au implicat în diferite activități sociale. La primele conferințe au participat în jur de 300 de tineri din numeroase localități din țară și din străinătate, iar la ultimele conferințe, numărul participanților a crescut la peste 2.000. Conferințele au continuat cu un proiect de pregătire intensivă a liderilor, prin conferințe bianuale și prin cursuri prin corespondență, proiect numit Program de Conducere Activă.

De asemenea, Departamentul de educație și învățământ al S.P.M.C.R. s-a transformat în ceea ce este astăzi Colegiul Biblic Est-European, care pregătește tineri pentru lucrare, în cursuri la zi de trei ani. Colegiul Biblic Est European (CBEE) a fost fondat în anul 1994 ca răspuns la nevoia de echipare a sfinților pentru lucrarea lui Dumnezeu din România și Europa de Est. CBEE a fost fondat la inițiativa a 5 persoane, pastori și lideri de biserici - Lars Hornberg din Suedia, Ron Robertson din SUA și Bulzan Teodor, Bogdan Ioan, Florian Ghiurău din Oradea-, ultimii trei făcând parte din bordul de conducere a Societății Penticostale de Misiune Creștină din România, având funcțiile de președinte, director departament misiune evanghelistism, respectiv director de departament educație-învățământ. De la înființare s-a căutat obținerea autonomiei juridice a Colegiului în limitele legislației în vigoare. În acest sens, CBEE ființează începând din februarie 1999 prin Fundația E.E.B.C. (Eastern European Bible College). Statutul Fundației a fost reactualizat în octombrie 2000,

când s-a trecut la o structură de organizare și conducere formată dintr-un Consiliu Reprezentativ și un Birou Executiv. CBEE a devenit membru al organizației European Pentecostal Theological Association (EPTA) începând din 1996, iar din toamna anului 2004, CBEE a primit acreditarea Europeană, la nivel de Bachelor, prin European Evangelical Accrediting Association (EEAA).

Adunarea Generală Penticostală, care a avut loc la Băile Felix, între 23-25 Mai 1996, a aprobat Statutul de Organizare și Funcționare al Uniunii Penticostale - Biserica lui Dumnezeu Apostolică din România, publicat în 1997, act care nu a mai fost înregistrat în mod oficial. În Octombrie 1997, s-a aniversat cel de-al 75-lea an de existență a Bisericii Penticostale din România. La acea dată, Uniunea Penticostală dispunea de 354 de slujitori ordinați, (1 la 6 biserici) 800 de diaconi și 70 de misionari.

3. BISERICA CREȘTINĂ DUPĂ EVANGHELIE

Creștinii după Evanghelie se consideră urmașii primilor creștini din secolul întâi după Hristos, rămânând la învățătura Apostolilor și bazându-se pe întreaga Scriptură - Vechiul și Noul Testament. Cultul evanghelist apare în Elveția, în sec. XIX, purtând numele de Chrétiens. Neavând un întemeietor, ei susțin că "inițiatorul" mișcării din care fac parte este Hristos, a cărui învățătură, cuprinsă în Sfânta Scriptură, constituie "doctrina cultului Creștin după Evanghelie". Au un amestec din doctrina zwingliană, calvină, baptistă.

Mișcarea Evanghelică a fost semnalată în Oradea și în cursul secolului al XIX-lea, dar nu dispunem de date și informații exacte despre perioada respectivă. Trezirile spirituale din sec. 19, care au avut loc în diferite țări creștine, au ajuns și în România, mai exact în Transilvania, atunci parte a Imperiului Austro-Ungar, primele adunări fiind semnalate în orașele Brașov, Vulcan, Codlea, Cisnădie și Sibiu. Mișcarea Evanghelică debutează în România în anul 1899, odată cu vizita lui E.H. Broadbent de la "Free Christians Congregations in England" (Congregațiunile Creștine Libere din Anglia) la Constanța și București, și cu debutul la București a activității misionarilor elvețieni Francis Berner și Charles Aubert, profesori la Școala Biblică din Tunisia. La începutul secolului 20, Mișcarea Frățască a început să prindă rădăcini și în alte regiuni din România: Constanța, Craiova, Ploiești, Iași. După

Primul Război Mondial, a început o reformă în interiorul Bisericii Ortodoxe Române. Tudor Popescu, un preot cu influență de la Biserica *Cuibul cu Barză*, din București și Dumitru Cornilescu, care a tradus Biblia (traducerea folosită de Bisericile Evanghelice de azi) au promovat această reformă. Datorită unei opoziții puternice, ei au fost nevoiți să părăsească Biserica Ortodoxă. Cei care i-au urmat au fost cunoscuți sub denumirea de "Creștini după Scripturi". Aveau învățătura Noului Testament și chiar practicau botezul celor mici. Pentru a consolida statutul lor oficial, "Creștinii după Scripturi" s-au unit cu Bisericile Frățești în anul 1939. Cele două grupări și-au păstrat autonomia, concepțiile și particularitățile culturale, prin urmare unificarea nu a fost completă. Aceasta unire s-a menținut 50 de ani până în 1989, când "Creștinii după Scripturi" s-au retras din uniunea cu "Creștinii după Evanghelie" și au început să funcționeze separat, având denumirea de Biserica Evanghelică Română. Biserica din România a primit numele de "Creștini după Evanghelie" în anul 1948, nume ce i-a fost acordat la depunerea Statutului de organizare și funcționare a cultului. În anii 1960-1961 Secretariatul de Stat pentru Culte a decis să reducă la jumătate numărul de biserici. Din 668 de Adunări Frățești înregistrate în 1958 au rămas doar 360. Această schimbare a creat multe dificultăți pentru credincioși. După căderea sângeroasă a regimului comunist din decembrie 1989, evanghelicii au avut parte de un nou început. În 1989, erau 265 de Adunări Frățești, azi sunt 665, cu o creștere de aproape 400 de Adunări. În alte țări, bisericile similare se numesc Biserici Frățești sau Biserici Creștine Libere.

În Oradea, Biserica Creștină după Evanghelie a luat ființă în anul 1947, cu un număr de opt persoane, având primul local al adunării în casa particulară a lui Horváth David. După anul 1947, biserica a reușit să amenajeze o sală de adunare pe strada Lukács György care, după 2 ani, a fost închisă de regimul comunist, urmând ca biserica să se mute din loc în loc, în chirie, de la o familie la alta. În anul 1962 a primit localul de pe Strada Beiușului nr.2A, proprietate a Bisericii Baptiste, unde a funcționat până în anul 1988 când, după multe greutăți, s-a reușit să se cumpere și să se adopte localul de pe strada Eliade Rădulescu nr.5, unde biserica, numărând circa 100 de membri, plus copii, funcționează și în prezent.

Bisericile sunt conduse de bătrâni (presbiteri), care sunt și vestitorii Evangheliei, și de diaconi, care coordonează problemele administrative, fără a fi plătiți pentru aceste slujbe. Bisericile locale nu au salariați, ci numai Uniunea Cultului din București, unde bisericile locale sunt reprezentate de 3 delegați aleși pentru 4 ani. Membrii Bisericii sunt oameni credincioși, iubitori de oameni – indiferent de națiune sau rasă –, având legături și atrăgând spre țara noastră mulți creștini din întreaga lume.

Alianța Evanghelică din România

În anul 1990, odată cu libertatea de manifestare religioasă acordată bisericilor și cultelor din România, Biserica Creștină Baptistă, Cultul Penticostal, Biserica Creștină după Evanghelie, o ramură a Oastei Domnului și alte câteva mici comunități, au constituit, la nivel național, *Alianța Evanghelică din România*. Se poate spune că istoria Alianței Evanghelice din România a fost destul de frământată. Precursora acesteia a fost Federația Cultelor Evanghelice, care a fost înființată prin 1950, când Statul Comunist a legalizat cultele neoprotestante și din această federație făceau parte și adventiștii. După Revoluție, adventiștii nu au mai intrat în Alianța Evanghelică, în schimb a intrat ramura evanghelică a Oastei Domnului. Primul președinte al Alianței, pe perioada 1990-1994, a fost ales pastorul Iosif Țon.

În Oradea, Alianța își desfășoară activitatea în clădirea sediului Comunității Creștine Baptiste de pe Alea Emanoil Gojdu.

Alianța își propune coordonarea, într-o mișcare ecumenică, a bisericilor neoprotestante amintite, în lucrarea lor de cult și în desfășurarea unor activități misionare și evanghelice. În mod concret, Alianța se preocupă de activitatea de editare și tipărire a literaturii de factură neoprotestantă, de cordonarea activității postului de radio creștin, de primirea misionarilor străini aflați în vizită în România. În etapa actuală, Alianța Evanghelică funcționează doar la nivelurile comunităților, în vederea coordonării acestora, în așa fel ca Alianța să nu se interpună cu atribuțiunile cultelor componente, ci activitatea ei să se reducă doar la asistență spirituală.

Conform recensământului din 2002, Alianța Evanghelică din România se apropie de 500 de mii de membri, din care 330.000, cu tot cu aparținători, sunt penticostali. Trebuie însă să ținem seama că mulți creștini evanghelici

muncesc acum în Occident. Dacă îi adunăm și pe ei, Alianța numără până la un milion de membri, după Noul Dicționar al Mișcării Penticostale și Harismatice, material documentar care folosește această cifră.

Conducerea actuală a Alianței Evanghelice: președinte - Moise Ardelean (vicepreședinte al Cultului Penticostal); vicepreședinte - Mircea Cioată (președintele Cultului Creștin după Evanghelie); secretar general - Paul Negruț (președintele Cultului Baptist); secretar general adjunct - Constantin Tudosa (din partea Oastei Domnului); membru - Virgil Achihai (secretar general al Cultului Creștin după Evanghelie); membru - Ioan Gurău (secretar general al Cultului Penticostal); membru - Onisim Mladin (secretar general al Cultului Baptist).

Alianța a avut o implicare foarte importantă în primii ani după 1990, în prezent însă nu mai este atât de activă. Alianța a apărut dintr-o nevoie reală, de unitate a evanghelicilor, dar modelul de conducere prin rotație, între cele trei culte, este unul care mai mult duce la fragmentare decât ajută. Un model mai bun ar putea fi cel din Anglia, unde conducerea e aleasă prin vot pe baza unui proiect. Cum Alianța nu este viabilă în teren, soluția ar putea fi crearea unor structuri alternative care să poată mobiliza resursele locale pentru unitate în ducerea la împlinire a unor inițiative.

4. BISERICA CREȘTINĂ ADVENTISTĂ DE ZIU A ȘAPTEA

Biserica Adventiștilor de Ziua a Șaptea este definită ca fiind biserica ce așteaptă revenirea Domnului și Mântuitorului nostru Iisus Hristos. Începând de la apariția lui de la jumătatea secolului al XIX-lea (1844) și până în zilele noastre, Adventismul de Ziua a Șaptea a rămas cea mai controversată mișcare din sânul Creștinismului evanghelic. Adventismul de Ziua a Șaptea nu este un cult anti-creștin, ci doar o mișcare creștină oarecum heterodoxă (adică, ce se depărtează de la doctrinele fundamentale ale Creștinismului). Structura teologică a adventismului este totuși ortodoxă, adică, acceptă Trinitatea, dumnezeirea lui Hristos, nașterea Lui din Fecioară, învierea Sa trupească, etc.

În jurul anilor 1869-1870, preotul iezuit Czechowschi Mihail Belina, polonez de origine, trece prin Budapesta spre Cluj și Bistrița, prin Bihor și Sălaj. Acest preot misionar a avut contacte cu adventiști de ziua a șaptea, cât și cu cei de ziua întâi din SUA, fiind sprijinit material și de

unii și de ceilalți. Czechowschi Mihail Belina a fost printre primii vestitori ai adventismului în Europa, îndeosebi în Ungaria și Transilvania.

Au urmat Conradi și Hunengard, misionari care au contribuit la organizarea grupelor și Bisericilor adventiste din Ungaria și Transilvania, între care și grupa de la Oradea. În acei ani, orădenii aparțineau de Uniunea Dunăreană a Adventiștilor de Ziua a Șaptea. În rapoartele Uniunii Dunărene din 31 decembrie 1912, Conferința Ungaria Centrală, între cele 22 de biserici organizate, cu un număr de 515 membri botezați, cuprindea și Biserica Adventistă de Ziua a Șaptea din Oradea, cu un număr de 14 membri.

Din cele relatate de cei mai vechi dintre adventiștii din Oradea - familia Nicolae Gui-, reiese că fratele acestuia, Dumitru Gui, fiind rănit în război, a fost internat în spitalul din Budapesta, unde îl vizitează misionarul Hunengard. Este botezat de acesta și revine acasă ca adventist. La revenirea sa în Oradea, familia Nicoale Gui găsește aici o grupă de 7 persoane, care se adunau în locuința Mariei Papp, de pe strada Eftimie Murgu nr.31.

Unele persoane au avut contacte cu adventiștii încă din anul 1909. Între anii 1909-1916 grupa se înmulțește, se organizează și este vizitată de conducerea Bisericii din partea Conferinței.

După 1918, odată cu alipirea Transilvaniei la Patria-mamă, Oradea a făcut parte din Conferința Banat-Crișana, cu un număr de aproximativ 70 de membri botezați, fără copii și simpatizanți. Între anii 1920-1922 se închiriază o casă pe strada Cuza Vodă, unde credincioșii se vor aduna o vreme, sala devenind cu timpul neîncăpătoare.

La propunerea unor credincioși se achiziționează, cu suma de 250.000 lei, clădirea de pe Calea Clujului nr.32, fostă casă de rugăciune baptistă. Din anul 1926, serviciile de cult ale Bisericii Adventiste se desfășoară în noua clădire, devenită lăcaș de cult. În acea vreme, biserica se compunea din 120 de membri, având deja o orchestră și un cor atât de limbă română, cât și maghiară.

În anii 1946-1948 apare nevoia înființării unei noi case de rugăciune. Astfel, familiile Simoc, Beganyi și alții organizează Biserica Adventistă de Ziua a Șaptea, Comunitatea „B”, pe Strada Academiei nr.9, cu un număr de 25-30 de membri, clădirea achiziționată fiind transformată și devenind proprietate a cultului.

Pastorii deservenți ai Bisericii Adventiste din Oradea au fost: între anii 1909-1918 Conradi, Hunengard și alții din Ungaria; între 1918-1940 Kelemen, Pastor I., Rad Z., Gaspar I., Rădulescu R., Hermann Truppel și Manchen; între 1940-1992 Moldovan, Gyeresi, Gálfi, Cedula, Kelemen, Fodor, Csongvai D., Csongvai K., Soo, Săptos, Pápp, Rosca D., Kiss, Faluvegi, Rosca B., Dănăiță și Iordache.

În prezent, casa de rugăciune a Bisericii Adventiste de Ziua a Șaptea, Comunitatea „A”, de limbă română, este situată pe Calea Clujului nr.32. În ultimii 2 ani, prin efortul membrilor bisericii s-au desfășurat ample lucrări de modernizare și reamenajare a lăcașului de cult. Comunitatea „A” are un număr de circa 150 de membri botezați și circa 60 de copii și simpatizanți. Biserica și-a format un cor propriu, prin strădania membrilor familiei Roșca. Serviciile religioase se desfășoară în zilele de vineri seara, după asfințit, și sâmbătă, înainte și după masă, iar Școala de Sabat se compune din grupe de mai multe naționalități. Biserica este deservită de un pastor, care este angajat al Cultului, Conferința Banat, cu sediul în Timișoara.

Pe Strada Academiei nr.9, în curte, este situată clădirea casei de rugăciune a Bisericii Adventiste de Ziua a Șaptea, Comunitatea „B”, de limbă maghiară, cu aproape 200 de membri botezați și circa 60-70 de copii și simpatizanți. În caz de nevoie, serviciile divine sunt traduse și în limba română. Corul, compus din 40 de persoane, învață cântări atât în limba maghiară, cât și în limba română. La începutul anilor '90, biserica, devenită deja neîncăpătoare, era deservită de pastorul asistent Kovacs Arpad și girată, din punct de vedere organizatoric și pastoral, de pastorul Dumitru Roșca. În ambele biserici adventiste din Oradea, sâmbăta, înainte de masă, se organizează Școala de Sabat, pe secțiuni compuse din 10 persoane, începând de la vârsta preșcolară.

Starea spirituală a bisericii este în creștere, ponderea membrilor, cât și a simpatizanților, având-o tinerii. În general, biserica se ocupă de educația morală și intelectuală a credincioșilor.

Bătrânii, bolnavii și cei lipsiți de mijloace din biserică sunt ajutați sistematic prin organizația TABITA, subvenționată atât de către credincioși individual, cât și prin colecte lunare ale bisericii.

Bisericile sunt împărțite pe grupe conduse de diaconi, care îi vizitează periodic pe credincioși.

5. BISERICA ADVENTISTĂ DE ZIUA A ȘAPTEA – MIȘCAREA DE REFORMĂ (AZSMR)

Biserica AZSMR a apărut pe scena istoriei la începutul Primului Război Mondial prin desprindere din Biserica Adventistă de Ziua a Șaptea. În timpul Primului Război Mondial, o mare parte din Adventiștii de Ziua a Șaptea s-au dezis faptic de credința lor, acceptând să participe la război. Desprinderea s-a produs ca reacție față de încălcarea celor 10 porunci (Decalogul Biblic), în special a poruncilor a IV-a (respectarea zilei a șaptea sau a Sabatului) și a VI-a (Să nu ucizi), adică a poziției lor istorice de necombatanță. Acei credincioși care au protestat împotriva participării la război au fost în cele din urmă excluși din biserică în țările implicate în război și, după mai multe încercări zadarnice de reconciliere, au constituit în anul 1925 organizația ce avea să se numească Mișcarea de Reformă a Adventiștilor de Ziua a Șaptea. În anul 1922 au fost redactate principiile de credință ale Bisericii AZSMR, care a primit forma definitivă în anul 1925, fiind recunoscute ca „*Principiile de la Gotha*”.

În Oradea, prima comunitate Adventist-reformistă a fost întemeiată între anii 1922-1925 de către pionerii reformați ai acestei mișcări: Ștefan Pop, Petre Vanț, Vasile Năsui, Alexandru Freiburger, Vasile Fabriczi. În anul 1945, comunitatea este reorganizată de către Mihai Streza din Dridif, jud. Brașov, care a fost și redactorul revistei Bisericii AZSMR, *Păzitorul Adevărului*.

Comunitatea, care în anul 1946, număra 20-24 de membri, închiriează un local pentru desfășurarea programelor religioase pe Strada Sucevei nr.61 la etajul 1.

În anul 1947, Cultul AZSMR este recunoscut oficial în România, bucurându-se, o scurtă perioadă, de libertate religioasă. În august 1951, Biserica AZSMR din România, neacceptând schimbarea principiilor de credință - în special în punctele referitoare la poruncile a IV-a și a VI-a -, a fost considerată organizație ilegală și tratată ca atare. Comunitatea din Oradea a intrat sub incidența aceluiași rigori ale dictaturii comuniste, fiindu-i confiscat patrimoniul, care a fost preluat de Școala Populară de Artă, Secția de Muzică.

Din 1956, după revoluția din Ungaria, situația Bisericii AZSMR se înrăutățește, asupra membrilor săi exercitându-se, de către autoritățile regimului comunist, abuzuri

grosolane: percheziții; confiscări de bunuri personale, de literatură religioasă; amenzi aplicate membrilor pentru faptul că s-au adunat în casele lor pentru a studia Biblia; condamnări la închisoare pe perioade lungi pe motivul participării la adunări cu caracter religios în casele proprii ale membrilor bisericii sau, în cazul tinerilor, pentru refuzul de a depune jurământul militar.

Această situație a durat până la Revoluția din decembrie 1989, după care biserica s-a bucurat iarăși de libertate religioasă, dar nu și de bunurile

pe care le-a avut anterior. Comunitatea, care, în primii ani de după decembrie 1989, își desfășura serviciile religioase în localul Bisericii Baptiste ELIM de pe Calea Clujului nr.8, număra 35 de membri adulți, plus copiii acestora.

Comunitatea din Oradea a sprijinit efectiv activitatea de editare a unor lucrări valoroase în probleme de educație sanitară – *Dietă și hrană, Pe urmele marelui Medic, Sfaturi pentru sănătate* -, ca și în probleme de etică și morală – *Hristos Lumina Lumii, Sfaturi pentru Tineret, Marea Luptă, Patriarhii și Profeții*.

ALBUM ORĂDEAN

Clădirea Primăriei Municipiului Oradea (1902-1903) și detaliu de interior

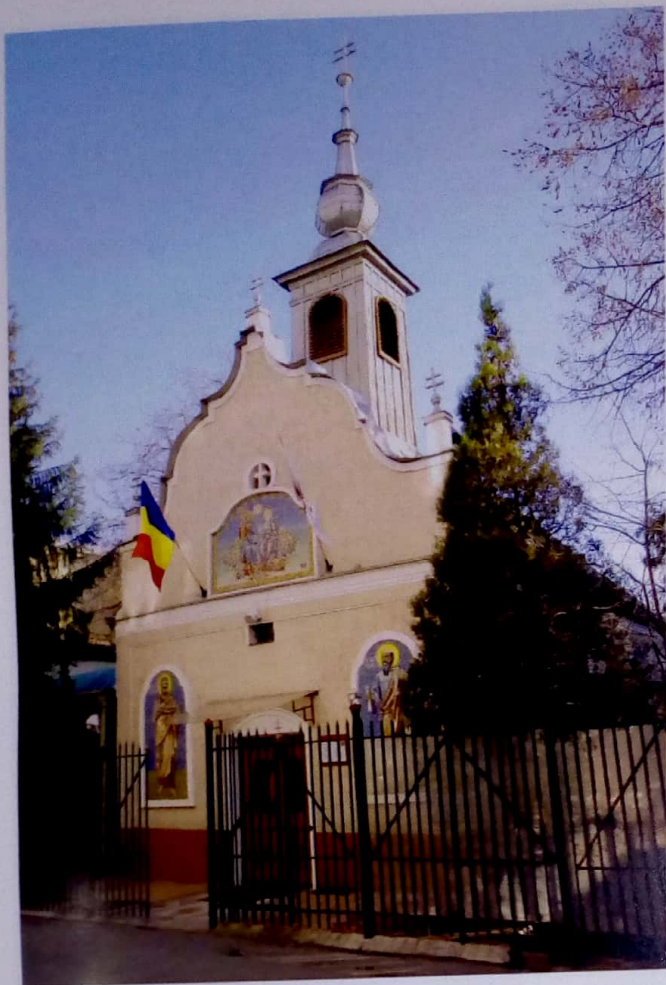

Cetatea Oradea - vedere generală

Clădirea Muzeului Societății de Arheologie a județului Bihor (1895); astăzi Palatul Copiilor

Biserica Sf. Brigitta (1692); astăzi biserica ortodoxă Sfânta Treime

Biserica ortodoxă Sf. Arhangheli Mihail și Gavril din Velența (1768-1779)

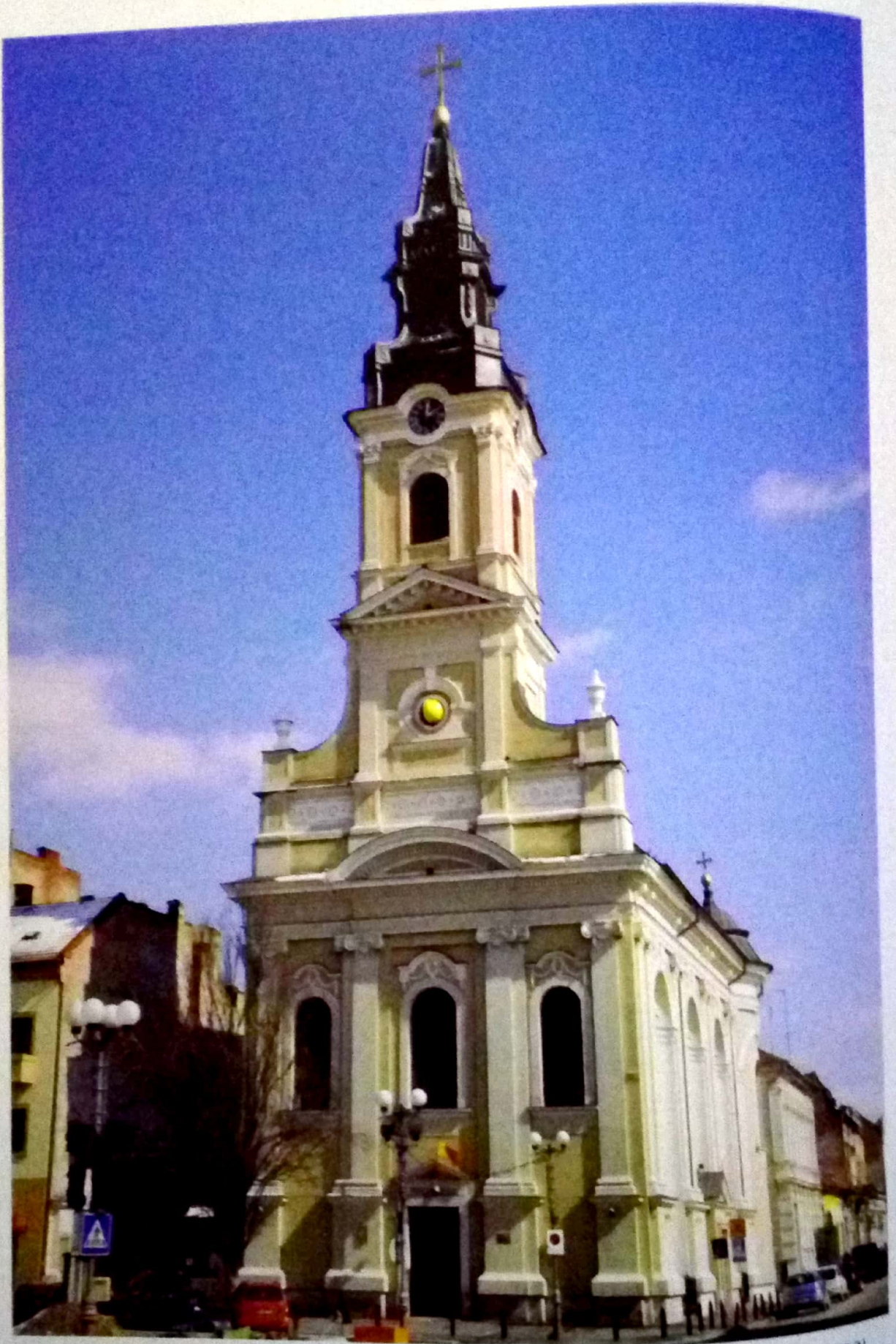
Biserica romano-catolică Sf. Ladislav (1723-1742)

*Biserica și clădirea Seminarului greco-catolic (1742-1846);
astăzi Biserica Institutului greco-catolic*

*Biserica Maica Îndurerată a ordinului Premonstratens și fosta clădire
a Academiei de Drept (1760-1819); astăzi liceul "Mihai Eminescu"*

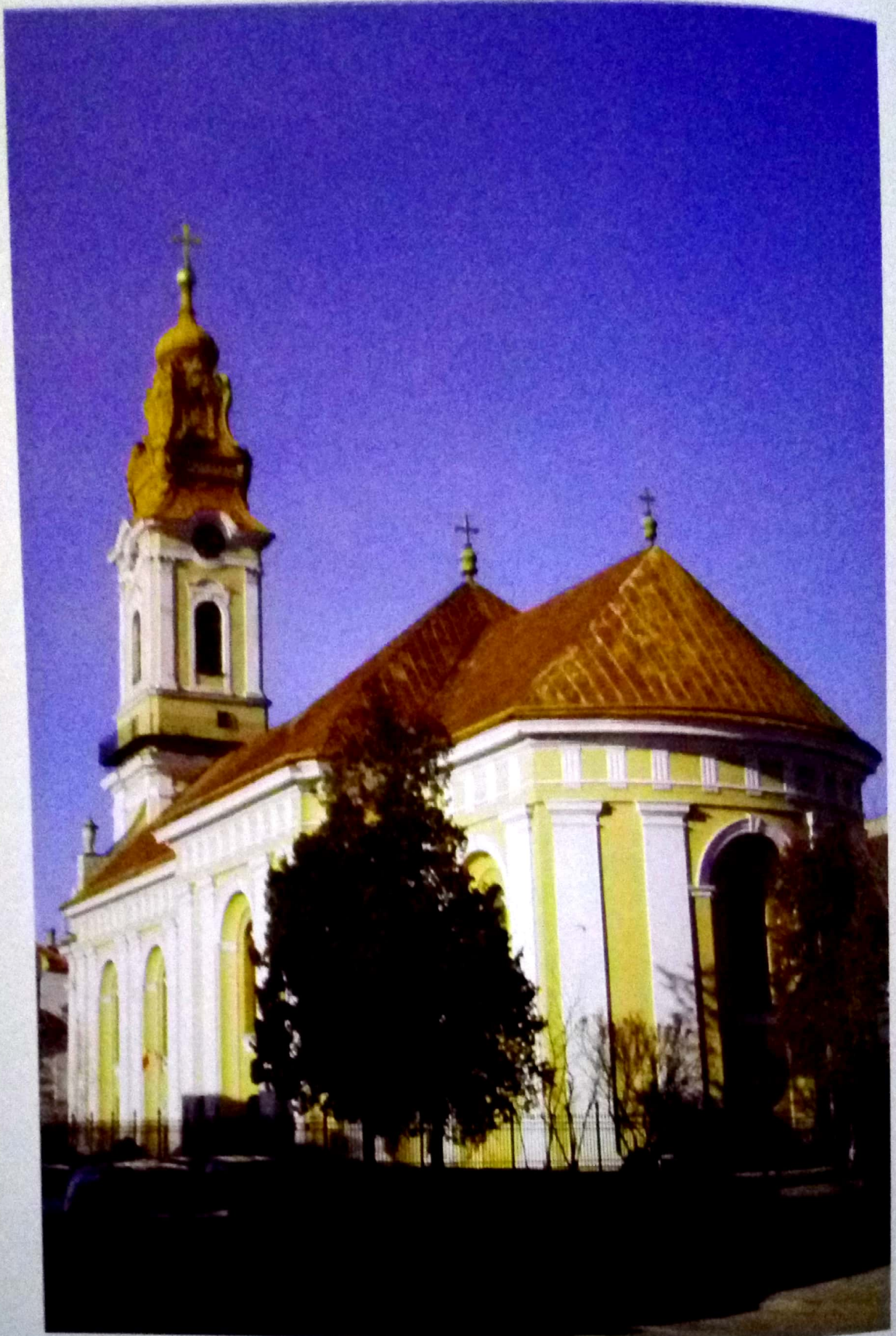

Catedrala ortodoxă Adormirea Maicii Domnului, supranumită Biserica cu lună (1784-1832)

Biserica reformată Olosig (1784-1787)

Catedrala episcopală greco-catolică Sfântul Nicolae (1800-1810)

Mănăstirea și biserica ordinului Ursulinelor (1772-1774) și Biserica romano-catolică Sfânta Ana

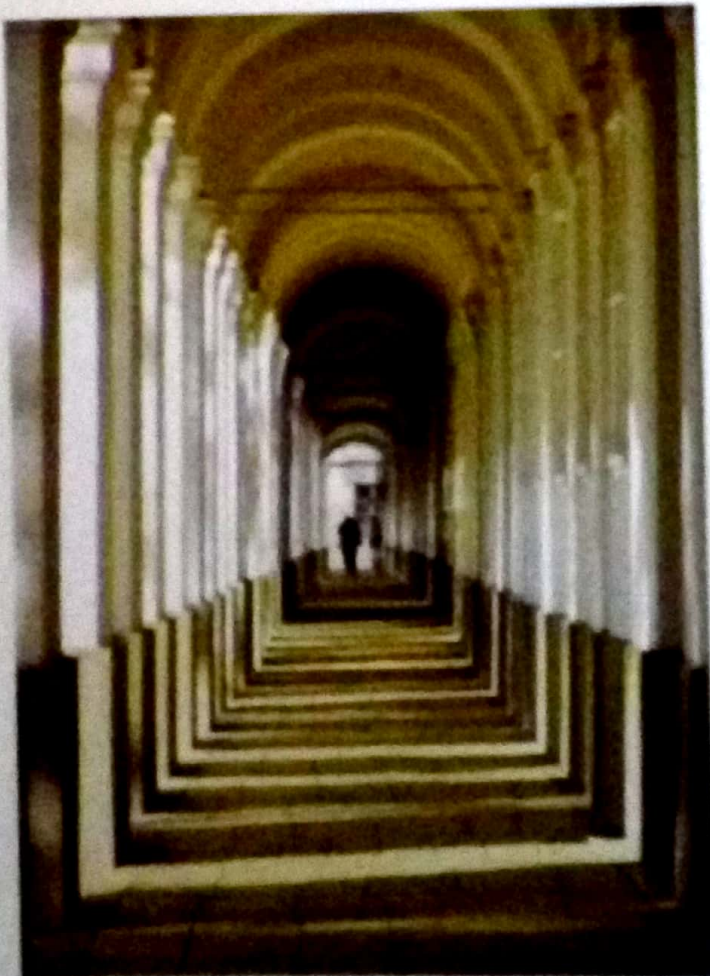
Mănăstirea ordinului Capucinilor (1742)

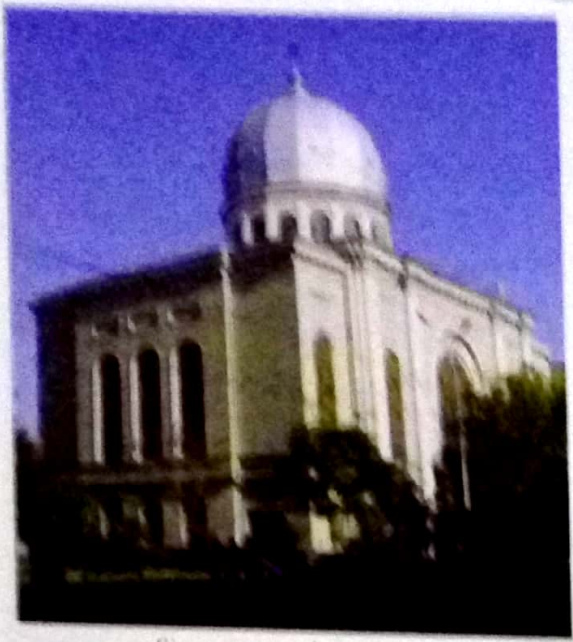
*Palatul episcopal romano-catolic
(1761-1777)*

Sirul Canonicilor (1756-1870)

Catedrala romano-catolică Înălțarea Fecioarei Maria (1751-1780); în anul 1999 a fost ridicată, de papa Ioan Paul al II-lea, la rangul de Basilica minor

Sinagoga neologă (1878)

Monumentul evreilor martiri și deportați

Sinagoga ortodoxă (1890)

*Lazaretul comitatului Bihor
(1798-1806); astăzi Spitalul
clinic de urgență Oradea -
staționarul 2*

*Gara centrală (Gara mare)
(1857-1860)*

*Institutul romano-catolic Sf.
Iosif (1867-1868); astăzi In-
spectoratul școlar al județu-
lui Bihor*